

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN .

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LXX

Sa. 257

Nisan 2006

ANKARA - 2006

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:

Sayfa

KURT, MEHMET: M.Ö. I. Bin Yıl Asur-Anadolu İlişkilerinde Kilikya Bölgesi (1 harita ile birlikte)	1
ARSLAN, MELİH : Çeşme-Germiyan Köyü Hellenistik Erythrai Bronz Sikke Definesi (2 levha ile birlikte)	27
.....: The Erythrae Hoard From Germiyan Village, Çeşme (with 2 plates)	47
KAYA, MEHMET ALİ : Roma İmparatorluğu'nu Yöneten Suriyeli Kadınlar	63
AYDIN, ERHAN: Tonyukuk Yazıtı'nda Geçen <i>Ek Tag</i> Üzerine (1 harita ile birlikte)	83
GÜL, MUAMMER: Harezmi Türklerin Anadolu ve Yakındoğu'daki Roller ve Tesirleri.....	95
OCAK, AHMET YASAR: Türkiye Selçukluları Döneminde ve Sonrasında Vefâi Tarikatı (Vefâiyye) (Türkiye Popüler Tasavvuf Tarihine Farklı Bir Yaklaşım) (33 belge ile birlikte)	119
KAHYA, ESİN: Did the Ottoman Physicians make any contributions to the medical science in the Ottoman Empire in the fourteenth century (At the Flourishing Period of the Empire)	155
AYDÜZ, SALİM: Osmanlı Devleti'nde Müneccimbaşılık Müessesesi (12 resim ile birlikte)...	167
KÜÇÜKKALAY, ABDULLAH MESUD: İzmir Efrenc Gümrüğü'ne Ait Bir İrad Defteri'nin Analizi ve Ticarete İlişkin Sonuçları (1797-1799)	265
SARINAY, YUSUF : Türk Arşivleri ve Ermeni Meselesi	289

Kitap Tanıtma:

KAYAPINAR, AYŞE: <i>Archéologie dans l'Empire Ottoman autour de 1900 entre politique, économie et science</i> (1900 Yılı Civarında Siyaset, Ekonomi ve Bilim Arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeoloji)	311
ATAÖV, TÜRKKAYA: Şerafettin Turan, Mustafa Kemal Atatürk: Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik.....	319
İLGÜREL, MÜCTEBA: Hasan Bey-Zâde Ahmed Paşa: <i>Hasan Bey-zâde Tarihi</i> , 926-1045 / 1520-1635	321
GÖLEN, ZAFER: Mark Mazower: <i>The Balkans. From the end of Byzantium to the Present Day</i>	325

Nekroloji:

GEZA DAVID: Geza Feher'in Ardından (1917-2005)	333
2005 Yılı İkinci Yarısında Kütüphanemize Gelen Kitaplar ve Dergiler	335
İngilizce Özetler	471

BELLETEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü / Proprietor and Redactor in Chief
Türk Tarih Kurumu Adına / Turkish Historical Society
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

Yayın Komisyonu / Commission of Publications
Prof. Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN
Prof. Dr. Abdülkadir DONUK
Prof. Dr. Özer ERGENÇ

Hakemler / Referees
Prof. Dr. Ömer ÇAPAR
Prof. Dr. Yusuf HALAÇOĞLU
Prof. Dr. Mübahat KÜTÜKOĞLU
Prof. Dr. Abdülkadir ÖZCAN
Prof. Dr. Aliye ÖZTAN
Prof. Dr. Ali SEVİM
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL

Adres/Address:

Türk Tarih Kurumu Kızılay Sokak No: 1
06100-Sıhhiye/ANKARA
Tel: 310 23 68/210-217
310 25 00
Fax: 310 16 98
Internet: <http://www.ttk.org.tr>
basinyayin@ttk.org.tr

ISSN 0041-4255

Türk Tarih Kurumu Yayınlarını İnternet üzerinden alabileceğiniz adresler
İnternet Adresi : <http://e-magaza.ttk.org.tr>
e-posta : e-magaza@ttk.org.tr

Sarıyıldız Ofset tarafından basılmıştır.
Tel : (0312) 342 16 14
Adres: İstanbul Yolu Aktim İş Merkezi 11/45 ANKARA

BELLETEN

Cilt: LXX

Nisan 2006

Sayı: 257

M.Ö. I. BİN YIL ASUR-ANADOLU İLİŞKİLERİNDE KİLİKYA
BÖLGESİ

MEHMET KURT*

Kilikya; Akdeniz'e uzanan dağları, ovaları, vadileri, nehirleri, geçitleri ve yüksek platoları ile coğrafi bir çeşitliliğe sahiptir. Ayrıca, bölgenin Anadolu ve Suriye arasında bir köprü oluşturan konumu yanında, doğal zenginlik kaynakları da onun sosyal, ekonomik, kültürel, askerî ve siyasal gelişimine yön vermiştir. En eski çağlardan itibaren, Anadolu-Mezopotamya ilişkilerinde belirleyici bir rol oynadığı anlaşılan Kilikya, Asurluların Anadolu politikalarının belirlenmesi ve uygulanmasında da, vazgeçilmez bir yere sahip olmuştur. İşte bu çalışmamızda, M.Ö. I. bin yıl Asur-Anadolu ilişkilerinde, Kilikya'nın yerini ve önemini gözler önüne sermeye çalışacağız.

KİLİKYA'NIN JEOPOLİTİK KONUMU VE SOSYO-EKONOMİK
DURUMUNA GENEL BİR BAKIŞ

Kilikya, Anadolu kökenli bir isim olup, ilk defa M.Ö. XVI. yüzyılda, yani Hitit İmparatorluğu döneminde, Chalaka (Hilakku) şeklinde ve Adaniya ile birlikte geçmektedir. Chalaka, Kilikia Tracheia (Dağlık Kilikya)'yı karşılarken; Adaniya, Cilicia Pedias (Ovalık Kilikya) yerine kullanılmıştır¹.

Antik kaynaklarda ise Coracesium (Alanya)'dan Suriye geçitlerine kadar olan ve kuzeyden Toros dağları ile sınırlı sahaya, Kilikya denildiği anlaşılmaktadır². Tarih boyunca Kilikya'nın dağlık ve ovalık bölümleri

* Dr. Mehmet KURT, Karaman Anadolu Lisesi Tarih Öğretmeni / 70100 KARAMAN.

¹ Ruge 1921, 385; Hild-Hellenkemper 1990, 30.

² Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII, XIII, XIV), Çeviren: A. Pekman, İstanbul 1993, XII 1,4; XIV 5,2. Antik yazarlarda Kilikya'nın kuzey sınırı konusunda bkz. Diodoros, Bibliotheka Historika, Ed. T. E. Page (LOEB), London 1947, XVIII 22; Ammianus Marcellinus, Rerum Gestarum Libri, Ed. J. C. Rolfe (LOEB), London 1963-1964, XIV 8,1.

arasında kültürel farklılıkların ve karmaşık ilişkilerin yaşanmış olduğu dikkati çekmektedir. Hatta, Dağlık Kilikya'nın kendi içerisinde bile, kıyı kentleri ile onların hinterlandı arasındaki kültürel, sosyo-ekonomik ve dinî farklılıklar bütün açıklığı ile görülebilmektedir³. Bunun içindir ki, bölgenin çeşitli açılardan değişiklik arz eden bölümlerinin, tarihî gelişimleri ve devletler arası ilişkilerdeki rolleri de farklılıklar göstermiştir.

Kilikya, en eski devirlerden itibaren, İran, Mezopotamya, Mısır, Ege, Kıbrıs, Doğu Akdeniz ve Anadolu dünyalarını yaklaştıran stratejik konumu ile imparatorlukların ve kültürlerin kavşağı olmuştur⁴. Fakat, sadece bir geçiş bölgesi olmayıp, gerekli bir cazibe merkezi oluşturmuş, sık sık istilâlara uğramış ve değişik milletlerin hakimiyetinde kalmıştır.

Gerçekten de, bölgenin M.Ö. XII. yüzyıldan itibaren, özellikle ekonomik bakımdan, devletler arası ilişkilerde önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Öyle ki, söz konusu yüzyılda, Asurluların Que dedikleri Ovalık Kilikya, Mısır'a mobilya ihraç etmekte idi. Dağlık Kilikya'nın ise, onlar için önemli bir insan kaynağı olduğu, buradan götürülen genç kölelerden anlaşılmaktadır⁵.

Batı ile doğu arasında en kısa yolu oluşturan jeopolitik konumu yanında; doğal liman olanakları ve gemi yapımı için zorunlu ormanları, bölgenin çok sayıda yabancı gücün ilgi odağı haline gelmesi sonucunu doğurmuştur. Kilikya'nın ve özellikle de Amanos dağlarının Anadolu içlerine geçit veren birkaç yerden biri oluşu, Mezopotamya halklarını bu yöreye sefer yapmaya itmiştir. Asur krallarının buraya yaptıkları seferlerde, temel amaçlarından birisinin sedir ağacı kesmek olduğu anlaşılmaktadır⁶. Gerçekten de, Sanherip'in hükümdarlığı dönemine ait olup, Amanos bölgesinden bahseden çok sayıda belgeden birisi ve en eskisi olan "Rakipsiz Saray" başlıklı kitabede, adı geçen kral, Amanos dağlarından elde edilen dağ servilerinden söz etmektedir⁷. Öyle anlaşıyor ki, Asur kralları, Mezopotamya'da tapınak yapımı için çok ihtiyaç duydukları keresteyi Kilikya'dan karşılama yoluna gitmişlerdir.

³ Desideri 1990, 334; Lenski 2001, 417-424; Zoroğlu 2001, 425-428.

⁴ Jean 2001, 5.

⁵ Hild-Hellenkemper 1990, 30.

⁶ Lemaire 1991, 270. Antik çağlarda da, devletler arası ilişkilerde en önemli mücadele konularından birisini oluşturan bölge orman zenginlikleri konusunda bkz. Strabon XIV 5, 3-6; Jones 1971, 198.

⁷ Alkim 1965, 17.

Ön Asya'da kurulmuş devletlerin, dikkatlerini Toros dağlarına çevirmelerinin bir başka sebebi de, buradaki doğal maden kaynakları olmalıdır. Kilikya demiri, M.Ö. VII. ve VI. yüzyıllarda, Babil'de çok tanınmış ve en tercih edilen maden olmuştu⁸. Kapadokya'daki Bolkarmaden bölgesi yer altı zenginliklerinin, Kilikya kapıları yoluyla Tarsus üzerinden ihraç edilmesi, buraya ayrı bir önem kazandırıyordu⁹. Ayrıca, Soloi (Pompeiopolis-Virranşehir) isminin Hititçe'deki sulai (kurşun) ile bağlantılı olabileceği ve "demir veya bir başka maden yığını" anlamına gelebileceği tespiti de, bölge maden zenginlikleri açısından bir fikir vermektedir¹⁰. Yine, Adana çevresinde, kısa zamanda keskinliğini yitiren demir aletlerin yeniden ısıtılıp keskinleştirildiği çok sayıda atölyenin bulunması, bu konuda büyük önem taşımaktadır¹¹.

Çukurova, ilk çağlardan beri, Anadolu'nun deniz yoluyla Akdeniz ülkelerine ve kara yolu ile de doğu ülkeleri ile bağlantısını sağlayan önemli bir kavşak konumunda olmuştur. Bu bakımdan, Kilikya'ya stratejik ve jeopolitik önem kazandıran unsurlara, bölgenin Anadolu'yu Mezopotamya'ya bağlayan önemli karayolu geçitleri de eklenmelidir. Akdeniz sahillerini Suriye-Mezopotamya'dan ayıran Amanoslar ile Antitoroslar oldukça yüksek olup, çok az yerden geçit verirler. Eski çağlarda, Mezopotamya ve Kuzey Suriye'den Anadolu'nun iç bölgelerine iletişim, bu az sayıdaki geçitler aracılığı ile sağlanmakta idi¹². Bunlar, ticarî ve kültürel alışveriş için olduğu kadar, savaşlar için de her zaman önem taşımıştır¹³. Ayrıca, Hatay ve İç Anadolu'nun bağlantısı için hayati öneme sahip bu geçitler, tarih boyunca Kuzey Suriye ile Anadolu'nun siyasal ilişkilerinin devamlılığını da sağlamışlardır.

Öte yandan, Adana ovaları, tarıma elverişli çok geniş toprakları, sularının bolluğu ve ikliminin elverişliliği ile Anadolu'nun istisnai bölgelerinden birisini oluşturmuştur. Bunun içindir ki, neolitik çağdan bu yana çeşitli tarım topluluklarının yerleşim alanı olmuştu. Kilikya sahilleri boyunca ve buraların dağlık hinterlandında, Osmanlılar tarafından uygulanan

⁸ Joannès 1991, 263-264.

⁹ Ramsay 2000, 35.

¹⁰ Jean 2001, 5, dn. 3.

¹¹ Çambel-Özyar 2002, 117.

¹² İpek-Tosun-Tekoğlu 1999, 174-175.

¹³ Çambel-Özyar 2002, 9.

yerleşik, göçebe ve yarı göçebe kırsal ekonomiler, bölgenin eski devirlerdeki tarıma dayalı ekonomik faaliyetleri konusunda önemli ipuçları sayılabilir¹⁴.

M.Ö. I. BİN YIL BAŞLARINDA KİLİKYA'NIN TARİHİ COĞRAFYASI

Asur belgelerinde, Kilikya'nın Que ve Hilakku olmak üzere iki bölüme ayrıldığı görülmektedir (Harita 1)¹⁵. M.Ö. XV. yüzyıl Mısır kaynaklarında Qedi/Kedi olarak geçen Ovalık Kilikya, Asur kaynaklarında Que olarak adlandırılıyordu¹⁶. Başkentinin Adana olduğu anlaşılan Que'nin sınırlarının Amanoslara ve Antitorosların ilk uzantılarına kadar yayıldığı, gerek yerli yazıtlardan ve gerekse Asur kaynaklarından açıkça anlaşılmaktadır.

Çeşitli bakımlardan önemli özelliklere sahip olan Kilikya'nın, Asurluların da dikkatlerinden kaçmadığı anlaşılmaktadır. Asur kralları, özellikle M.Ö. I. bin yıl başlarında, Anadolu'nun güneybatısına ulaşmak ve bölgenin zengin ormanlarından faydalanmak için seferler düzenlemişlerdir. II. Asurnasirpal'in buraya düzenlediği bir seferden sonra, Amanos dağlarına zaferini simgeleyen bir stel dikirtmesi¹⁷, bölgenin Asur için öneminin kanıtı olarak düşünülmelidir.

Asurlular, M.Ö. IX. yüzyıldan itibaren, Que'ye sızmaya başlamışlardır. Que'nin vasal krallık statüsünde olduğu M.Ö. VIII. yüzyıl başlarına kadar Asur için temel amaç, burada Asur kontrolünü sağlamak olmuştur. Bu kontrol ise Asur askerî gücü ve yerel liderlerin ortak çalışmaları sonucu gerçekleştirilmiştir¹⁸. Muhtemelen, yerel güçlerin sık sık çıkarmış oldukları isyanların etkisiyle, M.Ö. 713-663 yılları arasında, bölgenin bir Asur eyaleti haline getirildiği görülmektedir¹⁹.

III. Salmanassar, Kilikya'nın Asur gücünü artıracak büyük bir ileri görüşlülükle tespit etmişti. Çünkü bu fetih, politik olarak batıya yapılacak yayımları belirleyecek ve ekonomik olarak Asur'u koruyacak, onların Bul-

¹⁴ Yakar 2001, 38.

¹⁵ Erzen 1940, 63. Haritanın hazırlanmasında, Zoroğlu 1994a, 307'den faydalanılmıştır.

¹⁶ Albright 1950, 22; Jones 1971, 195; Hild-Hellenkemper 1990, 30.

¹⁷ Asur zaferleri sonucunda görülen anıt dikirme geleneğinin, Asur antlaşmalarında da olduğu konusunda bkz. Weinfeld 1993, 137; Karauğuz 2002, 41. Ayrıca, M.Ö. I. bin antlaşmalarının, Hitit antlaşma geleneğinden geliştirildiği ve bu antlaşmaların bir karşılaştırılması konusunda bkz. Weinfeld 1987, 58-59.

¹⁸ Shaw 1990, 205; Zoroğlu 1994b, 441 vd.

¹⁹ Erzen 1940, 63; Lemaire 1991, 265.

garmaden zenginliklerine geçişini emniyet altına alacaktı²⁰. Asur'un başka yerlere yapacağı seferlerin lojistik desteği de, bu şekilde sağlanabilecekti. Doğal olarak, bu tarihten sonra, Asur Devleti bölgeyi elinde tuttuğu sürece, yakın doğunun en önemli ekonomik ve siyasî gücü olacaktı. O halde, M.Ö. IX. yüzyıldan itibaren, Asurluların özellikle Çukurova bölgesini kontrol altında tutma yolunda gösterdiği çabalar, siyasî ve askerî amaçlı olduğu kadar -belki de bunlardan daha fazla- ekonomik nedenlerden kaynaklanıyordu²¹.

Ne yazık ki, Ovalık Kilikya'nın batısında bulunduğu anlaşılan²² ve Asur kaynaklarında Hilakku olarak adlandırılan bölge ile ilgili belge konusunda, Que kadar şanslı değiliz. Antik Kilikya'nın, demir çağında Hilakku olarak geçen bölgeyi ifade ettiği görüşü, aksi ispat edilemediği için, halâ geçerliliğini korumaktadır²³. Bununla birlikte, Que'nin kuzey ve kuzeybatı bölgesi için kullanıldığı kabul edilen Hilakku'nun kesin sınırları, bu dönem tarihî coğrafyasının tartışmalı konularından birisini oluşturmaya devam etmektedir²⁴.

Demir çağında, bölgenin doğusunda gelişen olaylar, ister istemez batısını da etkilemiş, Asurlular Que'nin batısındaki bu bölge ile de ilgilenmek zorunda kalmışlardır. Öyle ki Hilakku, M.Ö. IX. ve VII. yüzyıllar arasında, Asur orduları tarafından bir çok defalar istilâ edilmiştir. Fakat, özellikle arazi yapısının ve buna bağlı olarak ulaşım güçlüklerinin etkisi sonucu, bölgede uzun süreli ve tam bir Asur egemenliğinden söz etmek mümkün değildir. İlkçağın büyük bölümünde olduğu gibi, Asurlular

²⁰ Jasink 1991, 255.

²¹ M.Ö. II. bindeki Hitit gücünün bölgeye ilgisi, -Asurlulardan farklı olarak- kültürel amaçlar taşıdığı halde, Mersin, Tarsus ve Adana çevresindeki rota, yine anahtar noktayı oluşturmuştu. Bu konuda bkz. Jasink 1991, 253.

²² Erzen 1940, 55-58; Landsberger 1948, 15; Lemaire 1991, 265; Kurt 2001, 167.

²³ Olmstead 1923, 284; Houwink ten Cate 1961, 19; Zoroğlu 1994b, 441.

²⁴ Zoroğlu 1994a, 301-309. Hilakku adına ilk defa, III. Salmanassar'ın Que, Hilakku ve Hubişna (Ereğli-Karahöyük) 'nın oluşturduğu koalisyonu karşı vermiş olduğu mücadelelerin anlatıldığı anallerde rastlanır. J. D. Bing, bu seferin anlatıldığı metnin yorumundan, Hilakku'nun Que ile Hubişna arasında bulunduğu sonucunu çıkarmış ve buradan Hilakku'nun, Toros dağlarının batısındaki Kilikya kapılarında olması gerektiği sonucuna ulaşmıştır (Bing 1987, 102). L. Zoroğlu ise, Hilakku'nun batı sınırının, Gökso (Kalykadnos) olması gerektiğini ileri sürmüştür. Ona göre; bu nehrin batısı, Yeni Babil kaynaklarında Pirundu olarak geçen bölgedir. Bu görüşler için ayrıca bkz. Zoroğlu 1994a, 301 vd.; 1994c, 9.

döneminde de, bu kontrolü güç dağlık alan, yerel krallar ya da beyler eliyle yönetilen özerk bir bölge konumunda olmuştur.

YENİ ASUR DEVLETİ'NİN ANADOLU POLİTİKALARINDA KİLİKYA

Bilindiği gibi Asur Devleti, öteden beri Anadolu'ya yönelik yayılcı bir politika izlemiştir. Asur'un, Anadolu'ya karşı emperyalist bir politika izlemesi, bu devletin siyasal, ekonomik ve coğrafi durumu ile yakından ilişkili olmuştur. Asur Devleti, coğrafi konumunun uzaklığı sebebi ile Ön Asya'nın büyük devletlerini ortadan kaldıran, Ege göçlerinin yıkıcı etkisinden kurtulmuştur. Bu elverişli tablonun bir sonucu olarak hayata geçirdiği ve daha sonra da geleneksel hale getirdiği, Anadolu politikasının nihai amacı, Anadolu'nun yer altı ve yer üstü zenginliklerini sömürerek Akdeniz'e ulaşmak²⁵. Kilikya, bulunduğu jeopolitik konum yanında, yeraltı ve yerüstü zenginlikleri nedeni ile de Asur'un M.Ö. I. bin yıl kuzey ve kuzeybatı politikalarında, hep öncelikli bir yere sahip olmuştur.

Asurluların geleceğini ülkenin batısında ve kuzeyinde güç kazanmasında gören III. Salmanassar (M.Ö. 858-824), Kilikya ile yakından ilgilenen ilk Asur kralıdır²⁶. O, Siyah Obeliskinde, hakimiyetinin ilk yıllarında, Fırat'ı geçerek kendisine karşı koalisyon oluşturan Geç-Hitit ve Kuzey Suriye krallıklarını yendiğini ve Amanos eteklerine bir zafer anıtı diktirdiğini anlatmaktadır. Söz konusu koalisyon içerisinde, Hilakku'lu Pihirim ve Que'li Kate'nin de olduğu anlaşılmaktadır. Tabiatıyla, M.Ö. IX. yüzyılda, Kilikya (Que) üzerine bilgilerimiz de, III. Salmanassar'ın M.Ö. 858'deki askerî faaliyetleri ile başlamıştır. Bu sefer, Asur'un Anadolu içlerine yayılma politikasının uygulamaya geçirildiğini göstermesi açısından da önem taşımaktadır.

M.Ö. 858'de bölgeye yaptığı bu ilk seferde, Que'nin başlangıcı ve sonuna zafer kitabeleri diktirerek, bölgede Asur hakimiyetini ilân eden III. Salmanassar'ın, Amanoslari aştıktan sonra, Hilakku ve Que ordularına yenildiği sanılmaktadır²⁷. Ayrıca, Sam'al kralı Kilamuwa'nın Fenike alfabesi ile yazılmış yazıtından, adı geçen kralın, Que kralı Kate'nin vasalı olduğu da anlaşılmaktadır²⁸. Bu durum, bölgede uygulanan ve yerel otonomiye dayanan yönetim sisteminin de açık göstergesidir.

²⁵ Kinal 1973, 13.

²⁶ Shaw 1990, 205.

²⁷ Bahar 1999, 8.

²⁸ Lemaire 1991, 269.

III. Salmanassar'ın M.Ö. 855 ve onu izleyen iki yılda bölgeye yeniden seferler düzenleme ihtiyacı, Asur'a karşı yeni bir koalisyon oluşturulması ve Akdeniz ticaretini tehdit eder bir mahiyet kazanmasının sonucu olmalıdır. Söz konusu koalisyonu dağıtmak için sefere çıkan Asur kralı, M.Ö. 852 yılında amacına ulaştı. Onun yüksek hakimiyetini tanıyan Geç-Hitit krallıklarından birisinin de, Que olduğu anlaşılmaktadır²⁹. Asur, bu girişimi ile, ekonomik açıdan büyük avantaj da elde etti. Çünkü batıya uzanan ticaret yolları ile Toros maden yataklarının kontrolü, tamamıyla Asur'a geçmiş oluyordu³⁰.

III. Salmanassar dönemi kayıtlarından, kralın M.Ö. 839 yılında, Amanosları aşarak, Que'ye iki sefer yapmak suretiyle, bölgeyi baştan başa fetrettiği görülüyor. Sonunda bol miktarda ganimet elde edildiği anlaşılan bu sefer sırasında, Amanosları aştıktan sonra aldığı Kisuatni³¹, Lusanda³² ve Abarnani³³ şehirlerinin Que kralı Kate'ye ait olduğu anlaşılmaktadır.

Asur'un bu enerjik kralına ait olan Siyah Obeliskten anlaşıldığına göre; kral, hakimiyetinin 22. yılında (M.Ö. 837), Que'yi geçmiş, kralı Kate'yi mağlup ve esir ederek, şehirlerinden Timur³⁴u ve Pahri³⁵'yi yıkmıştır. Çünkü Karatepe yazıtları, III. Salmanassar tarafından yıkılmış Pahri şehrinin onarıldığından söz etmektedir³⁶. İleri hareketini sürdüren Asur kralı, Hilakku üzerinden Melid'i ve Timur tepesini geçmiş, 24 krallıktan oluşan Tabal (Kayseri çevresi) üzerine yürüyerek hediyelerini kabul etmiştir. Buradan,

²⁹ Delaporte 1923, 275; Lemaire 1991, 270.

³⁰ Sevin 1991, 9.

³¹ O. Casabonne tarafından, Kastabala (Bodrum Kalesi)'ya lokalizesi konusunda bkz. Borgia-Casabonne-Egetmeyer 2002, 188.

³² M. Forlanini, Luhuzantiya (Elbistan-Karahöyük)'yı önerirken, P. H. J. Houwink ten Cate ve O. Casabonne, Kizzuwatna'daki Lawazantiya'ya lokalize etmişlerdir. Bu lokalize çalışması konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Houwink ten Cate 1961, 19; Borgia-Casabonne-Egetmeyer 2002, 188.

³³ Hitit metinlerinde geçen Puruna (Pyramos-Ceyhan) Nehri üzerindeki Hemite'ye eşitlenme çalışmaları konusunda bkz. Borgia-Casabonne-Egetmeyer 2002, 190.

³⁴ III. Salmanassar'ın seferleri hakkında bilgi veren kaynaklarda, Timur tepesini aştığı ve Timur şehrini aldığı ifadeleri geçmektedir. Buna dayanarak, Que'ye ait bir şehir ve Tabal'da bir dağ adı olmak üzere iki adet Timur'un olması gerektiği konusunda bkz. Bing 1987, 47, dn. 31; Borgia-Casabonne-Egetmeyer 2002, 187, dn. 85.

³⁵ Karatepe çift dilli yazıtlarında Pahara ile eşitlenen yerleşim için, M. Forlanini Kastabala (Bodrum Kalesi)'ni önerirken; O. Casabonne, Pagrum-Düziçi olması gerektiği görüşündedir. Bu tartışmalar için bkz. Forlanini 2001, 557-560; Borgia-Casabonne-Egetmeyer 2002, 187.

³⁶ Bing 1987, 95.

Que'nin kuzeyine Mermer Dağı (Muli Tepesi) ve Gümüş Dağı (Tunni Tepesi)'na yani Porsuk ve Bulgarmaden yakınlarındaki Toroslara ulaştığı anlaşılmaktadır³⁷. Asurlular, bu faaliyetleri sonucunda, Que'yi ve Tabal'i tamamen egemenliği altına alarak batya uzanan ticaret yolları ile Toroslarda bulunan gümüş ve mermer yataklarını kontrol altına almış oldular.

III. Salmanassar'ın M.Ö. 837 yılı seferi sayesinde, Anadolu'nun bu dönem idarî durumu ve etnik yapısı hakkında bazı sonuçlara da ulaşılabilmektedir. Her şeyden önce, M.Ö. IX. yüzyılda, Tabal'in en az 24 krallıktan oluşan bir konfederasyonluk olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, bu kralın hakimiyet yıllarında Tabal Devletler Birliği'ni oluşturan beyliklerin sayısının ve sınırlarının zaman zaman değiştiği de görülmektedir. Öte yandan, bu birliğe, uzun bir süre Tuwanuwa (Tyana-Niğde) beyi Urballa'nın önderlik ettiği sanılıyor³⁸.

M.Ö. 834 ve 833 yılları olaylarını anlatan anallerden anlaşıldığına göre III. Salmanassar, hakimiyetinin 25. yılında Que Krallığı'na saldırmış, çok sayıda şehir ve köyünü yakıp yıkmıştır. Bir yıl sonra ise Tulli'nin güçlü şehirlerini ele geçiren Asur kralı, Tarsus'ta yeni bir Que kralı atamıştır. III. Salmanassar, M.Ö. 834'te gerçekleştirdiği bu seferi şu şekilde anlatmaktadır:

"Hakimiyetimin 26. yılında Amanos Dağı'nı 7. defa aştım ve Que kralı Kate'nin şehirlerine 4. defa yürüdüm. Tulli'nin kraliyet şehri Tanakum'u kuşattım (...). Tanakum'dan hareket ettim ve Lamena'ya doğru yöneldim (...). <Sonra> Tarzi'ye doğru ilerledim. <Sakinleri> ayaklarına kapandılar. Onlardan vergi olarak altın ve gümüş aldım. Başlarına Kate'nin oğlu Kirri'yi geçirdim"³⁹.

Salmanassar'ın M.Ö. 833 yılında gerçekleştirdiği sefer, yorumu güç problemler ortaya koyması açısından, onun Que kralına karşı düzenlemiş olduğu en önemli girişim olarak değerlendirilebilir. Her şeyden önce, kralın Amanosları aştıktan sonra, hangi geçitleri kullandığı konusu hâlâ tartışmalıdır. Tulli'nin kraliyet şehri Tanakum'dan sonra, Lamena ve Tarzi'-

³⁷ Luckenbill 1926, I, 579; Çapar 1987, 50; Desideri-Jasink 1990, 114.

³⁸ Coşkun 1989, 484. Urballa'nın krallığı, Que (Çukurova) ve Anadolu platosu arasında geçit veren stratejik Gülek Boğazı'nın Anadolu ucunu gözetleyen bir konumda idi. Bu yüzden, Tyana Krallığı'nın, özellikle III. Tiglatpileser zamanında bir denge siyaseti izlemek durumunda kaldığı konusunda bkz. Yener 1985, 99.

³⁹ Dinçol 1982, 130; Bahar 1995, 230; Borgia-Casabonne-Egetmeyer 2002, 185.

nin ele geçirildiği şeklindeki ifadeler, Kilikya geçitlerini kullanmış olma olasılığını yükseltmektedir⁴⁰.

Öte yandan, söz konusu sefer sırasında, Que'nin kralı Kate isyan etmiş, fakat güç kullanılarak kontrol altına alınmıştır. Onun, kızını Asur kralına vermek suretiyle gösterdiği bağlılık, aynı zamanda bütün yerel kralların bağlılığının ifadesi idi. Kate'nin yerine oğlu Kirri'nin geçirilmesi, Asur'un asıl amacının fetih olmayıp, yerel krallar vasıtası ile, Que'yi Asur kontrolünde tutmak olduğunu da doğrulamaktadır. Gerçekten de, III. Salmanass ar'ın savaştığı Tanakum'lu Tulli, tüm Kilikya'nın hükümdarı değil, Que'nin gerçek kralı Kate'nin vasalıdır. O halde, Kilikya'nın siyasi bir çokluğa sahip olduğu görülmektedir. Yerel güçlerdeki bu çokluk ise Yeni Asur döneminin başından beri mevcuttu⁴¹.

Bilindiği gibi, M.Ö. I. bin yılın en önemli siyasi ve askeri gücü olan Asur, M.Ö. IX. yüzyılda hızla gelişmiş, M.Ö. VIII. yüzyılın ilk yarısında ise bir duraklama yaşamıştır. Ancak, M.Ö. 745 yılında, III. Tiglatpileser (M.Ö. 745-727)'in başa geçmesi ile birlikte, Asur Devleti'nin kötü giden talihi değişmiş ve Yakın Doğu yeni bir döneme girmiştir. Zira, başa geçen bu kral, Asur'u cihan devleti yapma yolunda bir fetih ve Asurlulaştırma politikasını uygulamaya koymuştu. Hatta, III. Tiglatpileser'den sonra gelen ve "Sargonidler Devri" denilen çağın büyüklüğü, onun attığı sağlam temeller üzerine kurulmasının bir sonucu olmuştur⁴². Bu açıdan M.Ö. VIII. yüzyıl ortalarında, Asur ülkesinde yaşanan olaylar, sadece Asurluların tarihini etkilemekle kalmamış, bütün Ön Asya tarihini de derinden etkilemiştir.

Sistemli bir batı siyasetine dönmüş olan III. Tiglatpileser, Kilikya ile yakından ilgilenen ikinci Asur kralıdır. III. Salmanassar'ın ölümünden, Tiglatpileser'in başa geçmesine kadar geçen zaman içerisinde, bölgedeki Asur hakimiyeti, Urartular lehine sarsılmış olmalıdır. Çünkü, sözü edilen süre içerisinde Asur tahtında bulunan krallar, Urartu kralları ile boy ölçüşebilecek yeterlilikte değillerdi. Bu kral tahta geçtiği sırada, Urartu kralı

⁴⁰ Jasink 1991, 255.

⁴¹ Kilikya'da, Yeni Asur İmparatorluğu döneminden Makedonya işgaline kadar, sadece yerel güçlerde bir çokluk değil; aynı zamanda, siyasi meselelerde de hiyerarşinin olduğu bir sistem görülmektedir. Aynı dönemde, Kapadokya (Tabal)'da da görülen bu yerel siyasi teşkilatlanma, Yeni Asur kralı ile ast-üst ilişkisi içinde olan ve büyük kralın hizmetinde bulunan yerli küçük krallara dayanmaktadır. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Casabonne 1999, 61.

⁴² Kunal 1991, 252.

Sarduri'nin başını çektiği Tabal, Melid, Kummukh ve Que krallıkları Asur'a karşı bir koalisyon oluşturmuşlardı. İşte Tiglatpileser, Orta Anadolu yaylası ile Asur arasındaki ticaret yolunu kesmiş bulunan Urartu çemberini parçalamak amacıyla harekete geçmiştir¹³. M.Ö. 743'te, Halpa (Adıyaman-Gölbaşı)'da yapılan savaşta koalisyonu dağıttığı anlaşıyor. Bu kesin sonuçlu zaferin, Tabal ve Que'de III. Salmanassar'dan sonra sarsılmış bulunan Asur hakimiyetini büyük ölçüde yeniden yerleştirdiği görülmektedir¹⁴.

Öte yandan, III.Tiglatpileser dönemi belgelerinde, onun M.Ö. 738 yılında düzenlediği sefer sonucunda yendiği ve vergiye bağladığı bir çok krallık arasında, Que kralı Urikki'nin adı da geçmektedir¹⁵. O halde, III. Salmanassar'dan yaklaşık bir yüzyıl sonra, Que Krallığı Asur'a vergi vermeye devam etmektedir. Ayrıca, bu kral zamanında, Asur Devleti'nin Orta Anadolu'da siyasal bir nüfuz elde ettiği ve burada Asur hakimiyetinin sağlanmış olduğu, Tabal, Tuwanuwa, Atuna ve Hupişna'nın vergiye bağlanmasından anlaşılmaktadır. Bölgede Asur nüfuzunun kültürel etkisi ise Geç-Hitit devrine ait İvriz Kaya Kabartması'nda kendisini göstermektedir. Orta Anadolu'da bir Asur hakimiyetinin, ancak Kilikya'yı elde tutmakla sağlanabileceği açıktır. O halde Que'nin, Asurlular'ın Anadolu faaliyetlerinde bir siper vazifesi gördüğü sonucu çıkarılabilir.

Bu konuda, Adana ili Yüreğir İlçesi Çine Köyü sınırları içerisinde tespit edilmiş olan; iki boğanın çektiği savaş arabası, Fırtına tanrısı Tarhunzas'ın heykeli ve üzerindeki çift dilli yazıt, büyük önem taşımaktadır¹⁶. Heykelin saç ve sakal biçimi yanında yazıtların karakterinden dolayı M.Ö. VIII. yüzyılda yapılmış olduğu düşünülmekte ve Asur etkisi açıkça görülmektedir¹⁷. Çineköy çift dilli yazıtının, III. Tiglatpileser (M.Ö. 744-727) ve II. Sargon (M.Ö. 722-705) dönemi metinlerinde sözü edilen ve bölgenin M.Ö. VIII. yüzyılın ikinci yarısındaki kralı olarak tanınmış Awarikus/Urikki'ye ait olduğu görülüyor. Urikki'nin, III. Tiglatpileser dönemine ait vergi listelerinde Que kralı olarak geçmesine karşılık, Nimrud'da ele geçirilip M.Ö. 710/9 tarihinde Que'li yöneticinin mektubunda ise bölge II. Sargon'un hakimiyetindedir¹⁸. Que'de, Asur'lu bir yöneticinin ve Urikki'nin bir arada

¹³ Erzen 1992, 33.

¹⁴ Cavaignac 1950, 94.

¹⁵ Olmstead 1923, 285; Erzen 1940, 59; Desideri-Jasink 1990, 121.

¹⁶ İpek-Tosun-Tekoğlu 1999, 173-188; Tekoğlu-Lemaire 2000, 961-1006.

¹⁷ İpek-Tosun-Tekoğlu 1999, 176.

¹⁸ Tekoğlu-Lemaire 2000, 1003.

yaşamayı, buranın Asur İmparatorluğu'na katıldığı şeklinde değerlendirilmişti. İşte II. Sargon dönemine tarihlendirilen bu son yazıt (I 7-10), Asur ve Que arasında bir ittifakın varlığını ortaya koyarak bu duruma açıklık getirmiştir⁴⁹.

Öte yandan, Karatepe ve Hasanbeyli yazıtlarından sonra Çineköy yazıtı da M.Ö. VIII. yüzyılda, Fenikece'nin Que Krallığı'nın resmi yazı dili olarak, bölgede Luwi hiyeroglifi ile birlikte yaklaşık bir yüzyıl kullanılmaya devam edildiğini göstermiştir⁵⁰. Ayrıca, Zincirli'de Kilamuwa yazıtı ve Torosların diğer ucunda İvriz yazıtı ile birlikte değerlendirildiğinde, M.Ö. VIII. yüzyıldan itibaren Frygia yönünde ve Luwi etki sahasını oluşturan Güney Anadolu'da Fenike alfabesinin oldukça geniş yayılım alanına da ışık tutmaktadır⁵¹.

SARGONİDLER DEVRİ VE KİLİKYA'DA GREK KOLONİZASYONU

Sargonidler Devri'nde Anadolu'nun tarihî coğrafyası, son derece karmaşık ve kafa karıştırıcı bir manzara arz etmektedir. Çünkü bu dönemde, belli bir yer adının kapsadığı sabit sınırlar bulunmamakta ve bölgenin kontrolü sürekli el değiştirmektedir⁵². Asur Devleti'nin, Anadolu'nun büyük devletleri ile yaptığı mücadelelerde, Kilikya'nın savaş alanı haline gelmiş olması da halledilmeyi bekleyen çok sayıda problemi beraberinde getirmiştir.

Bu zamana kadar, gerek Asur ve gerekse Urartu kralları, ağır vergiler ve hediyeler karşılığı olarak, Geç-Hitit Şehir Devletleri'nin siyasî varlıklarına dokunmamış, onlara yüksek hakimiyetlerini tanıtmakla yetinmişlerdi. Fakat Asur tahtına II. Sargon (M.Ö. 722-705)'un geçmesi ile, bu devletin izlemekte olduğu politikada köklü değişikliklere gidildiği görülmektedir. Asur, bu yeni siyâseti ile Kuzey Mezopotamya, Anadolu, Suriye, Filistin ve Mısır'ı elde ede-

⁴⁹ Tekoğlu-Lemaire 2000, 1004.

⁵⁰ Lemaire 2001, 188. Karatepe'deki hiyeroglifler ve bunların Fenike versiyonlarına hem kuzey ve hem de güney kapılarında rastlanmaktadır. Buna karşılık, kuzey kapısındaki Fenikece kitabeler, tam ve problemsiz iken, güney kapısındakiler büyük ölçüde hasar görmüş ve yeniden toplanmak zorunda kalmıştır. Restorasyondan sonra, mevcut parçaların tamamından, sadece kapı aslanına ait olan ve doğrudan bağlantılı olmadığı için yerine oturtulamayan iki tanesi kalmıştır. Karatepe-Aslantaş çift dilli yazıtları ve restorasyon çalışmaları için bkz. Çambel 1999, 24 vd.; Çambel-Özyar 2002, 15 vd.

⁵¹ Tekoğlu-Lemaire 2000, 1006.

⁵² Grayson 1987, 131.

rek, bütün Yakın Doğu'yu tek bir imparatorluk bayrağı altında toplamayı amaçlıyordu.

II. Sargon'un hükümdarlığı sırasında ortaya çıkan problemlerin bir sonucu olarak, imparatorluk içerisinde, Kilikya'nın askerî ve siyasal fonksiyonu daha da önem kazandı. Güney Anadolu, çok sayıda diplomatik entrikaların ve askerî faaliyetlerin sahnelendiği bir yer haline geldi. Asur, bu bölgede en güçlü iki siyasî muhalifi olan Muşkilerin (Frygler) ve Urartuların büyük zorlamaları ile karşı karşıya kaldı. Zira, bu krallıklar devamlı olarak siyasî entrikalarla uğraşmakta ve bu bölgede pek çok krallığın üzerindeki Asur kontrolünü kırmak için, fırsat buldukça gizli antlaşmalar yapmakta idi⁵³. O halde, Asur-Muşki ve Asur-Urartu mücadelelerinin arkasında, bölgenin stratejik ve sosyo-ekonomik durumu ile ilgili stratejiler yatmaktaydı. Kilikya Ovası, Asurluların güneydoğudaki iletişimi açısından, kilit konumda bir bağlantı noktası olup, Muşkilerin ve Urartuların faaliyetlerine karşı, bir denge unsuru oluşturuordu.

Öyle anlaşıyor ki, II. Sargon'un, Kuzey Suriye üzerine her yıl sefer yapmasının en önemli nedenlerinden biri, bölgedeki Asur çıkarlarını balta-layan yeni bir gücün ortaya çıkmış olmasıdır. Hiç şüphesiz bu yeni güç, Urartularla birlikte hareket eden ve Güney Anadolu'da hakimiyet kurmaya çalışan Muşki kralı Mita (Midas)'dır. Asur için önemli bir rakip haline gelen Mita'nın ve Urartuların kışkırtmaları sonucu, Kargamış kralı Pisiris isyan etmiştir⁵⁴. Duruma anında müdahale eden Sargon, M.Ö. 717 yılında Kargamış'ı ele geçirerek, kralını tahttan indirmiş ve Asur'a bağlı hale getirmiştir. Asur ülkesinden getirilen çok sayıda halkın Kargamış'a yerleştirilmesi, II. Sargon'un bölgede uygulamayı düşündüğü hakimiyet anlayışını yansıtmaları açısından büyük önem taşımaktadır.

Bu olaydan sonra, Asur kralının Muşki kralı Mita ile Kilikya kapıları ve Pozantı çevresinde karşılaştığı görülmektedir⁵⁵. Çünkü Mita, M.Ö. 717 yılında, Kargamış kralı Pisiris'in Asur'a karşı başlatmış olduğu harekatta, onun yanında yer aldığı gibi, III. Salmanassar'dan beri Asur'a bağlı olan Que'deki bazı şehirleri de ele geçirmişti. Que'nin güneyinde ve doğusunda Geç-Hititlerle bağlantıya geçen Muşki'nin, hem Gülek Boğazı hem de Göksu

⁵³ Bing 1987, 63.

⁵⁴ Luckenbill 1926, II, 8; Smitte 1970, 54; Çilingiroğlu 1984, 24.

⁵⁵ Lemaire 1991, 272.

Vadisi'nin doğusu ve Laranda (Karaman) yoluyla Akdeniz'e ulaşmayı denediği anlaşılmaktadır⁵⁶.

II. Sargon, hakimiyetinin yedinci yılında (M.Ö. 715), Muşki'li Mita'nın bölgedeki faaliyetlerini engellemek ve onun ele geçirdiği şehirleri geriye almak için, sefere çıkmak zorunda kalmıştır. Mita'dan Que'yi geriye alan Asur kralını, Usnani, Qumasi ve Göksu (Kalykadnos) üzerindeki Harura (Silifke)'yı da ele geçirdiği görülüyor. Sargon, Muşkilere Torosların gerisine püskürtüp vergiye bağlamak suretiyle, Que ülkesinde bozulan düzeni yeniden tesis etmiştir⁵⁷.

O halde, II. Sargon, Hilakku'ya bu ilk seferi ile, muhtemelen en fazla Harura olarak geçen, Silifke'ye kadar ulaşabilmiştir. Çünkü bu Asur kralının yıllıklarında, Göksu (Kalykadnos)'un daha batısındaki bölge ve şehirler hakkında hiçbir bilgiye rastlanılmamıştır⁵⁸. Fakat, Asurluların Göksu Vadisi'ne ulaşmaları, onların geleceği açısından son derece önemli olmalıdır. Zira, bu çağda vadideki demir ve kurşun madenleri ile sedir başta olmak üzere diğer orman ürünleri, bu devletin mevcut gücünü devam ettirmesinde önemli ihtiyaç maddelerini oluşturmuştur⁵⁹. Bütün bunların sonucu olarak, özellikle II. Sargon zamanında Muşkilere karşı verilmiş olan mücadelelerin ekonomik boyutunun ön planda olduğunu söylemek mümkün olmaktadır.

Anlaşıldığı kadarıyla, Mita'nın, çevredeki Geç-Hitit şehirleri ile ittifak sağlayarak, Kilikya geçitleri ve Göksu Havzası yoluyla Akdeniz'e ulaşma çabaları, II. Sargon tarafından engellenmiştir. Ancak, Torosların batı tarafında, Hadim-Alanya arasında Payallar, Ermenek-Anamur arasında Domuztepe, Bozkır-Manavgat bağlantısını sağlayan Merdivengediği ve Konya Ovası'nın güneyindeki Dibektaş yapılarındaki Fryg etkisi dikkat çekmektedir. O halde, Que sınırını aştığı halde, Asurlular tarafından geri püskürtülen Muşkiler'in, denize ulaşmak için bu kez de Bozkır-Hadim-Ermenek rotasını denemeye teşebbüs ettikleri anlaşıyor⁶⁰.

Bütün bunlara rağmen Kilikya Ovası üzerinde en kalıcı kontrol işaretleri, M.Ö. 715 ve 713 yıllarından sonra görülür⁶¹. Bu dönemde, Sargon,

⁵⁶ Zoroğlu 1994a, 303.

⁵⁷ Mellink 1965, 318; Desideri-Jasink 1990, 125.

⁵⁸ Bing 1987, 74 vd.; Zoroğlu 1994c, 10, dn. 24.

⁵⁹ Zoroğlu 1993, 80.

⁶⁰ Zoroğlu 1994a, 302-303; Bahar 1999, 14 vd.; Levha XLII, XLIII, XLIV: 1.

⁶¹ Shaw 1990, 205 vd.

Que ve Hilakku'yu kesin olarak kendisine bağlamıştır. Hilakku'yu, kızı ile evlendirdiği Tabal kralı Ambaris'e verdiği, ancak Ambaris'in beklenmedik ihaneti ile karşılaştığı anlaşıyor. Sargon'un, Hilakku'yu vasali olan Ambaris'e bırakmasında, bölgenin kontrolünün güç olmasının etkili olduğu düşünülebilir.

Ambaris'in ihaneti, Sargon'un kuzeybatı eyaletleri ile ilgili politikalarında komple değişikliklere yol açmıştır. Bu politika değişikliğinde, sınırlarda vergi veren bağlı prensliklerin korunmasını esas alan, doğu diplomasisi de büyük rol oynamıştır. Asur kralının, M.Ö. 713 yılından sonra, bağımsız prenslerin sayısını azaltma konusundaki ısrarcı çabası, bu bölgelere verilen önemi göstermektedir. Asurlular, Tabal ülkesine giriştikleri seferler sırasında bir üs olarak kullandıkları Que'yi, Hilakku'dan daha önemli bir bölge olarak düşünmüş görünmektedirler. Que'nin Asurlular tarafından hep önemli bir kale olarak düşünülmesi, Kilikya geçitlerine giden önemli ticaret yolunu gözetleyici konumundan kaynaklanmıştır⁶².

Tabal ve Muşkilerle olan anlaşmazlıklarını, askerî seferler ve diplomatik yollarla çözüme kavuşturan Sargon, M.Ö. 705 yılında, Tabal ülkesinde Kimmerlerle yaptığı savaş sırasında ölmüştür. Sargon'un hükümdarlığının sonunda Anadolu'da çıkan isyanlar, Asurluların bölge üzerindeki kontrollerini kaybetmeye başladıklarının da işareti olmuştur. Söz konusu isyanlardan birisi, Kilikya'nın siyasî bağımsızlığını yeniden tesis etmeye karar veren Azitawadda tarafından çıkartılmıştır. Asur'a vergi vermeye karşı gelen Azitawadda, kendisini Kilikya'nın emniyetini sağlayacak, hakim korkuları giderecek ve Kilikya halkının içerisindeki çeşitli grupları birleştirecek kadar güçlü hissediyordu. Bunun için, halkın kendisine ve karşılıklı olarak birbirlerine güvenmesini sağlamaya yönelik propaganda çalışmalarına girişti. Karatepe yazıtlarından anlaşıldığına göre, Azitawadda, Asur'a karşı girişeceği mücadelede Luwilerden, Fenikelilerden ve Greklerden geniş çaplı bir halk desteği aradığı gibi, muhtemelen, Kilikya Ovası'nın kuzeyindeki dağlık bölgelerde hükümlanlık süren çok sayıda yerel Hilakku halkını da yanına almaya çalışmıştır⁶³.

Azitawadda'nın asıl amacı, Kilikya'daki her türlü sosyal, siyasi ve ekonomik grupların emniyet ve refahının kendisinin yönetiminde olduğu bilincini

⁶² Houwink ten Cate 1961, 25.

⁶³ Bing 1987, 90; Mosca-Russel 1987, 2 vd.

aşlamaktır. O, bunun dışında, Kilikya üzerindeki liderliğine meşruiyet kazandırmayı da amaçlamış olmalıdır. Bu sebepten dolayıdır ki, Kilikya'da Asur hakimiyetini çağrıştıracak olan Que'yi kullanmaktan şiddetle kaçınmıştır. Bunun yerine, birliği sağlamak amacıyla, Adana Ovası'nın bütün sakinleri için, kökleri M.Ö. XIV. yüzyıla kadar uzanan "Danuna" ismini kullanmayı tercih ettiği anlaşılmaktadır⁶⁴. Kilikya sakinleri arasındaki sosyal ve siyasal birliği göstermek için mükemmel bir seçim olan bu isim, Azitawad-da'nın politik ve idarî kabiliyetinin de açık göstergesi sayılmalıdır.

Öte yandan bütün bu gelişmelerde, Karatepe-Aslantaş'ın, stratejik ve jeopolitik konumu ile sosyo-ekonomik durumunun da önemli pay sahibi olması gerekir. Gerçekten de burası Ceyhan Nehri tarafından doğal bir korumaya sahip olup, kuzeyden gelecek olası hareketleri çok uzaklara kadar gözetleyebilecek bir konuma sahipti. Kara ve su yollarını denetim altında tuttuğu gibi, bu denetim karşısında önemli ölçüde geçiş ücreti ve vergi alıyor olmalı idi. Ayrıca, sedir ağaçları Akdeniz sahillerindeki gemi yapımcıları ve Fenikeli sömürgeciler için büyük önem taşıyordu⁶⁵.

Sargon'un ölümü üzerine Hilakku'da da isyanlar çıktı. İsyançıların bölge halkını toplayarak Kilikya geçitlerini kapatma girişimleri, Asur için isyanların önemini artırdı⁶⁶. Anallerin belirttiği üzere; Sanherip, M.Ö. 703-702 yıllarında, bölgeye gerçekleştirdiği sefer sonucunda isyanları bastırmıştır. Kralın, Que ve Hilakku halkından Asur'a esirler götürdüğü, Ninova'daki sarayı tanıtan yazıtlarda, saray işçileri olarak, Que ve Hilakku isyancılarının çalıştırılması ile doğrulanmaktadır⁶⁷. Yine, Sanherip'in bu seferden sonra, -Asur geleneklerine uygun olarak- Kilikya'da kazanmış olduğu zaferi simgeleyen bir anıt diktiği de bilinmektedir.

Hiç şüphe yok ki, Sanherip dönemi Kilikya isyanlarının en önemlisi, Kirua isyanı olmuştur. İllubru⁶⁸lu Kirua'nın bu isyanına, Que ile birlikte Hi-

⁶⁴ Bing 1987, 91.

⁶⁵ Çambel 1999, 8; Çambel-Özyar 2002, 9.

⁶⁶ Houwink ten Cate 1961, 25; Koşay 1968, 297.

⁶⁷ Luckenbill 1926, II, 362; Bing 1987, 101.

⁶⁸ Muhtemelen Hititler dönemindeki Ellipra olup (Goetze 1940, 54; Garstang-Gurney 1959, 73), Tarsus'un kuzeybatısındaki Lampron-Namrun, bugünkü Çamlıyayla'ya lokalize edilmektedir. Bu lokalize denemeleri konusunda görüş ve tartışmalar için bkz. Houwink ten Cate 1961, 25; Bing 1987, 101; Desideri-Jasink 1990, 126, dn. 54; Kurt 2001, 177 dn. 671; Borgia-Casabonne-Egetmeyer 2002, 190.

lakku'da yer alan Tarzi (Tarsus) ve İngirra⁶⁹ şehirleri de katılınca, bütün bölge Asur'a başkaldırmış oldu (M.Ö. 696)⁷⁰.

Sanherip, Kilikya'daki Grek kolonileşmesinin de etkisiyle, hakimiyetinin dokuzuncu yılında düzenlediği seferi, analarında (Kolon IV. 62-87) şöyle anlatmaktadır:

"Kirua, İllubru'nun yöneticisi, bana tabi olan bir köle, onun terk ettiği, Hilakku'nun adamlarının isyan etmesine sebep olmuş ve savaşmaya hazırlanmıştır. İngirra ve Tarzi'de ikamet eden adamlar onun yardımına gelmişler ve trafiği durdurarak Que Yolu'nu zapt etmişlerdir. Okçuları, kalkanlı ve mızraklı adamları; iki tekerlekli savaş arabalarını, atları, kraliyet evimi onlara karşı gönderdim. Onun yardımına gelen adamlar, zorlu bir dağın ortasında Hilakku adamlarının yenilmesine sebep oldular. İngirra ve Tarzi'yi aldılar ve yağmaladıkları şeyleri götürdüler. Birini kuşatular ve İllubru'da onun kalesine saldırdılar ve onun kaçmasına engel oldular. Kuşatma tertibatları ve 'büyük duvar kanatlarının' (bazı kuşatma tertibatları) saldırısıyla akabinde gediklerden hızlı bir şekilde geçerek (?) (ve) piyadelerin saldırısıyla (idareyi) devirmeyi başardılar ve şehri aldılar. Yönetici Kirua, şehirlerinin ganimetleri ile birlikte yardımına gelen Hilakku halkıyla eşekleri, sığırları ve davarlarıyla Ninova'ya huzuruma getirildiler. Kirua'yı cezalandırdım. İllubru'yu yeniden restore ettim"⁷¹.

Kirua'nın isyanı, buralarda bölgesel bir gücün kurulmak istendiğinin açık göstergesi olmuştur. Kazanılan bu zaferden sonra, Sanherip'in İngirra ve Tarsus ile birlikte, İllubru'yu da yeniden inşa ettiği anlaşılmaktadır⁷². Sanherip tarafından, İllubru'nun, Asur Devleti'nin bir ileri karakolu olarak yeniden kuruluşu, bu devletin Kilikya kapılarının kontrolünü elinde tutma gayretlerinin sonucu olmalıdır. Bu bakımdan, M.Ö. 696 yılı olayları

⁶⁹ Soloi-Viranşehir'e lokalize edilmektedir (Forlani 2001, 563). Değişik olarak, O. Casabonne tarafından Yümüktepe'nin önerilmesi konusunda bkz. Borgia-Casabonne-Egetmeyer 2002, 190.

⁷⁰ Erzen 1940, 61; Lemaire 1991, 274.

⁷¹ Alkım 1965, 17.

⁷² Bing 1987, 102; Lemaire 1991, 274. Ayrıca, Tarsus'taki inşaat işleri için Asurluların yaptıkları muazzam yatırım konusunda bkz. Dalley 1999, 75 vd.

hakkındaki bu belge, Amanosların askeri ve stratejik önemini bir kez daha gözler önüne sermiştir.

Asurlular için Kirua isyanının en büyük etkisinin ekonomik olduğu anlaşılmaktadır. Que Yolu (Girru ^{ma}Que) adı verilen ve Kilikya'da bir ana yol olmanın dışında, Kilikya kapıları ve Silifke'ye kadar olan sahada bir çok tali bağlantıya sahip olan rota, Asurlular için Toros madenlerine ulaşılan tek yol olma özelliğine sahipti. İsyançıların bu yolun kontrolünü ele geçirmeleri, Toros dağlarından Asur'a maden aktarımını engellemiştir. İsyan sonucu buraların denetimini ele geçiren Kilikyalılar, artık Toros dağlarının değerli madenlerini Asur'a sevk etmek yerine, ticaretlerini Akdeniz'e kaydırmanın gayreti içerisinde olmuşlardır⁷³. Özellikle demir madeni akışındaki azalma, bütün gücünü ordularından alan Asur Devleti'ne büyük bir darbe olmuştur.

Sonuç olarak, Que ve Hilakku'da, M.Ö. 705 yılında başlayan bu başkaldırıları, Sanherip'in ilk on yılına mal olmuştur. M.Ö. 699-696 yılları arasında meydana gelen ve bu isyanların son halkasını oluşturan Kirua isyanının bastırılması sonucu, Kilikya'da Asur egemenliği yeniden kurulabilmiştir.

M.Ö. 696 seferi, Kilikya'daki Asur-Grek mücadelesi açısından da, büyük önem taşımıştır. M.Ö. IX. yüzyıl ortalarında Asur yayılmacılığına karşı, Urartuların önderliğinde, Muşkiler, Kilikyalılar ve İyonyalıların oluşturduğu iyi ilişkiler, M.Ö. VIII. yüzyılın ortalarında, Kilikya sahillerinde koloniler kurulması ile sonuçlanmıştır⁷⁴. II. Sargon'un analarında, İyonyalıların İamani adı altında bir çok yerde geçmeleri, bölgedeki faaliyetlerine, Sargon'dan önce başladıklarını göstermektedir⁷⁵. II. Sagon döneminde, Kilikya'da Grek faaliyetlerinde görülen artış, onun Muşkiler ve Urartularla yaptığı savaşların yarattığı boşluktan kaynaklanmış olmalıdır.

Asurlular, bölgenin kendileri açısından taşıdığı stratejik ve ekonomik önemden dolayı, Kilikya'da Grekleri çok yakından izlemişlerdir. Yeralu ve yerüstü zenginlikleri nedeni ile Greklerin Kilikya ile yakından ilgilenmeleri gayet doğaldı. Ancak maden sevkîyatının yapıldığı Que Yolu, burasını daha da cazip hale getiriyordu. Çünkü bölgenin maden zenginlikleri, Asur-Grek rekabetinin başlıca sebebinin oluşturmuştur. Demir ve gümüş, Greklerin

⁷³ Bing 1987, 98; Desideri-Jasink 1990, 127.

⁷⁴ Turpan 1994, 408.

⁷⁵ Erzen 1940, 60 vd.; Houwink ten Cate 1961, 27; Aslan 2001, 3.

aradığı mallardı. Özellikle demir, bütün gücünü ordusundan alan Asur için olduğu kadar, o zamanki Grek dünyası için de son derece önemli idi. Ayrıca, bu maden, M.Ö. VII. yüzyıl başlarında, kıta karası Yunanistan'da devamlı bir kaynak bulununcaya kadar, Ege bölgesinde nadir bulunmakta idi. Grekler, demiri bir çeşit para olarak da kullanmaya başlamışlardı⁷⁶.

Kirua isyanında Greklerin çıkarları gereği, Kilikyahlıları desteklemeleri gerekiyordu. Zira söz konusu isyan, onlara Asurlular tarafından engellenmeksizin Kilikya kaynaklarına ulaşma şansı tanımıştı. Her ne kadar Sanherip'in mevcut analleri, Greklerin Kirua ile birleşmelerine yer vermemiş olsalar da bu kralın Kilikya seferini konu alan sonraki Grek kaynakları, Asur-Grek mücadelelerine geniş yer verirler⁷⁷. II. Sargon'un ve daha sonra da Sanherip'in bölgeye düzenlemiş oldukları başarılı seferler, Suriye ve Anadolu'nun güney sahillerinde, Grek ve İyon ticarî faaliyetlerinin azalması sonucunu doğurmuştur. Asıl amaçları, tarıma uygun olan Ovalık Kilikya'yı ele geçirmek olan Grekler, Sanherip tarafından mağlup edilmelerinden sonra, sığınacak yer aramaya zorlandılar. Ticarî faaliyetleri zarara uğrayan bu toplumlar, Göksu'nun batısına çekildiler ve ticaret artık bu kıyılarda yoğunlaştı⁷⁸. M.Ö. VIII. yüzyıldan itibaren, Dağlık Kilikya kıyılarında Nagidus (Bozyazı), Kelenderis (Aydıncık), Aphrodisias, Holmoi (Taşucu) ve Soloi (Pompeiopolis-Viranşehir) gibi kentler, Grek kolonileri olarak sıralanmışlardır. Grekler ve İyonlar, bu kıyılarda tutunabildiklerine göre Asur etkisi Göksu'nun batısında hissedilmemiş olmalıdır.

Asarhaddon (M.Ö. 680-669) da Que ve Kilikya kapılarının kontrolü esasına dayanan ve ekonomik çıkarların ön planda tutulduğu, geleneksel Asur politikasını devam ettirmiştir. Bu bölgelere gelebilecek olası bir tehdidi önlemeye yönelik Asur politikasının bir diğer amacı da Akdeniz limanlarının kontrolünü elde tutmak olmalıdır. Asarhaddon, bu amaç doğrultusunda, Que'yi tamamen ele geçirip bir üs olarak kullanmak suretiyle Hilakku'ya ulaştı (M.Ö. 679)⁷⁹. Asur ordusu, alışılmadık bir vahşet örneği sergileyerek, yollarına çıkan küçük kasabalarla birlikte 21 Hilakku şehrini tahrip etti⁸⁰. Hilakku'nun isyana karışmayan bölgeleri bile bu vahşetten nasibini aldı.

⁷⁶ Bing 1987, 120.

⁷⁷ Bing 1987, 103.

⁷⁸ Bing 1987, 189 vd.; Zoroğlu 1994a, 304 vd.; Durugönül 1999, 68.

⁷⁹ Erzen 1940, 62; Lemaire 1991, 274-275.

⁸⁰ Luckenbill 1926, II, 206; Bing 1987, 123.

Asarhaddon'un bu seferdeki en önemli amacı; demir, gümüş ve diğer madenlere sahip olan bölge üzerinde doğrudan kontrolü ele geçirerek, Hilakku'yu daha fazla sömürmek olmalıdır.

Asarhaddon'un bölgeye düzenlediği bu sefer sırasında, Hupışna (Ereğli Karahöyük) yakınlarında, Kimmerleri yenilgiye uğrattığı görülmektedir⁸¹. Zira Kimmerler, Tabal'ın yakınındaki Hilakku bölgesine egemen oldukları sürece, bölgede Asur'a karşı isyanlar eksik olmamıştır. Yine, böyle bir başkaldırı sırasında, Asur'un isyanı bastırdığına ve Hilakku kralı Sandassar-me'nin Asur hakimiyetini tanıdığına şahit olmaktadır.

Asarhaddon'un, M.Ö. 677'ye doğru, Kilikya kapılarından geçerek Hupışna'yı alması, Kundi (Anavarza) kralı Sanduarri ile Sizzû (Kozan) kralı Abdimilkutti'nin Asur'a karşı isyan etmelerine sebep olmuştur. Babil kroniğinden anlaşıldığına göre, Asarhaddon, bir yıl sonra, her iki asi kralın da başını almak suretiyle, isyanı şiddetle bastırmıştır⁸². Ayrıca, bu dönemde Kilikya'nın, sadece Que ve Hilakku'dan ibaret olmayıp başka yerel güçlerinde mevcut olduğu, bölgede Luwi yerleşmelerinin çokluğu, Sandas kültünün geniş yayılma sahası ve anallerde geçen çok sayıda kral isimlerinden anlaşılmaktadır⁸³.

KİLİKYA'DA ASUR EGEMENLİĞİNİN SONU

Asarhaddon'dan sonra kral olan Asurbanipal döneminde (M.Ö. 668-626), Que ve Hilakku'nun büyük ölçüde kontrol altına alındığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, Tabal kralı Mugallu zamanındaki Tabal-Hilakku savaşında olduğu gibi bölge devletleri arasında ufak boyutlu mücadeleler görülmüştür. Bu iki güç arasındaki mücadelenin de temel sebebi, muhtemelen Que topraklarıdır. O halde Que, Orta Anadolu'ya geçişi kontrol eden stratejik konumu ile bölge devletleri arasında anlaşmazlık konusu olmayı sürdürmüştür olmalıdır.

Anadolu, Kimmer tehlikesi altında olduğu için, Asurbanipal Hilakku'nun da içinde bulunduğu kuzeybatı eyaletlerinin güvenliği hususunda, ciddi kaygılar taşımakta idi. Nitekim, Frygleri ortadan kaldıran Dugdamne liderliğindeki Kimmer-Tabal birleşik kuvvetlerinin Kilikya'ya girmesi, Asur

⁸¹ Luckenbill 1926, II, 530, 531; Desideri-Jasink 1990, 130.

⁸² Bing 1987, 124; Lemaire 1991, 128.

⁸³ Casabonne 1997, 41.

kralının endişelerinde ne kadar haklı olduğunu ortaya koymuştur. Sonuçta, M.Ö. 637-626 yılları arasında, Kilikya'daki Asur varlığı için büyük tehdit oluşturan Kimmerler, burada sadece yenilmekle kalmamışlar, savaşta kralları Dugdamne'yi de kaybetmişlerdir⁸⁴.

Asurbanipal'in ölümünden sonra, coğrafi yönden en geniş sınırlara ulaşmış bulunan imparatorluk hızla çöküş sürecine girdi. Bu hızlı çöküşün başlıca nedenleri, kuzeyde İskit ve Kimmerlerin yarattıkları karışıklıklar, Med kabilelerinin bir krallık haline gelmesi ve Babylonia'daki ayaklanma olmuştur⁸⁵. Asurlular, bu kralın ölümü sonucunda, uzak mesafedeki topraklarını kaybetmeye başlayınca, Kilikya bölgesi de bağımsızlığına kavuşmuş olmalıdır. Ayrıca, Asurbanipal'in son yıllarındaki olaylara ait belge yetersizliği Tabal ve Kilikya'ya ait belirsizliklere neden olmuştur. Söz konusu belirsizlikler ise, Herodot'un "Büyük Kilikya" tezi gibi, spekülâtif teorilerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir⁸⁶.

SONUÇ

Kilikya, Anadolu, Mısır, Doğu Akdeniz, Kıbrıs, Ege, İran ve Mezopotamya dünyalarının merkezinde bulunan coğrafi ve stratejik konumu yanında, doğal zenginlik kaynaklarına da sahiptir. Bu sebeple bölge, özellikle Mezopotamya devletlerinin Anadolu'ya yönelik faaliyetlerinde bir cazibe merkezi olmuştur. Asur İmparatorluğu politikalarında da hem dağlık hem de ovalık Kilikya'nın önemli bölgeler olduğu anlaşılmaktadır.

Her şeyden önce, Kilikya'nın jeopolitik konumu, bu bölgede Asur hakimiyetini zorunlu kılmış görünmektedir. Öyle ki, Kuzey Suriye ile Kilikya arasındaki ana yolları birleştiren Amanos geçitleri, büyük önem taşımakta idi. Asurlular için, Kuzey Suriye'nin kontrolü, Kilikya'yı elde tutmayı gerektiriyordu. Fryglere ve Urartulara karşı, Toros dağlarının ekonomik kaynaklarının emniyeti bakımından, en önemli dayanak noktasını yine bu bölge oluşturuyordu. Gerçekten de, gümüş ve daha da önemlisi demir, Asur İmparatorluğu'nun askerî kurumları için hayati önem taşıyan madenlerdi. Bu madenin her ikisi de Kilikya Toroslarında bulunmaktaydı. Bolcardağı

⁸⁴ Cavaignac 1950, 342; Bing 1987, 144 vd.

⁸⁵ Sevin 1991, 15.

⁸⁶ Herodotos, Herodot Tarihi, Çeviren Mümtekin Ökmen, İstanbul 1983. Herodotos'un, büyüklüğü, konumu ile politik durumu konusunda tatmin edici bilgi vermediği bu tezi konusundaki görüş ve yorumlar konusunda bkz. Kurt 2001, 185 vd.

madenlerine sahip Orta Anadolu ile hammaddesiz Mezopotamya arasındaki ekonomik iletişim, bu bölge üzerinden gerçekleştirilmekte idi.

Öte yandan, Kilikya Ovası'nın verimliliği, bölgeyi önemli ekonomik ve siyasi bir merkez durumuna getiriyordu. Ayrıca, Kilikya'nın Akdeniz'e olan sahil konumu da, buraya ticarî açıdan uluslararası bir önem kazandırmaktaydı.

Bütün bu özelliklerinin sonucudur ki, Kilikya bölgesi, Asur İmparatorluğu'nun batıda karşılaştığı hemen her çeşit problemin içerisinde yer almıştır. Başlangıçta, Asurluların Kuzey Suriye'deki yayılımlarını durdurmak için onlara karşı oluşturulmuş hemen her türlü koalisyonu katıldığına şahit olunmaktadır. Sargonidler Devri'nde ise Frygler'in ve Urartular'ın da katılımı sonucu, büyük boyutlara ulaşan sorunlarda en belirleyici rolü yine bu bölgenin oynadığı görülmektedir.

KAYNAKLAR

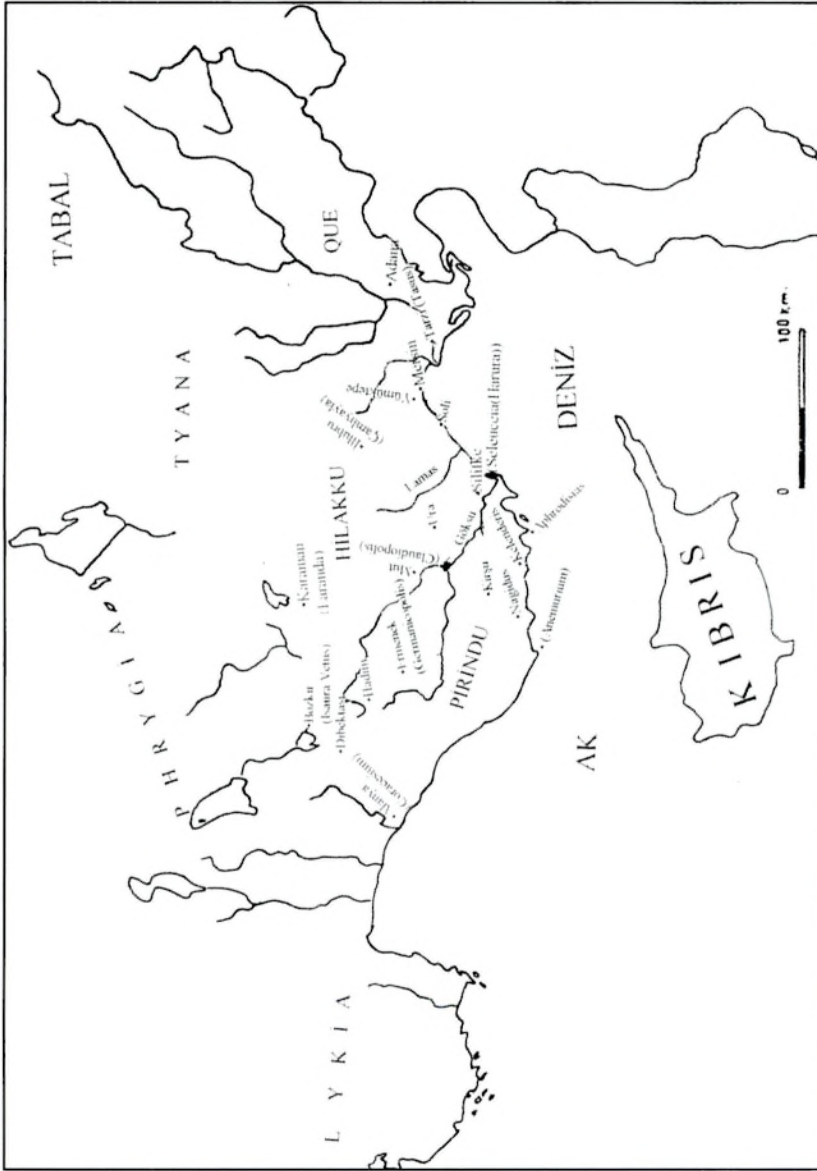
- ALBRIGHT, W. F. (1950), "Cilicia And Babylonia Under The Chaldaean Kings", *BASOR*, 120, 22-25.
- ALKIM, U. B. (1965), "The Road From Sam'al to Asitawandawa, Contributions to the Historical Geography of the Amanus Region" *Anadolu Araştırmaları*, II/1-2, 1-45.
- AMMIANUS MARCELLINUS, *Rerum Gestarum Libri*, Ed. J.C. Rolfe (LOEB), London 1963-1964.
- ASLAN, N. (2001), "Kilikia Bölgesi'ndeki Grek Kolonizasyonu", *OLBA*, IV, 1-17.
- BAHAR, H. (1995), "Konya Çevresi Tarih Araştırmaları 1: Hititlerden Romalılara Kadar İsaüria Bölgesi", *S.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, IX-X, 219-241.
- BAHAR, H. (1999), *Demirçağında Konya ve Çevresi*, Konya.
- BING, J. D. (1987), *A History of Cilicia During The Assyrian Period*, Michigan.
- BORGIA, E.-O. CASABONNE-M. EGETMEYER (2002), "Notes Ciliciennes", *Anatolia Antiqua*, X, 177-195.
- CASABONNE, O. (1997), "Notes Ciliciennes 3-4", *Anatolia Antiqua*, V, 35-43.

- CASABONNE, O. (1999), "Local Powers And Persian Model In Achaemenid Cilicia: A Reassessment", *OLBA*, II, (Özel sayı), Cilt I, 57-63.
- CAVAIGNAC, E. (1950), *Les Hittites*, Paris.
- CAVAIGNAC, E. (1956), "A Propos Du Document Nouveau B.M. 25124 Les Deux Routes D'Asie Mineure", *JA*, CCXLIV, 341-348.
- COŞKUN, Y. (1989), "Hitit Çivi Yazılı Belgelerin Işığı Altında İlk Çağda Tuwanuwa", *Belleten*, LIII, 477-485.
- ÇAMBEL, H. (1999), *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions* Vol. II, Karatepe-Aslantaş, Berlin-New York.
- ÇAMBEL, H.-A. ÖZYAR (2002), Karatepe-Aslantaş Azatiwataya, Die Bildwerke, Deutsches Archäologisches Institut, Mainz Am Rhein.
- ÇAPAR, Ö. (1987), "Prhygia ve Demir Devrinde Anadolu Kavimleri", *A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt XXXI, Sayı 1-2, 43-74.
- ÇİLİNGİROĞLU, A. (1984), Urartu ve Kuzey Suriye, Siyasal ve Kültürel İlişkiler, İzmir.
- DALLEY, S. (1999), "Sennacherip And Tarsus", *AS*, 49, 73-80.
- DELAPORTE, L. (1923), *La Mesopotamie*, Paris.
- DESIDERI, P. (1990), "Cilicia from Kizzuwatna", *X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, I, 327-335.
- DESIDERI, P.-A. M. JASINK (1990), Cilicia. Dall'eta di Kizzuwatna alla Conquista Macedona, Torino.
- DIODOROS, Bibliotheca Historika, Ed. T. E. Page (LOEB), London 1947.
- DİNÇOL, A. M. (1982), "Geç Hititler", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Görsel Yayınlar, İstanbul.
- DURUGÖNÜL, S. (1999), "Nagidos Üzerine Düşünceler", *OLBA*, II, (Özel Sayı), I. Cilt, 69-78.
- ERZEN, A. (1940), *Kilikien bis zum Ende der Perserherrschaft*, Leipzig.
- ERZEN, A. (1992), *Doğu Anadolu ve Urartular, Eastern Anatolia and Urartians*, Ankara.
- FORLANINI, M. (2001), "Quelques notes sur la géographie historique de la Cilicie", *La Cilicie: Espaces et Povoires Locaux (Table Ronde Internationale, D'Istanbul, 2-5 Novembre 1999)*, *Varia Anatolica XIII* (Edites Éric JEAN, Ali M. DİNÇOL et Serra DURUGÖNÜL), Paris, 553-564.

- GARSTANG, J.-O.R. GURNEY (1959), *The Geography of Hittite Empire*, London.
- GOETZE, A. (1940), *Kizzuwatna and The Problem of Hittite Geography*, New Haven.
- GRAYSON, A. K. (1987), Assyrian Expansion Into Anatolia In The Sargonid Age (744-650 B.C.)", XXXIV. Uluslararası Assirioloji Kongresi, 6-10/VII/ 1987, 131-135.
- HERODOTOS, *Herodot Tarihi*, Çeviren: Mümtekin Ökmen, İstanbul 1983.
- HILD, F.-H. HELLENKEMPER (1990), *Kilikien Und Isaurien*, TIB, 5, Wien.
- HOUWINK TEN CATE, P. H. J. (1961), The Luwian Population Groups of Lycia and Cilicia Aspera During the Hellenistic Period, Leiden.
- İPEK, İ.- A. K. TOSUN- R. TEKOĞLU (1999), "Adana Geç Hitit Heykeli Kurtarma Kazısı 1997 Yılı Çalışması Sonuçları", IX. Müze Kurtarma Kazıları Semineri (27-29 Nisan 1998 Antalya), Ankara, 173-188.
- JASINK, A. M. (1991), "Hittite and Assyrian Routes to Cilicia", *Anatolia Antiqua*, I, 253-259.
- JEAN, È. (2001), "La Cilicie Pluralité et Unité", *La Cilicie: Espaces et Pouvoirs Locaux*, (Table Ronde Internationale, D'Istanbul, 2-5 Novembre 1999), *Varia Anatolica XIII* (Edités Èric JEAN, Ali M. DİNÇOL et Serra DURUGÖNÜL), Paris, 5-12.
- JOANNÈS, F. (1991), "L'Asie Mineure Mèridionale D'Après La Documentation Cunéiforme D'Époque Néo-Babylonienne", *Anatolia Antiqua*, I, 262-266.
- JONES, A. H. M. (1971), *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford.
- KARAUĞUZ, G. (2002), *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri*, Konya.
- KINAL, F. (1973), "Hitit Devletleri İçin Kuzey Suriye'nin Önemi", *Atatürk Konferansları*, IV, 1970'den Ayrı Basım, Ankara, 1-13.
- KINAL, F. (1991), *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara.
- KOŞAY, H. Z. (1968), "Kilikya Tarihi (Bibliyografya)", *Belleten*, XXXII, 297-299.
- KURT, M. (2001), *Eskiçağda Göksu (Kalykadnos) Havzası*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Konya.
- LANDSBERGER, B. (1948), *Sam'al*, Ankara.

- LEMAIRE, A. (1991), "Rechreches De Topographie Historique Sur Le Pays De Qué (IXe-VIIe siecle av. J.C.)", *Anatolia Antiqua*, I, 265-275.
- LEMAIRE, A. (2001), "Les Langues Du Royaume De Sam'al Aux IXe-VIIIe s. av. J.-C. Et Leurs Relations Avec Le Royaume De Qué", *La Cilicie: Espaces et Pouvoirs Locaux, (Table Ronde Internationale, D'Istanbul, 2-5 Novembre 1999), Varia Anatolica XIII (Edités Èric JEAN, Ali M. DİNÇOL et Serra DURUGÖNÜL)*, Paris, 185-194.
- LENSKI, N. (2001), "Relations Between Coast And Hinterland In Rough Cilicia", *La Cilicie: Espaces et Pouvoirs Locaux (Table Ronde Internationale D'Istanbul, 2-5 Novembre 1999), Varia Anatolica XIII (Edités Èric JEAN, Ali M. DİNÇOL et Serra DURUGÖNÜL)*, Paris, 417-424.
- LUCKENBILL, D. D. (1926), *Ancient Records of Assyria And Babylonia*, I-II, New York.
- MELLINK, M. J. (1965), "Mita, Mushki And Phrygians", *Anadolu Araştırmaları*, Cilt II, Sayı 1-2, 318-325.
- MOSCA P. G.-J. RUSSEL (1987), "A Phoenician Inscription from Cebel Ires Dağı In Rough Cilicia", *Epigraphica Anatolica*, IX, 1-14.
- OLMSTEAD, A. T. (1923), "The Assyrian In Asia Minor", *AS Presented to Sir W. M. Ramsay (Edited by W. H. Buckler, W. M. Calder)*, 283-296.
- RUGE, W. (1921), "Kilikia", *RE*, XI/1, 385-390.
- SEVİN, V. (1991), "Yeni Assur Sanatı Mimarlık" I, Ankara.
- SHAW, B. D. (1990), "Bandit Highlands And Lowland Peace: The Mountains of Isauria-Cilicia", *JESHO*, XXXIII/3, 238-270.
- SMITE, S. (1970), "The Assyrian Supremacy of Assyria", *The Cambridge Ancient History II/3, (Edited by J.B. Bury, S.A. Cook, F.E. Adcock)*, Cambridge, 32-58.
- STRABON, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII, XIII, XIV)*, Çeviren: A. Pekman, İstanbul 1993.
- TEKOĞLU, R.-A. LEMIRE (2000), "La Bilingue Royale Louvito-Phénicienne De Çineköy", *CRAI*, 961-1006.
- TIRPAN, A. A. (1994), "Kilikya Tracheia'da Poligonal Taş Örgülü Duvarlar", *XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, I, 405-424.
- WEINFELD, M. (1987), "Covenant Making in Anatolia and Mesopotamia", *XIV. Uluslararası Assirioloji Kongresi*, 6-10/VII/1987, 58-59.

- WEINFELD, M. (1993), "Covenant Making in Anatolia and Mesopotamia", *JANES*, XXII, 135-139.
- YAKAR, J. (2001), "The Socio-Economic Organization of The Rural Sector In Kizzuwatna, An Archaeological Assesment", *La Cilicie: Espaces et Pouvoirs Locaux (Table Ronde Internationale D'Istanbul, 2-5 Novembre 1999)*, *Varia Anatolica XIII (Edités Èric JEAN, Ali M. DİNÇOL et Serra DURUGÖNÜL)*, Paris, 37-46.
- YENER, A. (1985), "Bolkardağ, Aladağ ve Keban Madenlerinde 1984 Yılı İncelemeleri", *I. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 93-106.
- ZOROĞLU, L. (1993), "Göksu Kültürleri", *Atlas Aylık Gezi Dergisi*, Sayı 8, 80-82.
- ZOROĞLU, L. (1994a), "Cilicia Tracheia in the Iron Ages: the Khilakku Problem", *Anatolian Iron Ages 3, BIA Monography 16 (The Proceeding of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-12 august 1990)*, 301-306.
- ZOROĞLU, L. (1994b), "Kelenderis'in İlkçağ Tarihine Ait Notlar", *XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, I, 437-448.
- ZOROĞLU, L. (1994c), *Kelenderis I, Kaynaklar, Kalıntılar, Buluntular*, Ankara.
- ZOROĞLU, L. (2001), "Dağlık Kilikya-Ovalık Kilikya", *La Cilicie: Espaces et Pouvoirs Locaux (Table Ronde Internationale D'Istanbul, 2-5 Novembre 1999)*, *Varia Anatolica XIII (Edités Èric JEAN, Ali M. DİNÇOL et Serra DURUGÖNÜL)*, Paris, 425-428.

Harita 1 - Demir Çağında Güney Anadolu

ÇEŞME - GERMİYAN KÖYÜ HELLENİSTİK ERYTHRAİ BRONZ SİKKE DEFİNESİ

MELİH ARSLAN*

Söz konusu bu define, İzmir İli, Çeşme İlçesi, Germiyan Köyünde, 2002 yılı Mayıs ayında bulunmuş ve Çeşme Müze Müdürlüğü'nce satın alınmıştır. Define, köy içerisinde bir ev inşaatı temeli kazılırken, tesadüfen ortaya çıkmıştır. İnşaat sahibi birkaç para bulmuş ve bunu Köy Muhtarına söylemiş¹, Muhtar da bu durumu Çeşme Müze Müdürlüğü'ne iletmıştır. Çeşme Müze Müdürlüğü sikkeleri gördüğünde bunun bir define buluntusu olduğuna karar vermiş ve derhal burada bir araştırma başlatmıştır. Sikkelerin çıktığı alan iyice araştırıldıktan sonra, bu alandan çıkan toprakların da bir elek marifetiyle elenmesi sağlanmıştır. Bu işlemler sonucunda ve define-nin ilk ortaya çıktığında köy halkınca paylaşılmış olanlar da jandarma marifetiyle toplanınca sikke sayısı 228 adet olmuştur (Resim 1, tüm definenin genel görünüşü).

2002 yılı Eylül ayında, Çeşme Müze Müdürlüğü'nde² çalışmış olduğum bu bronz define, şimdiye kadar toplu bulunmuş Erythrai kenti basımlı sikkelerin en büyük grubunu oluşturmaktadır. Aynı zamanda definenin çıkmış olduğu yerin tam olarak bilinmesi ve sikkelerin bir müze kurtarma kazısı ile toplanmış olması da bu definenin önemini bir kat daha artırmaktadır.

Bu defineden önce, Philip P. Betancourt tarafından 1971 yılında yayınlanmış "*Erythrai'den Bir Bronz Sikke Definesi*" isimli bir makale³ sayesinde başka bir Erythrai Bronz Sikke Definesi'ni tanımaktayız. Betancourt'un

* Anadolu Medeniyetleri Müzesi, 06240 Hisar / ANKARA ; e-mail: arslanmelih@ttnet.net.tr.

¹ Germiyan Köyü Muhtarı ile Çeşme Müze Müdürlüğü'nde yapmış olduğum bir konuşmada, bu definenin tümünün buradaki kadar olamayacağı ve bir kısım sikkenin ilk bulunduğu anda dağılmış olabileceği izlenimini edindiğimi burada belirtmek isterim.

² Bu definenin yayınlanmasına izin vermiş olan, Çeşme Müze Müdürü Sn. Emrullah Karturtut'a burada sonsuz teşekkürlerimi sunmak isterim. Ayrıca, çalışmalarım esnasında özverili yardımlarını görmüş olduğum, Çeşme Müzesi Arkeologu Gamze Aliefendioğlu ve Memur Fevziye Altuok'a teşekkürü bir borç bilirim.

³ Philip P. Betancourt, "A Hoard of Bronze Coins from Erythrae". *ANSMN* 17, New York 1971: s. 23-39.

söz konusu yayınındaki sikkeler Amerika'da özel bir koleksiyonda bulunmakta olup, yazarın ifadesi ile define, 1950 yıllarında bulunmuş ve daha sonra bir eski eser tüccarı tarafından Amerika Birleşik Devletleri'ne sokulmuş denilmektedir¹. Bu özel koleksiyonda 42 adet Erythrai sikkesi mevcuttur. Yazar bunları büyük, orta ve küçük bronzlar şeklinde 9 tipte incelemiştir. Amerika'daki definede, bizim Heraklesli sikkelerden 9 adet olup, bunlar Tip V olarak gösterilmiş ve beş farklı memur ismini barındırmaktadır⁵. Bizim Dionysoslu tip dediğimiz bronzlardan ise iki farklı memur ismi taşıyan 2 sikke vardır. Yazar bunları Tip VI olarak göstermiştir⁶.

Erythrai Darphanesi:

İonia Bölgesinin 12 önemli kentinden biri olan Erythrai'nin sikke basımları Ephesos, Miletos, Phokai ve Klazomenai'den hemen sonra ve hayli erken bir tarihte başlamıştır. Şehrin sikke basımları dönem ve karakter farklılıkları göstermesi açısından 9 ayrı seri olarak incelenmelidir.

Kentin 1. Seri sikkeleri, İ.Ö. 6. yüzyılın ortalarından itibaren darp edilmeye başlanmıştır. Şehrin bu en erken örnekleri elektron olup, Miletos ağırlık biriminde (standartunda) basılmıştır⁷.

2. Seri sikkeler, İ.Ö. 480 yıllarında ortaya çıkmış olan gümüş didrahmi-lerdir⁸.

3. Seri sikkeler, İ.Ö. 5. yüzyıl içerisinde görülmeye başlanan, Pers standartındaki gümüş obol ve drahmi serileridir⁹.

4. Seri sikkeler, İ.Ö. 400 civarında ortaya çıkan bronz sikkelerdir. Bunlar Rodos standartunda basılmışlardır¹⁰.

5. Seri sikkeler, İ. Ö. 4. yüzyıl içinde görülen Rodos standartındaki gümüş drahmi ve tetradrahmi sikkeleridir¹¹.

¹ a.g.y., s. 23.

⁵ a.g.y., s. 26, no. 25-33.

⁶ a.g.y., s. 27, no. 34-35.

⁷ Bkz., SNG von Aulock, no. 1941-42.

⁸ Bkz., SNG von Aulock, no. 1943.

⁹ Bkz., SNG von Aulock, no. 1944-45.

¹⁰ Bkz., SNG von Aulock, no. 1946-47.

¹¹ Bkz., SNG von Aulock, no. 1950-53.

6. Seri sikkeler, İ.Ö. 300-200 yılları arasında ortaya çıkmakta olup, bizim burada yayınlamakta olduğumuz define sikkeleri de bu grup içinde kalmaktadır. Bu seri Rodos standartında basılmıştır.

7. Seri, İ.Ö. 200-133 yılları arasında basılmış olan Rodos standartındaki bronzlardır¹².

8. Seri, İ.Ö. 133 ile Roma İmparatorluk dönemi başlangıcına kadar tarihlenmiş olan küçük bronzlardır¹³.

9. Seri ise, Roma İmparatorluk Dönemi basımlarını kapsamaktadır. Kentin imparatorluk sikkeleri, Augustus ile başlar, Gallienus dönemi sonlarına kadar devam eder (İ.Ö. 29 - İ.S. 268). Bu demek oluyor ki kent, İ.Ö. 6. yüzyıldan, İ.S. 3. yüzyıl ortalarına kadar süren bir sürede (800 yıl) kesintisiz sikke bastırmıştır. Bundan da kentin uzun yıllar önemini koruduğu ve ekonomik hayatının hep canlı olduğu anlaşılmaktadır.

Yukarıda Erythrai Kenti'nin çok kısa sikke basım tarihini özetledikten sonra, esas konumuzu oluşturan, Çeşme Müzesindeki Germiyan Köyü Erythrai Definesine dönecek olursak, definenin 227 bronz ve 1 gümüş sikkeden oluştuğu görülecektir. Bronz sikkeler bilinen birçok yayında, İ. Ö. 300-200 arasına tarihlendirilmektedirler. Yeni yapılan epigrafik çalışmalar ve nüvizmatik doktora çalışmaları bu sikkelerin, İ.Ö. 240- 230 tarihlerinde basılmış olabileceklerini göstermektedir.

Biz bronz sikkelerin tarihlendirilmesini Philip Kinns'in yayımlanmamış doktora tezine¹⁴ göre tarihlendirmeyi ve tasnif etmeyi uygun bulmaktayız.

Define'nin bulunduğu Germiyan köyü, antik Erythrai kentinin sorumluluk alanında olmalıdır. Çünkü bugünkü İldırı Köy merkezini kapsayan antik Erythrai şehri, Germiyan Köyü'ne 8 km. bir mesafededir. Sikkelerin basılmış olduğu darphane bu kadar yakın bir yerde bulunmuş olan bu define, nüvizmatlar ve klasik epigrafi çalışanlarca hiç şüphesiz önemli bir buluntu özelliği taşımaktadır.

Define sikkeleri, 1 gümüş hemidrahmi ve 227 adet Trichalkon olarak isimlendirilen küçük bronz sikkeden oluşmaktadır. İlk yayınlarda bu grup, İ.Ö. 300-200 tarihlerine verilmektedir¹⁵. Daha sonra, Philip Kinns'in doktora

¹² Bkz., SNG von Aulock, no. 1955.

¹³ Bkz., SNG von Aulock, no. 1966-67.

¹⁴ Philip Kinns, *Studies in the Coinage Ionia: Erythrae, Teos, Lebedus, Colophon*, c. 400-30 B.C. (Unpublished Doctoral Dissertation, University of Cambridge, 1980): s. 144-8 ve 465-7.

¹⁵ Bkz., BMC Ionia, s. 128-131, no. 104-125 ve SNG von Aulock, no. 1954-1962.

çalışmasıyla Erythrai sikkelerinin tarihlendirilme sorunu hemen hemen şimdilik çözümlenmiş olarak kabul görmektedir.

Bir adet olan gümüş hemidrahminin ön yüzünde, genç Herakles'in aslan postu başlıklı portresini görmekteyiz¹⁶. Arka yüzde, meşe çelengi içinde, EPY yazısı ve altında bir magistrat (sikke basımından sorumlu memur) monogramı bulunmaktadır. Bu arka yüz kalıbı yeni bir kalıp varyasyonu olup, şimdiye kadar bilinmemektedir. Bu nedenle bu hemidrahmi şimdilik ünik görülmektedir.

Definedeki 227 adet bronz sikkenin arka yüzlerinde yer alan magistrat isimlerinin tümünü daha önceki yayınlardan tanımaktayız. Bronz örnekler iki ana tipten oluşmaktadır. Bu iki grubu, önyüz tiplerine göre, Heraklesli ve Dionysoslu tipler diye sınıflandırmaktayız.

Bronz sikkelerin Heraklesli tiplerinin ön yüzünde, genç Herakles'in aslan postu başlıklı başı sağa ve arka yüzünde ise, şehrin isim kısaltması EPY ve sikke basımından sorumlu memur isimleri yazılmıştır¹⁷.

Dionysoslu olarak isimlendirdiğimiz ikinci gruptakilerin ön yüzünde, genç Dionysos'un sarmaşık yaprakları ile taçlı başı sağa, arka yüzde, EPY yazısı, üzüm salkımı ve değişen magistrat isimleri yer almaktadır¹⁸.

Birinci tipi oluşturan Heraklesli sikkelerden definede, 200 adet bulunmaktadır. Bunlar, 12 ayrı magistrat ismi taşımaktadır. Bu grubun sadece 214 sıra nolu sikkesinin magistratu belirlenememiştir. Çünkü sikkenin kondisyonu çok bozuktur.

Dionysos tasvirli sikkelerden definede, 27 adet bulunmaktadır. Bunlar içerisinde, 11 adet magistrat ismi tespit edilmiştir. Magistrat isimleri her iki tip için ortak kullanılmıştır. Fakat, Heraklesli tipin 5. grubunda görmüş olduğumuz, **BATAKOS PARAMANOU** isimli memur ismini, ne bizim burada yayımlamış olduğumuz Dionysoslu tipler içerisinde, ne de başka yayımlanmış Dionysos örnekler içinde göremediğimizi belirtmek isteriz.

Herakles tipli sikkelerin magistrat grupları :

1. Grup: ΑΓΑΣΙΚΛΕΣ ΑΝΤΙΠΙΤΡΟΥ (8 sikke, katalog no. 2-9)

¹⁶ Bkz., BMC Ionia, p. 128, 101.

¹⁷ Bkz., BMC Ionia, p. 129, 104-116 ve SNG von Aulock, 1954-1960.

¹⁸ BMC Ionia, 117-125; Weber, 5955; SNG Cop., 658 ve SNG von Aulock, 1961-62.

2. Grup: ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΣ ΑΠΟΛΟΔΟΤΟΥ (20 sikke, katalog no.10-29)
3. Grup: ΑΠΟΛΛΩΝΟΔΟΤΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΥ (17 sikke, katalog no.30-46)
4. Grup: ΑΥΤΟΝΟΜΟΣ ΑΥΤΟΝΟΜΟΥ (32 sikke, katalog no.47-78)
5. Grup: ΒΑΤΑΚΟΣ ΠΑΡΑΜΟΝΟΥ (9 sikke, katalog no.79-87)
6. Grup: ΓΝΑΤΟΣ ΕΚΑΤΩΝΥΜΟΥ (7 sikke, katalog no.88-94)
7. Grup: ΔΑΜΑΛΗΣ ΑΡΧΕΑΝΑΚΤΟΣ (20 sikke, katalog no.95-114)
8. Grup: ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΙΑΤΡΟΚΛΕΟΥΣ (20 sikke, katalog no.115-134)
9. Grup: ΕΡΜΩΝ ΔΙΟΦΑΝΤΟΥ (4 sikke, katalog no.135-138)
10. Grup: ΜΗΤΡΑΣ ΔΑΜΑΛΟΥ (18 sikke, katalog no.139-156)
11. Grup: ΠΟΛΥΚΡΙΤΟΣ ΠΟΛΥΚΡΙΤΟΥ (27 sikke, katalog no.157-183)
12. Grup: ΦΙΛΩΝ ΗΡΟΣΩΝΤΟΣ (17 sikke, katalog no.184-200)

Yukarıda, Heraklesli serideki 12 magistrat grubunda görüldüğü üzere, bu gruplar arasında en çok sayıda sikke, 32 adet ile 4. grupta bulunmaktadır. En az sikke ise, 4 adet sikke ile 9. grup olmaktadır.

Dionysos tipli sikkelerin magistrat grupları :

1. Grup: ΑΓΑΣΙΚΛΕΣ ΑΝΤΙΠΑΤΡΟΥ (2 sikke, katalog no. 202-203)
2. Grup: ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΣ ΑΠΟΛΟΔΟΤΟΥ (3 sikke, kataalog no. 204-206)
3. Grup: ΑΠΟΛΛΩΝΟΔΟΤΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΥ (2 sikke, katalog no. 207-208)
4. Grup: ΑΥΤΟΝΟΜΟΣ ΑΥΤΟΝΟΜΟΥ (1 sikke, katalog no. 209)
5. Grup: ΓΝΑΤΟΣ ΕΚΑΤΩΝΥΜΟΥ (4 sikke, katalog no. 210-213)
6. Grup: ΔΑΜΑΛΗΣ ΑΡΧΕΑΝΑΚΤΟΣ (2 sikke, katalog no. 214-215)
7. Grup: ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΙΑΤΡΟΚΛΕΟΥΣ (1 sikke, katalog no. 216)
8. Grup: ΕΡΜΩΝ ΔΙΟΦΑΝΤΟΥ (4 sikke, katalog no. 217-220)

9. Grup: ΜΗΤΡΑΣ ΔΑΜΑΛΟΥ (3 sikke, katalog no. 222-223)

10. Grup: ΠΟΛΥΚΡΙΤΟΣ ΠΟΛΥΚΡΙΤΟΥ (2 sikke, katalog no. 224-225)

11. Grup: ΦΙΛΩΝ ΗΡΟΣΩΝΤΟΣ (3 sikke, katalog no. 226-228)

Yukarıda, Dionysoslu serideki 11 magistrat grubunda görüldüğü üzere, bu gruplar arasında en çok sikke sayısı, 4 adet ile, 5. ve 8. gruplarda bulunmaktadır. En az sikke ise, 1 adet sikke ile, 4. ve 7. gruplarda bulunmaktadır.

Metroloji :

Definemizdeki tüm sikkelerin metal ağırlığı, 739.68 gr. gelmektedir. 1 adet gümüş hemidrahmi (2.25 gr.) haricinde 227 adet bronz sikkenin ağırlığı ise, 737.43 gr. çekmektedir. Definedeki bronz sikkeler içinde, en küçük ağırlık, 2.00 gr. ile çok aşınmış ve sorumlu memur ismi okunamayan katalogumuzun 201 nolu sikkesidir. En büyük ağırlık ise, 4.64 gr. ile yine Heraklesli seri içindeki, 88 nolu sikkede bulunmaktadır. Heraklesli seri için ortalama ağırlık, 3.26. gram, Dionysoslu seri için ise, 3.16 gram olarak tespit edilmiştir. En çok rastlanan ağırlık ise, 3.18 gram olanlardır. 12 adet sikkenin bu ağırlıkta olduğu tespit edilmiştir.

Dionysoslu 27 sikke içinde, en düşük ağırlıklı sikke, 2.23 gram, en yüksek ağırlıklısı, 4.11 gramdır. Ortalama ağırlık ise, 3.16 gram gelmektedir. En çok rastlanan ağırlık ise, 3.41 gram ile 3 adet sikkede görülmüştür.

Kalıp İlişkileri :

Definedeki sikkelerin kalıp ilişkilerini de olabildiğince incelemeye çalıştık. Kalıp ilişkilerini, 226 adet bronz sikke üzerinde ve Heraklesli ve Dionysoslu olarak iki bölüme ayırarak yapmak zorundaydık. Fakat, 27 Dionysoslu ve 200 Heraklesli serinin, tüm ön yüzlerinin bir kalıp karşılaştırmasının sağlıklı yapılamayacağını düşündük. Bu durumda, kalıp karşılaştırmalarını, her bir serinin ortak olan magistrat isimleri arasında uygulanabileceğini gördük. Böylece her iki bronz tipin, 12 ayrı ve 11 ayrı grubu olmak üzere, 23 ayrı grubun kendi içerisindeki kalıp ilişkilerini tespit etmeye çalıştık. Her bir grup için kaç ön yüz ve kaç arka yüz kalıbı kullanılmış olduğu, aynı ve farklı kalıpları ayırt etmek için bir yöntem geliştirdik. Sikkelerin arka yüzünde daima yer alan sorumlu memur isimlerindeki harf karakteri, yani bunların

büyüklikleri, şekilleri, kaligrafleri bize farklı kalıpları seçmemizde çok yardımcı olmuştur. Bunun yanında Dionysoslu serilerde arka yüzde bulunan üzüm salkımının yönü, büyüklüğü, sapının sağa veya sola dönük oluşu ve resim stili bu ayrımı yapmamızı daha da kolaylaştırmıştır. Katalog içinde gruplara ayırdığımız sikkelerin, değişen ön yüz ve arka yüz kalıplarını, şu şekildeki kısaltmalarla gösterdik: **Ön Yüz Kalıbı** (= **ÖYK**) ve **Arka Yüz Kalıbı** (= **AYK**) kısaltmaları şeklinde ve her değişen kalıbın yanına bir rakam ekledik. Örneğin: **ÖYK 2 / AYK 4** gibi.

FAYDALI KAYNAKÇA (BIBLIOGRAPHY)

BMC Ionia	Barclay V. Head, <i>A Catalogue of The Grek Coins in British Museum</i> .
London, 1892.
Betancourt, Erythrae	Philip P. Betancourt, <i>A Hoard of Bronze Coins from Erythrae</i> , ANSMN 17, (New York 1971): 23-39.
Hunterian	G. MacDonald, <i>Catalogue of Greek Coins in the Hunterian Museum, Glasgow</i> . 3 vols. Glasgow, 1901.
Grose, Fitzwilliam	S. W. Grose, <i>Catalogue of the McClean Collection of Grek Coins, Fitzwilliam Museum</i> . Cambridge, 1929.
Kienast 1962	D. Kienast, <i>Literaturüberblicke der griechischen Numismatik</i> , (JNG, 1962): s. 159.
Kinns	<i>Studies in the Coinage of Ionia: Erythrae, Teos, Lebedus, Colophon, c. 400-30 BC</i> (Unpublished PhD Dissertation, University of Cambridge, 1980), 144-8 and 465-7.
Milne 1937	J.G. Milne, <i>Notes on the Oxford Collections</i> , (NC 1937): 153-181.
Robert 1933	L. Robert, <i>Inscriptions d'Erythrai</i> , (BCH 57, 1933): 477-481.

- Robert 1936 L. Robert, *Notes de Numismatique et d'Epigraphie Grecques*, (RN, 1936): 271-272.
- Robert 1949 L. Robert, *Monnaies d'Ionie*, (*Hellenica* 7, 1949): 87-88.
- SNG Cop. *Sylloge Nummorum Graecorum, Danish National Museum*. Copenhagen, 1946.
- SNG v. Aulock *Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland, Sammlung Hans von Aulock, Ionien*. Berlin, 1957.
- Weber L. Forrer, *The Weber Collection of Greek Coins*. 3 vols. London, 1926.

Not: Define sikkelerinin tümü aşağıda katalog içerisinde kalıp ilişkileri ile birlikte gösterilmiştir. Resim levhasında ise, memur gruplarından yalnızca birisinin resmi konulmuştur. Resim 1: olarak verdiğimiz resimde definenin toplu olarak genel görünümü sunulmuştur.

KATALOG

İ.Ö. 300 - 200

1. Gümüş Hemidrahmi.
Ö.Y. Genç Herakles'in aslan postu başlıklı başı sağa; noktalı bordür.
A.Y. **EPY** ve sorumlu memur monogramı; meşe çelengi.
Env No.1 ; (2.25 gr. 13 mm, 12h.)
Ref. BMC Ionia, s. 128, no.101 (önyüz benzer).

Herakles Tipli Sikkelerin Kataloğu (No: 2-200)

İ. Ö. 240-230

- Ö.Y. Genç Herakles'in aslan postu başlıklı başı sağa; noktalı bordür.
A.Y. **EPY** ve değişen sorumlu memur isimleri.

1. Grup: ΑΓΑΣΙΚΛΕΣ ΑΝΤΙΠΙΛΤΡΟΥ

(8 örnek, 5 ÖYK ve 2 AYK farklı, no. 2-9)

2. ÖYK 1 / AYK 1, Env. No. 67; (3.44 gr.; 16 mm.; 12h.)
 3. ÖYK 2 / AYK 1, Env. No. 175; (3.13 gr.; 18 mm.; 12h.)
 4. ÖYK 3 / AYK 2, Env. No. 48; (2.82 gr.; 17 mm.; 12h.)
 5. ÖYK 3 / AYK 2, Env. No. 83; (2.74 gr.; 17 mm.; 12h.)
 6. ÖYK 4 / AYK 1, Env. No. 119; (2.76 gr.; 15 mm.; 12h.)
 7. ÖYK 4 / AYK 1, Env. No. 174; (2.33 gr.; 16 mm.; 12h.)
 8. ÖYK 5 / AYK 1, Env. No. 206; (3.18 gr.; 16 mm.; 12h.)
 9. ÖYK 5 / AYK 1, Env. No. 224; (2.69 gr.; 16 mm.; 12h.)
- Ref. Kinns, 214. ; BMC Ionia, 103-105. ; SNG von Aulock, 1956.*

2. Grup: ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΣ ΑΠΟΛΛΟΔΟΤΟΥ

(20 örnek, 6 ÖYK ve 10 AYK farklı, no. 10-29)

10. ÖYK 1 / AYK 1, Env. No. 52; (3.16 gr.; 17 mm.; 5h.)
11. ÖYK 1 / AYK 2, Env. No. 61; (3.12 gr.; 17 mm.; 12h.)

12. ÖYK 1 / AYK 2, Env. No. 71; (3.26 gr.; 18 mm. 12h.)
 13. ÖYK 1 / AYK 3, Env. No. 69; (3.21 gr.; 16 mm.; 12h.)
 14. ÖYK 1 / AYK 4, Env. No. 128; (3.26 gr.; 17 mm.; 12h.)
 15. ÖYK 2 / AYK 5, Env. No. 60; (3.20 gr.; 17 mm. 12h.)
 16. ÖYK 2 / AYK 6, Env. No. 194; (3.01 gr.; 17 mm.; 12h.)
 17. ÖYK 2 / AYK 7, Env. No. 202; (3.33 gr.; 17 mm.; 12h.)
 18. ÖYK 2 / AYK 7, Env. No. 219; (3.66 gr.; 17 mm.; 4h.)
 19. ÖYK 3 / AYK 1, Env. No. 96; (3.36 gr.; 17 mm.; 12h.)
 20. ÖYK 3 / AYK 8, Env. No. 183; (3.56 gr.; 17 mm.; 6h.)
 21. ÖYK 4 / AYK 8, Env. No. 76; (3.16 gr.; 16 mm.; 5h.)
 22. ÖYK 4 / AYK 9, Env. No. 91; (3.37 gr.; 17 mm.; 12h.)
 23. ÖYK 4 / AYK 2, Env. No. 95; (3.38 gr.; 17 mm.; 6h.)
 24. ÖYK 5 / AYK 10, Env. No. 103; (3.95 gr.; 15 mm.; 5h.)
 25. ÖYK 5 / AYK 2, Env. No. 195; (3.24 gr.; 15 mm.; 3h.)
 26. ÖYK 6 / AYK 1, Env. No. 108; (3.54 gr.; 17 mm.; 6h.)
 27. ÖYK 6 / AYK 9, Env. No. 196; (2.95 gr.; 16 mm.; 6h.)
 28. ÖYK 6 / AYK 3, Env. No. 201; (2.55 gr.; 16 mm.; 12h.)
 29. ÖYK 6 / AYK 1, Env. No. 228; (3.32 gr.; 17 mm.; 12h.)
- Ref. Kinns, 217. ; BMC Ionia, 106.*

3. Grup: ΑΠΟΛΛΩΝΟΔΟΤΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ

(17 örnek, 9 ÖYK ve 3 AYK farklı, no. 30-46)

30. ÖYK 1 / AYK 1, Env. No. 40; (2.95 gr.; 16 mm.; 12h.)
31. ÖYK 2 / AYK 2, Env. No. 72; (3.77 gr.; 16 mm.; 12h.)
32. ÖYK 3 / AYK 2, Env. No. 121; (4.27 gr.; 17 mm.; 12h.)
33. ÖYK 4 / AYK 3, Env. No. 124; (3.44 gr.; 15 mm.; 12h.)
34. ÖYK 5 / AYK 2, Env. No. 184; (2.78 gr.; 16 mm.; 12h.)
35. ÖYK 6 / AYK 1, Env. No. 38; (3.02 gr.; 16 mm. 12h.)
36. ÖYK 6 / AYK 1, Env. No. 49; (3.27 gr.; 16 mm.; 12h.)

37. ÖYK 7 / AYK 3, Env. No. 50; (3.14 gr.; 15 mm.; 12h.)
 38. ÖYK 7 / AYK 1, Env. No. 63; (3.44 gr.; 17 mm.; 12h.)
 39. ÖYK 8 / AYK 1, Env. No. 190; (2.99 gr.; 16 mm. 12h.)
 40. ÖYK 8 / AYK 2, Env. No. 205; (3.01 gr.; 16 mm.; 12h.)
 41. ÖYK 9 / AYK 2, Env. No. 65; (2.81 gr.; 15 mm.; 12h.)
 42. ÖYK 9 / AYK 2, Env. No. 70; (3.40 gr.; 16 mm.; 12h.)
 43. ÖYK 9 / AYK 2, Env. No. 74; (3.01 gr.; 16 mm.; 12h.)
 44. ÖYK 9 / AYK 3, Env. No. 82; (3.35 gr.; 15 mm; 12h.)
 45. ÖYK 9 / AYK 3, Env. No. 168; (2.90 gr. 15 mm.; 12h.)
 46. ÖYK 9 / AYK 3, Env. No. 213; (3.35 gr.; 15 mm.; 12h.)
- Ref. Kinns, 210. ; BMC Ionia, 107. ; SNG von Aulock, 1958.*

4. Grup: AYTONOMOS AYTONOMOY

(32 örnek, 2 ÖYK ve 6 AYK farklı, no. 47-78)

47. ÖYK 1 / AYK 1, Env. No. 41; (4.32 gr. 16 mm.; 12h.)
48. ÖYK 1 / AYK 1, Env. No. 106; (3.01 gr. 16 mm.; 6h.)
49. ÖYK 1 / AYK 2, Env. No. 118; (4.02 gr.; 17 mm.; 12h.)
50. ÖYK 1 / AYK 1, Env. No. 140; (3.75 gr.; 16 mm.; 6h.)
51. ÖYK 1 / AYK 3, Env. No. 143; (3.63 gr.; 15 mm.; 6h.)
52. ÖYK 1 / AYK 3, Env. No. 148; (3.77 gr.; 16 mm.; 6h.)
53. ÖYK 1 / AYK 4, Env. No. 155; (4.08 gr.; 16 mm.; 3h.)
54. ÖYK 1 / AYK 2, Env. No. 159; (3.11 gr.; 16 mm.; 6h.)
55. ÖYK 1 / AYK 3, Env. No. 162; (2.48 gr.; 16 mm.; 12h.)
56. ÖYK 1 / AYK 3, Env. No. 164; (3.15 gr.; 15 mm.; 4h.)
57. ÖYK 1 / AYK 4, Env. No. 191; (3.65 gr.; 16 mm.; 3h.)
58. ÖYK 1 / AYK 3, Env. No. 218; (3.60 gr.; 16 mm.; 3h.)
59. ÖYK 2 / AYK 1, Env. No. 31; (3.32 gr.; 15 mm.; 5h.)
60. ÖYK 2 / AYK 3, Env. No. 35; (3.91 gr.; 15 mm.; 8h.)
61. ÖYK 2 / AYK 4, Env. No. 39; (2.76 gr.; 16 mm.; 6h.)

62. ÖYK 2 / AYK 4, Env. No. 46; (3.21 gr.; 16 mm.; 12h.)
63. ÖYK 2 / AYK 4, Env. No. 88; (3.65 gr.; 16 mm.; 12h.)
64. ÖYK 2 / AYK 2, Env. No. 104; (3.58 gr.; 17 mm.; 6h.)
65. ÖYK 2 / AYK 1, Env. No. 107; (3.08 gr.; 15 mm.; 2h.)
66. ÖYK 2 / AYK 5, Env. No. 115; (2.97 gr.; 15 mm.; 6h.)
67. ÖYK 2 / AYK 1, Env. No. 116; (3.18 gr.; 16 mm.; 12h.)
68. ÖYK 2 / AYK 4, Env. No. 122; (2.73 gr.; 16 mm.; 2h.)
69. ÖYK 2 / AYK 4, Env. No. 123; (2.57 gr.; 16 mm.; 6h.)
70. ÖYK 2 / AYK 3, Env. No. 126; (3.42 gr.; 16 mm.; 12h.)
71. ÖYK 2 / AYK 3, Env. No. 157; (2.95 gr.; 17 mm.; 12h.)
72. ÖYK 2 / AYK 4, Env. No. 170; (2.92 gr.; 17 mm.; 12h.)
73. ÖYK 2 / AYK 2, Env. No. 176; (2.50 gr.; 16 mm.; 6h.)
74. ÖYK 2 / AYK 5, Env. No. 199; (3.16 gr.; 15 mm. 12h.)
75. ÖYK 2 / AYK 5, Env. No. 212; (3.50 gr.; 15 mm.; 2h.)
76. ÖYK 2 / AYK 4, Env. No. 215; (3.99 gr.; 17 mm.; 6h.)
77. ÖYK 2 / AYK 2, Env. No. 222; (2.77 gr.; 16 mm.; 6h.)
78. ÖYK 2 / AYK 5, Env. No. 226; (3.77 gr.; 16 mm.; 5h.)

Ref. Kinns, 218. ; BMC Ionia, 108.

5. Grup: ΒΑΤΑΚΟΣ ΠΑΡΑΜΟΝΟΥ

(9 örnek, 3 ÖYK ve 2 AYK farklı, no. 79-87)

79. ÖYK 1 / AYK 1, Env. No. 44; (3.34 gr.; 16 mm. 12h.)
80. ÖYK 1 / AYK 1, Env. No. 45; (3.08 gr.; 16 mm.; 12h.)
81. ÖYK 2 / AYK 1, Env. No. 62; (3.20 gr.; 17 mm.; 12h.)
82. ÖYK 2 / AYK 1, Env. No. 151; (2.74 gr.; 16 mm.; 12h.)
83. ÖYK 2 / AYK 2, Env. No. 217; (3.49 gr.; 15 mm.; 12h.)
84. ÖYK 3 / AYK 2, Env. No. 84; (3.81 gr.; 15 mm.; 6h.)
85. ÖYK 3 / AYK 2, Env. No. 132; (3.48 gr.; 16 mm.; 6h.)
86. ÖYK 3 / AYK 2, Env. No. 153; (3.18 gr.; 14 mm.; 12h.)

87. ÖYK 3 / AYK 2, Env. No. 154; (3.84 gr.; 15 mm.; 12h.)

Ref. Kinns, 219 ; BMC Ionia, 109. ; SNG von Aulock, 1957.

6. Grup: ΓΝΑΤΟΣ ΕΚΑΤΟΝΥΜΟΥ

(7 Örnek, 5 ÖYK ve 7 AYK farklı, no. 88-94)

88. ÖYK 1 / AYK 1, Env. No. 32; (4.64 gr.; 16 mm.; 11h.)

89. ÖYK 2 / AYK 4, Env. No. 113; (3.23 gr.; 17 mm.; 12h.)

90. ÖYK 3 / AYK 7, Env. No. 221; (2.64 gr.; 15 mm.; 12h.)

91. ÖYK 4 / AYK 1, Env. No. 59; (4.31 gr.; 16 mm.; 12h.)

92. ÖYK 4 / AYK 3, Env. No. 94; (2.64 gr.; 16 mm.; 12h.)

93. ÖYK 5 / AYK 5, Env. No. 185; (2.71 gr.; 18 mm.; 12h.)

94. ÖYK 5 / AYK 6, Env. No. 216; (3.38 gr.; 17 mm.; 12h.)

Ref. Kinns, 213 ; BMC Ionia, 110. ; SNG von Aulock, 1959.

7. Grup: ΔΑΜΑΛΕΣ ΑΡΧΕΑΝΑΚΤΟΣ

(20 örnek, 10 ÖYK ve 10 AYK farklı, no. 95-114)

95. ÖYK 1 / AYK 1, Env. No. 27; (2.71 gr.; 16 mm.; 12h.)

96. ÖYK 2 / AYK 2, Env. No. 28; (3.18 gr.; 15 mm.; 12h.)

97. ÖYK 3 / AYK 9, Env. No. 178; (3.18 gr.; 16 mm.; 12h.)

98. ÖYK 4 / AYK 6, Env. No. 182; (3.15 gr.; 15 mm.; 12h.)

99. ÖYK 5 / AYK 3, Env. No. 51; (2.77 gr.; 15 mm.; 12h.)

100. ÖYK 5 / AYK 10, Env. No. 189; (2.85 gr.; 16 mm.; 12h.)

101. ÖYK 6 / AYK 10, Env. No. 42; (3.57 gr.; 15 mm.; 12h.)

102. ÖYK 6 / AYK 9, Env. No. 150; (3.73 gr.; 15 mm.; 12h.)

103. ÖYK 7 / AYK 10, Env. No. 109; (2.86 gr.; 16 mm.; 12h.)

104. ÖYK 7 / AYK 5, Env. No. 144; (3.19 gr.; 17 mm.; 6h.)

105. ÖYK 8 / AYK 10, Env. No. 165; (3.18 gr.; 15 mm.; 12h.)

106. ÖYK 8 / AYK 9, Env. No. 220; (2.85 gr.; 15 mm.; 12h.)

- 107. ÖYK 9 / AYK 7, Env. No. 78; (3.06 gr.; 15 mm.; 12h.)
- 108. ÖYK 9 / AYK 8, Env. No. 92; (3.58 gr.; 15 mm.; 12h.)
- 109. ÖYK 9 / AYK 10, Env. No. 101; (3.98 gr.; 15 mm.; 12h.)
- 110. ÖYK 9 / AYK 9, Env. No. 149; (3.60 gr.; 17 mm.; 12h.)
- 111. ÖYK 10 / AYK 3, Env. No. 114; (3.12 gr.; 16 mm.; 12h.)
- 112. ÖYK 10 / AYK 8, Env. No. 167; (2.49 gr.; 16 mm.; 12h.)
- 113. ÖYK 10 / AYK 7, Env. No. 171; (3.06 gr.; 16 mm.; 12h.)
- 114. ÖYK 10 / AYK 10, Env. No. 179; (3.64 gr.; 15 mm.; 12h.)
- Ref. Kinns, 212. ; BMC Ionia, 111. ; SNG von Aulock, 1960.*

8. Grup: ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΙΑΤΡΟΚΛΕΟΥΣ

(20 örnek, 10 ÖYK ve 8 AYK farklı, no. 115-134)

- 115. ÖYK 1 / AYK 8, Env. No. 47; (3.19 gr.; 17 mm.; 12h.)
- 116. ÖYK 2 / AYK 6, Env. No. 53; (3.20 gr.; 16 mm.; 12h.)
- 117. ÖYK 3 / AYK 5, Env. No. 129; (3.54 gr.; 16 mm.; 12h.)
- 118. ÖYK 4 / AYK 6, Env. No. 137; (2.96 gr.; 15 mm.; 12h.)
- 119. ÖYK 5 / AYK 4, Env. No. 169; (3.25 gr.; 16 mm.; 12h.)
- 120. ÖYK 6 / AYK 1, Env. No. 58; (3.27 gr.; 16 mm.; 6h.)
- 121. ÖYK 6 / AYK 8, Env. No. 163; (2.98 gr.; 16 mm.; 12h.)
- 122. ÖYK 7 / AYK 4, Env. No. 75; (3.39 gr.; 17 mm.; 12h.)
- 123. ÖYK 7 / AYK 7, Env. No. 135; (3.12 gr.; 17 mm.; 12h.)
- 124. ÖYK 8 / AYK 6, Env. No. 90; (3.43 gr.; 16 mm.; 12h.)
- 125. ÖYK 8 / AYK 2, Env. No. 127; (3.54 gr.; 16 mm.; 12h.)
- 126. ÖYK 9 / AYK 8, Env. No. 43; (3.81 gr.; 17 mm.; 12h.)
- 127. ÖYK 9 / AYK 6, Env. No. 73; (3.27 gr.; 17 mm.; 12h.)
- 128. ÖYK 9 / AYK 5, Env. No. 85; (3.88 gr.; 15 mm.; 12h.)
- 129. ÖYK 10 / AYK 8, Env. No. 33; (3.15 gr.; 17 mm.; 12h.)
- 130. ÖYK 10 / AYK 7, Env. No. 80; (3.53 gr.; 17 mm.; 6h.)
- 131. ÖYK 10 / AYK 3, Env. No. 141; (3.81 gr.; 17 mm.; 6h.)

132. ÖYK 10 / AYK 7, Env. No. 142; (3.96 gr.; 17 mm.; 6h.)
 133. ÖYK 10 / AYK 7, Env. No. 187; (2.58 gr.; 18 mm.; 12h.)
 134. ÖYK 10 / AYK 8, Env. No. 188; (4.06 gr.; 18 mm.; 12h.)
Ref. Kinns, 215. ; BMC Ionia, 112.

9. Grup: ΕΡΜΟΝ ΔΙΟΦΑΝΤΟΥ

(4 örnek, 4 ÖYK ve 4 AYK farklı, no. 135-138)

135. ÖYK 1 / AYK 1, Env. No. 86; (3.32 gr.; 15 mm.; 12h.)
 136. ÖYK 2 / AYK 2, Env. No. 105; (4.46 gr.; 16 mm.; 12h.)
 137. ÖYK 3 / AYK 3, Env. No. 146; (3.50 gr.; 15 mm.; 12h.)
 138. ÖYK 4 / AYK 4, Env. No. 160; (3.47 gr.; 16 mm.; 12h.)
Ref. Kinns, 211. ; BMC Ionia, 113.

10. Grup: ΜΗΤΡΑΣ ΔΑΜΑΛΟΥ

(18 örnek, 4 ÖYK ve 5 AYK farklı, no. 139-156)

139. ÖYK 1 / AYK 1, Env. No. 99; (3.37 gr.; 16 mm.; 11h.)
 140. ÖYK 1 / AYK 1, Env. No. 136; (3.43 gr.; 17 mm.; 12h.)
 141. ÖYK 1 / AYK 4, Env. No. 147; (3.08 gr.; 15 mm.; 12h.)
 142. ÖYK 2 / AYK 1, Env. No. 117; (2.53 gr.; 16 mm.; 12h.)
 143. ÖYK 2 / AYK 2, Env. No. 145; (3.00 gr.; 15 mm.; 12h.)
 144. ÖYK 2 / AYK 4, Env. No. 173; (2.85 gr.; 16 mm.; 12h.)
 145. ÖYK 3 / AYK 2, Env. No. 30; (3.93 gr.; 15 mm.; 12h.)
 146. ÖYK 3 / AYK 1, Env. No. 36; (3.64 gr.; 16 mm.; 12h.)
 147. ÖYK 3 / AYK 2, Env. No. 131; (2.40 gr.; 16 mm.; 12h.)
 148. ÖYK 3 / AYK 2, Env. No. 158; (3.63 gr.; 15 mm.; 12h.)
 149. ÖYK 3 / AYK 2, Env. No. 186; (2.89 gr.; 15 mm.; 12h.)
 150. ÖYK 3 / AYK 4, Env. No. 197; (4.33 gr.; 16 mm.; 12h.)
 151. ÖYK 4 / AYK 3, Env. No. 100; (3.15 gr.; 17 mm.; 12h.)

152. ÖYK 4 / AYK 3, Env. No. 134; (3.16 gr.; 16 mm.; 11h.)
 153. ÖYK 4 / AYK 3, Env. No. 172; (3.23 gr.; 16 mm.; 12h.)
 154. ÖYK 4 / AYK 3, Env. No. 193; (3.48 gr.; 15 mm.; 11h.)
 155. ÖYK 4 / AYK 3, Env. No. 203; (3.30 gr.; 17 mm.; 12h.)
 156. ÖYK 4 / AYK 5, Env. No. 223; (3.50 gr.; 17 mm.; 11h.)
Ref. Kinns, 207 ; BMC Ionia, 114.

11. Grup: ΠΟΛΥΚΡΙΤΟΣ ΠΟΛΥΚΡΙΤΟΥ

(27 örnek, 6 ÖYK ve 6 AYK farklı, no. 157-183)

157. ÖYK 1 / AYK 1, Env. No. 97; (3.54 gr.; 15 mm.; 12h.)
 158. ÖYK 2 / AYK 6, Env. No. 87; (2.53 gr.; 16 mm.; 12h.)
 159. ÖYK 2 / AYK 2, Env. No. 208; (3.00 gr.; 17 mm.; 12h.)
 160. ÖYK 3 / AYK 6, Env. No. 111; (3.01 gr.; 16 mm.; 12h.)
 161. ÖYK 3 / AYK 4, Env. No. 120; (3.64 gr.; 15 mm.; 12h.)
 162. ÖYK 3 / AYK 4, Env. No. 200; (3.52 gr.; 16 mm.; 12h.)
 163. ÖYK 4 / AYK 4, Env. No. 56; (3.55 gr.; 16 mm.; 12h.)
 164. ÖYK 4 / AYK 1, Env. No. 68; (3.09 gr.; 14 mm.; 12h.)
 165. ÖYK 4 / AYK 2, Env. No. 156; (3.32 gr.; 17 mm.; 12h.)
 166. ÖYK 4 / AYK 6, Env. No. 177; (3.28 gr.; 15 mm.; 12h.)
 167. ÖYK 4 / AYK 4, Env. No. 181; (3.50 gr.; 16 mm.; 12h.)
 168. ÖYK 4 / AYK 6, Env. No. 198; (3.58 gr.; 15 mm.; 12h.)
 169. ÖYK 5 / AYK 1, Env. No. 57; (3.41 gr.; 15 mm.; 12h.)
 170. ÖYK 5 / AYK 4, Env. No. 66; (2.68 gr.; 15 mm.; 12h.)
 171. ÖYK 5 / AYK 1, Env. No. 89; (2.96 gr.; 16 mm.; 12h.)
 172. ÖYK 5 / AYK 6, Env. No. 112; (3.33 gr.; 17 mm.; 12h.)
 173. ÖYK 5 / AYK 3, Env. No. 133; (4.45 gr.; 17 mm.; 11h.)
 174. ÖYK 5 / AYK 5, Env. No. 204; (3.05 gr.; 15 mm.; 12h.)
 175. ÖYK 5 / AYK 3, Env. No. 207; (3.05 gr.; 16 mm.; 12h.)
 176. ÖYK 6 / AYK 6, Env. No. 37; (2.65 gr.; 15 mm.; 12h.)

- 177. ÖYK 6 / AYK 1, Env. No. 55; (3.33 gr.; 16 mm.; 12h.)
 - 178. ÖYK 6 / AYK 6, Env. No. 130; (2.87 gr.; 17 mm.; 12h.)
 - 179. ÖYK 6 / AYK 3, Env. No. 161; (3.37 gr. 16 mm.; 6h.)
 - 180. ÖYK 6 / AYK 5, Env. No. 180; (3.27 gr.; 15 mm.; 12h.)
 - 181. ÖYK 6 / AYK 5, Env. No. 209; (2.67 gr.; 16 mm. 12h.)
 - 182. ÖYK 6 / AYK 5, Env. No. 210; (3.74 gr. 16 mm.; 12h.)
 - 183. ÖYK 6 / AYK 5, Env. No. 225; (2.86 gr.; 16 mm.; 12h.)
- Ref. Kinns, 208 ; BMC Ionia, 115.*

12. Grup: ΦΙΛΩΝ ΗΡΟΣΩΝΤΟΣ

(17 örnek, 12 ÖYK ve 5 AYK farklı, no. 184-200)

- 184. ÖYK 1 / AYK 1, Env. No. 64; (2.89 gr.; 17 mm.; 12h.)
 - 185. ÖYK 2 / AYK 3, Env. No. 77; (2.74 gr.; 17 mm.; 12h.)
 - 186. ÖYK 3 / AYK 5, Env. No. 79; (2.79 gr.; 14 mm.; 12h.)
 - 187. ÖYK 4 / AYK 3, Env. No. 93; (3.09 gr.; 16 mm.; 12h.)
 - 188. ÖYK 5 / AYK 4, Env. No. 98; (3.38 gr.; 15 mm.; 12h.)
 - 189. ÖYK 6 / AYK 5, Env. No. 110; (3.66 gr.; 16 mm., 12h.)
 - 190. ÖYK 7 / AYK 1, Env. No. 227; (3.05 gr.; 16 mm.; 12h.)
 - 191. ÖYK 8 / AYK 4, Env. No. 34; (3.57 gr.; 18 mm., 12h.)
 - 192. ÖYK 8 / AYK 2, Env. No. 166; (2.91 gr.; 15 mm.; 12h.)
 - 193. ÖYK 9 / AYK 5, Env. No. 54; (3.41 gr.; 16 mm., 12h.)
 - 194. ÖYK 9 / AYK 1, Env. No. 125; (3.24 gr.; 15 mm.; 12h.)
 - 195. ÖYK 10 / AYK 2, Env. No. 29; (3.80 gr.; 15 mm., 12h.)
 - 196. ÖYK 10 / AYK 5, Env. No. 211; (3.25 gr.; 16 mm.; 12h.)
 - 197. ÖYK 11 / AYK 4, Env. No. 102; (3.07 gr.; 16 mm.; 12h.)
 - 198. ÖYK 11 / AYK 1, Env. No. 139; (2.20 gr.; 17 mm.; 12h.)
 - 199. ÖYK 12 / AYK 1, Env. No. 138; (3.62 gr. 16 mm.; 12h.)
 - 200. ÖYK 12 / AYK 1, Env. No. 152; (3.22 gr.; 17 mm.; 12h.)
- Ref. Kinns, 216. ; BMC Ionia, 116.*

Grubu Bilinmeyen Sikke (No. 201)

201. ÖYK / AYK , Env. No. 214; (2.00 gr.; 16 mm.; 9h.)

Not. Bu sikke çok yıpranmış ve arka yüz yazıları hiç okunmuyor.

Dionysos Tipli Sikkelerin Kataloğu (No: 202-228)

Ö.Y. Genç Dionysos'un sarmaşık yapraklarından taç giymiş başı sağa.

A.Y. Sorunlu memur ismi iki veya dört satır olarak, şehir ismi **EPY** ve sembol olarak üzüm salkımı bazen üstte veya aşağıda yer alır.

1. Grup: ΑΓΑΣΙΚΛΕΣ ΑΝΤΙΠΑΤΡΟΥ

(2 örnek, 1 ÖYK ve 2 AYK farklı, no. 202-203)

202. ÖYK 1 / AYK 1, Env. No. 2; (3.36 gr.; 16 mm.; 12h.)

203. ÖYK 1 / AYK 2, Env. No. 19; (3.12 gr.; 16 mm.; 12h.)

Ref. *Kinns, 226. ; BMC Ionia, 117.*

2. Grup: ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΣ ΑΠΟΛΛΟΔΟΤΟΥ

(3 örnek, 1 ÖYK ve 2 AYK farklı, no. 204-206)

204. ÖYK 1 / AYK 1, Env. No. 5; (3.41 gr.; 16 mm.; 11h.)

205. ÖYK 1 / AYK 1, Env. No. 81; (3.41 gr. 15 mm. 11h.)

206. ÖYK 1 / AYK 2, Env. No. 11; (3.41 gr. 15 mm.; 11h.)

Ref. *Kinns, 229. ; BMC Ionia, 118. ; SNG von Aulock, 1961.*

3. Grup: ΑΠΟΛΛΩΝΟΔΟΤΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΥ

(2 örnek, 1 ÖYK ve 1 AYK farklı, no. 207-208)

207. ÖYK 1 / AYK 1, Env. No. 12; (3.05 gr.; 16 mm.; 12h.)

208. ÖYK 1 / AYK 1, Env. No. 24; (3.34 gr. 16 mm. 12h.)

Ref. *Kinns, 222. ; BMC Ionia, 119.*

4. Grup: AYTONOMOS AYTONOMOY

(1 örnek, 1 ÖYK ve 1 AYK farklı, no. 209)

209. ÖYK 1 / AYK 1, Env. No. 6; (4.11 gr.; 16 mm.; 10h.)

Ref. *Kinns, 230. ; BMC Ionia, 120.***5. Grup: ΓΝΩΤΟΣ ΕΚΑΤΩΝΥΜΟΥ**

(4 örnek, 4 ÖYK ve 4 AYK farklı, no. 210-213)

210. ÖYK 1 / AYK 1, Env. No. 8; (3.66 gr.; 16 mm.; 12h.)

211. ÖYK 2 / AYK 2, Env. No. 17; (2.88 gr.; 17 mm.; 12h.)

212. ÖYK 3 / AYK 3, Env. No. 20; (2.91 gr.; 16 mm.; 12h.)

213. ÖYK 4 / AYK 4, Env. No. 21; (3.54 gr.; 17 mm.; 12h.)

Ref. *Kinns, 225. ; BMC Ionia, 122.***6. Grup: ΔΑΜΑΛΕΗΣ ΑΡΧΕΑΝΑΚΤΟΣ**

(2 örnek, 2 ÖYK ve 2 AYK farklı, no. 214-215)

214. ÖYK 1 / AYK 1, Env. No. 13; (3.12 gr.; 14 mm.; 5h.)

215. ÖYK 2 / AYK 2, Env. No. 23; (2.55 gr.; 15 mm.; 6h.)

Ref. *Kinns, 224. ; Weber, 5955.***7. Grup: ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΙΑΤΡΟΚΛΕΟΥΣ**

(1 örnek, 1 ÖYK ve 1 AYK farklı, no. 216)

216. ÖYK 1 / AYK 1, Env. No. 22; (3.14 gr.; 16 mm.; 12h.)

Ref. *Kinns, 227. ; BMC Ionia, 123.***8. Grup: ΕΡΜΟΝ ΔΙΟΦΑΝΤΟΥ**

(4 örnek, 2 ÖYK ve 4 AYK farklı, no. 217-220)

217. ÖYK 1 / AYK 1, Env. No. 14; (2.79 gr.; 14 mm.; 12h.)
 218. ÖYK 1 / AYK 2, Env. No. 18; (2.61 gr.; 15 mm.; 12h.)
 219. ÖYK 2 / AYK 3, Env. No. 26; (2.42 gr.; 14 mm.; 12h.)
 220. ÖYK 2 / AYK 4, Env. No. 192; (4.10 gr.; 15 mm.; 12h.)
 Ref. Kinns, 223. ; BMC Ionia, 124.

9. Grup: ΜΗΤΡΑΣ ΔΑΜΑΛΟΥ

(3 örnek, 1 ÖYK ve 2 AYK farklı, no. 221-223)

221. ÖYK 1 / AYK 1, Env. No. 3; (3.64 gr.; 17 mm.; 12h.)
 222. ÖYK 1 / AYK 2, Env. No. 4; (2.94 gr.; 15 mm.; 11h.)
 223. ÖYK 1 / AYK 2, Env. No. 10; (2.97 gr.; 16 mm.; 12h.)
 Ref. Kinns, 219. ; Weber 5956.

10. Grup: ΠΟΛΥΚΡΙΤΟΣ ΠΟΛΥΚΡΙΤΟΥ

(2 örnek, 2 ÖYK ve 2 AYK farklı, no. 224-225)

224. ÖYK 1 / AYK 1, Env. No. 9; (2.23 gr.; 15 mm.; 12h.)
 225. ÖYK 2 / AYK 2, Env. No. 25; (2.45 gr.; 14 mm.; 12h.)
 Ref. Kinns, 220. ; BMC Ionia, 125.

11. Grup: ΦΙΛΟΝ ΗΡΟΣΟΝΤΟΣ

(3 örnek, 1 ÖYK ve 2 AYK farklı, no. 226-228)

226. ÖYK 1 / AYK 1, Env. No. 7; (3.33 gr.; 15 mm.; 12h.)
 227. ÖYK 1 / AYK 1, Env. No. 16; (2.77 gr.; 15 mm.; 12h.)
 228. ÖYK 1 / AYK 2, Env. No. 15; (3.89 gr.; 14 mm.; 12h.)
 Ref. Kinns, 228. ; SNG Cop., 658.

THE ERYTHRAE HOARD FROM GERMIYAN VILLAGE, ÇEŞME

MELİH ARSLAN *

The hoard was found in April 2002 in the village of Germiyan in the Çeşme district of İzmir province in western Turkey. It was subsequently acquired by purchase by the. The discovery was made by accident while the foundations for a water supply tank were being dug in the village. Initially 43 coins were uncovered by the workmen, who promptly informed the village headman, and he in turn reported the news to the Çeşme Museum. When staff from the museum arrived, they immediately realized that the coins belonged to a hoard and so initiated a rescue dig and a careful sieving of all the earth that had already been excavated. This work, together with a search amongst the workmen, produced another 185 coins, making a total of 228 (see. **Fig. 1:** View of hoard in situ).

Germiyan is only 8 km distant from the village of Ildırı, the site of ancient Erythrae. The discovery of a large hoard of bronzes so close to their place of origin is of particular interest since it suggests that there was little chance for dispersion before the coins were buried. The hoard comprises 1 silver hemidrachm and 227 small bronzes known as the 'trichalkon' series. Early publications of the bronze coinage of Erythrae placed this series between 300 and 200 BC (BMC Ionia, pp. 128-131, nos. 104-125; SNG von Aulock 1954-1964), but a more recent study by Philip Kinns (P. Kinns, *Studies in the Coinage of of Ionia: Erythrae, Teos, Lebedus, Colophon c. 400-30 BC*. Unpublished PhD Dissertation, University of Cambridge, 1980, pp. 144-8 and 465-7) has convincingly argued that the coins can be dated to 240-230 BC.

* Museum of Anatolian Civilizations, Hisar, 06240 Ankara, Turkey. e-mail: arslanmelih@ttnet.net.tr.

The details of the hoard were recorded during a visit to Çeşme Museum in September 2002. I wish to thank Sn. Emrullah Karaturgut, the Director of the Çeşme Museum, for permission to publish this report. During my stay I was also greatly assisted by Gamze Aliefendioğlu and all the staff at the museum. In addition, I am grateful to Richard Ashton and Chris Lightfoot for their help during the preparation of this publication.

The silver hemidrachm has the head of a young Herakles on the obverse (BMC Ionia, p. 128, 101), while on the reverse there are the letters EPY inscribed above a monogram, all within an oak wreath. This reverse type appears to be unknown.

The 227 bronze coins divide unevenly into two obverse types (BMC Ionia, p. 129, 104-116). - one of 200 specimens with the head of a young Herakles wearing a lion's skin headdress, the other of 27 specimens with the head of Dionysos wearing an ivy wreath. The reverse types of the two groups are similar, each bearing the letters EPY and the name and patronymic of a magistrate, but the Dionysos type also has a bunch of grapes to the right of the letters EPY. The Herakles type provides the names of 12 different magistrates, while 11 of the same names appear on specimens of the Dionysos type; only the issue with the name ΒΑΤΑΚΟΣ ΠΑΡΑΜΑΝΟΥ is not duplicated in the Dionysos group. In addition, one of the coins of the Herakles type is preserved in such poor condition that it has not been possible to read the magistrates' name on the reverse.

The total weight of the hoard is 739.68 g. Excluding the single silver hemidrachm (2.25 g.), the weight of the 227 bronze coins comes to 737.43 g. Of these the lightest is the badly preserved example of the Herakles type (cat. no. 201), which weighs only 2.00 g, while the heaviest weighs 4.64 g (cat. no. 88). For the Herakles type, therefore, the average weight is 3.26 g; that for the Dionysos type is slightly less, 3.16 g.

An attempt has been made to find die-links within the two main types, based on details such as the formation of the letters on the reverse and, in the case of the Dionysos type, the shape, size and orientation of the bunch of grapes. However, obverse die-links within each main group between issues of different magistrates have not been noted. There are, therefore, 23 different groups within which die-links have been found.

Magistrates' names on the Herakles type :

Group I. ΑΓΑΣΙΚΛΕΣ ΑΝΤΙΠΑΤΡΟΥ (8 coins, catalogue nos. 2-9)

Group II. ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΣ ΑΠΟΛΟΔΟΤΟΥ (20 coins, catalogue nos. 10-29)

Group III. ΑΠΟΛΛΩΝΟΔΟΤΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΥ (17 coins, catalogue nos. 30-46)

- Group IV. ΑΥΤΟΝΟΜΟΣ ΑΥΤΟΝΟΜΟΥ (32 coins, catalogue nos. 47-78)
- Group V. ΒΑΤΑΚΟΣ ΠΑΡΑΜΟΝΟΥ (9 coins, catalogue nos. 79-87)
- Group VI. ΓΝΑΤΟΣ ΕΚΑΤΩΝΥΜΟΥ (7 coins, catalogue nos. 88-94)
- Group VII. ΔΑΜΑΛΗΣ ΑΡΧΕΑΝΑΚΤΟΣ (20 coins, catalogue nos. 95-114)
- Group VIII. ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΙΑΤΡΟΚΛΕΟΥΣ (20 coins, catalogue nos. 115-134)
- Group IX. ΕΡΜΩΝ ΔΙΟΦΑΝΤΟΥ (4 coins, catalogue nos. 135-138)
- Group X. ΜΗΤΡΑΣ ΔΑΜΑΛΟΥ (18 coins, catalogue nos. 139-156)
- Group XI. ΠΟΛΥΚΡΙΤΟΣ ΠΟΛΥΚΡΙΤΟΥ (27 coins, catalogue nos. 157-183)
- Group XII. ΦΙΛΩΝ ΗΡΟΣΩΝΤΟΣ (17 coins, catalogue nos. 184-200)

Magistrates' names on the Dionysos type :

- Group I. ΑΓΑΣΙΚΛΕΣ ΑΝΤΙΠΑΤΡΟΥ (2 coins, catalogue nos. 202-203)
- Group II. ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΣ ΑΠΟΛΟΔΟΤΟΥ (3 coins, catalogue nos. 204-206)
- Group III. ΑΠΟΛΛΩΝΟΔΟΤΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΥ (2 coins, catalogue nos. 207-208)
- Group IV. ΑΥΤΟΝΟΜΟΣ ΑΥΤΟΝΟΜΟΥ (1 coins, catalogue nos. 209)
- Group V. ΓΝΑΤΟΣ ΕΚΑΤΩΝΥΜΟΥ (4 coins, catalogue nos. 210-213)
- Group VI. ΔΑΜΑΛΗΣ ΑΡΧΕΑΝΑΚΤΟΣ (2 coins, catalogue nos. 214-215)
- Group VII. ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΙΑΤΡΟΚΛΕΟΥΣ (1 coin, catalogue nos. 216)
- Group VIII. ΕΡΜΩΝ ΔΙΟΦΑΝΤΟΥ (4 coins, catalogue nos. 217-220)
- Group IX. ΜΗΤΡΑΣ ΔΑΜΑΛΟΥ (3 coins, catalogue nos. 222-223)
- Group X. ΠΟΛΥΚΡΙΤΟΣ ΠΟΛΥΚΡΙΤΟΥ (2 coins, catalogue nos. 224-225)
- Group XI. ΦΙΛΩΝ ΗΡΟΣΩΝΤΟΣ (3 coins, catalogue nos. 226-228)

CATALOGUE

Circa B.C. 300 - 200

1. AR Hemidrachm.

Obv. Head of young Heracles right, wearing lionskin : border of dots.

Rev. **EPY** and magistrate monogram : the whole in oak-wreath.

Inv. 1, 2.25 g, 13 mm, 12h

Ref. Kinns, ? ; as BMC Ionia, p. 128, 101 (obverse similar).

Herakles Type (AE trichalkon, 201 coins)

Obv. Head of young Herakles right, wearing lion's skin headdress; border of dots.

Rev. Magistrate's name in two to four lines. **EPY** below or above.

B.C. 240-230

Group 1. ΑΓΑΣΙΚΑΗΣ ΑΝΤΙΠΙΛΤΡΟΥ

(8 examples, 5 OD and 2 RD)

2 OD 1 / RD 1, Inv. 67, 3.44 g, 16 mm, 12h

3 OD 2 / RD 1 Inv. 175, 3.13 g, 18 mm, 12h

4 OD 3 / RD 2, Inv. 48, 2.82 g, 17 mm, 12h

5 OD 3 / RD 2, Inv. 83, 2.74 g, 17 mm, 12h

6 OD 4 / RD 1, Inv. 119, 2.76 g, 15 mm, 12h

7 OD 4 / RD 1, Inv. 174, 2.33 g, 16 mm, 12h

8 OD 5 / RD 1, Inv. 206, 3.18 g, 16 mm, 12h

9 OD 5 / RD 1, Inv. 224, 2.69 g, 16 mm, 12h

Ref. Kinns, 214; as BMC Ionia, 103-105; SNG von Aulock, 1956.;
Betancourt, Erythrae, 31-32.

Group 2. ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΣ ΑΠΟΛΛΟΔΟΤΟΥ
(20 examples, 6 OD and 10 RD)

- 10 OD 1 / RD 1, Inv. 52, 3.16 g, 17 mm, 5h
 - 11 OD 1 / RD 2, Inv. 61, 3.12 g, 17 mm, 12h
 - 12 OD 1 / RD 2, Inv. 71, 3.26 g, 18 mm, 12h
 - 13 OD 1 / RD 3, Inv. 69, 3.21 g, 16 mm, 12h
 - 14 OD 1 / RD 4, Inv. 128, 3.26 g, 17 mm, 12h
 - 15 OD 2 / RD 5, Inv. 60, 3.20 g, 17 mm, 12h
 - 16 OD 2 / RD 6, Inv. 194, 3.01 g, 17 mm, 12h
 - 17 OD 2 / RD 7, Inv. 202, 3.33 g, 17 mm, 12h
 - 18 OD 2 / RD 7, Inv. 219, 3.66 g, 17 mm, 4h
 - 19 OD 3 / RD 1, Inv. 96, 3.36 g, 17 mm, 12h
 - 20 OD 3 / RD 8, Inv. 183, 3.56 g, 17 mm, 6h
 - 21 OD 4 / RD 8, Inv. 76, 3.16 g, 16 mm, 5h
 - 22 OD 4 / RD 9, Inv. 91, 3.37 g, 17 mm, 12h
 - 23 OD 4 / RD 2, Inv. 95, 3.38 g, 17 mm, 6h
 - 24 OD 5 / RD 10, Inv. 103, 3.95 g, 15 mm, 5h
 - 25 OD 5 / RD 2, Inv. 195, 3.24 g, 15 mm, 3h
 - 26 OD 6 / RD 1, Inv. 108, 3.54 g, 17 mm, 6h
 - 27 OD 6 / RD 9, Inv. 196, 2.95 g, 16 mm, 6h
 - 28 OD 6 / RD 3, Inv. 201, 2.55 g, 16 mm, 12h
 - 29 OD 6 / RD 1, Inv. 228, 3.32 g, 17 mm, 12h
- Ref. Kinns, 217; as BMC Ionia, 106.

Group 3. ΑΠΟΛΛΩΝΟΔΟΤΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ

(17 examples, 9 OD and 3 RD)

- 30 OD 1 / RD 1, Inv. 40, 2.95 g, 16 mm, 12h
- 31 OD 2 / RD 2, Inv. 72, 3.77 g, 16 mm, 12h
- 32 OD 3 / RD 2, Inv. 121, 4.27 g, 17 mm, 12h
- 33 OD 4 / RD 3, Inv. 124, 3.44 g, 15 mm, 12h
- 34 OD 5 / RD 2, Inv. 184, 2.78 g, 16 mm, 12h
- 35 OD 6 / RD 1, Inv. 38, 3.02 g, 16 mm, 12h
- 36 OD 6 / RD 1, Inv. 49, 3.27 g, 16 mm, 12h
- 37 OD 7 / RD 3, Inv. 50, 3.14 g, 15 mm, 12h
- 38 OD 7 / RD 1, Inv. 63, 3.44 g, 17 mm, 12h
- 39 OD 8 / RD 1, Inv. 190, 2.99 g, 16 mm, 12h
- 40 OD 8 / RD 2, Inv. 205, 3.01 g, 16 mm, 12h
- 41 OD 9 / RD 2, Inv. 65, 2.81 g, 15 mm, 12h
- 42 OD 9 / RD 2, Inv. 70, 3.40 g, 16 mm, 12h
- 43 OD 9 / RD 2, Inv. 74, 3.01 g, 16 mm, 12h
- 44 OD 9 / RD 3, Inv. 82, 3.35 g, 15 mm, 12h
- 45 OD 9 / RD 3, Inv. 168, 2.90 g, 15 mm, 12h
- 46 OD 9 / RD 3, Inv. 213, 3.35 g, 15 mm, 12h

Ref. Kinns, 210; as BMC Ionia, 107; SNG von Aulock, 1958.

Group 4. ΑΥΤΟΝΟΜΟΣ ΑΥΤΟΝΟΜΟΥ

(32 examples, 2 OD and 6 RD)

- 47 OD 1 / RD 1, Inv. 41, 4.32 g, 16 mm, 12h
- 48 OD 1 / RD 1, Inv. 106, 3.01 g, 16 mm, 6h
- 49 OD 1 / RD 2, Inv. 118, 4.02 g, 17 mm, 12h

- 50 OD 1 / RD 1, Inv. 140, 3.75 g, 16 mm, 6h
51 OD 1 / RD 3, Inv. 143, 3.63 g, 15 mm, 6h
52 OD 1 / RD 3, Inv. 148, 3.77 g, 16 mm, 6h
53 OD 1 / RD 4, Inv. 155, 4.08 g, 16 mm, 3h
54 OD 1 / RD 2, Inv. 159, 3.11 g, 16 mm, 6h
55 OD 1 / RD 3, Inv. 162, 2.48 g, 16 mm, 12h
56 OD 1 / RD 3, Inv. 164, 3.15 g, 15 mm, 4h
57 OD 1 / RD 4, Inv. 191, 3.65 g, 16 mm, 3h
58 OD 1 / RD 3, Inv. 218, 3.60 g, 16 mm, 3h
59 OD 2 / RD 1, Inv. 31, 3.32 g, 15 mm, 5h
60 OD 2 / RD 3, Inv. 35, 3.91 g, 15 mm, 8h
61 OD 2 / RD 4, Inv. 39, 2.76 g, 16 mm, 6h
62 OD 2 / RD 4, Inv. 46, 3.21 g, 16 mm, 12h
63 OD 2 / RD 4, Inv. 88, 3.65 g, 16 mm, 12h
64 OD 2 / RD 2, Inv. 104, 3.58 g, 17 mm, 6h
65 OD 2 / RD 1, Inv. 107, 3.08 g, 15 mm, 2h
66 OD 2 / RD 5, Inv. 115, 2.97 g, 15 mm, 6h
67 OD 2 / RD 1, Inv. 116, 3.18 g, 16 mm, 12h
68 OD 2 / RD 4, Inv. 122, 2.73 g, 16 mm, 2h
69 OD 2 / RD 4, Inv. 123, 2.57 g, 16 mm, 6h
70 OD 2 / RD 3, Inv. 126, 3.42 g, 16 mm, 12h
71 OD 2 / RD 3, Inv. 157, 2.95 g, 17 mm, 12h
72 OD 2 / RD 4, Inv. 170, 2.92 g, 17 mm, 12h
73 OD 2 / RD 2, Inv. 176, 2.50 g, 16 mm, 6h
74 OD 2 / RD 5, Inv. 199, 3.16 g, 15 mm, 12h
75 OD 2 / RD 5, Inv. 212, 3.50 g, 15 mm, 2h
76 OD 2 / RD 4, Inv. 215, 3.99 g, 17 mm, 6h
77 OD 2 / RD 2, Inv. 222, 2.77 g, 16 mm, 6h
78 OD 2 / RD 5, Inv. 226, 3.77 g, 16 mm, 5h
Ref. Kinns, 218. ; as BMC Ionia, 108.

Group 5. ΒΑΤΑΚΟΣ ΠΑΡΑΜΟΝΟΥ

(9 examples, 3 OD and 2 RD)

- 79 OD 1 / RD 1, Inv. 44, 3.34 g, 16 mm, 12h
 80 OD 1 / RD 1, Inv. 45, 3.08 g, 16 mm, 12h
 81 OD 2 / RD 1, Inv. 62, 3.20 g, 17 mm, 12h
 82 OD 2 / RD 1, Inv. 151, 2.74 g, 16 mm, 12h
 83 OD 2 / RD 2, Inv. 217, 3.49 g, 15 mm, 12h
 84 OD 3 / RD 2, Inv. 84, 3.81 g, 15 mm, 6h
 85 OD 3 / RD 2, Inv. 132, 3.48 g, 16 mm, 6h
 86 OD 3 / RD 2, Inv. 153, 3.18 g, 14 mm, 12h
 87 OD 3 / RD 2, Inv. 154, 3.84 g, 15 mm, 12h

Ref. Kinns, 209; as BMC Ionia, 109; SNG von Aulock, 1957.; Betancourt, Erythrae, 33.

Group 6. ΓΝΑΤΟΣ ΕΚΑΤΟΝΥΜΟΥ

(7 examples, 5 OD and 7 RD)

- 88 OD 1 / RD 1, Inv. 32, 4.64 g, 16 mm, 11h
 89 OD 2 / RD 4, Inv. 113, 3.23 g, 17 mm, 12h
 90 OD 3 / RD 7, Inv. 221, 2.64 g, 15 mm, 12h
 91 OD 4 / RD 1, Inv. 59, 4.31 g, 16 mm, 12h
 92 OD 4 / RD 3, Inv. 94, 2.64 g, 16 mm, 12h
 93 OD 5 / RD 5, Inv. 185, 2.71 g, 18 mm, 12h
 94 OD 5 / RD 6, Inv. 216, 3.38 g, 17 mm, 12h

Ref. Kinns, 213; as BMC Ionia, 110; SNG von Aulock, 1959.

*Group 7. ΔΑΜΑΛΗΣ ΑΡΧΕΑΝΑΚΤΟΣ**(20 examples, 10 OD and 10 RD)*

- 95 OD 1 / RD 1, Inv. 27, 2.71 g, 16 mm, 12h
96 OD 2 / RD 2, Inv. 28, 3.18 g, 15 mm, 12h
97 OD 3 / RD 9, Inv. 178, 3.18 g, 16 mm, 12h
98 OD 4 / RD 6, Inv. 182, 3.15 g, 15 mm, 12h
99 OD 5 / RD 3, Inv. 51, 2.77 g, 15 mm, 12h
100 OD 5 / RD 10, Inv. 189, 2.85 g, 16 mm, 12h
101 OD 6 / RD 10, Inv. 42, 3.57 g, 15 mm, 12h
102 OD 6 / RD 9, Inv. 150, 3.73 g, 15 mm, 12h
103 OD 7 / RD 10, Inv. 109, 2.86 g, 16 mm, 12h
104 OD 7 / RD 5, Inv. 144, 3.19 g, 17 mm, 6h
105 OD 8 / RD 10, Inv. 165, 3.18 g, 15 mm, 12h
106 OD 8 / RD 9, Inv. 220, 2.85 g, 15 mm, 12h
107 OD 9 / RD 7, Inv. 78, 3.06 g, 15 mm, 12h
108 OD 9 / RD 8, Inv. 92, 3.58 g, 15 mm, 12h
109 OD 9 / RD 10, Inv. 101, 3.98 g, 15 mm, 12h
110 OD 9 / RD 9, Inv. 149, 3.60 g, 17 mm, 12h
111 OD 10 / RD 3, Inv. 114, 3.12 g, 16 mm, 12h
112 OD 10 / RD 8, Inv. 167, 2.49 g, 16 mm, 12h
113 OD 10 / RD 7, Inv. 171, 3.06 g, 16 mm, 12h
114 OD 10 / RD 10, Inv. 179, 3.64 g, 15 mm, 12h

Ref. Kinns, 212.; as BMC Ionia, 111.; SNG von Aulock, 1960.;

Betancourt, Erythrae, 30

Group 8. ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΙΑΤΡΟΚΛΕΟΥΣ
(20 examples, 10 OD and 8 RD)

- 115 OD 1 / RD 8, Inv. 47, 3.19 g, 17 mm, 12h
 - 116 OD 2 / RD 6, Inv. 53, 3.20 g, 16 mm, 12h
 - 117 OD 3 / RD 5, Inv. 129, 3.54 g, 16 mm, 12h
 - 118 OD 4 / RD 6, Inv. 137, 2.96 g, 15 mm, 12h
 - 119 OD 5 / RD 4, Inv. 169, 3.25 g, 16 mm, 12h
 - 120 OD 6 / RD 1, Inv. 58, 3.27 g, 16 mm, 6h
 - 121 OD 6 / RD 8, Inv. 163, 2.98 g, 16 mm, 12h
 - 122 OD 7 / RD 4, Inv. 75, 3.39 g, 17 mm, 12h
 - 123 OD 7 / RD 7, Inv. 135, 3.12 g, 17 mm, 12h
 - 124 OD 8 / RD 6, Inv. 90, 3.43 g, 16 mm, 12h
 - 125 OD 8 / RD 2, Inv. 127, 3.54 g, 16 mm, 12h
 - 126 OD 9 / RD 8, Inv. 43, 3.81 g, 17 mm, 12h
 - 127 OD 9 / RD 6, Inv. 73, 3.27 g, 17 mm, 12h
 - 128 OD 9 / RD 5, Inv. 85, 3.88 g, 15 mm, 12h
 - 129 OD 10 / RD 8, Inv. 33, 3.15 g, 17 mm, 12h
 - 130 OD 10 / RD 7, Inv. 80, 3.53 g, 17 mm, 6h
 - 131 OD 10 / RD 3, Inv. 141, 3.81 g, 17 mm, 6h
 - 132 OD 10 / RD 7, Inv. 142, 3.96 g, 17 mm, 6h
 - 133 OD 10 / RD 7, Inv. 187, 2.58 g, 18 mm, 12h
 - 134 OD 10 / RD 8, Inv. 188, 4.06 g, 18 mm, 12h
- Ref. Kinns, 215; as BMC Ionia, 112.

Group 9. ΕΡΜΟΝ ΔΙΟΦΑΝΤΟΥ

(4 examples, 4 OD and 4 RD)

- 135 OD 1 / RD 1, Inv. 86, 3.32 g, 15 mm, 12h
 136 OD 2 / RD 2, Inv. 105, 4.46 g, 16 mm, 12h
 137 OD 3 / RD 3, Inv. 146, 3.50 g, 15 mm, 12h
 138 OD 4 / RD 4, Inv. 160, 3.47 g, 16 mm, 12h
 Ref. Kinns, 211. ; as BMC Ionia, 113.

Group 10. ΜΗΤΡΑΣ ΔΑΜΑΛΟΥ

(18 examples, 4 OD and 5 RD)

- 139 OD 1 / RD 1, Inv. 99, 3.37 g, 16 mm, 11h
 140 OD 1 / RD 1, Inv. 136, 3.43 g, 17 mm, 12h
 141 OD 1 / RD 4, Inv. 147, 3.08 g, 15 mm, 12h
 142 OD 2 / RD 1, Inv. 117, 2.53 g, 16 mm, 12h
 143 OD 2 / RD 2, Inv. 145, 3.00 g, 15 mm, 12h
 144 OD 2 / RD 4, Inv. 173, 2.85 g, 16 mm, 12h
 145 OD 3 / RD 2, Inv. 30, 3.93 g, 15 mm, 12h
 146 OD 3 / RD 1, Inv. 36, 3.64 g, 16 mm, 12h
 147 OD 3 / RD 2, Inv. 131, 2.40 g, 16 mm, 12h
 148 OD 3 / RD 2, Inv. 158, 3.63 g, 15 mm, 12h
 149 OD 3 / RD 2, Inv. 186, 2.89 g, 15 mm, 12h
 150 OD 3 / RD 4, Inv. 197, 4.33 g, 16 mm, 12h
 151 OD 4 / RD 3, Inv. 100, 3.15 g, 17 mm, 12h
 152 OD 4 / RD 3, Inv. 134, 3.16 g, 16 mm, 11h
 153 OD 4 / RD 3, Inv. 172, 3.23 g, 16 mm, 12h
 154 OD 4 / RD 3, Inv. 193, 3.48 g, 15 mm, 11h

155 OD 4 / RD 3, Inv. 203, 3.30 g, 17 mm, 12h

156 OD 4 / RD 5, Inv. 223, 3.50 g, 17 mm, 11h

Ref. Kinnus, 207; as BMC Ionia, 114.; Betancourt, Erythrae, 29.

Group 11. ΠΟΛΥΚΡΙΤΟΣ ΠΟΛΥΚΡΙΤΟΥ

(27 examples, 6 OD and 6 RD)

157 OD 1 / RD 1, Inv. 97, 3.54 g, 15 mm, 12h

158 OD 2 / RD 6, Inv. 87, 2.53 g, 16 mm, 12h

159 OD 2 / RD 2, Inv. 208, 3.00 g, 17 mm, 12h

160 OD 3 / RD 6, Inv. 111, 3.01 g, 16 mm, 12h

161 OD 3 / RD 4, Inv. 120, 3.64 g, 15 mm, 12h

162 OD 3 / RD 4, Inv. 200, 3.52 g, 16 mm, 12h

163 OD 4 / RD 4, Inv. 56, 3.55 g, 16 mm, 12h

164 OD 4 / RD 1, Inv. 68, 3.09 g, 14 mm, 12h

165 OD 4 / RD 2, Inv. 156, 3.32 g, 17 mm, 12h

166 OD 4 / RD 6, Inv. 177, 3.28 g, 15 mm, 12h

167 OD 4 / RD 4, Inv. 181, 3.50 g, 16 mm, 12h

168 OD 4 / RD 6, Inv. 198, 3.58 g, 15 mm, 12h

169 OD 5 / RD 1, Inv. 57, 3.41 g, 15 mm, 12h

170 OD 5 / RD 4, Inv. 66, 2.68 g, 15 mm, 12h

171 OD 5 / RD 1, Inv. 89, 2.96 g, 16 mm, 12h

172 OD 5 / RD 6, Inv. 112, 3.33 g, 17 mm, 12h

173 OD 5 / RD 3, Inv. 133, 4.45 g, 17 mm, 11h

174 OD 5 / RD 5, Inv. 204, 3.05 g, 15 mm, 12h

175 OD 5 / RD 3, Inv. 207, 3.05 g, 16 mm, 12h

176 OD 6 / RD 6, Inv. 37, 2.65 g, 15 mm, 12h

177 OD 6 / RD 1, Inv. 55, 3.33 g, 16 mm, 12h

- 178 OD 6 / RD 6, Inv. 130, 2.87 g, 17 mm, 12h
 179 OD 6 / RD 3, Inv. 161, 3.37 g, 16 mm, 6h
 180 OD 6 / RD 5, Inv. 180, 3.27 g, 15 mm, 12h
 181 OD 6 / RD 5, Inv. 209, 2.67 g, 16 mm, 12h
 182 OD 6 / RD 5, Inv. 210, 3.74 g, 16 mm, 12h
 183 OD 6 / RD 5, Inv. 225, 2.86 g, 16 mm, 12h
 Ref. Kinns, 208; as BMC Ionia, 115.; Betancourt, Erythrae, 25-28.

Group 12. ΦΙΛΩΝ ΗΡΟΣΩΝΤΟΣ

(17 examples, 12 OD and 5 RD)

- 184 OD 1 / RD 1, Inv. 64, 2.89 g, 17 mm, 12h
 185 OD 2 / RD 3, Inv. 77, 2.74 g, 17 mm, 12h
 186 OD 3 / RD 5, Inv. 79, 2.79 g, 14 mm, 12h
 187 OD 4 / RD 3, Inv. 93, 3.09 g, 16 mm, 12h
 188 OD 5 / RD 4, Inv. 98, 3.38 g, 15 mm, 12h
 189 OD 6 / RD 5, Inv. 110, 3.66 g, 16 mm, 12h
 190 OD 7 / RD 1, Inv. 227, 3.05 g, 16 mm, 12h
 191 OD 8 / RD 4, Inv. 34, 3.57 g, 18 mm, 12h
 192 OD 8 / RD 2, Inv. 166, 2.91 g, 15 mm, 12h
 193 OD 9 / RD 5, Inv. 54, 3.41 g, 16 mm, 12h
 194 OD 9 / RD 1, Inv. 125, 3.24 g, 15 mm, 12h
 195 OD 10 / RD 2, Inv. 29, 3.80 g, 15 mm, 12h
 196 OD 10 / RD 5, Inv. 211, 3.25 g, 16 mm, 12h
 197 OD 11 / RD 4, Inv. 102, 3.07 g, 16 mm, 12h
 198 OD 11 / RD 1, Inv. 139, 2.20 g, 17 mm, 12h
 199 OD 12 / RD 1, Inv. 138, 3.62 g, 16 mm, 12h
 200 OD 12 / RD 1, Inv. 152, 3.22 g, 17 mm, 12h
 Ref. Kinns, 216; as BMC Ionia, 116.

Uncertain

201 OD -/ RD -, Inv. 214, 2.00 g, 16 mm, 9h Reverse illegible.

Dionysos Type (AE trichalkon, 27 coins)

Obv. Head of young Dionysos right, wearing ivy-wreath.

Rev. Magistrate's name in two to four lines. **EPY** and symbol Bunch of grapes below or above.

Group 1. ΑΓΑΣΙΚΛΗΣ ΑΝΤΙΠΙΑΤΡΟΥ

(2 examples, 1 OD and 2 RD)

202 OD 1 / RD 1, Inv. 2, 3.36 g, 16 mm, 12h

203 OD 1 / RD 2, Inv. 19, 3.12 g, 16 mm, 12h

Ref. Kinns, 226; as BMC Ionia, 117.

Group 2. ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΣ ΑΠΟΛΛΟΔΟΤΟΥ

(3 examples, 1 OD and 2 RD different, nos. 204-206)

204 OD 1 / RD 1, Inv. 5, 3.41 g, 16 mm, 11h

205 OD 1 / RD 1, Inv. 81, 3.41 g, 15 mm, 11h

206 OD 1 / RD 2, Inv. 11, 3.41 g, 15 mm, 11h

Ref. Kinns, 229. ; as BMC Ionia, 118. ; SNG von Aulock, 1961.

Group 3. ΑΠΟΛΛΩΝΟΔΟΤΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΥ

(2 examples, 1 OD and 1 RD different, nos. 207-208)

207 OD 1 / RD 1, Inv. 12, 3.05 g, 16 mm, 12h

208 OD 1 / RD 1, Inv. 24, 3.34 g, 16 mm, 12h

Ref. Kinns, 222. ; as BMC Ionia, 119.

Group 4. ΑΥΤΟΝΟΜΟΣ ΑΥΤΟΝΟΜΟΥ

(1 examples, 1 OD and 1 RD different, nos. 209)

209 OD 1 / RD 1, Inv. 6, 4.11 g, 16 mm, 10h

Ref. Kinns, 230. ; as BMC Ionia, 120.

Group 5. ΓΝΩΤΟΣ ΕΚΑΤΩΝΥΜΟΥ

(4 examples, 4 OD and 4 RD different, nos. 210-213)

210 OD 1 / RD 1, Inv. 8, 3.66 g, 16 mm, 12h

211 OD 2 / RD 2, Inv. 17, 2.88 g, 17 mm, 12h

212 OD 3 / RD 3, Inv. 20, 2.91 g, 16 mm, 12h

213 OD 4 / RD 4, Inv. 21, 3.54 g, 17 mm, 12h

Ref. Kinns, 225. ; as BMC Ionia, 122.

Group 6. ΔΑΜΑΛΗΣ ΑΡΧΕΑΝΑΚΤΟΣ

(2 examples, 2 OD and 2 RD different, nos. 214-215)

214 OD 1 / RD 1, Inv. 13, 3.12 g, 14 mm, 5h

215 OD 2 / RD 2, Inv. 23, 2.55 g, 15 mm, 6h

Ref. Kinns, 224; as Weber, 5955.

Group 7. ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΙΑΤΡΟΚΛΕΟΥΣ

(1 examples, 1 OD and 1 RD different, nos. 216)

216 OD 1 / RD 1, Inv. 22, 3.14 g, 16 mm, 12h

Ref. Kinns, 227; as BMC Ionia, 123.; Betancourt, Erythrae, 35.

Group 8. ΕΡΜΟΝ ΔΙΟΦΑΝΤΟΥ

(4 examples, 2 OD and 4 RD different, nos. 217-220)

- 217 OD 1 / RD 1, Inv. 14, 2.79 g, 14 mm, 12h
 218 OD 1 / RD 2, Inv. 18, 2.61 g, 15 mm, 12h
 219 OD 2 / RD 3, Inv. 26, 2.42 g, 14 mm, 12h
 220 OD 2 / RD 4, Inv. 192, 4.10 g, 15 mm, 12h
 Ref. Kinns, 223; as BMC Ionia, 124.

Group 9. ΜΗΤΡΑΣ ΔΑΜΑΛΟΥ

(3 examples, 1 OD and 2 RD different, nos. 221-223)

- 221 OD 1 / RD 1, Inv. 3, 3.64 g, 17 mm, 12h
 222 OD 1 / RD 2, Inv. 4, 2.94 g, 15 mm, 11h
 223 OD 1 / RD 2, Inv. 10, 2.97 g, 16 mm, 12h
 Ref. Kinns, 219; as Weber 5956.; Betancourt, Erythrae, 34.

Group 10. ΠΟΛΥΚΡΙΤΟΣ ΠΟΛΥΚΡΙΤΟΥ

(2 examples, 2 OD and 2 RD different, nos. 224-225)

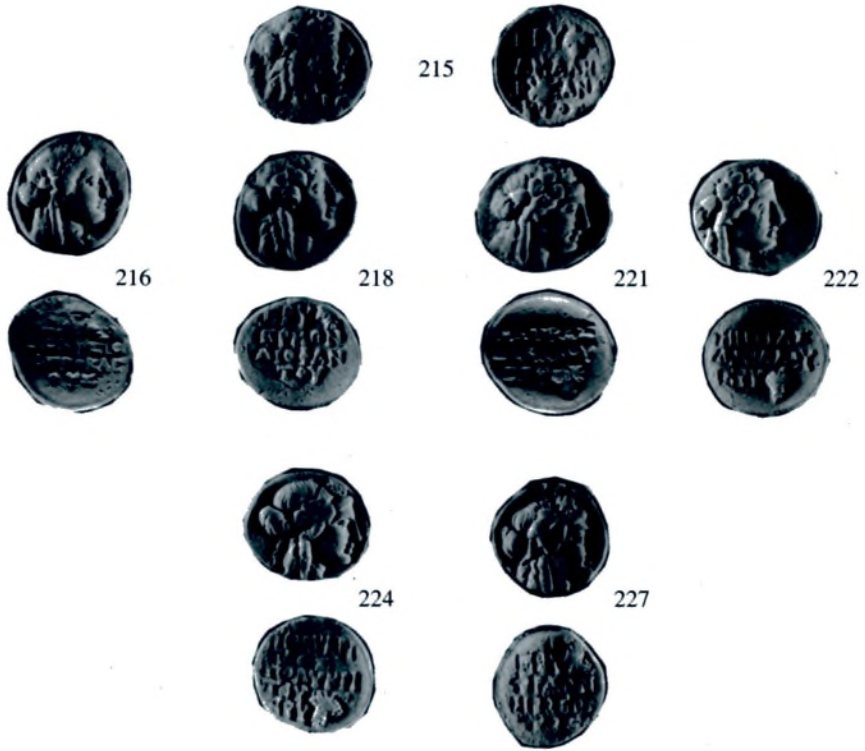
- 224 OD 1 / RD 1, Inv. 9, 2.23 g, 15 mm, 12h
 225 OD 2 / RD 2, Inv. 25, 2.45 g, 14 mm, 12h
 Ref. Kinns, 220; as BMC Ionia, 125.

Group 11. ΦΙΛΟΝ ΗΡΟΣΟΝΤΟΣ

(3 Exemplare, 1 OD and 2 RD different, nos. 226-228)

- 226 OD 1 / RD 1, Inv. 7, 3.33 g, 15 mm, 12h
 227 OD 1 / RD 1, Inv. 16, 2.77 g, 15 mm, 12h
 228 OD 1 / RD 2, Inv. 15, 3.89 g, 14 mm, 12h
 Ref. Kinns, 228; as SNG Cop., 658.

ROMA İMPARATORLUĞU'NU YÖNETEN SURIYELİ KADINLAR

MEHMET ALİ KAYA

Roma'nın Severuslar hanedanı dönemi (İ.S. 192-235) tarihinin dikkat çeken önemli özelliklerinden birisi, imparatorluk yönetiminin Romalı olmayan yabancıların elinde kalmış olmasıdır. Bu sülalenin ilk imparatoru Septimius Severus, Afrika kökenliydi¹. Dilindeki Fenike aksanı onun bu yönünü özellikle vurgulamak için eskiçağ kaynaklarında anıldı². Roma imparatorluğunu yöneten diğer yabancılar, Syria Eyaleti'nin Emesa kentinde Güneş Tanrısı Elagabal'ın başrahipliğini yapan Iulius Bassianus'un iki kızı ve onlardan olan torunlarıydı. Septimius Severus öldükten sonra bu başrahibin kızları ve kız torunları imparatorluk yönetiminin en etkili isimleri oldular³. Onlar yalnızca yabancı olmalarıyla değil, aynı zamanda kadın olarak imparatorluk yönetiminin etkin isimleri olmalarıyla da önemlidirler. Çünkü Romalılar, kısmen öne çıkan Nero'nun annesi Agrippina hariç, devlet yönetiminde kadın etkinliğine alışık değildiler.

Emesa kentinin başrahibi Iulius Bassianus'un iki kızından küçüğü olan Iulia Domna⁴, İ.S. 187 yılında Roma İmparatorluğu'nun Gallia Lugdunensis Eyaleti'nde valilik yapan Septimius Severus adlı bir generaliyle (=proconsul) evlendi⁵. Bu general, İ.S. 193 yılında Roma imparatoru oldu⁶. Böylece başkent Roma'daki imparatorluk sarayının kapıları, Syrialı kadınlardan ilki olan Iulia Domna'ya açılmış oldu. Ancak başkent Roma'daki imparatorluk sarayının yeni hanımefendisi, hiç tanımadığı, yabancı olduğu bir kültürün insanlarının yaşadığı mekândaydı şimdi. Doğal olarak burada kendisini yalnız hissedecekti. Bu nedenle o, ablası Iulia Maesa'ya Roma'ya getirdi. Fakat Iulia Maesa yalnız olmadığı için, başkente gelen

¹ SHA, *Severus I.* 1 vd. Onun orijinal adı P. Septimius Geta'dır. Bk. *CIL* VIII 19493.

² SHA, *Severus* XIX. 9-10, Ayrıca bk. DURANT 1944, 621. BIRLEY 1999, 35.

³ Iulia Domna, Iulia Maesa, Iulia Soaemias ve Iulia Mamaea'nın akrabalığı konusunda bk. Cassius Dio, *Rhomaika* LXXIX 30.2.

⁴ BIRLEY 1999, 72. Herodianus, V.3.2 vd.

⁵ SHA, *Severus* III.9. Cassius Dio, *Rhomaika* LXXV. 3.1 vd. Ayrıca bk. BIRLEY 1999, 75, 115.

⁶ Herodianus, II.9.11 vd. Ayrıca bk. BIRLEY 1988, 97 vd.

Iulius ailesi fertlerinin sayısı birden bire arttı. Iulia Domna ve Iulia Maesa ile birlikte başkente gelen Iulius ailesinin diğer fertleri şunlardı: Maesa'nın eşi Iulius Avitius Alexianus, onların kızları Iulia Soaemias⁷ ve Iulia Mamaea. Son ikisi evlenince aileye iki erkek daha dâhil oldu⁸.

Bize kadar ulaşan eskiçağ kaynaklarında⁹ Septimius Severus'un ikinci karısı¹⁰ olan Iulia Domna ile evliliği hakkında bir nokta öne çıkmış gibi görünmektedir. Bu, onların evliliğinin arkasındaki tanrısal iradedir. En azından Septimius Severus ve eşi Iulia Domna, bu tanrısal iradeye, yani kendilerini imparatorluk sarayına oturtan gücün tanrılar olduğuna halkı inandırmak istemişlerdir. Anlatılan hikâyeye göre Iulia Domna'nın yıldız falı, onun bir kralla evleneceğini söylemiştir¹¹. Bu kehaneti Septimius Severus, Suriye'de lejyon komutanı olarak bulunduğu sırada duymuş¹² ve belli ki yıldız falına, büyüye, rüyalara çok itibar eden geleceğin imparatoru bundan etkilenmişti. Çünkü Septimius Severus, Paccia Marciana¹³ adlı ilk karısını vali olarak bulunduğu Gallia Lugdunensis'te yitirdikten sonra Iulia Domna'nın eş olarak kendisine uygun olup olmadığını öğrenmek için yıldız falına baktırmış, sonuç olumlu olunca onunla evlenmiştir¹⁴. İ.S. 187 yılında gerçekleşen bu evlilikten Septimius iki erkek evlat sahibi oldu. Aralarında yalnızca on bir aylık bir yaş farkı olan bu çocuklardan il-

⁷ İsim, kaynaklarda farklı farklıdır. Syria dilinde *Suhaim* olması muhtemelen olan Soaemias'a, Yunanca'da *Soaimis* (bk.Cassius Dio, *Rhomaika* LXXIX. 30.2 vd.) denilmiştir. SHA'da ise *Symiamira* (*Macrinus* 9.2 vd.) diye söz edilir.

⁸ Iulia Domna'nın kız kardeşi ve kız kardeşinin kızları için bk. Dio Cassius, *Rhomaika* LXXIX 30.2. Damatlar için bk. aşağıda dn. 28 vd., 51 vd., 85.

⁹ Bu kaynakların dikkate değer olanının sayısı üçtür. Birisi Cassius Dio, ikincisi *Scriptores Historiae Augustae* (=SHA) ve üçüncüsü Herodianus'tur.

¹⁰ İlk karısı Paccia Marciana muhtemelen Lepcisli idi. Paccia Marciana ile ilgili daha fazla bilgi için bk. SHA, *Severus* III.1 vd., 8 vd. BIRLEY 1999, 52, 72, 75, 149, 225.

¹¹ Cassius Dio, *Rhomaika* LXXV.3.1 vd. SHA, *Severus* III.9. BIRLEY 1999, 72 vd., 75 vd. Septimius, arkasında tanrısal iradeyi imparator olmasında da görür. Bu anlamda ilk işaretlerden birisi Suriye'deyken Zeus Belos'u ziyaret edip ondan geleceği ile ilgili danıştığında ortaya çıkar. Orada Orakl'ın cevabı Homeros'un Agamemnon'u tanımlayan iki dizesiydi. Bk. Cassius Dio, *Rhomaika* LXXVIII. 8.6. (=Homeros, *İlyada* 2.478 vd.). Daha sonra gördüğü rüyaları, baktırdığı falları (bk. Herodianus, II.9.4 vd. Cassius Dio, *Rhomaika* LXXIV.23.1 vd., LXXV.14.3 vd.) kendisine aynı hedefi gösteren işaretler olarak yorumladı. Herodianus da onun kendisini imparator ilan etme kararını vermede gördüğü rüyaların, gelecekle ilgili haberler veren Orakl ve diğer işaretlerin etkili olduğunu, ona cesaret verdiğini yazmıştır. Bk. Herodianus, II.9.3 ve 7.

¹² Septimius Severus'un Syria'daki Lejyon komutanlığı konusunda bk. BIRLEY 1999, 62 vd.

¹³ Paccia Marciana için bk. Yukarıda dn.10.

¹⁴ SHA, *Severus* III.9. Cassius Dio, *Rhomaika* LXXV 3.1 vd. Evlilik ile ilgili geniş bilgi için bk. BIRLEY, 1999, 75 vd.

kine Bassianus, ikincisine Geta adı verildi¹⁵. Bu isimlerden ilki anne tarafından, ikincisi baba tarafından alınmıştı. Ancak *Bassianus* adı, onun daha sonra alacağı resmi adı *Antoninus* ile takma adı olan *Caracalla*'nın gölgesinde kalacak ve kullanılmayacaktır.

Septimius Severus'un Roma imparatoru olmadan önceki son görevi Yukarı Pannonia Eyaleti valiliği idi¹⁶. İ.S. 193 yılında, Pannonia'daki lejyonları tarafından imparator (=Augustus) ilan edildiğinde¹⁷ karısı ve henüz altı ve yedi yaşlarında olan oğulları Pannonia'daydı. Iulia Domna, imparator ilan edilen eşinin sonraki eylemleri, sefer ve savaşları sırasında, yani Pescennius Niger'e karşı yapılan savaşlar sırasında Anadolu'da, Britanya valisi Clodius Albinus'a karşı yapılan savaşlar sırasında Gallia'da, Mezopotamya kavimlerine, Araplara ve Parthlara karşı savaşlar sırasında Doğu'da bulundu¹⁸. İmparatorun son seferi Britanya'ya olmuş ve Iulia Domna yine ona eşlik etmişti¹⁹.

Iulia Domna, seferlerden başka imparatorun resmi olan her icraatında da yanındaydı. Fakat hiçbir zaman onun astı konumundan daha ileriye gitmedi²⁰. İ.S. 202 yılından itibaren imparator'un en güvendiği, en yakın adamı konumuna gelmiş bulunan Praetorio Praefectus'u Plautianus²¹, öyle görülüyor ki bir süre Iulia Domna'nın gücünü gölgeledi²². Bu sırada Iulia Domna, kendisini edebiyata verdi. Zamanın ünlü edebiyatçı ve filozoflarını etrafında topladı ve onları himaye etti²³.

¹⁵ SHA, *Severus* III.9. Cassius Dio, *Rhomaika* 77.6.1.

¹⁶ Herodianus, II.9.2. Cassius Dio, *Rhomaika* LXXIV 14.3 vd.

¹⁷ Herodianus, II.9.11;10.9. SHA, *Severus* V.1.

¹⁸ BIRLEY 1999, 108 vd., 115 vd., 129 vd., 135 vd.

¹⁹ Septimius Severus'un Britanya seferi için bk. Cassius Dio, *Rhomaika* LXXVII. 11-17. Herodianus, III. 14.3 vd. BIRLEY 1999, 170 vd.

²⁰ Argentarius (=Bankerler) kemeri üzerindeki bir kabartmada bir sunu sırasında görülen Iulia Domna eşinin yanındadır, ama önünde değildir. Bu kabartmada Iulia Domna, başında bir Syria peçesi ve bir taç ile resmedilmiştir. Ayrıca burada o, ellerini avuçları gökyüzüne açık şekilde yukarıya kaldırmış dua ederken tasvir edilmiştir. Bk. Grant 1996, 46.

²¹ Plautianus'un gücü konusunda bk. BIRLEY 1999, 137, 138, 141, 162 vd. .

²² Plautianus'un Iulia Domna'ya düşmanlığı konusunda bk. Cassius Dio, *Rhomaika* LXXXVI. 15.3-6.

²³ BIRLEY 1999, 141, 162. GRANT 1996, 46. Casius Dio'ya göre (=Rhomaika LXXXVI. 15.3-4) Septimius Severus'un külleri alın bir urne içinde Roma'ya götürüldü. SHA'ya (= Severus 24.1-2) göre Roma'ya götürülen Septimius Severus'un cesedi idi.

Iulia Domna hakkında erkeklerle rasgele ilişki kurduğu söylentisi çıkarıldı ve akraba ile zina suçlamasıyla kirlenilmek istendi²⁴. Ancak tüm bunlara rağmen onun imparator üzerindeki etkisi azalmadı. Fakat onun imparatorluk yönetimindeki etkisi, eşi Septimius Severus sağken değil, o öldükten sonra daha fazlaydı.

Britanya'dan anneleri Iulia Domna ile birlikte babalarının külünü Roma'ya getiren iki oğul arasındaki kavga, büyük olan Caracalla'nın küçük olan Geta'yı öldürmesiyle son buldu²⁵. Caracalla, tek başına imparator olarak kalmış olduğu sürenin büyük bölümünü Doğu'da geçirdi. Bu arada devletin askeri olmayan tüm resmi işlerinin yönetimini annesine emanet etti. İmparatoriçe, özellikle imparatora gelen mektupların açılıp okunduğu ve yanıtlandığı büro (=ab epistulis) ile şikâyetlerin dinlendiği büronun (=a libellis) başkanlığını hiç kimseye bırakmadı²⁶. Iulia Domna'nın Caracalla zamanındaki siyasi gücü, onun sahip olduğu şu unvanlarıyla halka ve orduya yansıtılmıştır: *mater senatus* (=Senatonun anası), *mater castorum* (=ordugâhın anası) ve *mater Patriae* (=vatanın anası)²⁷.

Julia Maesa, Septimius Severus'un lejyon komutanıyken Emesa'ya yapmış olduğu ziyareti sırasında, henüz evli değildi. Ancak o, galiba bir atlı subay olan C. Iulius Avitus Alexianus ile nişanlıydı. Belki Alexianus, Septimius Severus'un Emesa'ya gidişine rehberlik etmişti. Ancak bunlar yalnızca birer tahmindir²⁸. Çünkü onun yaşamı hakkında bize kadar ulaşan bilgiler azdır. Hatta onun adının doğruluğu bile tartışmaya uygundur. Çünkü Cassius Dio, ondan hep Iulius Avitus diye söz eder²⁹. Herodianus'a göre Severuslar hanedanının son üyesi olan imparator Severus Alexander'in imparator olmadan önceki adını, yani Alexianus adını ondan almıştır³⁰. Öte yandan Iulia Maesa'nın, kariyerine atlı sınıfı mensubu olarak başlayan C. Iulius Avitus Alexianus ile evlendiği kesindir ve muhtemelen bu evlilik, Septimius Severus'un Suriye'deki lejyon komutanlığı sona ermeden önce gerçekleşmiştir. Lejyon komutanı (=legatus legionis) olarak

²⁴ Caracalla ile zina yaptığına ilişkin skandal hikaye için bk. SHA, *Caracalla* X.1; IV.9 ; *Severus* XXI.7.

²⁵ Geta'nın öldürülmesiyle ilgili olarak bk. Herodianus, III.15.6. IV. 3-4.

²⁶ Cassius Dio, *Rhomaika* LXXVII.18. 2; LXXVIII.4.2-3. BIRLEY 1999, 191 vd.

²⁷ MATTINGLY-SYDENHAM 1936, 273 No. 380.

²⁸ Septimius Severus'un evlilik teklifini Lugdunum'dan Syria'daki Iulia Domna'ya ileten kişi Iulius Avitus'tu. Bk. BIRLEY 1999, 76.

²⁹ Cassius Dio, *Rhomaika* LXXVIII.30.2.

³⁰ Herodianus, V.7.3.

atanmadan önce senato üyeliğine seçilen C. Iulius Avitus Alexianus, daha önce atlı olarak (=procurator), ilki *tres militiae*, ikincisi Ostia limanında hububat işleri (=ad annonam Ostiis) olmak üzere iki önemli resmi görevi yürütmüştü³¹.

Iulius ailesinin bu büyük damadının, yani C. Iulius Avitus Alexianus' un terfisi, Iulia Domna'nın eşi imparator olduktan sonra oldu. Onun terfilerinin arkasındaki güç, hiç kuşkusuz Iulia Domna'ydı. Caracalla zamanında Asia Eyaleti valiliği yapan Iulius Avitus'un bu görevinden sonra yükselişi durdu, hatta tenzili rütbe oldu. Çünkü o, Asia Eyaleti valiliğinden sonra, Caracalla'nın öldürülmesinden kısa bir süre önce Kıbrıs'a özel görevli olarak gönderilmişti. Kıbrıs'ta son resmi görevini yapmış olan Avitus, yaşlılık ve hastalıktan ölmüştür³².

Iulius Avitus'un proconsul olarak Asia Eyaleti valiliği yaptığını ve sonra Kıbrıs'ta görevlendirildiğini Cassius Dio'nun Xiphilinus'tan aktarmış olduğu bilgilerinden öğreniyoruz³³. Ancak onun bu görevleri hangi tarihlerde yaptığını bilmiyoruz. Çünkü bu bilgiyi veren kaynağımız kesin bir tarih vermez. Birley, onun Septimius Severus zamanında, İ.S. 199 yılında consul suffectus seçildiğini söyler³⁴. Cleve, bu tarihi doğru kabul ederek Avitus'un Asia valiliğini 214-215 yılına tarihler³⁵. Böylece, diğer görevinin tarihi de kendiliğinden ortaya çıkar: O, İ.S. 216'da Kıbrıs'taydı. Bu tarihin bize verdiği fikir, en azından Asia Eyaleti valiliğinden sonraki atamaları yapan kişi Caracalla değil, Iulia Domna olduğudur. Çünkü bu tarihte Caracalla, Mezopotamya'daydı ve Iulia Domna, oğlunun kendisine emanet ettiği devlet yönetimiyle ilgili günlük işleri Bithynia'daki geçici karargâhında yürütüyordu³⁶. Açıkçası, Avitus'un Asia valiliğinden sonra Kıbrıs gibi küçük eyalette görevlendirilmesi olağan değildir. Avitus'un devletin sivil yönetimini elinde bulunduran Iulia Domna ve Iulia Maesa tarafından Kıbrıs'a gönderilmek suretiyle etkisizleştirilmiş olması, olağan dışılığın açıklaması için daha uygun bir açıklama gibi görünmektedir. Ga-

³¹ BIRLEY 1999, 223.

³² Cassius Dio, *Rhomaika* LXXVIII.30.2-4. Ayrıca bk. CLEVE 1998, 199. BIRLEY 1999, 192.

³³ Bk. yukarıda dn. 29 vd.

³⁴ BIRLEY 1999, 134.

³⁵ CLEVE 1998, 199. Barns'a göre ("Proconsuls of Asia Under Caracalla", *Phoenix* 40 (1986), 202 vd.) onun valiliği 216/17'dir. Fakat bu tarih, Iulius Avitus'un Asia Eyaleti'nden Kıbrıs'a özel görev gibi önemsiz sayılacak bir göreve atanmasının nedenini açıklamayı zorlaştırmaktadır.

³⁶ Cassius Dio, *Rhomaika* LXXVII.18.3.

liba o, daha önce belirtmiş olduğumuz gibi Kıbrıs'tan dönmedi ve orada öldü³⁷.

Iulia Domna ve Iulia Maesa, Iulius Avitus'un devlet yönetiminde etkin bir mevkide olmasını istemedilerse neden senatörlüğe kadar yükselmesini sağladılar? Bu sorunun yanıtı öyle görülüyor ki Iulia Maesa'nın yükselişiyle ilgiliydi. Zira Iulia Domna'nın en yakınındaki kişi olarak Maesa'nın atlı sınıfından senato sınıfına terfisi gerekiyordu. Iulius Avitus senatörlüğe terfi edince Iulia Maesa da onun eşi olarak Iulia Domna ile birlikte aynı sınıfın mensubu oldu. Septimius Severus sağken zaten bağımsız hareket etme imkânı olmayan Iulius Avitus'un Caracalla zamanında Iulia Domna ve Iulia Maesa'nın yanında olmayışının nedeni bu olsa gerektir.

Iulia Domna, oğlu Caracalla'nın Doğu'da Parthlara karşı yapmayı planladığı seferin hazırlıklarıyla meşgul olduğu sırada Praetorio Praefectus'u Macrinus'un tezgâhladığı bir suikasta kurban gitti³⁸. Onun öldürülmesinden kısa bir süre sonra Macrinus, Doğu'daki Roma lejyonlarınca imparator ilan edildi³⁹. Çünkü Severus ailesinin hayatta olan hiç bir üyesi yoktu. Roma'nın yeni imparatoru Macrinus, imparator ilan edildiğinde Caracalla'nın annesi Iulia Domna, Antiokheia (=Antakya)'da idi. Macrinus, Caracalla'nın küllerini annesi tarafından gömülsün diye oraya gönderdi⁴⁰.

Iulia Domna, tahtı Macrinus'a vermemek için bir çaba harcadı mı? Herodianus'a itibar edilecek olursa bu sorunun yanıtı, "hayır" olur. Zira ona göre Iulia Domna, Caracalla öldürülünce kendiliğinden ya da zorlama dolayısıyla intihar etti⁴¹. Fakat, en azından Caracalla'nın öldürülmüş olduğu haberine başkentin sevindiğini öğrenmeden önce böyle bir çaba içerisine girmiş olması⁴² daha güçlü bir olasılıktır. Çünkü o, Caracalla öldürülünce her ne kadar Macrinus tarafından nazik davranılmış olsa da alışık olmadığı biçimde geri planda kalmıştı. Bu nedenle Macrinus'a karşı

³⁷ Bk. Yukarıda dn. 32.

³⁸ Cassius Dio, *Rhomaika* LXXVIII.5.4. Herodianus, 4.12.1 vd.

³⁹ Cassius Dio, *Rhomaika* 79.5.5; 11.4. Herodianus, IV.13.7 vd. SHA, *Caracalla* VI.7. Ayrıca bk. AKŞİT 1985, 342. MILLER 1971, 50. GRANT 1996, 23.

⁴⁰ Herodianus, IV.13.8. Cassius Dio'ya göre (= *Rhomaika* 77.18.2-4; 78.4.2-3) Iulia Domna, bu sırada Antiokheia'da imparatorluğun sivil işlerini yürütüyordu.

⁴¹ Herodianus, IV.13.8.

⁴² Cassius Dio, *Rhomaika* LXXVIII.23.1.

entrika çevirmeye başladı¹³. Fakat başkent Roma'da Caracalla'nın ölümünün sevinçle karşılandığını öğrenince çok şaşırان Iulia Domna'nın başkentten gelen haberler üzerine mücadele edecek gücü kendisinde bulmayacağı kesindi. Zira son altı yıl onun için çok talihsiz yıllar olmuştu. Önce kocası Septimius Severus'u kaybetti. Septimius'un ölümüne, yakalanmış olduğu gut hastalığı neden olmuştu. Çok geçmeden küçük oğlu Geta'nın ölümüne tanık oldu. O, büyük oğlu Caracalla'nın ajanları tarafından kollarında öldürülmüştü. Nihayet kardeş katili olan büyük oğlu Caracalla öldürüldü. Artık onda kocasından, oğullarından yoksun bir yaşam sürmek azminin olduğunu düşünmek zordur. Gerçekten söylendiği gibi, yemek yemeyi reddetmek suretiyle yaşamına son vermiş olabilir¹⁴. Eğer öyleyse, devleti yönetmek, imparatorluk sarayında kalmak adına savaşmayı düşünmüş olması olası görünmüyor.

Iulia Domna'nın ablası Iulia Maesa, Macrinus'un imparator ilan edilmesinden sonra babasının evine döndü. 25 yıl ablası ile birlikte başkent Roma'daki imparatorluk sarayında yaşayan Iulia Maesa'nın¹⁵ başkent Roma'yı kızları ve torunlarıyla terk etmesiyle birlikte Severuslar sülalesi iktidarı sona erdi. Fakat bu geçici olacaktı. Çünkü Roma'nın senatör kökenli olmayan yeni imparatoru Macrinus, Iulia Maesa'yı yalnızca özgür değil, aynı zamanda zengin bırakmak hatasını yapmıştı. Yetenekli bir kadın olan Maesa, Emesa'daki güneş tanrısı Elagabal'ın başrahipliği kalıtsal olduğu için bölgede dini liderliğin avantajını iyi kullandı. Iulia Maesa, kızları ve torunlarıyla birlikte Emesa'ya dönünce, iki erkek torununu güneş tanrısı Elagabal'ın hizmetine sundu. Zengin altın, gümüş ve değerli taşlarla donanımlı olan güneş tanrısı Elagabal'ın tapınağı, yalnızca bölge sakinlerinin değil, komşu ülkelerin, hükümdarların itibar ettiği bir tapınaktı. Hükümdarlar tanrı Elagabal'a her yıl armağanlar göndermekte birbirleriyle yarışıyorlardı. Maesa'nın büyük torunu, imparator olduktan sonra Elagabalus adıyla tanınacak olan Varius Avitus şimdi bu tanrının başrahibi olmuştu¹⁶.

Caracalla'nın öldürülmüş olduğu tarihte 14 yaşında olan Varius Avitus, Maesa'nın büyük kızı Iulia Soaemias'in oğluydu¹⁷. Iulia Domna'dan

¹³ BIRLEY 1999, 192.

¹⁴ Cassius Dio, *Rhomaika* LXXVIII 23.1 vd. Herodianus, IV.13.8.

¹⁵ Herodianus, V.3.2; V.8.3.

¹⁶ Herodianus, V.3.3-7.

¹⁷ Herodianus, V.3.3.

daha hırslı olan ve henüz imparatorluk sarayından kovulmuş olmayı hazmedemeyen Iulia Maesa için işte bu torunu Roma imparatorluk sarayını yeniden ele geçirmek adına bir ümit ışığıydı. Varius Avitus'u Suriye'deki lejyonların sevmesinin sağlanması, imparatorluk tahtının ele geçirilmesinde çok önemli bir merhale idi. Bunu da sahip olduğu zenginlikle yapabiliyordu. Hiç kuşkusuz o, Septimius Severus'un ölmeden önce oğulları için sarf ettiği şu sözlerden haberdardı: *Anlaşın, askerleri zengin edin, diğer insanların bir önemi yoktur*¹⁸. Iulia Maesa, bu sözlerin ne anlama geldiğini bilecek kadar devletin içindeydi.

Daha sonra başrahipliğini yaptığı tanrının adıyla, yani Elagabalus olarak tanınacak olan Varius Avitus, Iulia Maesa'nın büyük kızı Iulia Soaemias'ın Sextus Varius Marcellus isimli bir adamdan olan oğluydu¹⁹. Iulia Soaemias'ın Marcellus ile evliliğinin ne zaman gerçekleştiği sorusuna kesin bir tarih vermek mümkün değildir. Ancak bu evliliğin İ.S. 203 yılından daha geç bir tarihte olamayacağı kesindir. Çünkü gelecekte Elagabalus adıyla ve Roma'nın rahip-imparatoru olarak tanınacak olan Varius Avitus (Bassianus)'un doğumu en erken İ.S. 203 yılının Ağustos ayına tarihlenmiştir²⁰.

Kayın validesi Iulia Maesa'nın eşi gibi devlet hizmeti kariyerine atlı (=Eques) olarak başlayan Iulia Soaemias'ın kocası Sextus Varius Marcellus, Syria Eyaleti'nin bir kenti olan Apameia'da doğmuştu²¹. Onun devlet hizmetindeki resmi görevleri kronolojik sırayla şunlardı: *Procurator aquarum* (Roma'da; imparator Doğu'dayken)²²; *procurator provinciae Britanniae* (Albinus'un öldürülmesinden sonra)²³; *procurator rationes privatae* ve *Vice praefectorum praetorio et urbi* (Septimius Severus Britanya'dayken)²⁴. Caracalla tarafından, Iulia Maesa'nın eşi gibi, senato üyeliğine seçilen Sextus Varius Marcellinus, son olarak Numidia Eyaleti'nin Praesides'i olarak görev yaptı²⁵. Burada saydığımız ilk resmi görevini en geç

¹⁸ Cassius Dio, *Rhomaika* LXXVI.15.2.

¹⁹ Cassius Dio, *Rhomaika* LXXVIII.30.2.

²⁰ Cassius Dio'ya göre (= *Rhomaika* LXXIX.20.2) 204 yılının Mart ayında doğmuştur. Bk. MILLER 1971, 51. BIRLEY 1999, 224. GRANT 1996, 24.

²¹ Apameia, Emesa krallık iken bu krallığın bir kentiydi. Bk. CLEVE 1998, 200.

²² Herodianus, V. 3.3 (dn.2 : İ.S. 195/196 yılında). Ayrıca bk. CLEVE 1998, 200.

²³ Herodianus, V. 3.3 (dn.2). Ayrıca bk. PFLAUM 1961, 639 vd. (İ.S. 197 yılına tarihlendi. Ancak daha uygun olan tarih İ.S. 199-201 yılları arasındır. Bk. BIRLEY 1999, 305.

²⁴ Herodianus, V. 3.3 (dn.2). Ayrıca bk. HOWE 1942, 17. CLEVE 1998, 200.

²⁵ Herodianus, III.10.2.

İ.S. 196 yılında yapmış olması gereken Marcellinus'un Britanya valiliğinin tarihi kesin olarak bilinmiyor. Latince konuşan bu Roma eyaletinin ilk Doğu kökenli valisi olan Marcellinus'un atlı olarak Roma'da üstlendiği son görevine Britanya valiliğinden çok sonra atanmamış olması gerekir. Fakat onun Roma'daki görevi, yani *ratio privata* yöneticiliği ile ilgili tarih de ne yazık ki kesin değildir. Muhtemelen bu göreve o, Septimius'un Doğu'ya ve Afrika'ya yaptığı iki kısa seyahati süresince (İ.S. 202-204) atanmıştı⁵⁶. Çünkü bu ziyaret için imparator, ailesinin yanı sıra Praetorio praefectus'u ile kent praefectus'unu da yanına almıştı. Bu nedenle kentin yönetiminin aileden sayılan birisine, yani Soaemias'ın kocası Sextus Varius Marcellinus'a emanet edilmiş olması doğaldır⁵⁷. Hiç kuşkusuz bu son atamada, yine Suriyeli kadınların imparator üzerindeki etkisi büyüktü. Iulia Domna'nın en azından yeğeni Soaemias'ın senator eşi olmasını sağlamak amacıyla bu damadın da senatörlüğe kadar yükselmesini istemesi doğaldır.

Sextus Varius Marcellinus'un senato üyesi seçilmiş olduğu bilinmektedir. Fakat o, hiç consullük yapmadı⁵⁸. Oğlu Elagabalus'un imparator ilan edilmiş olduğu İ.S. 218 yılında ölen Marcellinus'un da yükselişine bu nedenle kasten izin verilmemiş olduğunu düşünebiliriz. Onun terfisinin önünü açmayan güç, hiç kuşkusuz Suriyeli kadınlardı. Çünkü Septimius Severus'un bir akrabasının (=Plautianus) Praetorio Praefectus'u olarak saraya ve imparatora çok yakın olmasının kendisini nasıl yıpratıldığını unutmış değildi. İşte bu nedenle Iulius ailesinin ikinci damadı da imparatorluk yönetiminin en üst mevkisine çıkabilme olasılığı consul seçilmeyerek ortadan kaldırıldı.

Marcellinus'un senato üyeliğine seçilmesi, İ.S. 204 yılından daha erken, İ.S. 211 yılından daha geç bir tarihte gerçekleşmiş olmasa gerektir. Aslında Roma'daki görevi dikkate alındığında İ.S. 204 yılı uygundur. Ancak bu tarih Yüzyıl Oyunları'nın (=Ludi Saecularis) kutlanmış olduğu tarihtir ve biz bu oyunlar kutlanırken Iulia Soaemias'ın atlı sınıfından evli kadınların ayinine başkanlık ettiğini biliyoruz⁵⁹. Bu nedenle Soaemias'ın kocası bu tarihte senatör değil, hâlâ atlıydı. İ.S. 211 yılı ise, Roma'daki

⁵⁶ CLEVE 1998, 200, dn. 15.

⁵⁷ HOWE 1942, 17. CLEVE 1998, 200.

⁵⁸ CLEVE 1998, 202 n.17.

⁵⁹ BIRLEY 1999, 158.

son resmi görevini İ.S. 202-203 yıllarında yaptığı dikkate alındığında geç bir tarih sayılabilir. Çünkü iki tarih arasında yedi veya sekiz yıl vardır ki, bu oldukça uzun bir süredir. Ancak Soaemias, hırslıydı. Bu nedenle kızını iyi tanıyan Iulia Maesa, onun senatör eşi konumuna yükselmesini olgunlaşması açısından geciktirmiş olabilir.

Marcellinus'un terfi etme olasılığı, Caracalla'nın ölümünden sonra tamamen ortadan kalktı. Çünkü Caracalla'nın katili, Roma'daki imparatorluk sarayının Suriyeli kadın sakinlerini erkek akrabalarıyla birlikte başkent Roma'dan kovdu⁶⁰. Artık Severusların iktidarı sona ermişti. Fakat yıllarca Roma'daki imparatorluk sarayında kız kardeşi Iulia Domna ile birlikte yaşayan Iulia Maesa, imparatorluk yönetimini Macrinus'a bırakmaya niyetli değildi. Bu nedenle Severus hanedanının hükümlerine, Caracalla'nın oğlu olduğu iddiasıyla tahta çıkacak olan Iulia Maesa'nın torunu Elagabalus sayesinde yalnızca kısa bir süre ara verilmiş olacaktır.

Daha önce belirtmiş olduğumuz gibi Caracalla ve Iulia Domna öldükten sonra, Iulia Soaemias ve Iulia Mamaea adlı iki kızı ve torunlarıyla birlikte Syria'ya dönmüş olan Iulia Maesa⁶¹, Emesa'da, sahip olduğu zenginliğini büyük kızının oğlu olan Varius Avitus'u Roma imparatoru yapmak için harcayacaktı. Güneş tanrısı Elagabal'ın başrahipliğinin kalıtsal olması, Varius Avitus'u bu tanrının tapınağının başrahibi yapmıştı⁶². Iulia Maesa, kız kardeşi Iulia Domna ile birlikte Caracalla'nın katili Macrinus'a imparatorluk tahrını terk etmek zorunda kalınca henüz çocuk yaşta olan büyük torunu Varius Avitus'u (=Elagabalus) imparatorluk tahtı için bir umut olarak gördü.

Iulia Maesa, imparatorluk yönetimini yeniden elde etmeyi başarabilecek kadar yetenekliydi. Amacına ulaşabilmek adına Emesa kenti yakınındaki Roma garnizonu için zenginliğini kullandı. Bu Roma garnizonu düzenli olarak Emesa'daki Güneş tanrısının tapınağına, güya ibadet etmek için, fakat gerçekte genç rahibi seyretmek için gitmeye alışıkular. Onların bazıları zaten firar ederek Maesa'nın himayesine girmişlerdi⁶³. Bu

⁶⁰ Iulia Maesa'ya ülkesine dönüp halkı arasında yaşaması Macrinus tarafından emredildi. Bk. Herodianus, V.3.2.

⁶¹ Cassius Dio, *Rhomaika* LXXIX 30.4.

⁶² Rahipliğin kalıtsal olduğu konusunda bk. BIRLEY 1999, 71 vd.

⁶³ Herodianus, V.3.9. Syria Eyaleti'ndeki Roma lejyonlarından birisi Raphanae'da, diğerleri Antiokheia ve Apameia'daydı. Raphanae'daki Roma lejyonu (=Legio III Gallica) daha sonra Elagabalus ile birlikte Nikomedia'ya transfer edildi. Bk. Cassius Dio, *Rhomaika* LXXIX.7.1-

zamanda Suriye kültürüne artık yabancı olmayan, hatta güneş tanrısı Elagabal'a sempati duyacak kadar içinde bulunduğu çevrenin kültüründen etkilenmiş bulunan Emesa'daki Roma birliklerini mevcut imparator aleyhine kazanmayı başarıp, onları isyana kışkırtması bu nedenle zor olmadı. Hareketini bildik, ama etkili olan bir yöntem, yani imparatorluk tahtının gerçek varisinin maktul imparatorun oğlu olduğu iddiasına başvurmak suretiyle temellendirdi. Kızlarının genç ve çocuk yapmaya muktedir olduğu zamanda, kız kardeşi Iulia Domna ile birlikte imparatorluk sarayında yaşadığı sırada Caracalla'nın kızlarıyla birlikte uyuduğunu⁶¹ söyleyen Iulia Maesa için Varius Avitus'un babasının kim olduğunun bir önemi yoktu. Roma senatörü olan bir babanın ve kendi kızı olan bir annenin namusunun lekeleneyeceğini hiç dikkate almadan bu iddiayı ortaya atan Iulia Maesa, amacına ulaştı. Çünkü Varius Avitus'un Caracalla'nın Iulia Soaemias'tan gayri meşru oğlu olduğu söylentisi kısa sürede Suriye'deki Roma lejyonları arasında yayıldı. Emesa yakınındaki Roma birliklerinin nazarında Roma'nın yeni imparatoru artık Iulia Maesa'nın torunu Varius Avitus (=Elagabalus) idi. Bu arada Varius Avitus'u Caracalla'nın oğlu olarak tanıtan söylentinin yayılmasını organize eden Maesa, torununun adını da değiştirmişti. Artık Güneş tanrısının başrahibi Varius Avitus'un adı Bassianus'tu. Bassianus, Caracalla'nın gerçek adıydı⁶⁵. Maesa, kızları ve torunlarıyla birlikte, askerlerin korumasında kent yakınındaki Roma birliğinin garnizonuna gittiler ve orada Varius Avitus, Antoninus olarak selamlandı ve ardından ona imparator giysisi olan mor pelerini giydirdiler⁶⁶.

Güneş tanrısı Elagabal'ın genç rahibine zaten dinsel bir saygı duyan Roma'nın Suriye'deki askerlerini Macrinus'a karşı isyana sürükleyenlerin başında Gannys vardı⁶⁷. Julia Soaemias'a tutkun olan Gannys'un komutasındaki Roma birlikleri, her ne kadar Bassianus adıyla ortaya çıkarılmış olsa da imparator olduktan sonra bu adını değil, hizmet ettiği tanrının adını [=Elagabal(us)] kullanacak olan genç başrahibi imparator ilan etti-

3 ve daha sonra dağıtıldı. Iulia Maesa, henüz 14 yaşında olan (Herodianus, V.3.3) torunun (= genç rahip Elagabalus'un) imparator ilan edilmesi durumunda Roma birliklerine verilecek armağanın büyük olacağını vaat etti. Bk. Herodianus, V.3.11.

⁶¹ Herodianus, V.3.10.

⁶⁵ DURANT 1944, 623. GRANT 1996, 47 vd., dn.4.

⁶⁶ Herodianus, V.3.12. Cassius Dio'ya göre (*Rhomaika* LXXVIII.31.4) onun imparator olarak selamlanmış olduğu tarih 16 Mayıs 218'dir.

⁶⁷ Cassius Dio, *Rhomaika* LXXIX 38.3; LXXX 6.2 vd.

ler⁶⁸. Gannys komutasındaki ordu, Macrinus'un isyanı bastırmak için göndermiş olduğu orduya karşı savaştı ve bu orduyu yendi. Fakat galibiyette en büyük payın sahibi, savaşa bizzat katılan Suriyeli kadınlardı. Ücretli askerler, Macrinus'u görüp duraksayınca Maesa ve Soaemias, arabalarından indiler ve gevşemiş orduyu cesaretlendirip, onları zafere götürdüler⁶⁹.

On dört yaşında⁷⁰ (İ.S. 219 yılında) imparator olan Elagabalus, kendisi gibi çok süslü olan büyük annesi, annesi ve teyzesiyle birlikte Roma'ya geldi. Onların arasında Elagabalus'un gerçek babası yoktu. O, Elagabalus'un imparator edilmiş olduğu zamanda ölmüştü⁷¹. Yola çıkan imparator ve ailesinin Suriye'den Roma'ya gelişleri, birkaç ay sürdü. Zira onlar önce Nikomedia (=İzmit)'da soluklandılar. Makedonya'da kışı geçirdiler⁷².

Elagabalus ve ailesinin, yani Roma'daki imparatorluk sarayının Suriyeli kadınları- Iulia Maesa ve onun kızları ile iki torununun Roma'ya girişlerine zafer alayları eşlik etti. Dünyanın en büyük tahtında artık bir Doğulu vardı. Hiç kuşkusuz bu, Doğu'yu, özellikle de Suriye'yi gururlandıran bir sonuçtu. Fakat imparatorun yaşının küçük olması ve küçük yaşta bir tanrının rahibi olmasını sağlayan ağır din eğitimi almış bulunması, onun Roma'da iktidar olmasını engelleyen en önemli kusuruydu. Resmi devlet işleriyle ilgilenmeyi sıkıcı bulan genç imparator, Güneş tanrısının rahibi olmaktan vazgeçmedi. Bu nedenlerle onun büyük annesi Julia Maesa, Roma imparatorluğunun gerçek yöneticisi durumuna geldi.

Julia Maesa, Roma'daki güçlü konumunu, iffetiyle ilgili olumsuz söylentilere rağmen akıl danışılan dirayetli ve saygın bir kadın olarak muhafaza etti. Onu onurlandıran *Pudicitia* (iffet, saflık) lejantlı sikkelerin basılması bundandır⁷³. Kızı Julia Soaemias, Elagabalus'un annesi olduğu halde Julia Maesa'nın sahip olduğu olgunluk ve saygınlığa hiç bir zaman ulaşamadı. Elagabalus'un senatoya ilk girişinde senatörlerden istediği ilk şey, annesinin senatoda oturmasına izin verilmesiydi. Fakat onun bu talebi

⁶⁸ GRANT 1996, 47.

⁶⁹ Cassius Dio, *Rhomaika* LXXIX 38.4 vd.

⁷⁰ Herodianus, V.3.3.

⁷¹ Elagabalus'un babasının ölümüyle ilgili olarak bk. Cassius Dio, *Rhomaika* LXXVIII. 31.2; 34.1. CLEVE 1998, 201 dn.17 ve 18.

⁷² Yolculuk için bk. Cassius Dio, *Rhomaika* LXXIX 7.1 vd. LXXIX 39.2 vd. Ayrıca bk. BIRLEY 1999, 193 vd.

⁷³ GRANT 1996, 47.

amacına ulaşamadı. Julia Soaemias, daha önce kadınlar için kurulmuş olan *senaculum*'a (=küçük senato) başkanlık etmekle yetinmek zorunda kaldı⁷¹. Senato toplantılarına katılmaya devam eden Julia Maesa ise imparatorluğun gerçek yöneticisi olmaya devam etti.

Julia Soaemias ile Elagabalus, imparatorluğun başında Romalıların alışık olmadıkları garip davranışlar sergilediler. Tanrı Elagabalus'u sembolize eden siyah bir göktaşı, Emesa'dan Roma'ya getirilmişti. İmparator, bu tanrıyı Romalılar'ın saygı duyduğu diğer tüm tanrılardan üstün tutuyordu. Elagabalus adını almasının nedeni de buydu⁷². Zevk ve eğlencelerinde aşırılık sergiliyordu. Nikâhlı ya da nikâhsız pek çok kadına sahip olmak ve homoseksüel ilişkiler, onun aşırılıkları arasındaki zevkleri⁷³. Bir Vesta rahibesini bile zorla tapınaktan çıkarmış ve onunla evlenmişti⁷⁴. Güneş tanrısının rahibi olarak garip ibadet ve ayinleriyle, Romalıların alışık olmadıkları davranışları, tutarsızlıkları ve dengesizlikleriyle oturduğu tahtın hakkını vermekten çok uzak bir imparator olmuştu. Julia Maesa, torunun sergilediği gariplikler katlanılmaz noktaya gelince, onun alternatifini devreye soktu.

Elagabalus'un alternatifi, kuzenini, yani Julia Mamaea'nın oğlu Alexianus'tu. Julia Macasa, Elagabalus'a Alexianus'u evlat edinmesini tavsiye etti. Güya Alexianus, Caesar olunca devletin resmi işleriyle ilgilenecek ve böylece Elagabalus'un dinsel işlerine ayıracak bol bol zamanı olacaktı⁷⁵. Elagabalus, Julia Maesa'nın tavsiyesine uydu ve on iki yaşındaki kuzenini evlat edinerek Caesar yaptı ve İ.S. 222 yılı Ocak ayında onunla consullüğü paylaştı. Bu arada, Caesar olunca, Alexianus'un adı da Marcus Aurelius Alexander olarak değiştirilmişti. Fakat Elagabalus, onunla rahipliği de paylaşmayı, ondan rahiplik giysilerini ve danslarını yapmasını istedi. Fakat Alexander'ın annesi Iulia Mamaea, bunu istemedi. Çünkü ona göre bunlar imparatorlar için utanç vericiydi ve olmaması gerekenlerdi⁷⁶. Öte yan-

⁷¹ DURANT 1944, 623.

⁷² Cassius Dio, *Rhomaika* LXXIX 11. 1 vd. GIBBON 1987, I, 168. BIRLEY 1999, 193 vd.

⁷³ Cassius Dio, *Rhomaika* LXXX 8-16; LXXX 13.1 (pek çok kadına sahip olduğu). Ayrıca bk. GRANT 1996, 47.

⁷⁴ Cassius Dio, *Rhomaika* LXXX 9.3.

⁷⁵ Cassius Dio, *Rhomaika* LXXX 17.2 vd. GRANT 1996, 47.

⁷⁶ Onun consullüğünü onaylatmak için senatoya girdiği zaman, evlat edindiği Alexianus için 16 yaşında baba olduğunu, oğlunun da 12 yaşında olduğunu söyleyerek durumun komikliğini ifade etmeye çalışmıştır. Bk. Herodianus, V. 7.4 (ancak burada verilen yaşlar daha

dan Elagabalus, çocukça duygular içinde iyi niyetliydi ve bu yaklaşımların kendisini imparatorluk tahtından indirecek planlı tertibin ilk aşaması olduğunu henüz bilmiyordu. Öğrendiğinde ise iş isten geçmişti⁸⁰. Tertibin ikinci aşamasına, Elagabalus'un Alexander'ın halk arasında giderek artan sevgisini kıskanması ve nihayetinde onu öldürmeye kalkışması üzerine geçildi. Bu kez Elagabalus ve onun annesi Iulia Soaemias öldürülecekti. Elagabalus'un entrikalarının hiç birisini ıskalamayan Iulia Maesa, çok geçmeden amacına ulaştı. Hem kızı Soaemias'ı hem de torunu Elagabalus'u, 11 (veya 13) Mart 222 yılında muhafız alayı askerlerine öldürterek⁸¹ imparatorluğu bir rahip imparatorlardan kurtarmış oldu. Roma'nın bütün yollarında sürüklenen Elagabalus'un cesedi, halk tarafından parçalandıktan sonra Tiber Irmağı'na atıldı⁸². Bu arada Iulia Soaemias, anne imparatoriçe olarak *mater Augusti*, *consors imperii* ve *mater senatus* unvanlarıyla onurlandırılmıştı. Muhtemelen onun bu denli öne çıkması, annesi tarafından kıskanılmıştı⁸³.

Roma'daki Muhafız Birliği, Mamaea'nın gerçek adı Julius Gessius Alexianus olan henüz 13 yaşındaki oğlunu imparator ilan etti⁸⁴ ve senato, onun imparatorluğunu derhal onayladı. Genç imparatorun babasının adı, Gessius Marcianus'tu. Fakat onun hakkındaki bilgiler çok sınırlıdır. Yaşamıyla ilgili bilgilerden birisi, Syria'daki Akra kentinde doğup büyümüş olduğudur. Resmi devlet hizmetindeki kariyerine ise Iulia Maesa ve Iulai Soaemias'in kocaları gibi atlı olarak başlamış, procurator olarak değişik görevlerde bulunmuş, senatorluge kadar yükselmiştir. Iulia Mamaeanın senato sınıfına dahil edilmesi onun sayesinde oldu ve muhtemelen İ.S. 218 yılında öldürüldü⁸⁵.

önceki pasajdakilerle (=V.3.3) uyumlu değildir.) Cassius Dio (*Rhomaika* LXXIX 20.2) ile uyumlu olduğu için ilk pasajda verilenler doğrudur.

⁸⁰ Cassius Dio, *Rhomaika* LXXX 19 lvd. GRANT 1996, 25.

⁸¹ Herodianus, V.7.4-8.8. Cassius Dio, *Rhomaika* LXXIX. 20.1 SHA, *Elagabalus* XVII.1.

⁸² Herodianus, V.8.9-10. Cassius Dio, *Rhomaika* LXXX 19.4; 20. 2 vd. SHA, *Elagabalus* XVII.4-7. Cesedin Tiber nehrine atılması, suçlular için ölümden sonra uygulanan bir ceza (=poena post mortem) türüydü.

⁸³ Soaemias ile annesi Maesa arasındaki saray kavgası SHA'da (*Elagabalus* XIII-XV) ayrıntılı olarak verilmiştir. Unvanları için bk. Herodianus, V.8.8 (dn.1).

⁸⁴ Cassius Dio, *Rhomaika* LXXX I 1. Herodianus, VI. 1.1(dn.1). GRANT 1996, 26.

⁸⁵ CLEVE 1998, 202 vd. Iulia Mamaea'nın kocasının adının Gessius Marcianus olduğunu Cassius Dio'dan (= *Rhomaika* LXXVIII.30.3; LXXVIII. 21.4; 31.4; 33.2-34.1) öğreniyoruz.

İmparator olduktan sonra Alexander Severus adını alan Iulius Gessius Alexianus, kuzeni Elagabalus gibi, Emesa'daki Güneş tanrısının rahipliğini yapmıştı⁸⁶. Ancak o, rahip kimliğini imparatorluk sarayına taşımadı. Caesar olunca Elagabalus'un saldırıları nedeniyle atlattığı tehlikeler, onu Romalılar nazarında değerli kılmış, sevimlileştirmişti⁸⁷. Bu yüzden onun devleti yönetmeye değil eğitime ihtiyacı olduğu Romalılarca yadırganmadı. Onun eğitimini Julia Maesa ve Julia Mamaea birlikte üstlendiler. Fakat ilkinin imparator Alexander'in eğitimine katkısı öyle görülüyor ki fazla olmadı. Bu konuda tüm sorumluluk annesi Julia Mamaea'nındı. Çünkü Maesa, Aleksander'in imparator olmasından kısa bir süre sonra, İ.S. 224-226 yılları arasında bir tarihte öldü ve öldükten sonra ona tanrıça olarak iübar edildi. Julia Measa'nın ölüm nedeni bilinmiyor⁸⁸.

Mamaea, Alexander'in yalnızca eğitimiyle değil, çok genç bir imparatorun annesi olarak, gerçek bir imparatoriçe sorumluluğuyla devlet işleriyle de ilgilendi. Artık o, devasa bir imparatorluğa hükmediyordu. Üstelik o, Elagabalus'un öldürülmesinde suç ortağı olduğu için oğlunun emniyetine özen göstermesi konusunda deneyimliydi ve bu yüzden çok temkinliydi. Fakat onun oğluna böylesi düşkünlü olması, imparatorun devlet yönetimindeki konumunu gölgelemişti. Başka bir ifadeyle devletin gerçek hükümdarı imparator Alexander değil, annesi Mamaea idi⁸⁹. Bu nedenle Aleksander, çoğu kez imparator olarak değil de Mamaea'nın oğlu olarak tanındı. Mamaea'yı "mater Augusti" ve "mater castorum" olarak onurlandıran sikkeler basıldı⁹⁰. Buna rağmen Julia Mamaea hakkında -onun onuruna basılmış yarı övgülü bol sikke ve madalyonlar dışında- fazla bilgi yoktur.

Iulia Mamaea'nın imparatorluk yönetimindeki nüfuzunu en iyi şekilde yansıtan yetkilerinden birisi, İmparator Alexander'in on altı kişiden oluşan danışma meclisini seçmek yetkisiydi⁹¹. Bu sayede Mamaea, imparatorluk politikasının ve yönetiminin kontrolünü elinde tuttu. Hem

⁸⁶ Herodianus, V.3.4.

⁸⁷ Herodianus, V.8.2 vd.

⁸⁸ Herodianus, VI.1.4 (n. 3) BIRLEY 1999, 195. GRANT 1996, 47. Ayrıca Maesa için daha geniş bilgi için bk. ENSSLIN 1971, 56 vd., 63. KETTENHOFEN 1979, 23 vd., 33 vd.

⁸⁹ GRANT 1996, 47 dn. 6. Elagabalus'un imparatorluğu süresince Julia Mamaea için sikke basıldı. MATTINGLY-SYDENHAM 1936, s.95 vd.

⁹⁰ SHA, *Severus Alexander* III 11. GRANT 1996, 47 dn.7.

⁹¹ Herodianus, VI. 1.1 vd. SHA, *Alexander* XXXI.2 vd.

Hristiyanlarla hem de senato ile iyi ilişkiler kurdu. İstenmeyen ayrıcalıkları almakta ısrarcı olmayarak akıllık etti⁹². Kadınların senatoda bulunmalarını yasaklayan ve bu yasağa karşı gelenlerin kötülük tanrılarına havalesini öneren kanun teklifi onun imparatorluk yönetiminde etkili olduğu bu zamanda yasalaştı⁹³.

İmparator Alexander, annesi Mamaea'nın onayıyla, bir Patricius olan Seius Sallustius Macrinus'un kızı, Sallustia Barbia Orbiana ile evlendi. Fakat bu evlilik, Mamaea'nın oğlunu gelini lehine kaybetme korkusu yüzünden uzun sürmedi. Mamaea, Orbina'nın Augusta unvanı almasını kıskanmış ve Alexander, karısı ve annesi arasında seçim yapmak zorunda kalınca, ikincisini tercih etti. Bu durumda Sallustia Barbia Orbiana'yı bekleyen gelecek önce saraydan kovulmak, sonra sürgün ve nihayetinde ölümdü. Afrika'ya sürülen Sallustia Barbia Orbiana, orada öldürüldü⁹⁴.

Mamaea'nın devlet yönetimindeki etkisi daha sonra azalmadı. Ancak o, devleti hiçbir zaman keyfi bir bencillikle yönetmeye de kalkmadı. Senatörler arasından sevilen 16 kişilik bir danışma kurulunun onayı olmadan önemli hiçbir kararın alınması yönünde bir çaba içinde olmadı. Başkanlığına hukukçu Ulpianus'un getirilmiş olduğu bu kurulu seçme yetkisi daha önce belirtmiş olduğumuz gibi Mamaea'nındı⁹⁵. Bu yetki de göstermektedir ki, imparatorluğun yönetiminde üç isim, yani Mamaea, Ulpianus ve Alexander etkiliydiler.

İmparator Alexander, yaşı ilerledikçe devlet işlerine daha fazla vakit ayırdı ve yönetime ağırlığını koymaya başladı. Doğuştan sahip olduğu iyi huynu eğitimle birleştirmişti. Sabah erken kalkıp dini vecibelerini yapan Alexander, günün büyük bölümünü kurulda devlet işlerini tartışarak geçiriyor, bu arada edebiyat, felsefe ve tarihe de vakit ayırıyordu. Kendisine gelen ricalarla, yazılan mektuplarla ilgileniyor, onlara cevap verebiliyordu⁹⁶. Halk ondan memnundu. Askeri alanda reform yaparak, senatoya ve aristokrasiye eski saygınlığını yeniden vermeyi amaçlıyordu. Fakat bu niyeti ordunun kendisine olan güveninin azalmasına ve nihayetinde ordu desteğinin zayıflamasına neden oldu. İ.S. 230 yılında Persia'da Sasani kralı

⁹² GRANT 1996, 48. ENSSLIN 1971, 58 vd., 67. GIBBON 1987, I, 173.

⁹³ GIBBON 1996, I, 173.

⁹⁴ Herodianus, VI.1.9 vd. GRANT 1996, 48. GIBBON 1987, I, 173.

⁹⁵ Bk. yukarıda dn. 91. Ayrıca bk. GRANT 1996, 27.

⁹⁶ GIBBON 1987, I, 173.

Ardeşir'in Mezopotamya'yı istila etmesiyle başlayan süreç, hem Alexander'ın hem de annesi Mamaea'nın sonunu getirecekti. Ardeşir'e yazdığı mektup, bu kralı cesaretlendirdi ve savaş patlak verdi. Çünkü Ardeşir, Alexander'ın mektubuna Asya'yı istila ederek cevap vermişti⁹⁷.

İmparator Alexander'ın Sasanilere karşı yaptığı savaşa annesi Mamaea da katıldı. Bu arada Alemanlar ve Marcomanlar, Doğu Galya'ya saldırdılar. Ancak Mamaea, onlara karşı çıkılan seferde de oğlu Alexander'ı yalnız bırakmadı. Mamaea, imparatora düşmanla görüşülmesini, barışın korunması koşuluyla yıllık vergi teklif edilmesini tavsiye etti. Fakat bu tavsiye hem kendisinin hem de oğlunun sonunu getirdi. Zira annesinin tavsiyesine uyararak düşman karşısındaki teslimiyetçi tutum sergilemiş olan Alexander, askerin gözünden düştü. Zaten askerlere göre imparator, annesinin ve senatonun güdümündeydi. Gerçekten annesi onu hala bir çocuk gibi görüyordu ve öyle davranıyordu⁹⁸. Düşman karşısındaki bu son tavrı, Pannonia lejyonlarının isyanına neden oldu. Onlar komutanları Maksiminus'u imparator ilan ettiler. İmparator Alexander, Annesi Mamaea ve yakınları, 18/19 Mart 234 yılında, içinde bulundukları imparatorluk çadırında kılıçtan geçirildiler⁹⁹. Mamaea, imparatorluk yönetiminde etkili olan Suriyeli kadınların sonuncusuydu.

Sonuç olarak Afrika kökenli bir imparator olan Septimius Severus'un Suriyeli bir rahibin kızı olan Julia Domna ile evlenmesi, Romalıların ilk kez tam anlamıyla bir imparatoriçe tavrı sergileyen etkili kadınların yönetimini tanımlarını sağlayacak süreci başlattı. Bu kadınlardan ilki olan Julia Domna'nın devlet yönetimindeki etkisi kesinlikle kocasının önüne geçecek seviyede değildi. Ancak o, resmi devlet etkinliklerinde imparatorun hep yanında ve onun kararlarında etkili olan bir mevkie sahipti. Doğulu geleneğini tamamen bir kenara itmemiş, Suriye'deki Güneş tanrısının rahibinin kızı olduğunun izlerini yansıtan ağırlığıyla, sanata ve edebiyata olan ilgisi ve bu yönde entelektüel yaşamıyla imparatorluk tarihinde daha önce görülmemeyen kadın etkinlik-saygınlığına sahip olabilmıştır. Hakkında çıkarılan olumsuz söylentiler, onun bu yönünü kesinlikle gölgeleyememiştir. Ancak onun şanssızlığı, çocukluğundan itibaren anlaşılamayan, birbirlerine kinli, kıskanç iki oğla sahip olmasıydı. Septi-

⁹⁷ Herodianus, VI.2.1 vd. Cassius Dio, *Rhomaika* LXXX.3.3.

⁹⁸ GIBBON 1987, 181. BIRLEY 1999, 195.

⁹⁹ Herodianus, VI.8 vd. Ayrıca bk. GRANT 1996, 47. ENSSLIN 1971, 69.

mius Severus ölünce, devletin ve oğullarının geleceği adına, iki oğlunu uzlaştırma çabası bir sonuç vermemiş, küçük oğlu Geta'nın büyük oğlu Caracalla'nın adamlarınca kucagında öldürülmesine tanık olmak gibi talihsiz bir acıyı sineye çekmek zorunda kalmıştır. Buna rağmen duygusal davranarak imparatorluğun ve ailenin geleceğini tehlikeye atacak bir entrika yoluna başvurmuyarak, imparatorluğun resmi işlerinde Caracalla'ya yardımcı olmaya çalışan Julia Domna'nın yaşama ve yönetme azmi, Caracalla'yı öldüren Macrinus'un imparator ilan edilmesiyle sona erdi. Bu arada o, imparatoriçe olarak ablasını hep yanında istemiş, fakat onun kocasının devlet hizmeti kariyerini kendisinin devlet yönetimindeki nüfuzunu gölgelemeyecek bir seviyede tutmuştu. Julia Domna'nın ablası Iulia Maesa ve Maesa'nın kızı Julia Soaemias, imparator Macrinus'un onlara uygun gördüğü yeni konuma boyun eğmek niyetinde değillerdi. Onlar, Macrinus'un kendilerini sağ ve zengin bırakmak hatasını affetmediler. Suriye'de bulunan ve yeni imparator Macrinus'tan memnun olmayan Roma askerlerini ayaklandıracak koşulları örgütlemeyi başaran iki Suriyeli kadın, Soaemias'ın oğlu Elagabalus'un imparator ilan edilmesini sağlayınca yeniden Roma imparatorluğunun yönetimini ellerine geçirdiler. Iulia Maesa, ölünceye kadar imparatorluk yönetiminin en etkin kişisi oldu. O, ne kocasının ne de damatlarının imparatorluk yönetiminin etkin bir makamına gelmelerine izin verdi. Bu bakımdan Iulia Maesa'nın siyaseti, Iulia Domna'nunkinden farklı değildi.

Iulia Soaemias, Suriyeli kadınların en şanssız olanıydı. İmparator olan oğlu Elagabalus'un Romalılarca alaya alınan aykırı davranış ve Güneş tanrısına olan sarsılmaz inancı yüzünden Iulia Soaemias'ın yaşamı uzun sürmedi. Elagabalus'u korumak isteği ve devlet yönetiminde etkili olmak hırısı, Iulia Maesa ile arasının açılmasına neden oldu ve sonuçta oğluyla birlikte Iulia Maesa'nın entrikasının kurbanı oldu.

Roma'nın yeni imparatoru Alexander'in annesi olan son Suriyeli kadın Julia Mamaea, ablasından daha akıllıydı. Iulia Maesa ile uyumluydu. Iulia Maesa ölünce senatörlerle uyumlu olmaya özen gösteren Mamaea'nın eşini erken kaybetmesi onun adına belki bir şanstı. Oğlu imparator olduktan sonra hiç evlenmedi. Senatörler arasından seçtiği danışmanlarla imparator Alexander'in eğitimini ve devletin yönetim sorumluluğunu tek başına üstlendi. Onun devlet yönetimindeki etkisi ve ini-

siyatifi önceki Suriyeli kadınlardan çok daha üst seviyedeydi. Zira o, öncekilerden farklı olarak askeri konularda da söz sahibi olmuştu.

Yaşadığı sürece bir ana imparatoriçe konumunda kalan Iulia Mamaea, İmparatorluk sınırlarını tehdit eden büyük bir saldırının olmaması yüzünden şanslıydı. Doğulu inancını, eğer buna sahipse, imparatorluk yönetiminde bulunduğu sürece öne çıkarmayan Julia Mamaea'nın imparatorluk yönetiminde oğlundan daha etkili konumda olması askerlerce benimsenmedi. Askerlerce cimri olarak tanınan Julia Mamaea, Germenlere karşı yapılacak savaş öncesinde oğluyla birlikte öldürülünce Roma'ya hükmeden Suriyeli kadınlar dönemi sona erdi. Ancak onlar sayesinde, Romalıların ayinlerini alaya aldıkları Güneş tanrısı kültü, "Sol Invictus =Yenilmez Güneş" olarak Roma'nın çok tanrılı dini içinde önemli bir mevki edindi.

KISALTMALAR VE KAYNAKÇA

- AKŞİT 1985 O. AKŞİT, *Roma İmparatorluk Tarihi*. İstanbul 1985.
- BIRLEY 1999 A.R. BIRLEY, *Septimius Severus. The African Emperor*. London-New York 1999.
- Cassius Dio, *Rhomaika Dio's Roman History*. c. IX (İngilizce Çev. Earnest Cary), LOEB, London 1965.
- CIL *Corpus Inscriptionum Latinorum* (Berlin 1862-)
- CLEVE 1998 R.L. Cleve, "Some Male Relatives of the Severan Women". *Historia* 37 (1988), 196-206.
- DURANT 1944 W. DURANT, *Caesar and Christ. A History of Roman Civilization and of Christianity from Their Beginnings to AD 325*. New York 1944.
- ENSSLIN 1971 W. ENSSLIN, "The Senate and the Army". *The Cambridge Ancient History XII* (Cambridge 1971), 57-94.
- GIBBON 1987 E. GIBBON, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi I* (çev. A. Baltacıgil). İstanbul 1987.
- GRANT 1996 M. GRANT, *The Severans. The Changed Roman Empire*. London-New York 1996.
- Herodianus Herodian. c. I-II (İngilizce Çev. C.R. Whittaker). London 1959.

- Homeros, *Ilyada* Homeros, *Ilyada* (çev. A. Erhat -A. Kadir). İstanbul 1981.
- HOWE 1942 L. Howe, *The Praetorian Prefect from Commodus to Diocletian*. Chicago 1942.
- KETTENHOFEN 1979 E. KETTENHOFEN, *Die syrischen Augustae in der historischen Überlieferung*. Bonn 1979.
- MATTINGLY-SYDENHAM 1936, H. MATTINGLY-E.A. SYDENHAM, *Roman Imperial Coinage*. vol.IV/1, London 1936.
- MILLER 1971 S.N. MILLER, "The Army and the Imperial House". *The Cambridge Ancient History XII* (Cambridge 1971), 1-56.
- PFLAUM 1961 H.G. PFLAUM, *Les carrieres procuratoriennes equestres sous le haut empire romain*. Paris 1961.
- SHA *Scriptores Historiae Augustae*, vols. I-II (çev. D. Magie), LOEB. London 1979.

TONYUKUK YAZITI'NDA GEÇEN EK TAG ÜZERİNE

ERHAN AYDIN*

Giriş

Tonyukuk Yazıtı'nın 44. (T II B 9) satırında geçen ve çeşitli şekillerde okunan bir sıfat tamlaması vardır. Bu tamlamanın sıfat kısmı değişik şekillerde okunmuş ve tartışmalara yol açmıştır. Bu kelime genellikle *benlig* ~ *benilig* ~ *benülüg* şekillerinde okunmakta ve "karlı, karla kaplı"; "benekli"; "ebedi, sonsuz" şekillerinde de anlamlandırılmaktadır. Bu sıfat tamlamasının isim kısmı da *ek tag* şeklinde okunmakta ve "altın dağ"; "ak dağ" vs. yer adı olarak düşünülmektedir. Bazı araştırmacılar da sözü edilen sıfat tamlamasını tek bir kelime olarak düşünüp *benligek* veya *benligük* şekillerinde okumakta ve bir yer adı olarak bildirmektedirler. Esasen üzerinde durmak istediğimiz *Ek Tag*'ın neresi olabileceği konusudur. Yine de yazımızın sonuna doğru *benlig* kelimesinin araştırmacılar tarafından nasıl okunup anlamlandırıldığına kısaca değineceğiz.

Bilindiği gibi 568-569 yıllarında Batı Kök Türk kağanı İstemi (Çin kaynaklarında *Shih-tieh-mi*, Bizans kaynaklarında *Dilziboul* ~ *Silziboulos*; Arap kaynaklarında da *Sincibû* ~ *Sinjibû* şeklinde kaydedilen ve yazıtlarda da *İstemi* ~ *İstemi* ~ *Eştemi* şeklinde okunan adın, Türkçe olmadığını hatta, Bizans kaynaklarında geçen *Silziboulos* adını da *İstemi* ile birleştirmenin yanlış olduğunu düşünenler olmuştur (Sinor 2000: 409-410)). Soğd asıllı Maniach başkanlığındaki bir kabileyi Bizans'a elçi olarak yollamıştı. Mani dinine bağlı olduğu adından anlaşılan Maniach (*Mani* + *ach* ~ *ax* Süryanice: "kardeş" (Golden 1992 (2002): 104 not 69)) İskit harfli, büyük bir olasılıkla Soğdca yazılmış bir mektubu Bizans hükümdarına iletmişti. Doğal olarak İstanbul'da Türkçe (Kök Türkçe) bilen tercüman bulmanın zorluğu düşünüldüğünde mektubun, dönemin tüccar kavmi Soğdların diliyle yazılmış olması daha olası görülmektedir. Bizans hükümdarı da Maniach'la birlikte Kilikyalı olduğu bilinen Zemarchos'u Batı Kök Türk

* Yrd. Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Böl./KAYSERİ; erhana@erciyes.edu.tr

kağanına yollamıştı. Zemarchos uzun süren ve oldukça sıkıntılı geçen bir yolculuktan sonra Batı Kök Türk kağanının otağına varmıştı. Daha sonra da elçiler yoluyla karşılıklı ilişkiler devam etmişti. Burada esasen üzerinde durmak istediğimiz Zemarchos'un konuk edildiği kağan otağının neresi olduğunu çeşitli milletlere ait kaynakların yardımıyla ortaya koymaya çalışmak ve Tonyukuk Yazıtı'nda geçen *Ek Tag* ile de karşılaştırmaktır.

Yazımızı *Ek Tag* üzerine kurup *Ek Tag*'dan söz eden kaynakları değerlendirmeye çalışacağız. Bu değerlendirmede Çin, Arap, Bizans ve son olarak da Türkçe kaynakları yani Tonyukuk'un kendisinin kaleme aldığı yazıttaki bilgileri inceleyeceğiz.

1. Çin kaynakları: Batı Kök Türkleriyle ilgili Çin kaynaklarında geçen bilgileri detaylı olarak inceleyen E. Chavannes olmuştur. Chavannes ile birlikte St. Julien ve Çin kaynaklarındaki Türklerle ilgili bilgileri Rusça'ya aktaran Yakineff (Biçurin)'i anmak gereklidir. Ch'u-lo kağandan bahseden Çin kaynakları ekseriyetle kağan otağının İli vadisinde olduğunu kendisine bağlı hanlıklardan birisinin Kuça'nın kuzeyinde diğerinin de Taşkent'in kuzeyinde bulunduğunu söylemektedirler. Yine Ögel'in Chavannes'ten naklettiğine göre Tardu'nun oğlu da Kuça'nın kuzeyinde oturuyormuş (Chavannes 1903: 237'den naklen Ögel 1957: 77 not 70). Çin kaynaklarının en ünlülerinden olan *Sui-shu* Kuça'nın 170 li (1 li yaklaşık 500 m.) kuzeyinde *Pai-shan* (beyaz dağ) adlı bir dağ bulunduğunu kaydediyor. Diğer yandan *T'ang-shu* da Kuça'nın kuzeyinde *A-chieh-t'ien* veya *Pai-shan* dağının bulunduğunu ve ağzından ateş çıktığını bildiriyor. Bütün bunlardan hareketle Ögel, *Ek Tag*'ın yerini Kuça'nın kuzeyi olarak belirlemektedir (Ögel 1957: 77-78 not 70). Ögel, Bizans kaynaklarında geçen "altındağ" anlamındaki yer adı için de Batı Kök Türk otağının Altay dağlarında olması görüşüne de karşı çıkmakta ve *Ek Tag*'ın Altay dağlarında bulunmasının mümkün olmadığını belirtmektedir (Ögel 1957: 77). Sonuç olarak Ögel, Çin kaynaklarından hareketle *Ek Tag* ile bugünkü Akdağ'ı birleştirerek yerini Yılduz vadisinin kenarı olarak bildirmektedir (Ögel 1957: 116). *Ek Tag*'ın Altay Dağları olarak gösterilmesinden yakınan Ligeti de Çin kaynaklarından hareketle *Ek Tag*'a, bugünkü Karaşar'ın Kuzey-Baısında bulunan Yılduz vadisinden geçerek yedi günlük bir yolculuktan sonra varıldığını ve bu yerin aşağı yukarı Kuça'nın kuzeyinde olduğunu söyler. Kuça'nın kuzeyinde batı-kuzey yönünde bir dağ uzandığını ve yerlilerin buraya *A-cie* dağı dediklerini kaydederek *Ek Tag*'ın

burası olması gerektiğini söylemiştir (Ligeti 1986: 69-70). Taşağıl da Çin kaynaklarından hareketle *Ek Tag* ile *Pai-shan*'ı birleştirmiştir. Bu bölge, Tanrı Dağları'nın kuzey silsileleri olarak gösterilmiştir (Taşağıl 2004: 45 not 142).

II. Arap Kaynakları: Arap kaynaklarına göz atmamızın asıl sebebi Batı Kök Türk ve Bizans ilişkisinden ziyade Arap coğrafyacılarının bu bölge ile ilgili verilerinin olup olmadığıdır. Arap seyyahı ve tarihçisi Gerdîzî *Zeyn el-ahbâr* adlı eserinde Kimâklar ülkesini tanıtırken dikkatimizi çeken bir yer adından söz etmektedir. Söylediklerinin ilgi çekiciliği *Ek-Tag*'a benzer bir yer adından söz etmesi ile ilgilidir. Aynen alıyorum: "Yol İrtiş nehrini geçince Kimakların çadırına varır. Kimakların sağlam yapıları yoktur. Hepsi ormanlarda, vahşi hayvanlar arasında ve kırlarda otururlar. Hepsi öküz ve koyun sahibidirler. Develeri yoktur. Eğer bir tüccar oraya deve götürürse bir sene yaşamaz. Zira, deve oradaki otları yerse ölür. Kimakların hiç tuzu yoktur. Bir kişi onlara bir batman (rıtl) tuz verirse bir samur derisi alır. Onların yazlık yiyecekleri at sütüdür. Kış için herkes koyun, at, öküz etinden bol miktarda kurutma yapar. Oraya çok kar yağar. Kırlarda mızrak karın üzerinde durur. Yazın hayvanlarını İğrak vilayeti tarafındaki *Öktag* (اوكتاغ) dedikleri yere götürürler. Kışın kullanmak için yerin altında ağaçtan yapılmış su depoları vardır. Yerin altında bulunan bu sudan içerler. Bu sırada hayvanları kardan su içmeye gidemez. Bunların av hayvanları samur ve kakumdur. Reislerine Yabgu denir" (Şeşen 1998: 74). Burada bahsi geçen *Öktag*'ın İrtiş dolaylarında bir yer olduğu açıktır. Tabii Çin kaynaklarının verdiği bilgilerle örtüşmesine de yine de bilinmesinde yarar olduğu düşünülmektedir.

III. Bizans Kaynakları: Aslında *Ek Tag* sorununun en büyük sebebi Bizans kaynaklarıdır. İç Asya coğrafyasına gelen Zemarchos ve kafilesi Batı Kök Türk kağanı *Dilziboul ~ Silziboulos* ile görüşmesinin nerede gerçekleştiği hakkında bazı ipuçları vermektedir. Yazımızın giriş bölümünde de söylediğimiz gibi Batı Kök Türk kağanı, Maniach adlı bir Soğdloyu İskit harfleriyle ve büyük bir olasılıkla da Soğdca yazılmış mektubu vermek ve Sasani'ye karşı ittifak kurmak amacıyla İstanbul'a göndermişti. Bizans hükümdarı da Maniach'la birlikte Kilikyalı Zemarchos'u Batı Kök Türk kağanlığının merkezine göndermişti. Elçi gönderme yoluyla gelişen Kök Türk-Bizans ilişkileri uzun bir zaman daha sürmüştü. Konunun ayrıntısı hakkında Palaz Erdemir 2003'e bakılmalıdır. Batı Kök

Türk kağanının otağının, Bizans kaynaklarında "Altın Dağ" olarak tercüme edilen *Εχταγ* (Golden 1992 (2002): 105) diye bir dağ olduğu bildirilmiştir. Golden, bu kelimeyi *Ak Tag "Akdağ" olarak düşünmektedir (Golden 1992 (2002): 105); ayrıca krş. (Chavannes 1903: 235-237); (Moravcsik 1958: 78-79). Menandros'tan naklen verilen bilgide Batı Kök Türk kağanının otağının "Altın dağ" anlamında olan *Εχταγ* olduğu anlaşılmaktadır. Palaz Erdemir'e göre Orhon Yazıtlarında da geçen *Ek Tag* ile Bizans kaynaklarında kaydedilen *Εχταγ* aynıdır (Palaz Erdemir 2003: 46).

IV. Türk Kaynakları: Son olarak da Türkçe kaynaklardan yani Tonyukuk Yazıtı'ndaki cümlelerden bahsederek *Ek Tag*'ın neresi olduğunu değerlendirmeye çalışacağız. Tonyukuk Yazıtı'nın 44. ve 45. satırları (T II B 9 ve T II G 1) şu şekildedir (metin, Tekin 1994'e göre): T II B 9 *biz yāmā sülādimiz anı ārtımız yençü ügüzüg kaçā tinsi oğlu ayugma bānlig āk tagıg ārtū* T II G 1 *tāmir kapıgka tāgi irtimiz anta yanturtumuz*; T II B 9 "Biz de sefere çıktık. Onları geçtik. İnci ırmağını geçerek, "tanrı oğlu" denilen (dorukları ak) benekli (yani "karla kaplı") Ek dağını aşarak", T II G 1 "Demir Kapı'ya kadar vardık. Oradan (ordumuzu) geri döndürdük....".

Aslında bu cümlelerde anlaşılmayacak ya da üzerinde tartışılacak tek yer *benlig ek tag* ibaresidir. Cümle, Tonyukuk, İnel Kagan (İni İl Kagan) ve Tarduş Şad'ın (Bilge Kagan) birlikte katıldıkları, *Altun yış*'tan başlayan ve *Demir Kapı*'ya kadar giden Batı seferidir. Bazı araştırmacılar Bilge Kağan ile Köl Tigin Yazıtlarında da sözü edilen Batı seferi ile Tonyukuk'un başta bulunduğu batı seferini birbirine karıştırmışlardır. Klyastorniy, Tonyukuk'un başta bulunduğu Batı seferinin, Köl Tigin ile Bilge Kagan'ın batı seferinden önce yapıldığını ve bunun da 711 yılının sonu ile 712 yılının başında olması gerektiğini söylemektedir (Klyastorniy 1954 (1962): 764-765). Clauson da bu tarihlendirmeye ilgili olarak bir kuşkudan söz etmektedir. Clauson'a göre belki de Köl ve Bilge'nin Batı seferi ile Tonyukuk'un Batı seferi aynı seferdir (Clauson 1971 (1973-1975): 146). Tonyukuk'un bu seferinin oldukça uzun sürdüğünü *Demir Kapı* ile *Altun Yış* arasındaki uzaklıktan anlamak da mümkündür. Yine Tonyukuk'un cümlelerinde geçen ve *Demir Kapı* olarak bilinen bölgenin de Semerkant'tan Termez yoluyla Belh'e giden yolun hemen hemen yarısında bulunan Baysun silsilesindeki Buzgala geçidi olduğu söylenmektedir. Yine *Demir Kapı*'nın Soğdiana ve Tokharistan arasındaki sınır noktalarından biri olduğu da

kaynaklarda anılmaktadır (Clouston 1971 (1973-1975): 146). Ayrıca Demir Kapı ile ilgili olarak bk. (Thomsen 1896 (2002): 137 not 6). Tonyukuk'un başında bulunduğu ordu, 710-711 veya 711-712 yıllarında gerçekleştirilen ve kaynaklarda Batı seferi diye bilinen ünlü seferde sözünü ettiğimiz Demir Kapı'ya kadar ilerlemiştir. Yalnız, Tonyukuk *Demir Kapı'ya benlig ek tag'ı* aştıktan sonra ulaşıldığını ifade etmektedir.

V. Kaynakların Değerlendirilmesi: Tonyukuk'un *Tensi ~ Tinsi* (Çin. *t'ien-tsu*, bk. (Tekin 1997: 167-168)) *ogh Ek Tag* olarak belirttiği yer adı hakkında oldukça fazla görüş vardır. Bu görüşlerden bazılarını birincil kaynakları verirken anmıştık. Bu bölümde ise diğer araştırmacıların *benlig Ek Tag* ile ilgili düşünceleri belirtilecektir. Burada kronolojik sıra izlenmiştir.

Radloff *benligäk* (?) şeklinde okumuş ve "Bengligäk (?) Gebirge" olarak anlamlandırmıştır (Radloff 1899: 21). Orkun, *b'n 't'g k(?) t'g'g* okumuş ve "ben ...(?) tuğu" olarak anlamıştır (Orkun 1936: 114). Grousset ise *Ek Tag*'ın yerini Karasahr'ın Kuzey-Batısında yukarı Yıldız vadisindeki yazlık merkez olarak düşünmektedir (Grousset 1941 (1980): 96). Malov da *bänligäk tag* "byangligyak" şeklinde çözümlemiştir (Malov 1951: 64 ve 69). Klyastorniy ise *benlig Ek Tag*'dan önceki kelimeyi *yatigma* "yatan"; *benlig ek tag* ibaresini ise *Byanglikyak* şeklinde okumuş ve *Byanglikyak* yer adının da büyük bir olasılıkla bir Soğd şatosu olabileceğinden bahisle buranın ünlü Bargar şatosu olma olasılığından söz etmiştir (Klyastorniy 1954 (1962): 764-765). Aalto ise *b^añ'it'g^ak t'g* okumuş ve "freudigen (?) Grenz-Berg" olarak anlam vermiştir (Aalto 1958: 45). Bununla birlikte Aalto, notlarında ise neden *yatigma* okuduğunu uzun uzun anlattıktan sonra *Ek Tag* sorunu için de *beni ~ benü* ile ilişki kurmuştur. Ayrıca Aalto, Kaare Grønbech'in ders notlarında bu yer adını *mäniligak* okuduğunu ama kelime listesine ise *bäniligäk* alındığına işaret ettikten sonra Grønbech'in bu yer adını haritada büyük Altay Dağları'nda gösterdiğine vurgu yapmıştır (Aalto 1958: 58-59). Giraud da *Ongin = Kök Öng* ilişkisini ve aynılığını açıklarken *Ek Tag* sorununa da değinmiş ve *Ek* kelimesinin "altın" anlamında, unutulmuş bir söz olduğunu iddia etmiştir. Giraud'un *Ek* kelimesine "altın" anlamını vermesinin tek sebebi Bizans kaynaklarında "altın" anlamında olan yer adının *Ek Tag* olarak anılmasından kaynaklanmaktadır. Giraud, Tonyukuk Yazıtı'nda geçen *Ek Tag* ibaresine de değinmiş ve *Tensi ~ Tinsi ogh aytigma* ibaresindeki kelimeyi *yatigma* "yatan" şeklinde

okuduğu için buranın kutsal bir dağ olduğunu ve burada yatan kişinin Batılı bir Türk olabileceğine işaret ederek bu kişinin Çin'e sadakatten dolayı kendisine saygı gösterildiği şeklinde oldukça hayali bir açıklama yapmıştır. Tabii bu açıklama da *aytıgma* "denen, denilen" kelimesinin *yatıgma* "yatan" olarak okunmasıyla ilgilidir (Giraud 1960 (1999): 73). Yine Giraud Batı Türklerinin karargâhını da Kuça'nın kuzeyinde Tekes vadisi olarak düşünmektedir (Giraud 1960 (1999): 262). Giraud, Tonyukuk Yazıtı'nı işlediği eserinde ise ibareyi *benlig Āk Tag* olarak okumuş ve *bānlig* "tacheté" olarak düşünmüştür. Giraud *bān* kelimesi ile de ilgi kurup "tache" olarak açıklamıştır (Giraud 1961: 57 ve 108-109). Stebleva da *bānligāk tag* okumuş ve "goru bengligeek" olarak anlamlandırmıştır (Stebleva 1965: 92 ve 131). Tekin ise *benlig ek tag* okumuş ve "sacred Āk-Tag" olarak çevirmiştir (Tekin 1968: 252 ve 289). Ergin ise *benilig Ek tag* okumuş ve "mukaddes Ek dağ" olarak anlamlandırmıştır (Ergin 1970: 59 ve 96). Aydarov da *benligiek* okumuş ve "Bengligeek" olarak bir dağ adı olarak düşünmüştür (Aydarov 1971: 332). Aydarov sözlükte ise "nazvanie gori" olarak anlamlandırmıştır (Aydarov 1971: 357). Clauson 1971 yılında yazdığı makalesinde *Ek Tag*'ın Alay silsilesinin (Alay silsilesi Pamir'in Kuzey-Batı kısmı olup, Clauson'un sözü edilen yayınının Türkçe'ye çevirisinde Altay silsilesi yazılmıştır ki bu ad Alay olarak düzeltilmelidir) en batı ucundaki *Türkistanskiy* silsilesi olması gerektiğine işaret etmiştir (Clauson 1971 (1973-1975): 146). Doerfer, kelimeyi kesinlikle *Ak-tag* olarak okuyor ve "weissberg" olarak anlamlandırıyor (TMEN § 1963). Haussig'e göre ise bu dağ Kuça'nın yakınlarında bulunmaktadır (Haussig 1979: 51). Recebov-Memmedov da Radloff ve Malov gibi *benligāk tag* olarak okumuş ve "Benligeek Dağı" olarak çevirmişlerdir (Recebov-Memmedov 1993: 120 ve 125). Tekin de *bānlig āk tag* okumuş ve "(dorukları ak) beneekli (yani "karla kaplı") Ek dağı" olarak anlamlandırmıştır (Tekin 1994: 18-19). Tekin, notlarında ise *Ek Tag*'ın *Tien Shan* ya da *Tanrı Dağları* olduğunu düşünmektedir (Tekin 1994: 47). Gömeç, *Ek Tag*'ı Tekes Nehri yakınındaki Karaşahr'ın Kuzey-Başında bir yere koyar. Yalnız cümlelerden anlaşıldığı kadarıyla Bizanslıların belirttiği *Ek Tag* ile Tonyukuk'un sözünü ettiği *Ek Tag* aynı yer adı olarak görülmüş olmalıdır ki Tonyukuk Yazıtı'nın II. Taşın Batı yüzü ile ilgili açıklamalarda *Ek Tag*'a değinilmiştir (Gömeç 1997: 16 not 55). Rybatzki, bu yer adının aynı adı taşıyan diğer adlarla karıştırılmamasına işaret ettikten sonra Tonyukuk'un *Tensi ~ Tinsi oğlu* diye andığı *Ek Tag*'ın yeri konusunda Clauson'a katıldığını bildirmek-

tedir (Rybatzki 1997: 115-116 not 308). Karcavbay da ibareyi *benlik Ek tag* okumuş ve “Benlik Ek Tau” olarak çevirmiştir (Karcavbay 2003: 219 ve 224). Son olarak da Berta, ibareyi *bānlig āk tag* okumuş ve “Benglig Ek hegyet” olarak anlamlandırmıştır (Berta 2004: 67 ve 85).

Görüldüğü gibi *Ek Tag*, hem okuma ve anlamlandırma hem de bulunduğu coğrafi yer bakımından halledilmemiş bir sorun olarak karşımızda durmaktadır. Fakat *bānlig ~ benlig Ek Tag* şeklindeki okuyuşun yaygınlık kazandığı anlaşılmaktadır. Bizans kaynaklarında geçen ve “altın” anlamında bir dağ olduğu ifade edilen *Ek Tag* ile Tonyukuk Yazıtı'nda sözü edilen ve *Yençü Ügüz*'ü (Sirderya) geçip ulaşılan *benlig ek tag*'ın aynı yer olmadığı kuşkusuzdur. Aslında bütün sorun da buradadır. Menandros'tan nakledilen *Ek Tag* ile Tonyukuk'un bahsettiği *benlig Ek Tag*'ın aynı olması coğrafi olarak da mümkün değildir.

VI. Sonuç ve Öneriler: Menandros'tan nakledilen *Ek Tag*'ın Batı Kök Türk kağanının otağı olduğunda kuşku yoktur. Bu *Ek Tag* büyük bir olasılıkla, Çin kaynaklarında sözü edilen ve Kuça'nın kuzeyinde Tekes nehri ile Ebi-Nor gölü arasında bir yer olmalıdır. Tonyukuk'un sözünü ettiği *benlig Ek Tag* da Clauson'un dediği gibi Pamir'in Kuzey-Batı silsilesini oluşturan Alay dağlarının Batı bölümünde olmalıdır. Hatta Radloff *Aus Sibirien* adlı eserinin Zerefsan Vadisi'nden söz ettiği bölümde *Ek Tag* diye bir dağdan söz eder. Bu dağın Zerefsan Vadisi'nde bulunduğu bahisle dağın çok yüksek olmadığını ancak dik olduğu için tırmanmanın çok zor olduğunu söyler (Radloff 1957: 439-440). Eğer tespitlerimiz doğruysa bu dağın aşılmasından sonra Demir Kapı'ya yani Baysun bölgesinde bulunduğu söylenen (Clauson 1971 (1973-1975): 146) doğal dağ geçidine varılmış olur. Bu söylediklerimiz coğrafi olarak herhangi bir engelle karşılaşmamaktadır. Aslında *Ak Tag ~ Ak Tau ~ Ek Tag ~ Ek Tau* şeklinde Asya'da bir çok dağ veya yer adı vardır. Ancak bizim aradığımız *Ek* veya *Ak Tag*'a *Yençü Ügüz*'ün aşılmasından sonra varılmıştır. Bugünkü Duşanbe'nin kuzeyi ile Semerkand'ın Batısına düşen bir noktada (bk. harita) *Ak-Tak* adlı bir yeri de araştırmacıların dikkatlerine sunmak istiyoruz.

Böylelikle Bizans kaynaklarında “altın” anlamı verilen *Ek Tag*’ın Tonyukuk Yazıtı’nda geçen *Ek Tag* ile aynı olmadığı ortaya çıkmakta ve “altın” anlamında eskiden kullanıldığı farzedilen bir *ek* kelimesi aramaya da gerek kalmamaktadır. Üstelik *altun* kelimesi Altay dillerinde sıkça kullanılan bir kelimedir. *Altay* < **altan* ?, Tü. *altun* > Mo. *altan* krş. Altayca n > n/y (Golden (1992) 2002: 96). Tabii ki Bizans kaynaklarının sözünü ettiği *Ek Tag*, Altay (*Altun Yış*) dağlarının uzantısında bulunduğu için Bizans kaynaklarında bu anlamda kullanıldığını zannediyoruz. *Ek Tag*’dan önce geçen ve yazımızın başında değindiğimiz sıfat tamlamasının sıfat kısmını oluşturan *benlig* kelimesini de *benilig* ~ *benülüg* “ebedi, sonsuz” şeklinde düşünmekten çok “doruklu, doruklu dağlar” olarak düşündüğümüzü ve Moğolcada “doruklu dağlar” anlamında kullanılan *möndüg* kelimesi ile ilişkilendirmek istediğimizi belirtmek istiyorum (Lessing 2003: 855).

KAYNAKLAR

- AALTO, P.; G. J. RAMSTEDT; J. G. GRANÖ 1958, "Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei", *JSFOu*, LX/7, 3-91.
- AYDAROV, G. 1971, *Yazık Orhonskix Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Pis'mennosti VIII veka*, Alma-ata: Akademiya Nauk Kazakskoy SSR.
- BERTA, Á. 2004, *Szavaimat Jól Halljátok*, A Türk és Ujgur Rovásírásos Emlékek Kritikai Kiadása, Szeged: Jate Press.
- CHAVANNES, E. 1903, *Documents sur les T'ou-kiue (Turcs) Occidentaux*, St-Petersburg.
- CLAUSON, S. G. 1971, "Some notes on the inscription of Tonukuk", *Studia Turcica*, 1971, 125-132. Türkçeye çevirisi: "Tonyukuk Abidesi Hakkında Bazı Notlar", çev. İnci Enginün, *TM*, 18, 1973-1975, 141-148.
- DOERFER, G. 1975, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, Band IV: Türkische Elemente im Neupersischen (Schluss) und Register zur Gesamtarbeit, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- ERGIN, M. 1970, *Orhun Abideleri*, İstanbul.
- GIRAUD, R. 1960, *L'empire des Turcs Célestes, Les règnes d'Elterich Qapghan et Bilge (680-734)*, Paris. Türkçeye çevirisi: *Gök Türk İmparatorluğu, İlteriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680-734)*, çev. İsmail Mangaltepe, İstanbul, 1999. Ötüken Yayınları.
- , 1961, *L'Inscription de Bain Tsokto*, Paris: Librairie d'Amerique et d'Orient.
- GOLDEN, P. B. 1992, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz. Türkçeye çevirisi: *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Ankara, 2002. KaraM Yayınları.
- GÖMEÇ, S. 1997, *Kök Türk Tarihi*, Ankara: Türksoy Yayınları.
- GROUSSET, R. 1941, *L'empire des Steppes (Attila, Gengis-Khan, Tamerlan)*, Paris. Türkçeye çevirisi: *Bozkır İmparatorluğu, Attila/Cengiz Han/Timur*, çev. M. Reşat Uzman, İstanbul, 1980. Ötüken Yayınları.

- HAUSSIG, H. W. 1979, "Byzantinische Quellen über Mittelasien in ihrer historischen Aussage", *Prolegomena to the sources on the history of pre-islamic Central Asia*. Ed.: J. Harmatta. Budapest, 41-60.
- KARCAVBAY, S. 2003, *Orxon Muraları*, Astana.
- KLYAŞTORNIY, S. G. 1954, "İz istorii bor'bi narodov Sredney Azii protiv arabov (po tekstu rukopisi)", *Ėpigrafika Vostoka*, 9, 1954, 55-64. Türkçeye çevirisi: "Orta Asya Milletlerinin Araplar'a Karşı Mücadelelerine Dair (Orhun Yazıtlarına Göre)", çev. İsmail Kaynak, *Belleten*, XXVI/104, 1962, 763-776.
- LESSING, F. D. 2003, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, çev. Günay Karaağaç, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- LIGETI, L. 1986, *Bilinmeyen İç Asya*, çev. Sadrettin Karatay, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MALOV, S. E. 1951, *Pamjatniki drevnetyurkskoj pis'mennosti, teksti i issledovaniya*, Moskva-Leningrad.
- MORAVCSIK, Gy. 1958, *Byzantinoturcica I-II*, 2. bs., Berlin.
- ORKUN, H. N. 1936, *Eski Türk Yazıtları I*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖGEL, B. 1957, "Doğu Göktürkleri Hakkında Notlar Vesikalar", *Belleten*, XXI/81, 1957, 81-137.
- PALAZ ERDEMİR, H. 2003, *VI. Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre Göktürk-Bizans İlişkileri*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- RADLOFF, W. 1899, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Zweite Folge, St-Petersburg.
- , 1957, *Sibirya'dan*, çev. Ahmet Temir, İstanbul: Maarif Vekâleti Yayınları.
- RECEBOV, E.; Y. MEMMEDOV 1993, *Orhon-Yenisey Abideleri*, Bakı.
- RYBATZKI, V. 1997, *Die Toñukuk-Inschrift*, Szeged: Studia Uralo-Altaica: 40.
- SINOR, D. 2000, "(Kök) Türk İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve Yıkılışı", çev. Talat Tekin, *Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul, 2000, 383-424. İletişim Yayınları.
- STEBLEVA, I. V. 1965, *Poeziya Tyurkov VI-VIII. vekov*, Moskva.

- ŞEŞEN, R. 1998, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. bs., Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- TAŞAĞIL, A. 2004, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- TEKİN, T. 1968, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington, The Hague: Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series: 69.
- , 1994, *Tunyukuk Yazıtı*, İstanbul: Simurg Yayınları.
- , 1997, "Notes on some Chinese Loanwords in Old Turkic", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7, 1997, 165-173.
- THOMSEN, V. 1896, "Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées", *MSFOu*, 5, 1896, 1-224. Türkçeye çevirisi: *Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü İlk Bildiri, Çözölmüş Orhon Yazıtları*, çev. Vedat Köken, Ankara, 1993. Genişletilmiş ikinci baskı, Ankara, 2002: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TMEN: bk. G. DOERFER

Harita 1

HAREZMLİ TÜRKLERİN ANADOLU VE YAKINDOĞU'DAKİ ROLLERİ VE TESİRLERİ

MUAMMER GÜL*

Giriş

Tarihin en önemli hâdiselerinden biri olan Moğol istilâsı ile Yakındoğu'nun ve Anadolu'nun siyasî, sosyo-kültürel ve etnik-kabilevî yapısında önemli bir değişim meydana gelmiştir. Bu istilâ genel olarak Yakındoğu ve Anadolu açısından bir yıkım getirmesine rağmen, Anadolu'nun güney, batı ve kuzey sınırlarındaki uç bölgelerde bir Türkleşme süreci başlatmıştır ki, bu durum Anadolu'da millî bir dönemin başlangıcı gibi müsbet bir tesir ortaya koymuştur. Bu durum Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi için de geçerli olmaktadır. Zira Moğol istilâsı ile birlikte Anadolu'ya gelen Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu gibi büyük göçebe Türkmen zümreleri XIV. yüzyıldan itibaren bu bölgelerin Türkmeniye olarak adlandırılmasına sebep olacaktırlar¹.

Bu çalışmamızda Moğol istilâsının Yakındoğu ve Anadolu'ya sürdüğü Harezmlî Türkleri ve onların tesirleri üzerinde duracağız. Moğol istilâsının önünden hükümdarı, devlet teşkilâtı, askeri ve halkı ile İran, Azerbaycan ve Anadolu'ya gelen Harezmsahlarla birlikte birçok yeni kavmî unsurlar da Anadolu'ya gelmiştir. Selçukluların hizmetine giren bazı Harezmlî emîr ve idarecilerinin yanında, bilhassa Kıpçak ve Kanglı Türklerinin oluşturduğu önemli göçler ile birlikte birtakım derviş zümrelerinin, âlimlerin, varlıklı ve şehirli unsurların küçük gruplar hâlinde Anadolu'ya gelerek² Selçukluların, Eyyubîlerin ve Memlûkların hizmetine girdikleri bilinmektedir.

* Doç.Dr. Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi/
Sanliurfa. Muammergul@myynet.com

¹ Bu konuda doğu ve batı kaynaklarına dayalı geniş bir değerlendirme için bkz. Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988, s. 145-164; Muammer Gül, "Tarihi ve Coğrafi Bakış Açısından Kürdistan Kavramının Ortadoğu'daki Yeri (Ortaçağlardan Osmanlı Hâkimiyetine Kadar)", *Birinci Ortadoğu Semineri (Kavramlar Kaynaklar ve Metodoloji)*, *Bildiriler*, Elazığ 2004, s. 87-97.

² M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1981, s. 241.

Harzemşah Alaaddin Muhammed'in 1220 yılında ölümünden sonra yerine oğlu Celâleddin Harzemşah geçmiştir³. Celâleddin, Moğollar ile mücadele ederek, önce Hindistan'a oradan da İran'a geçmiştir. 1224 yılında Kirman'a gelen Celâleddin, burada hükümdar gibi karşılanmış⁴ ve 1224-1225 yıllarında Abbasî Halifesi en-Nâsır li-Dinillah'ı da yenerek İran'ın batısına hâkim olmuştur⁵. 1225-1226 yılında Dvîn'de önce Ermenileri ve arkasından da Hristiyanlığın kuzeydoğudaki karakolu olan Gürcüleri ağır bir yenilgiye uğratarak Kafkasya'nın hâkimi olan Celâleddin⁶, Moğollar karşısındaki başarıları ile birlikte haklı bir şöhrete kavuştu.

Türkiye Selçukluları ile başlangıçta iyi olan ilişkiler⁷, Celâleddin'in Eyubilerin elindeki müstahkem ve zengin Ahlat Kalesi'ni almaya niyetlenmesi ile bozulmuştur. Celâleddin, 1226-1227 yıllarında Ahlat'ı kuşatmış, arkasından da Bingöl'e kadar olan bölgeleri yağmalayarak Güneydoğu Anadolu şehirlerine kadar uzanan bir korku ve tesir bırakmış⁸. Onun sekiz aylık bir kuşatmadan sonra Ahlat'ı 1230 yılında alarak yağmalaması⁹, Yakınoğu'daki dengeleri değiştirdi. Abbasî halifesi el-Mustansır Billah, Celâleddin'e saltanat hil'atı gönderirken, sultan da babası zamanından beri İran coğrafyasında hutbelerde adı zikredilmeyen halifeye dua edilmesine

³ Şehabeddin Ahmed en-Nesevî, *Siret-i Sultan Celâleddin Mengübertî*, Çev. Necip Asım, İstanbul 1934, s. 40.

⁴ Nesevî, s. 40-60.

⁵ Müverrih Vardan, "Türk Fütuhât Tarihi", Çev. H. Andreasyan, *Tarih Semineri Dergisi*, İÜEFY, İstanbul 1937, s. 224; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, Çev. Mürsel Öztürk, TCKBY, Ankara 1999, s. 350-351; H.H. Howorth, *Moğol Tarihi*, C. 3, Türkçe tercüme: Saffet Korkut-S.Hikmet Baban, TTK Ktp. Daktilolu tercüme yazmalar. Sayı: 40/62d, s. 3-5; J.A.Boyle, "Djalal-al-Din Kharzemşah", *El*, C. 4, London 1980, s. 393; Aydın Taneri, "Celâleddin Harzemşah", *DİA*, C.7, İstanbul 1993, s. 250.

⁶ Genceli Kiragos, *Moğol İstilası Tarihi (1220-1265)*, Türkçe tercüme: Hrand D. Andreasyan, TTK Ktp. Daktilolu tercüme yazmalar. Sayı: 27, s. 1-5; Nesevî, s. 69 vd.; Cüveynî, s. 354 vd.; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C.12, Çev. A.Ağırakça-A.Özaydın, Bahar Yay., İstanbul 1987, s. 394-396, 412 vd.; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1998, s. 363; Howorth, s. 8, 17-18; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi 3*, Çev. Fikret İşıltan, TTK, Ankara 1992, s. 214.

⁷ İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l Ala'îye fî'l Umûrû'l Ala'îye*, I, Haz. M. Öztürk, TCKBY, Ankara 1996, C.I, s. 374 vd.; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, TTK Ankara 1988, s. 82-101.

⁸ İbnü'l-Esir, C.12, s. 422-423, 443-444; Kiragos, s. 8; Howorth, s. 17-19.

⁹ İbn Tagribirdi, Cemaleddin Ebi'l-Mehâsin Yusuf, *en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûk Mısır ve'l Kahire*, Tahkik: İ.Ali Tarhan-M.Mustafa Ziyade, Mısır 1392-1972, C. 6, s. 270, 271; Nesevî, s. 107, 124-130; Gregoryus Abu'l-Farac, *Tarih-i Muhtasarü'l Düvel*, Dar el-Lübnan, Beyrut H. 1403-M. 1983, s. 429; İbnü'l-Esir, C.12, s. 450-451.

müsaade etti¹⁰. Bu arada Erzurum meliki Cihanşah, Trabzon'daki Rumlar, Diyarbakır, Hısn Keyfa ve Mardin Artukluları da ona tâbiyetini bildirdiler¹¹. Nihayet Eyyubîler ile ittifak kuran I. Alaaddin Keykubad, Celâleddin'in ordusunu 1230 yılında Yassıçemen'de bozguna uğratmıştır¹².

Celâleddin, yaklaşan Moğol tehlikesinden dolayı bir ittifak teşebbüsüne giriştiyse¹³ de Ahlat ve çevresinde yaptığı büyük tahribattan dolayı destek bulamadı. Mugan'da Moğolların baskımına uğradı¹⁴ ve Aras'ı geçerek Mahan Ovası'na indi. Moğolların takibinden dolayı Eyyubîlerin yardımını alma ümidi ile Aras-Eleşgirt-Malazgirt-Hani yolu ile Diyarbakır önlerine geldi. Moğollar ise Bargiri-Ahlat yolundan inerek 1231'de Dicle Köprüsü önünde Celâleddin Harezmşah'a ani bir baskın düzenlediler. Celâleddin'in yanındaki birkaç kişi ile kaçtığı Meyyâfârikîn (Silvan)'ın dağlık bir bölgesinde bir çoban tarafından öldürüldü¹⁵.

1- Celâleddin'den Sonra Harezmlî Türklerin Yakındoğu ve Anadolu'daki Siyasî Roller (1231-1246)

Yassıçemen Savaşı'ndan sonra Doğu Anadolu'da Selçuklular, Güneydoğu Anadolu'da ise Eyyubîler daha kuvvetli bir hâle gelmişlerdi. Daha önce Celâleddin'e karşı ittifak kuran bu iki güç, şimdi bölge üzerinde mücadeleye başladılar. Bu hâkimiyet mücadelesinin araçlarından biri de Celâleddin'in ölümünden sonra başsız kalan ve çoğunluğunu *Kangh-Kıpçak* kabilelerinin teşkil ettiği Harezmlîler idi. 1231-1246 yılları arasında Türkiye Selçukluları ile Eyyubîler ve bilhassa Eyyubî melikleri arasındaki mücadelelerde Harezmlîler en etkili unsurlardan biri olacaklardır. Onların başsız kalmaları

¹⁰ M. Halil Yınanç, "Celâleddin Harzemşah", *İA*, C.3, MEB, İstanbul 1988, s. 51.

¹¹ Cuveynî, s. 368; Howorth, s. 17-19.

¹² Cemaeddin Muhammed b. Salim İbn Vâsıl, *Müferric el-Kurûb fî Ahbâr-ı Benî Eyyûb*, Cüz 4, Matbaat-ı Daru'l Kütub 1976, s. 302; en-Nesevî, s. 131-132; İbn Bibî, I, s. 406 vd; İbnü'l-Esir, C.12, s. 453-454; Abu'l-Farac, *Muhtasar*, s. 430; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 369-374.

¹³ Cuveynî, s. 371.

¹⁴ Kiragos, s. 9-10.

¹⁵ Nesevî, s. 155-158; Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 2, Çev. Ö.Rıza Doğrul, TTK Ankara 1987, s. 529-530; Cuveynî, s. 372-377; İbn Bibî, I, 394; İbnü'l-Esir, C.12, s. 461 vd.; Vardan, s. 224; Abu'l-Farac, *Muhtasar*, s.431; İbn Vâsıl, s. 321-322; Kiragos, s. 9-10; İbn Tagribirdi, C. 6, s. 275-276.

ve bilhassa yağmacı karakterleri bölgedeki siyasî olaylarda sürekli taraf olmalarına sebep olacaktır.

Celâleddin'in 1231 baharında ölümünden sonra Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da *Kayır Han*'ın önderliğindeki dağınık Harezmîlerin başlangıçta, hiç olmazsa bir iki yıl, Ahlat ve Meyyâfârikîn Eyyubîlerine bağlı olduğu¹⁶ anlaşılmaktadır. Ancak Keykubad'ın, Ahlat ve Tatvan bölgesinde başıboş dolaşıp yolları kesen Harezmîlerin itaate alınması ve Ahlat ile Bitlis'ten Tiflis'e kadar olan bölgelerin fethini istemesinin bir sonucu olarak¹⁷ Ahlat 1233'te Eyyubîlerden alınmıştır. Böylece Harezmîlerin büyük bir kısmı başlarında *Kayır Han*, *Bereket Han*, *Yılan Boğa*, *Can Birdi*, *Saru Han*, *Güçlü Han* gibi komutanlar¹⁸ bulunduğu hâlde Selçuklular ile anlaşarak Erzurum'u ikta olarak almışlardır¹⁹. Türkiye Selçukluları, muhtemel bir Moğol saldırısı karşısında, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bir taraftan askerî-siyasî tedbirler alırken diğer taraftan Ahlat ve çevresinin ekonomik ve sosyal hayatının yeniden düzenlenmesi ile meşgul olmuşlardır. Bu sebeble bölgeye gönderilen bir heyet ile halk ve toprak sahipleri eski topraklarına davet edilirken onları çiftçilik ve ziraate özendirmek için vergilerde bir süre müsamaha gösterilmiştir²⁰. Ancak daha sonra, Moğol baskısı ve endişesinden dolayı, Harezmli komutanlara İç Anadolu'da iktalar verilerek güçlerinden istifade yoluna gidilmiştir. Bu amaçla Kayır Han'a Erzincan, Bereket Han'a Amasya, Güçlü Sengüm'e Larende ve Yılan Boğa (Bilen Togu)'ya Niğde ikta olarak verilmiş, oğulları, adamları ve askerlerinin daha sonra kendilerine katılacağı²¹ zikredilmiştir ki, bu durum onların henüz toparlanamadığını göstermektedir.

¹⁶ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler* Çev. Yıldız Moran, E Yayınları, İstanbul 1994, s. 139.

¹⁷ İbn Bîbî, I, s. 426, 429.

¹⁸ Türkiye Selçuklularının hizmetine giren bu Harezmli komutanların isimleri kaynaklarda farklı şekillerde geçmektedir. Bunlar Kayır Han=Gayır Han, Berke Han=Bereket Han=Barka Han, Can Birdi=Han Birdi, Güçlü Han=Küçlü Han=Küşlü Han=Güçlü Sengüm, Yılan Boğa=Bilen Toga gibi genellikle Arap harflerinin farklı okunuşlarından kaynaklanmaktadır.

¹⁹ İbn Bîbî, I, 430-432; O.Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 377-378.

²⁰ İbn Bîbî, I, 426-427; Erdoğan Merçil, *Türkiye Selçuklularında Meslekler*, TTK, Ankara 2000, s. 47; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 337.

²¹ İbn Bîbî, I, 431-434.

Alaaddin Keykubat döneminde Selçukluların hizmetine giren Harezmliler'in bazı kaynaklarda 10.000 kişi oldukları zikredilirken²² bazı kaynaklarda ise çevreye dağılanların dışında ve sadece Ahlat bölgesinde 12.000 kişi oldukları zikredilmektedir²³. Harezmlilerin, Selçukluların itaatinden çıktıktan sonra Suriye'deki büyük istila hareketi sırasında yukarıda zikredilen liderlerinin emrinde 10.000 atlı olarak zikredilmesi²⁴ de, Doğu ve İç Anadolu ile Güneydoğu Anadolu'da kalanlar ile kendilerine sonradan katılanlar dikkate alındığında, sayılarının bu rakamlardan az olmayacağı açıktır. Bunların Selçukluların hizmetinden çıktıktan sonra Eyyubîlerin hizmetine girdikleri zaman sayılarının 20.000 kişilik kuvvete ulaştığı görüşü de bu açıdan önemlidir²⁵. Keykubat'ın hizmetine giren bu Harezmlilerin sayısı hakkında *her hâlde beş-altı bin atlıdan ibaretti*²⁶ değerlendirmesi yukarıda adı geçen beylerin doğrudan emrinde olan Harezmlilerin Anadolu'daki çekirdek kuvvetleri için doğru olmalıdır. Zira İbn Bîbî'nin Erzurum baskını sırasında "*dört bin Harezmlî ile yedi yüz Moğol*" hikâyesi²⁷ de Harezmlilerin henüz toparlanmadığı gibi kendilerine daha sonraki katılımların da hesaba alınmadığını göstermektedir. Ayrıca Harezmlilerin Selçukluların itaatinden çıktıktan sonra el-Cezire ve Kuzey Suriye'deki yağmalar sırasında kendilerine gerek bu bölgede Duduoğlu'nun başında bulunduğu Türkmenler²⁸ ve gerekse Şiraz'dan Celâleddin'in yeğeni Yağan Tayşi önderliğindeki katılımlar²⁹ ile daha da güçlendikleri anlaşılmaktadır. Selçuklu hizmetinden çıkan Harezmlileri tekrar devlete bağlamak için sahip oldukları yerlerin tanınması şartı kabul edildikten sonra Selçuklulara "*Suriye, Şiraz, Mısır ve Hicaz'dan katılmış olan, bazıları sultanın topraklarında bazıları başka yerlerde yaşayan askerlerimiz sizi sıkıntıya sokacak bir harekete girmeyecekler*"³⁰ şeklinde

²² Abu'l-Farac, *Ebu'l Farac Tarihi*, 2, 530.

²³ İbn Vâsıl, s. 325; O.Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 378; Osman Turan, "Keykubat I", *İA*, C.6, MEB, İstanbul 1988, s. 656.

²⁴ İbn el-Furat, *Tarikh al-Duwal wa'l Mülûk*, Volum 1; The Text, M.C. Lyons, Cambridge 1971, s. 386.

²⁵ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Turan Neşriyat Yurdu Yay., İstanbul 1973, s. 182.

²⁶ Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar, "Selçuklu Araştırmaları Dergisi" I, Ankara 1970, s. 5.

²⁷ İbn Bîbî, I, 432.

²⁸ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, Ana Yayınları, İstanbul 1980, s. 598-599.

²⁹ İbn Bîbî, 2, 55.

³⁰ İbn Bîbî, 2, 40.

vaatte bulunmaları da dağılan Harezmşahlar Devleti'nin bakiyelerinin yukarıda zikrettiğimiz gibi Suriye, Musul, Acem ve Hint'e kadar çok geniş bir coğrafyaya dağılmış oldukları ve bir kısmının da hâlâ Selçuklu topraklarında olduklarını göstermektedir. Dağınık ama birbirlerine bağlı, kolayca toparlandıkları gibi kolayca dağılabilen Harezmli Türklerin bu hareketlilikleri, onların hem gücünü hem zaafını teşkil ediyordu. Zaten Suriye istilâsı sırasında o kadar çok bâdire atlatınmalarına rağmen sayılarının 10.000 atlı çıkaracak kadar artması da bunu göstermektedir. Ayrıca Baba İshak isyanı sırasında, isyan ile ilişkileri ne olursa olsun, bölgenin önemli bir gücü olarak kendilerine başvurulması da bu durumlarını açıklamaktadır.

Keykubad, Harezmliilere büyük bir itibar gösterdiği gibi onlara ülkenin en fazla gelir getiren vilâyetlerinden bazılarını iktâ olarak vermişti. Kayır Han başta olmak üzere diğer Harezmli emîrlere, Eyyubîler'in Anadolu harekâtı karşısında, Keykubad'ın emrinde harekete geçtikleri gibi Selçuklu ordusunun 1236'daki Diyarbakır muhasarasına da katılmışlar ve o bölgede büyük tahribat yapmışlardır³¹. Ancak bu seferin sonuçsuz kalması üzerine sultanın yeni bir sefer için ordusunu Kayseri'de topladığında, Harezmliilerin en önemli komutanı Kayır Han'a Sivas işlerinin çekilip çevrilmesi ve oranın korunması görevini vermesi³², Keykubad'ın hem onlara olan güvenini hem de Harezmliilerin devlet içindeki konumlarını ortaya koyuyordu. Harezmliilere iktâlarında ne oranda yetki tanıdığı bilinmemektedir, ama onlara tam yetki verilmediği söylenirse de³³ önemli şehirlerin iktâ olarak verilmesi, askerî seferlerdeki rolleri ve en son Sivas gibi bir şehrin valiliğinin Kayır Han'a verilmesi, merkeziyetçi bir idareye eğilimli Türkiye Selçukluları için özel bir durumun oluştuğu anlaşılmaktadır.

Gerçekten Keykubad'ın Harezmliilere devlet içinde önemli bir yer vermiş olması, onların çeşitli rakipleriyle işbirliği yapmalarını önlemek ve onların savaşçı özelliklerinden yaklaşımakta olan Moğol tehlikesi karşısında yararlanmayı düşünmesiyle alakalı olduğu gibi³⁴, Keykubad'ın bu taze Harezm unsurlarını tercih ederek, bir ıslah hareketine başladığı da sezilmekte ve hatta ölümünün bile bu teşebbüsü ile alakalı olduğuna dair bazı alâmetler

³¹ İbn Bibî, I, s. 435-447; Fuat Köprülü, "Harezmşahlar", İA, C.4, MEB, İstanbul 1988, s. 290.

³² İbn Bibî, I, s. 454-455.

³³ C. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 242-243.

³⁴ C.Cahen, "The Turks in Iran and Anatolia Before The Mongol Invasion", *A History of The Crusades*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, s. 673.

olduğu zikredilmektedir³⁵. Onun ölümünden hemen sonra ona yakın devlet adamları ile Harezmlilerin en güçlü komutanı Kayır Han'ın tasfiye edilmesi bu açıdan dikkat çekicidir. Bazı kaynaklarda Deylemli olduğu zikredilen³⁶ Anadolu Selçuklu Devleti'nin veziri Saadeddin Köpek'in iftirası ile ilk önce Harezmlilerin en büyük emiri olan Kayır Han tutuklanmış ve arkasından da hapsedildiği Zamantı Kalesi'nde 1237 yılında ölmüştü. Durumu öğrenen diğer Harezm emirleri ve askerleri Selçuklu topraklarından çıkmak için süratle hareket ettiler ve geçtikleri yerleri tahrip ettiler. Sultan, onların geri döndürülmeleri için harekete geçmesine rağmen onlar, Malatya bölgesinde Fırat'ı geçtiler ve burada Selçuklu kuvvetlerini yenerek elde ettikleri önemli ganimet ile Harran, Urfa, Rakka, Suruç ve çevredeki beldeleri ele geçirerek oralara malikane hükmüne göre sahip oldular³⁷.

Burada dikkate alınması gereken birinci husus, Selçuklu idaresinin bu tutumunun sadece Kayır Han'ın şahsına değil, Harezmlilere karşı genel bir bakışı yansıttığı ve Harezmlilerin de bunu kendilerine karşı bir tavır olarak anlamış olmalarıdır. Harezmlilerin bir kısmı Selçuklu topraklarında kalmış ise de toplu olarak harekete geçmeleri de bunu işaret etmektedir. İkinci husus ise, Harezmlilerin toplu bir şekilde İç Anadolu'dan Selçuklu sınırları dışındaki Güneydoğu Anadolu'ya yönelmeleri sadece Selçuklu idaresinden kaynaklanmıyordu. Harezmliler büyük çoğunlukla 'göçebelik' karakteri ağır basan Kanglı-Kıpçak boylarına dayanıyordu. Cüveynî, onların tabiatı hakkında şu bilgileri vermektedir: *"Bunlar nereye gitseler orayı harap ederler, halk onları gördüğü zaman kaçacak delik aradı. Onların halka reva gördüğü eziyet ve zulüm sultanın devletinin temellerini sarsan en önemli etkenlerden biridir"*³⁸. Gerçekten de Harezmlilerin bu tabiatını bütün tarihleri boyunca gözlemlemek mümkündür. Onların Yakındoğu'da Moğolların habercisi olması, sadece Moğolların sürekli takibine uğradıklarından dolayı Moğol istilâsının olduğu bölgelerde ilk olarak onların görünmeleri ile değil, fakat aynı zamanda İslâm âlemindeki Moğol tahribatının adeta provasını

³⁵ Alaaddin Keykubad'ın Selçuklu yüksek idare mevki ve muhitiindeki acemleşme ve manevî sükutu görerek bu taze Harezmlî unsurların bir ıslah için onun tarafından ön plana çıkarıldığı söylenmektedir. Bkz. O. Turan, "Keyhüsrev II," *İA*, C.6, MEB, İstanbul 1988, s. 626.

³⁶ el-Aynî, *İkd al-Cuman fî Tarih ehl iz-Zaman*, C. 2, Nşr. M. Muhammed Emin, Kahire 1987, s. 165.

³⁷ İbn Bîbî, 2, 23-24; Abu'l-Farac, *Ebu'l Farac Tarihi*, 2, 537; Abu'l-Farac, *Muhtasar*, s. 437-438; İbn Tagribirdi, C. 6, s. 297-323.

³⁸ Cüveynî, s. 381.

yapmaları ile alâkalıdır. İbn Bibî, onlar için “*O Yabguların halefleri, tüccarları ve ziraat yapanları yağmalıyorlardı*”³⁹ demektedir ki, burada XI. yüzyıldaki Yabgulu Türkmenlerinin de bölgede benzer bir tesir bırakukları anlaşılmaktadır. Aynı şekilde İbn Vâsıl, *Harezmîler Müslümanların canlarına ve haremlerine Karamatı* hariç kafirlerin yapamayacağı kötülükleri yaptılar*⁴⁰ diyerek Harezmîlerin Anadolu, Suriye ve Filistin bölgelerinde meydana getirdikleri büyük yağma ve tahribatın boyutlarını bize göstermektedir. Harezmîler Suriye ve Filistin bölgesinde sultanları ve emîrleri haraca bağlayan İsmailîlerin merkezlerini bile yağmaladıkları anlaşılmaktadır⁴¹.

Kendilerine İç Anadolu’da ikta olarak verilen topraklarda serbest hareket edemeyen Harezmîler (İç Anadolu, yerleşik şehirli yapısı ve devletin merkez alanını oluşturması açısından onlara pek uygun değildi.), belki de Kayır Han olayını bahane ederek buradan Güneydoğu Anadolu bölgesine gelmişlerdir. Burada adı geçen şehirlerde “*malikhane hükümüne uydular*”⁴² şeklindeki kayıt, arazinin hiçbir devlete tâbi olmaması mânasına gelmektedir⁴³. Bu durum onların İç Anadolu’daki iktalarında böyle geniş yetkilere sahip olmadıklarını gösterdiği gibi bu hareketlerinin anlaşılmasını da kolaylaştırmaktadır. Üçüncü husus ise, Selçuklular için ilk sarsıntı ve devlet bünyesinde açılan ilk yara olması ile hareketin Türkiye Selçukluları’nın iç dengelerini etkilemesidir. Harran, Urfa, Musul, Re’sûlayn beldeleri ile bağlı yerleri ele geçiren Harezmîler, buraları kendi aralarında paylaşmışlar, baskın ve yağmalar ile bölgedeki Eyyubî meliklerini haraca bağlamışlar ve giderek güçlenmişlerdir⁴⁴.

³⁹ İbn Bibî, 2, 39.

* Karmatîlik, 890 yılında Vasıt bölgesinde Hamdan Karmat’ın isyanı ile başlayan ve IX.-XII. yüzyıllar arasında İslâm âlemini sarsan dinî, siyasi, sosyal, iktisadî yönleriyle bilhassa Ahşâ, Horasan, Suriye ve Yemen’de etkili olmuş bir harekettir. Bu hareket İslâm âleminde Abbasi dönemi ile başlayan hızlı nüfus artışı ve ona paralel hızlı şehirleşmenin getirdiği toplumsal hareketlilik ve ortaya çıkan yeni sosyal tabakalaşma tablosu içinde daha çok toplumsal alt tabakalar ile köy ve kasabalardaki kırsal kesim ve bedevilere dayanan bir hareket olmuştur. Genel bir tablo için bakz. L.Massignon, “Karmatiler”, *İA*, C.6, s. 352-359.

⁴⁰ İbn Vâsıl, s.285.

⁴¹ İbn Vâsıl, s. 290.

⁴² İbn Bibî, 2, 24.

⁴³ O.Turan, *Resmî Vesikalar*, 33.

⁴⁴ İbn Bibî, 2, 39; Kazım Paydaş, “Moğol İstilasından Sonra Urfa ve Harran’a Yerleşen Harezmîler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 150, Haziran 2004, s. 158-160.

Kayır Han'dan sonra başlarına Bereket Han'ın geçtiğini tahmin ettiğimiz Harezmîlilerin¹⁵ buradaki konumları da dikkate şayandır. el-Cezîre hâkimi el-Melik es-Salih Necmettin şehirlerinin Harezmîliler tarafından istilâsı karşısında bir şey yapamamış ve onlardan faydalanmayı akıllıca bir yol olarak görmüştür¹⁶. Böylece yerleştikleri bu beldelerde, 1237 yılından 1246 yılında askerî ve siyasî olarak varlıklarına son verilinceye kadar, el-Cezîre-Suriye-Filistin hâdiselerinde önemli rol oynamışlardır. Bu süre içerisinde Harezmîlilerin lideri konumunda olan emîr ise bölgenin en güçlü kalesi Harran'da oturan *Muhammed Berke Han b. Devletşah* idi. Berke Han, el-Melik es-Salih'in kız kardeşini alarak Eyyubîler ile akrabalık kurmuş ve Celâlettin'in münşisi Muhammed Nesevî'yi kendisine vezir yapmıştır¹⁷. Ancak onların bu bölgedeki kervanları soyma ve yağma hareketleri ile artan şikâyetler Selçukluları harekete geçirdi. Selçuklu sultanının davet girişimi kısa bir süre için de olsa anlaşma ile sonuçlanmıştır. Buna göre Harezmîliler, sahip oldukları beldelere saltanat menşûru ve ikta yolu ile sahip olmuşlardır. Bunun karşılığında kendilerine Suriye, Şiraz, Mısır ve Hicaz'dan katılmış olan ve bazıları sultanın topraklarında, bazıları başka yerlerde yaşayan askerlerinin sultanı sıkıntıya sokmayacakları şeklinde söz vermişlerdir. Buna rağmen Harezmîliler ancak kısa bir süre sözlerinde durup tekrar yağma yapmışlardır¹⁸.

Harezmîlilerin Güneydoğu Anadolu ve Suriye olaylarında etkili olmalarının bir göstergesi de *Babâi İsyanı* ile olan ilişkileridir. Baba İshak'ın Harran ve Urfa bölgelerine hâkim olan Harezmîlilere davetçiler göndermesi ve onlara II. Keyhusrev'i kötölemesi, isyanda Harezm Türklerinin kışkırtmalarını¹⁹ akla getirmektedir. Harezmîlilerin bu isyana iştirak ettiklerini gösteren bunun dışında henüz bir delil olmamakla beraber, onların sultanla yeni anlaşmaya vardıkları göz önüne alınırsa, buradaki karşılıklı durumları

¹⁵ İbn Vâsil, s.135.

¹⁶ İbn Tagribirdi, C. 6, s. 297; M.C.ŞehabeddinTekindağ, "Al-Malik As-Salih", *İA*, C.7, MEB, İstanbul 1989, s. 674; M.C.Şehabeddin Tekindağ, "Memlük Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S.25, Mart 1971, s.5.

¹⁷ İbn Bibî, 2, 42-43; M.F. Köprülü, "Harizmşahlar", s. 291; Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, Ankara 1996, s. 25-26. İbn Bibî, Muhammed Nesevî'den Şihabeddin Zenderî olarak bahseder.

¹⁸ İbn Bibî, I, s. 39-40.

¹⁹ İbn Bibî, 2, s. 60; Ahmet Y. Ocak, *Babailer İsyanı*, Dergah Yay., İstanbul 1980, s. 76-77; M.F. Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Ötüken, İstanbul 1981, s. 98; F. Babinger-Fuat Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, Çev. R.Hulusi-Yayına Haz. M.Kanar, İnsan Yay., İstanbul 1996, s. 51-52; F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar," s. 8; Abdulkaki Gölpınarlı, *Mevlana Celaleddin*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1985, s. 6.

daha iyi anlaşılır. İsyanda Harezmîlilerin yanında Eyyubî melikleri ile Moğolların kıskırtmasının olabileceği⁵⁰ zikrediliyorsa da Eyyubî meliklerinin bu sırada göçebe karakterli Harezmîlilerle başı yeterince dertte olduğu ve Selçuklu sultanının yardımına muhtaç oldukları için bu mümkün görünmemektedir. Ayrıca hem bu hâdisenin, hem de Harezmîlilerin konumunun anlaşılması açısından dikkat edilmesi gereken bir husus da, XIII. yüzyıl başından itibaren Moğol istilâsının bir sonucu olarak, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ve Suriye'de göçebe kitlelerinin yoğunlaşması ve siyasal ağırlık merkezinin onların lehine değişmesidir. Bu durum XV. yüzyıl başlarına kadar sürecektir ki bölgede Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu göçebe Türkmen devletleri böyle bir zemin üzerinde kurulmuştur. Baba İshak İsyanı'nı da Harezmîlilerin rollerini de ancak bu göçebe ve göçebelik sosyal tabanı üzerinde izah edebiliriz. Göçebe karakterindeki aşiretlerin yağma ve baskınla ganimet elde etmeleri Babaî gücünün kaynağı olduğu gibi Harezmîlilerin Selçukluların hizmetinden çıktıktan sonraki güçlenmesi ve sürekli uzak bölgelerden katılım olması temelde bu yapı ile ilgilidir. İbn Bîbî, onların bu dönemde giderek güçlendikleri, Şiraz'dan, Kirman'dan, Suriye'den, Hicaz'dan, Mısır'dan, Anadolu'dan katılım olduğunu zikretmektedir⁵¹. Yine 1241-1242 yılında 70.000'i piyade ve bir kısmı süvari olmak üzere Dudoğlu kumandasında büyük bir Türkmen kuvvetinin Harezmîliler'e iltihak etmesi⁵² de başka türlü izah edilemez.

Harezmîlilerin el-Cezîre ve Kuzey Suriye'de soygun ve yağmada bulunmaları ve 1240 yılında Halep kuvvetlerini mağlup etmeleri⁵³ üzerine Suriye Eyyubî melikleri Selçuklu sultanından aldıkları kuvvetle 1240'da Re'sûlayn'da onları bozguna uğrattılar. Bu durum onların Urfa ve çevresinden çekilmesine ve bir kısmının Berke ve Güçlü Han liderliğinde Bağdat'a sığınmasına sebep olmuştur ki Halife el-Mustansir Billah onları himayesine almıştır⁵⁴. Bereket Han'ın vezirliğini yapan ve Harran Kalesi'ne hâkim olan Muhammed Nesevî ise Selçuklu sultanına bağlanmak istemiş,

⁵⁰ M.F. Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, s. 98; A.Y. Ocak, s. 76.

⁵¹ İbn Bîbî, 2, s. 39-40.

⁵² M.F. Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, s. 98; F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 598-599.

⁵³ İbn Şeddad, *Baypars Tarihi*, Türkçeye çev. Şerefüddin Yaltkaya, TTK, Ankara 2000, s. 25. İbn Şeddad, bu sırada Halep'teki esir Templier şövalyelerinin de bundan istifade ile kaçıklarını zikretmektedir.

⁵⁴ İbn Bîbî, 2, s. 41-42.

ancak Humus Eyyubî meliki Melik Mansur'un vaatleriyle Halep meliki en-Nâsir'a itaat etmişti⁵⁵. Harezmîler Re'sûlayn'da ağır bir yenilgi almalarına rağmen bölgedeki güçlerini korumuşlardır. Bunun en açık göstergesi Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Meyyâfârikîn'i Eyyubîlerden almak istemesi karşısında Melik Gazi'nin, Re'sûlayn savaşından sonra Bağdat tarafına gitmiş, halifenin ilgisini ve himayesini görerek güçlenmiş, topluluklarının sayısı, Şiraz tarafından gelip teçhizatlı askerleriyle kendilerine katılmış olan Celâleddin'in kız kardeşinin oğlu Yağan Tayşi ile çoğalmış olan Harezmîleri yardıma çağırmasıdır. Böylece Berke Han ile Güçlü Han yeniden el-Cezire ve Suriye'ye gelerek hâdiselere katılacaklardır. Merkezde Melik Gazi ve Bereket Han, sağ ve solda Harezmli ve Germiyan kuvvetlerinin bulunduğu Meyyâfârikîn ordusu Türkiye Selçukluları karşısında dağılmasına rağmen halifenin araya girmesi ile Selçuklu ordusu geri çekilmiştir⁵⁶. Yine Selçukluların Moğol tehlikesi karşısında Köseadağ savaşı öncesinde "*sayıları hesaba gelmeyen Harezmîler*" den büyük bir ordu kurarak onlara Harput'u ikta etmeleri⁵⁷ gibi olaylar onların güçlerini hâlâ koruduklarını göstermektedir.

Burada dikkatimizi çeken bir husus da, Halife ile Harezmîler arasındaki ilişkinin seyri ve bunun Moğollar üzerindeki tesiridir. Ahlat muhasarasına kadar Halife ile Celâleddin arasındaki ilişkiler iyi değildi. Bu ilişkinin Harezmşahlar Devleti'nin kuruluşundan beri İran coğrafyası üzerinde Halifeler ile olan siyasî rekabetin getirdiği bir arka planı vardı. Ancak yukarıda zikrettiğimiz gibi Ahlat'ın alınması ile ilişkilerin seyri değişmiştir. Halife sultana saltanat hil'atı gönderirken sultan da hâkim olduğu bölgelerde halifeye dua edilmesine müsaade etmiştir. İlişkilerin bu şekilde düzelmesi Moğolların halifeye olan bakışlarını değiştiren ilk olay olmuştur. Daha sonra Harezmli komutanlardan Berke ve Güçlü Hanların halifeye sığınması ile halifenin onları koruma altına alması ve Selçuklu-Harezmli mücadelelerinde halifenin Harezmîler lehine aracılık yapması Moğolların Abbâsî Halifelîği hakkındaki düşüncelerinin netleşmesine katkıda bulunacaktır. Zira 1248 yılında Kıbrıs'a St. Louis'in nezdine giden Moğol elçileri Hristiyanlığın kendi aralarında yayıldığından bahsettikten sonra, "*şimdi ise Bağdad'a Harezmîlerin Hz.*

⁵⁵ İbn Bibî, 2, s. 42-43; C. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 142.

⁵⁶ İbn Bibî, 2, s. 55-57.

⁵⁷ İbn Bibî, 2, s. 79-141.

*İsa'ya hakaret ettiklerinin intikamını almak için gittiklerini*⁵⁸ bildirmeleri, Halife ile Harezmlilerin ilişkilerinin bu seyri ile alâkalı olmalıdır. Moğolların bu tavrı Selçuklular için de geçerlidir. Çünkü Yassıçemen Savaşı'ndan sonra Selçukluların Harezmlileri hizmetlerine alarak himaye etmeleri ve Erzurum'u onlara ikta etmeleri Moğolların ani tepkisi ve Erzurum baskını ile neticelenmiştir. Selçukluların baskını yapan Moğolları takip etmeleri, Harezmlileri himayede ısrarlı olarak onlara İç Anadolu'da iktalar vermeleri ve devlet hizmetinde onlara daha önemli yer vererek Moğollara karşı onlardan istifade etmek istemeleri, Moğolların Selçuklular hakkındaki kanaatlerinin pekişmesinde dikkate alınmalıdır. Zira Moğollar, Yakındoğu'da adeta milli hasmı durumuna gelen Harezmlileri koruyanlar için sürekli bir cezalandırma politikası uygulamışlardır.

1242 yılında Türkmenler ile birlikte Halep'e saldıran Harezmliler, Suriye Eyyubî meliklerinin ittifakı karşısında tekrar hezime uğradılar. Bir taraftan gittikleri yerleri yağmalayan veya ilgilenen birine kendilerini para ile kiralayan Harezmliler, diğer taraftan da yaklaşmakta olan Moğol tehlikesi karşısında dayanacakları bir müttefik arıyorlardı⁵⁹. el-Kâmil'in 1238'de ölümünden sonra veraset hakkı elinden alınan el-Cezîre Meliki es-Salih Eyyub 1240'ta kardeşi el-Âdil Ebû Bekir'i devirerek Mısır sultanı oldu. Suriye'yi öteki Eyyubî prenslerinin elinden almak isteyen el-Melik es-Salih, Şam ve Kerek meliklerinin Franklarla işbirliği karşısında⁶⁰ eski müttefikleri Harezmlileri yardıma çağırdı⁶¹. *"Harezmliler, Salih Necmeddin Eyyub'a yardım kastı ile şarktan ayrıldılar ve bu yılın başlarında (1244) Fırat'ı kayak ile geçerek emîr Hüsameddin Berke Han ve Hanberdi (Canberdi) ve Saru Han ve Güçlü Han önderliğinde toplamı 10.000 atının üzerinde olarak Fırat'ı geçtikten sonra iki kısma bölündüler. Bir kısmı Baalbek üzerine, bir kısmı Dimaşk üzerine yöneldiler ve yolları üzerindeki Harim ve Dimaşk bölgesinde bir çok tahribat yaptılar"*⁶². Suriye ve Mısır kaynaklarının geniş

⁵⁸ V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz.H.Dursun Yıldız, Kervan Yay, İstanbul 1981, s. 615; Elçigiday'ın 1248 yılında Lâtinlerle mektuplaşmaları hakkında bkz. Grosset, s. 333. Batu Hristiyanlarının Moğollar ile olan ilişkilerinin geniş bir değerlendirmesi için bkz. Runciman, 3, s. 218-249.

⁵⁹ M.G.S. Hodgson, *İslamın Serüveni*, C.2, Çev. Heyet, İz Yay., İstanbul 1993, s. 312.

⁶⁰ İbn al-Furat, *Tarih al-Duwal wa'l Mülûk*, Volum 1; The Text, M.C. Lyous, Cambridge 1971, s. 1/34b.

⁶¹ İbn al-Furat, s. 3/38b.

⁶² İbn al-Furat, s. 3/38b, 39a.

yer verdikleri bu istilâ, Harezmlilerin Yakındoğu siyasî sahnesindeki son oyunlarının başlangıcı idi.

Harezmliler bu istilâ hareketinden sonra Kudüs'e hücum ederek burayı Frankların elinden aldılar⁶³. Davud Burcu'na sığınan Frankları ortadan kaldırarak Kudüs'e hâkim oldular ve onun beldelerini aralarında paylaştılar⁶⁴. Şehirde Frankları katleden Harezmliler, *Kumame Kilisesi* (The Holy Sepulchre)'ni tahrip ettiler ve Harem-i Şerif'i Hristiyan sembollerinden temizlediler⁶⁵. Bu arada Dimaşk, Kerek ve Hıms Eyyubîleri ile Frank ittifak ordusuna karşı Mısır sultanı el-Melik el-Salih Necmeddin, Emir Rükneddin Baybars el-Kencî adlı Memlûk komutasında bir ordu gönderdi. Hristiyanların Hıttûn'den sonra çıkardıkları en büyük ordu⁶⁶ ile kauldikları savaşı Baybars ve Harezmliler kazandı⁶⁷. Ancak Harezmliler yağmacı tabiatlarını burada da sergilemişler ve kendilerine iktâ edilen beldelerle yetinmeyip hem onları soymuşlar hem de çevredeki beldelere saldırmışlardır. Onların bu tutumu Kayır Han olayının tamamen bir bahane teşkil ettiğini ve Selçukluların hizmetinden çıkmalarının asıl sebebinin yağmacı yapılarından kaynaklandığını göstermektedir.

Mısır kuvvetlerinin Kudüs'te hâkim olmasından sonra Harezmliler, önce Gazze, arkasından Nablus bölgesine yağma yapmışlardır⁶⁸. Yağmalarını Kudüs çevresine kadar genişleten Harezmlilere karşı Mısır'dan ordu gönderilmiştir⁶⁹. Dimaşk hâkimi el-Melik Salih, Harezmlilerin bu yağmalama hareketlerinden kurtulmak için Hıms ve Halep melikleri ile birlikte hareket ederek onları Hıms âmilliklerinden tamamen atmışlardır⁷⁰. Onlardan geriye kalan küçük Harezmi grupları Kudüs'e dönüp o bölgeleri istilâya başlayınca Mısır'dan bu defa Fahreddin b. Şeyhî komutasında ordu

⁶³ İbn Şeddâd, *el-A'lak'ül-Hatîre fî Zikri Ümerai's-Sam ve'l-Cezîre, Tarih-i Lübnan ve'l-Ürdün ve Filistin*, C. 1, Tahkik: Sami Dehhan, Dimaşk M. 1962/ H. 1382, s. 234; İbn al-Furat, s. 3-4/39a; İbn Tagribirdi, C. VI, s. 325; Solomon D. Goitein, "Al Kudüs", *EI*, C.5, Leiden, E.J. Brill, 1978, s. 331; F. Bulh, "Kudüs", *İA*, C. 6, MEB, İstanbul 1988, s. 961; Claude Cahen, "The Turks in Iran and Anatolia", s. 674.

⁶⁴ İbn Şeddâd, *el-A'lak*, s. 235.

⁶⁵ İbn al-Furat, s. 4/39a.

⁶⁶ Rumcîman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Çev.Fikret İşıltan, C.3, TTK, Ankara 1992, s. 197.

⁶⁷ İbn Şeddâd, *el-A'lak*, C.1, s. 235.

⁶⁸ İbn al-Furat, s. 3-4/384,40a.

⁶⁹ İbn Şeddâd, *el-A'lak*, C.1, s. 247; Bertold Spuler, *İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350* Çev. Cemal Köprülü, TTK, Ankara 1957, s. 441.

⁷⁰ İbn al-Furat, s. 5/396-40a; İbn Şeddâd, *el-A'lak*, s. 235.

çıkarılarak onların bu hareketlerine de son verilmiş ve esir düşenler orduya katılmak üzere Mısır'a gönderilmiştir⁷¹. Böylece Harezmliler, Mısır ve Suriye Eyyubîlerinin karşısında 1246'da büyük bir hezimete uğrayarak askerî bir güç olmaktan tamamen çıkmışlardır. Bu savaşta en ünlü liderleri Berke Han öldürülüp başı Halep'e gönderilerek oradaki kalede teşhir edilmiştir⁷².

2- Harezmlilerin Yakındoğu Türk-İslâm Devletlerinin Hizmetine Girmeleri

1246 yılında askerî bir güç olmaktan tamamen çıkan Harezmliler için yeni bir dönem başlıyordu. Bunların bir kısmı doğuya yönelerek Abbasîlerin ve Moğolların hizmetine girmişlerdir. Hülagu'nun Bağdad seferi esnasında Moğol hizmetinde bulunan Harezmlî unsurların beylerinden *Sultancuk*, halife ordusunun öncü kuvvetleri komutanı *Kara Sungur* ile olan kavmiyet birliğini ileri sürerek onu İlhan'ın hizmetine girmeye davet etmiştir⁷³. Kara Sungur'un dışında yukarıda da zikrettiğimiz gibi Halife'ye sığınan başka Harezmlî unsurlar da bulunmakta idi. Bu dönemde Moğolların hizmetine giren bir diğer Harezmlî komutan, onların Selçukluların hizmetine girmesinden itibaren Yakındoğu hâdiselerinde ismi sık sık geçen ve daha önce halifeye sığınan Güçlü Han'dır. Harezmlî komutanlardan olarak bahsedilen Güçlü Han, Ayn Calut öncesinde Eyyubî Meliki Nâsır'ın, Mucîreddin İbn Ebî Zıkrî kumandasındaki ordusunu ve başta Ebî Zıkrî olmak üzere Nureddin el-Akta ve İbn Durbas gibi ileri gelen komutanlarını yenmesi ile zikredilmektedir⁷⁴. Güçlü Han, Moğolların hizmetinde Güneydoğu Anadolu bölgesindeki istilâlar esnasında öldürülmüştür⁷⁵. İlhanlı hükümdarı Hülagu 1258 yılında Bağdad'ı kuşattığı zaman bile şehri halifenin hassa ordusunu meydana getiren Kıpçak ve Harezmliler ile Yıva Türkmenleri savunmuştu⁷⁶. Buradaki Harezmlilerin başında yukarıda zikrettiğimiz Kara Sungur bulunuyordu. Suriye ve Filistin'deki Harezmlilerin bir kısmı ise Eyyubî ve Mısır Memlûklularının

⁷¹ İbn Şeddâd, *el-A'lak*, C.I, s. 235; Tekindağ, "Memlûk Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, s.5.

⁷² İbn Tagribirdi, C. 6, s. 325; M.H. Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, London 1967, s.110; Runciman, 3, s. 264; M.C.Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İUEF Yay.No:887, İstanbul 1961, s. 5.

⁷³ Cüveynî, s. 586-587; F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 27; B. Spuler, , *İran Moğolları*, s. 495.

⁷⁴ İbn Şeddâd, *el-A'lak*, C.I, s. 249.

⁷⁵ İbn Tagribirdi, C. 7, s. 25.

⁷⁶ Ekrem Pamukçu, "Moğol İstilâsına Karşı Irak Türkmenlerinin Bağdad Savunması", *Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, C. I, yıl: 1996, s. 232.

hizmetine girerek, bu devletlerin düzenli orduları içerisindeki yerlerini almışlar ve onlardan ayrı bir Memlûk sınıfı teşkil edilmiştir⁷⁷. İslâm âleminde adeta son sığınak noktasını teşkil eden Mısır'a sığınan önemli Harezmli komutanlar arasında, *Hüsameddin Berke Han*, *Melik İhtiyar*, *Melik Seyfeddin Sâdık Han*, *Nâsireddin Güçlü Han*, *Atlas Han* ve *Nâsireddin Kaymerî* gibi daha önceleri Harezmşahlar Devletinde ve ordusunda önemli görevler almış olan komutanlar bulunmakta idi⁷⁸. Ancak Eyyubîler, Harezmîler gibi göçebe karakteri ağır basan yağmacı toplulukları Mısır ve eyalet merkezleri ile önemli şehirlerin dışında ıssız bölgelere yerleştirmişlerdir ki onların takipçisi olan Mısır Memlûkları da Harezmli ve Moğol boylarına mensup toplulukları sahil bölgelerindeki ıssız alanlara yerleştirmişlerdir⁷⁹. Eyyubî sultanı el-Melik es-Salih (1205-1249), Mısır'da çoğalan ve çoğunluğunu Kıpçak ve Harezmîlerin teşkil ettiği bu Memlûk unsurları⁸⁰ arasından, *el-Mamâlik al-Bahriyye* olarak adlandırılan ayrı bir Memlûk grubu kurmuştur ki bunlar 1260 Ayn Calut savaşında önemli rol oynamışlardır⁸¹.

Diğer taraftan Memlûk sultanı Kutuz (1259-1260), kendisini Harezmşahlar hanedanından saymaktadır. Annesinin Celâleddin Harzemşah'ın kız kardeşi, babasının ise aynı zatın amcasının oğlu olduğu kabul edilmektedir⁸². Yine Kudüs'de Harem-i Şerif (Kudüs ve el-Halil) nâzırlarından el-Harezmî nisbesini taşıyan kimselere de rastlanmaktadır⁸³. Ancak Harezmîlerin Memlûk devleti içindeki en önemli rolleri ünlü Harezmli liderlerden *Hüsameddin Berke Han b. Devlet Han el-Harezmî el-Yemkî*'nin* sultan Bay-

⁷⁷ Ş. Tekindağ, "Memlûk Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış", s.5-6.

⁷⁸ Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1994, s. 342-343; Ş. Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İUEF Yay.No:887, İstanbul 1961s. 34. 70nd.; Ş. Tekindağ, "Memlûk Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış", s.5.

⁷⁹ Aynî, C. III, s. 305; David Ayalon, *Outsiders in The Lands of Islam: Mamluks, Mongols and Eunuchs*, Variorum Reprints, London 1988, s. IVc/ 134-135.

⁸⁰ Kâzım Yaşar Koprman, *Mısır Memlûkleri Tarihi*, KBY, Ankara 1989, 3-4; Z.Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s.179.

⁸¹ Runciman, III, s. 264.

⁸² M.C.Şehabeddin Tekindağ, "Kutuz", *İA*, C.6, s.1057; Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, 2. Çev. S. Tuğ, Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Yay., İstanbul 1995, s.1091; Z.V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 179.

⁸³ D.P.Little, "Relation Between Jerusalem and Egypt", *History and Historiography of the Mamlûk*, Variorum Reprints, London 1986, s. 86.

* A. N. Poliak ve onun takipçilerinden Lane-Poole ve Bartold gibi oryantalistler Harezmli Berke Han'ı Altınordu hükümdarı Berke Han ile karıştırmışlardır. Zira Barthold bundan dolayı Mısır kaynaklarının Memlûk-Altınordu ilişkilerini 1262'de başlatmasını şüpheli bulmaktadır. Oysa el-Melik es-Said Berke Han babasının saltanatından on ay önce 1260 Ocak'ında doğmuştur ve bu Memlûk Devleti ile Altınordu ilişkilerinin başlamasından iki yıl öncedir. Bkz. V.V. Bartold, *Orat Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Yay.Haz. K.Y.Koprman-A.İsmail Aka, Kültür

bars ile kurduğu akrabalıktır. Baybars, Berke Han'ın kızı ile evlenmiş ve ondan olan oğlu *Melik Said Muhammed Baraka (Berke) Han'ı* da ölmeden önce sultan ilân etmiştir⁸⁴. Harezmlî komutan Hüsameddin Berke Han'ın Baybars ile evlenen bu kızının yanında Bedreddin Muhammed Bey ve Hüsameddin Kara Bey adlı iki oğlu da bulunuyordu. Bu hanedan denemesi verasete karşı olan Memlûk mantığı⁸⁵ karşısında başarılı olamamış 1279'da Suriye'deki bir isyan sonrasında tahtan indirilerek Memlûk hükümdar ve yakınlarının sürgün edildiği Kerek'e gönderilmiştir⁸⁶.

Kudüs'teki Berke Han Türbesi 1246 yılındaki savaşta hayatını kaybeden ünlü Harezmlî komutan Hüsameddin Berke Han'a aittir. Muhtemelen biri inşa, diğeri restorasyonuna ait olan ve 1246 tarihli iki kitabesi bulunan türbenin ne zaman ve kimin tarafından yaptırıldığı tam olarak bilinmiyor. Tarik Bab es-Silsile'de bulunan türbenin Berke Han tarafından ölmeden önce inşa edildiği veya inşasına başlandığı düşünülebilir. Zira Osmanlı defterlerinde "*Barka Hatun Vakfı* " adlı bir vakfın varlığı türbeye gelir sağlamak amacıyla kurulmuş olduğunu düşündürmektedir⁸⁷. Bunun yanında türbenin, kızı tarafından babasının hatırasına inşa edilmiş olabileceğini Van Berchem iddia etmekle⁸⁸ birlikte oğlu *Bedreddin Muhammed Bey* tarafından da inşa edilmiş olabilir. Barka Han Türbesi'nin daha sonra bu vasfı ile kaybolduğu ve XX. asrın başında Kudüs'teki Şeyh Ragıb el-Halidî tarafından büyük bir kütüphaneye dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır⁸⁹.

Bakanlığı, Ankara 1975, s. 239-240; Ayalon, s. Ivc/ 144-145. Ayrıca Bartold, Altınordu hükümdarı Berke'nin ordasında bulunan Mısır elçilerinin hanın oğlu olmayıp kızlarının bulunduğunu açıkça bildirmelerini aktarmasına rağmen 1279 yılında ölen Harezmlî Hüsameddin Berke Han'ın oğlu Bedreddin Muhammed Bey'i Altınordu hükümdarı Berke Han'ın oğlu zannetmiştir. Bakz. Bartold, *Dersler*, s. 240. Bunun yanında İbn Tagribirdi, Berke Han'ı *Berke Han b. Devlet Han el-Havarazmî* adıyla anarak onun Harezmlî olduğunu açıkça zikretmektedir. İbn Tagribirdi, C. V.7, s. 259.

⁸⁴ İbn Şeddâd, *Baybars Tarihi*, s. 116; Fuad Köprülü, "Baybars I", *İA*, C. II, MEB, İstanbul 1999, s. 362; K. Y. Koprıman, "Baybars I", *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 222; P.M. Holt, *Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğru*, Çev. Ö. Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999, s. 101.

⁸⁵ K. Yaşar Koprıman, "Memlûkler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. 6, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, s. 468.

⁸⁶ Bartold, *Dersler*, 240; Hort, s. 102. Mısır Memlûklularında Kudüs ve Kerek'in bir sürgün yeri olarak kullanılması hakkında bkz. Muammer Gül, "Mısır Memlûklularında Bir Sürgün Sistemi Olan Battallık ve Kudüs", *Belleten*, C. LXVI, S. 246, s. 366.

⁸⁷ Burgoyne, s. 109-110.

⁸⁸ Max Van Berchem, *Corpus Inscriptionum Arabicorum*, Kahire 1922, s.185 vd..

⁸⁹ G.Walls, "The Turbat Barakat Khan or Halidi Library", *Levant*, VI, 1974, s. 25. vd.

Hüsameddin Berke Han'ın oğulları ve Baybars'ın oğlu Melik Said Muhammed Berke Han'ın dayıları olan *Bedreddin Muhammed* ve *Hüsameddin Kara Bey*lerin Memlûk devleti içerisinde iyi bir konumda oldukları anlaşılmaktadır. 663/1264-5 yılında sultan Baybars, Haçlılardan yeni alınan sahil bölgelerini emîrlere dağıtarken Dayr al-Gülsüm Köyü'nü Bedreddin Muhammed Bey'e mülk olarak vermiştir. Kudüs'te, mescidi ve türbesi ile "*Bedreddin b. Barka Han Vakfı*"nın bulunması onların durumlarını izah etmektedir. Bedreddin Muhammed, yaklaşık 50 yaşında 1279 yılında Şam'da öldükten sonra Kudüs'e getirilerek babasının yanında defnedilmiştir⁹⁰. İbn Şeddad'ın "*Emîr*" olarak bahsettiği Bedreddin Muhammed Bey'in, Baybars devrinde bir hamam yaptırdığı da kaydedilmektedir⁹¹ ki, bütün bunlar Harezmlilerin Mısır Memlûk Devleti içerisinde sosyal ve ekonomik yönden iyi bir durumda olduklarını göstermektedir. Bedreddin Muhammed Bey'in ayrıca iki ciltlik Arapça şiir, kelâma dair eserler ve bir de Kur'an-ı Kerim tefsiri kaleme aldığı rivayet edilmektedir⁹². Hüsameddin Kara Bey ise, 1263 yılında ölmüş ve Kahire'de gömülmüştür⁹³. Harezmliler bu dönemde Memlûkların dışında Musul emîri ile de bir akrabalık kurmuşlardır. Zira Celâleddin Harezmsah'ın iki yaşındaki kızı Türkan (Terken) Hatun, Moğollara esir düştükten sonra sarayda yetiştirilmiş ve kendisine lâyık biri ile evlendirilmesi için Hülâgu'ya verilmiştir. Hülâgu ise onu 1257-8'de Musul emîri Bedreddin Lülü'nün oğlu Melik Salih İsmail ile evlendirmiştir⁹⁴. Terken Hatun daha sonra Musul emîri Salih'e karşı Moğollardan yana tavır alarak dönemin siyasî olaylarına karışacaktır⁹⁵.

Ancak gerek Harezmlî emîr ve ileri gelenlerin ve gerekse Harezmlî Türk topluluklarının Yakındoğu'da en fazla rol oynadıkları ve iz bıraktıkları coğrafya Anadolu olmuştur. Kayır Han olayından sonra Harezmlilerin önemli bir kısmı el-Cezîre ve Suriye bölgesine gitmesine rağmen bir kısmı Anadolu'da kalmıştır⁹⁶. Suriye ve Filistin bölgesine giden Harezmlilerin bir kısmının ise gerek oradaki maceralarının sonuçsuz kalması ve gerekse

⁹⁰ Burgoyne, s. 110. Bartold ise, Bedreddin Muhammed'in 1280 yılında Kahire'de yüksek bir yerden aniden düşerek öldüğünü zikretmektedir. Bakz. Barthold, *Dersler*, s. 240.

⁹¹ İbn Şeddad, *Baybars Tarihi*, 174.

⁹² Barthold, *Dersler*, s. 240.

⁹³ Burgoyne, s. 110.

⁹⁴ Cüveynî, s. 382-3; Abu'l Farac, *Ebu'l Farac Tarihi*, 2, 564.

⁹⁵ Abu'l Farac, *Ebu'l Farac Tarihi*, 2, 580.

⁹⁶ Faruk Sümer, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış", *Belleten*, C.XXI, S. 83, TTK, Ankara 1957, s. 435.

Selçuklu sultanları arasındaki mücadele ve Moğollara karşı onlardan istifade etme istekleri sonucunda Anadolu'ya geri geldikleri anlaşılmaktadır⁹⁷. Harezmîlerin daha Anadolu'ya ilk geldikleri tarihten itibaren Kayır Han gibi emîrlerin yanında önemli Harezmî bürokratlar da Selçukluların hizmetine girmişlerdir. Bunların başında, daha önce Celâleddin'in Keykubad'a elçi olarak gönderdiği ve ülkesinin baş kadılığını yapmış ve vezir sıfatı bulunan *Taceddin Mu'tez İbn Muhyiddin Tahir* gelmektedir⁹⁸. İbn Bibî'nin *Mucîreddin Tahir b. Ömer el-Harezmî* olarak tanıttığı bu kişi⁹⁹, Moğollar adına borçların tahsil amacı ile ve kararlaştırılan miktarın ödeneceğine bir güvence olarak, Kastamonu, Develihisar ve Aksaray'ı ikta olarak almıştır. 1277 yılında ölen Taceddin'in yerine oğlu *Mucîreddin Muhammed b. el-Mu'tez*, 679 (1280-1281) yılında Abaka'nın huzurunda aldığı hilat, payza ve yarlıg hükmü ile babasının makamına oturmuştur¹⁰⁰. Daha sonra saltanat nâipliğini ve Rum emîrliğini alması ve arkasından ülkenin sahip Kazvinî ile Emîr Mucîreddin arasında bölünmesi¹⁰¹ (1289-91) bu baba-oğulun Anadolu siyasetindeki rolünü göstermesi açısından önemlidir.

Bu dönemde Anadolu'da etkili bir role sahip olduğunu gördüğümüz Harezmî emîrlerden biri de Emîr *Hüsameddin Bicar*¹⁰² ve oğullarıdır. Anadolu'daki kıdemli emîrlerden olarak bahsedilen *Hüsameddin Bicar*¹⁰³, Celâleddin Harezmşah ile birlikte I. Alaaddin Keykubad'a karşı savaşmak üzere Anadolu'ya gelmiş ancak Harezmî ordusunun yenilgisinden sonra Rum'da kalmış, devletin büyüğü ve Diyarbakır çevresinin komutanı olan *Bicar Bahadır*'ın babasıdır¹⁰⁴. Hüsameddin Bicar, Harput bölgesine sahip iken oğlu Diyarbakır bölgesine sahip bulunuyordu. Hüsameddin Bicar ve oğlu Bicar Bahadır'ın yanında *Sadraddin Kutluşir*, *Zeyneddin Ali Bahadır*, *Cemaleddin Horasanî* gibi emîrler Türkiye Selçuklularının iç mücadelelerinde ve bilhassa II. İzzeddin Keykâvus ve IV. Rükneddin Kılıç Arslan arasındaki mücadelelerde önemli rol oynadılar¹⁰⁵. Ancak Anadolu'da artık tutunama-

⁹⁷ İbn Bibî, 2, s. 79,141.

⁹⁸ Kerimüddin Mahmud Aksarayî, *Müsameretü'l Ahbar*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2000, s. 49-50, 78- 81; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 363.

⁹⁹ İbn Bibî, I, 374-379.

¹⁰⁰ Aksarayî, s. 105; İbn Bibî, 2, s. 156-157.

¹⁰¹ Aksarayî, s. 108, 117-118, 122, 144, 195.

¹⁰² Bu ismin kaynaklarda Bicar, Baycar, Bencar, Beycar gibi farklı yazılışları vardır.

¹⁰³ İbn Bibî, 2, 120.

¹⁰⁴ İbn Şeddâd, *Baybars Tarihi*, 61; Aksarayî, s. 77.

¹⁰⁵ İbn Bibî, 2, s. 120,139-140-141; İbn Şeddâd, *Baybars Tarihi*, 61,72-76.

yan Hüsameddin Bicar, Muineddin Pervane'nin de teşviki ile oğlu Bicar Bahadır ve torunları Muineddin ve Muzafereddin ile birlikte Mısır sultanına sığındılar¹⁰⁶. Aynı ise, Memlûklere sığınan bu mültecileri, Bencar (Bicar) el-Rumî, onun oğlu Bahadır, Ahmed b. Bahadır, on iki Rum emîri ve onların evlatları ve bağlıları ile Kurmışı ve Şektay ve onların kabilesinin neferleri olarak zikretmektedir¹⁰⁷. Bunlar Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde Celâleddin Harzemşah zamanından beri bulundukları için bu bölgedeki topluluklarla kaynaşmışlardır. Bu iç mücadeleler sırasında bunların maiyyetinde Kıpçak, Harezmlî, Kürt ve Arap unsurların bulunması ve Bicar Bahadır'ın Diyarbakır'da Kürt beyi olarak anılması¹⁰⁸ bu durum ile alâkalı olmalıdır. Ayrıca bu Harezmlî emîrlerden hemen önce Şektay ve kardeşi Çaverçi de Şam'da Memlûklara iltica etmişlerdir ki Bicar Bahadır bu iki Moğol komutanının eniştesi idi¹⁰⁹. Bicar ailesi ve yanındakiler muhtemelen Şektay ve Çaverçi adlı bu iki Moğol komutanı tarafından Baybars'a takdim edildiler ve Baybars'ın Anadolu'ya gelmesini teşvik etmek için Muineddin Süleyman Pervane tarafından teşvik edildiler¹¹⁰. H. 710 (1310-1311) yılı olayları arasında Mısır Memlûk Devleti'ndeki saltanat mücadelelerinde Bicar adlı bir beyden bahsedilmektedir¹¹¹ ki bu dönemdeki Memlûk saltanat mücadelelerinde Moğol ve Harezmlî unsurların faaliyetlerinin bir yansıması olarak görülmelidir. Bu Moğol ve Harezmlî unsurların Memlûklara iltica etmesinde, Altınordu hükümdarı Berke Han'ın kendi kabilesinden Moğolların Memlûklara katılmasını istemesi ve Harezmlîleri Kahire'de karşılayan Baybars'ın oğlu el-Melik es-Said'in anne tarafından Harezmlî olması, yani Harezmlî ünlü emîr Hüsameddin Berke Han'ın torunu olması kanaatimizce önemli bir sebep teşkil edecektir.

Celâleddin Harzemşah ile birlikte Hindistan'dan Anadolu'ya kadar gelen emîrlerden biri de Orhan'dır. Celâleddin'in Hindistan'daki mücadelede adı geçen ve dayısının oğlu olan Orhan¹¹², Celâleddin'in kardeşi Gıyaseddin'den ayrılarak kendisine katılmıştır. Orhan, ilk olarak Sultan Celâ-

¹⁰⁶ İbn Şeddad, *Baybars Tarihi*, 76, 156.

¹⁰⁷ Aynî, C. 2, s. 152.

¹⁰⁸ Aksarayî, s. 77; İbn Bibî, 2, 139-140-141.

¹⁰⁹ İbn Şeddad, *Baybars Tarihi*, 72-75; Aynî, 2, s. 152.

¹¹⁰ R. Amitai-Preiss, *Mongols and Mamlûks The Mamlûk-Ilkhanid War, 1260-1281*, Cambridge 1996, s. 165.

¹¹¹ Takyu'd-Din Ahmed b. Ali el-Makrizî, *Kitabu's-Süluk li-Ma'rifeti Düveli'l-Müluk*, Tashih ve Haşiye: M. Mustafa Ziyade, Kahire 1941, Türkçe tercüme: Zakir K. Ugan, TTK Ktp. Daktilolu tercüme yazmalar, s. 75.

¹¹² Nesevî, s. 82.

leddin'in Gürcistan seferinde zikredilmektedir. Gürcü seferinden hemen sonra sultan onu Gence bölgesine göndermiş ve Gence ile beraber Arran da Celâleddin'e tâbi olmuştur¹¹³. Genceli Kiragos, Kafkasya'da Harezmîlilerin istilâlarını anlatırken, Orhan hakkında onların ileri gelenlerinden ve aynı zamanda Sultanın annesi ile evli olarak bahseder. O, Orhan'ın Gencak denilen şehirde zulüm yaptığını zikrettikten sonra onun aynı şehirde İsmailîler tarafından 1227 yılında öldürüldüğünü söylemektedir¹¹⁴. Bunun üzerine Celâleddin, İsmailîlerin bu tecavüzünü cezalandırmak ve yakın akrabası Orhan'ın öldürülmesinin intikamını almak üzere Alamut ve çevresini istilâ ederek yağmalamıştır¹¹⁵. Ancak İbnü'l-Esîr 1227 yılı olaylarında Orhan'ın ismini zikretmeksizin Celâleddin'in Gence'yi emirlerinin en ilerisi ve en iyisine iktâ olarak verdiğini kısaca nakletmektedir¹¹⁶. Oysa Celâleddin, Harezmşah dönemini en geniş şekilde anlatan ve sonraki yazarların başlıca kaynağı olan Cüveynî, Orhan'ı Celâleddin'in ordusunun öncü birlikleri komutanı olarak tanıtmakta ve 1231 yılında Diyarbakır önündeki ani Moğol baskınında, Moğolları oyalayarak Celâleddin'in kaçmasına yardım etmiş ve daha sonra kendisi de kaçarak kurtulmuş olarak tanıtmaktadır¹¹⁷. Dönemin en önemli kaynağı ve olayın tanığı olan Nesevî de Orhan'ın Gence'de İsmailîler tarafından öldürüldüğünü¹¹⁸ zikretmektedir. Ancak o, daha sonra Diyarbakır önlerindeki son Moğol baskınında Orhan'ın Moğollara saldırdığını ve Sultanı kurtarmak için Moğol askerini üzerine çektiğini, arkasından önce Erbil'e gittiğini oradan İsfahan'a giderek orayı işgal ettiğini, Moğollar oraya geldikten sonra Fars' çekilerek 1241 yılına kadar orada kaldığını söylemektedir¹¹⁹. Bundan dolayı İbnü'l-Esîr'in ismini zikretmediği ve İsmailîler tarafından öldürülen bu Gence emîrinin gerçekten Orhan olup olmadığını tam olarak bilemiyoruz.

Celâleddin ile Anadolu'ya gelen diğer bir emîr *Buku Han*'dır. Celâleddin, Yassıçemen savaşından sonra, önce Kafkasya'daki konumunu güçlendirmek ve daha sonra da Diyarbakır'a hareketi sırasında, Buku Han'ı Moğolların hareketini takip için Azerbaycan'a göndermiştir¹²⁰. Celâleddin'in

¹¹³ Nesevî, s. 71, 73, 78; A. Taneri, s. 29-30.

¹¹⁴ Kiragos, s. 6-7.

¹¹⁵ İbnü'l-Esîr, C. 12, s. 432; A. Taneri, s. 59.

¹¹⁶ İbnü'l-Esîr, C. 12, s. 432.

¹¹⁷ Cüveynî, s. 347, 374-375.

¹¹⁸ Nesevî, s. 82-83.

¹¹⁹ Nesevî, s. 156.

¹²⁰ Cüveynî, s. 372-373.

ölümünden sonra kaynaklarda bu emîrdan de bahsedilmiyor. Ancak Celâleddin'in dedesi Harzemşah Muhammed Tekiş'in 1195 yılında *Kayır Buku Han* adlı bir emîr ile savaştığı¹²¹, daha sonra da *Kadir Buku Han* adlı emîr üzerine saldırarak onu önce esir aldığı, sonra da ona emîrlik vererek hizmetine aldığı kaydedilmektedir¹²². Bizce bu iki şahsın aynı kişi olması muhtemeldir ki, Cüveynî'nin aynı şahısları farklı isimlerle anması da bunu kuvvetlendirmektedir. Burada asıl önemli olan husus ise, Celâleddin'in Azerbaycan ve Anadolu'daki faaliyetlerinde yanında bulunan ve onun ölümünden sonra da 1237'deki ölümüne kadar Harezmîlerin lideri olan *Kayır Han*'ın da bizce yukarıda zikrettiğimiz *Kayır Buku Han* ile aynı kişi olma ihtimalidir. Celâleddin'in ölümünden sonra *Kayır Buku Han* ismine artık rastlanmıyor. Ama *Kayır Han* ismi Anadolu'daki Harezmîlerin en önde gelen bir komutanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Kaynakların onu Harezmli emîrler içinde ön plana çıkarmaları Harzemşah Muhammed Tekiş döneminden beri Harzemşahlar Devleti içindeki konumundan ve geçmişinden kaynaklanmaktadır. Bu da *Kayır Buku Han* ile *Kayır Han*'ın aynı kişi olduğunu kuvvetlendirmektedir.

3- Anadolu ve Çevresinde Harezmli İzleri

Moğol istilâsının Türkiye'nin siyasî, etnik-kabilevî ve kültür tarihine bir katkısı da hanedan soyundan olanlar ile beraber bütün bu Harezmli emîr ve idareciler ile onların emrindeki Harezmli Türkleri'nin Türkiye tarihinde yer almalarıdır. Gerek başlangıçta Celâleddin ile gelenler ve gerekse daha sonra İran, Kafkasya ve Suriye'den gelenler artık Anadolu'da yerleşmişlerdir ki bunlara ait hatıralar ve izler bugüne kadar gelmiştir.

Bu hatıralardan ilki, Celâleddin'in Anadolu'daki akıbeti hakkındaki farklı haberlerdir. Her ne kadar çağdaş kaynaklar onun Diyarbakır bölgesinde öldüğünü ve Meyyâfârkîn'de defnedildiğini yazarlarsa da Tunceli'nin Hozat ilçesinde "*Docik Baba*" olarak bilinen *Tacik Baba* ziyaretgâhının Celâleddin Harzemşah'a ait olabileceği şeklindeki kanaat dikkate şayandır. Buna göre Celâleddin'in, Meyyâfârkîn-Hazro-Palu istikametinde Murat Suyu'nu geçtikten sonra Dersim dağlık bölgesine sığınması uzak bir ihtimal değildir. Moğolların onu takip edememeleri de onun Dersim

¹²¹ Cüveynî, s. 270.

¹²² Cüveynî, s. 273-274.

bölgesine gelmiş olabileceğini göstermektedir¹²³. Onun Meyyâfârıkîn'de öldürüldüğüne dair genel görüşe rağmen Harput'ta öldürüldüğü şeklinde kayıtlar da vardır¹²⁴. Ayrıca Anadolu'da muhtelif aşiret, boy ve oymaklar, bil-hassa Şiiler ve Dersim bölgesindeki aşiretlerin Celâleddin'e mensubiyet iddiaları¹²⁵ ile Tunceli bölgesindeki aşiret isimlerinde Kafkasya'dan gelen Harezmi toplulukların izlerinin varlığı¹²⁶ da dikkate şayandır.

Bunlara ek olarak Erzincan-Dersim ve Bingöl-Kığı-Muş-Varto hatı boyunca yaşayan *Hormek* kabilesi mensupları, atalarından gelen rivayetlere dayanarak, kendilerini Harezmi Türkleri olarak kabul etmektedirler¹²⁷. Gerçekten de yukarıda zikrettiğimiz gibi Celâleddin Harezmsâh ile birlikte Ahlat kuşatmaları öncesinde ve sonrasında buralarda yağma ve istilâlarda bulunan ancak önce Yassıçemen ve nihayet Diyarbakır yakınlarında uğradığı son yenilgiden sonra Celâleddin'in hayatını kaybetmesi ile Harezmîlilerin adı geçen yerlerdeki dağlık bölgelere çekilmeleri dikkate alınırsa *Hormek* kabilesinin Harezmîliler ile ilişkisi daha iyi anlaşılabilir. Her ne olursa olsun bölgenin etnik- kabilevî yapısında ve kültüründe Harezmi izleri kendisini açıkça göstermektedir.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da olduğu gibi Batı Anadolu'da da Harezmi Türklerinin izlerini aşiret, boy ve oymak isimleri ile yer adlarında görmek mümkündür. Batı Anadolu'da bir beylik tesis eden Saruhan'ın kaynaklarda zikredilen Harezmi kumandanın bir halefi olması mümkündür ki, Alaşehir yer adları, böyle bir münasebeti kuvvetlendirmektedir. Muğla'daki *Horzum* adlı yerleşim ismi buna delalet ettiği gibi¹²⁸ Kütahya, İçel, Teke ve Alâiye'de *Harzem* adlı cemaat-ı Yörükandan aşiret ve cemaatlar¹²⁹, Kütahya-

¹²³ Nazmi Sevgen, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Yay. Hazırlayan: Ş. Kaya Seferoğlu-H.Kemal Türközü, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1982, s. 3.

¹²⁴ Ahmed Eflakî, *Menâkıbu'l-Ârifin*, C.I, Çev.T. Yazıcı, MEB, İstanbul 1964, s. 22.

¹²⁵ Bilal Aksoy, *Tunceli*, C.I, Ankara 1985, s.135-136; M.H. Yınanç, "Celâleddin Harzemşâh", s. 53. Dersim bölgesi halkının bu kanaatını dile getiren isimlerden biri de Dersim milletvekili Hasan Hayri Bey'in 3 Ekim 1921 tarihli BMM gizli oturumundaki konuşmasıdır. Bakz. Enver Konukçu, "Kara ve Akkoyunluların Yurdunda", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 86, Ekim 1993, s. 180-181.

¹²⁶ İbrahim Yılmazçelik, *Dersim Sancağı*, Elazığ 1999, s. 125-127.

¹²⁷ Mehmet Ş. Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1983, s. 72-87.

¹²⁸ P. Wittek, *Menteşe Beyliği 13-15 Asırda Garbi Küçük Asya Tarihine Ait Tetkik*, Çev. O.Şaik Gökyay, TTK, Ankara 1986, s.19,162; F. Sümer, *Oğuzlar*, 181, 228, 318, 357.

¹²⁹ Cevdet Türkay, *Başbakanlık Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak Aşiret ve Cemaatlar*, İstanbul 1979, s. 88-408; İ.H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Ak-Koyunlu Kara Koyunlu Devletleri*, TTK, Ankara 1998, s.39.

Aydın-Saruhan-Yalvaçta *Horzum* adlı Yörükân taifesi¹³⁰ yine Kütahya'da *Horzum-ı Kebîr*, *Horzum-ı Atık*, *Horzum-ı Cedîd*¹³¹, adlı toplulukların varlığı XIII. yüzyılın sonunda uç bölgelere sığınan Türkmen boyları içerisinde Harezmlilerin etkisini göstermesi açısından önemlidir. Ali Bahadır'ın da Ankara ve Batı Anadolu'daki isyan ve faaliyetlerinde¹³² buradaki Harezmlî Türklere dayanması onun Harezmlî Türklerden olabileceğini akla getirdiği gibi Afyon bölgesindeki Yörükler arasında da Harezmlîler bulunmaktadır.¹³³ Ayrıca Çukurova bölgesinde Torosların Aladağ kısmında atalarının Aydın'ın Alaşehir kasabasından geldiğini söyleyen ve Maraş, Kozan, Kayseri ve Sivas taraflarındaki obalar ile birlikte sayıları iki bin çadırın bulan *Horzum* aşireti yanında yine Torosların Binboğa kısmında yaşayan ve atalarının *Horzum*'dan Bingöl'e, daha sonra da Binboğa dağlarına geldiğini söyleyen *Horzum* obası mensupları¹³⁴ da Harezmlî Türklerinin Anadolu'daki uzantılarını teşkil etmektedirler.

Diğer taraftan Mardin'nin güney-batısında VI. yüzyıldan beri Bizans İmparatorluğu'nun doğu sınırlarını koruyan bir kale olan ve Bizans döneminden beri varlığı bilinen *Harzem* adlı önemli bir yerleşim bulunmaktaydı ki¹³⁵, burayı Mardin Artuklu emîri Kutbeddin'nin imar edip bağ ve bostan yaptığı kaydedilmektedir¹³⁶. Bitlis'te H. 800, 1014 ve 1092 tarihli tescil kayıtlarında bulunan bir vakfiyenin şahitleri arasında Mevlâna Şerefeddin el-Hılâtî el-Harezmi¹³⁷ adı dikkati çekmekte ve onun Ahlat'a yerleşmiş Harizmli unsurlardan geldiği anlaşılmaktadır. Urfa merkez köylerinden *Horzum* ve *Küçük Horzum* adlı köyler¹³⁸ ile Urfa-Siverek'te *Harzunî*¹³⁹ adlı köy de onların Urfa bölgesindeki hâkimiyetlerinin birer haurası olarak kalmıştır.

¹³⁰ Türkay, s. 422.

¹³¹ Türkay, s. 90.

¹³² İbn Bibî, 2, s. 151,160-161,164.

¹³³ Yusuf Z. Yörükân, *Anadolu'da Aleviler ve Tahtacılar*, Haz.Turhan Yörükân,TTK. Yay., Ankara 1988, s. 411.

¹³⁴ Ali Rıza Yalman, *Cenupta Türkmen Oymakları, II*, Haz. Sabahat Emir, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, s. 36-37, 360-362.

¹³⁵ Nejat Göyünç, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, İstanbul 1966, s. 18, 62-63.

¹³⁶ Ebû Bakr-i Tıhrânî, *Kitabı Diyarbakriyya Ak-Koyunlular Tarihi*, C. I, Yay. N. Lugal-F. Sümer, TTK. Yay., Ankara 1993, s. 61; Ramazan Şeşen, "İmad al-Din Al-Kâtib Al-İsfahani'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", *SAD*, 3, Ankara 1971, s. 297.

¹³⁷ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Nakışlar Yay., İstanbul 1980, s. 115.77 nd.

¹³⁸ 1974 Yılı İtibariyle Yerleşim Üniteleri Kılavuzu URFA, Köy İşleri ve Kooperatifleri Başkanlığı YSE Genel Müdürlüğü, Ankara 1974, s. 7.

¹³⁹ Mehmet Salih Erpolat, "XVI. Yüzyılda Siverek Sancağında İskan ve Nüfus", *Tarihte Siverek Sempozyumu Bildirileri*, 13-14Ekim 2001, Şanlıurfa 2002, s. 80.

Diğer taraftan Osmanlı belgelerinde Diyarbakır'da Garb-i Amid ve Şark-ı Amid kazalarında *Harzemi*¹⁴⁰, Kars-Ardahan'da *Küçük Harziyan*¹⁴¹ adları ile birer köy bulunurken, Anadolu'ya Celâleddin Harzemşah ile gelip onun ölümünden sonra Diyarbakır-Harput bölgesinde hâkimiyetlerini 1277 yılına kadar sürdüren ve yukarıda siyâsî rollerinden bahsettiğimiz *Bicar* ailesinin de yer adlarında izleri günümüze kadar gelmiştir. Osmanlı belgelerinde önceleri *Bacer Kazası*¹⁴² adıyla bir kaza hüviyetinde olan bir yerleşim birimi daha sonra köy ismi olarak *Bacervan*, *Bacirvan*, *Becir Ömer*, *Bicar Ömer*, *Bacuvan*, *Becivan*, *Bicar*¹⁴³ gibi farklı şekillerde yazılan bir merkez köy olarak karşımıza çıkmaktadır ki bu Bicarların bu bölgedeki hatırası ile alâkalı olmalıdır.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki, Moğol istilâsının Yakındoğu ve bilhassa Anadolu üzerindeki en önemli tesirlerinden biri, Celâleddin'den sonra ona tâbi olan Harezmîlilerin Anadolu, Suriye, Irak ve Mısır siyâsî olaylarında belirgin bir rol oynamış olmalarıdır. İkincisi ise, Harezmli yönetici ve emîrlerin Eyyubî, Memlûk ve Türkiye Selçukluları devletlerindeki konumları ile bilhassa Anadolu'ya dağılmış olan Harezmli toplulukların burada kalıcı bir statü ile yerleşik hayata geçmeleridir. Anadolu'nun etnik-kabilevî ve sosyo-kültürel yapısında gözle görülür tesirler meydana getiren bu Harezmli Türklerin istilâsını Harzem, Horzum, Harzunî gibi boy ve aşiret isimleri ile bu topluluk ve onların temsilcilerine ait yer adlarında gözlemek mümkündür. Üçüncü olarak da bütün Yakın doğu ve bilhassa Türkiye üzerinde derin tesirler bırakmış olan Moğol istilâ ve hâkimiyetinin habercisi ve âdeta bir provasını teşkil etmesidir. Ayrıca bütün bunlar XI. yüzyılın başlarından itibaren başlayan Anadolu'nun Türkleşmesi hâdisesinin sadece siyâsî ve askerî bir çerçeve içerisinde anlaşılmasının mümkün olamayacağını, bunun etnik, kabilevî, sosyal ve kültürel açıdan da ele alınması gerektiği ortaya çıkmaktadır.

¹⁴⁰ İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır(1790-1840)*, TTK. Yay., Ankara 1995, s. 159-160.

¹⁴¹ *Köylerimiz*, T.C. İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, Ankara 1968, s. 399.

¹⁴² İ. Yılmazçelik, *Diyarbakır*, s. 139.

¹⁴³ İ. Yılmazçelik, *Diyarbakır*, s. 144, 148, 151, 154, 158, 159, 163.

TÜRKİYE SELÇUKLULARI DÖNEMİNDE VE SONRASINDA VEFÂÎ TARİKATI (VEFÂÎYYE)

(TÜRKİYE POPÜLER TASAVVUF TARİHİNE FARKLI BİR YAKLAŞIM)¹

AHMET YAŞAR OCAK

Giriş

Sosyal tarihçilik açısından bakıldığında, Türkiye tarihinin Selçuklu ve Osmanlı dönemlerindeki tasavvuf düşüncesi ve hareketlerinin bugüne kadar yeterince biliniyor sanılan, veya daha önce dikkati çekmemiş pek çok konu ve meselesinin aslında pek de iyi bilinmediği veya hiç bilinmediği görülür. Bu çerçevede tarikatların sırf bir tasavvufî teşekkül olmayıp dönemlerinin yalnız dinî değil, siyasal, sosyal ve kültürel hayatında önemli roller icrâ ettikleri, hatta bazılarının bizzat baş rolü oynadıkları dikkati çekmekte gecikmez. Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de bazı tarikatların, bir takım sebeplerle diğerlerine nazaran bu yönleriyle öne çıktıkları bir gerçektir. İşte Vefâî tarikatı bunların en eskisidir ve her iki dönemde de önemli bir rol oynamıştır².

¹ Bu yazı, *Mesogeios*, 25-26 (2005), pp. 209-248'de İngilizce olarak yayınlanan makalenin Türkçe versiyonudur.

Kısaltmalar:

BOA= Başbakanlık Osmanlı Arşivi,

El^{1,2}= *Encyclopédie de l'Islam*, 1. ve 2. bs.

İA= *İslâm Ansiklopedisi*

TDVİA= *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.

VD= *Vakıflar Dergisi*,

ZDMG= *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*

² Selçuklu dönemindeki rolü vaktiyle ilk defa tarafımızdan yapılan bir çalışmada bahis konusu edilmiş ve Osmanlı dönemi ile bağlantısına dikkat çekilmişti (bk. *Babailer İsyanı*, Dergâh Yay., İstanbul 1980, ss.95-100; ayrıca bk. *La revolte de Baba Resul ou la Formation de l'Hétérodoxie Musulmane en Anatolie au XIIIe Siècle*, Publ. de la Société Turque d'Histoire, Ankara 1989, pp. 53-56. Mesele bu kitabın geliştirilmiş 2. ve 3. Türkçe baskılarında daha geniş olarak ele alınmıştır: bk. *Babailer İsyanı: Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslâm-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1996, 2. bs ss. 101-105.; 3. bs., ss. 110-115. Ayrıca bk. A. Yaşar Ocak, "Ebu'l-Vefâ", *TDVİA*.

Vefâî tarikatının mahiyeti, Anadolu topraklarına girişi ve buradaki mevcudiyetinin tarihsel gelişim seyri ve nihayet sözünü ettiğimiz rolü, yakın zamana kadar ne tasavvuf tarihi ile uğraşanların, ne de Selçuklu ve Osmanlı tarihçilerinin dikkatini çekti. M. Fuat Köprülü'nün de bu meseleye eğilmediği görülür. Sadece Abdülbaki Gölpınarlı önce eski bir kitabında XIV. yüzyıl mutasavvıf şâiri Âşık Paşa'nın Vefâî olduğunu belirtmiş³, daha sonra Yunus Emre hakkındaki bir kitabında da Baba İlyas ve Rum Abdalları'nın Vefâî olduklarına kısa bir değinmede bulunduktan sonra, Türkçe menâkıbnâmeden Ebu'l-Vefâ'nın hayat hikâyesini özetlemiştir⁴. 1980'lere kadar ilgili literatürde bu hususta herhangi bir yayına rastlanmaması da ilginçtir. Oysa Osmanlı devletinin kuruluş dönemini anlatan Osmanlı kroniklerinde Geyikli Baba gibi Rum Abdalları'ndan bahsedilirken, bunlardan bazılarının bu tarikatın müntesibi olduklarına dair kendi ağızlarından nakiller yer almaktaydı⁵. Hatta Âşıkpaşazâde kitabının girişinde kendini tanıtırken tasavvufî silsilesini açıkça bu tarikata, yani Vefâiyye'ye bağlıyordu⁶. Son yıllarda Halil İnalcık da Vefâî tarikatı meselesine Âşıkpaşazâde tarihiyle ilgili bir makalesinde temas etmiş ve özellikle Âşıkpaşazâde, Edebalı, Seyyid Velâyet ve Vefâî tarikatı bağlantısı üzerinde durmuştur⁷.

Kanaatimizce Vefâî tarikatının bu dikkatten kaçışının sebebi, adı geçen tarikatın yeterince tanınmaması, Anadolu'daki varlığının farkına varılamamış, varılsa bile önemsenmemiş olması, dolayısıyla Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde oynadığı rolün kavranamamasıydı. İşte bu makalenin amacı, bu pek bilinmeyen tarikatı bir problematik olarak gündeme getirmek ve böylece tartışılmasına bir başlangıç sunmaktan ibarettir. Ancak daha evvel, bu mesele ile ilgili temel kaynak olması hasebiyle, bu tari-

³ A. Gölpınarlı, *Yunus ile Âşık Paşa ve Yunus'un Bâtıniliği*, Kenan Basımevi, İstanbul 1941, s. 8.

⁴ Bk. A. Gölpınarlı, *Yunus Emre ve Tasavvuf*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1961, ss. 47-49. Gölpınarlı bu kadarla yetinmiş ve Vefâî tarikatının öneminden bahsetmemiştir. Öyle görünüyor ki, o asıl orijinal Arapça menâkıbnâmeyi görme imkânına da ulaşamamıştır.

⁵ Bu metinler aşağıda verilecektir.

⁶ Bk. *Âşıkpaşazâde Tarihi* s. 1; krş. Friedrich Giese, *Die Altosmanischen Anonymen Tavârih-i Âl-i Osman*, Breslau 1922, s. 3.

⁷ Bk. "How to read Âshik Pasha-zâde's history?", *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage*, ed. Colin Heywood-Colin Imber, The Isis Press, İstanbul 1994, ss. 139-156. Aynı makale şurada da yayımlanmıştır: *Essays in Ottoman History*, Eren Yay., İstanbul 1998, ss. 31-54. H. İnalcık bu makalesinde Şeyh Vefâ'nın kurucusu olduğu Vefâiyye ile Tâcu'l-Ârifin Seyyid Ebu'l-Vefâ'nın kurucusu olduğu Vefâiyye'yi karıştırmıştır.

katın kurucusu olan Seyyid Ebu'l-Vefâ'nın hayatını konu alan menâkıbnâmesinden kısaca bahsetmek gerekiyor.

Tezkiretu'l-Muttakîn ve Tabsıratu'l-Muktedîn yahut Menâkıbu Tâci'l-Ârifin Seyyid Ebi'l-Vefâ

Aşağıda kendisinden bahsedilecek olup, bazan XV. yüzyılda yaşamış Ebu'l-Vefâ el-Hârezmî ile karıştırılan⁸, Vefâî tarikatının kurucusu Tâcu'l-Ârifin Seyyid Ebu'l-Vefâ el-Bağdadî (öl. 501/1107) hakkında ana bilgi kaynağı, *Tezkiretu'l-Muttakîn ve Tabsıratu'l-Muktedîn* (veya *Menâkıbu Tâci'l-Ârifin Seyyid Ebi'l-Vefâ*) adını taşıyan Arapça bir menâkıbnâmedir. Yazarı, Şihâbu'd-Dîn Ebu'l-Hüdâ Ahmed b. Abdi'l-Mün'im eş-Şebrîsî el-Vâsıtî adında, XIV. yüzyılda yaşamış bir Vefâî şeyhidir. El-Vâsıtî eserini 773(1371)'te yazmaya başlamış, 777 Ramazan'ının başında (1376 Ocak başları) tamamlamıştır. Carl Brockelmann'ın eserinde kaydedilen bu menâkıbnâmeden⁹, ilk önce Franz Babinger ve Hans Joachim Kissling bahsetmişlerdir¹⁰. Daha sonra Alya Krupp bizzat Arapça orijinal versiyonu üzerinde çalışmıştır¹¹.

Halen iki cilt halinde mevcut Arapça yazma nüsha¹², toplam 183 varaktan müteşekkil olup her sayfada 29 satır bulunmaktadır ve 878/1473-74'te muhtemelen -artık mevcut olmayan- orijinal nüshasından istinsah edilmiştir. Yazar eserini, içlerinde kroniklerin de bulunduğu diğer bazı kaynaklar arasında özellikle

1- *Kitabu Devha(Ravza)ti Uli's-Safâ fi Menâkıbi's-Seyyid Ebi'l-Vefâ,*

2- *Delilü'l-Kavî li'stufâ' min Menâkıbi's-Seyyid Ebi'l-Vefâ,*

3- *Ünsü'l-Mürîdîn el-Vâsılîn li-Menâkıbi's-Seyyid Tâci'l-Ârifin,*

⁸ Ebu'l-Vefâ el-Hârezmî'ye dair msl.bk. Lâmiî Çelebi, *Terceme-i Nefehâtü'l-Üns*, İstanbul 1270, s. 490; Rızakulî Han Hidâyet. *Mecma'u'l-Fusahâ*, Tahran 1295 şh., II, 5-6.

⁹ *Geschichte des Arabischen Litteratur*, Suppl. Band 2, 1949, s.999.

¹⁰ F. Babinger, "Äsyq-pasas Gharîb-nâme", *Aufsätze und abhandlungen zur Geschichte Sudosteuroper und der Levante*, ed. Dr. Rudolf Trofenik, München 1966, II, 8; H.J. Kissling, "Schejh Seyyid Vilâyet (1451-1522) und sein angebliches Menâkıbnâme", *ZDMG*, 113 (1964), ss. 62-68.

¹¹ Çok önemli bir takım bilgiler ihtiva eden bu menâkıbnâme, Babinger ve Kissling'in kayıtlarına rağmen 1970'lere kadar dikkati pek çekmemişti. Alya Krupp bu menâkıbnâme üzerinde çalışarak Seyyid Ebu'l-Vefâ'nın biyografisine dair bir inceleme yayımlamıştır: *Studien zum Menâkıbnâme des Abu'l-Vefâ*, München 1976.

¹² Bk. Bibl. Nationale, de Slane, Ara, 2036, 2 cilt

4- *'Tetvîcu's-Sâdâtî's-Şurefâ bi-Menâkıbî's-Seyyid Tâci'l-Ârifin Ebi'l-Vefâ,*

5- *Fahru Zeyni'l-Âbidîn bi-Sırâtî's-Seyyid Tâci'l-Ârifin,*

6- *Muînu'r-Râşıkîn fî Menâkıbî Tâci'l-Ârifin*

gibi, daha önce yazılmış Ebu'l-Vefâ menâkıbnâmelerinden yararlanarak kaleme almıştır. Bunların biri hariç, neredeyse hemen tamamına yakını bugün kaybolduğu için, el-Vâsıtî'nin eseri önem kazanmaktadır. Bu itibarla eser, yalnız Ebu'l-Vefâ'nın biyografisi açısından değil, aynı zamanda Vefâî tarikatının kuruluş ve gelişmesini anlamak açısından da çok önemli görünmekte, hattâ kanaatimizce oldukça güvenilir, gerçekçi bir tarihsel çizgiye oturmaktadır¹³. Hatta onu bu açıdan Osmanlı döneminde Küçük Abdal'ın -her ne kadar yazarı onun gibi doğrudan şeyhinin yanında bulunmamış olsa da- kaleme aldığı (XV. yüzyıl) *Velâyetnâme-i Otman Baba* ile kıyaslayabiliriz¹⁴. Menkabe motifleri hariç, eserdeki şahıs kadrosunu teşkil eden kişiler, mekânlar, olaylar, hemen bütünüyle gerçektir. Bu itibarla üzerinde analitik bir çalışma yapmağa değer niteliktedir, fakat bunun yeri bu makale değildir.

Tâcu'l-Ârifin Seyyid Ebu'l-Vefâ el-Bağdadî

Menâkıbnâmesine göre, Tâcu'l-Ârifin Seyyid Ebu'l-Vefâ'nın asıl adı Muhammed b. Muhammed'dir. Menâkıbnâmesi kesin bir şekilde, doğum tarihini 12 Recep 417/29 Ağustos 1026, ölüm tarihini ise 20 Rebîulevvel 501/8 Kasım 1107 olarak veriyor¹⁵. Buradaki rivayete göre babası Seyyid Muhammed'in ataları, İmam Zeyne'l-Âbidîn sülâlesine mensuptur¹⁶. Seyyid Muhammed Irak'ta Zabala'da ikamet etmekte iken, bir ara seyyidlerin takibata uğraması üzerine buradan kaçıp Kûsan'da Benû Nercis isimli bir Kürt kabilesine sığınmış ve burada bir Kürt kızıyla da evlenmiştir. İşte Ebu'l-Vefâ bu evlilikten doğmuştur¹⁷. Ama bu hikâye önemli bir problemi de beraberinde getirmektedir: Eğer Ebu'l-Vefâ gerçekten İmam Zeyne'l-

¹³ Eser hakkında daha geniş bilgi için bk. Krupp, *a.g.e.*, ss.6-18, 19-25.

¹⁴ Bu velâyetnâmenin tarihsel açıdan analiz ve değerlendirilmesi için bk. Halil İnalcık, "Dervish and Sultan: An analysis of the *Otman Baba Vilâyetnâmesi*", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society*, Indiana Univ. Bloomington 1993, ss. 19-36.

¹⁵ Bk. el-Vâsıtî, I, 5a, 6.

¹⁶ *A.g.e.*, II, 85b.

¹⁷ *A.g.e.*,

Âbidîn sülâlesine mensup ise, baba tarafından Arap, ancak annesi tarafından Kürt olduğu kabul edilmelidir. Bu itibarla Ebu'l-Vefâ yarı Arap yarı Kürt sayılmalıdır¹⁸. Biz daha önce başka bir çalışmamızda, şeyhin tarikatının Türkmenler arasında yaygın ve önemli halifelerinden bazılarının Türk olmasına ve ortaçağ Arap kroniklerinin zaman zaman *Ekrâd* kelimesini, etnik kökenlerini ayırmadan -muhtemelen çoğunluğu Kürtler teşkil ettiği için olabilir- Anadolu, Suriye ve Irak'taki bütün konar-göçerler için kullandıklarına bakarak, onun bir ihtimalle Türk kökenli de olabileceğini yazmıştık¹⁹.

Kaynakların belirttiğine göre, ilk tahsilini Bağdad'da tamamlayarak Buhara'ya gitmiş ve orada dinî ilimleri öğrendikten sonra tekrar Bağdad'a dönerek Şeyh Ebû Muhammed Abdillâh b. Talha eş-Şunbukî'nin hizmetine girmek suretiyle tasavvufa intisab etmiştir. Zaten el-Vâsîtî'nin anlattığına göre, "Ebu'l-Vefâ" lâkabını da, kendisine bu şeyh vermiştir²⁰. Bir başka sûfî kaynağı, Muhammed b. es-Serrac el-Kureşî (öl. 1347)'nin *Tüffâhu'l-Ervâh*'i, onun bu lakapla Irak'ta anılan ilk kişi olduğunu yazıyor²¹.

¹⁸ Ebu'l-Vefâ'nın şu veya bu şekilde Kürt soyundan olması, 1990'lı yıllardan itibaren Türkiye'de Kürtçülük akımlarını savunan bir kesim tarafından sürekli bir şekilde spekülasyon konusu yapılmışa başlanmış ve halen de sürmektedir. Bu konuda msl. bk. Cemşid Bender, *Kürt Tarihi ve Uygarlığı*, Kaynak Yay., İstanbul 1991, ss. 94-97; aynı yazar, *Kürt Uygarlığında Alevilik*, Kaynak Yay., İstanbul 1991, ss. 78-79.

¹⁹ Bk. Ocak, *Babailer İsyanı*, I. bs. (1980), s. 98.

²⁰ Bk. el-Vâsîtî, I, 4b,8b; II, 86a-88b, Şeyh Şunbukî hakkında bk. a.g.e., I, 6b.

²¹ Muhammed b. es-Serrac el-Kureşî, *Tüffâhu'l-Ervâh ve Miftâhu'l-Erbâh*, Berlin Staatsbibliothek, katalog W. Ahlwardt, nr. 8794. v. 24b. XIV. yüzyılın ilk yarısına ait olup dönemin Anadolu'sunda yaşamış Sarı Saltuk ve Barak Baba gibi bazı meşhur sufilerinin biyografisi ve menkabelelerini de ihtiva eden, ancak bugüne kadar bilinmeyen ve dolayısıyla kullanılmayan, bu çok mühim sufi kaynağının bulunuşuyla ilgili ilginç ve tuhaf bir hikâyesi vardır. Bu eseri birbirlerinden habersiz olarak ilk keşfeden ve kullanan iki kişiden biri, sanat tarihçisi Machiel Kiel, diğeri ise genç Süûdî meslektaşımız Ebu'l-Fazl Muhammed b. Abdillâh el-Könevî'dir. Kiel "Sarı Saltuk: Pioner des Islam auf dem Balkan im 13. Jahrhundert" (*Aleviler/Aleviten: Kimlik ve Tarih/Identität und Geschichte*, ed. İsmail Engin-Erhard Franz, Deutsches Orient Institut, Hamburg 2000, band 1, ss. 253-286.) isimli makalesinde bu eserin Berlin nüshasını kullanmıştır. Ebu'l-Fazl Muhammed ise aynı eserin Princeton nüshasını *Kalenderiler'e* dair yayımladığı *es-Süfiyyetu'l-Kalenderiyye: Târihu'hâ ve Fetvâ Şeyhi'l-İslâm İbn Teymiyyete Fihâ* (Beyrut 1423-2002, ss. 208-214) adlı kitabında hem uzun uzun tanıtmış hem de geniş ölçüde kullanmıştır. Ebu'l-Fazl Konya'da bulunduğu sırada bu kitaptan Mikâil Bayram'a söz etmiş ve eserin kütüphane referanslarını vermiştir. Mikail Bayram ise, eseri "Türkiye Selçuklularına Dair Yeni Bir Kaynak" (*Name-i Aşina*, yıl 4, sayı 2 (Yaz 2002), ss.53-66) isimli bir makalede kendi keşfi imiş gibi tanıtmıştır. Biz burada Sayın Ebu'l-Fazl'ın lutfettiği Berlin nüshasının fotokopisini kullandık.

Kaynaklarımıza bakılırsa, Ebu'l-Vefâ, devrinde Irak'ta çok büyük bir ün kazanmış ve zamanının en ileri gelen şeyhlerinden sayılmaya başlamıştı²². Zaten yukarıda el-Vâsıtî'nin kaynakları arasında sayılan Ebu'l-Vefâ menâkıbnâmelerinin sayıca çokluğu da bunu gösteriyor. El-Vâsıtî, şeyhin fıkha dair bir risalesiyle, tasavvufa ait *Hulâsatu't-Tevhîd* adında bir eserinden bahsetmektedir²³.

Ebu'l-Vefâ'nın aşağı yukarı bütün sosyal tabakalara mensup birçok müridi olmuştu. Es-Serrac onun o devirde İslâm'ın önde gelenlerinden (*min a'lâmi'l-İslâm*) olup sayısız müridinin bulunduğunu, Irak şeyhlerinin söylediğine göre onun aleminin altındaki müridler içinde on yedi sultanın da yer aldığını (*Enne tahte alemihi min müridihi seb'ate aşere Sultânen*) kaydediyor²⁴. Nitekim el-Vâsıtî de, Abbasî halifesi el-Kâim bi-Emri'llah'ın (1031-1075), şeyhin gittikçe büyüyen şöhretinden korkup belki de hilâfet makamına karşı bir harekete girişmesinden endişe ettiğini yazıyor²⁵. Ona göre, halife bu korkunun sevgiyle, sapık inançlar yaydığı iddiasıyla kendisini saraya çağırıp devrin ulemâsının huzurunda imtihana tabi tutmuştu. Fakat Seyyid, bütün sorulara uygun cevaplar vererek hazırlanan tuzağa düşmemişti. Böylece aleyhine çıkartılan dedikoduların asılsızlığını da ortaya koymuş oluyordu²⁶. Bu kayıtları mübalağalı kabul etsek bile, Ebu'l-Vefâ'nın zamanında Irak'ta çok ünlü, yüksek prestij sahibi bir şeyh olduğuna şüphe yoktur.

El-Vâsıtî kitabında her ne kadar Ebu'l-Vefâ'yı belirtilen türden ithamlar karşısında müdafaa etmek amacını güdüyorsa da, eserdeki diğer pasajlar, gerçekte onun Ehl-i Sünnet çizgisine çok sıkı uyan bir şeyh olmadığı, yahut ta kendisi bu çizgiye sadık kalsa bile, çok kalabalık olan müritlerinin hiç olmazsa önemli bir kısmının bu çizginin dışında olduğu intibahını kuvvetlendirecek niteliktedir. Bu konumuyla o, ıpkı Kanunî Sultan Süleyman

İşte bu kaynakta da Ebu'l-Vefâ hakkında uzunca bir pasaj bulunmaktadır. Eser el-Vâsıtî'nin eserinden yaklaşık bir otuz yıl kadar önce yazılmış olması bakımından da önemlidir.

²² Bk. Abdul-Vahhab eş-Şârânî, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, Kahire 1360, I, 107; Muhammed el-Gazzî, *el-Kevâkibu's-Sâire fi â'yâni'l-Mietü'l-Âşire*, nşr. C. S. Cebbur, Beyrut, 1945, I, 127; Harîrîzâde Kemale'd-Dîn, *Tibyânü Vesâilil-Hakayık*, Süleymaniye (Fatih) Ktp., nr. 432, III, 221a-225b.; İbrahim Rifat Paşa, *Mir'âtu'l-Harameyn*, Kahire 1334, III, 134-136.

²³ El-Vâsıtî, II, 85b. Ebu'l-Vefâ'nın hayatı hakkında daha geniş bilgi için Krupp'un makalesine bakılabilir.

²⁴ Bk. es-Serrac, *Tuffâhu'l-Ervâh*, v. 24a.

²⁵ El-Vâsıtî, I, 45b.

²⁶ A.g.e., aynı yerde.

zamanındaki ünlü Halvetî şeyhi İbrahim Gülşenî (öl. 1534)'ye benzemektedir. O da müridlerinin Ehl-i Sünnet dışı davranış ve hareketleri dolayısıyla İstanbul'a çağrılmış, sarayda Osmanlı sultanının huzurunda ulemâ tarafından sıkı bir sorgulamaya tabi tutulmuş, fakat bunu başarıyla atlattığı²⁷.

Menâkıbnâme'deki ilgi çekici bir anekdot, Ebu'l-Vefâ'nın müridleri hakkında çıkan söylentilerin yaygın olduğunu doğruluyor. Buna göre, bir gün halife hizmetkârlardan biriyle şeyhe bir mektup ve bir şarap kadehi gönderir. Mektubu alan şeyh, onu açmadan önce kadehin gönderilişinin sebebini sorar. Hizmetkâr mektubu açıp okumasını, cevabın orada yazılı bulunduğunu söyler. Şeyh mektubu açar ve şu satırlarla karşılaşır: "*Huzurunda kadın ve erkeklerin bir araya toplayarak âyin yaptığın zamanlarda, sana bu kadehle onlara şarap sunmak yakışır...*"²⁸. Bu pasaj bize, Seyyid Ebu'l-Vefâ'nın kadın ve erkeklerin bir arada bulunduğu âyinler yaptığını ima etmekte olup, Ahmed-i Yesevî'nin Mâverâünnehr'de icra ettiği benzer âyinler sebebiyle uğradığı eleştirileri hatırlatıyor²⁹.

Bugün İran'daki Ehl-i Haklar, Ebu'l-Vefâ'ya büyük takdis ve tâzim hisleleriyle bağlıdırlar. Ebu'l-Vefâ bu mezhepte, büyük bir takdis konusu olup, *Heftevâne* yahut *Heft Ten* denilen *Yedi Vücut*'tan üçüncüsü olarak kabul edilmektedir. Ehl-i Haklar'daki inanışa göre bu *Yedi Vücut*'u oluşturan kutsal şahıslardan her biri, belli sürelerle belli bir takım şahısların bedninde yeniden dünyaya gelirler³⁰.

Vefâî tarikâtı (Vefâiyye, Vefâîlik)

Ebu'l-Vefâ'nın adıyla anılan Vefâî tarikâtının (Vefâiyye'nin) nasıl bir tarikât olduğuna, meselâ ritüellerine, usûl ve erkânına dair fazla bilgimiz yoktur. Ebu'l-Vefâ tarafından kurulan bu tarikât, genellikle onun şeyhinin adıyla birlikte, *Vefâiyye-Şunbukiyye* olarak da bilinmektedir³¹. Bunun sebebi, Şunbukiyye'nin kurucusu olan Muhammed eş-Şunbukî'nin ve-

²⁷ Msl. bk. Nev'izâde Atâyî, *Zeyl-i Şakayık*- İstanbul 1268, ss.67-68 vd.; Kasım Kufralı, "Gülşenî", *İA* ; Tahsin Yazıcı, "Gulshani", *El*².

²⁸ *Ag.c.*, I, 46b-47a.

²⁹ Bk. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1976, 3. bs., ss. 23.

³⁰ Bk. Heshmetullah Tabibi, "Influences of the Seven Amshasepand on the religious beliefs of the Ahle Haqq Kords", *Barrasiha-ye Tarikhi*, VI/3, s. 98.

³¹ Msl. bk. Spencer Trimingham, *The Sufi Orders in Islam*, Oxford 1971, s. 28.

fatundan sonra yerine Ebu'l-Vefâ'nın geçmiş olması olsa gerektir. Böylece Vefâiyye'nin başlangıçta Şunbukiyye'nin bir kolu olduğunu, fakat giderek bağımsızlaştığını düşünmek mümkündür. El-Vâsıtî'nin eserinden, Şunbukiyye'nin Seyyid Abdu'l-Kadir el-Cîlî (el-Kilânî) ve Seyyid Ahmed er-Rifâî'nin tarikatları geleneği içinde şekillendiği izlenimi uyanıyor. Fakat bu, bir anakronizm problemi ortaya çıkarıyor. Şöyle ki: Abdu'l-Kadir el-Cîlî'nin, gerek Ahmed er-Rifâî'nin, gerekse Ebu'l-Vefâ'nın vefat, hattâ doğum tarihleri çok iyi biliniyor. Abdu'l-Kadir el-Cîlî 561/1165³², Ahmed er-Rifâî 578/1182'de vefat ettiğine göre³³, bu ikisinin de 1107'de vefat eden Ebu'l-Vefâ'dan sonra yaşadıkları çok açıktır. Kaldı ki Ebu'l-Vefâ'nın şeyhi Muhammed eş-Şunbukî'nin adı geçenlerden sonra veya en azından onların döneminde yaşamış olması mümkün olamaz. Böyle olunca Vefâiyye'nin Kadirî ve Rifâî geleneği içinde mütâlâa edilmesi söz konusu edilmemelidir. Dolayısıyla eserini 1371 yılında tamamlamış olan el-Vâsıtî'nin, Vefâiliği bilerek o zamanlar Ortadoğu'da çok güçlü ve yaygın olan bu iki tarikat geleneği içinde gösterdiğini düşünebiliriz. Veya ikinci bir ihtimal, el-Vâsıtî'nin Ebu'l-Vefâ'nın vefat tarihini yanlış kaydetmiş olabileceğidir ki, bu bize birincisinden daha zayıf bir ihtimal gibi geliyor. Çünkü onun, kitabına konu edindiği, üstelik müntesibi olduğu tarikatın kurucusunun vefat tarihini tahkik etmeden kaydetmiş olması biraz zor görünüyor.

Yukarıda naklettiğimiz menkabe göz önüne alınırsa, bu eserden, Ebu'l-Vefâ'nın kadınlı erkekli âyinler yaptığı sonucunu çıkarabiliriz. Ancak gerçekten Ebu'l-Vefâ bu tür âyinler yapıyor idiyse, o takdirde Vefâiliğin Yesevîliğe benzeyen bir tarikat olduğunu tahmin etmek de mümkündür. Ama Ebu'l-Vefâ'nın 501/1107, Ahmed-i Yesevî'nin ise 1167 tarihinde vefat ettiği göz önüne alınırsa, Vefâiliğin Yesevîlik'ten önce ortaya çıkmış bir tarikat olduğu kesindir³⁴. Ahmed-i Yesevî'nin ölüm tarihi doğru ise, onun Ebu'l-Vefâ'nın değil, Abdu'l-Kadir el-Cîlî'nin çağdaşı olduğu görülüyor.

³² Bu konuda bk. D.S. Margoliouth, "Abd al-Kâdir al-Djilânî", *EI*^I; W. Braune, "Abd al-Kâdir al-Djilânî", *EI*²; Süleyman Uludağ, "Abdülkâdir-i Geylânî", *TDVİA*.

³³ D.S. Margoliouth, "Ahmad al-Rifâî", *EI*^I; Mustafa Tahrâlı, "Ahmed er-Rifâî", *TDVİA*.

³⁴ Devin DeWeese'in Ahmed-i Yesevî ve Yesevîlik üzerine yayımlanmak üzere olan bir çalışma yaptığını, bu çalışmanın, en başta Ahmed-i Yesevî'nin 1167'de değil, 1220'li yıllarda henüz hayatta olduğu gibi, F. Köprülü'nün fikirlerini kökten değiştirecek bazı verilere ulaştığını, dostumuz Ahmet T. Karamustafa'dan öğrenmiş bulunuyoruz. Eğer gerçekten böyle ise, bu takdirde Anadolu popüler süfiliğine bakış açımızı bütünüyle gözden geçirmek icap edecektir.

Diğer yandan Tahsin Yazıcı, Vefâîliği Şâzeliyye'nin Mısır ve Suriye'deki kolu olarak zikrediyor³⁵. Onun listesinde adını vermediği bu kolun kurucusu, 760/1358'de vefat etmiştir³⁶. Bu takdirde ise bu *Vefâîyye*, Ebu'l-Vefâ'nın tarikatı olamaz. O, *Ebu'l-Vefâîyye* adında bir tarikat daha mevcut olup bunun da Rifâîyye'nin Sa'diyye şubesinin bir kolu olduğunu yazıyor, fakat yine kurucusunun adını zikretmiyor³⁷. Yazıcı'nın listesindeki bu *Ebu'l-Vefâîyye* de anlaşıldığı kadarıyla Ebu'l-Vefâ'nın tarikatı değildir³⁸. Bu adı taşıyan diğer bir tarikat da Zeynu'd-Dîn Hâfî (öl. 1435)'nin kurduğu Zeyniyye tarikatının bir kolu olup, Seyh Vefa diye meşhur Osmanlı sufisi Muslihu'd-Dîn Mustafa (öl. 1495)'ya mensup Vefâîyye tarikatıdır, ki, Aşıkpaşazâde'nin damadı Seyyid Velâyet (öl. 1522), aynı zamanda işte bu Vefâîyye'ye de mensuptu. Seyyid Velâyet böylece hem Seyh Vefâ'nın Vefâîyye'sini, hem Aşıkpaşa'nın temsil ettiği Ebu'l-Vefâ'nın Vefâîyye'sini şahsında birleştirmiş oluyordu. Bu durumda *Vefâîyye* adıyla dört ayrı tarikat bahis konusu oluyor demektir. Öyle görünüyor ki, muahhar tasavvuf kaynakları aynı ismi taşıyan bu tarikatları birbirine karıştırmışlar ve her birini değişik bir takım tarikatlara bağlamakla bir karmaşa yaratmışlardır. Bu karmaşadan, el-Vâsûtî de nasibini almış görünüyor.

Bu itibarla köken bağlantıları ne olursa olsun, Ebu'l-Vefâ'nın kurduğu bu tarikatın tarihinin bir hayli problemlili olduğu, dolayısıyla detaylı bir monografik incelemeyi gerektirdiği açıktır.

Anadolu ve Vefâî Tarikatı

Baba İlyas, Ebu'l-Vefâ ve Vefâîlik

Vefâî tarikatının teşekkül dönemine ait önemli bilgiler ihtiva etmesine mukabil, Arapça menâkıbnâme, onun Anadolu'ya girişine ve buradaki gelişmesine, faaliyet ve tesirlerine dair hiç bir bilgi vermemektedir. Bu itibarla her ne kadar Babaî isyanının bu tarikat bünyesinde hazırlandığı,

³⁵ Ebu'l-Hasan Ali b. Abdillâh eş-Şâzili'nin vefat tarihi 656/1258'dir, ki görüldüğü üzere Ebu'l-Vefâ'dan sonra yaşamıştır. Ona dair bk. A. Cour, "al-Shâdhilî", *El'*; P. Loury, "al-Shâdhilî", *El'*; aynı yazar, "Shadhiliyya", *El'*.

³⁶ Bk. "Tarikat", *İA*.

³⁷ Bk. "Tarikat", *İA*. Bu maddede *El'*'de L. Massignon'un kaleme aldığı "Tarika" maddesinin T. Yazıcı tarafından genişletilmiş ve tadilata uğratılmış biçimi olup burada mevcut liste de Yazıcı tarafından düzenlenmiştir.

³⁸ Vefâîyye-i Zeyniyye'ye dair bk. Reşat Öngören, *Tarihte Bir Aydın Tarikati: Zeyniler*, İnsan Yayınları, İstanbul 2003, ss. 130-148.

Baba İlyas'ın onun belirtilen yüzyılda Anadolu'daki en önde gelen temsilcisi olduğu biliniyorsa da, Vefâî tarikatının Anadolu topraklarına girişi ve yayılması henüz karanlık bir meseledir. Bunun sebebi belki, bu esere kaynak olan önceki menâkıbnâmelerin yazıldığı dönemlerde herhalde Anadolu'nun henüz Türkler tarafından alınmamış veya alınmış olsa bile, tari-kaun henüz buraya nüfuz edememiş olması olsa gerektir. Elimizdeki eserin yazarının ise yine muhtemelen Anadolu'da bulunmamış ve burasını pek tanımamış olması sebebiyle, bu konudan bahsetmediğini düşünebiliriz. Türkçe çevirisi de, Seyyid Velâyet'le ilgili eklentinin dışında, tarikatın Anadolu'daki tarihine dair herhangi bir bilgi ihtiva etmez.

Menâkıbu'l-Kudsiyye'deki bir parça, Baba İlyas'ın kadın erkek karışık zikir meclisleri tertip ettiğine imada bulunur³⁹. Bu, yukarıda belirtildiği gibi, büyük bir ihtimalle Vefâîlik'te tatbik olunan bir âyin şekli olduğu gibi, Yesevîliğe de yabancı değildir. Üstelik, Hârezm'de Yesevîliğin yaygın olduğu, Baba İlyas'ın ve aşağıda bahsi geçecek olan şeyhi Dede Garkın'ın Hârezmli Türkler'den oldukları ihtimalinin yüksekliği düşünülürse, gerek onun gerekse Baba İlyas'ın Anadolu'ya gelmeden önce Yesevîlik'le de bağlantıları bulunup bulunmadığı, bir mesele olarak gündeme geliyor. Bu mühim konu henüz aydınlanmış değildir. Şu var ki, Anadolu'daki Türkmenler arasında her iki tarikata mensup çevrelerin birbiriyle yakın temas içinde bulunduğu ihtimali de oldukça yüksek görünüyor. Ancak bugün için, bu son hususu açıklığa kavuşturabilecek herhangi bir tarihsel veri elimizde yoktur.

Baba İlyas'ın Ebu'l-Vefâ ile bağlantısını, Baba İlyas'la aynı soydan gelen tarihçi Âşıkpaşazâde, çok iyi bilinen şu açık ifadesiyle kurmaktadır:

"Ben ki fakir derviş Ahmed Âşıkîyem ibn Şeyh Yahya ibn Şeyh Süleyman ve ibn Balî Sultanu'l-âli Âşık Paşayem ve ibn Mürşidü'l-âfâk Muhlis Paşa'yem ve ibn *Kutbu'd-devrân Baba İlyas halifetü's-Seyyid Ebu'l-Vefâ Tâcu'l-Ârifin* nevrallahu kabrehum..."⁴⁰.

Üstelik o, görüldüğü gibi bu bağlantıyı bizzat Ebu'l-Vefâ'nın adını zikrederek kuruyor. Âşıkpaşazâde'ye bakılırsa, Baba İlyas, XI. yüzyılın ünlü mutassavvıflarından ve Vefâî tarikatının kurucusu Ebu'l-Vefâ'nın halifelerden biridir. Bu intisap zinciri, daha doğrusu -her ne kadar Baba İlyas ile

³⁹ Bk. Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye fî Menâsibi'l-Ünsiyye*, nşr. İsmail E. Erünsal- A. Yaşar Ocak, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1995, 2. bs. ss. 22-23.

⁴⁰ Bk. Âşıkpaşazâde, s. 1. Ayrıca bk. Trimmingham, s.70.

Ebu'l-Vefâ arasındaki şahsiyetler sayılmasa da- silsile, yalnızca Âşıkpaşazâde tarafından zikredilmektedir. Zaman itibariyle Baba İlyas'a Âşıkpaşazâde' den daha yakın olan Elvan Çelebi, dedesinin adına kaleme aldığı menâkıbnâmesinde -en azından mevcut sayfalarda- böyle bir bağlantıdan söz etmemektedir. Bu, bahis konusu bağlantının mevsukiyetini şüpheyile karşılamamızı gerektirecek bir durum mudur? Kanaatimizce hayır. Çünkü Âşıkpaşazâde bilfiil yaşadığı dönemde bu tarikatın önemli bir temsilcisi olarak bu bağlantıyı en iyi bilebilecek durumdadır ve durup dururken böyle bir silsile uydurmağa ihtiyacı yoktur. Ayrıca Şeyh Edebalı'nın da bu silsilenin mensubu olduğu, aşağıda bahis konusu yapacağımız, Türkçe *Menâkıb-ı Tâcu'l-Ârifin Şeyh Ebu'l-Vefâ'nın* baştarafında açıkça şöyle belirtiliyordu:

"Osman Han Gazi tâbe serâhu hazretlerinin kavmi içinde Hazret-i Tâcu'l-Ârifin Seyyid Ebu'l-Vefâ kuddise sirruh hulefâsından bir aziz var idi. Şeyhu's-şüyûh menba'u yenâbii'l-fütûh câmi'u'l- kemâlât hâvi'l-kerâmât mazharu'l-envârî'l-ilâhiyye menşe'u't-tecelliyâtı's-samedâniyye Hazret-i Şeyh Edebalı dirleridi, kerâmat-ı zâhire ve se'âdât-ı bâhire olub...."⁴¹.

Ebu'l-Vefâ silsilesi, aşağıda görüleceği üzere, ayrıca ilk Osmanlı kroniklerinde Geyikli Baba'nın ağzından nakledilen ifadelerle de teyit edilmiş bulunmaktadır. Böyle olunca, Elvan Çelebi menâkıbının, yani *Menâkıbu'l-Kudsiyye'nin*, halihazırdaki sayfalarında Tâcu'l-Ârifin Seyyid Ebu'l-Vefâ'nın adının geçmediğini ileri sürerek onun Vefâî tarikatına mensubiyetinin söylenemeyeceği, tamamen mesnetsiz bir iddia olur. Üstelik bu eserin bugün mevcut olmayan baş tarafındaki sayfalarda Ebu'l-Vefâ'nın zikredilip edilmediğini bilmiyoruz.

O halde Baba İlyas'ın Vefâî tarikatına mensubiyetini tartışmak gereksizdir. Bunlar bu tarikatın XIII. yüzyılda Selçuklu devri Anadolu'sunda en azından belli bir zamandan beri mevcut olduğunu gösterir. Her ne kadar dönemin, İbn Bibi, Aksarâyî ve Eflâkî gibi muhtelif mahiyetteki yazılı kaynakları XIII. yüzyılda Anadolu'da *Vefâîlik* diye bir tarikatın varlığından söz etmezlerse de, buraya kadar anlatılanlar, bu tarikatın Anadolu'da mevcudiyetini ispat edebilecek durumdadır.

⁴¹ Bk. *Menâkıb-ı Tâcu'l-Ârifin Şeyh Ebu'l-Vefâ Tercemesi*, Süleymaniye (Esad Efendi) Ktp., nr. 2427, v. 3a.

Baba İlyas o devirde bu tarikatın konar göçer Türkler ve Kürtler arasındaki en güçlü ve önde gelen şeyhi olarak Amasya havalisinde yaşamaktaydı. O adını alan isyanı (Babaîler İsyanı) bu hüviyetiyle hazırlayıp devreye soktu. Bu sebeptendir ki biz, hep yazılıp söylendiği gibi onun kendi adını, daha doğrusu ünvanını taşıyan bir *Babaî* tarikatı kurmadığını, bu isimde muhayyel bir tarikatın sonraki Osmanlı yazarları tarafından ona nisbet edildiğini, kısaca böyle bir tarikatın o zaman mevcut olmadığını, Baba İlyas'ın bir Vefâî şeyhi olduğunu vaktiyle ısrarla vurgulamıştık¹².

Dede Garkın

Öte yandan Âşıkpaşazâde'nin eserindeki Ebu'l-Vefâ'ya karşılık, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*'de Baba İlyas'ın şeyhi olarak Dede Garkın'ın adı geçiyor. Elvan Çelebi eserinde Dede Garkın'a geniş yer ayırmış, onu Baba İlyas sülâlesinin "cedd-i alâ" sı, yani büyük dedesi olarak nitelemiştir. Ona göre Dede Garkın "tevbe ve irşad"a mezun kılındığından beri insanları dâvet etmiş, şöhreti giderek artmış, müridleri çoğalmış, her biri keramet sahibi dört yüz halifesi olmuştur. İrşadı kime ulaştıysa onu Allah'ın rahmetine gark etmiş, bu yüzden kendisine "Garkın" denilmiştir¹³. İşte tarihsel kimlik ve kişiliği hakkında bunların dışında hemen hemen müspet hiç bir şey bilmediğimiz bu ilginç şahsiyet, her hal ü kârda Baba İlyas'la Ebu'l-Vefâ arasındaki bağlantı noktasında bulunması ve onun şeyhi olarak Vefâîliğin XIII. yüzyılda Türkiye topraklarındaki, adı bizce mâlûm en eski ve çok önemli temsilcisi olması itibarıyla kilit -ve aynı zamanda problem- şahsiyet gibi görünüyor.

Bugün Türkiye'de adını taşıyan saygın bir Alevî dede (seyyit) ocağı bulunan Dede Garkın, gerçekte kimdir? Daha önce onun hakkındaki bütün bilinenler, *Menâkıb-ı Hacı Bektaş-ı Velî (Vilâyetnâme)*'deki bir pasajdan ibaretti¹⁴. Ancak şunu unutmayalım ki, Elvan Çelebi'nin adı geçen şeyhe dair verdiği bilgiler hem *Vilâyetnâme*'den daha eski, hem de onu tamamlayıcı mahiyette olduğundan hayli kıymet ifade eder. Böylece onun sayesinde, yakın zamana kadar hüviyeti tamamen meçhul kalmış bulunan

¹² Ocak, *La Revolte de Baba Resul* s. 80; aynı yazar, *Babaîler İsyanı*, ss. 151-153.

¹³ Elvan Çelebi, ss. 9-18. Dede Garkın hakkında ayrıca bu eserin inceleme kısmına bk. ss. XL-XLIII.

¹⁴ Bk. *Manâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektaş-ı Velî (Vilâyetnâme)*, nşr. A. Gölpınarlı, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1958, ss. 22. .

bu Türkmen babasının Baba İlyas'la bağlantısı gün ışığına çıkmış, dolayısıyla Vefâî tarikatı mensubu olduğu, bu sayede anlaşılabilmiştir.

Dede Garkın, *Menâkıbu'l-Kudsiyye* tarafından açıkça Baba İlyas'la bağlantı içinde gösteriliyor. Kaynakların hiç biri Baba İlyas'ın Dede Garkın adlı bir şeyh ile olan münasebetlerinden bahsetmezken, Elvan Çelebi Baba İlyas'ın onun baş halifesi olduğunu gösteren ifadeler kullanıyor¹⁵. Ona göre, Dede Garkın kendi halifeleri arasından Hacı Mihman, Bağdın Hacı, Şeyh Osman ve Ayna Dôla (Ayna Döve, Aynu'd-Devle) adlarındaki dört şahsı seçerek genç halifesi Baba İlyas'ın emrine vermiş ve onları Rum diyarını (Anadolu'yu) irşad etmekle vazifelendirmiştir. Baba İlyas da maiyetindeki bu dört halifeyle Rum diyarına gelerek kendilerini muhtelif yerlere yollamış, onlar da oralarda yerleşerek irşada başlamışlardır¹⁶. Elvan Çelebi'nin özetlediğimiz bu ifadeleri, Dede Garkın'la Baba İlyas'ın aynı Türkmen çevresinin ve aynı tarikatın mensubu olduğunu göstermesi bakımından ehemmiyet taşıyor.

Dolayısıyla, Baba İlyas'la aynı sülâleye mensup bu iki "şeyh" torunun, yani Elvan Çelebi ile Âşıkpaşazâde'nin verdikleri -ve bizce aile mensubu oldukları için doğruluğundan şüphe edilmemesi gereken- bilgileri birleştirdiğimizde, hem Dede Garkın'ın ve halifesi Baba İlyas'ın, hem de onunla beraber Anadolu'ya gelen adları geçen dört şahsın, Vefâî tarikatının XIII. Yüzyıl Türkiye'sinin topraklarındaki ileri gelen temsilcileri oldukları sonucu kesinlik kazanıyor.

Menâkıbu'l-Kudsiyye'nin kayıtları tahlil edildiği zaman, Dede Garkın'ın pek çok benzeri gibi müridleriyle -muhtemelen Moğol istilâsı önünden kaçarak Anadolu'ya geldiği sonucu çıkarılabilir. Zamanla büyük bir şöhret kazanarak müridlerinin sayısını çoğaltmıştır. Esere göre devrin -I. Alâeddin Keykubâd (1220-1237) olması kuvvetle muhtemel- Selçuklu sultanı, kendisiyle dostluk kurmuş ve bunun bir göstergesi olarak ona on yedi pare köy vakfetmiştir¹⁷. Dede Garkın'ın yerleştiği yerin, *Vilâyetnâme* yardımıyla Elbistan olduğunu tahmin edebilmek mümkündür. O burada yıllar boyu Vefâîliği yaymış ve müridlerinin sayısı gittikçe kalabalıklaşmış olmalıdır. Yukarıda da belirtildiği gibi, Elvan Çelebi'ye göre Baba İlyas ile Rum'a gidenler de dahil olmak üzere, kendisi kalabalık bir halifeler kad-

¹⁵ A.g.e., ss. 17-18.

¹⁶ A.g.e., ss. 18-19 vd..

¹⁷ A.g.e., ss. 7-9.

rosuna sahiptir. Bu ifade mübalağalı bulunsa bile, yine de bu zatın hatırı sayılır ve etkili bir şahsiyet olduğunu göstermesi bakımından dikkate alınmalıdır.

Eğer bu bilgiler değerlendirilirse, Baba İlyas'ın Dede Garkın ile daha önceden bir arada olduğu, aynı sosyal çevreye mensup bulundukları sonucuna varılır. Herhalde Elbistan dolaylarına yerleşmiş bulunan Türkler'den meydana gelen bu topluluk, daha evvel Moğol istilâsı sırasında Hârezm'den Kuzey Irak'a gelmiş ve Vefâî tarikatına da burada intisap etmiş olsa gerektir. Osmanlı arşiv kayıtlarına göre Dede Garkın'ın, Elbistan havalisindeki Göksun'da bir zâviyesinin bulunması⁴⁸, onun XIII. yüzyılın ilk yarısında Elbistan mıntakasında yaşamış olduğu varsayımını güçlendiren bir ipucudur, ki bu *Vilâyetnâme*'nin verdiği bilginin doğruluğunu da ortaya çıkarıyor. Bu eserde Hacı Bektaş-ı Velî'nin, Rum diyarı (Anadolu)'nda Zülkadir İli'ne (Bozok mıntakası) gelmeden evvel Elbistan'da bulunduğu kayıtlıdır⁴⁹. Aynı eser bize bütün bu verileri birbiriyle bağlantılı kılacak değerli bir ipucu sunuyor, ki o da Hacı Bektaş-ı Velî'yi Dede Garkın ile irtibatlandırmasıdır. *Vilâyetnâme*'ye göre Hacı Bektaş'ın İbrâhim Hacı adında bir müridi vardır ve Hacı Bektaş ona geyik derisinden yapılma bir başlık vermiştir. Onun ölümünden sonra bu başlık, evlâtları ile Dede Garkın müridleri arasında bir anlaşmazlığa yol açmıştır; zira onlar da aynı tip başlık kullanmaktaydılar. Mücadelenin sonunda Dede Garkın müridleri geyik derisinden yapılma başlığı sadece kendilerinin giyebileceğini kabul ettirmişlerdir. Çünkü bu başlık onların tarikatının alâmetidir⁵⁰.

Vilâyetnâme bu tarikatın adını vermez. İşte burada "Acaba Dede Garkın'ın kendi adını taşıyan bir tarkatı var mıydı?" sorusu akla geliyor. Bu sorunun cevabını biz, I. Mehmet (Çelebi) zamanından kalma bir icâzetnâmede bulabiliyoruz. Bu icâzetnâme bize böyle bir tarikatın mev-

⁴⁸ XVI. yüzyılda Göksun'da onun adını taşıyan bir zâviyenin varlığı biliniyor. Fakat muhtemelen aynı yerde olması gereken mezarı tanınmıyor (bk. Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, Ana Yay., İstanbul 1980, 3.bs., s. 313.) Diğer yandan, bugün Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde Dede Garkın'a izafe olunan ve hâlâ ziyaret edilen bir takım mezarlara rastlamak mümkündür. Bunlar arasında Konya'ya bağlı Çumra yakınındaki Dede Kırı (bk. Hikmet Tanyu, *Ankara ve Çevresindeki Adak ve Adak Yerleri*, AÜ. İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1967, s. 267) ve Mardin'e bağlı Dede Köyü (bk. Nejat Göyünç, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, İstanbul 1969, ss. 25-26) anılabilir.

⁴⁹ Bk. *Vilâyetnâme*, s. 29.

⁵⁰ A.g.e., aynı yerde.

cudiyetini açıkça gösteriyor. Halen Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunmakta olan bu belge, 821/1418 tarihli orijinalinin, XV. yüzyılda yaygın olarak kullanıldığını iyi bildiğimiz *reyhânî* hattı ile yazılmış 837/1433-34 tarihli suretinden ibarettir. Yer yer gramer yanlışları da ihtivâ eden bu Arapça icâzetnâme, bilindiği kadarıyla bugüne kadar bilinmeyen ve benzeri az bir *Garkînî icâzetnâmesidir*⁵¹. Bu sebeple de tarihsel önemi kanaatimizce üç açıdan büyüktür. Şöyle ki: Bir kere XV. yüzyıl başlarından kalmış olması itibarıyla arşiv belgeleri içinde en eşkilerinden olması bir yana:

1) Bugüne kadar hiç bilinmeyen bir *Garkînî* tarikatının mevcudiyetini gösteren şimdilik ilk belgelerdendir. Böylece *Hacı Bektaş-ı Veli Velâyetnâmesi*'ndeki, Dede Garkın'a bağlı bir tarikatın mevcut olduğunu bildiren ifadeleri hem doğrulamakta, hem de onlara açıklık getirmektedir.

2) Bu tarikate mensup bütün şeyhlerin Ebu'l-Vefâ silsilesine bağlı olduklarını açıkça ifade etmek suretiyle Vefâî tarikatının önemini ve konargöçer çevrelerdeki yaygınlık derecesini ortaya koymaktadır. Bu yönüyle de Elvan Çelebi'yi dolaylı olarak tasdik etmiş bulunmaktadır.

3) Böylece Âşıkpaşazâde'nin Baba İlyas'ın Ebu'l-Vefâ silsilesine bağlı olduğu hakkındaki beyanının doğruluğunu da göstermektedir.

Ne yazık ki baştarafı kopuk olduğu için kime verildiğini bilemediğimiz bu icâzetnâme, Türkiye'de mevcut olmuş tarikatlar arasında, çok bilinmese de, bir *Garkînî* tarikatının XV. yüzyılda bile mevcut bulunduğunu hiç bir şüpheye yer bırakmayacak şekilde gün ışığına çıkarıyor. Metinde kendisine halifelik icazeti verilen şeyhin "şerefli *Garkînî hırkasını* giydiği" (ve *yelbesu el-Hırkate's-Şerîfete el-Ğarkîniyyete*) belirtiliyor. Özellikle bu *el-Hırkatu'l-Ğarkîniyye* terimi böyle bir tarikatın varlığını gösterir. Zira *hırka* terimi, bilindiği gibi, bir tarikattaki *sülûk* (initiation) silsilesini temsil eden bir terimdir⁵². Zaten metinde geçen Emîr Abdullah es-Saîdî b. Emîr el-

⁵¹ Bk. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, Ali Emîrî, Çelebi Sultan Mehmed Hân-ı Evvel, no: 1. Burada, kendi bulduğu ve ilk defa tarafımızdan bu yazıda tanıtılan bu belgeyi kullanmamıza izin verdiği için Sayın Rüya Kılıç'a teşekkür borçluyuz. Bu tarihî belgenin ilgili kısımlarının tıpkıbasımı ve çevirisi için bk. ekler kısmı, nr. 1. Bu icâzetnâmenin, daha sonraki tarihlere ait olmak üzere (905/1499, 952/1545, 963/1555, 971/1563, 997/1588, 1226/1811) şimdilik altı adet benzerinin daha mevcut olduğu görülüyor. Bunların orijinaleri Gazi Üniversitesi, Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi arşivinde bulunmaktadır.

⁵² *Hırka* esas olarak, cübbe altına giyilen bir tür elbise anlamına gelmektedir. Peygamber'in yünden yapılmış bir tür yamalı elbise giymesi (*hırka*, kelime olarak zaten «önü yırtık elbise» an-

Garkînî, Nu'man el-Garkînî b. es-Seyyid eş-Şerîf Abdullah ve (es-)Seyyid (eş-) Şerîf Pinhan el-Garkînî b. es-Seyyid eş-Şerîf Abdullah adındaki üç kişinin taşıdıkları *el-Garkînî* nisbeleri de bunu ispat ediyor⁵³. Ayrıca Garkînî tarikâtının Ebu'l-Vefâ silsilesine bağlı olduğunu da gösteriyor.

Bu açıdan haiz olduğu kıymet bir yana, içinde zikredilen, Şihâbu'd-Dîn Ahmed, Hızır Çelebi, Şah Hüseyin, Muhammed, Cemâlu'd-Dîn Yusuf b. Kemâlu'd-Dîn İsmail gibi bütün bu tarikat mensubu seyyid ve şeriflerin Ebu'l-Vefâ sülâlesinden (ve *hüm min beyti's-şerifi Ebi'l-Vefâ*) olduğunu açıkça belirtmesi açısından da bizim, Dede Garkın'ın büyük bir ihtimalle Ebu'l-Vefâ halifesi olduğu şeklindeki vaktiyle ileri sürdüğümüz hipotezi⁵⁴, tahkik safhasına çıkarmış bulunuyor. Bu vesileyle Ebu'l-Vefâ ile bu icâzetnâmenin sahibi arasındaki pek çok bilinmeyen ve hepsi de *seyyid* ve *şerîf* unvanını taşımakta olup, hiç bir kaynaktan rastlanmayan XV. yüzyılda yaşamış isimleri de zikrediyor.

Diğer yandan *Vilâyetnâme*'de ne Ebu'l-Vefâ'dan, ne de Baba İlyas'tan bahiste bulunulmadığı da gözden kaçmıyor. Maamafih bunu anlamak mümkündür. Çünkü Hacı Bektaş kültünü öne çıkaran bir geleneğin ürünü olan *Vilâyetnâme*'de birinci rolün ona verilmesi ve diğerlerinin onun etrafında ve ona bağlıymış gibi gösterilmesi, hattâ bazan isimlerinin hiç anılmaması çok tabiidir. Ancak belki tartışılması gereken mesele, *Velâyetnâme*'nin neden Hacı Bektaş'ı sadece Ahmed-i Yesevî geleneği içinde takdim etmiş olduğudur. İzahı gereken bu konunun, XIII. yüzyıl Anadolu'sundaki popüler tasavvufun kökenleri açısından çok önemli bir problem oluşturduğunu düşünüyoruz. Anadolu popüler tasavvufu veya sufililiğinin ana kökeni, F. Köprülü'nün tezine uygun olarak, bugüne kadar daha çok Yesevîlik, yahut daha geniş bir yaklaşımla, Orta Asya sufililiği ola-

lamını taşır), zamanla zühhd döneminde zâhidler arasında uyulması gereken bir sünnet olarak benimsenmiş ve tasavvuf terminolojisine bu yolla girmiştir. Daha sonraları, tasavvufun gelişip yayılması ve tarikatların ortaya çıkmasıyla birlikte, müridin tarikata intisabının (initiation) bir alâmeti olarak, belirli bir aşamaya geldikten sonra şeyh tarafından giydirilen elbisenin adına da *hırka* denmiştir. Hucviri'nin *Keşfu'l-Mahcûb*'unda bu konuya ayrılmış özel bir bölüm vardır (bk. Ebu'l-Hasan Ali b. Osman el-Hucviri, *Keşfu'l-Mahcûb*, nşr. V. Jukovsky, leningrad 1926). Bu konuda ayrıca bk. Kasım Kufralı, "Hırka", *İA.*). Fakat zamanla *hırka*, bir tarikat içinde, ilk kurucu pire kadar giden irşad silsilesinin adı olmuştur. Bu hususta msl. bk. Michel Chodkiewicz, *Un Océan sans Rivage: Ibn Arabî, le Livre et la Loi*, Paris 1992, ss. 33-35). Söz konusu icâzetnâmede de *el-Hırkatu'l-Garkîniyye* terimi, hiç şüpheye yer vermeyecek kadar açık bir şekilde *Garkînî* tarikâtının varlığına işaret etmektedir.

⁵³ Bk. ekler kısmı, nr. 1.

⁵⁴ Bk. *Menâkıbu'l-Kudsîyye*, s. XLI.

rak kabul görmüştür. Gerçek böyle midir, yoksa Vefâilik de dahil, Irak kökenli tasavvuf akımlarının payını -sadece yüksek tasavvuf için değil, popüler tasavvuf için de- hesaba katmak gerekir mi? Köprülü'nün etkisiyle yalnızca Ahmed-i Yesevî geleneği içinde mütalâa edilen XIII. yüzyıl Anadolu konar-göçer kesiminde de Vefâiyye'nin mevcudiyeti artık bilindiğine göre, bu kesimlerdeki tasavvuf akımlarını ve tabii ki bu akımların temsilcileri olan Türkmen babalarını ve Kürt şeyhlerini sadece Ahmed-i Yesevî geleneğine bağlamanın gerçeğe tam olarak uymadığı da ortaya çıkıyor. Öyle anlaşıyor ki, bu Orta Asya kökeni ile ilgili değerlendirmeyi ciddi bir biçimde yeniden yapmak gerekecektir.

Tekrar Dede Garkın konusuna dönecek olursak, onunla ilgili bir ikinci problemi daha burada bahis konusu etmek zorundayız. O da Osmanlı tahrir defterlerindeki *Kargın*, *Karkın*, *Karginlu*, *Karkınlu*, *Karkın Türkmânı* ve asıl *Dede Karkın*, *Dede Karginlu* ve *Dede Karkınlu* adlarını taşıyan cemaat ve oymakların⁵⁵, ve Türkiye'nin bugün hemen her bölgesinde bu isimlerle anılan köylerin⁵⁶, Dede Garkın'la ilgisi meselesidir. Onun adını taşıyan bu cemaat, oymak ve köylerin Dede Garkın'la sıkı bir bağlantısı olduğu, muhakak gibi görünüyor. Gerçi bugün bu bağlantıyı kesin olarak ispat edecek müspet veriler elimizde yoktur. Ancak, aklın bunun böyle olduğunu kabul etmek yanlış olmamalıdır. Bizim var sayımımız, Dede Garkın'ın, XVI. yüzyıldaki bu cemaat ve oymakların XIII. yüzyıldaki esaslı olan aşiretin hem dinî, hem siyâsî liderlik vasıflarını

⁵⁵ Bu Türkmen cemaat, oymak ve aşiretlerinin isimleri ve yerleştikleri yerler için bk. Cevdet Türkay, *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar*, İşaret Yay., İstanbul 2001, 2. bs., 38, 268, 421. Buradaki sancak, kaza ve nahiye isimleri, bütün bu cemaat, oymak ve aşiretlerin, gerçekten Rakka, Malatya ve Elbistan havalisinden, Balkanlar'da İpsala, Kırkkilise, Gümülcine ve yöresine kadar çok geniş bir alana yayıldıklarını gösteriyor.

⁵⁶ Meselâ, Mardin'e bağlı Birecik yakınlarındaki Garkın ile Hacıbektaş-Mucur arasındaki Dede Garkın köyleri gibi. Bunların ilki, XVI. yüzyılda oldukça büyük ve zengin bir köy idi ve 36.500 akçelik bir yıllık gelire sahipti (bk. Göyünç, a.g.e., aynı yerde). Alman seyyahı C. Niebuhr 1706 yılında Ayıntab yöresinde dolaşan Dede Garkın adlı bir Türkmen boyuna rastladığını kaydetmektedir (bk. aynı yerde). Ayrıca özellikle bk. Türkiye Cumhuriyeti Dahiliye Vekâleti, *Son Teşkilâtı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, Hilal Matbaası, İstanbul 1928. Bu kitapta muhtemelen gözden kaçırmış olabileceğimiz hariç, Antalya merkez, Çubuk ve Kalecik kazalarında; Eskişehir Sivrihisar; Balıkesir merkez, Cebel-i Bereket, Bahçe, Sivas Yıldızeli ve Kırşehir merkez kazalarında toplam 10 adet *Karkın*; Ankara merkez, Erzurum Tercan, Eskişehir merkez, Çorum Hüseyinabad (Alaca), Muğla Köyceğiz kazalarında toplam 5 adet *Kargın* ve Kocaeli Kandıra kazasında 1 adet *Garkın* isimli köy tesbit ettik. Bunların, arşiv belgelerinde geçen cemaat ve oymakların kurdukları köyler olduğunda hiç şüphe olmamalıdır.

üstünde taşıdığıdır, ki bunun tıpkı Hacı Bektaş, Sarı Saltık ve Barak Baba gibi başka örnekleri de vardır. Bu sebeptendir ki, bu cemaat ve oymaklar onların adlarıyla anılmaktadır.

Dede Garkın'ın adını taşıyan bu cemaat ve oymakların bu kadar çok ve Türkiye'nin neredeyse her tarafına dağılmış olması, hiç şüphe yok ki, zaman içinde gerek Anadolu Selçukluları, gerekse Osmanlı döneminde uygulanan iskân politikası ile, yani oymak ve aşiretlerin parçalanarak muhtelif sebepler ve gerekçelerle şuraya buraya iskân edilmiş olmasıyla açıklanabilir⁵⁷. Yâhut, başlangıçta, muhtemelen Dede Garkın hayatta iken Elbistan yöresinde yaşamakta olan asıl aşireti, zamanla çoğalarak mecburen kendiliğinden bölünüp başka yerlere birkaç kol halinde gidip yerleşmiş bulunmalıdır. Dede Garkın'ın adını taşıyan köyler de, muhakkak ki bu kolların oralarda yerleşerek kurdukları köylerden başka bir şey olmamalıdır.

Ancak Dede Garkın'ın şahsiyeti konusu yine bir problem olarak ortada durmaktadır. Bu şahsiyet gerçekte kimdir? Vefâiyye ile bağlantısı nasıl olmuştur? Baba İlyas'ın onunla bağlantısı hangi ortamda ve çerçevede gerçekleşmiştir? Bütün bu soruların cevabını henüz kesin bir şekilde veremiyoruz.

İşte Âşıkpaşazâde'nin, Elvan Çelebi'nin, *Vilâyetnâme*'nin ve hele özellikle Garkînî icâzetnâmesinin sunduğu verileri bir arada değerlendirdiğimizde şu sonuca varabiliriz gibi görünüyor: Dede Garkın, onun halifesi Baba İlyas-ı Horasânî, ve onun halifesi Hacı Bektaş-ı Velî aynı tasavvuf ortamına, başka bir ifadeyle Vefâî tarikatuna mensup idiler⁵⁸. Bu çerçevede yukarıda tartışmağa çalıştığımız, "Garkînî" silsilesinin, Dede Garkın'ın temsil ettiği bir Garkînî tarikatının mevcudiyetini gösterdiği de

⁵⁷ Bu konuda bk. *Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yaya., İstanbul 1987, 2. bs., özellikle ss. 12-54; Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, TTK Yay., Ankara 1988, özellikle ss. 43-124.

⁵⁸ I. Mélikoff "Les Babas Turcomans contemporains de Mevlânâ" adındaki makalesinde, Baba Resûl'ün Dede Garkın ile olan münasebetlerine imada bulunur ve Dede Garkın'ın kurmuş olabileceği bir tarikatın varlığının düşünülebileceğini belirtir (bk. *Mevlânâ'nın 700. Ölüm Yıldönümü Dolayısıyla Uluslararası Mevlânâ Semineri Bildirileri (15-17 Aralık 1973)*, yay. M. Önder, Ankara 1973, s. 273). Yukarıdaki veriler, otuz yıl önce yapılmış böyle bir varsayımı bugün teyid ediyor.

açıkça görülmekle beraber, biz bu tarikatın Vefâîliğ'in bir kolu olduğundan şüphe etmiyoruz.

XIII. Yüzyıl Sonrasında Vefâî Tarikatı

Peki XIII. yüzyıldan sonra Vefâî tarikatı ne oldu? Bu sorunun kısmi cevabını ancak yine Baba İlyas sülâlesinin tarihini sürerek bir ölçüde verebiliyoruz. Ama "Vefâîlik yalnız bu aile çerçevesinde mi kaldı?" gibi bir soru da peşimizi bırakmayacaktır. Bu soru rezervde kalmak kaydıyla şimdilik şunu söyleyebiliriz ki, Vefâîliğ'in XIV. yüzyıldaki asıl merkezinin, daha önce başka bir yerde de göstermeye çalıştığımız gibi⁵⁹, Çorum-Mecidözü'ndeki Elvançeşme Tekkesi olduğunu ve hattâ, Âşıkpaşazâde'nin de burada uzun müddet kaldığını iyi biliyoruz. Ayrıca daha XIV. yüzyılda yine Baba İlyas ailesinden Âşık Paşa'nın çevresine mensup bir takım Vefâî halifelerinin Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde faaliyet gösterdiklerini tahmin etmek zor değildir. Bunların bir kısmını Elvan Çelebi'nin menâkıbnâmesi'nden tesbit edebiliyoruz⁶⁰.

XVI. yüzyıla ait Osmanlı tahrir defterleri, özellikle Doğu Anadolu'nun bazı yerlerinde "*Kutbu'l-Arifin Seyyid Şeyh Ebu'l-Vefâ kuddise sırruhu'l-azîz*"in zâviyelerine ait kayıtlar ihtiva etmektedir. Bu kayıtlar, o bölgelerle ilgili tahrir ve vakıf defterlerinde, söz konusu zâviyelere ait berat ve buyruklularda yer almaktadır. Şimdilik bunlardan örnek olarak iki tanesini zikretmek istiyoruz.

Birinci zâviye, Selçuklu Sultanı III. Gıyâsü'd-Dîn Keyhusrev (1264-1283) zamanında 1274 yılında Zara (Sivas)'da Tekkeköy'de Şeyh Merzuban lakabıyla meşhur Şeyh Mahmud b. Şeyh Ali el-Hüseynî el-Bağdadî el-Vefâî el-Hanefî'nin kurduğu Vefâî zâviyesidir⁶¹. Adı geçenin türbesi de burada bulunmaktadır. Bir rivayete göre Şeyh Merzuban, Ebu'l-Vefâ'nın yedinci halifesi olup Horasan'dan göç etmiş, diğer rivayete göre ise, bizzat Ebu'l-Vefâ'nın işaretleriyle Anadolu'ya gelmiş ve şimdi -hiç şüphesiz onun zâviyesi ve türbesinden dolayı- Tekkeköy adıyla anılan yerde yerleşerek bir zâviye

⁵⁹ Bk. *Menâkıbu'l-Kudsîyye*, ss. XXVI-XXVII.

⁶⁰ Bk. A.g.e., ss. LXIV-LXIX.

⁶¹ Bu zâviye, adı geçen şeyhin sülâlesine mensup ailenin elinde bulunan vakfiyelere dayanmak suretiyle Hasan Yüksel tarafından çok iyi bir şekilde incelenmiştir: "Selçuklular döneminden kalma bir Vefâî zâviyesi (Şeyh Merzuban Zâviyesi)", *VD*, XXV (1995), ss. 235-250. Makalenin sonunda Şeyh Merzuban'ın Vefâî olduğunu zikreden vakfiyelerin toplu basım ve çeviri metinleri yayımlanmıştır.

açmıştır. Sultan I. Alâu'd-Dîn Keykubad kendisine bir takım vakıflar bağışlamıştır⁶². Şeyh Merzuban'a ait yayımlanmış bu belgeler, XIII. yüzyıl Türkiye'sinde Baba İlyas'ın dışında bir başka simayı gündeme getiriyor. Fakat bu tür belgelerde sözkonusu tekkenin olabildiğince eskiliğini vurgulayıp öne çıkarmak maksadıyla, büyük bir saygınlığı olduğu için genellikle Sultan I. Alâu'd-Dîn Keykuad'dan söz edildiği oldukça sık görülen bir durumdur. Bu itibarla biraz şüphe ile bakılabileceği gibi, doğru da olabilir.

İkinci zâviye, Malatya'ya tâbi Muşar nahiyesinde bulunmakta olup 1560 tarihli Malatya tahrir defterinde zikredilmektedir. Bu defterde her ne kadar Ebu'l-Vefâ'nın adı söylenmeden doğrudan doğruya Şeyh Ahmed Tavil anılmaktaysa da⁶³, biz aynı zâviye ile ilgili 5 Cumâda's-sânî 1102/6 Mart 1691 tarihli bir buyrulduya⁶⁴, ve evâsıtı Rebîu'l-evvel 1117/Haziran sonları 1705 tarihli bir zâviyedarlık beratına sahibiz⁶⁵. Bunlarda zâviyenin Ebu'l-Vefâ'nın tarikatına ait olduğu açıkça belli olmaktadır.

Görüldüğü gibi, belirtilen tarihlerde bir tarikat olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda artık Vefâîliğin mevcudiyetinden söz edemesek de, başka bir tarikat bünyesine geçmiş olarak bu zâviyenin Ebu'l-Vefâ adına yaşamaya devam ettiğini bu belgeler göstermektedir. Tahrir, evkaf ve zevâyâ defterleri üzerinde yapılacak sistemli bir araştırma sonucu, Osmanlı dönemine ait başka Ebu'l-Vefâ zâviyelerini tesbit etmek hiç şüphesiz zor olmayacak, böylece Vefâîliğin vaktiyle yayılma alanının da bir haritasını elde etmek imkân dahiline girecektir. Böyle bir çalışmayı ileriye yönelik olarak düşünmek yararlı olacaktır.

Erken Osmanlı döneminde Rum Abdalları ve Vefâîlik

Vefâî tarikatı meselesinin bir uzantısı da, erken Osmanlı dönemindeki *Rum Abdalları*'na kadar gitmektedir. Bu tarikat klâsik literatürde *Abdalan-*

⁶² *Ag.m.*, s. 237. Bu makalede ilgili kaynaklar zikredilmiştir. Ayrıca makalenin sonuna Arapça vakfiyelerin tıpkıbasımları ve Türkçe çevirileri de eklenmiştir. Şeyh Merzuban ve zâviyesiyle ilgili geniş bilgi ve vakfiye metinleri için buraya bakılmalıdır.

⁶³ Bk. *Kanuni Devri Malatya Tahrir Defteri (1560)*, nşr. R. Yinanç-M. Elibüyük, Ankara 1983, ss. 102-103.

⁶⁴ Bk. BOA, İbnu'l-Emin Evkaf, nr. 2725: "*Kaza-i mezbur (Malatya)a tâbi Muşar nahiyesinde âsûde olan Kutbu'l-Ârifin Seyyid Şeyh Ebu'l-Vefâ kuddise Sırruhu'l-azizin zâviye tekiyesi...*"; "*Malatya muzâfâundan Muşar nâhiyesinde vâki âsûde olan Seyyid Şeyh Ebu'l-Vefâ zâviyesi...*". Buyruldunun metni için bk. ekler kısmı, nr. 2.

⁶⁵ Bk. BOA, Cevdet Evkaf, nr. 6210. Beratın metni için bk. ekler kısmı, nr.3. Her iki belgenin fotokopisi için Sayın İsmail Erünsal'a teşekkür borçluyuz.

ı *Rum* yahut *Rum Abdalları* denilen dervişler zümresi içinde de mevcuttu. Bununla ilgili kayıtların bir kısmı Geyikli Baba'dan bahseden erken dönem Osmanlı kroniklerinde bulunmaktadır. Söz konusu kayıtları daha önce çeşitli vesilelerle başka yerlerde de bahis konusu etmiş olmakla beraber, burada bir kere daha meseleyi açmak bakımından zikretmek durumundayız. Bu kayıtlar, Geyikli Baba'nın Orhan Gazi ile tanışması hikâyesinde geçmektedir⁽⁶⁶⁾. Orhan Gazi bu zatın menkabelerini işitmiş ve merakını gidermek için kendisiyle tanışmak maksadıyla huzuruna çağırarak üzere yanına adam yollamıştır. Gelenler Geyikli Baba'ya kim olduğunu soruduklarında verdiği kısa ve kesin cevap küçük ifade farklılıklarıyla bu kaynaklarda yer almıştır, ki sırasıyla şunlardır:

"Derviş eyitdi Baba İlyas mürîdiyim ve Seyyid Ebu'l-Vefâ tarîkindeyim didi"⁽⁶⁷⁾.

"Baba İlyas mürîdiyim dir Seyyid Ebu'l-Vefâ tarîkinden didi"⁽⁶⁸⁾.

"Şeyh Ebu'l-Vefâ el-Bağdadî tarîkinden Baba İlyas nam mürşid-i büzürkvârın hulefâsından idüğü....."⁽⁶⁹⁾.

"Şeyh Ebu'l-Vefâ el-Bağdadî tarîkinden Baba İlyas'dan nazar bulup..."⁽⁷⁰⁾.

"Baba İlyas müridlerindenüz ve Seyyid Ebu'l-Vefâ tarîkindenüz"⁽⁷¹⁾.

Görüldüğü gibi birkaç kelimelik değişikliğe rağmen bu kayıtların vurguladığı şey, Geyikli Baba'nın Baba İlyas müridi olduğunu söylemesine rağmen, tarikatının Seyyid Ebu'l-Vefâ'nın tarikatı olduğunu vurgulamasıdır. O Babaî tarikatındanım demiyor.

⁽⁶⁶⁾ Bu kayıtlar daha önce şuralarda da alıntılanmıştı: Ocak, *Babailer İsyanı*, ss. 207-208; aynı yazar, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Süfilik: Kalenderiler*, TTK Yay., Ankara 1999, 2. bs., ss. 84-85. Geyikli Baba hakkında geniş bilgi ve literatür için buralara bk.

⁽⁶⁷⁾ Mehmed Neşrî, *Kitab-ı Cihannümâ*, nşr. Franz Taeschner, Leipzig 1951-1955, I, 47. Bu kitabın F. Reşit Unat-M. Altay Köymen neşrinde Ebu'l-Vefâ yerine Seyyid Elvan adı geçmektedir (bk. Mehmed Neşrî, *Kitab-ı Cihan-nümâ: Neşrî Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1987, 2. bs., I, 168-169). Fakat neşre esas alınan nüsha müstensihinin Ebu'l-Vefâ'yı Elvan okumuş olması ihtimali çok güçlüdür. Zira Arap harfleriyle yazıldığında iki kelime arasındaki benzerlik açıktır. Ya müstensihin kullandığı nüshada da bu kelime sehven Elvan olarak geçmekte, veya kötü bir hatla yazılan bu ismi sözkonusu benzerlik yüzünden Elvan okunmuş ve yazılmış olmalıdır.

⁽⁶⁸⁾ *Âşıkpaşazâde Tarihi (Tevârih-i Âl-i Osman)*, nşr. Âli Beğ, İkdâm Matbaası, İstanbul 1332, s. 46.

⁽⁶⁹⁾ Âli, *Kühû'l-Ahbar*, İstanbul 1277, V, 62.

⁽⁷⁰⁾ Hoca Sâde'd-Din Efendi, *Tâcu't-Tevârih*, İstanbul 1280, II, 406.

⁽⁷¹⁾ Lâmiî Çelebi, *Terceme-i Nefehâtü'l-Üns*, İstanbul 1270, s. 690.

Elvan Çelebi'ye göre Baba İlyas'ın halifelerinden Şeyh Edebalı'nın da bu tarikatın ötede gelen bir mensubu olduğunu, Türkçe Ebu'l-Vefâ' menâkıbnâmesinden yukarıya alıntıladığımız metne dayanarak daha önce belirtmiştik.

Görüldüğü gibi Osmanlı kronikleri Rum Abdalları içinde sadece Geyikli Baba'dan bahsederken yukarıdaki ifadelerle yer vermişlerdir. Bundan yalnızca Geyikli Baba'nın Vefâî tarikatından olduğu sonucunu çıkarmamız mı gerekir? Biz bu kanaatte değiliz. Çünkü kaynaklarımız ona sorulduğu için verdiği cevabı kaydediyorlar. Diğerlerine de sorulsaydı belki onların içinden de buna benzer cevap verecekler çıkacaktı veya onların kim oldukları o zaman bilinmekteydi. Üstelik Geyikli Baba'nın arşiv kayıtlarına geçecek ölçüde, adını taşıyan kalabalık bir derviş grubunun başı olduğunu biliyoruz. Bu dervişler, *Geyiklü Cemaati* veya *Geyiklü Baba Dervişleri*, *Geyiklü Baba Sultan Cemaati* adı altında menâkıbnâme ve arşiv belgelerinde zikredilmektedir. Meselâ *Velâyetnâme-i Hacım Sultan*, bu cemaatin yalnız Bursa havalisinde değil, Germiyan bölgesinde de bulunduğunu kaydediyor⁷². XVI. yüzyıl arşiv belgeleri, Konya havâlisindeki bazı aşiretler arasında *Geyiklü Baba Dervişlerinin* bulunduğunu⁷³; Erzurum, Sivas, Malatya, Adana, Biga, Bursa ve İnegöl gibi birbirinden uzak mıntakalarda da *Geyiklü Baba Sultan Cemaatine* rastlandığını gösteriyor⁷⁴. Özellikle son iki mıntakanın, Geyikli Baba'nın bizzat yaşadığı ve tekkesinin merkezlik ettiği yöreler olduğunu gözden uzak tutmamalıyız. Bu şehir ve kasabalar ona bağlı, dolayısıyla Vefâî tarikatı mensubu dervişlerin yayıldıkları alanların coğrafi dağılımını göstermesi itibarıyla çok mühimdir.

O halde sadece Geyikli Baba'yı dikkate alsak bile, onun tek cümlelik kısa ve açık cevabı, Osmanlı döneminde Vefâî tarikatının ihmal edilemeyecek bir öneme haiz olduğunu düşündürüyor. Kaldı ki, Şeyh Edebalı gibi, erken Osmanlı döneminin çok önem verilen bir simasının Osmanlı iktidarı nezdindeki nüfuzu ve mürit çevresi düşünülürse, bu tarikatın o dönemde saygın ve yaygın bir tarikat olduğu sonucuna varabiliriz. Do-

⁷² Bk. *Velâyetnâme-i Hacım Sultan (Das Vilâyet-nâme des Hadschim Sultan)*, nşr. Rudolf Tschudi, Berlin 1914, s. 69;

"Pes Sultan Hacım dahî yevmen fe-yevmen gidüb bir gün Germiyan iline geldi. *Geyiklü Cemâati* dirler idi bir cemâat anda geldi..."

⁷³ Ö. Lütfi Barkan, "Kolonizatör Türk Dervişleri", VD, II (1942)-s. 290.

⁷⁴ C. Türkay, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymaklar, Aşiretler ve Cemaatler*, ss. 373-74.

layısıyla Rum Abdalları'nın önemli bir kısmının Vefâî tarikatına mensup olanlardan teşekkül ettiğini söyleyebiliriz.

Âşıkpaşazâde, Seyyid Velâyet ve Türkçe "Menâkıb-ı Tâcu'l-Arifin Ebu'l-Vefâ"

Bilindiği üzere II. Bayezid devrinde Âşıkpaşazâde'nin damadı olup, hem Zeyniyye Vefâiyyesi'nden, hem de kayınpederi vâsıtasıyla Ebu'l-Vefâ Vefâiyye'sinden Seyyid Velâyet b. Seyid Ahmed el-Vefâî (öl. 1522) tarafından Türkçe'ye tercüme ettirilmiştir. Bu tercüme çok muhtasar olmakla beraber, Osmanlı yüksek tabakasına mensup bir Vefâî şeyhi ve Âşıkpaşazâde'nin damadı sıfatıyla Seyyid Velâyet hakkında mühim bilgiler eklendiği için değerlidir. Burada Seyyid Velâyet'in doğumu, yetişmesi, hacca gidişi, Âşıkpaşazâde ile ilişkisi ve ona damat oluşu, çocukları vs. hakkında bilgiler bulunmaktadır⁷⁵. Seyyid Velâyet'in müridi olan, adını vermeyen çevirmenin anlatığına göre, 880/1475 yılında hacca giden Seyyid Velâyet, Mısır'a uğramış ve iki ciltlik Arapça menâkıbnâme burada Ebu'l-Vefâ neslinden aynı lakabı taşıyan Seyyid Ebu'l-Vefâ b. Ebubekir adlı şeyh tarafından kendisine verilmiştir. Seyyid Velâyet'in asıl şeyhi kayınpederi Âşıkpaşazâde olmakla beraber, bu hac seferi esnasında bu zattan da Vefâî icâzetnâmesi almıştır⁷⁶. Böylece Seyyid Velâyet, esasen babası vasıtasıyla Ebu'l-Vefâ silsilesinden olmanın ötesinde hem kayınpederi, hem de bu zat vasıtasıyla fiilen de Vefâî tarikatına girmiş olmaktadır. Dönüşte Seyyid Velâyet menâkıbnâmeyi müridine vererek çevirmesini istemiştir⁷⁷. Kısaca bu çevirinin, Âşıkpaşazâde'nin damadı tarafından yaptırılması, bu sülâlenin Ebu'l-Vefâ ile bağlantısının XV. yüzyılın ortalarında bir kere daha tasdik ve tescili anlamına gelmekte ve bu geleneğin halen kuvvetle yaşamakta olduğunu göstermektedir. Bu çevirinin bilebildiğimiz yirmiye yakın yazma nüshasının bulunması, önemini ve XV. yüzyılda Vefâiyye'nin Osmanlı yüksek tabakası arasında mevcudiyetini belirleyen bir başka göstergedir, ki bu mesele münhasıran tetkike muhtaçtır.

Şimdi burada başka bir problemle karşılaşmamız mukadder oluyor. O da tarikatın kırsal ve şehirli kesimlerde tasavvufî mahiyetinin

⁷⁵ Bk. *Menâkıb-ı Tâcu'l-Arifin Şeyh Ebu'l-Vefâ Tercemesi*, Süleymaniye (Esad Efendi) Ktp., nr. 2427, vv. 6b-9a.

⁷⁶ *A.g.e.*, v. 8a..

⁷⁷ *A.g.e.*, v.7a.

farklılaşması meselesidir. XV. asırda, hele Âşıkpaşazâde ve Seyyid Velâyet gibi, iki mühim Sünnî temsilcisinin ve tabii ki onların müntesiplerinin yaşamakta bulunduğu Vefâî tarikatının iki kesimde farklı birer nitelik kazandığını kabul etmek gerekiyor. Vefaiyye tarikatı, Türkmenler ve Kürtler'den oluşan göçebe kırsal kesim içinde büyük bir ihtimalle bu kesimin sosyo-kültürel yapısına uyarak zaten daha Ebu'l-Vefâ zamanından beri yarı heterodoks bir mahiyet kazanmış olmalıdır. Nitekim bu yüzdendir ki, yukarıda özetlenen menkabede anlatıldığı üzere, halife ve ulemâ Ebu'l-Vefâ'ya pek iyi gözle bakmıyordu. Tarikatın Anadolu'da Kürtler ve Türkmenler arasında yayılış sürecinde, ortama uyarak tam anlamıyla heterodoks bir niteliğe bürünmüş olduğunu ve özellikle o dönemin Ortadoğu'sunda artık çok baskın bir karakter arzeden Kalenderiyye cereyanının da tesiri altında kaldığını tahmin edebiliriz. Nitekim biz-zat Hacı Bektaş-ı Velî ve Geyikli Baba, Abdal Musa vb. örnekler bunu gösteriyor. Dolayısıyla XIII. yüzyıl Türkiye'sinin kırsal kesimlerinde Vefâî tarikatı artık bu hüviyetiyle yaşamaktaydı. Bu yüzyılda Dede Garkın ve Baba İlyas'ın, XIV. yüzyılda da Geyikli Baba ve benzerlerinin durumu bunu açıkça gösteriyor.

Muhtemelen yine XIV. yüzyıldan itibaren Baba İlyas sülalesi içinde, bu sülale mensuplarının artık kırsal kesimden şehirlere yerleşmesi sonucu ve özellikle zamanın siyasal iktidarlarıyla temaslarının da hızlandırmasıyla, bu hüviyetinin giderek Sünniliğe evrildiğini varsaymak mümkündür. Vefâî tarikatı bu suretle kentsel yerleşim çevrelerinde giderek "Sünnileşmiş" ve bu süreç yine muhtemelen Âşıkpaşazâde döneminde tamamlanmış olmalıdır. Bu evrimleşme sürecinde, Baba İlyas müritleri gibi, vaktiyle "devlete karşı gelmiş" bir sufi çevrenin, Anadolu'da artık Osmanlı hakimiyetinin bir daha silinmemek üzere yerleştiği XV. yüzyılda, bu şaibeli geçmişinin hatırasını silmeye yönelik gayretinin de etkili olduğunu hesaba katmak herhalde yanlış olmaz. Ayrıca, Seyyid Velâyet ve ismini şu gün için bilemediğimiz daha başka bir takım etkili şahsiyetler gibi, Sünniliği tartışmasız Zeynî tarikatı mensubu kişilerin, aynı zamanda Vefâîliğe intisap etmiş olmalarının da herhalde bu evrimleşme veya dönüşümde hissesi bulunduğunu düşünmek mümkündür. Fakat bütün bu söylediklerimiz şimdiki halde bir faraziye olmaktan öteye geçememektedir. Ama, aşağıda görüleceği üzere, Vefâî tarikatının kırsal kesimi, XVI. yüzyıl Anadolu'sunda heterodoks vasfını sürdürmekte idi.

Kızılbaşlık (Alevîlik) ve Vefâî Tarikatı

İşte tam da bu bağlamda burada Vefâî tarikatı ile ilgili olarak asıl bahis konusu etmek ve tartışmak istediğimiz ve şahsen çok önemli gördüğümüz bir başka mesele var ki, o da bu tarikatın XV. yüzyıl sonlarıyla XVI. yüzyıl Anadolu'sundaki Safevî porpagandası sonucu oluşan *Alevîlik*, yahut orijinal tarihsel adıyla *Kızılbaşlık*'la olan ilgisidir. Bir defa, yukarıda Ebu'l-Vefâ geleneği içerisinde olduğunu arşiv belgelerine dayalı olarak göstermeye çalıştığımız Dede Garkın'ın adını taşıyan bir Alevî dede (seyyid) ocağının olduğunu çok iyi biliyoruz⁷⁸. Ancak bu ocağın Ebul-Vefâ ile bağlantısı bugüne kadar bilinmemektedir. Dolayısıyla Ebu'l-Vefâ geleneğinin Alevîlik'le bağlantısı olabileceği hiç dikkati çekmemiş, Vefâî tarikatıyla ilgili diğer meseleler gibi gündeme gelmemiştir. Bugün Doğu Anadolu'da halen mevcut bazı diğer Alevî dede (seyyid) ocaklarını da Ebu'l-Vefâ'ya bağlayan, aynı zamanda silsilelerini ve soy zincirlerini de ihtiva eden bir takım icâzetnâme-siyâdetnâmelerin ortaya çıkması, bu mühim konuyu gündeme getirmektedir⁷⁹.

Sözünü ettiğimiz icâzetnâme-siyâdetnâmeler, çok iyi bilindiği üzere, daha Anadolu Selçukluları, özellikle I. Alâu'd-Dîn Keykubad (1220-1237) zamanından beri tarikat şeyhlerine verilmekteydi. Ancak bu şeyh sülâlelerinden bir kısmının dede ocağı olarak tanınıp devreye sokulması, Şah İsmail zamanında gerçekleştirilmiştir. Şah İsmail Osmanlı Anadolu ve Rumeli'sindeki heterodoks kesime mensup kırsal çevrelerde propagandasını başlattığı zaman, *halife* tayin ettiği kişilere bu icâzetnâme-siyâdetnâmelerden veriyordu. Bu halifeler de bugünkü dede sülâlelerinin ilk kurucularıydılar.

Bu halifeler onun adına hareket etme yetkisine sahip olup, tıpkı İsmâîlî dâileri gibi faaliyet icra eden kimselerdi. Kanaatimizce Şah İsmail, Doğu Anadolu'daki propaganda üsleri olarak halife yahut dede ocaklarını devreye sokarken, öyle görünüyor ki, bu dede ve halifeleri rastgele kişiler arasından değil, bilhassa kırsal kesimde kökü uzun bir geçmişe dayanan belli bir dinî saygınlığa ve özellikle karızmaya sahip şeyh ailelerinden

⁷⁸ Bu konuda msl. bk. Gölpinarlı, *Yunus Emre ve Tasavvuf*, s. 88; Nejat Birdoğan, *Anadolu ve Balkanlarda Alevî Yerleşmesi: Ocaklar-Dedeler-Soyağaçları*, Alev Yay., İstanbul 1992, s. 181.

⁷⁹ Alevî dedeleri arasında bugün *şecere* diye anılan bu tür belgeleri ileride hem tasavvuf tarihi ve terminolojisi, hem de diplomatika açısından inceleyen bir makale kaleme almayı düşünüyoruz.

seçiyordu. Ebu'l-Vefâ gibi, XIII. yüzyıldan beri Anadolu'nun kırsal kesiminde büyük bir saygınlığı olan birine bağlı zâviyeleri de bu düşünceyle isabetle seçmiş olsa gerektir. Bizce gerçek bu olmalıdır ve bu, Şah İsmail'in son derece dikkatli ve sistematik bir propaganda yöntemi uyguladığını ispat eder.

İşte Ebu'l-Vefâ silsilesine bağlanan Alevî dede ocakları bu çerçevede dikkatimizi çekiyor. Onun bu tercihinde muhtemelen Vefâî tarikatının Selçuklu devrinde Babaî isyanında oynadığı rolün önemli ölçüde etkisi olduğunu tahmin edebiliriz. O muhtemelen Vefâî tarikatının bölgedeki nüfuzunu biliyor olmalıdır. Bilmese bile Anadolu'da yaptırdığı istihbarat sonucu, propagandasına hedef seçtiği Kürt ve Türkmen aşiretlerinin önemli bir kısmı arasında bu tarikata olan bağlılığı tesbit etmiş ve halife olarak görevlendireceği kişileri münhasıran bu tarikat mensubu Türkmen ve Kürt şeyhlerinden seçmişti. Nitekim arşiv belgeleri bu bölgede belli sayıda Vefâî zâviyesinin bulunduğu ipuçlarını veriyor, ki bunlardan yukarıda iki örnek gösterilmişti. Herhalde bu zâviyeler bu propagandada önemli bir rol oynamış olmalıdırlar.

Bugün elimizde, Dede Garkın ocağının dışında, Ebu'l-Vefâ silsilesine bağlanan Alevî dede ocaklarına ait başka icâzetnâmeler de bulunmadır. Bunlardan bazıları daha önce yayımlanmış olup⁸⁰, bir kısmı da henüz yayımlanmamıştır⁸¹. Yalnız burada şu çok mühim hususu hemen hatırlatalım ki, Ebu'l-Vefâ silsilesine bağlı bu Alevî dede ocakları, rastgele küçük ocaklar olmayıp, İmam Zeyne'l-Âbidîn'e dayanan en üst statüdeki müşîd ocaklarıdır. Zaten menâkıbnâmesinden çok iyi bildiğimiz gibi,

⁸⁰ Bk. Birdoğan, *a.g.e.*, ss. 209-267. Kendisi de Alevî ve iyi bir araştırmacı olan N. Birdoğan'ın şu sözü, Alevî ocaklarının teşekkülünde Ebu'l-Vefâ geleneğinin önemini çok iyi vurgulamaktadır (*a.g.e.*, s. 117): "Ebu'l-Vefâ kültü olmasaydı, Anadolu'daki kimi Alevî erenlerinin, Türk olsun, Kürt olsun, kültleri olmayacaktı. Giderek Hacı Bektaş kültürünün bile olacağı kuşkulu kalacaktı".

⁸¹ Yalnızca sözkonusu Alevî ocaklarını temsil eden dedelerin kişisel mülkiyetlerinde olup, dolayısıyla kutsal addedilen bu belgelerin, 1990'lı yıllara kadar ortalarda gözükmemesi, bunların mahiyeti hakkında bir fikir edinilmesini mümkün kılmamaktaydı. Fakat Alevîliğe dair araştırmaların bu yıllardan itibaren gelişmesiyle bu belgelerin günışığına çıkarılması, bilimsel açıdan önemli bir takım ipuçlarının da dikkati çekmesini sağladı. Söz konusu belgeleri, güvensizlik, kışkırtıcılık vb. çeşitli sebeplerle Alevî olmayan Türk araştırmacıların görmesi bugün de neredeyse imkânsızdır. Bu tür belgelerden bazılarının fotokopilerinin dolaylı olarak elimize geçmesi sonucu, bu ocaklardan mühim bir kısmının Ebu'l-Vefâ'ya bağlı olduklarını gördük. Bu makalede örnek verdiklerimizin dışında, Ebu'l-Vefâ'ya çıkmakta olup, ulaşamadığımız, yahut ulaştığımız halde, belirttiğimiz sebepler yüzünden fotokopisini elde edemediğimiz, daha pek çok icâzetnâme bulunduğunu belirtelim.

Ebu'l-Vefâ'nın soyu da bir seyyid olarak İmam Zeyne'l-Âbidîn'den geliyordu.

Nejat Birdoğan'ın yayımladığı icâzetnâme metinleri, *Mineyik, Kara Pir Bad ve Ağuçan* (Ağu içen) ocaklarına aittir⁸². Ebu'l-Vefâ'nın adının geçtiği bu icâzetnâmelerden 22 Zülka'de 855/27 Ocak 1451 tarihli olanı, Seyyid İbrahim adında birine aittir ve metinde onun hizmetini icra ederken, daima "Ebu'l-Vefâ'nın ruhundan istimdad edilmesi" belirtiliyor⁸³.

İkinci icâzetnâme, 993/1585 tarihli orijinalinin Muharrem 1196/Kasım 1781 tarihli kopyesidir ve bu da Seyyid İbrahim isimli birine aittir. Burada bu zatın Ebu'l-Vefâ'ya kadar uzanan nesep silsilesi de zikredilmektedir⁸⁴. Aynı ocağa ait bir diğer icâzetnâme, Rebiulevvel 984/Mayıs-Haziran 1576 tarihli olup, yine aynı ocaktan Seyyid Ganim b. Seyyid Kallender isimli şahsa aittir. Bu icâzetnâme ile, adı geçen şahsın Ebu'l-Vefâ neslinden olduğu şahitler huzurunda tescil edilmiştir⁸⁵.

Kara Pir Bad Ocağı ile ilgili icâzetnâmenin, Kerbelâ makamınca 645/1247-1248 veya 654/1256 tarihinde verilen orijinalinden çıkarılan Safer başları 916/Mayıs ortaları 1510 tarihli, şahitlerce tasdikli suretidir. Muhammed b. Hüseyin Kâkî'ye ait bu icâzetnâmede, adı geçen silsilesi "*Efendiler Efendisi, mutluluk kaynağı, gerçeklerin sultanı Seyyid Ebu'l-Vefâ*"ya dayandırılıyor. İşin ilginç yanı, burada Ebu'l-Vefâ'nın şeyhi Muhammed eş-Şunbukî'nin de adı zikrediliyor⁸⁶. Aynı ocağa ait bir başka icâzetnâme, Seyyid Hıdır b. Seyyid Yusuf b. Seyyid Pir Bad adına düzenlenmiş olup 1021/1612 tarihlidir. Bu da Ebu'l-Vefâ'ya dayandırılıyor⁸⁷. Görüldüğü üzere ocağın kurucusu Pir Bad'ın adı burada geçiyor.

Ağuçan Ocağı'nın icâzetnâmesine gelince, bu, Seyyid Temîz (?) adına Kûfe'de düzenlenmiş olup Zülhicce 990/Aralık 1582 tarihlidir. Adıgeçenin

⁸² Bu ocaklar hakkında bilgi için yine N. Birdoğan'ın kitabına bakılmalıdır. Mineyik Ocağı'na ait icâzetnâmeler, bu ocağın günümüzdeki dedesi Muharrem Naci Orhan tarafından yapılan müracaat üzerine mahkemece bilirkişilere inceletirilerek 1988 yılında resmen de tasdik edilmiştir.

⁸³ Bk. Birdoğan, ss. 211-212.

⁸⁴ *Ag.e.*, ss. 215-217.

⁸⁵ *Ag.e.*, ss. 218-221.

⁸⁶ *Ag.e.*, ss. 226-230.

⁸⁷ *Ag.e.*, ss. 232-234.

silsilesi de "*İmam Zeyne'l-Âbidin neslinden, iki gözün nuru Tâcu'l-Ârifin Seyyid Ebu'l-Vefâ'ya dayanıyor*"⁸⁸.

Ebu'l-Vefâ'ya bağlı bir diğer Alevî ocağı da Sultan Sinemil Ocağı'dır. Bu ocağa ait elimizdeki icâzetnâme, 28 Muharrem 1265/24 Aralık 1848 tarihli olup Sultan Sinemil evlâdından Seyyid İbrahim b. Seyyid Hasan adına Kerbelâ kasabasında düzenlenmiştir⁸⁹. Burada adı geçen dedenin silsilesinin "*Sultânü'l-Ârifin Ebu'l-Vefâ Tâcu'l-Ârifin*"e vasıl olduğu belirtildikten sonra, kendisine *Vefâiyye Hırkası (el-Hırkatu'l-Vefâiyye)* giydirilerek, yani Vefâiyye silsilesine dahil edilerek icâzet, seccade, alem verilip irşada yetkili kılındığı, dolayısıyla kendisine itaat edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Bitiş kısmının yan tarafındaki bir ibarede, "*Şecere-i atîk fevt olduğu ecilden bu sûret-i cedîd tesvîd olundu*" cümlesi, bu icâzetnâmenin, asıl nüshanın sureti olduğu anlaşılıyor.

Burada bahis konusu edeceğimiz son icâzetnâme ise, çok kötü bir neşih ve Türkçe'ye çevrilmesi âdeta imkânsız, kötü bir Arapça'yla yazılmış olup maalesef hangi ocağa ait bulunduğu ve sonu kopuk olduğu için de tarihi tesbit edilememiştir⁹⁰. Ancak, eğer sahte ve bir kopye nüsha değilse, şahitler arasında Karaca Ahmed-i Rûmî'yi yani meşhur Karaca Ahmed Sultan'ı da gösterdiğine göre, en azından onun zamanına, yani yaklaşık XIII. veya XIV. yüzyıla gitmekte olduğu söylenebilir. Şaşırtıcı bir başka nokta, ocağa mensup şeyhleri uzun uzun zikredip bazılarının sözlerini nakleden bu icâzetnâme, bir Alevî icâzetnâmesinde bulunmayacak, Hz. Ali'den önceki üç halifenin adını ve Şeyh Abdu'l-Kadir el-Cîlî ve Şeyh Ahmed er-Rifâî'yi de anmaktadır. Ancak bu arada silsileyi de "Şeyh el-Vefâ Kürdî"ye dayandırmaktadır.

⁸⁸ A.g.e.,ss.263-265. Buraya kadar N. Birdoğan'ın kitabındaki Türkçe çevirilerden yararlandığımız bu siyâdetnâmelerin asıl metinlerine ulaşmak ne yazık ki mümkün olmamıştır. Görebildiğimiz kadarıyla bu metinlerde bazı atlamalar ve gereksiz sadeleştirmeler yapılmıştır. Ne yazık ki Birdoğan bu kitabında bu Arapça icâzetnâmelerin sağlıklı çevirilerini yayımlamıştır. Bu çeviriler, gerek orijinal metinlerdeki Arapça yanlışlarından, gerekse bu metinleri Türkçe'ye çeviren kişi veya kişilerin metinleri iyi anlayamamasından doğan bazı yanlışlar ihtiva etmekle beraber, söz konusu ocakların Ebu'l-Vefâ ile bağlantısını çok iyi göstermektedirler. Bu itibarla, orijinal metinleri ve sağlam çevirileri verilmeyen bu tarihsel değeri yüksek belgelerin bilimsel yayınlarının yapılmaması maalesef büyük bir talihsizliktir. Böylece araştırmacıların bu metinleri sağlıklı bir şekilde kullanmaları ister istemez engellenmiş olmaktadır.

⁸⁹ Bk. ekler kısmı, nr. 4. İlk defa bu makalede kullanılan tarihi değeri yüksek bu iki belgenin fotokopisini temin eden Hıdır Abdal Ocağı'ndan dostumuz Mehmet Yaman Dede'nin oğlu Sayın Ali Yaman'a teşekkür ederiz.

⁹⁰ Bk. ekler kısmı, nr.5.

Vefâilik, İhtilalci Mehdîlik, Alevîlik ve İsmâîlîlik

Son olarak Vefâilik-Alevîlik bağlamında bir başka probleme temas etmek istiyoruz, ki bu da Vefâilik-Nizârî İsmâîlîliği bağlantısı problemidir. Bu konudaki şahsî incelemelerimiz ve gözlemlerimiz bizi, Alevîliğin bugüne kadar sanıldığı gibi Oniki İmam mezhebinin değil, böyle bir görüntü vermesine rağmen, esas itibariyle daha çok Nizârî İsmâîlîliğine yakın durduğu sonucuna götürmüştür. Bu da XVI. yüzyılda Safevî propagandasıyla olduğu kadar, büyük bir ihtimalle daha evvel, başka kanallarla olabileceği gibi, Kürt ve Türkmen oymakları arasında çok yayılmış olduğunu gördüğümüz Vefâilik kanalıyla da daha XII. ve XIII. yüzyıllarda oluşmuş olabilir⁹¹.

Vefâiliğin merkez yayılma alanının Irak ve Suriye toprakları olduğunu, bu topraklarda eskiden beri mevcut, müslüman olmuş Kürt ve XI. yüzyıldan beri yaşamakta olan Türkmen konar-göçerlerinin mevcudiyetini de artık biliyoruz. Bu dönemlerde buralarda Nizârî İsmâîlîliğinin çok faal olduğu da tarihen müspet olduğuna göre⁹², bu çakışma, özellikle XIII. yüzyıldan itibaren Kürt ve Türkmen konar göçerleri arasında yaygın olan Vefâiliğin İsmâîlîlikle çok muhtemel teması olması gerektiğini düşündürüyor. Çok iyi bilindiği gibi, 1256 yılında Alamut Moğollar tarafından tahrip ve Irak istila edildiğinde, Nizârî İsmâîlîler'i sığınak olarak kendilerine sûfî çevreleri seçtiler⁹³. Özellikle de kırsal kesimler onlar için çok elverişli oldu. Biz şahsen Vefâiliğin onlar için bu sığınak yerlerinden biri olduğunu, dolayısıyla böyle bir temasın hiç te uzak bir ihtimal olmadığını, aksine kuvvetle muhtemel bulunduğunu sanıyoruz. Eğer mesele düşündüğümüz gibi ise, bu XVI. yüzyılda Safevî propagandasının neden İmamîyye Şiîliği görüntüsünde bu doğrultuda bir muhteva ile bilhassa Vefâî çevrelerine yöneldiğini açıklar.

Unutmamalıdır ki, Vefâilik XIII. yüzyılda Baba İlyas ve Baba İshak'la beraber ihtilalci bir Mehdîlik ideolojisiyle (revolutionary messianism) or-

⁹¹ Bu mesele üzerinde bir müddetten beri çalışmakta olduğumuzu burada vurgulamak istiyoruz. İlk ulaştığımız veriler bizi böyle bir izlenime sevk etmiştir. Özellikle Sayın Farhad Daftary ile yazılı olarak sürdürdüğümüz fikir teatisi sonunda kendisi, Nizârî İsmâîlîliği bağlamında böyle bir varsayımın araştırılmağa değer olduğu kanaatinde bulunduğunu belirtmiştir.

⁹² Türkmenler arasındaki İsmâîlî propagandaları için msl. bk. Farhad Daftary, *The Ismâ'îlîs: their history and doctrines*, Cambridge University Press, Cambridge 2001, ss. 356, 374 vd.

⁹³ Bk. Daftary, ss 446-47, 452-55.

taya atılmış ve Türkiye tarihinin en büyük, en kapsamlı ve sonraki tesirleri itibarıyla en önemli iki büyük isyanından ilkinin (ikincisi Şeyh Bedreddin İsyanıdır) sahneye koymuştur. Bu problemin Osmanlı dönemindeki uzantısı, XVI. yüzyılda, II. Bayezit, Yavuz Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde Anadolu'daki Kızılbaş Türkmen çevrelerinde Osmanlı merkezi yönetimine karşı girilen bir yarım düzine kadar ayaklanmadır⁹⁴. Hazırlanışından tatbik sahasına konulmasına kadar, bu isyanların da aynı şekilde ihtilalci bir Mehdilik ideolojisi etrafında olgunlaştığını iyi biliyoruz. Bu tür bir ihtilalci mehdî ideolojisi, İmamiyye Şiîliği'nden çok Nizari İsmailîliği ile bağdaşmaktadır⁹⁵. Dolayısıyla sözkonusu isyanların hazırlanmasında bu eski Vefâî çevrelerinin bir rolünün bulunup bulunmadığını araştırmak çok ilginç sonuçlar doğurabilir.

Sonuç

Öyle sanıyoruz ki, yukarıdan beri yazdıklarımız ve Ebu'l-Vefâ silsilesine dayanan Alevî dede ocaklarını gösteren, ele aldığımız belli sayıdaki icâzetnâme, şu beş mühim sonucu ortaya koymaktadır:

1- Bugüne kadar hakkında pek bir şey bilinmeyen Dede Garkın'ın, kendi adını taşıyan bir tarikatı bulunduğunu, bunun Vefâî tarikatı ile bağlantılı olduğu ortaya çıkmaktadır.

2- Vefâî geleneğinin Türkiye topraklarına taşınmasında belki en büyük rolü oynayanlar, başka bir ifadeyle, Vefâî tarikatının Türkiye tarihindeki en mühim temsilcileri ise, hiç şüphe yok ki, Dede Garkın ve halifesi Baba İlyas-ı Horasânî' ve onların halifeleridir.

3- Ebu'l-Vefâ geleneği, Alevîliği maddeten ve mânen, inanç ve kültür olarak yaşatıp toplumsal olarak da organize eden dedelik kurumunun, dolayısıyla XVI. yüzyılda *Kızılbaşlık* adı altında tarih sahnesine çıkan Alevî toplumunun teşekkülünde çok büyük ve önemli bir tarihsel rol oynamıştır. Bu tür belgelerin sayıca çok daha fazla olduğuna hiç şüphe yoktur. Bu, Alevîliğin temelini Ahmed-i Yesevî değil, sanki neredeyse bütünüyle Ebu'l-Vefâ geleneği üzerine kurumlaştığını düşündürüyor.

⁹⁴ Bu konuda genel bir değerlendirme, analiz ve ilgili literatür için bk. Ocak, "XVI. Yüzyıl Osmanlı Anadolu'sunda Mesîyanik Hareketlerin Bir Tahlil Denemesi", V. *Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi (Tebliğler)*, İstanbul 21-25 Ağustos 1989, TTK yay., Ankara 1990, ss. 817-825.

⁹⁵ İsmailîlik'teki bu ideoloji için bk. Daftary, ss. 128-129.

4- Belki en çarpıcı sonuç ise şudur: Özellikle merhum Fuat Köprülü'nün tesiriyle, bugüne kadar hemen bütün araştırmacılar, Türkiye coğrafyasındaki popüler tasavvufun kökeninin, Ahmed-i Yesevî geleneğine bağlı Orta Asya tasavvufu olduğunu kabul etmişlerdi. Bugün Türkiye Alevîleri de belki bu etkiyle kendi kökenlerinde Ahmed-i Yesevî'yi görüyorlar. Oysa bir tek *Hacı Bektaş Vilâyetnâmesi* hariç, ne Alevî dede icâzetnâmelerinde, ne klâsik nefeslerde, ne de diğer klâsik Alevî metinlerinde Ahmed-i Yesevî'nin adı geçmemektedir. Bu çok çarpıcı bir durumdur. Buna mukabil, bu makalede incelemeye çalıştığımız tarihsel belgeler ışığında açıkça görülüyor ki, gerek Anadolu Selçuklu, gerekse Osmanlı Türkiyesi popüler tasavvufunun sadece Orta Asya kökenli Ahmed-i Yesevî geleneğine dayandığını söylemek, tarihsel olguyu yansıtmamaktadır. Ama Türkiye popüler tasavvufunun her iki dönemde de büyük çapta Irak tasavvufu kökenli Ebu'l-Vefâ geleneğine bağlı olduğu açıkça görülüyor.

Bununla beraber bu, zikredilen dönemde Türkiye'de popüler tasavvufun Orta Asya kökeni ile hiç ilişkisinin bulunmadığı anlamına alınmamalıdır. Gerek Moğol istilasından önce, gerekse bu istila ile beraber Orta Asya'dan ve İran'dan yola çıkan göç dalgalarıyla pek çok sufînin Türkiye toprakalarına göç ettiği de bir vâkıdır. Meselâ Kalenderiyye cereyanını ve buna bağlı muhtelif tarikatların XIII. yüzyılda buradaki mevcudiyetini Orta Asya ve İran'ı hesaba katmadan açıklayamayız. Fakat burada bizim vurgulamak istediğimiz nokta, en azından popüler tasavvufun kurumlaşmasında Vefâîliğin ihmal edilemeyecek, önemli bir rolünün bulunduğudur.

Kısaca özetlemek gerekirse, yakın zamana kadar varlığı bile pek sezilip önemsenmeyen *Garkînî* ve *Vefâî* tarikatlarının, Türkiye dinî -sosyal tarihinde ne kadar önemli bir yere sahip olduğu herhalde bir ölçüde anlaşılmış olmaktadır. Bu doğrultuda ileride sürdürülecek araştırmaların, önümüze daha çarpıcı ve sürpriz problemler ve konular çıkaracağına şüphe yok gibi görünüyor.

EKLER

EK: 1

ÇELEBİ (I.) MEHMED DEVRİNE AİT

GARKÎNÎ İCÂZETNÂMESİ

(821/1418 tarihli orijinalinin 837/1433-34 tarihli kopyası)

(Türkçe çeviri)

bu nesebin şerefli ve sahih (olduğunu tasdik ettik). Takvâ, (Allah'a) ve Peygamberinin sünnetine itaat konusunda geçmiş seyyidlerimizin ve şeyhlerimizin -Allah onlara geniş rahmetiyle rahmet cylesin- vasiyetleri üzere vasiyet ettik. O, edeb ve ahlakının güzelliği ile dervişler için çalışacaktır. (Tarikat cihazlarından olan) zenbili yüklenmiş, alemi ve kandili kaldırmış, mikrazı çekmiş, seccadeye oturmuş ve ŞERİFLİ GARKÎNÎ HIRKASINI* giymiştir. Eski şeyhlere nisbet olunduğu üzere, onun eli elimiz, (başkalarını tarikata) kabulü kabulümüz, reddi reddimizdir. (Burada silik bir kaç kelime var. Yalnız "Tarik" kelimesi okunabiliyor). Bu, "Kimse-nin kimse için bir şeye kadir olamayacağı ve emrin yalnızca Allah'a ait olduğu o günde"*** (âyeti gereğince) Allah'ın elleri arasında benim vasiyetim ve hüccetimdir.

Emîr Şerefu'd-Dîn ve Emîr Hayat ve Emîr Belvârî ve Emîr Yûsuf VE MERHUM EMÎR ABDULLAH ES-SA'ÎDÎ OĞLU EMÎR GARKÎNÎ ve Seyyid Emîr Hayre'd-Dîn, Seyyid Emîr İlyas, Emîr Muhammed, Seyyid Emîr Ali, Seyyid Emîrşah Muhammed.....

İşte bu Seyyid Şerîf Şihâbe'd-Dîn Ahmed, Seyyid Şerîf Hızır el-ma'rûf bi-Çelebî ve Seyyid Şerîf Şah Hüseyin b. Seyyid Şerîf Muhammed ve Seyyid Şerîf Cemâle'd-Dîn Yûsuf b. Seyyid Şerîf Kemâle'd-Dîn İsmâil... *Bunlar hepsi Şerîf Ebu'l-Vefâ'nın ailesindendir.* (Bu arada yine birçok isim vardır. Bunlar arasında bir NU'MÂN ELGARKÎNÎ B. MERHÛM MEZKÛR SEYYÎD ŞERÎF ABDİLLAH ve dört satır aşağıda SEYYÎD ŞERÎF PÎNHÂN EL-GARKÎNÎ B. MERHÛM MEZKÛR SEYYÎD ŞERÎF ABDİLLAH adları geçiyor).

* Çeviri metinlerde büyük harfle yazılan kelimeler orijinal metinlerinde de celi (iri) reyhânî hat ile yazılmıştır.

** Kur'an-ı Kerim, *el-İnfitar* sûresi, âyet 19.

EK: 2

MALATYA'DA SEYYİD EBU'L-VEFÂ ZÂVİYESİNE AİT BUYRULDU

(BOA, İbnu'l-Emîn Evkaf, nr. 2725)

(5 Cumâda'l-ûlâ 1102 / 4 Şubat 1691)

¹Malatya kadısına hüküm ki

²Kazâ-i mezbûra tâbi Muşar nâhiyesinde âsûde olan Kutbu'l-Ârifîn Seyyid Şeyh Ebu'l-Vefâ ³kuddise sırruhû'l-azîzin zâviye tekiyyesinde zâviyedar olup âyende ve revendeye it'âm-i ta'âm ⁴içün kazâ-i mezbûre tevâbiinden Şeyh Hasanlu ve Üçbölük ve Erdek ve Taşlu nam mezreaların ⁵mahsûlâtı vakf olup ve ahâlisi dahî avârız-ı dîvâniyye ve tekâlîf-i örfiyyeden dahî mu'âfiyyet ⁶üzere selâtûn-i mâziyeden mu'âfnâme ve yedlerinde(?) evâmîr-i şerîfe ve vakfiyye-i ma'mûlûn bihâ ⁷ve sûret-i defter-i cedid-i hâkânî var iken hilâf-ı defter ve evâmîr-i şerîfe avârız ve sâir tekâlîf ⁸talebiyle rencide ve remide iderler men'i bâbında emr-i şerîf recâsına i'lâm olunmağın hazîne-i ⁹âmiremde mahfûz olan mevkûfât defterlerine nazar olundukda kazâ-i mezbûrun gayr ez- ¹⁰fürûnihâdegân icmâl üzere ikiyüz doksan üç avârız hânesi olduğı mestûr olup ¹¹ve defterhâne-i âmiremde mahfûz olan defterlere mürâcaat olundıkda nâhiye-i mezbûrede vâki' ¹²Şeyh Hasanlu maa Mezraa-i Çivril nâm karyede *Şeyh Ahmed-i Tavîl* nâm kimesne medfûn olup ¹³şeyh (?) hâkânîde kitâbet olundukda vilâyet defterlerinde kurâ-i mezbûrede vakf olunup ¹⁴ve reâyâdan kimesne muâf kayd olunmayup sonra vilâyet defterinde mezbûr karye ile 15.....pâre mezraayı mezâr-ı mezbûreye vakf eyleyüp ve yigirmisekiz nefer kimesne içün ¹⁶muâfdır deyu şerh virüp ammâ mufasssal defterinde mezârîi kayd eylemeyüp ancak Şeyh ¹⁷Hasanlunun iki başdan vakf yazup ve on üç nefer kimesneyi muâf eyleyüp ¹⁸ellerine sûret-i defter virüp âyende ve revendeye hidmet eylemek üzere mukayyed ¹⁹bulunmağın imdi kânûn ve defter mücebince amel oluna deyu ferman sâdır olmağın ²⁰bin altmış yedi senesi Rebîu'l-evvelinin onikinci günü târihiyle müverrah ²¹emr-i şerîf virildüğü der-kenâr oldıkda hilâfına emr-i âhar sâdır olmuş ²²değil ise tecdîd olına deyu fermân-ı şerîf sâdır olmağın şurûtuyla emr-i şerîf ²³yazılmağa tezkire virildi fi 5 Cumâda'l-ûlâ sene 1102

EK: 3

MALATYA'DA SEYYİD EBU'L-VEFÂ ZÂVİYESİNE AİT

ZÂVİYEDARLIK BERATI

(BOA, Cevdet Evkaf, nr. 6210)

(Rebiu'l-ewvel ortaları 1117 / Temmuz ortaları 1705)

¹Malatya muzâfâtından Muşar nâhiyesinde vâki' âsûde olan Kutbu'l-Arifin Seyyid Şeyh Ebu'l-Vefâ zâviyesinin ²zâviyedarlığı evlâd-ı vâkıfa meşrûta olup evlâdiyyet ve meşrûtiyyet üzere mutasarrıflar olan işbu dârende-i ³fermân-ı hümayûn Seyyid Ali ve diğer Ali ve Yusuf ve Hüseyin ve gayri bi'l-fiil berât-ı şerîfle mutasarrıflar olup lâkin taht-ı âli-baht-ı Osmânî katına gelüp ⁴⁽²⁾hümâyûn-ı sa'âdet-makrûnum vâki' olmağın der-i saâdetimde müceddeden berât-ı şerîfim virilmek bâbında yedlerinde olan berât-ı atik mücebince ⁵üzerlerinde ise bir aylık resm-i berât post-nişin yediyle teslim-i hazîne olunmak üzere sadaka idüp bu berât-ı hümayûnı virdüm ⁶ve bu-yurdum ki varup mezbûrlar zikr olunan zâviyenin kemâ-kân evlâdiyyet ve meşrûtiyyet üzere zâviyedar olup ⁷hidmet-i lâzimelerin mer'î ve müeddî kıldıktan sonra üslûb-ı sâbık üzere mutasarrıflar olup vâkıfın rûhı ve devâm-ı ömr-i devletimiçün ⁸duâya müdâvemet göstere şöyle bilüp alâmet-i şerîfe i'timâd kılalar. Tahrîren fi evâsıt-ı şehri Rebiu'l-ewvel sene seb'a aşere ve mie ve elf

Be-makâm-ı Kostantîniyye

EK:4

SULTAN SİNEMİL OCAĞI ŞECERE-İCÂZETNÂME'Sİ

(28 Muharrem 1265 / 25 Aralık 1848)

Hüve'l-Hâdî

Nasrun min Allahi ve fethun karîb
v'Allahu veliyyu't-tevfik

.....es-Seyyid İbrahim b. es-Seyyid Hasan b. eş-Şeyh Nazır b. eş-Şeyh Zenûn b. Hayran Abdal Kıdvetu evliyâi'llahi'l-vâsılîn ilâ Hazreti Sultânî'l-Arifîn Ebu'l-Vefâ (sic) Tâci'l-Arifîn kaddes'Allahu rûhahû'l-azîz.kendisine icâzet, seccâde, alem, kandil, zenbil ve destur verilmiştir. Onun yolu, Hz. Muhammed'den rivayet olunan "*Fakirlik benim iftihar ve-silemdir. Ben onunla diğer nebîler ve resuller üzerine iftihar ederim*" hadisi gereğince fakr yoludur. O ahit almış ve VEFÂİYYE HIRKASINI GİYMİŞTİR. O şunlar vasıtasıyla Allah yoluna bağlanmıştır: Sâlih, âbid, zâhid fâzıl, kâmil, âlim, dervişlerin babası, seyyidlerin efendisi, cömertlik ve saâdet ma'deni Şeyh Seyyid Muhammed kaddes'Allahu sırrahû'l-azîz. Bütün fakr erkânı ona Seyyid Hüseyin'den, ona Seyyid Muhammed'den, ona Seyyid Cemâle'd-Dîn Yusuf'tan, ona Şerefe'd-Dîn Hüseyin'den, ona Seyyid Nizâme'd-Dîn Abbas'tan, ona Seyyid Nure'd-Dîn Asuman'dan, ona Seyyid Salih'ten, ona Hams'den (?), ona da SEYYİD EBU'L-VEFÂ TÂCU'L-ÂRİFİN kaddes'Allahu rûhahû'l-azîz'den bütün fakr erkânı vasıl olmuştur. Bu mübarek icazetnâmenin yazılması Hicret'in bin ikiyüz altmışbeş senesi Muharrem'inin yirmisekizinci Salı* günü bitmiştir.

Buna

Kerbelâ tekiyyesi nakîbî

Ahmed Baba

şahidlik etti

Buna

İmam Hüseyin Postnişîni

Seyyid Muhammed Takî b.

Seyyid Ahmed Dede

şahidlik etti

* Belgede 1265 yılı Muharrem'inin 28'inde "Sülesâ" yani Salı günü olarak geçmekteyse de, bugün esasında 25 Aralık Pazartesi'ne rastlamaktadır.

Buna	Buna	Buna
Kerbelâ tekkiyyesinde	Kerbelâ tekkiyyesinde	Kerbelâ tekkiyyesinde
Çerağcı Ali Baba	kahve Ali Baba	meydancı Derviş Ali Baba
şahidlik etti	şahidlik etti	şahidlik etti

Bu şecerenin sahibi Seyyid Şeyh İbrahim b. Şeyh Hasan Sultan Sinemil evladlarından olduğu sabit olunup işbu mahalle kayd ve sahh ve şerh virildi talib-i müridîn amel itmek için ziyade ve noksan olunmadı. V'allahü a'lemu bi's-savâb

Ek: 5

OCAĞI VE TARİHİ TESBİT EDİLEMİYEN ŞECERE-İCÂZETNÂME

(Bu şecere-icâzetnâme, büyük bir ihtimalle sahte olabilir. Eğer bir önceki gibi eski tarihli orijinal nüshasının geç tarihli bir kopyası olsaydı, müstensih hatalarına rağmen onun gibi standard düzeni ve üslubu olması gerekirdi. Oysa bunda böyle bir durum sözkonusu değildir. Acemice ve imlâ yanlışlarıyla dolu bir hat, kötü ve âdetâ anlaşılmasız karmakarışık bir arapça ile kaleme alınmış olup sondan da eksiktir. Metinde Seyyid Abdul-Kadir el-Kîlânî ve Seyyid Ahmed er-Rifâ'î ile birlikte Ebu'l-Vefâ'nın adı geçmektedir. Hattâ Ebu'l-Vefâ'nın adı bile kötü bir imlâ ile *Şeyh el-Vefâ Kirdî* (Kürdî) şeklinde yazılmıştır. Tercüme edilemeyecek kadar kötü bir metin olmakla beraber, Ebu'l-Vefâ'ya kadar çıkan silsileyi teşkil eden isimleri açık seçik olarak görmek mümkündür. Bu belge eğer sahte ise, bu bile Ebu'l-Vefâ'nın adının, sahte bir belge düzenlenmeyi gerektirecek kadar prestij sahibi olduğunu gösterir.)

أحمد بن محمد بن عبد الله

أحمد بن محمد بن عبد الله

أولاً ادا لله عليهم سبوع النجا وسبوع

أمن ربك لشفاء وكفاه شفاء الله لا اله الا محمد

خير الأيدي والأصفياء اللهم الله تجمعنا على

أخلاف طبقاتهم وعلمهم ورجائهم إلى حضرة

المرشد عبد الفقراء

فأحييت الناس بآية القبول فأنه أهل له فلما رأينا

أحمد بن محمد بن عبد الله

سَيِّدَا عِلْمَيْنِ جَدِيدَيْنِ مِنْ صِرَافَةِ حَيَاتِهِ

فَرْجَةُ صَالِحِ نَفْسِهِ وَصِرَافَةِ وَفَائِدَةِ عِلْمِهِ

صَلَوَاتُكَ وَأَوْثَرُ نِعَمَاتِكَ عَلَى اللَّهِ غِنَى الْكِبَايَرِ فَسَطَّرْنَا لَهُ
هَذِهِ الذِّبْ شَرْفًا صَحِيحًا وَآكِدًا عَلِيَّةً الْوَصَايَا
بِتَقْوَى وَطَلْحَةٍ وَسُتْنَةِ رَسُولِهِمَا وَشَاهَادَةِ ائِمَّتَانَا وَشَيْخَانَا
أَمَّا ضَيْتَةُ رَحْمَةِ اللَّهِ فَهِيَ وَأَسْعَى وَنَبِيٍّ لِلْفُقَرَاءِ
بِالْأَذْيَابِ وَحُكْمِ سِيرَتِهِ وَجَمَلِ الزُّبْدِ وَفِيهِ الْعِلْمُ وَالْفَيْدُ
وَيَجِيءُ عَلَى قَرَارٍ وَيَجْلِسُ عَلَى التَّجَادُدِ وَيَلْبَسُ الْحُرْقَةَ الشَّقِيَّةَ

هَذَا الدِّبْشُ نَفِيًّا صَحِيحًا وَكَدًّا عَلِيًّا الرُّضَايَا
بِتَقْوَى وَطَلْحَةٍ وَسُنَّتِ رَسُولِ مَا وَشَاءَ إِذَا أَتَانَا وَشَاءَنَا
لَمَّا ضَيَّعَتْ رَحْمَةُ اللَّهِ رَحْمَةً وَأَسْعَى وَيَسْعَى الْفُفْرَاءُ
بِالْأَدَبِ وَحُجْنِ سَيْرَتِهِ وَيَحْمَدُ الزَّيْدُ وَيُفْخِخُ الْعُلَا وَالْفَيْدَارُ
وَيَحْمَدُ الْقِرَاضُ وَيَجْلِسُ عَلَى التَّجَادُفِ وَيَلْبَسُ الْخُرْقَةَ الشَّرِيفَةَ

الْغُرْقِيَّةَ وَيَبْدُو نَاوِقًا قَوْلُهُ وَرَدُّ دَرَكًا مِثْلَهُ نَسْتَبْرِكُكَ يَا شَاحِجَ

مَوْلَانَا وَالْهَرُوفُ هَذَا وَحَيْثُ حُجَّتِي بَيْنَ يَدَيْكَ اللَّهُ
يَوْمَ لَمْ يَلَمْ أَكُنْ نَفْسٌ شَيْئًا وَلَا أُمْرٌ يُؤْمِدُ اللَّهُ قَالَ تَعَالَى

— — — — —

أَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَارْجِعُوا إِلَى اللَّهِ ذَلِكُمْ يَكْفُرُ
عَنِ اللَّهِ عَلَيْهِ وَفِي قُلُوبِهِمْ أَفْقَادٌ كَثِيرَةٌ وَمَنْ يَفْعَلْ
هَؤُلَاءِ مِنْ غَيْرِ إِتْقَانٍ وَالْإِنْفِرَاءِ

وَالْمَسَاكِينِ عَلَى قُلُوبِهِمْ كَثِيرٌ وَكَثِيرٌ مِّنَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ

اللَّهُ نَفْسًا أَلُوسَةً كَمَا كُنْتُمْ عَلَيْهِ مَا كُنْتُمْ
بِرَبِّكُمْ أَتَوَلَّوْنَا أَنفُسَنَا أَوْ لَاحِظْنَا بَرًّا وَلَا تَحْمِلْنَا
مَنَاحِقَ ظُلْمٍ كَذِبًا وَكُنَّا نَحْمِلُنَا وَأَرْحَمْنَا أَنْصَارًا
فَأَنْصَرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ وَقَالَ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَآلِهِ
الْعَلَّةُ تَوْسِعُ الضَّاقَةَ وَلَئِنْ لَمْ يَنْتَهِ عَنِ الْجَانِ

اللَّهُ نَفْسًا أَلَوْسَعَهَا كَمَا مَا كُنْتُ وَعَلَيْهَا مَا كُنْتُ
رَبَّنَا لَا تَخْذِنَا إِنَّ رَبَّنَا شَرُّ النَّاسِ مَا أَوْخَطَانَا بَرْنَا وَلَا خَطَانَا
مَلَا خَافَ لَنَا يَا وَاعْفُ عَنَّا وَاعْفُ عَنَّا وَارْحَمْنَا إِنَّ مَعَايَا
فَأَنْظُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ فَقَالَ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ
الْعَلَّةُ تَوْسِعُ الطَّاقَةَ وَلَئِنْ لَمْ يُعْطِ الْحَاكِمُ

النُّقْرَةُ مِنَ الطَّالِبِينَ الْمُرِيدِينَ
رَبَّنَا لَا تَخْذِنَا إِنَّ رَبَّنَا شَرُّ النَّاسِ مَا أَوْخَطَانَا بَرْنَا وَلَا خَطَانَا

أَفِي السَّعَاءِ قُبُولِ الْحَالِ اللَّهِ جَمِيعًا أَيُّهَا الْمَوْمُونُونَ لَكُمْ
تَقْلُوبَاتِ النَّبِيِّ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ وَالْأَمْرُ النَّائِبُ لِلدِّينِ
كَيْفَ أَخَذْنَاهُ وَقَدْ عَلِمْنَا بِهِ الْإِسْلَامَ الْإِسْلَامَ الْإِسْلَامَ

سلام ربی

۷۰

فَلْيَبْتَغِ دِينِي وَلَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا
عَالِيَا الصَّلَاةِ وَالْأَمْرِ الشَّرْعِيَّ الْقَوَانِي وَالْعَمَّةَ أَفْعَالِي
وَالْحَقِيقَةَ أَحْوَالِي وَالْمَعْرِفَةَ كَالْحَقِّ وَالْعِلْمَ سَائِحِي وَالْعَمَلُ

رَوْضَتِي وَالْخَوْفُ رَفِيقِي وَالنَّقْوَى رَادِي وَالْقَنَاءُ كَثْرَتِي

وَلَمْ يَدْرِ أَنَا مَرْدِي فَقَرَّبِي وَبَدَأْتُ عَلَى الْإِنْبِيَا
وَالْعَبْدُ الْفَقِيرُ نَلِيزُ لَيْدَنَا وَسَيِّدَنَا وَشَيْخَنَا وَأَمَانًا وَقَدَرَنَا
سُلْطَانُ الْعَالَمِينَ تَابُجُ الْمُخَفَّفَى وَقَدْ وَكَلْتَهُ قَبْلَهُ الْخَالِي
سَرُوحُ الْمَلَكَةِ مُطَهَّقُ الدِّينِ الشَّيْخُ الْبَرْبَاغِي الْمُرْشِدُ الصِّدِّيقُ

وَالْمُرَادِي سَنَامِ دُنْيِي مَحْتَرِي وَبَدَأْتُ عَلَى الْإِكْبَا
وَالْعَبْدُ الْفُقَيِّ نَمِيزَ لَيْدَنَا وَسَدْنَا وَشَجَّنَا وَأَمَانًا وَقَدْنَا
سُلْطَانُ الْعَالَمِ وَتَاجُ الْمُخَفَقِي وَقُدُوكَ الْيَكْمَةُ وَقَبْلُ الْخَالِي
سَرُوحُ الْمَلَكَةِ مُلْحَقُ الْوَالِدَيْنِ الشَّيْخِ الْبَرَاءِي الْمُرْشِدِ الْوَلَدِ

أَمَّا بَعْدُ فَعَلِمَ النَّبِيُّ وَالنَّبِيَّاتُ وَالنَّبِيَّاتُ

لَا شَرَّ لَكَ أَنْ تَقْبَلَ مِنْ الشَّجَرَةِ الْمُبَارَكَةِ الطَّامَّةِ مِنْ نَسْرِ الْحَلِيتِ
لَا حَسَدَ لَكَ نَفْعَ الْخَزَنَةِ النَّتِ سَلَامَ الْفَتَا الْكَلَامِ وَلِجَبَا الْعَامِ
سَيَدِي مُحَمَّدُ سَعَادَتِي الْكَلَامِ لَمْ تَقُولْهُ قَبْلَ وَهَذَا النَّبِيُّ

لَعَلَّ الْعَالَمِينَ الْعَابِدِينَ أَعْضُدُ الَّذِي خِذَ الْفَقِيرَ بِحَدِّ

المقدي من الافان والبليته في محرر سنة

سَبْعَ وَالْأَلْفَيْنِ وَثَمَانِينَ حَامِيًا اللَّهُ نَعَالِي وَمُصْلِيًا عَلَي
سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَحَبِيدِهِ الطَّيِّبِينَ الْقَائِمِينَ وَسَلَامٌ وَسَلَامٌ
دَائِمًا دَائِمًا أَكْثَرَ أَكْثَرَ الْيَوْمِ الْيَوْمِ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

فَالْحَقُّ

سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَحَبِيبِهِ الطَّيِّبِينَ الطَّاهِرِينَ وَسَلَّمَ تَسْلِيمًا
دَائِمًا آمِنًا كَثِيرًا كَثِيرًا آمِنًا آمِنًا وَحَمْدًا كَثِيرًا كَثِيرًا

فَالْعَقَبَ

مِنْ سَوَالِ اللَّهِ مُحَمَّدًا الْمُصْطَفَى عَلَيْهِ

وآلِهِ الطَّيِّبِينَ الطَّاهِرِينَ وَسَلَّمَ تَسْلِيمًا
دَائِمًا آمِنًا كَثِيرًا كَثِيرًا آمِنًا آمِنًا وَحَمْدًا كَثِيرًا كَثِيرًا

وآلِهِ الطَّيِّبِينَ الطَّاهِرِينَ وَسَلَّمَ تَسْلِيمًا
دَائِمًا آمِنًا كَثِيرًا كَثِيرًا آمِنًا آمِنًا وَحَمْدًا كَثِيرًا كَثِيرًا

فَالْعَقَبَ

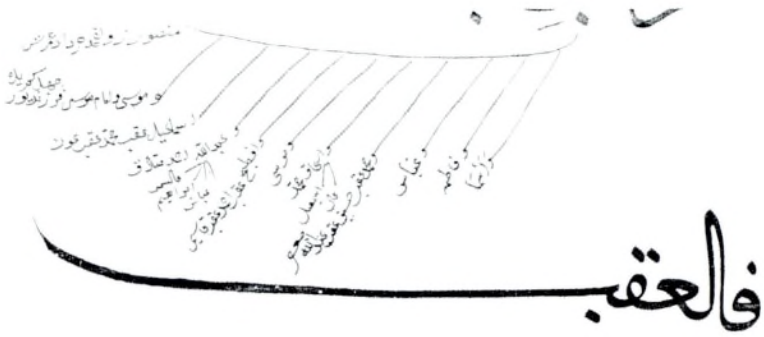

فَالْحَقُّ

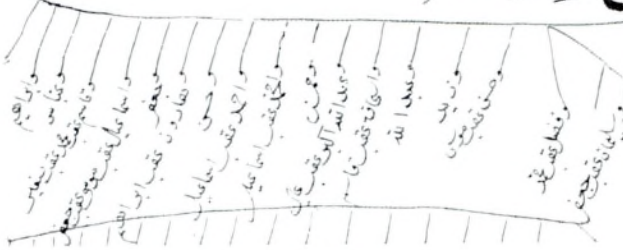
معنا امير المؤمنين عبد الله الحسين

والعقب
خَيْرُ الْعَابِدِينَ الْأَضْعَفُ عَلَى اللَّهِ
فَالْعَقِبُ

وَلَا يَفْنَى ابْنِي جَعْفَرٍ مُحَمَّدًا لِبَاقٍ عَلَى اللَّهِ
وَالْعَقِبُ

مَنْ لَنَا إِنْ هُوَ مُوسَى الْكَافِرُ لِيَعْنِي

مامون زهراء محمد سارا نور

۹۹۹
۱۰۰۰

معتمد زهراء محمد سارا نور

فالعقب

من مولا نانی جعفر محمد الجور الی الله

منصور زهراء محمد سارا نور
جليلة
نور
جعفر الی الله
جليلة
منصور زهراء محمد سارا نور
جليلة
منصور زهراء محمد سارا نور
جليلة
منصور زهراء محمد سارا نور
جليلة

فالعقب

الکلمة

فَالْحَقُّ

منصور زود و غفران هلال كبريد
صليبه
فانديه
باز و زنديد
جعفر الكاظمي
موسى الاعرج
عليه السلام
جعفر عقيب سيد

عبد الله
عليه السلام
فانديه
و عبد الله

في جليل
من علي الهادي
الكاظم
الحسيني

فَالْحَقُّ

حبيب الأيمان

منقول العنكري في جوارحه محمد المهدي

لَمَّا بَعَثَ اللَّهُ نَبِيَّ الْعَرَبِ الْفَرَقَيْنِ جَاءُوا الَّذِي حَضَرَتْ الْبَنِي صَالِح
مَعَ أَلْفِ بُيُوتٍ حَسْبَمَا يَأْتِي أَسَامِينَهُمْ آخَرُهُ وَهُمْ
الْأَمِيرُ يُوسُفُ وَالْأَمِيرُ عَبْدُ اللَّهِ وَالْأَمِيرُ حَسَنُ بْنُ الْحَكِيمِ
وَالْأَمِيرُ كُؤَانُ وَالْأَمِيرُ شُعَاةُ الدِّينِ وَالْأَمِيرُ قُرَاقِيقُ بْنُ
وَالْأَمِيرُ فَالْذِينَ وَالْأَمِيرُ حَمِيَّاتُ وَالْأَمِيرُ الْوَارِي وَالْأَمِيرُ الْوَارِي

والأمر عبد الله الشيعي الأول والأمر عبد الله

سيد أمير خير الدين سيد أمير لياس أمير محمد سيد أمير علي
سيد أمير شاه محمد و بوزرقي أمير شاه و بوزرقي

والامير قسطنطين فاتح ميرحيات والحر محمد الواري والحر محمد
والامير عبد الله الشيخ عبد الوهاب

سيد امير خير الدين سيد امير لياس امير محمد سيد امير علي
سيد امير شاه محمد و بوزري امير شاه وردى
وبوزري امير حسن وامير بنى قلم شاه و بوزري
امين امير شرف الدين سيد امير حيت بنى امير حيد سيد
امير جلال الدين بنى امير محمد سيد امير نخل الدين سيد امير
هر الله سيد امير قريش سيد امير حاشم سيد امير
احمد سيد امير طاووس موسى الثالث الاموش
محمد الامير العابد الزاهد شجر موسى الشافى
ابراهيم الميرضى موسى الزكياظم مدفوع د

معابر قریش امام فروه القاسم الفقير محمد
 النجيب الكلى المرتضى جعفر الصادق محمد
 الباقر زين العابدين الحين الشهيد كبريالا
 رضى الله عنه عن الامام علي بن ابي طالب
 بن عبد المطلب بن هاشم بن عبد مناف بن
 قصى بن كلاب بن كعب بن مالاك بن
 امر فاطمة بنت اسد رسول الله صلى الله عليه
 بعد بن كعب عمر بن عامر بن عثمان بن
 عبد الله سيد فحاق سيد معد عدنان بن
 اسماعيل سيد ابراهيم تيدار بن نوح بن
 قينان بن ابو بكر صدي رسول الله عنه
 انوش بن شيت بن ادم عليه السلام
 الصفي النبي نزل خمس صحيفه انزل عليه نالين
 صحيفه ابو فاطم بنت اسد عبد مناف

وَمِنْ حُجَجِ مَدِينَةِ لَدِي خَطِّ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَمْرُهُ
 وَالْكُتُوبُ وَالنَّجَادَةُ وَالْعَلَمُ وَمِنْ رَأْسِهِ تَاجُ الْخَطِّ وَالْفَقْرُ
 وَمِنْ شَعْرَتِهِ قَدَامُ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَبَعْدُ بَنِي الدِّينِ سَيِّدِي
 حَسَنُ الْمُلْقَبِ بِقَاتِلِ غَازِي بَلَوَارِي وَمَا وَلَدِي أَمِيرُ مُحَمَّدُ الْبَلَوَارِي

ولنحضر سنه ومولد محمد غزالي بن قريشي ومما أوصى إليه
حضرت علي بن طالب كرم الله وجهه وهم جاءوا إلى حضرت النبي قبل الهجرة
أربع وعشرين سنة جاءهم الخضر في الظلة فصاروا قوده

والجرح على عهد الهدى والتوبة والرجوع إلى الله

والاجازة ونيد ما يده وقولها وقوله ورد ما رده وتوجه مع محمد علي
إلى الجهاد واللايه والفرقة مع الكفرة والمشركين وان جمع الغنم
والمهاجرات يلتقي نسمهم في سلسلة العتقاد والعشجاء الذين
وتمردوا إلى بلاد كاشان وقتلوا المسفرة وان قاتل بلغ سنة وثمانين سنة

فهدا نبت السيد الشريف إلى الشريعة المعروفة

والتيد الشريف شاه حين السيد الشريف محمد والسيد الشريف محمد الدين

و... ..

يُجَابِهَا بِإِلَهِهِ وَنَعَارَهُ مَعَ الْإِقْرَةِ وَالْمَشْرِيقِ وَنِزَاجِ مَحْضَرِ
وَالْمَهَارِ جَرَّاتٍ يَلْتَقِي نَسَبُهُمْ فِي سِلْسِلَةِ الْعُقُولِ وَالْعُرْشِ جَالِي الدِّينِ
وَمَرَقْدُهُمَا إِلَى بَلَدِ كَاشَانَ وَفَكَتَةِ الْمَسْرِفَةِ وَأَن قَاتِلُ بِلَعِ شَيْخِ عَزِيزِ نَسَبِهِ

فَهَذَا نَسَبُ السَّيِّدِ الشَّهِيدِ الَّذِي فِيهِ الشَّرِيفُ الْمَعْرُوفُ وَجَلِي

وَالسَّيِّدِ الشَّرِيفِ شَاهِ حُجَّتِ السَّيِّدِ الشَّرِيفِ مُحَمَّدٍ وَالسَّيِّدِ الشَّرِيفِ جَمَالِ الدِّينِ
يُوسُفَ بْنِ السَّيِّدِ الشَّرِيفِ كَمَالِ الدِّينِ مُعَالٍ وَمُرْمِزِ بَيْتِ الشَّرِيفِ أَبُولُفَا
فَضْلِ سَمَاءِ السَّيِّدِ الشَّرِيفِ وَنَسَبِهِ الْجَبَّارِ وَالسَّيِّدِ الشَّرِيفِ شَيْخِ الدِّينِ
لِأَنَّهُ مَجْمُوعُ الْمَغْفُورِ السَّيِّدِ الشَّرِيفِ جَمَالِ الدِّينِ وَنَسَبِهِ الْجَبَّارِ وَالسَّيِّدِ الشَّرِيفِ
عَبْدِ الدِّينِ لِنَسَبِهِ الْمَجْمُوعِ الْمَذْكُورِ السَّيِّدِ الشَّرِيفِ صَاحِبِ بَيْتِ الْحَوْضِ الْمَذْكُورِ السَّيِّدِ الشَّرِيفِ

عَبْدِ الْحَوْضِ الْمَذْكُورِ السَّيِّدِ الشَّرِيفِ وَنَسَبِهِ الْجَبَّارِ وَالسَّيِّدِ الشَّرِيفِ
عَبْدِ الْحَوْضِ الْمَذْكُورِ السَّيِّدِ الشَّرِيفِ وَنَسَبِهِ الْجَبَّارِ وَالسَّيِّدِ الشَّرِيفِ

المذكور السيد الشريف عبد الله بن المرحوم المذكور
السيد الشيخ عبد الله بن المرحوم المذكور السيد الشيخ
المرحوم المذكور السيد الشريف المذكور المذكور المذكور
ابن المرحوم المذكور المذكور المذكور المذكور المذكور
السيد المذكور المذكور المذكور المذكور المذكور

السيد المذكور المذكور المذكور المذكور المذكور
السيد المذكور المذكور المذكور المذكور المذكور
السيد المذكور المذكور المذكور المذكور المذكور

السيد المذكور المذكور المذكور المذكور المذكور

ابن الجحوم المذکور السید الشریف المذکور

ابن الجحوم المذکور السعد الشهید أبو القاسم المذکور
السید الشریف جعفر القوی بن الجحوم المذکور السید
الشریف أبو المغزی الجحوم المذکور السید الشریف بنی
ابن الجحوم المذکور السید الشریف أبو محمد بن الجحوم المذکور
السید الشریف صادق بن الجحوم المذکور السید الشریف عبد الله

ابن الجحوم المذکور السید الشریف المذکور السید الشریف

ناصر الجحوم السید الشریف عبد الله المذکور السید الشریف محمد الجحوم
السید الشریف الساعات العزیزة فاندالکفر فلهناة ساطا فاندال

ان الحمد لله الذي افاض علينا من نعمه
التي لا تحصى ولا تعد

ناصرنا في كل شأن
وهدانا الى كل خير

لنستفيد من نعمه
التي لا تحصى ولا تعد

وهدانا الى كل خير
وهدانا الى كل خير

وهدانا الى كل خير
وهدانا الى كل خير

وهدانا الى كل خير
وهدانا الى كل خير

وهدانا الى كل خير
وهدانا الى كل خير

[illegible]

Belge 31

۱۷ در ۱۱
 صحنه فیه
 کعبه اوقاف و حاکمیه فیه
 ۱۷ در ۱۱
 صحنه فیه
 کعبه اوقاف و حاکمیه فیه

Belge 32

DID THE OTTOMAN PHYSICIANS MAKE ANY CONTRIBUTIONS TO THE MEDICAL SCIENCE IN THE OTTOMAN EMPIRE IN THE FOURTEENTH CENTURY

(At the Flourishing Period of the Empire)

ESİN KAHYA

Ottomans founded a government in 1299, that is, 700 years ago in a small village in Sogut near nowadays İzmîd (Nicosia) and the first scientific activities began to appear in the fourteenth century. However they did not need to do any fundamental studies in order to prepare the scientific background. For they had been already made in Islamic World, beginning from the eighth century. And the Seljukids appreciated and used the legacy of Islamic World. Following them the Ottomans who lived in Anatolia also used all the scientific works that were written in Islamic World and became authority in their field. For instance, one of them was Avicenna lived in eleventh century in Islam.

During the fourteenth century in the Ottoman Empire, medreses were founded at first as the institutions of education and naturally science. One of them was open in Nicosia and then Brussa. They did not carry only a curriculum focused on religious sciences, but also positive sciences that were called as rational sciences.

Among the health institutes founded in this period can be mentioned Yildirim Hospital in Brussa. It was founded as a part of Brussa Yildirim Complex City, which contained a mosque, a madrasa, a tomb, a hospital and a bath¹.

The hospital served, not only an institute where was used for treatment but also as a medical school. Among its staff were found a chief-physician, some surgeons, physicians, an ophthalmologist, and a pharmacist. Among the staff of the hospital were found a cook, a laundryman. There are also some documents about them in the Archives².

¹ Akbulut, Brussa with whole aspects (in Turkish), İstanbul 1937, 96-97.

² Ottoman Archives, Cevdet, Sıhhiye Defteri, no: 527 (dated 1742) and no 214 (dated 1797).

Its first physician was Physician Husnu who studied medicine in Iran. Sheyhi (Yusuf Sinan al-Dîn) and Ibn Sherif (the writer of the famous medical work named *Yadigar*) also served in this hospital in fifteenth century.

Some documents that were found in Ottoman Archives give us certain detail about the hospital. Through them can be possible to learn about same physicians who served in this hospital; for instance two of them were Abdullah Efendi and Nuh Efendi of Girit who also served as a chief physician (1628-1707) in Ottoman Palace³.

As a conclusion it can be said that this hospital kept continue to give service until 1854 beginning from 1399. It was made restorations in 1617, 1649, 1669 and 1671.

During the fourteenth century the scientific activity was not only focused on Islamic science, but also there were scientists who were interested in positive science, even some of them mainly were interested in Islamic science but they also positive science and wrote on astronomy and mathematics, including in medicine. Fenari and Kadızade-i Rumi were scientists who were interested in positive sciences, especially mathematics and astronomy in the fourteenth century.

In medicine the Ottoman physicians kept Islamic tradition. They accepted the classical Greeks physicians, but also Ibn Sina, Rhazes as authority. But in their works they added their experience. In general they preferred wrote their works in Turkish and explained the reason why they wrote in Turkish as follows: *'I wrote my work in Turkish in order to let as many people as possible to understand and use it'*. We can mention Hadji Pasha, Jamal al-Din Aksarayi, Hakim Barakat and Ishak b. Murad among the medical savants.

Ishak b. Murad was born in Gereade (near Nicosia), but we do not know the exact dates of his birth, except the century he lived. He studied medical plants and collected some of them for use in his treatment of certain diseases. He wrote a medical book, called *Edviyet al-Mufrede (Simple Drugs)* in 1390 that was accepted as a first medical work in the Ottoman Empire in the fourteenth century¹.

³ Ottoman Archives, Cevdet, Sıhhiye Defteri, no 132 (dated 1696).

¹ See for some of its copies: Bursa Basma ve Yazma Library, Haraccioğlu 1134/1; Fatih, Millet Library, (tip) 109; Gotha Library, Pertsch. 113; İstanbul University Library (TV) 495; Malatya Library 1196/1; Bibliothèque National Man. Turc AF.170 (Paris), Süleymaniye, Pertevnihal 744/2, Zile Library 309; Topkapı Palace, Revan 1757.

Ishak b. Murad prepared his work using the medical works of previous Muslim authorities. Among them are mentioned Ibrahim Seyyid Zeyneddin Ismail Curcani (d. 1135), Ibn Sina (980-1037). Al-Jurcani was a famous physician who lived in the Seljukian period. He wrote a huge book, named *Zahire-i Hwarezmshahi*. This book was a medical work, including all subjects of medicine but it was mainly famous for its pharmaceutical section.

Ishak b. Murad was also influenced by Ibn Sina's medical knowledge, as were all other the Ottoman medical men. He used Ibn Sina's Canon and al-Curcani's *Zahire-i Hwarezmshahi (the Drugstore of Hwarezmshah)* in particular⁵.

Edviye-i Mufrede (Simple Drugs) consists of two chapters. There is an alphabetic list of drugs in the first part of the work. The writer did not only give the Turkish names of the drugs, but also added Persian and Arabic names.

Edviyet al-Mufrede also gave the usage of the drugs, including some prescriptions about headache, earache.

In this chapter Ishak b. Murad gave the characteristics of certain kinds of bread, such as bread made of barley and rice⁶. He also mentioned various plants like the stinging nettle, figs, quinces, common vetch, nutmegs, wheat, common fumitory, mulberry, coconut, date, marshmallow, cassias, cucumber, black pepper, cinnamon, fennel, garlic, onion, mastic, sumac etc. and gave their medical effects, and explained which parts could be used. For instance, certain plant oil, their seeds, roots or juice could be useful for treatment. For instance, he pointed out that '*wild radish cures jaundice*'⁷.

In this chapter, Ishak b. Murad did not use only plants as medicament but some animals and animal products as well. One of them was fish. Ishak b. Huneyn says '*fish cures the snake poisoning. if a patient eats from the flesh of a cock, his paralysis is healed*'⁸.

⁵ This work has several copies in the manuscript libraries of İstanbul. It was also published in İran (Zeyneddin Ebu İbrahim İsmail b. al-Hasan b. Muhammed b. Muhammed Ahmed al-Husni al-Curcani, *Zahire-i Hwarezmshahi*. Tahrān 1301 H.)

⁶ Ishak b. Huneyn, *Edviyet al-Mufrede*, Bursa, Haraccioglu, 1134/1, p.4a. It was copied in 792 H. (1390).

⁷ Ibid., p. 12a.

⁸ Ibid., pp. 2b, 3a.

Ishak b. Murad also said that the some animal fats could be useful, for example lion-fat, duck-fat etc. Could be mentioned among them. He mentioned the characteristics of yoghurt in the following words:

*'Yoghurt is good for acidic stomachs; sweet yoghurt is better than the other qualities. And if it is eaten with garlic it will be more suitable for the stomach. It is also good if it is drunken with zencebil. It has a good influence if it is eaten after taking a bath.'*⁹ These examples are important from the standpoint of folk medicine.

The second chapter of his work is about medical treatment and contained the following four sections:

1. Diseases of the head (including in the brain diseases such as headache, paralysis, etc.)
2. Diseases of the chest (such as certain diseases of the thoracic cavity)
3. Diseases of the abdominal organs
4. Some diseases which can be treated by surgical treatment

In the first chapter some disturbances such as spleen ache, earache, bad breath, toothache, certain urinary diseases, including certain contagious diseases like leprosy are present in outlines¹⁰.

At the end of the second chapter there is another part on aphrodisiac drugs, named *bahname* by Ottoman physicians.

Edviyet al-Mufrede also contains a chapter named *Istilahat-i Lugat* in which he gives the Turkish equivalents of some Arabic words in the book.

Ishak b. Murad treated diseases depending on their symptoms; he counted the pulse of the patient. However, he mainly depended on classical Islamic medicine and its humoral theory which was presented by Hippocrates (460-377 B.C.) and Galen (AD.130-201) and, also certain authorities in the Islamic World like Ibn Sina. He examined his patients from the head to the foot and, diagnosed and treated them depending on the symptoms that he had identified. He also prepared special preparations that were suitable for their complaints¹¹.

⁹ Ibid., 31a.

¹⁰ Ibid., pp. 31a-33a.

¹¹ A.D.Erdemir, Geredeli İshak b. Murad, *Türk Dünyası, Tarih Dergisi*, v.8, n.90, (1994), pp. 50-54.

Another medical men mentioned here is Physician Barakat. We do not have much knowledge about his life, except that he lived in Aydin during the time of Mehmed Bey (1330-1340). He knew Arabic and Persian. He wrote a book named *Tuhfe-i Mubarise* that was also said one of the early medical works in Anatolia. it was written in Arabic and named *Lube al-Nihaye* and then translated into Persian, afterwards it was also translated into Turkish by the writer, himself.

Physician Barakat was highly influenced by Ibn Sina's famous medical work, Canon. In *Tuhfe-i Mubarise* there are a lot of quotations from that work. Barakat's work consists of 2 parts. In the first part certain natural facts are explained in 2 sections; the first section has 7 chapters on the humoral theory and the 3 natural powers which are responsible for the functions of digestion, thought, and sexual activity. The first four chapters of the second section deals with natural circumstances. The first chapter is explanation about colours; the second chapter is about fatness and thinness; the third chapter classifies and describes the four stapes of life, i.e., childhood, youth, maturity and old age.

The second part also has 4 sections; the first section consists of 6 chapters on certain fevers like malaria, swellings and some other diseases and their treatments. In addition, it also explains the symptoms of the diseases and ways of diagnosing them by the means of urine samples and through the humours.

The third section has 9 chapters in which we find information on public health and healthy living, varieties of food, the uses of swimming and some other activities including sleeping as well as insomnia. The fourth section has 8 chapters and they are about methods of treatment making of vomiting, bleeding, etc. and some simple and composite drugs.

As were mentioned above, some of the savants lived in the fourteenth century were interested in Islamic sciences and also medicine. One of the best examples of these scientists is Jamal al-Din Aksarayî. He lived during the reign of Murad I. Aksarayî was one of the important thinkers of this period. He completed his education in Amasia although he was born in Aksaray, he went to Amasia because it was one of the cultural centers of that time. He was educated near his fellow townsman citizen, Fahr al-Din Ilyas of Aksarayî. Later, he served as teacher and became chief military judge, after Pir Nizam al-Din Muhammed Curcanî's death.

Although we do not know the exact date of those positions, we learn that he left the city when the governor of the city and his friend, Hadji Shadgeldi Pasha's position was in danger, and his friends and relatives life was in risk. Aksarayî came to Konia and was appointed as the judge of the city by Halil Beyzade of Karaman in 1382. Afterwards he returned to his birthplace, Aksaray, and became a teacher in Zincirli Madrasa.

Aksarayî gave his lectures at three different places. When he was going to the madrasa he gave lectures to the first group who were named peripatisian (*mashaiyyun*), and between the doors of the madrasa and classroom he gave lectures to another group of students and, he gave the lectures to the third group in the classroom. He continued lecturing until his death in 1388 (or 1399).

Jamal al-Din Aksarayî was interested in different subjects. Among them can be mentioned philosophy of religion and Islamic judiciary, and medicine. In *Hadaik al-Shakaik* Mecdi Efendi said that '*he was a wise, perfect scholar. A lot of people used his knowledge; many students whose number could not be determined surrounded his chair. He wrote a book on religion, named Kesshaf and, he also wrote a commentary on Mucez*'.

Although Aksarayî was well known because of his works on Islamic sciences, his commentary on *Mucez* also had an important place in Ottoman medical studies.

Ibn Nafis' work *Mucez* was a very popular book among Ottoman physicians, and some physicians wrote commentaries on it. One of these commentaries belongs to Aksarayî¹². Aksarayî's *Commentary (Hall al-Mucez)* has 4 chapters. At first, he gives the ideas of Ibn Nafis, and then his own ideas and opinions, as well as those of some other famous Islamic medical men, like Ibn Sina and Rhazes.

In the first chapter Aksarayî gives information on the humoral theory in all medical books in the Islamic World and after this general introduction he explains the functions of the sensory organs, such as the eye, and the ear. Here he mentions the 3 main powers that are responsible for all the functions of the human body.

¹² Some of its versions are in Süleymaniye Library, Laleli 1634, 1635; Şehit Ali Pasha 2056, 2059, Ayasofya 3666.

Aksarayî defined disease as '*loss of health for certain reasons*' and classified diseases in several ways. One of them was their origins of diseases. Some of them occur because of their existence in mother or father; nowadays they are called hereditary diseases. Some other diseases occur during birth or pregnancy. All these diseases occur before the birth of the baby and they are natural diseases.

In addition to these diseases, there are some others that are caused by worms and some others by bad effects coming from the outside. These bad effects can enter the body through the vessels or skin. They show different symptoms in different organs; they can cause trouble in the skeleton or the muscles.

Jamal al-Din thought that all organs in the body could be affected in different ways except the heart; it is a noble organ. Nearly all of the Muslim physicians claimed that no diseases could occur in the hearth as Jamal al-Din claimed. Ibn Sina was one of them.

Jamal al-Din classified diseases as simple and complex diseases depending on their causes. If they occurred because of only one cause, they were simple diseases; but if they occurred because of more than one cause, they were complex diseases. For instance some diseases were caused by, not only winds, but also by some other outer effects.

He also classified diseases as those which appear individually, and these which appear with some other diseases.. He called the later diseases '*companion diseases*'.

Jamal al-Din thought that food and drink were also among the causes of diseases. For '*in order to be healthy, man needs good food and drink as well as an active and peaceful life.*'¹³ He believed that a balanced diet meant good health.

Aksarayî offered certain diet, cupping and vomiting as the methods of therapy in some diseases. Diseases are caused by unhealthy humours and these humours spoil the balance of the body. For they have to be thrown away from the body as soon as possible. Thus the body is freed from troublesome humours. He recommended some emetics, purgatives and lacsatives.

¹³ Süleymaniye Library, Ayasofya 3666, 32b-35a.

In the first chapter, Jamal al-Din also gives information on sleep and insomnia and some other natural functions with pulse and urine in order to diagnose the diseases. He says that pulse produced by the flexion and contraction of the arteries. He thought that the number of pulse beats changes, depending to the health of a person and his humours. It is normally 20, and becomes 30 in sickness. He also explains how a physician should a patient's take pulse and also gives a diagram showing pulse changes, which resembles to electrocardiogram.

William Harvey discovered the circulation of blood in 1628. He described his experiments on this matter in *De Motu Cordis et Sanguinis*. In his work he gave the number of pulse as 30 in a normal human being. Today we accept 76 as normal, although we know that it changes according to age, sex and some other conditions.

The second chapter of the work, *Hall al-Mucez*, was named 'Medical Practice'. In this chapter, after explaining the general principles of hygiene and warning people against some unbalanced humours and the diseases that they cause, he deals with simple and complex medicaments. Among them are found some purgatives and emetics. He also recommends fasting and cupping; they can be helpful to keep the humours in balance. In general the medicaments are plants, for example he mentions *melilot* (*melilotus*) and says that *it is humid and balanced from the point of coldness and hotness. It is good for humid wounds and for pains, especially the pains in the eyes. It is cultivated in Iran and some other countries. It has round leaves. if it is used mixed with honey it is good as an analgesic. It is generally applied on the painful area*¹⁴.

Nowadays we do not use it as a drug but we know that its effective agents are cumarin and hydrocumarin. It was frequently mentioned in Ottoman pharmacology.

Among the simple drugs are beans, anise, and some other well known vegetables and fruits or herbs that were also regularly used by Ottoman physicians in those days. He also mentioned some animal medicaments like milk and honey.

¹⁴ Ibid.,105b.

The third chapter of the work describes some diseases that are known mainly as psychological or neurological diseases like melancholy, epilepsy, forgetfulness, etc. Some of them are actually not diseases, but only symptoms of certain diseases, like shivering and convulsion. He compares these two diseases (7) one another, and explains the cause of them. He thinks that *shivering can occur only in the organs of motion and it indicates that there is something wrong in medulla spinalis, but convulsion appears as a weakness of the body. Movements of the patients are not coordinated and the organs are motionless*¹⁵.

He, later, deals with all the diseases of the body, beginning from the diseases of the head down to the feet. He also added a part about sexology.

In the fourth part Jamal al-Din wrote about the epidemic diseases. Malaria was mentioned among them. He classified it three parts and explained all of them in detail. Among them he mentioned leprosy, measles, itching and hydrophobia. He knew that when one was bitten by mad dog hydrophobia occurred. He also thought that it was not an ordinary contagious disease, but that it creates some neurological problems.

In this chapter he also dealt with some diseases which need surgical treatment. Among them are some skin diseases caused by insect bites, for example by ants, ticks, spider's etc.

As conclusion it can be said that Jamal al-Din Aksarayî had not only important studies for Islamic science, but also for medicine. His work mentioned above was very influential in his own time and afterwards.

In the fourteenth century in the Ottoman Empire some physicians were trained in Egypt, the place of the cradle of the culture, not only in Islam but also before Islamic period of time. After completed their training they returned their country and served as physician. They generally preferred to write their works in Arabic, although the physicians who trained in Anatolia wrote their works in Turkish as were mentioned above. One of the physicians of the physicians was trained in Egypt is Jalal al-Din Hizir b. Al al-Hattab known as Hadji Pasha. First, he studied Islamic sciences in Cami al-Ezher in Cairo. Mubarehshah Maliki and Sheyh Muhammed b. Mahmud Ekmel al-Din were among his teachers. Molla Fenari was also educated in the

¹⁵ Ibid.,153b.

same place with him. Hadji Pasha then studied medicine in Kalavun Hospital in Cairo. Afterwards he returned his country in 1380 and then came to Aydin on the invitation of Isa Bey of Aydinoglu (1348-1391). He worked as judge in Ayasulug and Birgi.

As a physician he was also very famous and wrote several books which were used as handbooks in the Ottoman Empire for many years. He wrote his books in Arabic and Turkish.

Some of his medical works were *Kitab al-Talim*, *Shifa al-Askam ve Deva al-Alam*, *al-Kummi al-Jalali*, *Muntehab-i Shifa*, *Teshil al-Shifa*¹⁶. *Muntehab-i Shifa* was written in Arabic in 1370. Hadji Pasha prepared his book using old, classical works in Islam, and in some parts of them, he commented on them, including the works of Hippocrates, Ibn Sina and Galen. In his introduction to this work he gave some advice to medical men.

In this work, Hadji Pasha classified diseases depending to their locations in the body and he described them beginning from the head down to the feet. Among the head diseases he mentioned the ear, nose, mouth and eye diseases too. Some of the symptoms of the diseases were given as separate diseases as the headache or the ear ache etc.

Hadji Pasha also explained some contagious diseases in this work, including malaria and itching. He prepared a summarised version of this work under the name of *Kitab al-Ferid*¹⁷.

Shifa al-Eskam ve Deva al-Alam was also written in Arabic in 1381. It contains four chapters and an article on medical ethics¹⁸. In the first chapter he gives general information about medicine. In the second, he deals with food, sherbets and simple and composite drugs; the third chapter is about the diseases of the whole body; the last chapter is about contagious diseases like tuberculosis, leprosy, measles, smallpox etc. In this chapter we also find information on certain forms of surgical treatment like fractures, dislocations and pus.

Hadji Pasha summarized *Shifa al-Eskam* and, called it *Kitab al-Saadet ve al-Ikbal* that was known as *al-Kummi al-Celali*¹⁹. This work also consists of four

¹⁶ Regard Süleymaniye Library, Turhan Sultan 258.

¹⁷ One of its version is in the Süleymaniye Library, Yeni Cami, 258.

¹⁸ Regard for its copy: Topkapı Palace, Ahmed III Library, 2070.

¹⁹ A copy of this book is in Bayezid Library, Yeliyuddin Ef., 2536.

chapters. The first chapter is about public health and the second chapter describes some kinds of food, sherbets and drugs; the third chapter describes the diseases of the whole body from the head down to the feet and the fourth chapter explains contagious diseases and some surgical problems.

Shifa al-Eskam was written in Arabic. However the writer, himself translated it into Turkish under the name of *Muntehab-i Shifa*²⁰ *Muntehab-i Shifa* was used as a handbook in the Ottoman Empire more extensively. For this reason more copies of it exist in Turkish libraries than any other work written by Hadji Pasha²¹.

It contains 62 brief chapters. The first 8 chapters are about the head and its organs, diseases like headache, earache etc. and their drugs. Chapters 9, 10, 11, 12, 14, 15 contain the descriptions of the throat and the chest organs and diseases, including heart diseases. Chapters 13, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 25 are about the digestive system. There is information about jaundice and certain bowel parasites, like worms, in the intestines. Chapters 23, 24, 28 contain knowledge on the urinary diseases and their drugs; 26 is about gynecological diseases and their drugs; chapters 28, 54 are on pediatric diseases and their drugs. Chapters 29, 30, 31, 32, 33, 50 give knowledge about the arms and feet disorders and their treatment including problems of their muscles.

In the rest of the work the writer gives description of the contagious diseases (like leprosy), skin diseases and some surgical problems like fractures and certain types of wounds, and various complaints as obesity, losing hairs and baldness. Chapters 56-62 he explain various kinds of medicaments.

In *Muntehab-i Shifa*, Hadji Pasha prescribed *tiryak-i faruk* to the patients for scabies; eating fish and fennel were also recommended for scabies. Fennel should be cooked and then applied to the bitten place.

Hadji Pasha prescribed vinegar and rose oil in gargle form for toothache. He used snake flesh for lumbago and harmful seeds and roasted with rose oil for diarrhoea.

²⁰ Some of its version are in Süleymaniye Library, Hamidiye 1041/1 and Fatih, Millet, Ali Emiri, tip 123.

²¹ Zafer Önler, Celalettin Hızır Pasha, *Muntehab-i Shifa*, Ankara 1991.

He also prepared a summary of *Muhtehab-i Shifa*, called *Teshil al-Shifa* that consisted of 3 chapters; he gave brief information on theoretical medicine in its first chapter; he wrote about drugs in the second chapter. He dealt with the diseases of the body and their treatment in the third chapter²².

Apart from these works, Hadji Pasha wrote an article on hemorrhoids named *Bevasir* and a small book called *Ihtilacname* in which he described some diseases of the limbs.

As a conclusion, we can say that in the Ottoman Empire in the fourteenth century eminent physicians made valuable studies and gave stimulus for the studies in the following centuries. Their works were not only used in their times, but also in the following centuries. Especially Hadji Pasha was very effective on the following studies. Although they followed the traditional medicine, they also gave their medical experiences, their ideas and commentaries about the former medical studies and they also rejected earlier ideas time to time.

²² Süleymaniye Library, Kadizade Mehmed Ef. 341; Bibliotheque Nationale, Man. Turc AF. 169.

OSMANLI DEVLETİ'NDE MÜNECCİMBAŞILIK MÜESSESESİ

SALİM AYDÜZ

Giriş

Bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nde müneccimbaşılık müessesesinin işleyişi, personeli ve faaliyetleri ele alınacaktır. On beşinci asrın sonlarında kurulduğunu tahmin ettiğimiz müneccimbaşılık, esas olarak on altıncı asrın ortalarına doğru teşkilâtli bir müessese haline gelmiştir. Tespitlerimize göre kuruluşundan ilgasına kadar, yaklaşık otuzyedî müneccimbaşı tarafından idare edilen bu kurum, müneccimbaşı, müneccim-i sâni ve müneccimlerden oluşmaktaydı. Bu müessesenin teşkilinde devletin takvim, devlet adamlarının zayiçe ihtiyacının karşılanması, müneccim ve muvakkıtların idaresi gibi önemli ihtiyaçlar rol oynamıştır. Osmanlılardan önceki Türk-İslâm devletlerinde de her sene takvim hazırlayan ve astrolojik çalışmalarda bulunan müneccimler bulunurdu. Ancak bunların görev ve sorumlulukları Osmanlı müneccimbaşlarından farklıydı*.

Osmanlı Öncesi Toplumlarda Müneccimlik

Diğer pek çok medeniyette olduğu gibi İslâm toplumlarında da, özellikle idareciler arasında geleceği öğrenme merakı, hayat, ölüm, hayır-şer gibi hususları, hanedanlıkların sürelerini ve düşmanlarının her türlü hallerini öğrenme arzusuyla müneccimlere itibar edilmiş ve saraylarda bulundurulmuştur. İbn Haldun'a göre bu gibi şeyleri, önceden öğrenme hevesi, insanın tabiatında vardır. Oysa akıl sahibi insanlar müneccimlerin geleceğe ait hiç bir şeyi bilmediğini veya söylediklerinin çoğunun yalan olduğunu bilirler¹. XVIII. yüzyılın sonunda İstanbul'da bulunan Abbe Toderini (1728-1799) de, müneccimlerin bütün yanlış kehanetlerinin ortasında, bazılarının tesadüfi olarak doğru çıkmalarına insanların çok önem verdiklerini, buna

* Bu makale Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu yönetiminde hazırlanmıştır. *Osmanlı Devleti'nde Müneccimbaşılık ve Müneccimbaşılar* adlı yüksek lisans (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993) çalışmasının bir bölümünün genişletilmiş halidir. Hocam Sayın İhsanoğlu'na yardımlarından dolayı müteşekkirim.

¹ İbn Haldun, *Mukaddime* (Tercüme: Süleyman Uludağ), İstanbul 1982, I, 396, 781-783.

mukabil aksi netice vermiş birçok kehanetleri ise hiç hatırlamadıklarını nakletmektedir².

İslâm bilim literatüründe, *ilm-i ahkâm-ı nücûm*, *sınaat-i ahkâm-ı nücûm* veya kısaca *ilm-i nücûm*, *ahkâm-ı nücûm*, *ilm-i hey'et*, *ilm-i eflak* diye adlandırılan astroloji ve astronomi, esas itibarıyla XIX. yüzyıla kadar tek bir ilim olarak kabul edilmiş ve bu deyimler astronomi ve astrolojiyi yahut da bu ilimlerin her ikisini birden tanımlamak için kullanılmıştır. *Müneccim* kelimesiyle hem astrologlar hem de astronomlar ifade edilmekteydi³. Bu anlayış Osmanlılarda da aynıydı. Kâtip Çelebi (ö. 1659), *Keşfü'z-zünûn* adlı eserinde ilm-i nücûmun üç sahasından bahsetmiştir. Bu sahaların ilk ikisinin tamamen astronominin konusu olmasının yanında, üçüncüsü astrolojinin konusuna girmekte ve hepsi ilm-i nücûm olarak kabul edilmektedir⁴. Bu anlayış ilk devirlerden XIX. asra kadar Osmanlı bilim literatüründe devam etmiştir.

Osmanlıdan önceki Türk ve İslâm devletlerinde, hükümdarlar çeşitli yerlerde kurdurdukları rasathaneler ile İslâm âlimlerine gözlem yapma imkânı sağlamışlardır. Ayrıca matematik, astronomi ve astroloji alanında eserler yazılmasını teşvik etmişlerdir. İslâm rasathanelerinin kuruluş maksatları, hükümdarların astrolojiye olan düşkünlüklerinden ziyade, bir ilim olarak kabul ettikleri ilm-i nücûm ve hey'et üzerine çalışmalar yapmaktır. Günlük ve geleceğe ait işlerinin düzenlenmesinde yıldızların en dakik rehber olduğu inancının da rasathanelerin açılmasında önemli bir katkısı bulunmaktaydı⁵. Her ne kadar İslâm rasathanelerindeki dakik rasatlar ve matematik çalışmaları astroloji çalışmalarında iyi neticeler elde etmek için kullanılıyorsa da, rasathanelerin temelinde ilmi zihniyetin ve tecessüsün varlığı da inkâr edilemez. İslâm bilim literatüründe astroloji ve astronominin tek bir ilim olarak kabul edilmesi sebebiyle astrolojiye ait konular ve astrolojinin birçok problemi için yapılan hesaplar astronomi kitaplarında yer almıştır⁶. Diğer taraftan astrologların daima muhtaç oldukları astronomik hesap usul-

² M. L'. Abbé Toderini, *de la Litterature Des Turcs. Traduit de l'Italien en Français par Tournant*, Paris 1789, I, 171.

³ Mouredgea d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Ottoman*, Paris 1824, VII, 11; Carlo A. Nallino, "Astroloji", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, I, 682; a. mlf. "Astronomi", *İA*, I, 686; Seyyed Hossein Nasr, *Islamic Science an Illustrated Study*, New Edition, London 1976, s. 95; Tevfik Fehd, "İlm-i Ahkâm-ı Nücûm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (DİA)*, XXII, s. 124-126; a. mlf., "İlm-i Felek", *DİA*, XXII, s. 126-129.

⁴ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn* (Nşr. Ş. Yaltkaya), İstanbul 1943, II, 1930-1931.

⁵ A. Sayılı, "Rasathane", *İA*, IX, 628.

⁶ Nallino, "Astroloji", s. 685.

leri sadece astronomi eserlerinde bulunmaktaydı⁷. Rasathanelerde yapılan ve asırlarca Batı ve Doğu'da kullanılan zîcler ve astronomi eserleri bunun en güzel delilleridir. Esas hedefi dakik rasatlarla yeni ve güvenilir zîcler hazırlamak olan İslâm rasathanelerinde, yeni yapılan rasatlar ile dakiklığını kaybeden eski astronomik cetveller ıslah edilerek, daha mükemmelleri hazırlanmıştır⁸.

MÜNECCİMBAŞILIK

Kuruluşu

Osmanlı Devleti'nde, kuruluşundan yıkılışına kadar, yapısı itibarıyla ciddi bir değişikliğe uğramayan müesseselerden birisi de müneccimbaşılıktır. Az sayıdaki personeli, takvim, zayıçe ve imsakiye hazırlamak gibi belirli ve sınırlı işleri olması itibarıyla müessesede büyük bir değişiklik ihtiyacı doğmamıştır.

Osmanlı Devleti'nde müessese olarak müneccimbaşılığın ortaya çıkış tarihi kesin olarak belli değildir. Kuruluş dönemine ait kaynaklarda böyle bir müesseseden bahsedilmemektedir. Ayrıca, Osmanlılardan önceki Türk ve İslâm devletlerinde de böyle bir müessesenin varlığı kesin olarak tespit edilememiştir. Mehmed İzzet Bey, Osmanlı'ya müneccimliğin resmi olarak İran'dan intikal ettiğini iddia etmekle birlikte bu konuda herhangi bir kaynak vermemektedir⁹. Diğer yandan Abbe Toderini de, Türk bilim adamlarının iyi derecede Arapça ve Farsça bildiklerini, İranlıların astronomi ve astroloji eserlerinden çok istifade ettiklerini belirtir¹⁰.

İlm-i nücûm ve ilm-i hey'ete dair pek çok ilmi bilginin Osmanlılara intikalinde, Uluğ Bey'in Semerkand'da kurduğu rasathanenin ve burada yetişen bilim adamlarının büyük bir etkisinin olduğu bilinmektedir. Rasathanede çalışan Bursalı Kadızâde Rumî'nin¹¹ talebelerinden Şirvanlı meşhur âlim Fethullah Şirvanî (ö. 1453), Kastamonu'ya gelmiş ve orada yerleşerek astronomi ve geometri dersleri okutmuştur. Aynı rasathanede çalışan bir diğer âlim olan Ali Kuşçu (ö. 1474) da Fatih Sultan Mehmed'in davetiyle İstanbul'a gelmiş, çeşitli medreselerde matematik ve astronomi dersleri

⁷ Nallino, "Astroloji", s. 682.

⁸ A. Sayılı, "Rasathane", *İA*, IX, 628.

⁹ Mehmed İzzet, "İhtiyârât", *Mahfel Mecmuası*, sayı. 25-26, sene. 1340/1921, s. 9.

¹⁰ M. L'. Abbé Toderini, *de la Litterature des Turcs. Traduit de l'Italien en Français par Tournant*, Paris 1789, I, 141.

¹¹ İhsan Fazlıoğlu, "Kadızâde-i Rumî", *DİA*, XXIV, 98-100.

okutmuş ve bu konularda *Risâle fi'l-Hisâb* (Muhammediyye) ve *Risâle fi'l-Hey'e* (Fethiyye) adlarında iki mühim eser telif etmiştir¹².

Osmanlı Devleti'nde müneccimlerin yaptığı takvimlere ilk olarak Sultan II. Murad (1421-1451) döneminde rastlanılmaktadır. Bu takvimler saray almanağı türünde olup hazırlayanları hakkında bilgi bulunmamaktadır. Fatih Sultan Mehmed'in (1451-1481) İstanbul muhasarası esnasında son hücumu yapmadan önce bazı müneccimlere danıştığı hem Dukas'ın *Bizans Tarihi* adlı eserinde ve hem de Tacizâde Cafer Çelebi'nin *Mahrûse-i İstanbul Fetihnâmesi* adlı eserinde kaydedilmektedir¹³. Tursun Bey de Rumeli Hisarı'nın temelini atılmasında müneccimlerden uğurlu saat alındığını belirtir¹⁴. Ayrıca *Tarih-i Atâ*'da Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) döneminin anlatıldığı bölümün sonunda, "Vâlid-i vâcid-i kesîrû'l-mehâmid Bâyezid Hânı Fatih Hazretleri asr-ı âlisinden kalan ve zamân-ı şâhânelerine yetişen ulemâyı izâm hazerâtıyla meşâyih-ı kirâm beyânındadır" başlığı altında "Fatih hazretlerinin müneccimbaşısı Fatih Acem (veya Fatih-i Acem) Mehmed Efendi" şeklinde bir cümle bulunmaktadır. Ancak, burada başka bir açıklama bulunmadığı gibi, bu döneme ait diğer kaynaklarda da bu zat hakkında bilgiye rastlanmaz.

Sultan II. Bayezid (1481-1512) devrindeki ilmî faaliyetlerin arasında astronomiye önem verilmesi sebebiyle, bu dönemde İstanbul'a gelen müneccimlerin sayısında ve İstanbul'daki müneccimlerin astronomi ve astroloji eserleriyle takvim çalışmalarında önemli bir artış ve gelişme gözlenmektedir¹⁵. Hatta bu dönemde yapılan takvimlerin cetvel tarz ve stilleri devletin son dönemlerine kadar korunmuştur. Bu dönemde müneccimlerin sayısının

¹² Ali Kuşçu, *Mîr'atü'l-Âlem* (Evrenin Aynası): Ali Kuşçu'nun Fethiyye Adlı Eserinin Çevirisi (çev. Seyyid Ali Paşa; haz. Yavuz Unat), Ankara 2001; Salih Zeki, *Âsâr-ı Bâkiye*, İstanbul. 1326, I, 133-139; A. Adivar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1982, s. 20; Cengiz Aydın, "Ali Kuşçu", *DİA*, II, 408-410; İhsan Fazlıoğlu, "Ali Kuşçu'nun el-Muhammediyye fi el-hisâb'ının 'Çift Yanlış' ile 'Tahlîl' Hesâbı Bölümü", *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, 4 (Ekim 2003), s. 135-155; a. mlf., "Ali Kuşçu", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, (YYOA), I, 216-218.

¹³ Dukas, *Bizans Tarihi* (Terc. VL. Mirmiroğlu), İstanbul 1956, s. 169; Tacizâde Tuğrayî Cafer Çelebi, *Mahrûse-i İstanbul Fetihnâmesi*, İstanbul 1331, s. 10.

¹⁴ Tursun Bey, *Tarih-i Ebû'l-Feth* (haz. M. Tulum), İstanbul 1977, s. 44.

¹⁵ Bu müneccimlerin en meşhurları Hatâyî, Ceylânî, Mehmed b. Kâtip Sinan, Abdurrahman, Mehmed b. Yusuf, Konyalı Muslihiddin Mustafa b. Vefa, Hitabî al-Huseynî, Salman, Abdülkerim b. Mevlana Sinan, Hamza b. Abdülkerim'dir. F. E. Karatay, *TSMK. Türkçe Yazmalar Katalogu*, İstanbul 1961, s. 535-536; a. mlf., *TSMK. Farsça Yazmalar Katalogu*, İstanbul 1961, s. 94-101.

artması ve muhtemelen devletin ihtiyacının da göz önüne alınmasıyla devlet teşkilâtı içine de müneccimler alınmıştır. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunan ve 944-951/1537-1544 tarihleri arasında yazıldığı tahmin edilen "Cemaât-ı müşâhere-horân" kadrosunu ihtiva eden bir defterin¹⁶ *cemaât-ı müneccimân* başlığı altındaki kısmında o sırada sarayda vazife yapan üç müneccimin adı ve aldığı günlük ulûfeler belirtilmiştir. Buradaki liste şu şekildedir:

"Cemaat-ı müneccimân:

1. Seydî İbrahim bin Seyyid, müneccim, fi yevm 15 akçe (*Seyyid Müneccim oğludur, Sultan Bayezid zamanından berü ulûfeye mutasarrıftır*).

2. İshak, müneccim, fi yevm 14 akçe (*Sultan Bayezid zamanından berü ulûfeye mutasarrıftır*).

3. Sinan, müneccim, fi yevm 10 akçe (*Saatçı Ömer oğludur*).¹⁷

Listede birinci sırada yer alan ve ilk müneccimbaşı olarak görülen Seydî İbrahim ve İshak müneccim hakkında "Sultan Bayezid zamanından beri ulûfeye mutasarrıftır" denilmesine göre resmî bir makam olarak müneccimbaşılık, Sultan II. Bayezid döneminde Seydî İbrahim b. Seyyid ile başlamıştır. Listede, ikinci sırada bulunan İshak Efendi ise bu esnada ikinci müneccimdir. İshak Efendi, daha sonra müneccimbaşı olmuştur. Diğer yandan, daha sonra müneccimbaşı olan Yusuf b. Ömer, 916/1510-11 senesinde yaptığı *Sahâîf-i Takvîm* adlı takviminde "Yusuf es-Saati el-Muvakkıt fi Camii'l-Cedid es-Sultan Mehmed Han" şeklinde imza atmıştır¹⁸. Buna göre bu tarihlerde henüz saraya intisap etmemiştir. Daha sonra hazırladığı *Risâle-i İhtilâcât* adlı 930/1524 yılına ait takvimde "Yusuf b. Ömer es-Sâatî el-Müneccim fi bâbi's-Sultan" şekliyle imzasını atmıştır¹⁹. Buna göre bu tarihlerde saraya intisap etmiş ve saray müneccimleri arasına girmiştir.

Kandilli Rasathanesi Kütüphanesi nr. 268/2'de Makamî Süleyman b. Mustafa tarafından yazılan *Cedâvil-i hareket-i ta'dilü's-şems* adlı eserin sonunda Takiyüddin-i Râsîd'a²⁰ kadar olan müneccimbaşılardan bir listesi veril-

¹⁶ Ö. Lütfi Barkan, "H. 933-934 Tarihli Bütçe Cetveli ve Ekleri (İlave: V)", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV, nr. 1-4, İstanbul 1955, s. 314-329.

¹⁷ Barkan, *a.g.m.*, s. 323.

¹⁸ Yusuf b. Ömer es-Saati, *Sahâîf-i Takvîm*, TSMK, nr. A. 1960, s. 28a.

¹⁹ Yusuf b. Ömer es-Saati, *Risâle-i İhtilâcât Yusuf Saati*, TSMK, nr. E. Hazine 1710, s. 31b; Yusuf b. Ömer es-Saati, *Takvîm-i sâl 967*, Kandilli Rasathânesi Ktp., nr. 546, s. 14b.

²⁰ Salim Ayduz, "Takiyüddin Râsîd", *YÖA*, İstanbul 1999, I, 603-605.

mektedir. Listeye göre ilk müneccimbaşı Abdurrahman olup Sultan II. Bayezid devrinde göreve gelmiştir. Abdurrahman'ın 916 (1510-11) yılında hazırladığı *Takvîmü't-tâm*²¹ adlı bir takvimi bulunmaktadır. Ancak burada kendisinin müneccimbaşı olduğunu dair hiçbir işaret görülmez.

İlk müneccimbashların biyografileri hakkında kaynaklarda çok az bilgi bulunmaktadır. 16. yüzyıl müneccimbashlarından biri olan Mustafa b. Ali el-Muvakkıt, uzun zaman Yavuz Selim Camii muvakkıtlığında bulunmuş ve daha sonra müneccimbaşı olmuştur. Bundan dolayı kendisine el-Muvakkıt diye lakap takılmıştır²². Kaynakların, Mustafa b. Ali'den sık bahsetmelerinin ilk sebebi coğrafya, astronomi ve matematik alanında pek çoğu Türkçe olan otuza yakın eser vermiş olmasındandır. Diğer sebebi ise vefatıyla yerine Takiyüddin-i Râsîd'in tayin edilmesidir²³. Takiyüddin-i Râsîd İstanbul'da kurduğu rasathanesiyle tanınan ve Osmanlı müneccimbashları arasında en meşhur olanıdır.

Osmanlı kaynaklarında, on altıncı asrın yarısından sonra ve özellikle Müneccimbaşı Hüseyin Efendi'den (1630-1650) sonra gelen müneccimbashları hakkındaki bilgiler öncekilere nazaran daha fazladır. Müneccimbaşı Hüseyin Efendi ise zayıçeleriyle meşhur olan müneccimbashlardan birisidir. Hüseyin Efendi'nin, sarayda nüfuzunun artmasıyla görevi olmadığı halde devlet işlerine karışması ve neticesinde idam edilmesi, diğer müneccimbashlara da tesir etmiş ve bundan sonra müneccimbashların hiç birisi Hüseyin Efendi gibi devlet işlerine müdahale etmemiştir. Dikkati çeken bir diğer nokta da, Hüseyin Efendi'den sonra gelen müneccimbashların ekserisinin birbirleriyle akrabalık veya talebelik bağı bulunmasıdır.

XVII. asrın yarısından itibaren müneccimbashlık müessesesi belirli bir düzen almıştır. Müneccimbaşı olacak kişi, önce müneccim daha sonra müneccim-i sâni olmakta ve en son olarak da müneccimbashlığa yükselmekteydi. Müneccimbaşı Osman Kâmil Efendi'ye (1880-1896) kadar

²¹ Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1978/2.

²² Ö. Rıza Kehhale, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, Beyrut, ts, XII, 283; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin esmâ'ü'l-mü'ellifin ve âşârü'l-musannifin*, İstanbul 1951-55, II, 435; Nev'izâde Ataulah Atâî b. Yahya, *Hadâiku'l-hakâik fi tekmileti's-Şekâik* (Nşr. Abdülkadir Özcan), İstanbul 1989, s. 286; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, İstanbul 1308-1316, IV, 377; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1342, III, 300, Adıvar, *İlim*, s. 93.

²³ Yavuz Unat, "Mustafa İbn Ali el-Muvakkıt ve İ'lâm el-İbâd fi A'lâm el-Bilâd (Şehirler Âleminde Mesafelerin Bildirimi) Adlı Risâlesi", *Electronic Journal of Oriental Studies*, VII (2004), No. 10, Utrecht University, Utrecht, s. 1-48.

kesintisiz bilgi sahibi olduğumuz müessesenin, Osman Kâmil'den sonra başına kimin geldiği ise belli değildir. Osman Kâmil Efendi 1896 yılında vefat etmiş (Bk. Ek 1). ve yaklaşık iki sene yerine müneccimbaşı tayin edilmemiştir. Bu süre içerisinde müneccim-i sâni müneccimbasının vazifesini idare etmiş olmalıdır. Kaynaklarda Osman Kâmil Efendi'den sonra müneccimbaşı olarak bildirilen kişi olan Mustafa Asım Bey ise 1898 yılında müneccimbaşı olmuştur (Bk. Ek 2-3).

Müneccimbashılar, müneccimbashılık dışında, başta müderrislik ve kadılık olmak üzere diğer vazifelerde de bulunmuşlardır. Ayrıca muvakkıt (Mustafa b. Ali, Müneccimek...), hassa tabibi (Bakkalzâde Mehmed Efendi), hekimbaşı (Arabzâde Mehmed, Ahmed Efendi b. Hüseyin), musâhib-i padişahî (Derviş Ahmed Dede), tarikat şeyhi (Derviş Ahmed Dede), hattat (Fethiyeli Halil Efendi), vakanüvis (Musazâde Mehmed)²⁴ gibi vazifelerde bulunan müneccimbashılar da vardı. Evliya Çelebi IV. Murad dönemindeki resmigeçitte müneccimbashıların kazaskerler ile at başı gittiğini ifade ederek bulundukları yüksek mevkîe dikkat çekmektedir²⁵.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına kadar önemli bir değişiklik göstermeden devam eden müneccimbashılık yüzyılın ikinci yarısında Ahmed Tahir Efendi'nin (ö. 1880) imtihanla müneccim-i sâni olmasıyla küçük bir değişikliğe uğramıştır²⁶. Bu zamana kadar müneccimbashılar ve müneccim-i sâniler tayin ile göreve gelmekteydi. Bu uygulamanın ne zamana kadar devam ettiği belli olmadığı gibi umumi bir uygulama olup olmadığı hakkında da bilgi yoktur. Diğer bir değişiklik ise müneccim-i sâni makamının ilga edilmesidir. Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) zamanında ilga edildiğini tahmin ettiğimiz bu makam Müneccimbaşı Hüseyin Hilmi Efendi (ö. 1924) zamanında bulunmamaktadır. Başka bir değişiklik ise müneccimbaşıya bağlı olan ve daha önce sayıları beşi bulan kâtiplerin sayısının bire indirilmesidir. Bu değişiklik ile müessesede sadece müneccimbaşı ve bir de kâtip kalmıştır²⁷. Bu asırda yapılan son değişiklik ise hekimbaşılığa bağlı olan müneccimbaşı-

²⁴ İsmail, *Hedîyyetü'l-ârifin*, II, 344; Kehhale, *Mu'cem*, X, 214; Cevdet, *Târih*, II, 175; *Sicill-i Osmani*, IV, 523.

²⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, İstanbul 1314, I, 526.

²⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Sicill-i Ahvâl*, IV, 12; Salim Aydın, "Abbas Vesim Efendi", *YYOA*, İstanbul 1999, I, 3-4.

²⁷ *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, İstanbul 1334, s. 142; Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul 1980, I, XVII-XXV.

lığın *Dâire-i Meşîhât-ı İslâmiye*'ye bağlanmasıdır. Ancak bu değişikliğin de ne zaman yapıldığı belli değildir²⁸.

XV. asrın sonlarından itibaren devan eden müneccimbaşılik, son müneccimbaşı Hüseyin Hilmi Efendi'nin 1924 senesinde vefatıyla yerine müneccimbaşı tayin edilmeyerek ilga edilmiştir. Bu müessesenin yerine baş muvakkıtlık adı altında yeni bir müessese ihdas edilmiş ve başına da Muvakkıt Ahmed Ziya Akbulut getirilmiştir²⁹.

Müneccimbaşı Listeleri

Müneccimbaşılik üzerine Osmanlı kaynakları arasında monografik bir eser olmadığı gibi müesseseler tarihi hakkında yazılan eserlerde de bu konu hakkında yazılmış ayrı bölümlere rastlayamamaktayız³⁰. Astronomiyle ilgilenen bazı Osmanlı araştırmacı ve astronomları müneccimbashıların listesini yapmışlardır. Ancak bu listeler eksiktir. Bilinen ilk müneccimbaşı listesi, ilk dönem müneccimbashıları hakkında önemli bir takım bilgileri ihtiva etmesine rağmen oldukça kısa ve eksiktir. Bu liste başlangıçtan Müneccimbaşı Takiyüddin'e kadar olan müneccimbashıları ihtiva etmekte ve beş kişinin adını vermektedir. Liste, Müneccim Makâmi Süleyman b. Mustafa b. Kemalî'ye (ö. 1210/1795) ait *Cedâvil-i Hareket-i Ta'dilü's-Şems* adlı eserde metindeki yazıdan ayrı olarak kurşun kalemle yazılmıştır. Liste şu şekildedir. "Sultan Bâyezid-i Veli zamanında Müneccimbaşı Abdurrahman Efendi tarafından Sultan Ahmed b. Bâyezid'in hilafet hesabı görülmüştür. İshak Efendi sene 947 ve Yusuf es-Saatî sene 959. Sultan Süleyman zamanında ve Sultan Selim-i sâni zamanında sene 979'da Müneccimbaşı Mustafa Çelebi fevriyle Takiyüddin-i Râsîd Müneccimbaşı olmuştur. Bu dahi sene 979-987'de Tophane'de rasada ibtida, badehu sene 993 vefat etmiştir³¹". Listede birinci sırada geçen Abdurrahman, ilk müneccimbaşı olarak yazılı ise de bu konuda

²⁸ *Sâlnâme*, s. 142; M. İpşirli, "Bâb-ı Meşihat", *DİA*, IV, 363; Albayrak, *Son Devir*, I, XVII-XXV.

²⁹ S. Ünver, "İstanbul Muvakkathaneleri Vazifelerinin İlmi ve Kültürel Değerleri Üzerine", *International Symposium on the Observatories in Islam*, İstanbul 1980, s. 49.

³⁰ Osmanlı astronomi tarihine dair derli toplu olarak telif edilmiş tek eser Süleyman Südi Efendi (ö. 1895) tarafından telif edilmiştir. Eserde Osmanlı coğrafyasının dışında yaşamış olan astronomların hayatları ve eserleri yanı sıra muhtelif zamanlarda kurulmuş olan rasathâneler hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Süleyman Südi Efendi, *Tabakât-ı Müneccimin* (haz. Salim Aydın), İstanbul: Fatih Üniversitesi Yayınları, 2005. Ayrıca bk. *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi* (haz. E. İhsanoğlu ve diğerleri), I-II, İstanbul: IRCICA, 1997.

³¹ Makâmi Süleyman b. Mustafa b. Kemalî, *Cedâvil-i Hareket-i Ta' dilü's-Şems*, Kandilli Rasathânesi Ktp., nr. 268/2, v. 8b.

diğer kaynaklarda herhangi teyit edici bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca eldeki mevcut belgelere göre, aynı senelerde müneccimbaşı olarak Seydi İbrahim b. Seyyid bulunmaktadır. Ayrıca bu listede adı geçen Abdurrahman'a ait olduğunu tahmin ettiğimiz *Takvîmü't-tâm* adlı Hicrî 916 yılına ait bir takvimde "Müneccim Abdurrahman" imzasını görmekteyiz. Bu iki şahıs muhtemelen aynı kişi olmalıdır. Bu tarihten sonra da müneccimbaşı olduğuna dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır³². Listede müneccimbaşı Seydi İbrahim b. Seyyid bulunmamaktadır.

Elimizde bulunan diğer üç liste ise çok az farklılıkla birbirinin aynıdır. İkinci liste, Kandilli Rasathanesi Kütüphanesi'nde müellifi belli olmayan *Zâiçe Mecmuası* adlı 323 numaralı eserdendir³³. Bu listenin başlığı şu şekildedir. "Devlet-i Aliyye'de zafer bulduğumuz reisülmüneccimîn olanlar tahrir olundu". Muhtemelen bu listeden istinsah edilmiş üçüncü liste de yine Kandilli Rasathanesi Kütüphanesi'nde 545 numaralı eserin içinde bulunmaktadır³⁴. Buradaki listenin başlığı şu şekildedir. "Devlet-i Aliyye'de zafer bulduğumuz reisülmüneccimîn olanların defter-i icmalleri ketb ve tahrîr olundu". Kandilli Rasathanesi'nde bulunan Ahmed Ziya Akbulut'un *Not Defteri* içindeki liste ise dördüncü ve en son yapılmış olan listedir³⁵. A. Ziya Akbulut listesi için "Osmanlı Devleti'nde ifâ-yı vazife eden müneccimbaşılar" şeklinde bir başlık kullanmıştır. Her üç listede de, müneccimbaşılığa intisap tarihi bulunmamakla birlikte ilk müneccimbaşı Mehmed Çelebi, son müneccimbaşı olarak da Ahmed Tahir Efendi bulunmaktadır. Her üç listede de Ahmed Tahir Efendi'nin vefatı ve cenazesi hakkında kısa bir bilgi bulunmakta ve dua edilmektedir. Nr. 323 ve 545'teki listelerin Ahmet Tahir Efendi ile sona ermesine bakılırsa bu listeler onun vefatından hemen sonra yazılmıştır. Muhtemelen Ahmed Ziya Bey, bu iki listeden birisini aynen kendi eserine nakletmiş ve son Müneccimbaşı Hüseyin Hilmi Efendi dâhil olmak üzere bütün müneccimbaşılarını ilave etmiştir. İlk iki listede 24 müneccimbaşı bulunurken A. Ziya Bey'in listesinde 30 müneccimbaşı bulunmaktadır. Bizim yapmış olduğumuz çalışmada ise tespit edilebilen müneccimbaşı sayısı 37'dir.

³² Abdurrahman, *Takvîmü't-tâm*, Süleymaniye Ktp., Es'ad Ef. nr. 1978/2, v. 33a.

³³ *Zâiçe Mecmuası*, Kandilli Rasathânesi Ktp., nr. 323, v. 3a-b.

³⁴ *Kuran ve Zâiçe Mecmuası*, Kandilli Rasathânesi Ktp., nr. 545, son yaprak.

³⁵ A. Ziya Akbulut, *Not Defteri*, Kandilli Rasathânesi Ktp., nr. 121, v. 2.

Makamî Süleyman tarafından müneccimbaşı olarak bildirilen Müneccim Abdurrahman'a dair kesin bir delil olmadığından dolayı müneccimbaşı olarak kendisini listemize dâhil etmedik. Elimizdeki listelerin birisi Takiyüddin-i Râsîd'a kadar olan müneccimbâşların adlarını verirken diğer üçü de Müneccimbaşı Mehmed Çelebi'den başlamaktadır. Takiyüddin-i Râsîd 993/1585'te, kendisinden sonra müneccimbaşı olan Mehmed ibn Bakkal ise 1004/1595 yılında vefat etmiştir. Daha sonra müneccimbaşı olarak gözüken Mehmed Çelebi ise 1040/1630 yılında vefat etmiştir³⁶. Buna göre İbn Bakkal ile Mehmed Çelebi arasında bir müneccimbâşının daha olması ihtimali belirmektedir. Bu kişi de muhtemelen Mehmed İbn Bakkal'ın oğlu olan Yusuf ibn Mehmed ibn Bakkal olmalıdır. (1010/1600 ve 1016/1606 yıllarına ait iki takvimi bulunan Yusuf ibn Mehmed'in vefat tarihi de belli olmayıp 1016/1606 yılından sonradır.) Buna göre Yusuf ibn Mehmed 1595-1606 yılları arasında on seneden fazla müneccimbâşılık yapmış ve yerine Mehmed Çelebi müneccimbaşı olmuştur. Bu dönem kaynaklarında Yusuf Efendi'nin müneccimbaşı olduğu hususunda kesin bir bilgi olmadığından Yusuf ibn Mehmed'i müneccimbâşılar listesine dâhil edemedik.

Listeye alamadığımız bir diğer müneccim de Derviş Talib Efendi'dir. *Sicill-i Osmanî*'de Müneccimbaşı Derviş Talib Efendi'nin Sultanzâde Mehmed Paşa'ya mensup olup, önce Sultan Selim Camii muvakkı ve daha sonra müneccimbaşı olduğu ve 1055/1645 yılından sonra vefat ettiği yazılmaktadır³⁷. Ancak elimizdeki belgelere göre bu esnada müneccimbaşı olarak Hüseyin Efendi (ö. 1060/1650) bulunmaktadır. Hüseyin Efendi 1040/1631-1060/1650 yılları arasında müneccimbâşılık yapmış olup azlin-den sonra yerine Küfrî Hasan Çelebi geçmiştir³⁸. Bu konuda, *Naima Tarihi* ve arşiv vesikalarında Talib Çelebi'den herhangi bir şekilde bahis bulunmamaktadır. Ayrıca elimizdeki müneccimbaşı listelerinde de bu isme rastlanmamaktadır. Bu sebeple Derviş Talib Çelebi'yi müneccimbaşı olarak kabul etmedik. Bu kişi muhtemelen müneccim-i sâni veya saray müneccimlerinden birisi olmalıdır. Zira Topkapı Sarayı'nda bulunan h. 1027 tarihli bir *Ruznâme*'de hassa tabipleri arasında "Mevlanâ Derviş Talib Efendi tabib ve müneccim" olarak zikredilen kişiyle Mehmed Süreyya Bey'in bahsettiği kişi

³⁶ Salim Aydın, "Mehmed Çelebi", *YÖA*, İstanbul 1999, II, 119.

³⁷ *Sicill-i Osmanî*, II, 331.

³⁸ BOA, A.RSK, *Ruûs Defteri*, nr. 1519/68, s. 77; Naimâ, *Târih*, İstanbul 1280, V, 26-33; Kâtip Çelebi, *Fezleke-i Tarih*, İstanbul 1287, II, 365-367; *Sicill-i Osmanî*, 192.

aynı olmalıdır. Buna göre Derviş Talib Efendi müneccim ve aynı zamanda hassa tabibi idi³⁹.

Müneccimbaşı Mehmed Efendi hakkında da mezar taşındaki kitâbesinden başka bilgi bulunmamaktadır. Ancak mezar taşındaki ifadelerin sarahati ve ayrıca Müneccimbaşı Mehmed Râkım Efendi'nin büyük pederi⁴⁰ olması sebebiyle müneccimbaşı olduğunu kabul ederek listeye dâhil ettik⁴¹. Ancak ne zaman ve ne kadar müneccimbaşılık yaptığı belli değildir. Müneccimbaşı listelerinde ve biyografi eserlerinde adına rastlanılmamaktadır. Buna göre çok kısa bir zaman müneccimbaşılık yapmış olmalıdır.

Sicill-i Osmani'de müderris, molla, Mekke Kadısı olup, ilm-i nücûma olan aşinalığından dolayı önce müneccim-i sâni daha sonra da müneccimbaşı olan ve 1295 Şevval'inin on yedisinde vefat ederek Karacaahmed'e defnedilen Hüseyin Hüsnî Efendi hakkında hiç bir kaynakta bilgi bulamadık. Ancak bu kişiyle 1256/1840'ta vefat eden ve aynı özelliklere sahip olan Müneccimbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi'nin karıştırılmış olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu tarihte müneccimbaşı olarak Ahmet Tahir Efendi (1865-1880) bulunmaktadır⁴².

Müneccimbaşılardan hayatlarına ait tespit ettiğimiz tarihleri bir arada vermek için, diğer listeleri de göz önünde bulundurarak yeni bir liste yaptık. Listede müneccimbaşılardan göreve tayin edilme tarihine göre sıraladık. Müneccimbaşının isminin verildiği sütundan sonra sırasıyla yapmış iş müneccim-i sâni tayin edilme tarihi verilmiştir. Sonraki sütunda da müneccimbaşı tayin edildiği tarih yazılmıştır. Görevden ayrılma tarihlerini de bir sütunda toplayarak yanındaki sütunda görevden ayrılma sebebini yazdık. Son sütunda da müneccimbaşılardan görev süresini yazdık. Görev süresi bölümü müneccimbaşılaşma tayinden başlayıp görevden ayrılmasına kadar geçen süreyi göstermektedir.

³⁹ A. Süheyl Ünver, "Türk Tıp Tarihi Hakkında Muallim Cevdet'in Bibliyografyası", *Cevdet, Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*'nden ayrı basım, İstanbul 1937, s. 26.

⁴⁰ Mezar taşındaki ifade bu şekildedir. Bk. Behcetî İsmail Hakkı, *Merâkud-i Mû'tebere-i Üsküdar*, Hacı Selim Ağa Ktp. Hüdai Efendi. nr. 1193, s. 38.

⁴¹ Behcetî, *Merâkud*, v. 38.

⁴² *Sicill-i Osmani*, III, 250, IV, 224-229; Salim Ayduz, "Hüseyin Hüsnü Efendi", *YYOA*, I, 583-584.

MÜNECCİMBAŞILAR LİSTESİ						
	Müneccimbaşı	Müneccim-i sâni olması	Tayini	Ayrılması	Ayrılma Sebebi	Görev Süresi
1	Seydi İbrahim b. Seyyid		?	? 945/1538	Fevt	?
2	Sa'di b. İshak		945/1538	947/1540	Fevt	?
3	Yusuf b. Ömer es-Saati		947/? 1540	978/? 1570	Fevt	?
4	Mustafa b. Ali el-Muvakkıt		?967/ 1571	979/1571	Fevt	?
5	Takiyüddin-i Râsıd		979/1571	993/1585	Fevt	16
6	Mehmed İbn Bakkal		993/1585	1004/1595	Fevt	10
7	Mehmed b. Ali		?	1040/1630	Fevt	? 3
8	Hüseyin Efendi		1040/1631	1060/1650	azil	20
9	Hasan Çelebi		1060/1650	1071/1660	Fevt	11
10	Müneccimek Mehmed b. Ahmed		1071/1660	1078/1667	Fevt	7
11	Ahmed Dede b. Lütfullah el-Mevlevi		1078/1668	1099/1687	Azil	19
12	Arabzâde Mehmed Efendi		1687 1. defa 1694 2. defa 1706 3. defa	1692 1. defa 1694 2. defa 1710 3. defa	Azil Fevt	10
13	İsmailzâde Mehmed Emin		1692 1. defa 1697 2. defa	1694 1. defa 1698 2. defa	azil	3
14	Ahmed b. Bayram		1109/1698	1118/1706	Fevt	8
15	Edirneli Hüseyin Efendi		1122/1710	1123/1711	Fevt	1
16	Mevlevizâde Mustafa Efendi	1122/1710 ?	1123/1711	1134/1722	Fevt	11
17	Mustafa Zeki Efendi	1123/1711	1134/1722	1146/1734	Azil	12
18	Ahmed Efendi b. Hüseyin Efendi	1143/1730 ?	1146/1734	1159/1746	Hekimbaşı	12
19	Mehmed Efendi		1151/1739	1151/1739	Fevt	?
20	Fethiyeli Halil Efendi	1146/1733	1159/1746	1186/1772	Fevt	26
21	Abdullah Efendi	1159/1746	1186/1773	1194/1780	Fevt	7

22	Musazâde Mehmed Ubeydullah Efendi	1186/1773	1194/1780	1196/1782	Fevt	2
23	Mehmed Sadık Efendi	1194/1780	1782 1.defa 1790 2. defa	1789 1.defa 1812 2. defa	Fevt	23
24	Numan Efendi		1203/1789	1204/1890	Fevt	? 3.5 ay.
25	Mehmed Rakım Efendi	1212/1798	1227/1812	1241/1826	Fevt	14
26	Mir İbrahim Durakpaşazâde	1227/1812	1241/1825	1241/1825	Müneccim-i sâni olmuştur	5 gün
27	Hüseyin Hüsnü Efendi	1241/1825	1241/1825	1256/1839-40	Fevt	15
28	Sadullah Mehmed Efendi	1248/1832	1256/1840	1265/1848	Fevt	8
29	Osman Sâib Efendi	1256/1840	1265/1849	1280/1864	Fevt	15
30	İbrahim Edhem Efendi	1278/1862 ?	1280/1864	1282/1865	Fevt	2
31	Ahmed Tahir Efendi	1280/1864	1282/1865	1297/1880	Fevt	15
32	Osman Kamil Efendi		1297/1880	1313/1896	Fevt	16
33	Mustafa Asım Bey		1315/1898	1318/1901	Fevt	3
34	Hüseyin Nureddin Efendi		1318/1901	1321/1903	azil	2
35	Mehmed Arif Efendi		1321/1903	1327/1909	azil	6
36	Naşid Bey		1327/1909	1327/1909	azil	6 ay
37	Hüseyin Hilmi Efendi		1327/1909	1343/1924	Azil	15

Müneccimbaşının Maiyeti

Müneccimbaşının maiyetinde müneccim-i sâninin yanı sıra dört veya beş kişiden müteşekkil şakird veya müneccim adı verilen yardımcılarını bulunmaktaydı. Bu kişiler başta takvim ve zayıçe hazırlanması ve çoğaltılması olmak üzere çeşitli işlerinde müneccimbaşıya yardım ederlerdi.

Müneccim-i Sâni

Müneccim-i sâniler de müneccimbaşılar gibi ilmiye sınıfından, ilm-i nücûm ile ilm-i hey'et bilen kişiler arasından seçilirlerdi. Müneccim-i sânilerin ekserisi, müneccimbaşının görevden ayrılmasından sonra yerine müneccimbaşı olurken, bazıları çeşitli sebeplerde terfi edemeden vefat

etmişlerdir. İlk defa müneccim-i sânilik görevinde kimin bulunduğu tam olarak belli değilse de daha önce verdiğimiz müneccimbaşı Seydî İbrahim ile İshak Çelebi'nin aldıkları ulûfeleri gösteren cetvelde, Seydî İbrahim'in günde on beş akçe İshak Çelebi'nin ise on dört akçe aldığı bilinmektedir¹³. Bu listede Seydî İbrahim için müneccimbaşı denilmediği gibi İshak Çelebi için de müneccim-i sâni denilmemektedir. Sadece sarayda görevli müneccim oldukları belirtilmiştir. Ancak bu listede ikinci sırada müneccim olan İshak Müneccim'in *Hadikatü'l-cevâmi* ve *Sicill-i Osmanî*'deki bilgilere göre daha sonra müneccimbaşı olduğunu bilmekteyiz¹⁴. Buna göre Seydî İbrahim'im müneccimbaşılığı esnasında İshak müneccim, müneccim-i sânilik mevkiinde bulunmaktaydı.

XVI. ve XVII. asırlarda müneccimbaşılık hakkındaki malûmât sınırlı olduğundan müneccim-i sâniler hakkında da fazla bilgi bulunmamaktadır. Evliya Çelebi, Müneccimbaşı Hüseyin Çelebi'nin 1645 yılında gizli olarak açılan Girit seferinin zayıçesini Küfrî Hasan Çelebi ile Müneccimek Efendi'nin birlikte hazırladığını, bu kişilerin ilm-i nücûmda vukûf sahi olduklarını belirtmektedir. Buna göre, Hüseyin Çelebi'den sonra müneccimbaşı olan Hasan Çelebi ve Müneccimek onun yanında saray müneccimi ya da müneccim-i sâni olarak bulunmuştur¹⁵.

Osmanlı tarihi kaynaklarında müneccim-i sâni tabirine ilk defa Mevlîzâde Mustafa Efendi'nin müneccim-i sâni olmasıyla rastlamaktayız. Buna göre Fındıklılı İsmet Efendi, Müneccim-i sâni Mustafa Efendi'nin 23 Aralık 1711 tarihinde müneccimbaşığa terfi ettiğini yazmaktadır. Ancak kendisinden önceki müneccim-i sâni hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir¹⁶. Mustafa Efendi'nin müneccimbaşığa terfi etmesiyle, yerine Mustafa Zeki Efendi müneccim-i sâni olmuştur¹⁷. Bu tarihlerden itibaren belgelerde ve kaynaklarda müneccim-i sânilerden düzenli olarak bahs olunmaktadır¹⁸.

¹³ Ö. Lütü Barkan, "H. 933-934 Tarihli Bütçe Cetveli, s. 323.

¹⁴ Hüseyin Ayvansarayî, *Hadikatü'l-cevâmi*, İstanbul 1281, I, 206; *Sicill-i Osmanî*, I, 324; Tahsin Öz, *İstanbul Camileri*, İstanbul 1987, I, 107; a.m.lf., *Fatih Camileri ve Diğer Eserler*, İstanbul, 1991, s. 82.

¹⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, II, 148.

¹⁶ Fındıklılı İsmet, *Tekmiletü's-Şekâik fi hakk-ı ehli'l-hakâik* (Nşr. Abdülkadir Özcan), İstanbul 1989, V, 69.

¹⁷ M. Zeki, *Mücerrebât*, s. 7a, 30b, 51a; *Sicill-i Osmanî*, IV, 419.

¹⁸ Elimizde bulunan müneccimbaşı listelerinde ise müneccim-i sâni olarak bahsedilen kişi Fethiyeli Halil Efendi'dir. Kandilli Rasathânesi Ktp., nr. 323, s. 3a; Kandilli Rasathânesi Ktp., nr. 545, son sayfa; A. Ziya Akbulut, Kandilli Rasathânesi Ktp., nr. 121.

Son müneccimbaşılardan Ahmed Tahir Efendi'nin yerine müneccim-i sâni olan Şehzade Camii muvakkıtı Ahmed Efendi'nin müneccimbaşı olmadığı bilinmekle birlikte, ondan sonra kimin müneccim-i sâni olduğu tespit edilememektedir. II. Abdülhamid döneminde müneccim-i sâni olduğu tespit edilen İbrahim Zühdî Efendi'nin ise hangi tarihlerde müneccim-i sâni olduğu belli olmadığı gibi vefat tarihi de belli değildir. Diğer taraftan, Müneccimbaşı Hüseyin Hilmi Efendi zamanında müneccim-i sânilığın ilga edildiği bilinmektedir⁴⁹. Buna göre İbrahim Zühdî son müneccim-i sâni olmalıdır.

Müneccim-i sâniler, müneccimbaşların hazırladıkları takvimlerin hesaplanmasına yardım ettikleri gibi kendi başlarına takvim hazırladıkları da olurdu. Ayrıca ahkâm takvimi de hazırlarlar ve bunu padişaha sunabilirlerdi⁵⁰. Müneccim-i sâniler bunlardan başka talep olduğunda padişah veya diğer devlet adamları için zayıç de hazırlardı⁵¹.

Müneccim-i sâniler de müneccimbaşlar gibi müneccimler veya muvakkıtlar arasından seçilirdi. Müneccimbaşı Musazâde Mehmed Ubeydullah Efendi vefat ettiğinde, yerine kimin tayin edileceği hususunda Sultan I. Abdülhamid'e ait bir hatt-ı hümayûn bulunmaktadır (Bk. Ek 4). Padişah, hatt-ı hümayûnda, Müneccim-i sâni Sâdık Efendi'nin *ilm-i nücûmda fenni* nicedir diye sormuş ve hemen peşinden de Mısır'dan mazul Medine-i Münevvere Mollası Tatarcıkzâde'nin ilm-i nücûm şeyhi olduğunu ve hangisinin layık ise onun tayin edilmesinin uygun olacağını ifade etmiştir⁵². Ancak Tatarcıkzâde taşrada olduğundan dolayı Müneccimbaşı Abdullah Efendi'nin oğlu olan müneccim-i sâni Mehmed Sâdık Efendi göreve tayin edilmiştir⁵³ (Bk. Ek 5). Müneccim-i sâni Ahmed Tahir Efendi müneccimbaşı olduğunda Şehzade Camii muvakkıtı Hafız Ahmed Efendi de onun yerine geçmiştir⁵⁴. Müneccim-i sâni Saîd Mehmed Efendi aynı zamanda müderris idi⁵⁵. Mehmed Sâdık Efendi 1782 senesinde müneccim-i sânilik görevinden müneccimbaşı-

⁴⁹ *Sâlnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, s. 134; Albayrak, *Son Devir*, I, XXV.

⁵⁰ Meselâ: Müneccim-i sâni Mehmed Râkım Efendi'nin 1212/1797-8 senesi *Ahkâm-ı sâlî*, TSMK, nr. Hazine 499; M. sâni, İbrahim Edhem, *Ahkâm-ı sâl*, TSMK, nr. A. 3635, A. 3636.

⁵¹ BOA, Ali Emiri, I. Abdülhamid, nr 1466.

⁵² BOA, Cevdet-Maarif, nr. 3567.

⁵³ *Sicill-i Osmani*, III, 193; Cevdet, *Târih*, II, 183.

⁵⁴ A. Lûtfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi* (Yay. Haz. M. Aktepe), Ankara 1988, X, 147; *Takvimi Vekâyî*, Sene 25 rebiyülevvel 1282, Defa 812, sayfa. 1 sütun 1.

⁵⁵ *Sicill-i Osmani*, III, 28.

lığa terfi edince, yerine saray müneccimlerinden Yakub Efendi geçmiştir⁵⁶. Müneccim-i sânilige tayin olan kişiler de, adet üzere müneccimbaşılar gibi Bâb-ı Âli'de hil'at giymekteydi⁵⁷. Bazı müneccim-i sâniler müneccimbaşının uzun süre vazifede kalması ya da başka birisinin vazifeye tayini gibi çeşitli sebeplerden dolayı müneccimbaşı olamamışlardır.

Müneccim-i Sâlis

Müneccimbaşının maiyeti arasında bulunan, ancak sadece bir yerde kaydına rastladığımız “müneccim-i sâlis” mevkiinin ne zaman ihdas edildiği ve ne kadar süre ile devam ettiği belli değildir. *Tercüme-i Sırrı'l-mektum* adlı bir esere sonradan ilave edilmiş bir notta şu kayda rastlamaktayız. “Müneccimbaşı Müderris Halil Efendi, Müneccim-i sâni Müderris Abdullah Efendi, Müneccim-i Sâlis Haşimzâde Ubeydullah Efendi” bu isimlerden başka bir kaç isim daha bulunmaktadır. Bunların arasında “Musazâde Ubeydullah Efendi Kadı” şeklinde geçmektedir⁵⁸. Bu kayıttan anlaşıldığına göre XVII. asrın ortalarında müneccim-i sâlis makamı bulunmaktaydı. Ancak diğer kaynaklarda başka bilginin bulunmamasına bakılırsa, müneccim-i sâlis makamının kısa bir süre için ihdas edilmiş veya buradaki kaydın en rütbeli müneccimbaşı kâatibi için kullanılmış bir sıfat olduğunu kabul edilebilir.

Müneccimbaşı Kâtipleri veya Saray Müneccimleri (Müneccimân-ı Hâssa)

Müneccimbaşı ve müneccim-i sâninin sarayda yer almasından sonra onların yaptıkları takvimleri çoğaltmak ve diğer işlerinde onlara yardım etmek için müneccim kâtipleri de saraya alınmıştır. Müneccimbaşı kâtipleri ilm-i nücûma vakıf olan kişiler arasından gelmekte, takvim ve zayiçe hazırlamak gibi işlerde müneccimbaşıya yardım etmektedir. Müneccimbaşı kâtipleri kabiliyet ve çalışmalarına göre müneccimbaşıliğe kadar yükselebilirlerdi. Sarayda çok düzgün ve okunaklı bir yazıyla yazılan siyah, mavi, yeşil, kırmızı mürekkep ve altın yaldızlarla bezenen takvimlerin hazırlanıp çoğaltılması için kâtiplere ihtiyaç bulunmaktaydı. Müneccimbaşıya bağlı kâtiplerin sayısı tam olarak belli olmayıp sayısı asırlara göre değişiklik göstermiştir. Müneccimbaşılığın teşekkül ettiği on beşinci asrın sonunda müneccimbaşının altı kâatibi vardı. Ancak bu sayının on altıncı asrın ilk yarısında dört olduğu görülmektedir. Müneccimbaşı Seydi İbrahim ve İshak müneccim'in yanında

⁵⁶ Cevdet, *Tarih*, II, 183; *Sicill-i Osmanî*, IV, 650.

⁵⁷ *Takvîm-i Vekayi*, Defa. 44, Sene. 13 Cemaziyelâhur 1248, sayfa. 1, sütun. 2; *Sicill-i Osmanî*, III, 23.

⁵⁸ *Tercüme-i Sırrı'l-mektûm*, Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 833, s. 98a.

adı zikredilen Sinan Müneccim, müneccimbaşının şakirdlerinden veya kâtiplerinden birisidir⁵⁹. Topkapı Sarayı'nda görevli bir kısım saray mensubunun sayı ve aylıklarının gösterildiği bir defterde *Tafsîl-i Mevâcib-i Müşâhere-Horân-ı Dergâh-ı Âli* başlığı altında, *Cemaât-ı Müneccimîn*'in altı nefer olduğu belirtilmiştir. Defter muhtemelen 900/1495 senesini takip eden senelerde tertip olunmuştur⁶⁰. Bu altı kişiye muhtemelen müneccimbaşı ve müneccim-i sâni de dâhildir. Zira 920/1510 senesine ait Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi E. 5475 numaralı bir vesikada, *Defter-i Cemaât-ı Mülâzimân-ı Dergâh-ı Âli vâcib sene 920 mevcut olanlardır* başlığı altında yer alan *Cemaât-ı müşâhere-horân* kısmında *Cemaât-ı müneccimân* alt başlığındaki bölümde ise müneccimlerin sayısının 4 kişi olduğu belirtilmiştir⁶¹. Eylül 1624 tarihli bir mevâcib defterinde *cemaât-ı şakirdân-ı müneccimân-ı hâssa* başlığı altında dört müneccim zikredilmektedir. Bu şakirdlerin üçü 4, birisi de 2 akçe yevmiye almaktadır⁶². Bu sayı müneccimbaşı ve müneccim-i sâni haricindeki müneccimlerin sayısı olmalıdır. Zira Aynî Ali Efendi'nin *Risâle-i Vazife-Horân ve Merâtib-i Bendegân-ı Âli Osman* adlı eserinde *Şakirdân-ı müneccimânın* beş kişi olduğunu belirtmesi daha önce dört olan müneccim sayısının on yedinci asırda beş kişiye çıkarıldığını göstermektedir. Yine bu eserde günlük ulûfelerinin 24 akçe olduğu belirtilmiştir⁶³. Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukuât* adlı eserinde de müneccimlerin sayısının beş, günlük ulûfelerinin de 24 akçe olduğunu belirtmektedir⁶⁴. Mustafa Nuri Paşa on dokuzuncu asrın son yarısında yazdığı bu eserde muhtemelen Aynî Ali Efendi'nin risalesinden faydalanmıştır. Müneccimbaşılığın meşîhate bağlanmasıyla müneccim-i sânilik ilga edilmiş ve kâtiplerin sayısı da bire indirilmiştir; XIX. asrın sonunda, Müneccimbaşı Hüseyin Hilmi Efendi'nin İbrahim Edhem adında sadece bir kâtibi bulunmaktaydı⁶⁵.

Kâtipler, müneccimbaşının yaptığı takvimlerin hazırlanmasına yardım etmelerinin yanı sıra başta İstanbul olmak üzere devletin bazı yerlerindeki devlet ricaline dağıtması işini de yaparlardı⁶⁶. Ordu seferde olduğu zaman

⁵⁹ Ö. L. Barkan, "H. 933-934 tarihli bütçe cetveli, s. 314-329.

⁶⁰ Barkan, *a.g.m.*, s. 309.

⁶¹ Barkan, *a.g.m.*, s. 313.

⁶² BOA, Maliyeden Müdevver nr. 5586, s. 107, tarih, 3 Z 1033.

⁶³ Aynî Ali Efendi, *Risale-i Vazife-Horân ve Merâtib-i Bendegân-ı Âli Osman*, İstanbul 1280, s. 94; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, Ankara, 1988, s. 372.

⁶⁴ Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukuât*, İstanbul 1327, I, 139.

⁶⁵ *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, İstanbul 1334, s. 134; Albayrak, *Son Devir*, I, XXV.

⁶⁶ Mustafa Zeki, *Mücerrebât-ı Zeki*, v. 7a, 51a.

müneccimbaşı, bir katibiyle ordu komutanına da takvim gönderirdi⁶⁷. Ayrıca son dönemlerde kâtiplerin de müneccimbaşıdan ayrı olarak takvim hazırlayıp neşrettikleri bilinmektedir⁶⁸.

Müneccimbaşı kâtipleri bazı astronomi eserlerini de istinsah etmişlerdir. Müneccimbaşı Müneccimek Mehmed Efendi'nin kâtibi Mehmed b. Mustafa el-Fezâyî, Mirim Çelebi'nin *Düstûru'l-amel fi tashihü'l-cedvel* adlı eseriyle (1085/1674)⁶⁹ Bircendi'nin *Şerh-i Zîc-i Cedîd-i Sultanî* adlı eserini (1086/1675 ve 1087/1676 yıllarında olmak üzere iki defa) istinsah etmiştir⁷⁰. Mehmed b. Mustafa istinsah ettiği bu eserlerin ferağ kayıtlarında adını "Mehmed Fezâyî el-kâtip an katibân-ı Reîsülmüneccimîn Müneccimek Mehmed Efendi" şeklinde yazmıştır.

Müneccimbashların Yetişmeleri

Müneccimbashlar, sarayda ikamet etmek mecburiyetinde olmayıp hâricte evleri bulunan padişah hocası, hekimbaşı ve cerrahbaşı gibi sarayın "bîrun erkânı" arasında yer almaktaydılar. Müneccimbashların makamlarına göre teşrifatta yerleri bulunmayıp, sadece ilmî rütbe ve payelerine göre teşrifatta yer alırlardı⁷¹. Padişah hocası, müneccimbaşı ve hekimbaşı ulema sınıfından olmasına rağmen saray teşkilâtında ve idarî işlerde fazla söz sahibi değıllerdi⁷². Ancak bazen çeşitli yollarla nüfuz sahibi olarak idarî işlere karışan kişiler de bulunmuştur.

Müneccimbashların klâsik medrese eğitiminden geçmeleri gerekmektedir. Ancak bu eğitimin yanında her bir müneccimbaşı, ilm-i nücûm, ilm-i ahkâm-ı nücûm ve takvim yapma gibi bazı meslekî dersleri de kendi gayretleriyle hususi hocalardan öğrenirlerdi.

Müneccimbashların yetişmelerinde muvakkıthanelerin önemli bir yeri bulunmaktaydı. Zira rasathanelerden başka fiili olarak astronomi faaliyeti yapılabilen tek müessese buralarıdır. Özellikle Fatih, Yavuz Selim ve Şehzade Camilerindeki muvakkıthaneler İstanbul'un en meşhur ve önemli

⁶⁷ BOA, Cevdet-Maarif, nr. 7943.

⁶⁸ Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, I-V, İstanbul 1971, IV, 1710.

⁶⁹ İÜK, FY, nr. 1387, s. 215b.

⁷⁰ Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 840, s. 336a; TSMK, Emanet Hazinesi, nr 1714 ferağ kaydı.

⁷¹ *Tarih-i 'Ata*, İstanbul ts., I, 290; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1988, I, 523.

⁷² Davut Dursun, *Din Bürokrasisi, Yapısı, Konumu ve Gelişimi*, İstanbul 1992, s. 165.

mekânlarıydı. Bir kısım müneccimbaşılar buralarda görev yaptığı ve daha sonra müneccimbaşı olduğu bilinmektedir. Bu camilerde görev yapan müneccimbaşılar ve muvakkıthaneleri şunlardır. Fatih Camii muvakkıthanesi: Yusuf b. Ömer es-Saatî (ö. 1570'te sağ)⁷³, Küfrî Hasan Çelebi (ö. 1660)⁷⁴ ve Müneccimek Mehmed Efendi (ö. 1667)⁷⁵, Sultan Selim Camii Muvakkıthanesi: Mustafa b. Ali el-Muvakkıt (ö. 1571)⁷⁶ ve Hüseyin Hilmi Efendi (ö. 1924)⁷⁷, Şehzade Camii Muvakkıthanesi: Mehmed Çelebi⁷⁸ ve Müneccim-i sâni Hafız Ahmed Efendi (ö. 1865'te sağ)⁷⁹, (Hasköy'deki Humbaracıyan ve Lağımçıyan Kışlası içindeki) Valide Sultan Camii Muvakkıthanesi: Cihangirli Mehmed Sâdık Efendi (ö. 1812)⁸⁰.

Osmanlı bürokrasisinde belli bir düzene göre gerçekleşen tayin ve azil işlemlerinin müneccimbaşılar için de geçerli olduğu muhakkaktır. Müneccimbaşılar tayin ve azil işlemleri hekimbaşının inhasıyla olurdu. Ayrıca her ikisi de saray görevlisi olduklarından Silahtar Ağa'ya bağlı idiler⁸¹.

Tayinleri

Müneccimbaşı olabilmek için gerekli şartlar birçok astronomi ve astrolojiyle ilgili eserde belirtilmiştir. Osmanlılardan önceki İslam devletlerinde yaşamış müneccimlerin devlet idaresinde yer alması için aranan vasıflar, Osmanlı müneccimleri için de geçerli olduğundan, bunları tespit için Abbasiler döneminde müneccimlerde aranılan vasıflara bakmak gerekir. Müneccimlerin okuması gereken kitapların başında Batlamyus'un (ö. M.S. 2. asır) *Almagest* adlı eseri gelmektedir. Bîrûnî (ö. 1048) *et-Tefhim fî sinâati't-tencîm* adlı eserinde müneccimin dört ilimde (hendese, hesap, hey'et ve ahkâm) bilgi sahibi olmasının şart olduğunu belirtmektedir. Müneccimin,

⁷³ Yusuf b. Ömer es-Saatî, *Sahâîf-i Takvîm*, TSMK, nr. A. 1960, s. 28a.

⁷⁴ BOA, A. RSK, *Ruûs Defteri*, nr. 1497/46, s. 23; BOA, A. RSK, *Ruûs Defteri*, nr. 1519/68, s. 74-77; Kâtip Çelebi, *Fezleke*, II, 367; Naimâ, *Târih*, V, 29.

⁷⁵ Müneccimek Mehmed Efendi, *el-Makâlât-ı Sâliye fî Resm-i Alât-ı Zillîye*, Kandilli Rasathânesi Ktp., nr. 40, s. 32a.

⁷⁶ *Sicill-i Osmanî*, IV, 377.

⁷⁷ Ünver, "İstanbul Muvakkıthaneleri Vazifelerinin İlmî ve Kültürel Değerleri Üzerine", *International Symposium* s. 50; S. Ünver, *Osmanlı Türkleri İlim Tarihinde Muvakkıthaneler*, Atatürk Konferansları, V, 1971-2'den ayrı basım. Ankara 1975, s. 250.

⁷⁸ Naimâ, *Târih*, III, 74; Ataî, 764; *Sicill-i Osmanî*, IV, 154.

⁷⁹ A. Lûtfî, *Târih*, X, 147; *Takvîm-i Vekâyî*, Sene 25 rebiyülevvel 1282, Defa 812, s. 1 s. 1.

⁸⁰ Mehmed Sâdık, *İhtisâr-ı'l-cedveli'l-kebir li-Sâlih el-Mimarî*, Süleymaniye Ktp., Hüsrev Paşa, nr. 232, s. 26b.

⁸¹ Ali Seydi Bey, *Teşrifat ve Teşkilatımız*, Tercüman 1001 Temel Eser, nr. 17, s. 122-123.

“hendese alanında Sabit b. Kurra’nın Öklides’ten yaptığı tercüme, matematik konusunda ise hesap usullerini öğrenebilmek için *Aritmetikî* adlı eseri okuması gereklidir” der. Müneccimlerin ayrıca ilm-i nücûmun yan konularını Ebû Mansur el-Bağdadî’nin (ö. 1037) *Tekmile*’sinden veya Sicezî’nin *Sâd Bâb* adlı eserinden okuması gerektiğini belirtir.

Kâtip Çelebi *Keşfü’z-zünûn*’da, müneccim olmanın dört mertebesi olduğundan bahsetmektedir. Birincisi, takvim hesabını yapmak ve usturlab aletinin nasıl kullanıldığını bilmek; ikincisi, nücûm ilmine giriş, yıldızların ve burçların tabiatlarını ve mizaçlarını bilmek; üçüncüsü, yıldızların hareketlerini hesap etmeyi, zîc yapmayı ve takvim yapmayı bilmek; dördüncüsü, hey’ eti, yıldızların hareketlerine dair hendesi delilleri, doğru olarak bilmektir. Bu son mertebeye gelen bir kimse, artuk müneccim olmuştur. Ancak sonunda zamanındaki müneccimlerin çoğunun tencim ilminde, ilk iki bölümde kaldıklarını, pek azının da üçüncü merhaleye ulaştığını ifade eder⁸².

Sultan II. Murad (1421-1451) dönemi müelliflerinden İlyasoğlu Mercimek Ahmed, *Kabusnâme*’sinde müneccimliği mesleğe sayılan ilim olarak sınıflandırdıktan sonra, bir müneccimin önce matematik bilmesi lazım geldiğini söylemektedir. Ayrıca bu ilmi öğrenen kişinin takvim ve ahkâm çıkarması gereğinden de bahseder. Bununla birlikte, kendisi takvim çıkaramaz ise güvenilir birisinin takviminden faydalanmasını da tavsiye eder⁸³.

Osmanlı Devleti’nde müneccimbaşı olabilmek için ilmiye mensubu olmak şartı⁸⁴. II. Murad dönemi şairlerinden Bâli tarafından yazılıp Sultan II. Murad’a takdim edilen *Muradnâme* adlı eserin ilm-i nücûm bölümünde “Bâb-ı sî vü yekum ender ilm-i nücûm ve tevabî-i ân” başlığı altında müneccim olabilmek için gerekli şartlar yazılmıştır. Burada da diğer eserlerde olduğu gibi müneccimlerin riyazet ilmi, takvim, zayıce cetvelleri gibi astroloji ve astronomi ilimleri konusunda bilgi sahibi olmaları gerektiği söylenmektedir.

⁸² Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-Zünûn*, II, 1931. Osmanlı Devleti medreselerindeki astronomi konusunda verilen derslerle ilgili daha fazla bilgi için bk. Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul, 1997, cilt I-II.

⁸³ Mercimek Ahmed, *Kabusnâme* (Terc. A. Özkırımlı), Tercüman 1001 Temel Eser, nr. 36, II, 25-27, 65-70.

⁸⁴ Nallino, “Astroloji”, I, 684.

Müneccimbaşının maiyetindeki saray müneccimleri de ilmiye sınıfından, ilm-i nücum ve ilm-i hey'et konusunda yetişmiş kimselerden seçilmekteydi. Bundan dolayı müneccimbaşılar da Osmanlı Devleti'nde ilmiye sınıfının tabi olduğu hüküm ve uygulamalara tabiydiler.

Hayli mühim bir mevki olan müneccimbaşığa tayin edilecek kişilerin ehliyetli olmalarına özen gösterilir ve tayin edilecek kişilerde bazı hususi şartlar aranırdı. Bu şartlar, özellikle arşiv belgelerinde ve vekayinâmelerde genellikle "fenninde mâhir emsâli nâdir" şeklinde özetlenmiştir⁸⁵.

Müneccimbaşılığın herhangi bir sebeple boşalması durumunda yerine müneccim-i sâni bakardı. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Mevlevizâde Mustafa Efendi'den itibaren yaklaşık on dört müneccim-i sâni daha sonra müneccimbaşı olmuştur⁸⁶.

Müneccimbaşılık makamına yeni tayin edilecek kişi ilk olarak hekimbaşı tarafından şeyhülislama arz edilir, şeyhülislam efendi de işareti ihtiva eden bir arz ile durumu sadrazama bildirirdi. Sadrazam, hekimbaşının arzının bulunduğu kâğıdın sağ üst tarafına ruznamçe kalemine hitaben, sâbıkî kaydını istediğini belirtir bir yazı yazar. Buradan gerekli bilgiler geldikten sonra sadrazam tayini düşünülen kişi hakkında padişaha bir telhis ile kısa bilgi verir ve onun onayını ister. Gerekli onay sağlandıktan sonra sadrazam hekimbaşının arzının üzerine tayinin yapıldığına dair buyrultusunu çeker, böylece tayin işlemi son bulurdu. Daha sonra ise bu tayin ruûs defterine kaydolunur ve tayinin yapıldığı yazılırdı⁸⁷.

Müneccim-i sânilerin tayinleri de müneccimbaşılar gibi yapılmakta ve benzer bürokratik işlemlerden geçmekteydi.

XIX. asrın ikinci yarısına kadar müneccimbaşılarının tayininde önemli bir değişiklik görülmemektedir. Ancak son müneccimbaşılardan Ahmed Tahir Efendi'nin müneccim-i sânilige ve Hüseyin Hilmi Efendi'nin müneccimbaşı-

⁸⁵ BOA, Cevdet-Saray, nr. 6711.

⁸⁶ BOA, İrade-Dâhiliye, nr. 1367.

⁸⁷ BOA, A. RSK, nr. 1497/46, s. 23; 1519/68, s. 74, 77; 1553/102, s. 3; 1571/120, s. 32; Cevdet-Saray, nr. 6711; Osmanlı Devleti'nde gazetelerin neşredilmeye başlamasından itibaren müneccimbaşılarının tayin ve değişiklikleri gazetelerde de ilan edilmeye başlanmıştır, Meselâ, Sadullah Efendi'nin müneccim-i sâni olmasını bildiren yazı için bkz. *Takvîm-i Vekayî*, Defa. 44, Sene. 13 Cemaziyelahir 1248, sayfa. 1, sütûn. 2; Müneccimbaşı Arif Efendi'nin tayinini bildiren yazı için bkz. *İkdam*, 7 Şevval 1321, nr. 3420, sh. 1, sü. 1.

lîğa atanmasındaki bazı farklı uygulamalar, tayinlerde takip edilen uygulamanın değiştiğini göstermektedir.

Müneccimbaşı Ahmed Tahir Efendi'nin Şer'iyye Sicilleri Arşivi'ndeki kayıtlarında müneccim-i sâni olması için imtihan edildiğini yazmaktadır. Bu da böyle bir uygulamanın ilk defa o sıralarda başladığını göstermektedir. Daha önce rastlamadığımız imtihanla müneccim-i sâni tayini muhtemelen taliplerin çokluğu dolayısıyla çok kısa bir dönem uygulanmış olmalıdır⁸⁸.

Son müneccimbaşı Hüseyin Hilmi Efendi de biyografisinde "komisyon kararı" ile müneccimbaşılığa tayin edildiğini yazmakta ise de bu komisyonun kimlerden oluştuğu ve isimlerinin ne olduğu hususlarında herhangi bir bilgi vermemektedir⁸⁹. Ancak müneccimbaşılığın, Dâire-i Meşihât-ı İslâmiye'ye bağlanması sebebiyle bu komisyonun da meşihata bağlı bir komisyon olması gerekmektedir⁹⁰.

Tayinlerde İlişkilerinin Rolü

Müneccimbaşı olan kişilerin bilmesi gerekli olan ilm-i nücûm ve ilm-i hey'et dersleri hususi hocalardan öğrenilmekteydi. Bu da hoca ve talebe ilişkilerinin ilerlemesine sebep olup yakınlığı artırmaktaydı. Bunun neticesinde müneccimbaşı ders verdiği talebelerinden istidatlı olanlarını saray müneccimleri arasına ya da müneccim-i sânilîğe tayin ettirirdi. İlk müneccimbaşılar hakkındaki biyografik bilgiler kısıtlı olduğundan onlar arasındaki hoca-talebe ilişkileri hakkında herhangi bir yorum yapamamaktayız. Ancak daha sonraki devirlerde özellikle on yedinci asırdan itibaren müneccimbaşılarının talebelerinin veya akrabalarının müneccimbaşı ya da müneccim-i sâni olduğu göze çarpmaktadır. Müneccimbaşı Hüseyin Efendi (1631-1650) hocası Müneccimbaşı Mehmed b. Ali'nin (ö. 1630) vefatıyla yerine müneccimbaşı olmuştur⁹¹. Hüseyin Çelebi ve kendisinden sonra müneccimbaşı olan Hasan Çelebi (1650-1660) ve Müneccimek Mehmed Efendi (1660-1667) birlikte çalışmışlar ve muhtemelen Hüseyin Çelebi'nin müneccimbaşılığı esnasında Hasan Çelebi ve Müneccimek onun yanında saray müneccimi ya da müneccim-i sâni olarak bulunmuştur⁹². Hüseyin Çelebi'den sonra sırasıyla Hasan Çelebi ve Müneccimek müneccimbaşı olmuştur. Müneccimek'ten sonra müneccimbaşı olan Ahmed Dede Efendi

⁸⁸ BOA, *Sicill-i Ahvâl*, IV, 12.

⁸⁹ İstanbul Müftülüğü, Şer'iyye Sicilleri Arşivi, Dosya nr 309.

⁹⁰ *Salnâme*, İstanbul 1334, s. 142; Albayrak, *Son Devir*, I, XVII - XXV.

⁹¹ Naîmâ, *Târih*, V, 26.

⁹² Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, II, 148.

(1668-1687) ise Müneccimek'in talebesidir⁹³. Ahmed Dede'den sonra müneccimbaşı olan Arabzâde (ö. 1710) ve İsmailzâde'nin (1692-1698) Ahmed Dede'den ders aldıkları hususunda herhangi bir kayıt yoktur. Ancak Ahmed Dede'nin oğlu Mustafa Efendi 1711 tarihinde, önce müneccim-i sâni⁹⁴, Edirneli Hüseyin Efendi'nin vefatıyla da yerine aynı sene müneccimbaşı olmuştur⁹⁵. Daha sonra müneccimbaşı olan Mustafa Zeki Efendi (1722-1734) de Eyüplü Ahmed Efendi'nin (1698-1706) kâtipleri (müneccimleri) arasında bulunmuş ve Mustafa Efendi'nin müneccimbaşı olması üzerine yerine müneccim-i sâni olmuştur⁹⁶. Müneccimbaşı Ahmed Efendi b. Hüseyin (1734-1746) ise Mustafa Zeki Efendi'nin yanında müneccim-i sâni iken yerine müneccimbaşı olmuştur⁹⁷. Fethiyeli Halil Efendi (1746-1772) de Ahmed Efendi yanında müneccim-i sâni iken müneccimbaşı olmuştur⁹⁸. Bu arada müneccimbaşı olduğu tarih kesin olarak belli olmayan Mehmed Efendi'nin (ö. 1739) torunu olan Mehmed Râkım Efendi (1812-1826) (Bk. Ek 6)'de daha sonra müneccimbaşı olmuştur⁹⁹. Abdullah Efendi (1773-1780) (Bk. Ek 7)'de Fethiyeli Halil Efendi yanında bir müddet müneccim-i sânilik yaptıktan sonra müneccimbaşı olmuş ve daha sonra oğlu Cihangirli Mehmed Sâdık Efendi müneccimbaşı olmuştur¹⁰⁰.

Abdullah Efendi'den sonra müneccimbaşı olan Musazâde (1780-1782) de Abdullah Efendi yanında bir müddet müneccim-i sânilik yapmıştır¹⁰¹. Daha önce bahsettiğimiz Müneccimbaşı Mehmed Efendi'nin torunu olan Râkım Efendi aynı zamanda Müneccimbaşı Abdullah Efendi'nin oğlu olan Müneccimbaşı Sâdık Efendi'nin de damadıdır¹⁰². Durakpaşazâde İbrahim Efendi, Râkım Efendi yanında bir müddet müneccim-i sâni olduktan sonra müneccimbaşı olmuşsa da bir kaç gün sonra azledilmiş ve tekrar müneccim-i sâni olmuştur¹⁰³.

⁹³ Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyîü'l-Fuzalâ* (Nşr. Abdülkadir Özcan), İstanbul 1989, I, 672; T. Gökbilgin, "Müneccimbaşı", *İA*, VIII, 801.

⁹⁴ Fındıklılı İsmet, *Tekmile*, V, 69.

⁹⁵ Şeyhî, II-III, 332, 531.

⁹⁶ M. Zeki, *Mücerrebât*, s. 7a, 30b, 51a; *Sicill-i Osmani*, IV, 419.

⁹⁷ BOA, A. RSK, nr 1571-120, s. 32.

⁹⁸ *Sicill-i Osmani*, II, 297.

⁹⁹ Behcetî İsmail Hakkı, *Merâkîd-i Mû'tebere-i Üsküdar*, 1193, s. 38.

¹⁰⁰ Şemdanizâde, *Târih* (Nşr. M. Aktepe), İstanbul 1980, IIB, 89.

¹⁰¹ Vâsıf Ahmed Efendi, *Mehâsinü'l-âsâr ve Hakâyikü'l-ahbâr* (1166-1219/1753-1804), 1166-1188 vekâyî, İstanbul 1219, II, 149.

¹⁰² Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, İstanbul 1309, XII, 140.

¹⁰³ Kandilli Rasathanesi, Ktp., *Takvim* nr. 183, s. 13a; Salim Aydın, "İbrahim (Durakpaşazade, Mîr)", *YÖA*, I, 616-617.

Sadullah Efendi (1840-1848), Müneccimbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi (1825-1840) ile birlikte bir müddet müneccim-i sâni olarak bulunmuş ve onun vefatıyla yerine müneccimbaşı olmuştur. Sadullah Efendi müneccimbaşı olunca boşalan müneccim-i sânilik makamına oğlu Ahmed Muhsin Efendi'yi getirmek istemiş ancak Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin¹⁰⁴ Osman Sâib'i öne sürmesiyle buna muvaffak olamamıştır. Ancak daha sonra Sadullah Efendi'nin vefatıyla Osman Sâib Efendi (1849-1864) müneccimbaşı olunca, Ahmed Muhsin Efendi de müneccim-i sâni olmuştur¹⁰⁵. Osman Sâib Efendi'nin müneccimbaşılığı esnasında müneccim-i sâni olan İbrahim Edhem Efendi, onun vefatıyla müneccimbaşı olmuştur¹⁰⁶. Edhem Efendi'den sonra müneccim-i sâni olan Ahmed Tahir Efendi de, onun yerine müneccimbaşı olmuştur¹⁰⁷.

Hekimbaşılar, kendilerine bağlı olan bu makama istediği kimseleri tayin ettirebilirdi. Bu yönü itibarıyla hekimbaşılarının müneccimbaşı tayininde rolü büyüktü. Meselâ, Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi, Mekteb-i Tıbbiye'nin başarılı hocası olan Osman Sâib Efendi'yi kendi yerine hekimbaşılığa rakip gördüğünden, önünü kesmek için, onu önce müneccim-i sâni daha sonra da müneccimbaşı yapmıştır. Böylece hem ondan kurtulmuş, hem de kendi yerini sağlamlaştırmıştır. Yine Mustafa Behçet Efendi, Osman Sâib Efendi'yi müneccim-i sâni tayin ettirirken Müneccimbaşı Sadullah Efendi'nin müneccim-i sâni olmayı bekleyen oğlu Ahmed Muhsin Efendi'ye de mani olmuştur¹⁰⁸.

Müneccimbaşılarının tayinlerinde hekimbaşılarının rolü, hekimbaşılığın 1844'te saray doktorluğuna inhisar edilerek Ser Etibba-i Şehriyârî olmalarıyla azalmış¹⁰⁹, XIX. asrın son çeyreğinde de, müneccimbaşılığın Daire-i Meşihat-ı İslâmiye'ye bağlanmasıyla son bulmuş ve bundan sonra tayinlerde sadece şeyhülislâmın imzası bulunmuştur¹¹⁰.

¹⁰⁴ Salim Aydüz, "Mustafa Behçet Efendi", *YÖA*, II, 290-292.

¹⁰⁵ BOA, İrade-Dâhiliye, 7 Safer 1265, nr. 10288; *Sicill-i Osmanî*, IV, 100; Salim Aydüz, "Osman Saib Efendi", *YÖA*, II, 415-416.

¹⁰⁶ A. Lütü, *Târih*, X, 115.

¹⁰⁷ A. Lütü, *Târih*, X, 147; BOA, *Sicill-i Ahvâl*, IV, 12.

¹⁰⁸ BOA, İrade-Dahiliye, nr. 1426; Cevdet, *Târih*, X, 212; A. Lütü Efendi, *Tarih*, IX, 120.

¹⁰⁹ Ali Haydar Bayat, *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, Ankara 1999; a. mlf. "Osmanlı İmparatorluğunda Hekimbaşı ve Hekimbaşılık", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul Nisan 1989, sayı. 59, s. 55-56.

¹¹⁰ BOA, A. MKT. MHM, 9/23, 1265. 1. 27.

I. Abdülhamid (1774-1789) ve III. Selim (1789-1807) gibi devlete ait işleri yakından takip eden bazı padişahlar da bu makama tayin edilecek kişileri bizzat kendileri tespit ederlerdi¹¹¹. Nüfuzlu bazı devlet adamlarının istedikleri kişileri padişaha tavsiye etmeleri neticesinde de müneccimbaşı tayinlerinin yapıldığını görmekteyiz. Meselâ Müneccimbaşı Derviş Ahmed Dede Efendi, Şeyhülislâm Minkârîzâde Yahya Efendi'nin kendisi hakkında "müneccimbaşılık hizmetine tahsis buyurulmağa şayeste ve sezâdır" diye yazdığı telhisiyle Sultan IV. Mehmed'e tavsiye etmesi sonucu müneccimbaşı olmuştur¹¹².

Benzer şekilde Müneccimbaşı Hüseyin Efendi'nin azlinden sonra yerine, Bahaî Hasan Çelebi (Küfrî), Şeyhülislâm Bahayî Efendi'nin tavsiye ve desteğiyle müneccimbaşı olmuştur¹¹³.

Görevden Ayrılma veya Azil

Müneccimbaşılar arasında azledilerek vazifeden uzaklaştırılan kişiler çok azdır. Ayrıca, azil sebepleri arasında da sadece Mustafa Zeki Efendi'nin ilmi yetersizlik sebebiyle azledildiğini görmekteyiz. Bunun haricinde ise değişik sebeplerde azillerin olduğu görülmektedir.

Müneccimbaşılardan tayinlerinde olduğu gibi azillerinde de mutlak yetki öncelikle padişaha aittir. Ancak genel olarak müneccimbaşının padişaha çok yakın ve doğrudan doğruya teması olmadığı için ekseriyetle hekimbaşı tayin ve azillerle ilgilenmiştir. Elimizdeki bilgilere göre Osmanlı Devleti'ndeki müneccimbaşılardan yirmi dördü vefatına kadar bu makamda kalmıştır. Otuz yedi kişi olarak tespit ettiğimiz müneccimbaşılardan yaklaşık dokuzu, vazife yaparken azledilmiştir. Müneccimbaşılık vazifesinde iken çeşitli sebeplerden dolayı azledilen müneccimbaşılar şunlardır.

Hüseyin Efendi azil ve idam, Ahmed Dede azil ve sürgün, Arabzâde azil ve tekrar vazifeye iade, İsmailzâde azil ve müderrisliğe tayin, Mustafa Zeki Efendi azil, Mehmed Sâdık Efendi azil ve müneccimbaşığa tekrar iade, Numan Efendi azil ve sürgün, Durakpaşazâde İbrahim azil ve müneccim-i sânilığe tayin, Mehmed Arif azil.

¹¹¹ BOA, Cevdet-Maarif, nr. 3567.

¹¹² T. Gökbilgin, "Müneccimbaşı", *İA*, VIII, 802.

¹¹³ Naîmâ, *Târih*, V, 29.

Bunlardan Arabzâde iki defa ve Mehmed Sâdık Efendi bir defa azledilmiş ve bir müddet sonra tekrar müneccimbaşı olmuşlardır, İsmailzâde ise iki defa azledilmiş ikinci azlinde müderrisliğe tayin edilmiştir. (Müneccimbaşı Seydî İbrahim, Mehmed Efendi, Hüseyin Nureddin (Bk. Ek 8) ve Naşid Efendi'nin azille mi yoksa vefat dolayısıyla mı müneccimbashılık-tan ayrıldıkları belli değildir.) Bunlar da müneccimbashıların pek fazla azille karşı karşıya gelmediklerini göstermektedir. Müneccimbaşı Arabzâde bir ara hekimbaşı olmuşsa da yerine başkasının tayin edilmesiyle tekrar müneccimbashılığa tayin edilmiştir. Müneccimbaşı Hüseyin Efendi b. Ahmed Efendi 1734 - 1746 yılları arasında on dört sene müneccimbashılık yaptıktan sonra 1159/1746 yılında hekimbaşıliğe terfi etmiş ve bir sene dört ay hekimbaşılık yapmıştır¹¹⁴.

Müneccimbashıların azil ve tayinlerini yazan kaynaklar ve arşiv belgeleri, sadece değişiklikleri belirtmekle yetinmişler, sebepler üzerinde genellikle bilgi vermemişlerdir. Bunun için, müneccimbashıların hangi sebeplerden dolayı azledildiğini değerlendirmek mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte azil sebebi belli olan müneccimbashıların niçin azledildiğini yazarak belli bir sınıflandırma yapabiliriz. Bu azil sebepleri umumi olmayıp her biri müneccimbashının şahsına münhasırdır.

İlmî yetersizlik dolayısıyla azil: Müneccimbaşı Mustafa Zeki Efendi 1134/1722 yılında müneccimbaşı olmuştur. Yaklaşık olarak 14 yıl müneccimbashılık yaptığı halde birçok yıl Ramazan ayının ilk gününü yanlış olarak hesapladığı gerekçesiyle azledilmiştir¹¹⁵. Ancak onun azledilmesinin arkasında Sadrazam Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'ya olan yakınlığının olduğu kuvvetle muhtemeldir (Bk. Ek 9).

Siyasî sebepten dolayı azil (Taht değişikliği sebebiyle): Müneccimbaşı Derviş Ahmed Dede, Sultan IV. Mehmed'in (1648-1687) aynı zamanda muşahibi idi. Padişah'ın sohbet meclislerinde bulunan Ahmed Efendi Padişah'ın en yakını olarak ün yapmıştı. Bu sebepten dolayı Sultan IV. Mehmed hal' edilince Müneccimbaşı Ahmed Dede de padişahın yakını olduğu için azledilip Mısır'a sürgün edilmiştir¹¹⁶. Bunun üzerine önce

¹¹⁴ *Sicill-i Osmani*, I, 252; *Osmanlı Müellifleri*, III, 250.

¹¹⁵ BOA, A. RSK, nr. 1571/120, s. 32.

¹¹⁶ Salim, *Sâlim Tezkiresi*, İstanbul 1897, s. 112; Şeyhî, II-III, 207; *Sicill-i Osmani*, I, 232; Esrâr Dede, *Tezkire-i Esrâr Dede*, Millet Ktp. A. Emiri, Tarih nr. 756, s. 10; Gökbilgin, "Müneccimbaşı", *İA*, VIII, 802; Reşat E. Koçu, "Ahmed Dede", *İstanbul Ansiklopedisi*, I, 223; Nihal Atsız, *M. Şeyh Ahmed Dede Efendi, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1940, s. 3; İ. Erünsal, *Müneccimbaşı Tarihi*, Tercüman 1001 Temel Eser, nr. 37, İstanbul, I, 15; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/II, 548.

Mısır'a, oradan da Mekke ve Medine'ye giden Ahmed Efendi müneccimbaşı-
lığa tekrar davet edilmişse de yaşlılığını ileri sürerek gelmemiştir¹¹⁷. Ahmed
Efendi'nin azledildikten sonra tekrar müneccimbaşı-
lığa davet edilmesi muhtemelen onun gibi bir müneccimbaşının bulunamamasından kaynak-
lanmaktadır. Zira Ahmed Dede'den sonra müneccimbaşılık Arabzâde
Mehmed Efendi, İsmailzâde ve Eyüplü Ahmed Efendi arasında bir kaç defa
el değiştirmiştir. Ahmed Dede'den sonra müneccimbaşı-
lığa Arabzâde Mehmed iki defa azl üç defa tayin, İsmailzâde Mehmed iki defa azl, iki defa
tayin ve Ahmed b. Bayram Efendi ise sadece bir defa tayin edilmiştir.
Bunlardan Arabzâde ve Eyüplü Ahmed Efendi müneccimbaşı iken vefat
etmiştir¹¹⁸. Müneccimbaşı Arabzâde Mehmed ve İsmailzâde Mehmed
Efendi'nin biyografisini teferruatlı bir şekilde yazan Şeyhî bunların peş peşe
azledilmeleri hakkında herhangi bir sebep belirtmemiştir.

Şahsî sebeplerden dolayı azil: Müneccimbaşı Hüseyin Efendi (1631-
1650) zayıflıklarının isabeti sebebiyle meşhur olmuş ve oldukça iyi bir servet
biriktirmiştir. Bunun neticesi olarak başta padişah olmak üzere sarayda
birçok kişiyi tesiri altına almıştır. Nüfuzlu bir kişi haline geldikten sonra da
devlet işlerine ve kendisine ait olmayan bazı işlere karışmaya başlayan
Hüseyin Efendi zamanla önemli bir kitleyi kendisine düşman hale ge-
tirmiştir. Yaptığı işlerden memnun olmayanların artması yanında Sultan IV.
Mehmed'in cülûsu senesindeki ay tutulmasını yanlış hesaplaması ve ayrıca
Sultan'ın cülûsunu takviminde yanlışlıkla vefatı olarak göstermesi onun ikba-
linin tersine dönmesine ve gözden düşmesine sebebiyet vermiştir. Genel du-
rumun Hüseyin Efendi'nin aleyhine dönmeye başlamasının ilk işareti olarak
Hüseyin Efendi tarafından sadrazam yapılan Murad Paşa azledilmiştir.
Ardından da Hüseyin Efendi azledilmiş ve hapse konulmuştur. Yirmi sene
kadar müneccimbaşılık yapan Hüseyin Efendi bir kaç gün hapiste kaldıktan
sonra Mısır'a gitmesi şartıyla serbest bırakılmıştır. Ancak Mısır'a gitmemesi
ve İstanbul'da kalıp entrikalarına devam etmesi üzerine 16 Şaban 1060/6
Ağustos 1650'de idam edilmiştir¹¹⁹.

¹¹⁷ Şeyhî, II-III, 207; *Sicill-i Osmanî*, I, 232; Esrâr Dede, *Tezkire*, s. 11; Carl Brockelman, *Geschichte Der Arabischen Litteratur*, Leiden 1937, Supplement, II, 637.

¹¹⁸ S. İsmail Belîğ, *Tuhfetü'l-Âsâr*, IÜK, TY, 1182, s. 58a; Sâlim, *Tezkire*, s.109, 112; Gökbilgin, "Müneccimbaşı", *İA*, VIII, 801-802; Şeyhî, I, 54, II-III, 164, 206-207, 259, 282, 318; *Osmanlı Müellifleri*, III, 144; *Sicill-i Osmanî*, I, 232; İsmail, *Hediyyetü'l-Ârifin*, s. 168.

¹¹⁹ BOA, A. RSK, nr. 1519/68, s. 77; Naîmâ, *Târih*, V, 29; Katip Çelebi, *Fezleke*, II, 367; So-
lakzâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solakzâde Tarihi* (Haz. V. Çabuk), Ankara 1989, II, 597.

Müneccimbaşların Maaş ve Gelirleri

Müneccimbaşların yaptığı işlerden ve ilmiye mensubu olmasından dolayı askeriye, kalemiye ve seyfiye sınıfı memurları gibi muhtelif gelirleri bulunmaktaydı. Fakat saraydaki iç-ağaları, iç-oğlanlarıyla bazı önemli şahsiyetlerin, padişahın evladı ve akranı ile hekimbaşı, cerrahbaşı ile müneccimbaşı ve maiyetinin ulûfeleri, üç ayda bir ödenen diğer askeri sınıflardan farklı olarak, her ay ödenirdi¹²⁰.

Osmanlı Devleti'nde ilmiye sınıfından olan kesimin maaşları devirlere ve rütbelere göre değişiklik göstermektedir. Fakat farklı bir vazifede bulunan müneccimbaşların gelirleri de farklılık arz etmekteydi.

Müneccimbaşların asıl vazifesi olan takvim hazırlama ve her sene nevrüzda (21-22 Mart), başta padişah ve sadrazam olmak üzere bazı devlet adamlarına dağıtma işi mutat olarak yapılmaktaydı¹²¹. Takvim takdiminden dolayı müneccimbaşıya, nevrûziye¹²² adı altında çeşitli hediyeler ve bir miktar atıyye ödenirken diğer devlet adamları da kendisine verdiği takvimden dolayı bir atıyye vermekteydiler¹²³. Müneccimbaşı ve müneccimler takvimlerini nevrüzdan nevrüza takdim etiklerinden dolayı aldıkları atıyyeye de nevrûziye denilmekteydi. Müneccimbaşının hesabını yaptığı yeni takvim müneccim-i sâni ve müneccimbaşının kâtipleri/şakirtleri tarafından temize çekilir ve gerekli yerlere dağıtılırdı. Takvimin kırtasiye masrafları da hazine-i âmireden karşılanmaktaydı¹²⁴. Müneccimbaşının hazırladığı takvimi saraya takdim etmesi için bir merasim düzenlenirdi. Nevruzîye ve takvim takdimi denilen bu merasimde hekimbaşı, cerrahbaşı ve kehhalbaşı da müneccimbaşıyla birlikte sadrazamın huzuruna girerdi. Burada hekimbaşı, cerrahbaşı ve kehhalbaşı nevrûziyesini, müneccimbaşı da takvimini takdim ederdi. Bu esnada her birine kahve, gülsuyu ve buhur ikram edilir daha

¹²⁰ Ö. Lütfü Barkan, "H. 974-975 (1567-1568) Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. XIX, nr. 1-4, İst., 1960, s.288; Ancak Süheyl Ünver Bey'in notları arasında üç aylık ödenen ulufeyi gösteren bir not bulunmaktadır. Süheyl Bey bu notu nereden aldığını belirtmemiş olduğu için kaydın esasını bulamadık. Süheyl Bey'in kaydettiği not şu şekildedir. "an Cemaat-i etübbâ-i hâssa Mevlânâ Hasan Efendi ser müneccimân-ı hâssa 40 akçe vâcib masar (muharrem Safer Rebiyülevvel) sene 1066, 2540 (akçe?), Süleymaniye Ktp., S. Ünver, Dosya nr. 174.

¹²¹ BOA, Cevdet-Maarif, nr. 192, 2541, 5316.

¹²² Uzunçarşılı, *Saray*, s. 366, 371.

¹²³ BOA, Cevdet-Maarif, nr. 2541; M. Zeki, *Mücerrebat*, s. 51a.

¹²⁴ BOA, Cevdet-Maarif, nr. 2541.

sonra hil'atları giydirilir ve atıyyeleri verilirdi¹²⁵. Müneccimbaşılık müessesesinin kurulmasından önce de var olan takvim hazırlama işi muhtemelen saray dışındaki müneccimler tarafından ya da saraydaki bir müneccim tarafından yapılmaktaydı¹²⁶.

Sinan b. Ömer 934 yılı takviminin takdiminden dolayı 1500 akçe atıyye almıştır¹²⁷. Aynı sene takvim takdim eden Süleyman adlı bir zatın şakirdi olan Muslihiddin'e ve Necmeddin adlı bir müneccime ise verdikleri takvimlerden dolayı 1000'er akçe atıyye ödenmiştir¹²⁸. Yine bu sene Lütfullah Müneccim'e takvim takdiminden dolayı diğerlerinden fazla olarak 2000 akçe ödenmiştir¹²⁹. Sinan Çelebi, 940/1533 yılında saraya verdiği *Takvim* karşılığı olarak 2000 akçe almıştır¹³⁰. Sinan Çelebi bu senelerde henüz müneccimbaşı değildir. Muhtemelen saray müneccimlerinden birisidir. Zira aynı sene saraya takvim veren ve daha önce 2000 akçe alan Lütfullah Müneccim ile daha önce 1500 akçe alan Necmeddin Müneccim de aynı sene takvim takdiminden dolayı 2000'er akçe almışlardır¹³¹. Müneccimbaşılardan asırlara göre takvim takdimlerinden dolayı aldıkları atıyyeleri incelediğimizde şu şekilde olduğunu görürüz.

İ. Hakkı Konyalı ve İ. Hakkı Uzunçarşılı müneccimbaşılardan on yedinci asırda takvim takdiminden dolayı bin akçe aldıklarını yazmaktadırlar¹³². Bu asırda Müneccimbaşı Hüseyin Efendi'ye 1057/1647 senesinde takvim karşılığı olarak iki bin akçe atıyye ödenmiştir¹³³. Bu tarihten dört yıl sonra 1061/1651 senesi *Takvim-i Cedid*'nin takdiminde Müneccimbaşı Hüseyin

¹²⁵ BOA, *Teşrifat Defteri*, nr. 676 Mükerrer 2, Sayfa 16 (1236/1821), 52 (1237/1822), 80 (1238/1823), 119 (1239/1824), 146 (1240/1825).

¹²⁶ V. L. Ménage, "Osmanlı Tarihçiliğinin Başlangıcı", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1978/9, s. 231.

¹²⁷ BOA, K. Kepeci, *Rûzname*, nr. 1864, s. 23.

¹²⁸ BOA, K. Kepeci, *Rûzname*, nr. 1864, s. 23, 24.

¹²⁹ BOA, K. Kepeci, *Rûzname*, nr. 1864, s. 23.

¹³⁰ BOA, K. Kepeci, *Rûzname*, nr. 1863, s. 126, tarih. 2 Şaban 940, pazartesi.

¹³¹ BOA, Kamil Kepeci, *Rûzname*, nr. 1863, s. 131, tarih. 10 Şaban 940, salı; K. Kepeci, *Rûzname*, nr. 1863, s. 137, tarih. 17 Şaban 940.

¹³² İ. H. Konyalı, "Nevruz ve Nevruziye", *Yeni Asya Gazetesi*, 31 Mayıs 1972, 1 Haziran 1972; Uzunçarşılı, *Saray*, s. 371.

¹³³ Aslımı bulamadığımız belgenin Süheyl Ünver tarafından görülerek yazılan metni Süleymaniye Ktp., S. Ünver Kitaplığı, nr. Dosya 174'te bulunmaktadır. "an mâl-i.....Hüseyin Efendi ser-müneccimânı hâssa der vakt-i Takvim-i cedid bi-huzûr-ı padişah-ı âlem-penâh halledallahu hallâk ila yevmi'l-kıyâme teslim şûde 'an vâcib sene 1057 an hîzâne-i âmire dâde fermude ba fermân-ı şerif el-vâkı' fi 7 rebîülevvel sene 1057, yalnız iki bin akçedir."

Efendi'ye Nâzır-ı mîrî Abdi Ağa tarafından 1000 akçe ödendiği görülmektedir¹³⁴.

On sekizinci asrın başlarından itibaren nevrûziye atıyyesi artırılarak altı bin akçeye çıkarılmıştır. 1104/1693 yılına ait bir nevrûziye atıyyesinin altı bin sağ akçe (gümüş para) olarak ödendiğini ve bu miktarın Enez memlihası mukataasından karşılandığını görmekteyiz¹³⁵.

Müneccimbaşı Mustafa Zeki Efendi 1721-1733 yılları arasında vazife yapmıştır. Bu esnada kendisinin hâmisî olan Damad İbrahim Paşa her nevrûzda kendisine ikişer yüz kuruş nevrûziye vermiştir. Zeki Efendi'nin ifadesine göre bu parayı kendisinden önce hiç bir müneccimbaşı almamıştır¹³⁶. Bu da bu uygulamanın onun şahsına münhasır olduğunu göstermektedir.

1159/1746-1186/1772 yılları arasında yirmi altı sene müneccimbaşılık yapan Fethiyeli Halil Efendi'nin hazırlayıp takdim ettiği takvimlerin her birinin nevrûziye bahası olan altı bin akçenin ödenmesine dair belgelerden on üç tanesi elimizde mevcuttur. Hicrî takvim itibarıyla 1162, 1163, 1164, 1165, 1166, 1167, 1168, 1169, 1173, 1174, 1176, 1177, 1180 yıllarına ait olan bu belgelere göre Müneccimbaşı Halil Efendi her sene ödenmekte olan nevrûziye atıyyesi olan altı bin akçenin kendisine de ödenmesini istemiş ve gerekli muameleler yapıldıktan sonra istediği miktar ödenmiştir¹³⁷. Fethiyeli Halil Efendi'nin sadrazam huzurundaki bazı senelere ait takvim ve imsakiye takdim merasimlerini *Tarih-i Cûlûs-ı Sultan Mustafa-yı Sâlis* adlı eserden takip edebilmekteyiz. Bu esere göre Receb 1172/Şubat 1758 tarihinde nevrûziye ve takvim takdim eden müneccimbaşı, hekimbaşı, cerrahbaşı ve kehhalbaşıya gereken hil'at ve atıyyeler verilmiştir¹³⁸. Ayrıca, "Receb

¹³⁴ BOA, A. RSK, nr. 1519/68, s. 77, A. RSK, nr. 1497/46, s. 23; Uzunçarşılı, *Saray*, s. 372.

¹³⁵ BOA, İbnülemin, Maliye, nr. 4922.

¹³⁶ M. Zeki, *Mücerrebat*, s. 44a.

¹³⁷ Müneccimbaşı Halil Efendi'nin müneccimbaşılık yaptığı yıllara ait olan nevrûziye ücreti talebini ihtiva eden arzları ve cevabi muamelelerini ihtiva eden Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgeler ve tarihleri. 1162 senesi nevrûziyesi, D. TŞF, nr. 2/62; 1163 senesi, D. TŞF, nr. 273; 1164 senesi, Cevdet-Saray, nr. 59; 1165 senesi, D. TŞF, nr. 3/21; 1166 senesi, Cevdet-Maarif, nr. 5621; 1167 senesi, D. TŞF, nr. 3/70; 1168 senesi, D. TŞF, nr. 3/94; 1169 senesi, Cevdet-Maarif, nr. 6325; 1173 senesi, D. TŞF, nr. 6/31; 1174 senesi, Cevdet-Saray, nr. 644; 1176 senesi, D. TŞF, nr. 7/9; 1177 senesi, D. TŞF, nr. 7/51; 1180 senesi, D. TŞF, nr. 9/39. Belgelerin üzerinde bulunan sabikî kayıtlarında bu ücretin bir sene önce de aynı şekilde ödendiği yazılmaktadır.

¹³⁸ Akif Mehmed Efendi, *Tarih-i Cûlûs-ı Sultan Mustafa-yı Sâlis*, Süleymaniye Ktp., Es'ad Ef. nr. 2108, s. 115a.

1173/Şubat 1759 yılına ait takvim ve nevrûziye vürûdu" başlıklı bölümde takvim takdim eden müneccimbaşıya 500 kuruş, hademesine ise 10 kuruş atıye verilip hil'at giydirildiği yazılmıştır. Bu sırada nevrûziye takdim eden hekimbaşıya (Mehmed Refi Efendi) ise 500 altın ve bir samur kürk, hademesine 100 kuruş, kehhalbaşıya (Müstakimzâde Efendi) "hil'at yerine sabıkî üzere i'taf-ı seniyye-i âsafeneden bol yenlü sofa kaplı bir sevb kakum kürk" giydirilip 500 kuruş, hademesine 15 kuruş, cerrahbaşıya ise bir adet hil'at ve 500 kuruş, hademesine de 50 kuruş atıye verilmiştir¹³⁹.

1236/1820 yılında takvim takdim eden Müneccimbaşı Mehmed Râkım Efendi'ye önce 1000 kuruşluk kürk bahası uygun görülmüşse de daha sonra kadrine layık görülmediğinden dolayı 1250 kuruşa çıkartılmıştır. Ayrıca kendisine 500 kuruş, hademesine de 50 kuruş atıye verilmiştir.

Sadrazamın huzurunda takvim takdim merasiminden sonra müneccimbaşıya 1821, 1822, 1823 ve 1824 senelerinde 550 kuruş atıye, hil'at bahası olarak da 1239 yılında 1825 kuruş, 1240 yılında ise 1500 kuruş ödenmiştir¹⁴⁰.

1831 yılında nevrûziye atıyesi üç yüz on altı buçuk kuruş olarak ödenmiştir¹⁴¹. Ancak bunun ne kadar süre ödendiği belli değildir. Zira 1839 senesinde Müneccimbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi her sene nevrûzda takdim ettikleri takvimlerden dolayı verilen 3000 kuruşluk atıye-i seniyyenin az olduğunu ve bu miktarın 7500 kuruşa çıkartılması gerektiğini arz etmiştir. Buna göre on sekizinci asrın başlarından itibaren nevrûziye bahası 3000 kuruş olarak ödenmekteydi. 1255/1839 yılından itibaren Müneccimbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi'nin ricasıyla nevrûziye atıyesi üç bin kuruştan yedi bin beş yüz kuruşa çıkartılmıştır¹⁴². Müneccimbaşı Ahmed Tahir Efendi zamanında da takvim atıyesi için 7500 kuruş, kırtasiye masrafı olarak da 500 kuruş ödenmeye devam edilmiştir. Bu uygulama muhtemelen devletin son zamanlarına kadar devam etmiştir¹⁴³.

¹³⁹ A.g.e., s. 204b - 205a.

¹⁴⁰ BOA, K. Kepeci, *Teşrifat Defteri*, nr. 676, m2, 1237 senesi takvim takdimi, s. 52; 1238 senesi takvim takdimi, s. 80; 1239 senesi takvim takdimi, s. 119; 1240 senesi, takvim takdimi, s. 146-147.

¹⁴¹ BOA, Cevdet-Maarif, nr. 4748, tarih, 6 Şevval 1247.

¹⁴² BOA, Cevdet-Maarif, nr. 2541.

¹⁴³ BOA, Cevdet-Maarif, nr. 192.

Padişaha takvim takdim etme işi Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar devam etmiştir. Ancak matbu takvimlerin basılmaya başlamasıyla, devlet erkânına matbu takvim verilmeye başlanmıştır. Son dönemlerde müneccimbaşılara ödenen nevrûziye atıyyesi ise belli değildir.

Osmanlı Devleti'nde takvim neşretme hakkı sadece müneccimbaşıya aitti. Takvimlerin matbaada basılıp dağıtılmaya başlamasından sonra müneccimbaşılardan takvim geliri senede elli-altmış bin kuruşu bulmuştur¹⁴¹. Hatta Müneccimbaşı Ahmed Tahir Efendi 1296/1878 yılında kendisinden başka kişilerin de takvim neşredip satuklarından dolayı maaşsız kaldığından yakınarak istifa etmiş ancak istifası kabul edilmemiştir¹⁴⁵. Bu arada izinsiz olarak basılan takvimler de devlet tarafından toplatılmaktaydı¹⁴⁶. Bu tarihe kadar müneccimbaşılar İstanbul için hazırlanan takvimleri 4 kuruştan, diğer bölgeleri de ihtiva eden ilaveli takvimleri 5 kuruştan, meşin kaplı takvimlerin tanesini de 7 kuruştan satmaktaydılar¹⁴⁷. Ancak daha sonra müneccimbaşı dışındaki kişilere de takvim basmaları için izin verilmesi neticesinde müneccimbaşılardan bu geliri oldukça azalmıştır¹⁴⁸.

Müneccimbaşılar her sene rakam takvimi yanı sıra ayrıca yeni sene hakkındaki yorumlarını ihtiva eden *Ahkâm Takvimi* de yapmaktaydılar¹⁴⁹. Ahkâm takviminin takdiminden de bir miktar atıyye aldıkları tahmin edilmektedir. Ancak bu takvim için aldıkları atıyye miktarını belirten herhangi bir belge bulunmamaktadır¹⁵⁰.

Müneccimbaşının görevleri arasında her yıl Ramazan imsakiyesini hazırlama işi de bulunmaktadır. Müneccimbaşı, hazırladığı Ramazan imsakiyesini her yıl Şaban ayının son on günü içersinde önce Padişah'a ve sadrazama, daha sonra da ileri gelen devlet adamlarına takdim ederdi¹⁵¹. İmsakiye takdiminin ilk olarak ne zaman başladığı belli değilse de en az takvim takdimi kadar eski olması gerekir. Teşrifat defterlerinde ilk rastladığımız imsa-

¹⁴¹ BOA, *Sicill-i Ahvâl*, IV, 12.

¹⁴⁵ BOA, *Sicill-i Ahvâl*, IV, 12.

¹⁴⁶ *Takvîm-i Vekâyi*, 27 Zilhicce 1286, defa 1205, s. 2, sütun. 3.

¹⁴⁷ *Takvîm-i Vekâyi*, 21 Şubat 1282, defa 835, s. 3, sütun 3; *Takvîm-i Vekâyi*, 13 Şubat 1283, defa 873, s. 4, sütun 3; *Takvîm-i Vekâyi*, 5 Mart 1283, defa 875, s. 4, sütun 3; *Takvîm-i Vekâyi*, 10 Zilkade 1285, defa 1057, s. 4, sütun 3; *Takvîm-i Vekâyi*, 29 Zilhicce 1290, defa 1640, s. 4, sütun 1.

¹⁴⁸ Özege, IV, 1697-1718.

¹⁴⁹ TSMA, E. 11197.

¹⁵⁰ BOA, Cevdet-Maarif, nr. 6348.

¹⁵¹ Uzunçarşılı, *Saray*, s. 372.

kiye takdimi merasimleri Müneccimbaşı Fethiyeli Halil Efendi'nin 1757 ve 1759 senelerine aittir. Halil Efendi'ye imsakiye takdiminden dolayı 100 kuruş atıyye ile birer çuka ve kumaş verilmiştir¹⁵². Diğer bir imsakiye takdimi de Müneccimbaşı Râkım Efendi'ye aittir. Müneccimbaşı Râkım Efendi her sene olduğu gibi 1236 Şaban (Nisan 1821), 1237 Şaban (Nisan 1822), 1240 Şaban (Mart 1825) ayında da Bâb-ı Âli'ye gelerek teşrifatçı vasıtasıyla sadrazamın huzuruna çıkarılmış ve o senelerin Ramazan ayına ait imsakiyelerini takdim etmiştir. Bu esnada kendisine, adet olduğu üzere kahve, çubuk, buhur ve gülsuyu ikram edilmiş ayrıca imsakiyesini takdiminden dolayı da kendisine 100 kuruş, hademesine de 10 kuruş atıyye verilmiştir¹⁵³. Ancak daha önce Fethiyeli Halil Efendi'nin merasiminde olduğu gibi çuka ve kumaş verilmemiştir.

Müneccimbaşların Mevâcibleri

Müneccimbaşı ve personelinin ulûfeleri, üç ayda bir ödenen diğer askeri sınıflardan farklı olarak, her ay ödenmekteydi¹⁵⁴. Fakat bazen, iki ayda bir veya bir ay içinde üç defada da ödenebilmekteydi¹⁵⁵. Müneccimbaşların ilk dönemlerde aldığı mevacib miktarı hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. 900/1494-5 seneleri civarında yazılmış olan bir defterde *Tafsîl-i Mevâcib-i Müşahere-horan-ı Dergâh-ı Âli* başlığı altında zikredilen *cemaat-i müneccimîn*'in altı nefer oldukları ve ayda 6068, senede 72816 akçe ulûfe aldıkları yazılmıştır. Defterde müneccimbaşı ile diğerlerinin aldığı ücret detaylı olarak ifade edilmediğinden aylık ücretlerinin ne kadar olduğu tespit edilememektedir¹⁵⁶. Zira 1514 senesine ait diğer bir belgede *Defter-i Cemaat-i mülaziman-ı Dergâh-ı Âli* başlığı altında zikredilen *cemaat-i müneccimîn*'in dört nefer olduğu kaydedilmektedir. Burada muhtemelen, müneccimbaşı ve müneccim-i sâni listeye dahil edilmemiştir. Ayrıca, bu listede ulûfeler hususunda herhangi bir bilgi de bulunmamaktadır¹⁵⁷.

¹⁵² Akif, *Târih*, s. 62a, 212a.

¹⁵³ BOA, K. Kepeci, *Teşrifat Defteri*, nr. 676 Mükerrer 2, Sayfa 25, Tarih 15 Şaban 1236/1821, Râkım Efendi'nin diğer senelere ait imsakiye takdimleri, sayfa, 54 (1237/1822), s. 148 (1240/1825).

¹⁵⁴ Ö. L. Barkan, "H. 974-975 Bütçesi, s.288.

¹⁵⁵ BOA, K. Kepeci, *Rûzname*, nr. 1863, s. 2, 22, 193. tarih, Zilhicce 939, tarih, Muharrem-Safer 940, 26 Şevval 940.

¹⁵⁶ Ö. L. Barkan, "H. 974-975 Bütçesi, s. 309.

¹⁵⁷ *A.g.m.*, s. 313.

Ruznamçe defterlerinde cemaât-i müneccimândan bir neferin aylığının 885 akçe olduğu yazılıdır. Bu atıyye her ay ödendiği gibi bazen iki ayda bir 1770 akçe olarak da ödenmiştir¹⁵⁸. Bu atıyyenin bazen üç bölünerek 295'er akçe olarak ödendiği de görülmektedir. Meselâ adı verilmeyen bir müneccimin 940/1533 Şevval atıyyesi 295 akçe olarak üç defada ödenmiştir. Bu şekilde aylık 885 akçeye tamamlanmaktadır¹⁵⁹.

1537-1544 tarihleri arasında yazılmış olduğu tahmin edilen¹⁶⁰, *Cemaat-ı müşahere-horan*'ın veya bir kısmının kadrosunu ihtiva eden bir defterin *cemaât-ı müneccimân* başlıklı kısımda ise o sırada sarayda vazife yapan üç müneccimin adı ve aldığı ulûfesi yazılmaktadır¹⁶¹. Buradaki listeye göre saraydaki bu üç müneccime günde toplam 37 akçe verilmekteydi. Buna göre müneccimbaşı Seydî İbrahim ayda 450 akçe almaktadır.

Müneccimbaşılık ulûfesinin on yedinci asırdan itibaren artırılarak günlük 40 akçe olduğunu görmekteyiz¹⁶². Müneccimbaşılığa bir kişi tayin edildiğinde en az kırk akçeli müderris olması gerekli olduğundan, bu vazifeye başladığında da yevmiye kırk akçe almaktaydı¹⁶³. Elimizdeki arşiv belgelerine göre 40 akçe yevmiye ile müneccimbaşılığa tayin edilen en son kişi Musazâde'dir¹⁶⁴. Ondan sonra müneccimbaşılarının kaç akçe ile tayin edildiğine dair belge bulunmamaktadır.

Daha sonraki devirlere ait ilk olarak bildiğimiz aylık maaş, on dokuzuncu asırda Müneccimbaşı Sadullah Efendi'nin Mekteb-i Fenn-i Nücûm hocası iken kendisine ve talebelere birlikte verilen 5500 kuruşluk maaşdır. Ancak bu maaşın ne kadarının müneccimbaşıya görevinden dolayı ödendiği

¹⁵⁸ "an-cemaât-i müneccimân 1 nefer 885", Zilhicce 939 ayı maaşı. BOA, K. Kepeci, *Rûznamçe*, nr. 1863, s. 2, tarih, Zilhicce 939; "an-cemaât-i müneccimân 1 nefer 1770 Muharrem Safer 940" maaşı (iki ay birlikte ödenmiştir). BOA, K. Kepeci, *Rûznamçe*, nr. 1863, s. 22, tarih, Muharrem-Safer 940.

¹⁵⁹ BOA, K. Kepeci, *Rûznamçe*, nr. 1863, s. 193, tarih, 26 Şevval 940.

¹⁶⁰ Ö. L. Barkan, "H. 974-975 Bütçesi, s. 314, n1.

¹⁶¹ Ö. L. Barkan, "H. 974-975 Bütçesi, s. 323.

¹⁶² BOA, A. RSK, nr. 1519/68, s. 77.

¹⁶³ Kandilli Rasathânesi Ktp., nr. 51; BOA, A. RSK. *Ruûs Defteri*, nr. 1497/46, s. 23; BOA, A. RSK. *Ruûs Defteri*, nr. 1497/46, s. 23; BOA, A. RSK. *Ruûs Defteri*, nr. 1519/68, s. 74-77; BOA, A. RSK. *Ruûs Defteri*, nr. 1571/120, s. 32; BOA, Cevdet-Saray, nr. 6711; Şeyhî, s. 282, 288, 318, 332, 531, 589; *Sicill-i Osmanî*, I, 236, II, 204; Fındıklılı İsmet, *Tekmile*, s. 68; M. Zeki, *Mücerrebât*, s. 35b; İsmail, *Hediyye*, II, 446; Müstakimzâde, *Tuhfe-i Hattatîn*, İstanbul 1928, s. 196.

¹⁶⁴ BOA, Cevdet-Saray, nr. 6711.

belli değildir¹⁶⁵. Ağustos 1865'te Ahmed Tahir Efendi'nin, maliyeden ödenmek üzere aylık 500 kuruş maaş, 2533 kuruş geliri olan Adapazarı evkafı ve senelik 8000 kuruş caize ile müneccimbaşıliğa tayin edildiğini görmekteyiz¹⁶⁶. Ahmed Tahir Efendi'nin aylık geliri 1288/1871 yılında arpalık ve maaşı ile birlikte 2400 kuruşa yükseltilmiştir¹⁶⁷.

Ahmed Tahir Efendi'den sonra müneccimbaşı olan Tarsusizâde Osman Kâmil Efendi Şaban 1297/Temmuz 1880 yılında 1000 kuruş maaş ile vazifeye başlamıştır¹⁶⁸. Onun yerine geçen Mustafa Asım Bey ise 16 Mart 1898'de 2000 kuruş maaş ile müneccimbaşı olmuştur¹⁶⁹. Son müneccimbaşı Hüseyin Hilmi Efendi ise Ekim 1909 yılında 600 kuruş maaş ile müneccimbaşıliğa getirilmiş ancak maaşı önce 1200 daha sonra da 1500 kuruşa çıkartılmıştır¹⁷⁰.

Müneccimbashıların ayrıca senelik gelirleri de vardır. *Mevkuf* adı altında ödenen bu gelirin ilk olarak ne zaman ödendiği belli değildir. On doku-zuncu asrın başlarında Müneccimbaşı Sâdık Efendi'ye bin akçe olarak ödenen mevkuf¹⁷¹, daha sonra artırılarak Müneccimbaşı Ahmed Tahir Efendi'ye 8000 akçe olarak ödenmiştir¹⁷².

Zayıç Takdiminden Aldığı Atıyye

Müneccimbashıların yaptıkları zayıçelerden dolayı, takvim ve imsakiye yaptıklarında aldıkları atıyye gibi belli bir ihsan aldıkları hususunda her hangi bir bilgi bulunmamaktadır. Muhtemelen yapılan zayıçeler mutat bir vazife olduğu için, ayrıca atıyye ödenmesi zayıçeyi yapan kişinin durumuna bağlıydı. Ancak müneccimbashılar zayıçelerinin isabetine ve doğruluğuna göre ayrıca ihsan nevinden bir atıyye almaktaydı. Özellikle Müneccimbaşı Hüseyin Çelebi zayıçeleriyle meşhur olmuş ve zayıçelerinin isabetiyle ciddi bir servet biriktirmiştir¹⁷³. Müneccimbaşı Derviş Ahmed Dede Efendi de, Sultan IV. Mehmed huzurunda ilm-i nücûm bilgisi yönünden imtihan edilmiştir. İmtihani, yaptığı zayıçe ile kazanan Ahmed Dede'ye padişah bazı ihsanlarda bulunmuş, Ahmed Dede'nin zayıçesini yazdığı kâğıdın arkasına

¹⁶⁵ BOA, C. Maarif, nr. 6665.

¹⁶⁶ BOA, *Sicill-i Ahvâl*, IV, 12.

¹⁶⁷ BOA, *Sicill-i Ahvâl*, IV, 12.

¹⁶⁸ İMŞSA, Dosya nr. 1155; BOA, *Sicill-i Ahvâl*, nr. 47, s. 37.

¹⁶⁹ BOA, *Sicill-i Ahvâl*, II, 238.

¹⁷⁰ İMŞSA, Dosya nr. 309.

¹⁷¹ BOA, Cevdet-Maarif, nr. 4943, tarih, 19 Receb 1205.

¹⁷² BOA, *Sicill-i Ahvâl*, IV, 12.

¹⁷³ Uzunçarşılı, *Saray*, s. 372.

bakmış ve kâğıdın arkasında yazılı bulunan Ahmed Dede'nin borçlarını görünce onları da ödemiştir¹⁷⁴.

Bir mesele için Mustafa Zeki Efendi'den bir vakt-i muhtâr isteyen Sadrazam İbrahim Paşa, kendisi hazine odasında olduğundan Zeki Efendi'nin de oraya gelmesini ve zayıçesini sunmasını istemiştir. Zayıçe takdiminden sonra, Sadrazam, Zeki Efendi'ye hazine odasında bulunan birçok ziynet eşyası ve pahalı hazine malzemesi vermiştir. Paşa o kadar çok eşya vermiş ki bunları iki üç iç ağası güçlülkle dışarıya taşıyabilmiştir¹⁷⁵. Müneccimbaşılara zayıçe takdiminden dolayı mutlaka bir şey verilmekteydi. Verilen atıyye veren makama ve müneccimbaşının yaptığı zayıçenin önemine göre değişmekteydi. Meselâ Müneccimbaşı Hüseyin Efendi'ye top dökülmesi münasebetiyle yaptığı zayıçeden dolayı bir adet hil'at-i a'lâ sevb verilmiştir¹⁷⁶.

Cülûs münasebetiyle müneccimbaşılardan da paye ve rütbeleri terfi ettirilmekteydi. Sultan Abdülmecid'in (1839-1861), Müneccimbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi'nin Selanik kadılığı payesini cülûs sebebiyle bilâd-ı erbaa mevleviyetlerinden¹⁷⁷ Edirne payesine terfi ettirmesiyle ilgili bir belgede¹⁷⁸, cülûsta müneccimbaşılardan rütbesinin yükseltilmesinin kaide olduğu hususu şu şekilde açıklanmaktadır: "...ve cülûs-ı hümayûn u meymenet-makrûn vuku'unda müneccimbaşı bulunanların terfi-i rütbesiyle tatyîbi kâide-i mer'iyyeden bulunduğu binaen..."¹⁷⁹

Tayinat ve İn'amatları

Müneccimbaşılardan diğer saray memurları gibi bir tayinatı bulunmaktaydı. Bu tayinat günlük ve aylık olmak üzere iki kısımdan oluşmaktaydı. Müneccimbaşılara tayinat verilmesi uygulamasının ne zaman başladığı belli olmadığı gibi ne zamana kadar verildiği de belli değildir. Müneccimbaşı Ahmed Dede'ye (1668-1687) verilen tayinat günlük on çift fodla, beş kıyye et; aylık otuz kıyye bal, otuz kıyye sade yağ ve 15 kile pirinçtir¹⁸⁰. Bu tayinatın on sekizinci asrın sonunda azaltıldığını görmekteyiz. Müneccimbaşı Mu-

¹⁷⁴ Raşid Mehmed Efendi, *Tarih*, (1701-1134/1660-1722), İstanbul 1281-1282, I, 144; *Sâlim Tezkiresi*, s. 106.

¹⁷⁵ M. Zeki, *Mücerrebât*, v. 42b, 43a.

¹⁷⁶ BOA, Kamil Kepeci, *Teşrifat Defteri*, nr. 668'den naklen, Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, Ankara 1988, II, 90.

¹⁷⁷ BOA, İrade-Dâhiliye, nr. 101, tarih. 19 Receb 1255.

¹⁷⁸ BOA, İrade-Dâhiliye, nr. 109, tarih. 20 Receb 1255.

¹⁷⁹ BOA, İrade-Dâhiliye, nr. 101.

¹⁸⁰ BOA, K. Kepeci, *Tayinat Defterleri*, nr.7237, varak 14a.

sazâde Efendi'ye eskiden beri verildiği üzere günde beş çift fodla ve iki buçuk kıyye et verilmiştir. Ahmed Dede Efendi zamanındaki tayinatın yarısına indirilmiş olan bu günlük tayinatın yanında aylık tayinatın da verilmediği görülmektedir. Tayinat masrafları Şehriyârî kaleminden karşılanmakta ve Matbah-ı Âmire'den verilmektedir¹⁸¹.

Müşaherehoran cemaatinin 926 yılı 1 Şevval 30 Safer (14 Eylül 1519-19 Şubat 1520) aylarına ait mevâcibinin zikredildiği bir defterde, müneccimler ve şairler bir arada zikredilmiştir. Buradaki kayda göre bunların hepsi dokuz nefer olup günde 118 akçe yevmiye alırken, maaşlarına beş akçe zam yapılmıştır¹⁸². Osmanlı Devleti'nin ilk dönem bütçelerinden biri olan 926 tarihli bir defter ile 931 tarihli (11 Mart 1524-10 Mart 1525) bir diğer defterde yine müneccimbaşılara verilen in'amat, kasâid-i şuârâ ile birlikte zikredilmiş ve iki gruba toplam 34400 akçe verilmiştir¹⁸³.

Müneccimbaşının ayrıca yazlık ve kışlık avâid denilen gelirleri vardı. On dokuzuncu asırda Müneccimbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi'ye verilen şitâie (kışlık baha) in'amâtı miktarı 6000 sağ akçe idi¹⁸⁴. Kışlık in'amâtı nevruzda ödenmekteydi. Ayrıca yazlık avâid de verilmekteydi. Bunlardan başka, düzensiz olarak padişahlar ve bazı devlet ricali çeşitli vesilelerle in'amlarda bulunmaktaydı¹⁸⁵. Müneccimbaşı Derviş Ahmed Dede'ye Sultan IV. Mehmed' in çeşitli vesilelerle ihsanlarda bulunması gibi, Müneccimbaşı Ahmed Tahir Efendi'ye de *Huzur Dersleri* muhatabı olduğundan dolayı Sultan Abdülaziz her sene ceb-i hümâyûndan beş-on bin kuruş ihsânîye vermiştir¹⁸⁶. Müneccimbaşı Musazâde Efendi müneccim-i sâni iken yaz aylarında kendisine her gün buz verilmesini istemiş ve bu isteği yerine getirilmiştir¹⁸⁷.

Arpalık Tasarrufları

Müneccimbaşının da diğer ilmiye mensubu kişiler gibi arpalık tasarruf etme hakkı da vardı. Ancak onlara ilk olarak ne zaman arpalık tahsis edildiği belli değildir. Beykoz kazası arpalığının geliri, Üsküdar mevleviyeti

¹⁸¹ BOA, Cevdet-Maarif, nr. 3613, tarih, Ramazan 1194.

¹⁸² BOA, MAD, nr. 23, s. 30b.

¹⁸³ A. Tabakoğlu, "XVII ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, Cilt. 41, sayı: 1-4, İstanbul 1985, s. 390; Halil Sahillioğlu, 1524-1525 "Osmanlı Bütçesi", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, aynı sayı, s. 444.

¹⁸⁴ BOA, Cevdet-Maarif, nr. 5236, tarih 25 Şevval 1247, Arzuhal.

¹⁸⁵ Başta padişah ve sadrazam olmak üzere tüm saray erkânına dağıtılan kumaştan müneccimbaşıya yedi buçuk metre çuka ma'hud ve on metre atlas verilmiştir. Bu kumaşların hangi tarihte ve ne münasebetle verildiği belli değilse de bütün saray erkânına verilmesine bakılırsa bir bayram veya tören arifesinde verilmiş olmalıdır. BOA, D. BŞM, nr. 42470.

¹⁸⁶ BOA, İbnülemin, Tevcihin, nr. 37; BOA, *Sicill-i Ahvâl*, IV, 12.

¹⁸⁷ BOA, Cevdet-Maarif, nr. 6999, tarih, Cemaziyelahir 1193/Haziran 1779.

mıntukasında olmasına rağmen, 150 akçeli bir nâib ile müneccimbaşılara verilmiştir. On yedinci asırda varlığı bilinen bu uygulamanın ne zaman başladığı ve ne zamana kadar devam ettiği bilinmemektedir¹⁸⁸. Diğer taraftan müneccimbaşı biyografilerinde zikredilen ilk arpalık Müneccimbaşı Hüseyin Efendi'ye (ö. 1650), padişahın kendisini imtihan edip kazanması neticesinde verdiği Edremid kazası arpalığıdır¹⁸⁹. Daha sonra ise Müneccimek Mehmed Efendi'nin müneccimbaşı olmasıyla kendisine Belgrat payesinin yanında Kemer-Edremid kazası arpalığı verilmiştir¹⁹⁰. Şeyhî ve diğer kaynaklar tarafından verilen bilgilerde bu arpalıkların gelirleri belirtilmemiştir. Bu arpalıklar muhtemelen Müneccimek Mehmed Efendi'den önce de kullanılmış olup, uzun müddet müneccimbaşılardan arpalığı olarak kalmıştır. Zira Müneccimek'ten sonra müneccimbaşı olan talebesi Derviş Ahmed Dede'ye de, Kemer-Edremid kazası arpalığı devredilmiştir¹⁹¹. Aynı arpalık ve paye Ahmed Dede Efendi'nin yerine müneccimbaşı olan Arabzâde Mehmed ve onun yerine müneccimbaşı olan Hacı İsmailzâde Mehmed Efendi'ye de verilmiştir¹⁹². İsmailzâde'nin yerine müneccimbaşı olan Eyüplü Bayram Efendi ise Şeyhî'nin ifadesine göre selefinin üzerinden Çaryan ve Güvercinlik kazaları arpalıklarını almıştır¹⁹³. Arpalığına daha sonra Evreşe kazası dahil edilmiştir¹⁹⁴. Üç defa müneccimbaşı olan Arabzâde, bir ara Üsküdarî Karabacak Mehmed Efendi'nin üzerinde olan Karabığa ve Güvercinlik kazaları arpalıklarını almıştır (Zilhicce 1105/Ağustos 1694)¹⁹⁵. Müneccimbaşı Eyyubî Ahmed Efendi'nin yerine üçüncü defa müneccimbaşılığa getirilen Arabzâde'ye selefi Ahmed Efendi'nin Güvercinlik, Çaryan ve Evreşe kazaları arpalıkları verilmiştir. Arabzâde'ye müneccimbaşı iken, Rebîülevvel 1120/Mayıs 1708'de Medine-i Münevvere payesi ve Bigadiç arpalığıyla Üsküdar payesi verildi¹⁹⁶. Böylece Bigadiç arpalığı da müneccimbaşı arpalıklarına dahil edilerek Evreşe ve Güvercinlik kazalarıyla birlikte

¹⁸⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 463; Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Anılar*, Ankara 1973, II, 91; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1988, s. 134.

¹⁸⁹ Naîmâ, *Târih*, V, 26.

¹⁹⁰ Şeyhî, I, 636; Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Tarih*, İstanbul 1928, I, 354.

¹⁹¹ Müneccimbaşı Derviş Ahmed Dede'ye Belgrad payesiyle Kemer-Edremid kazası arpalığının verilmesine dair arz, BOA, İbnülemin, Tevcihin, nr. 37.

¹⁹² Şeyhî, II-III, 318.

¹⁹³ Şeyhî, II-III, 282.

¹⁹⁴ Şeyhî, II-III, 283.

¹⁹⁵ Şeyhî, II-III, 139.

¹⁹⁶ Şeyhî, II-III, 298, 318, 371, 450.

Arabzâde'nin yerine müneccimbaşı olan Edirneli Hüseyin Efendi¹⁹⁷ ve onun yerine geçen Mustafa Efendi'ye verilmiştir¹⁹⁸. Mustafa Efendi 1130/1718 tarihinde İmroz arpalığını da almış¹⁹⁹, ancak vefatından sonra Bigadiç ve Evreşe arpalıkları kendisinden sonra müneccimbaşı olan Mustafa Zeki Efendi'ye; İmroz arpalığı ise oğluna verilmiştir²⁰⁰.

Şekâyik-i Nûmâniye Zeyilleri'nde zikredilen müneccimbaşı biyografileri Mustafa Zeki Efendi ile son bulduğundan ve diğer biyografi kitaplarıyla kroniklerin müneccimbaşaların arpalıklarından bahsetmemelerinden dolayı, Mustafa Zeki Efendi'den sonraki müneccimbaşı arpalıkları hakkında elimizde bilgi bulunmamaktadır. Ancak sadece Ahmed Tahir Efendi'nin *Sicill-i Ahval* kayıtlarındaki biyografisinde bu konuda kısa bir bilgi mevcuttur. 1864 yılında 2070 kuruşluk Bergama arpalığıyla müneccim-i sâni²⁰¹ olan Ahmed Tahir Efendi, 1865 yılında Müneccimbaşı İbrahim Edhem Efendi'nin vefatıyla yerine 2533 kuruş Adapazarı Evkaflığı ve 500 kuruş aylık, 8000 kuruş yıllık caize ile müneccimbaşı olmuştur. Müneccimbaşılık arpalık ve maaşı 1871 yılında 2400 kuruş olmuştur²⁰². Son müneccimbaşı olan Hüseyin Hilmi Efendi'nin tayininde ise sadece 600 kuruş maaş aldığı belirtilmiş ancak arpalığı hususunda herhangi bir bilgi verilmemiştir²⁰³.

Payeleri

Müneccimbaşılar, hem müderris ve hem de kadı olabildiklerinden her iki vazifenin de çeşitli rütbelerini almışlardır. Müneccimbaşı biyografilerinde zikredilen ilk paye Müneccimbaşı Takiyüddin-i Râsıd'ın müderrislik payesidir. Daha sonra ise Hüseyin Efendi'nin aldığı Mekke-i Mükerrreme payesidir²⁰⁴. Bunlardan başka Müneccimek Mehmed Efendi ve Derviş Ahmed Dede'nin müneccimbaşı olmalarıyla kendilerine verilen Belgrat payesidir²⁰⁵. Müneccimbaşaların vazifeye tayin edilmelerinden ve cülustan sonra payelerinin yükseltilmesi de adet idi²⁰⁶. Müneccimbaşı Mustafa Zeki Efendi selefi

¹⁹⁷ Şeyhî, II-III, 332; Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. lev. VIII.

¹⁹⁸ Şeyhî, II-III, 531.

¹⁹⁹ Şeyhî, II-III, 531.

²⁰⁰ Şeyhî, II-III, 531.

²⁰¹ *Sicill-i Osmani*, III, 250.

²⁰² BOA, *Sicill-i Ahvâl*, IV, 12.

²⁰³ İMŞSA, Dosya, nr. 309.

²⁰⁴ Kâtip Çelebi, *Fezleke*, II, 366; Naimâ, *Târih*, V, 28.

²⁰⁵ Şeyhî, I, 636; *Silahdar Tarihi*, I, 354; *Sicill-i Osmani*, IV, 177; BOA, İbnülemin, Tevcihin, nr. 37.

²⁰⁶ BOA, İrade-Dâhiliye, nr. 101, tarih. 19 Receb 1255.

Arabzâde Mehmed Efendi'nin müneccimbaşı olur olmaz Üsküdar payesi aldığını²⁰⁷, oysa kendisinin müneccimbaşı olmasından beri uzun zaman geçtiği halde hala altmışlı müderris olduğundan yakınlıkla Darüssaâde Ağası Süleyman Ağa'ya müracaat etmiş. Bunun üzerine bu isteği yerine getirilerek kendisine Üsküdar payesi verilmiştir²⁰⁸.

Müneccimbashıların alabildikleri en yüksek paye Rumeli Kazaskerliği ve Süleymaniye müderrisliği payesidir. Bu payelerden Anadolu ve Rumeli Kazaskerliği rütbelerinden her ikisini sadece Küfrî Hasan Çelebi ve Osman Kâmil Efendi; Ahmed Tahir Efendi de sadece Anadolu Kazaskerliği payesini almışlardır. Bunun yanında en yüksek ilmiye rütbesi olan Süleymaniye müderrisliği ise bazı müneccimbashılar tarafından bilfiil yapılmış veya payesinin alınmış olduğu bilinmektedir.

Elkab, Kıyafet ve Nişanları

Sultan III. Murad döneminde yazılmış ve Mordmann tarafından neşredilmiş olan Takiyüddin-i Râsîd'a ait bir zeâmet berâtında bir elkab bulunmaktadır. Burada geçen elkab muhtemelen diğer müneccimbashılar için de -belki biraz değişik olarak- kullanılmış olmalıdır. Bu elkab şu şekildedir.

"Kıdvetü'l-emced usve-i ashâbu'l-hey'e ve'n-nâcim, zübde-i erbâb-ı hikme ve't-takvim 'ârif-i ahkâm-ı menâzil ü şems ü kamer, vâkıf-ı mevâkıf-i dekâik-i hakaik-i burûc-i isnâ 'aşer kâşif-i mükâşif-i sa'd u naḥs Râsîd-ı mürâsîd subḥ u ems el-muhtas bi-inâyeti'l-melikü'r-raûf Takiyüddin ibn-i Ma'ruf zîde tevfi-kuhu..."²⁰⁹ Burada Takiyüddin'in adından önce müneccimbaşı unvanı yer almamaktadır. Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi elkab şahısların vasıflarını ifade etmekteydi. Buna göre bu elkabta Takiyüddin'in ilm-i nücûmdaki mahareti övülmüştür. Takiyüddin'in adından sonra da dua cümlesi olarak ilmiye sınıfı için kullanılan *zîdet feẓâiluhû* cümlesi yerine aynı mahiyette olan *zîde tevfi-kuhu* cümlesi tercih edilmiştir²¹⁰. Ayrıca Dîvân-ı Hümâyûn tarafından Mısır Beylerbeyi'ne, Takiyüddin ile ilgili yazılan bir

²⁰⁷ Arabzâde Mehmed Efendi üçüncü kez müneccimbaşı olduğunda Üsküdar kadılığı payesini almıştır. Şeyhî, II-III, 298, 318, 371, 450.

²⁰⁸ M. Zeki, *Mücerrebât*, s. 35b.

²⁰⁹ J. H. Mordtmann, "Das Observatorium des Taqi ed-din zu Pera", *Der Islam*, XIII(1913), 94.

²¹⁰ Abdülkadir Özcan, "Fatih'in Teşkilat Kanunnamesi ve Nizam-i Alem İçin Kardeş Katli Meselesi", *İÜEF Tarih Dergisi*, 33 (1980-1), İstanbul 1982, s. 50.

hükümde Takiyüddin-i Râsîd'in isminden sonra "zîde mecduhu" şeklinde bir dua cümlesi yazılmıştır²¹¹.

İlk Osmanlı inşa kitaplarından olan ve Sultan II. Murad (1421-1451) devrinde yazıldığı tahmin olunan *Menâhicü'l-inşa* isimli münşeat kitabının elkab bölümünde ise müneccimler ve mühendisler için aynı elkabın kullanıldığı görülmektedir. Buradaki elkab şu şekildedir.

"Hitâb-ı müneccimân ve mühendisân: Mevlânâ melik-i hükemâ fi'l-âlem casûs-ı eflâk Câlinus'z-zemân mefhâru'l-müneccimîn câmiü'l-fezâyilü'l-evvelîn ve'l-âhirîn kıdvetü'd-devlet-i ve'd-dîn edâmallahu devletehû mütevâsileten bi'l-hülûd ubûdiyet-i ki-nesim-i lübb-ü riyâz-ı dil"²¹²

Herhangi bir iş için müneccimbaşıyla yapılan yazışmalarda ise müneccimbaşıya genellikle sadece *Faziletlü Müneccimbaşı Efendi* şeklinde hitap edilirdi²¹³.

Kıyafetleri

Müneccimbashların şeyhülislam ve kazasker gibi kendine has bir elbisesi olduğu hususunda kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Esas itibarıyla ilmiye sınıfına ait kıyafetleri giyerlerse de, merasim ve arza çıkarken hususi bir elbise giymeleri usulü bulunmaktaydı. Evliya Çelebi IV. Murad döneminde yapılan meşhur geçit merasiminde müneccimler cemaatinin geçişini anlatırken, müneccimbashının "örf izâfetiyle ve sincefli abasıyla" geçtiğini yazmaktadır²¹⁴. Buradan anlaşıldığına göre müneccimbashların örf adı verilen başlığı ve sincefli aba adlı hususi bir kıyafeti bulunmaktaydı.

Nişanları

İlk defa Müneccimbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi'ye verilen ve müneccimbashılara mahsus olan müneccimbashılık nişanı muhtemelen II. Mahmud döneminde ihdas edilmiştir. Bu nişan, Müneccimbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi'nin uhdesindeyken evinden çalınmış ve bunun üzerine yerine geçen Sadullah Efendi için ayrıca bir nişan imal edilmiştir²¹⁵. Buradan anlaşıldığına göre müneccimbashılara tahsis edilen belli bir rütbeye mahsus nişan bulun-

²¹¹ BOA, MD., nr. 40, s. 169.

²¹² Yahya b. Mehmed, *Menâhicü'l-inşa*, Faximile neşri: Şinasi Tekin, Roxbury 1971, s. 105 (26a).

²¹³ Meselâ, BOA, Ali Emiri, IV. Mehmed, nr. 11833.

²¹⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, İstanbul 1314, I, 526.

²¹⁵ BOA, İrade-Dâhiliye, nr 1367.

makta ve bu nişan, müneccimbaşıdan müneccimbaşıya intikal etmekteydi. Müneccimbazılara verilen bu özel nişanın kaçınıcı rütbe nişan olduğu hususunda belgelerde bilgi bulunmamaktadır.

Bu nişan yanında çeşitli vesilelerle müneccimbazılara diğeri Osmanlı Devlet nişanları da verilmiştir. XIX. asrın başlarında uygulanmaya başlayan rütbeye uygun nişan verme geleneğine göre ilk olarak Müneccimbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi, Mekke-i Mükerrreme payesi aldığıında Haremeyn payesini de ihraz etmiş olduğundan dolayı rütbesine uygun nişan verilmiştir²¹⁶. Müneccimbaşı Osman Sâib Efendi'ye nişan verilmesi için yazılmış olan bir irâdede Osman Efendi'nin emsaline göre nişanı olmadığından dolayı rütbesine uygun bir nişan verilmesi irade buyrulmuştur²¹⁷.

Müneccimbazıların Görevleri

Müneccimbazıların en önemli vazifesi her sene nevrüzde (21 Mart)²¹⁸ takvim çıkarmaktır²¹⁹. Bu takvim iki bölümden oluşmaktaydı. Birincisi *Rakam Takvimi* denilen senenin ay ve günlerini gösteren takvimdir. Diğeri ise yeni girilen senede meydana gelecek işler hakkında müneccimbazının yaptığı tahmini yorumlar ile yapılması uygun olan veya olmayan işlerin yazıldığı *Ahkâm*²²⁰ *Takvimi*'dir. Rakam takviminin bazı sütunlarında ahkâm takvimindeki bilgilere benzer bilgiler bulunmasına rağmen müneccimbazılar yeni sene hakkında daha teferruatlı bilgi vermek için ayrıca ahkâm takvimini hazırlardı²²¹. Osmanlı bilim literatüründe her iki takvim bir arada ifade edilmek istendiği zaman ilk takvime rakam takvimi, ikincisine de ahkâm takvimi denilirdi. Sadece takvim denildiğinde, rakam takvimi kastedilmiş olurdu.

Müneccimbazılar yaptıkları takvimleri, başta sultan ve sadrazam olmak üzere bütün devlet ricaline verirlerdi. Bunun yanında yakınlarına ve taşradaki bazı kişilere de gönderdikleri olurdu²²².

²¹⁶ BOA, İrade-Dâhiliye, nr. 724.

²¹⁷ BOA, İrade-Dâhiliye, nr. 10451, tarih, 4 Safer 1265.

²¹⁸ İ. H. Konyalı, "Nevruz ve Nevruzîyye", *Yeni Asya Gazetesi*, 31 Mayıs 1972, 1 Haziran 1972; Hayri Başbuğ, "Nevruz", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 34, Şubat 1985, s. 74-79.

²¹⁹ Uzunçarşılı, *Saray*, s. 371.

²²⁰ Ahkâm: Yıldızlardan ve gök cisimlerinin durumlarından mâna çıkarmak manasındadır. Gelecekte haber vermek ve olmuş hadiseler üzerine yorum yapmak da bu kabil işlerdendir. Ş. Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 1989, s. 555; yeni sene hakkında müneccimbazının yaptığı ahkâma dair bir vesika, TSMA, nr. E. 11197.

²²¹ M. Zeki, *Mücerrebât*, s. 7a, 51a.

²²² BOA, Cevdet-Maârif, nr. 5316, tarih, 1086.

Tespit edilebildiği kadarıyla düzenli olarak bir saray müneccimi tarafından takvim hazırlanması geleneği ilk defa Osmanlılarda olmuştur. Ancak takvim hazırlama işinin ne zaman başladığı tam olarak belli değildir. Şimdiye kadar yapılan çalışmalarda, Osmanlıların kuruluş döneminin sonlarına ait sadece dört takvim tespit edilebilmiştir.

İlk takvim, 848/1444 tarihlidir. Bu takvim L. Ménage ve Osman Turan tarafından saray almanağı/yıllığı olarak değerlendirilmektedir. İkincisi, 850/1446 tarihli *Takvim*²²³ olup Osman Turan'a göre her iki takvim de aynı müellif tarafından hazırlanmıştır. Üçüncüsü, 856/1452 tarihli *Takvim*'dir²²⁴. Dördüncüsü ise 858/1454 tarihli *Takvim*'dir²²⁵.

Müellifleri tespit edilemeyen bu takvimlerin başlarında kısa fakat önemli bir takım tarihî bilgiler bulunmaktadır. Bu kısımlar, tarihçilerin dikkatini çekmiş ve bazı tarih kitaplarında bulunmayan önemli olaylar buralardaki bilgilerle aydınlatılmıştır²²⁶. Takvimlerde geçen eski hanedan ve devletlere ait bilgilerin hiç bir değeri olmamasına karşı Osmanlı, Karamanlı ve diğer beyliklere ait kayıtlar ise muhtasar fakat oldukça mühimdir. Bu önem, Osman Turan'a göre Osmanlı tarihinin ilk kronolojisini teşkil etmesi ve Beylikler Türkiye'sine ait kaynakların yetersizliği sebebiyledir²²⁷.

Osmanlıların kuruluş yıllarında takvim hazırlama işini, saray dışındaki bazı müneccimlerin yaptığını ve saraya takdim ettiğini tahmin etmekteyiz. Zira Fatih Sultan Mehmed döneminde yaşamış ve II. Bayezid döneminde de takvim hazırlamış bazı müneccimlerin saraya takvim takdim ettiğini görmekteyiz. Bu müneccimlerden Hatayî Ceylanî aynı zamanda Fatih Sultan Mehmed'in tali' zayıçesini yapmıştır²²⁸. Bundan başka birçok müneccim tali' zayıçesi, ahkâm takvimi ve rakam takvimi hazırlamış ve saraya takdim

²²³ Birinci Takvimin nüshası: Paris, Bibl. Natiole Manuscripts Turcs, nr. 180, İkinci Takvimin nüshası, Oxford, Bodleian Hunt. Donat. 16.

²²⁴ Nüshası, TSMK, B. K. 309; eserin baş tarafındaki Tarihî metin N. Atsız tarafından neşrolunmuştur. N. Atsız. "Fatih Sultan Mehmed'e Sunulmuş Tarihî Bir Takvim", *İstanbul Enstitüsü Dergisi III*, İstanbul 1957, s. 17-23; Halil İnalcık, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar I*, Ankara 1987, s. 23, 23n106.

²²⁵ Nüshası, Nuruosmaniye Ktp. nr. 3080.

²²⁶ V. L. Ménage, "Osmanlı Tarihçiliğinin Başlangıcı", s. 230-231; O. Turan, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihî Takvimler*, Ankara 1984, s. 1; N. Atsız, *Tarihî Bir Takvim*, s. 17-23; İnalcık, *Fatih Devri*, s. 23.

²²⁷ O. Turan, *Tarihî Takvimler*, s. 6.

²²⁸ Hatayî Ceylanî, *Tâli-i velâdet-i Sultan Mehmed b. Murâd Hân*, TSMK, nr. Y. 5513; *Takvim ve Ahkâmü'n-nücûm*, TSMK, nr. B. 311, 895/1489 yılına mahsus müellifi belirsiz bir takvim.

etmişlerdir²²⁹. Münecimbaşının yanında münecim-i sâni ve diğer münecimlerin de saraya takvim takdim ettikleri görülmektedir²³⁰. Münecimbaşılar, bir takvimi hususi bir risale halinde muhtelif renkli kalemle cetveller halinde hazırlar ve bu nüshayı padişaha takdim ederlerdi²³¹. Takvimler daha sonra kâtipler tarafından çoğaltılarak ileri gelen devlet adamlarına ve yakınlarına ücret karşılığı dağıtılırdı²³². XIX. asrın başlarından itibaren matbaanın yaygınlaşmasıyla münecimbaşının saray haricinde dağıttığı takvimler, matbaada basılarak halka ve isteyen kişilere ücret karşılığı satılmıştır²³³.

Rakam Takvimi

On iki ay, mevsimler, ihtiyârât²³⁴, ahkâm ve bazı önemli günleri belirten çeşitli cetvellerden oluşup ve birçok rakamı ihtiva ettiğinden, ahkâm takvimiyle karışmaması için rakam takvimi diye isimlendirilmiştir. Münecimbaşının hazırladığı bu takvimler 1800 senesine kadar *Uluğ Bey Zîcî*'ne göre hesap edilmekteydi. Takvimler küçük bir risale şeklinde hazırlanır ve içinde belli bölümleri ihtiva ederdi. Ancak bu bölümler, zamanla değişikliğe uğramıştır. Takvimlerin almanak mahiyetindeki ilk bölümlerinde Hz. Âdem döneminden takvimin yazıldığı yıla kadar olan önemli hadiseler tarih verilerek anlatılırdı. Ancak Hz. Âdem'den itibaren verilen rakam ve tarihler farklı takvim esaslarına dayalı olup, esası dünyanın ömrü ile ilgili İsrailiyât türünden hurafelere istinat etmektedir²³⁵. Diğer sayfa-larında içinde bulunulan yıl hakkında ahkâm, ay ve güneş tutulmaları, rüya tabirine ait yorumlar ve benzeri konular ihtiva eden astronomi ve astroloji bölümleri bulunmaktadır²³⁶. Takvimlerin hemen hepsinde, içinde bulunulan yılda devleti ilgilendiren bazı olaylar ihtiyârât adı altında yazılırdı.

²²⁹ Bkz. F. Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Kataloğu*, İstanbul 1961, s. 86-102; a. mlf. *TSMK, Türkçe Yazmalar Kataloğu*, İstanbul 1961, I, 531-566.

²³⁰ Meselâ, Münecim-i sâni Mehmed Râkım Efendi 1797-98 senesine ait *Ahkâm Risalesi*'ni saraya takdim etmiştir. TSMK, H. 499.

²³¹ Toderini, *de la Litterature*, I, 149.

²³² M. Zeki, *Mücerrebât*, s. 51a.

²³³ *Takvîm-i Vekâyi*, 21 Şubat 1282, defa 835, s. 3, sü. 3; *Takvîm-i Vekâyi*, 13 Şubat 1283, defa 873, s. 4, sü. 3; *Takvîm-i Vekâyi*, 5 Mart 1283, defa 875, s. 4, sü. 3; *Takvîm-i Vekâyi*, 10 Zilkade 1285, defa 1057, s. 4, sü. 3; *Takvîm-i Vekâyi*, 29 Zilhicce 1290, defa 1640, s. 4, sü. 1.

²³⁴ Nasiruddin Tusi, *Tercüme-i Sî Fasl Der Marifet-i Takvim* (Çev. Ahmed-i Dai), ts., s. 73; O. Ergin, *Türkiye Maârif Tarihi*, İstanbul 1977, I-2/188; Ş. Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, s. 80.

²³⁵ S. Uludağ'ın *Mukaddime* tercümesindeki dipnotu, İbn Haldun, *Mukaddime* (terc. S. Uludağ), I, 807.

²³⁶ V. L. Ménage, "Osmanlı Tarihçiliğinin Başlangıcı", s. 230-231.

Müneccimbaşı, nevruzda takvim takdimi esnasında *nevrûziye* denilen bir ücret alır, ayrıca çeşitli hediyeler de kendisine verilirdi²³⁷ (Bk. Ek 10).

Takvim Hazırlanmasında Kullanılan Zicler

Müneccim ve muvakkıtlar takvim, imsakiye ve zayiçe hazırlarken, ziclere bakarlardı. İyi bir takvim yapabilmek için öncelikle matematik ve astronomi bilmek ve zicleri çok iyi kullanmak gerekmektedir. Zicler, bilinen en uzak gezegen olan Satürn gezegeninin en az bir dolanım süresi olan otuz yıllık bir rasat süresi neticesinde hazırlanmaktaydı²³⁸. Osmanlılarda müneccim ve muvakkıtlar kullanılan hazırlanan zicler ve özellikleri şu şekildedir:

Uluğ Bey ve Uluğ Bey Zici

1394 yılında doğan Uluğ Bey, aynı zamanda bir âlim idi. Tarih, şiir ve sanata meraklı olduğundan bu işlerle uğraşanları himaye ve teşvik etmiştir. Uluğ Bey, geometri ve matematiğin en zor meselelerini çözen bir riyaziyeci, fakat hepsinin üstünde bir astronomi âlimi olup bazı bilim adamları tarafından on beşinci yüzyılın en büyük astronomu olarak kabul edilir. Uluğ Bey, astronomi sahasında yazılmış en eski kitap olan Batlamyus'un (MS. 85-165) *Almagest* adlı eserinin ve Meraga Rasathanesi'nde yapılan zîcin hatalı olduğunu görerek düzeltmek istedi. Bunun için Semerkand'ın kuzeyinde bulunan Kühek Tepesi üzerine 1420-1 senesinde çok büyük ve mükemmel bir rasathane inşa ettirdi. İslâm dünyasının birçok yerinden ünlü matematikçi ve astronomları da Semerkand'a davet etti. Uluğ Bey, Semerkand Rasathanesi'nde yüz kadar seçkin ilim adamıyla birlikte çalışarak, daha önce kurulan rasathanelerde kullanılan aletleri imal ettirdi ve bunların yanında yeni ve çok mükemmel bazı gözlem aletleri de icat etti. Uluğ Bey ve arkadaşları bu rasathanede 30 sene sürekli çalışarak *Zîc-i Cedîd-i Sultanî - Zîc-i Gûrganî* adıyla bilinen meşhur zîci hazırladılar. 1437 yılında tamamlandığı tahmin edilen ve Farsça²³⁹ olarak kaleme alınan zîc bir önsöz ve dört bölümden oluşmaktaydı²⁴⁰.

²³⁷ BOA, Cevdet-Maârif, nr. 5621; BOA, Cevdet-Maârif, 6325; BOA, Cevdet-Saray, 1164, nr. 59; BOA, Cevdet-Saray, nr. 644; BOA, Cevdet-Maârif, nr. 192, 24 N 1281; M. Akif, *Târih*, s. 115a, 204b; Toderini, *de la Litterature*, I, 149; D'Ohsson, *Tableau Général*, s. 13.

²³⁸ Kevin Krisciunas, "The Legacy of Ulugh Beg", *AACAR Bulletin*, V/1, Amherst-Massachusetts, 1992, s. 3.

²³⁹ L. Bouvat, "Uluğ Bey", *İA*, XIII, 27.

²⁴⁰ Bouvat, "Uluğ Bey", s. 27.

Uluğ Bey Zici, İslam dünyasında ve Avrupa'da on altıncı yüzyıldan itibaren yaygınlaşmaya başladı. Batıda kurulan ilk rasathaneler ve astronomlar uzun zaman bu zîc'ten istifade etmişlerdir. Avrupa'da çok meşhur olan bu eser, çeşitli dillere tercüme edilmiş ve defalarca basılmıştır. İslâm Dünyasında, hususiyle Osmanlılarda da bu zîc üzerine pek çok çalışma yapılmıştır²⁴¹. Eser Edward Ball Knobel tarafından İngiltere'deki bütün yazmaları gözden geçirilerek Farsça ve Arapça bir lûgat ile birlikte *Catalogue of Stars* adıyla Washington'da 1917 senesinde neşredildi²⁴².

Osmanlı Devleti müneccimbaşıları 1800 senesine kadar bütün takvim ve imsakiye hesaplarında *Uluğ Bey Zici*'ni kullanmışlardır²⁴³. Ancak bu tarihte Fransız Astronom Jack Dominic Cassini'nin, *Uluğ Bey Zici*'nin hatalarını tashih ederek yaptığı zîc önce Arapça'ya daha sonra da Türkçe'ye tercüme edilerek kullanılmaya başlandı. Zira zamanın şartlarına göre iyi yapılmış olan *Uluğ Bey Zici* artık yeterli olamamaya başlamış ve astronomlar arasında meşhur olan "zîcin mi'yar-ı sahîhi hüsûf ve küsûfun hesâbıyla belli olur"²⁴⁴ sözüne göre, zîcin dakik olmamasından dolayı terk edilmiştir²⁴⁵. *Uluğ Bey Zici* ile yapılan hesaplara göre, tutulmaların gerçek vaktiyle önceden hesaplanan vakti arasında bir saate kadar varan bir inhırafın gözlenmesi *Uluğ Bey Zici*'nin terk edilmesine en büyük sebep olmuştur²⁴⁶. Esasen *Uluğ Bey Zici*'ndeki bazı hatalar Osmanlılarda ilk olarak Müneccimbaşı Takiyüddin-i Râsîd (ö. 1585) tarafından fark edilerek düzeltilmek istenmiş ancak İstanbul'da açılan ilk rasathanenin bazı siyasi sebepler neticesinde yıkılmasıyla bu iş yarım kalmıştır. Dolayısıyla *Uluğ Bey Zici*'nin tashihi uzun yıllar sonra -bir bakıma- Cassini tarafından yapılmıştır. *Cassini Zici*'nin Osmanlılara gelmesiyle her ne kadar bu zîc kullanılmaya başlanmışsa da *Uluğ Bey Zici* tamamen terk edilmemiş ve bazı müneccimler tarafından kullanılmaya devam etmiştir²⁴⁷.

²⁴¹ *Uluğ Bey Zici* üzerine yapılan çalışmalarla ilgili daha geniş bilgi için bk. Salim Aydüz, "Uluğ Bey Zici'nin Osmanlı Astronomi Çalışmalarındaki Yeri ve Önemi", *Bilig*, Bahar 2003, sayı 25, s. 139-172.

²⁴² Bouvat, "Uluğ Bey", s. 27; Muammer Dizer, *Uluğ Bey*, Ankara 1989, s. 25, 67-72.

²⁴³ Bu esnada Müneccimbaşı Cihangirli Mehmed Sâdık Efendi'dir.

²⁴⁴ *Takvîm-i Vekâyî*, 6 Receb 1248, (29 Kasım 1832), nr. 46, s. 3, st. 2.

²⁴⁵ E. İhsanoğlu, "Batı Bilimi ve Osmanlı Dünyası: Bir İnceleme Örneği Olarak Modern Astronomi'nin Osmanlı'ya Girişi (1660-1860)", *Belleten*, LVI, Ankara 1992, s.758-759.

²⁴⁶ *Takvîm-i Vekâyî*, gös. yer.

²⁴⁷ Meselâ, Müneccimbaşı Ahmed Tahir Efendi, *Cedvel-i İbûdâ-i Düstûr-ı Neyyireyn li-Tûl-i Kostantiniyye Muvafık 4 S(afer) sene 1292* (12 Mart 1875) adlı eserini *Uluğ Bey Zici*'ne göre yapmıştır. Eserin nüshası. Kandilli Rasathânesi Ktp., nr 535.

Uluğ Bey, yaşadığı asır itibariyle eski astronomi ve modern astronomi bilgisinin sahibi olarak bu iki bilgiyi şahsında mecz etmiş; eski astronominin son, modern astronominin de ilk temsilcilerinden birisi olmuştur. Ayrıca kurduğu rasathane ile oluşturduğu ilim ortamıyla "Semerkand Astronomi-Matematik Okulu"nun kurucusu olmuştur²⁴⁸.

Noel Durret Zici

Tezkireci Köse İbrahim Efendi, Fransız astronom Noel Durret'in (ö. 1648'den sonra) zicini, 1660-1664 yıllarında *Secencel el-Eflak fî Gâyet el-İdrâk* adıyla tercüme etmiştir. Bu eser Osmanlıda Batı astronomisinden tercüme edilen ilk zicdir. Eser mütercim tarafından zamanın müneccimbaşısına takdim edilmiştir. Ancak mukaddimeden anlaşıldığına göre Müneccimek bu zici almasına rağmen, *Uluğ Bey Zici*'ni kullanmayı terk etmemiştir²⁴⁹. Müneccimek Mehmed Efendi ve daha sonraki müneccimlerin *Durret Zici*'ni kullanıp kullanmadığı belli değildir.

Cassini Zici

Fransız astronom Jacques Cassini'nin (ö. 1756) *Tables Astronomiques* adıyla Paris'te 1740 yılında basılan zici, Çınarî Halifezâde İsmail Efendi tarafından *Tuhfe-i Behic-i Rasini Tercüme-i Zic-i Kasinî* adıyla 1770'de Türkçe'ye tercüme edilmiştir. *Uluğ Bey Zici*'nde bulunan hataları yeni rasatlarla düzeltip bu eseri yazan J. Cassini, babası Dominik Cassini'nin kendisine verdiği bazı meseleleri de eserine dâhil etmiştir²⁵⁰. Logaritma, Osmanlı bilim çevresine ilk defa bu zic ile girmiştir²⁵¹. Ayrıca bu zicin tercümesi Osmanlı takvimciliğine mühim etkiler yapmıştır. Padişah III. Selim'in emriyle müneccimbaşılarının yaptığı takvimler *Cassini Zici*'ne göre tertip edilmeye başlanmış ve *Uluğ Bey Zici* de zamanla terk edilmiştir. Zic, 1800 yılından itibaren takvimlerin hazırlanmasında ve astronomik hesaplarda kullanılmaya başlanmıştır²⁵². Ancak *Uluğ Bey Zici*'nde bir saate kadar varan hata ve yanlışlıklar *Cassini Zici*'nde 25 dakikaya kadar düşürülmüş olması, yapılan

²⁴⁸ Semerkand Matematik-Astronomi Okulu hakkında geniş bilgi için bk. İhsan Fazlıoğlu, "Osmanlı Felsefe-Biliminin Arkaplanı: Semerkand Matematik-Astronomi Okulu", *Divân İlmi Araştırmalar*, 14 (2003/1), s. 1-66.

²⁴⁹ Tezkireci Köse İbrahim Efendi, *Secencel el-eflak fî Gâyet el-idrâk*, Kandilli Rasathânesi Ktp., nr. 403, s. 2a.

²⁵⁰ Adivar, *İlim*, s. 199-201; Salim Ayduz, "İsmail Efendi (Halifezâde Çınarî)", *YYOA*, I, 669.

²⁵¹ Salih Zeki, *Kâmûs-ı Riyaziyyât*, İstanbul 1315, I, 315-318.

²⁵² *Takvîm-i Vekayi*, a.g.m.

hesapların doğru netice vermesine yetmediğinden dolayı *Cassini Zici* de zamanla gözden düşmüş ve yaklaşık otuz sene kullanıldıktan sonra terk edilmiştir. Onun yerine Münecim-i sâni Hüseyin Hüsnü Efendi tarafından tercüme olunan *Lalande Zici* kullanılmaya başlanılmıştır²⁵³.

Lalande Zici

Osmanlı münecimlerinin kullandığı bir diğer zîc de *Lalande Zici*'dir. Fransız astronom Joseph-Jérôme Lalande (1732-1807) tarafından yazılan *Tables Astronomiques* (Paris 1759) adlı bu zîc, Münecimbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi tarafından 1814 yılında önce Arapça'ya daha sonra da (1826 yılından önce) *Zic-i Cedid Tercümesi* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Münecimbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi tercümenin mukaddimesinde, Lalande'in hazırladığı zîcin Uluğ Bey ve Cassini zîclerini hükümsüz kıldığını ve takvim hesaplarında kullanıldığı takdirde doğru ve mükemmel neticenin elde edileceğini belirtmiştir²⁵⁴. Hüseyin Hüsnü Efendi münecim-i sâni iken tercüme ettiği zîci münecimbaşı olduktan sonra Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi ile birlikte yaptıkları "arz ve ilâm" ile padişaha teklif etmişlerdir. Burada, özellikle tutulmalarda *Cassini zîci*'nde görülen 25 dakikalık hata payının *Lalande Zici*'nde bir-iki dakika olduğunu belirtmişler ve bu sebepten *Cassini Zici*'nin terk edilerek *Lalande Zici*'nin kullanılması gerektiği üzerinde durmuşlardır. Bunun üzerine Padişah II. Mahmud'un emriyle 1248/1832 yılından itibaren takvim ve diğer hesaplarda *Lalande Zici* kullanılmaya başlanmıştır²⁵⁵.

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren, Osman Sâib ve Ahmed Tahir gibi münecimbaşılar, takvimlerini ve zayıçelerini Fransa Rasathanesi tarafından her yıl neşredilen zaman cetvellerinden tercüme ederek yapmışlardır²⁵⁶. *Connaissance de temps* adıyla Fransızca olarak neşredilen bu takvimler, her senenin yeni rasatlarını ihtiva ettiğinden eski zîcler yavaş yavaş terkedilmiştir. Ebüzziya Tevfik Bey bu takvimlerin ilk defa iyi derecede Fransızca bilen Münecimbaşı Osman Sâib Efendi tarafından kullanıldığını ve Münecimbaşı Arif Efendi zamanında da devam ettiğini belirtmektedir²⁵⁷.

²⁵³ *Takvîm-i Vekayi, a.g.m.*

²⁵⁴ H. Hüsnü, *Zic-i Cedid Tercümesi*, Belediye Ktp. Cevdet, nr. 151, 1b-2a.

²⁵⁵ *Takvîm-i Vekayi, a.g.m.*

²⁵⁶ Ebüzziyâ Tevfik "A'yâd-ı Müslimîn", *Mecmuâ-i Ebüzziyâ*, Sene 31, Cüz. 136, 18 Rebiyülevvel 1330, s. 229.

²⁵⁷ Ebüzziyâ Tevfik, gös. yer. Modern astronominin Osmanlı'ya girişi ile ilgili daha fazla bilgi için bk. Yavuz Unat, "Çağdaş Astronominin Türkiye'ye Girişi", *Türkler* (Ed. H. C. Güzel vd.), Ankara 2002, XIV, 906-914.

Takvimlerin Muhteviyatı

Konunun başında saydığımız Osmanlılara ait ilk takvimlerin muhtevası aynı olmamakla birlikte birbirinin benzeridir²⁵⁸. Genel olarak üç bölümden oluşan takvimlerde on iki ay, mevsimler, ihtiyârât, ahkâm ve senenin bazı önemli günleri mutlaka yer alırdı²⁵⁹. İlk bölümde, tarihi bilgiler ve astrolojik konular bulunmaktadır. Nevruz-ı Sultanî denilen ve 21 Mart günü başlayan ikinci kısım ise bir seneyi içine alan 13 sayfalık asıl takvim bölümüdür. Bu bölüm Celâli takvimi biçiminde tanzim edilmiştir. Her sayfada 29-30 günlük satır bulunmaktadır. Son sayfa ise 5-6 ekleme güne ayrılmıştır. Bu kısımda iki takvim sütunu bulunur. Birinci sütun *el-Arabî* başlığını taşır ve Hicrî takvimi ihtiva eder, ikinci sütun ise *er-Rumî* başlığını taşır ve Rumî takvimi ihtiva eder. Bu kısımda ayrıca *el-ihtiyârât*, *ed-delâlât* veya *el-mevâsim*, *el-vekâiyât* ve *el-burûc* adı verilmiş sütunlar da bulunmaktadır. Üçüncü ve son kısımda ise ay ve güneş tutulmalarıyla ilgili bilgiler bulunmaktadır.

Takvimlerde yer alan başlıklar genellikle aynı olduğundan bu başlıkların neler olduğunu, Müneccim Abdurrahman'a ait 916 hicrî yılı *Takvimi*'nde²⁶⁰ gösterelim.

Birinci Kısım

- 1a. Cedvel-i fî beyân-ı tarih-i enbiyâ (as)
- 3a. Cedvel-i fî beyân-ı tevârih-i Âl-i Osman (ra)
- 5b. Cedvel-i fî beyân-ı debbahât-i *Takvimi*'t-Tâm
- 6a. Cedvel-i ahkâm-ı tali'-i sâl
- 7b. Cedvel-i ahkâm-ı mütemekkinân der-şehrihâ
- 8a. Cedvel-i delâil-i ahkâm-ı tali'-i sâl
- 8b. Cedvel-i ahkâm-ı tali'-i sâl
- 9a. Cedvel-i ahkâm-ı mütemekkinân der-şehriha ekâlim-i hâmis
- 9b. Cedvel-i ahkâm-ı mütemekkinân darü'l-İslâm Kostantiniyye
- 14a. Cedvel-i marifet-i ihtiyârât-ı hâlât-ı kamer

²⁵⁸ L. Ménage, "Osmanlı Tarihçiliğinin Başlangıcı", s. 231.

²⁵⁹ Taşköprizâde, *Mevzuatü'l-Ulûm* (Terc. K. Mehmed), İstanbul 1313, I, 412.

²⁶⁰ Abdurrahman, *Takvimi*'t-tâm, Süleymaniye Ktp. Es'ad Ef. nr. 1978/2.

14b. Cedvel-i ahkâm-ı ittisalât-ı kamer bi-kevâkib-i seyyâre

15a. Cedvel-i ahkâm-ı mensubât-ı kevâkib-i saat ve eyyâm

15b. Cedvel-i marifet-i ahkâm-ı levh-i hayat ve memat

18a. Cedvel-i ihtiyârât.

İkinci kısım

20b - 32a sayfalar arası ise 916 hicrî senesine ait takvimdir.

Üçüncü kısım

32b. Kûsuf.

Takvimlerde yer alan bölümlerden astronomik açıdan önemli olan bazılarını ayrı ayrı inceleyelim.

BİRİNCİ KISIM: Takvimlerin giriş kısmı diyebileceğimiz bu kısımda tarihi bilgiler ve astrolojik konular bulunmaktadır.

Tarihi Bilgiler

L. Ménage'ye göre "müneccimin her sene yaptığı şey, her bir maddenin sonundaki rakama "bir" ilave ederek eski takvimi veya almanağı istinsah etmek ve "berü... bir yıldır" şeklinde sonra eren bir önceki yılın hadiseleriyle ilgili bir son paragraf eklemekten ibarettir²⁶¹". İlk takvimler, Hz. Âdem'den itibaren peygamberlere, halifelere, Selçuklulara, Osmanlı ve Karamanlılara dair kronolojik listeler ve tarihî bilgilerle başlamaktadır²⁶². Bu takvimlerde önemli olan bir diğer husus da Osmanlı kaynaklarında ilk defa zuhur eden ve Nasiruddin Tûsî vasıtasıyla intikal ettiği rivayet edilen sekiz yıldız ahkâmıdır. Müellif, ahkâmın Türk, Uygur, Moğol ve Hıtan âlimlerinden geldiğini ilave etmiştir²⁶³. Kronolojik listelerden sonra, astronomik ve astrolojik hesaplar ve ahkâm bulunur. Yılın ay ve günlerine dair alametlerden, vuku bulacak hadiselerden, yıldızların, güneşin, ayın mevsimlerin ahkâmından, kan almaktan, rüya tabirlerinden mevsimlere, aylara göre yenilmesi, içilmesi gereken veya kaçınılması gereken yiyeceklerden, içeceklerden bahsedilmektedir. Birinci kısım takvimden takvime değişiklik arz etmekte olup bazı takvimlerden çok uzun bazılarında ise çok kısa yer tutmaktadır.

²⁶¹ L. Ménage, "Osmanlı Tarihçiliğinin Başlangıcı", s. 231.

²⁶² O. Turan, *Tarihî Takvimler*, s. 5.

²⁶³ O. Turan, *Tarihî Takvimler*, s. 7.

Zayıçe ve Ahkâm

Zayıçe²⁶⁴ Arapça zic kelimesinden yapılmış bir kelime olup yıldızların belli bir vakitte bulundukları yeri ve konumu gösteren cetvel manasına kullanılmaktadır²⁶⁵. İstilahî manada ise yapılacak bir iş için uygun vaktin tespiti için yıldızların en uygun konumunun belirlenmesi maksadına matuf çizilen yıldız cetvelidir. Takvimlerde, girilen yeni senede vukua gelecek her türlü olay hakkında zayıçe ve bunlara göre ahkâm verilir, çeşitli yorumlar yapılır. Ayrıca hususiyle padişah, vezirler, devlet adamları hakkında ahkâmî bilgiler, mübarek gün ve geceler, aybaşları, yıldızların ve gezegenlerin günlere göre durumu ve mevsimlere göre hava hareketleri "el-Mevâsim" veya "el-Mevâsim ve ahvâl-i kevâkib" başlığı adı altında verilir.

On İki Hayvanlı Türk Takvimi

BİRİNCİ KISIM: Bugün kullanılan bazı takvimlerde de halen devam eden bu takvim bilinen en eski Türk takvimidir. İlk olarak ne zaman kullanılmaya başlandığı belli olmayan ve bütün Türkler tarafından kullanılan bu takvime, Göktürkler zamanında yazılan kitabelerde, Uygurca kitap ve hukukî vesikalarda, Tuna Bulgar kitabelerinden bazılarında ve "Bulgar hakanları listesi"nde, hatta Manas Destanı'ndaki bazı hadiselerin tarihlendirilmesinde rastlanılmaktadır²⁶⁶. Bu takvim İslâm kaynaklarında, 14. ve 15. asırlarda "Tarih-i Türkî veya "Sâl-i Türkân" adıyla anılmaktadır²⁶⁷. Müneccimbaşılar hazırladığı takvimlerde on iki hayvanlı Türk takvimine sadece yeni yılın hangi hayvana tekabül ettiği belirtilerek bir sayfa veya daha az bir yer ayrılmaktaydı.

İKİNCİ KISIM: Takvimin asıl kısmıdır. Burada on üç sayfa cetveller halinde (Hicrî, Rumî) takvimler bulunmaktadır. On iki veya on üç yaprakta her günün karşısına o gün içinde hangi işin yapılması gerektiği veya ne gibi şeylerden sakınılması gerektiği gibi bilgiler yazılır. On iki ayın yaprağında gelecek yılın tali'ini ve on iki burcun konaklarının derecelerini de belirtirler. Ayrıca gezegenlerin derecelerini ve hangi burçta olduğunu da yazarlar²⁶⁸.

²⁶⁴ M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993, III, 648; J. Ruska zayırcenin her iki yüzü işlenmiş sihirli astroloji levhası olduğunu İbn Haldun'un *Mukaddime*'sinden naklen aktarmaktadır. "Zayırc", *İA*, XIII, 476-7.

²⁶⁵ *Kamûs-ı Türkî*, s. 681; A. Sırrı Levend, *Divân Edebiyatı*, İstanbul 1943, s. 218.

²⁶⁶ Fatih Gökmen, *Eski Türklerde Hey'et ve Takvim*, İstanbul 1937, s. 3.

²⁶⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1986, s. 329; a. mlf. "Türkler", *İA*, XII/II, 258.

²⁶⁸ N. Tüsi, *Si-Fasıl*, s. 49.

Bazı takvimlerde Hicrî ve Rumî takvimin yanında başka takvimler de verilmele birlikte genellikle bu iki takvim yer almıştır.

İhtiyarât

Bu sütunda, ayın o gününde yapılması uygun olan veya yapılmaması gereken işler yazılmaktadır. Önemli işlerin yapılmasının uygun olmadığı günlerin karşısına *el-Mahzurât* ve *şu işlerden hazer oluna* gibi kelimeler yazılarak o günlerin uğursuz olduğu belirtilirdi. Önemli işlerin yapılmasının uygun olduğu günler de *mübarektir*, *lâ-be'sdir* gibi kelimelerle belirtilirdi. Ayrıca ay ve güneş tutulmaları da bu sütunda gün olarak yazılır.

Ed-Delâlât

Bu kısımda bir aylık bir döneme işaret olunarak başta padişah ve devlet adamları olmak üzere ulema ve bazı önemli kimselerin yapması ve yapmaması gereken işler yazılır. Burada ayrıca genel hayat hakkında da bazı genel hükümler ve tavsiyeler bulunmaktadır. Bu sütun bir aylık bir sürenin ahkâmını verdiğinden dolayı başta ayın hangi günlerini ihtiva ettiğini belirten cümleler ile başlar.

Et-Tevkiât

Bu sütunda takvim bilgileri denilen bilgiler yer alır. Yani önemli ve mübarek gün ve geceler, bayramlar, havaya ait bilgiler, ayların adları, bazı gezegenlerin günlük durumları yazılırdı.

El-Cumuât

Bazı takvimlerde bu sütuna *el-usbu'* denilmektedir. Bu sütunda Farsça olarak yazılan haftanın günlerinin isimleri yer almaktadır.

Mevâki'-i Burûc

Bu sütun, adından da anlaşılacağı gibi, bir ay içinde ayın, on iki burçtan hangi burçta olduğunu göstermektedir. Burada yazılan ve Arapça olan burç adları şunlardır. Kavs, Cedy, Delv, Hût, Hamel, Sevr, Cevza, Seratân, Esed, Sünbüle, Mizan, Akreb.

ÜÇÜNCÜ KISIM: Takvimin sonu olan bu kısımda o sene içindeki vukû bulacak ay veya güneş tutulmaları hakkında bilgi bulunur. Bu tutulmaların keyfiyetleri ve zamanları teferruatlı olarak belirtilir. Ayrıca bu kısımda tutulmaların zayıf ve ahkâmı da bulunmaktadır²⁶⁹.

²⁶⁹ N. Tûsi, *Si-Fasl*, s. 51.

Diğer Bilgiler

Ahkâm ve rakam takvimlerinde yer alan bir diğer konu da gökte ve yerde cereyan eden birtakım coğrafi ve astronomik bilgilerdir. Müneccimbaşılar her sene hazırladıkları rakam ve ahkâm takvimlerinde o seneye ait tutulmaları padişaha bildirirlerdi. Ayrıca bazı senelerde mutat olarak görülebilen kuyruklu yıldızların da ne kadar müddet gözlenebileceğini padişaha bildirirlerdi. Semada cereyan eden gök hadiselerinin yanında deprem, sel ve benzeri arza ait hadiseler de müneccimbaşılarının takip etmesi gereken gelişmelerdi.

Arza Ait Hadiseler

Özellikle deprem kuşağında yer alan İstanbul'da ve Anadolu'da cereyan eden depremler halkın ve saray halkının dikkatini çekmekteydi. Önemli bir hadiseye işaret ettiğine inanılan depremlerin yorumunu da müneccimbaşı yapar ve saraya haber verirdi²⁷⁰. *Cevdet Tarihi*'nde yer alan 1204 yılı Şevval'inin 22. Pazar gecesi saat 5'te başlayıp sabaha kadar yirmişer otuzar dakika fasıla ile beş defa hafifçe ve sabahtan akşama dek dört defa ve gecesi yine üç ve pazartesi iki defa vuku bulan zelzele hadisesi hakkında Müneccimbaşı *Ahkâm-ı Zelzele* adıyla yer alan yorumlarını padişaha arz etmiştir. Bu zelzele müneccimbaşının zan ve tahminine göre "vilayât-ı Yunan'da cenk ve eşüb ve kan dökülmesi ziyade olacağına ve düvel-i Nasara'da kaht u galâ vü fitne vü fesad zâhir olub musibetten hâli olmamalarına ve mülûk-ı a'dâdan birinin helâkine ve ehl-i İslâm'ın bahr u berde mansûr olacıklarına delil" olarak yorumlanmıştır²⁷¹.

Gök Hadiseleri

Yeryüzündeki herhangi bir noktadan çıplak gözle izlenebilecek en önemli gök hadiseleri tutulmalar, kuyruklu yıldızların geçişi ve yıldız kaymalarıdır. Tutulmalar ay (hüsûf) ve güneş (küsûf) olmak üzere iki çeşittir. Tutulmalar kronik olduğundan, bir sene içerisinde olabilecek ay ve güneş tutulmaları bellidir²⁷². Buna göre bir takvim yılında en az iki güneş tutulması

²⁷⁰ Müneccimbaşı takvimlerinin tarihi değeri ile ilgili daha fazla bilgi için bk. Salim Ayduz, "Müneccimbaşı Takvimlerinin Tarihi Değeri", *Cogito*, İstanbul, Bahar 2000, s. 132-144.

²⁷¹ Cevdet, *Tarih*, V, 26.

²⁷² Birbirine benzeyen tutulmalar 6585,32 günlük (19 tutulma yılı) bir periyotla tekrarlanmaktadır. Buna 'Saros Aralığı' denilir. Yani İstanbul'da görülen herhangi bir tutulma 6585,32 gün sonra tekrarlanacaktır. Ancak Saros Periyodu'nun değerindeki 0.32 gün sebebiyle

olur. Bunun yanında hiç ay tutulması olmayabilir; Bir sene içinde en çok yedi tutulma (4 güneş ve 3 ay veya 5 güneş ve 2 ay tutulması) olabilir. Ancak bu tutulmaların, yeryüzünün küre biçiminde olmasından dolayı her yerden aynı şekilde ve sürede gözlenmesi mümkün değildir. Tutulmaların nerede, ne zaman vuku bulacağı ve ne kadar süreceği zîclerde belirtilmiştir. Müneccimbaşılar da bu tutulmaların 41° İstanbul enlemine (arzına) göre görülecek olanlarını hem rakam takvimlerine hem de ahkâm takvimlerine yazarlardı²⁷³. Ahkâm takvimlerinde tutulmanın gün ve saatı verildikten sonra neye işaret olduğu da belirtilerek yorumu yapıldı. Müneccimbaşılar tutulmaları *Uluğ Bey Zîcî*'nden hesap etmekteydiler. Ancak bu zîcteki bazı hatalar tutulmaların gerçek saatini bulmada müneccimleri yanıltmaktaydı. Hatta yarım saate kadar olan farklı tutulmalar olmaktaydı. Bu durum tutulmaları takip eden kimseler karşısında müneccimleri bazen zor durumda bırakmaktaydı²⁷⁴.

Tutulmalardan başka nadir olarak gözlenen kuyruklu yıldızlar da belli periyotlarla dünyanın çevresinden geçerler ve bu geçişlerin süresi ve kuyruğun yönü müneccimler için bazı hadiselerle işaret kabul edilirdi. İstanbul'da Kasım 1577 yılında bir ay süreyle gözlenen yıldız hakkında Takiyüddin-i Râsîd yaptığı yorumları Sultan III. Murad'a sunmuştur. Takiyüddin ile aynı dönemde yaşamış olan Gelibolulu Mustafa Ali (ö. 1599) Takiyüddin'in kuyruklu yıldızlardan çıkarılacak genel yorumunun şu olduğunu yazmıştır. "İmdi her zamandaki zâhir olan asâkir-i şark ve garb birbirlerine düşüp ihtilâfları tahakkuk bula, her ne semte müteveccih ise ol tarafta kanlar döküle ve ol mülkün zemininde tahm-ı şerr ü fesad eyleye deyü bildirdiler"²⁷⁵.

Ahkâm-ı sâl veya Tâli-i sâl Takvimi Hazırlamak

Müneccimbaşılar her sene padişah ve devlet ricali için rakam takviminden ayrı bir de ahkâm takvimi hazırlamaktaydılar. Müneccimbaşı tarafından zîclere bakılarak yazılan ahkâm risaleleri de diğer takvimlerde olduğu gibi

bu tutulma İstanbul yerine biraz daha batıda bir yerde olacaktır. Salih Karaali, Genel Astronomi I, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Rektörlük Yayınları, (t.y.), s. 81.

²⁷³ Abbe Toderini, İstanbul'daki Osmanlı müneccimlerinin tutulmaları, sadece 41° olan İstanbul enlemine göre yapmalarını tenkit ederek onların ihmalkâr davrandıklarını söyler. Toderini, *de la Litterature*, I, 148-149.

²⁷⁴ BOA, Cevdet-Maârif, nr. 41.

²⁷⁵ Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-ahbâr*, İÜ. Ktp., nr. 5959, s. 508a.

müneccimbaşı kâtipleri tarafından istinsah edilir ve dağıtılırdı²⁷⁶. Padişah ve devlet ricali için hazırlanan takvimlerden başka ayrıca halka da takvim hazırlamak müneccimbaşılardan yaptığı işlerden idi. Ahkâm takvimi ilk zamanlar rakam takviminin içinde yer almasına rağmen daha sonraları ayrı bir risale halinde hazırlanmaya ve dağıtılmaya başlanmıştır. Müneccimbaşılar padişaha istekleri halinde, yeni giren sene için ayrıca kısa bir ahkâm hazırlayıp verirlerdi²⁷⁷. Ahkâm takvimleri her sene nevrudan önce hazırlanır ve bir sonraki nevruda kadar her ay içinde olması muhtemel ve yapılması uygun işleri ihtiva ederdi. Ahkâm takvimlerinin rakam takvimlerinden ayrı olarak hazırlanmasının ne zaman başladığı henüz belli değildir. Ancak bu takvimlerin de müneccimbaşılığın ilk zamanlarından beri var olduğunu tahmin etmekteyiz.

Bilinen en eski ahkâm risalesi 895/1489-90 yılında II. Bayezid için hazırlanmış olan ancak müellifi belli olmayan *Takvim ve Ahkâm-ı nücum*'dur²⁷⁸. Müneccimbaşılara ait bilinen ilk ahkâm takvimi, Müneccimbaşı Mehmed Çelebi'nin 1026 senesi *Ahkâm-ı sâf*'idir²⁷⁹. Mehmed Çelebi ayrıca ahkâm takvimi hazırlanması için nasıl bir yol takip edilmesi gerektiğine dair *Usûl-ı Ahkâm-ı sâl* adlı bir eser yazmıştır²⁸⁰. Müneccimbaşı Hüseyin Çelebi de IV. Murad'ın vefatını, hazırladığı ahkâm takviminde önceden haber vermiştir²⁸¹. II. Bayezid döneminde hazırlanan ahkâm takvimleri Farsça yazılırken XVII. asırdan itibaren Türkçe yazılmaya başlanmıştır²⁸². Ahkâm takvimleri de, diğer takvimler gibi matbaanın yaygınlaşmasından sonra basılarak satılmıştır. Son müneccimbaşı Hüseyin Hilmi Efendi de ahkâm takvimi hazırlamıştır²⁸³.

Ahkâm takvimlerinde padişah ve devlet ricalinden başlayarak her seviyeden insanların durumları hususunda hükümler bulunmaktaydı. Ancak bu takvimlerdeki hükümler genellikle aynı ifadelerle, müphem ve umumi tabirlerle yazılırdı²⁸⁴. Ahkâm takvimlerinin genel olarak üç kısımdan oluştuğu görülmektedir. Birinci kısımda giriş ve dualar bulunur, devamında başta

²⁷⁶ M. Zeki, *Mücerrebat*, 7a, 51a.

²⁷⁷ TSMA, nr. 11197; BOA, Cevdet-Maârif, nr. 195, tarih, 1240.

²⁷⁸ Nüshası, TSMK, nr. E. H. 1712.

²⁷⁹ Naimâ, *Târih*, III, 74-75.

²⁸⁰ Kandilli Rasathânesi Ktp., nr. 272, s. 1b.

²⁸¹ Kâtip Çelebi, *Fezleke*, II, 366.

²⁸² Karatay, *Farsça Yazmalar*, s. 94-101; Karatay, *Türkçe Yazmalar*, I, 536-565.

²⁸³ H. Hilmi, *Takvîm-i sâl* 1333, TSMK, Y. 145; Karatay, *Türkçe Yazmalar*, I, 562.

²⁸⁴ Toderini, *de la Litterature*, I, 171.

padişah ve vezirler olmak üzere tabaka tabaka kişilerin ve grupların ahkâmları yazılırdı. İkinci kısımda ise nevruzdan nevuza kadar olan aylar yazılarak her ayın ahkâmı verilirdi. Son kısımda -varsa- o senede vaki olacak güneş ve ay tutulması hakkında bilgi verilir. Bu kısım takvimin astronomi bilgilerinin olduğu tek kısımdır.

Ahkâm risalesinin **birinci kısmı**: Ahkâm risalesinin başında Kur'an-ı Kerim'den ayetler ile bazen Hz. Peygamber'in bu mahiyetteki Hadis-i Şerif'leri zikredilir. Daha sonra ise padişah'tan başlamak üzere şu başlıklar sırasıyla bulunurdu²⁸⁵.

a. Hâl-i Hazret-i Padişâh-ı İslâm *edâma'llahu birrahû ve ihsânuhû 'ale'l-enâm bi'n-Nebiyî ve âlihî'l-kirâm*: Bu başlık altında padişahın yaz ve kış aylarında yapması faydalı olan ve kaçınması gereken işler anlatılır.

b. Hâl-i ferhunde fâl ve vezîr-i a'zâm ve vekîl-i muhtâr-ı efhâm ve sâir-i vüzerâ-i izâm: Bu başlık altında da sadrazam ve diğer vezirlerin ahkâmı yazılıdır.

c. Hâl-i hazret-i şeyhülislam müktezâ-yı enâm ve ulemâ ve mevâlî-i izâm.

d. Ahvâl-i ümerâ-i kirâm cür'et erşâm ve mîrimîrân ve asâkîr-i zafer-encâm.

e. Hâl-i defterdâr ve ahvâl-i divân ve emtâ' ve muhassalât ve erbâb-ı kalem ve muhâsibân ve tabîbân ve müneccimân.

f. Ahvâl-i fahrîmân ve mukarribân-ı zîşân ve ağayân ve musâhibân-ı sahib-i iz'an ve muğniyân.

g. Ahvâl-i avâm-ı nâs ve reâyâ ve erbâb-ı sûk ve ticâret ve ashâb-ı sebîle ve müsâferet emrâz ve sıhhat.

h. Ahvâl-i ehviye ve agziye ve emtâr ve rahs ve alâ ve es'âr ve sâir-i havâdis-i rüzgâr

ı. Ahvâl-i harb ü kîtâl ve cenk ve cidâl ve âşık ve ihtilâl ve sulh u salâh ve eş ü fulât.

İkinci kısım: Bu kısımda ise nevruzdan nevuza kadar geçen her ayın ahkâmı ayrı başlıklar altında verilirdi. İlk ay nevruzdan başlayarak otuz gün sayılır ve bir sonraki ayda denk gelen otuzuncu günde sona erer.

²⁸⁵ *Ahkâm Risalesi*, Millet Ktp, Ali Emiri, ryz. 237.

Üçüncü kısım: Bu kısım o sene içerisinde tutulma var ise yazılır yok ise yazılmazdı. Tutulmalar ziclerden hesap edilerek bulunur ve tutulmanın hangi gün hangi saatte başlayıp biteceği ve ne kadar süreceği yazılırdı. Ayrıca tutulmanın cinsi (tam tutulma veya yarım tutulma) ve seyri de belirtilirdi. Bu kısımda başlık olarak Sûret-i hüsûf ve sûret-i kûsûf cümleleri kullanılırdı. Bazı ahkâm takvimlerinde bu kısımdan sonra tutulmaların ahkâmı ayrıca verilir, bazılarında ise tutulmaların içinde zikredilirdi²⁸⁶. Son dönemdeki bazı ahkâm takvimlerinde tutulmalar şekil çizilerek verilir ve yanında saatleri yazılırdı²⁸⁷.

Ahkâm takvimlerinin müneccimler arasında hususi bir özelliği vardı. Zira bu takvimlerde gelecek hakkında bazı olayların bilinip bilinmemesi müneccimin ne kadar mahir olduğuna bir delil idi. Hususiyle müneccimbaşların padişahların cülûs veya ölümlerini bu takvimlerde önceden bildirmemeleri veya yanlış olarak bildirmeleri diğer müneccimler ve halk tarafından tenkit edilmekteydi. Müneccimbaşı Mehmed Çelebi, 1617 yılında vefat eden Sultan I. Ahmed ile 1622'de vefat eden II. Osman'ın vefatlarını o senelerde hazırladığı ahkâm takvimlerinde haber vermiştir²⁸⁸. Ancak bu olayları takviminde açık bir şekilde yazmamıştır. Bundan dolayı bu mühim olayı ahkâm takviminde göremeyenler ancak ahkâm ilminde de mahir olduğunu bilenler, Sultanın vefatı gibi önemli bir hadiseyi dahi bilememiş olmakla kendisini taciz etmek istemişlerdir. Müneccimbaşı ise, bu hadiseyi bildiğini söyleyerek Hızâne-i Amire'ye verdiği *1026 Yılı Ahkâm-ı Sâl Takvimi*'ne bakmalarını söylemiştir. Meğer Mehmed Çelebi takvimde, "Padişah-ı İslâm'ın Kuvvetine" yazısında geçen "kuvvet" kelimesinin yazılışındaki kaf harfinin noktasının birini kırmızı kalem ile koymuş ve ortadaki vav harfini de şeddesiz yazarak, (bu durumda okunuşu "Padişah-ı İslâm'ın Fevtine" olmuştur) Sultan I. Ahmed'in (1603-1617) vefatını o sene hazırladığı *Ahkâm Takvimi*'nde işaret etmiştir²⁸⁹.

Müneccimbaşı Hüseyin Çelebi de Sultan IV. Murad'ın vefatını bir sene önce hazırladığı ahkâm takviminde "Nâ-Murad" kelimesiyle haber

²⁸⁶ Ali Emiri, ryz. 237'de Ahkâm başlığı ayrıca verilmiştir. Diğer bazı ahkâm risaleleri için bkz. Ali Emiri, ryz. 230. (Burada muhtelif yıllara ait 26 adet ahkâm risalesi bulunmaktadır. Bazılarının seneleri, pek çoğunun da müellifi belirsizdir.)

²⁸⁷ Meselâ, *Ahkâm-ı sâl 1283*, matbu, tarihsiz., s. 39.

²⁸⁸ Ataî, 764.

²⁸⁹ Naimâ, *Târih*, III, 74-75; Kâtip Çelebi, *Fezleke*, II, 137; Ataî, 764.

vermiştir²⁹⁰. Hüseyin Efendi, Sultan İbrahim'in de vefatını ahkâm takviminde önceden yazmıştır²⁹¹. Ancak her müneccim yalancısıdır sözünün bir tecellisi olarak Hüseyin Efendi'nin yazdığı bazı haberler hatalı ve yanlış çıkmıştır. Meselâ, Sultan IV. Mehmed'in cülûsu senesindeki ay tutulmasını yanlış hesaplaması ve ayrıca Sultan'ın cülûsunu takviminde yanlışlıkla vefatı olarak yazması onun ikbalinin tersine dönmesine ve gözden düşmesine sebebiyet vermiştir. Hasımları takvimindeki bu hatalı vefat işaretini etrafa yaymaları üzerine Sultanın ve halkın gözünden düşmeye başlayan Hüseyin Efendi yavaş yavaş taraftarlarını kaybetmeye başlamış ve bir müddet sonra azledilerek idam edilmiştir²⁹².

Müneccimbaşların hazırladıkları takvimler arasında ahkâm takvimlerinden başka bir de tali-i mevlûd denilen doğum risaleleri bulunmaktaydı. Bu risalelerde de şehzade ve padişahların doğum tarihlerine göre hayatı hakkında zayıçeleri düzenlenirdi. Fatih Sultan Mehmed'in tali-i mevlûdunu Müneccim Hatayî Geylanî *Tali-i mevlûd-ı Sultan Mehmed Han* adıyla yazmış ve bu eserde Fatih'in Maltepe'de kaç yaşında vefat edeceğine açık olarak işaret etmiştir²⁹³. Ayrıca müneccimbaşlar da padişahlar için tali-i mevludlar hazırlamışlardır²⁹⁴.

İmsakiye Hazırlamak

Müneccimbaşların bir diğer vazifesi de Ramazan imsakiyesi hazırlamaktır. Hazırlanan imsakiyeler takvimlerde olduğu gibi kâtipler tarafından istinsah edilerek Şaban ayının son on günü içerisinde, önce padişah ve sadrazama, daha sonra da devlet adamlarına sunulurdu²⁹⁵.

İmsakiye takdimi de belli bir merasime göre yapıldı. Buna göre müneccimbaşı, Şaban ayının on beşinci günü, sadrazamın konağına veya Bâb-ı Âli'ye gelirdi. Burada teşrifatçı efendi kendisini karşılar ve sadrazamın huzuruna götürür. Müneccimbaşı kendisine gösterilen yere oturur ve imsakiyesini sadrazama sunar. Daha sonra kendisine kahve, çubuk ve gülâb ile

²⁹⁰ Kâtip Çelebi, *Fezleke*, II, 367; Naîmâ, *Târih*, V, 27.

²⁹¹ Kâtip Çelebi, *Fezleke*, II, 366.

²⁹² Kâtip Çelebi, *Fezleke*, II, 367; Naîmâ, *Târih*, V, 30.

²⁹³ Arslan Terzioğlu, "Devrinin Kaynakları Işığında Fatih Sultan Mehmed'in Ölümü", *Tarih ve Toplum*, Temmuz 1993, sayı. 115, s. 29-30.

²⁹⁴ Meselâ, Cihangirli M. Sâdık Efendi, *Tali-i Vilâdet-i Cihangirli Mehmed Sâdık Efendi*, Kandilli Rasathânesi Ktp., nr. 324/2.

²⁹⁵ BOA, Cevdet-Maârif, nr. 1763; Uzunçarşılı, *Saray*, s. 372.

buhur verilirdi. Bu merasimden sonra müneccimbaşının imsakiye atıyyesi hademesine verilirdi. Müneccimbaşı Fethiyeli Halil Efendi'nin Teşrifat Defteri'nde geçen imsakiye takdimi merasimlerinden ikisi şu şekildeydi.

"Müneccimbaşının imsakiye getirmesi fi 20 Şaban 1173/7 Nisan 1760

Ber-vech-i mütad müneccimbaşı efendi imsakiye getirip hâk-i pâ-yi âsafaneyeye yevm-i mezbûrda arz ve takdim etmekle hazine defteri mantûkuna 100 kuruş ile bir çuka ve kumaş i'tasıyla iâde buyruldu²⁹⁶."

İmsakiyeler bir yaprak halinde hazırlanmış olduğundan ve sadece bir ay kullanıldığından dolayı pek fazla muhafaza edilmemişlerdir. Bu sebeple günümüze çok az sayıda imsakiye ulaşmıştır²⁹⁷. Son zamanlarda ise imsakiyeler hem müneccimbaşılar ve hem de muvakkıtlar tarafından hazırlanmış ve özellikle muvakkıthane ve cami duvarlarına asılarak halka teşhir edilmişlerdir.

Zayıç Hazırlamak

Zayıç hazırlama faaliyeti tamamen astrolojik bir çalışma olmakla birlikte astronomiyle iç içe olup, temel bilgilerini oradan almaktadır²⁹⁸. Astroloji, dünyada meydana gelen hadiselerin, muhtelif gök cisimlerinin değişik zamanlarda bulunduğu durumların etkisi altında olduğuna ve gök cisimlerinin hareketleriyle olaylar arasında sıkı bir bağ olduğu inancına dayanan bir uğraştır. Özellikle küçük âlem (âlem-i suğra) sıfatıyla bütün büyük âlem (âlem-i kübra) ile ilişkili bulunan insan gökteki cisimlerin etkisi altındadır. M. Ö. 2500 yıllarında Sümerlilerde gelişen astroloji, daha sonra Mısır, Hindistan ve Çin'e de girmiştir. Yıldızlara bakarak geleceğe ait olayların açıklandığı en eski tablet Asurbanibal'ın kütüphanesinde bulunmuştur²⁹⁹. Astrolojinin sistemleştirilmiş bir sanat olarak ortaya çıkması, Batlamyus dönemi Mısır'ına rastlamaktadır. Fakat onun kozmolojik sembolizmi insanlık tarihiyle yaşıt olup her çağdaki çeşitli medeniyetlerin vazgeçilmez unsuru olarak tarihi yerini korur³⁰⁰. Bütün bunlarla birlikte astroloji bu gün tam olarak bir doktrin kabul edilmemektedir. Zira astrologların veya müneccimlerin

²⁹⁶ M. Akif, *Tarih-i Cülûs*, s. 212a.

²⁹⁷ Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan ve hesaplayanları belirsiz imsakiyeler. Ramazan 1179 *İmsakiye*, Y. 1642; Ramazan 1181 *İmsakiye*, Y. 1643; Ramazan 1187 *İmsakiye*, Y. 1643; Ramazan 1245 *İmsakiye*, Y. 1649; Ramazan 1258 *İmsakiye*, Y. 1642.

²⁹⁸ J. Ruska, "Zayırcı", *İA*, XIII, s. 476-477.

²⁹⁹ N. Tüsi, *Sî Fasl*, s. 7-8.

³⁰⁰ Nasr, *Islamic Science*, s. 126-127.

kaynakları ortak olmasına rağmen aynı olay için yaptıkları yorumlar farklı farklıdır.

Müneccimbaşılar takvim hazırlamanın yanında, padişah ve devlet adamlarının isteği doğrultusunda, onların çeşitli işleri için uğurlu saat tespit ederlerdi. Zira padişahlar ve devlet adamları uğurlu saate göre hareket etmeyi devlet teşrifatı içinde vazgeçilmez bir gelenek veya kanun olarak görmüşler ve bunu hemen her devirde ve önemli hadisede uygulamaya çalışmışlardır. Uğurlu saat gibi astrolojik şeylere itibar etmeyen padişahlar dahi bu işin adet ve kaide olmasından dolayı uygulamaktan vazgeçememişlerdir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Osmanlılarda, uğurlu saate göre iş yapıldığına dair ilk kayıt Fatih devrine aittir. *Mahrûse-i İstanbul Fetihnâmesi* yazarı Tâcizâde Cafer Çelebi, Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethinde müneccimlerin belirlediği uğurlu saatte büyük hücumu başlattığını yazmaktadır³⁰¹.

Osmanlı padişahları astrolojiye karşı farklı tutumlar sergilemişlerdir. Kimisi çok fazla itibar ederken kimisi de dinen mahzurlu, ilmen de merdûd olduğuna inanmıştır. Astrolojiye itibar etmeyen padişahların en meşhuru Sultan I. Abdülhamid idi. Zayıçeye ve uğurlu saate itibar etmez ve ancak gelenek olduğundan dolayı teşrifat kaideleri çerçevesinde uygulanmasına izin verirdi. Meselâ, I. Abdülhamid bir gün, sefer için ordunun İstanbul'dan çıkmasına dair, eşref-i saat seçilmesi hakkında sadrazam ve serdar-ı ekrem Koca Yusuf Paşa'nın, müneccimbaşı ve müneccim-i sâninin hazırladığı iki ayrı zayıçeden hangisiyle hareket edelim manasındaki telhisi takdim edildiğinde, cevaben, beyaz üzerine aşağıdaki hatt-ı hümayûnu yazıp geri göndermiştir.

"Hazret-i fahr-i kâinat Efendimiz nücûmen bir mahalle hareket etmedi, el-mütevekkil alâllah. Aslında araba ve deve ve beygir ve hayvanât-ı sâire kethüdâların hizmetidir, bu bâbta niçün taksirât eyledi, benim umûrum Cenâb-ı Hakka tefvîzdir, nücûma tefvîz değildir. Devlet-i aliyye gerçi bu misillu umûr-ı muazzamalar vakt-ı muhtâr addoluna gelmiştir: Hemen hareket! Âsitane'den livâ-i şerîf bir serdarıma teslimdir, yoksa gayri istimâl olmaz, düşmen-i dîn üstümüze geldikte saat gelmemiştir deyu saate müterakkıb olunur mu? Bâzan mazanna-i kirâm zevatşânların istihâreleri dahi makbuldür gayri nasıl isterseniz siz bilürsüz ben karışmam. Mukarreb ricallerimiz sizi çok avk iderler, hemen encâmı hayr ola bir dahi filan kalurum kalmam lafzını yazmayasın, ne güne karar verildi ise hemen hareket edesin, Allah

³⁰¹ Tacizâde, *Mahrûse-i İstanbul Fetihnâmesi*, s. 10

selâmet versin, Perşenbe gününe dek nasıl hava olacağı ma'lûm değildir, yarından iyi gün olmaz Fahr-ı Âlem Efendimizin mevlidi yevm-i isneyn ben ona itibar ederim"³⁰².

Görüldüğü üzere Abdülhamid istememesine rağmen teşrifat veya gelenek gereği bazı işlerde zayıç yapılmamasına izin vermiş, ancak bu işe itimat etmediğini de belirtmekten geri kalmamıştır. Yine aynı padişah zamanında ceyran eden bir diğer hadise ise bu konuda bir örnektir. Koca Yusuf Paşa sefere giderken Padişah I. Abdülhamid'e bir telhis ile müneccimbaşı ve müneccim-i sâni (Yakub Efendi) tarafından ordunun hareketi için tayin edilen iki ayrı zayıçeden hangisiyle hareket edileceğini sormuştur. Padişah bu telhisin üzerine hangi müneccimin ilminin daha iyi ise onun zayıçesine göre hareket edilmesi gerektiği konusunda hatt-ı hümayununu yazıp telhisi iade etmiştir³⁰³.

I. Abdülhamid'in sancak-ı şerif ihracı için şu cümle ile başlayan bir hatt-ı hümayûn yazdığı görülmektedir. "Ber mantuk-ı hadis-i şerif ve vakt-i muhtâra nazaran bi-inayetullah-i teâlâ yevm-i Cumaertesi Topçulardan..."³⁰⁴.

Sultan III. Selim de, I. Abdülhamid gibi eşref-i saate, zayıçeye inanmaz ve itimat etmezdi. Bir gün kendisine donanmanın sefere çıkması için verilen iki zayıçeden hangisiyle hareket edelim diye sorulduğunda cevaben telhisin üzerine şu hatt-ı hümayûnu yazmıştır. "Her gün Cenâb-ı Allah'ın günüdür. Benim asla nücûma itikâdım yoktur. Tevekkeltü alâllah ne gün münasib görürseniz donanma çıksın. Cenk dahi ne gün münasib ise olsun." Fakat böyle büyük işlerde müneccimlerin zayıçeleriyle hareket etmek adet olduğundan tekrar bir zayıç arz olduğunda III. Selim "madem ki âdet gibi olmuş ol vecihle amel olunsun" hatt-ı hümayûnunu yazarak telhisi geri vermiştir³⁰⁵.

Sultan I. Abdülhamid'in aksine müneccimlere çok fazla itibar eden padişahlar da bulunmaktaydı. Bunlardan IV. Mehmed ve III. Mustafa en meşhurlarıdır. IV. Mehmed birçok işini Müneccimbaşı Ahmed Dede'ye danışmadan yapmamış³⁰⁶.

³⁰² Uzunçarşılı, *Saray*, s. 371; ayrıca bk. Fikret Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişah Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2001.

³⁰³ BOA, Ali Emiri, I. Abdülhamid, nr. 1466.

³⁰⁴ Uzunçarşılı, *Saray*, s. Lev: XXI, Resim 54.

³⁰⁵ Cevdet, *Târih*, V, 26; E. Z. Karal, "Selim III. Devrinde Osmanlı Bahriyesi Hakkında Vesikalar", *Tarih Vesikaları*, 1/3, s. 204.

³⁰⁶ Nihal Atsız, *M. Şeyh Ahmed Dede Efendi, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1940, s. 2.

Sultan III. Mustafa da astronomi ve astrolojiye olan düşkünlüğü sebebiyle Avrupa ve diğer ülkelerden astronomi ve astrolojiye dair kitaplar getirmiş ve tercüme ettirmiştir. Ayrıca astronomi ve astroloji konusunda daha fazla malumat elde edebilmek için Prusya kralına gönderdiği elçisinden üç müneccim istemiştir. Ancak kral kendisine üç tavsiye ile cevap vererek ona nasihatte bulunmuştur³⁰⁷.

Müneccim-i sâni Yakup Efendi, Muhyiddin-i Arabî'nin *Şecere-i Kübra* (*Nûmâniye*) adlı eserinde Sultan III. Mustafa'nın lakabının 'necm-i selâtin', III. Selim'in ise 'zeynü'n-necm' olarak geçtiğini söylemekte ve III. Mustafa'nın bu işarete binaen Selim'in doğum zayıçasına önem verdiğini belirtmektedir³⁰⁸. Muhyiddin-i Arabî'nin *Şecere-i Kübra* adlı eserinde Osmanlı Devleti ve padişahları hakkında önemli işaretler bulunmaktadır. Meselâ, bu eserde Sultan I. Selim'in Şam'ı fethedeceği önceden işaret edilmiştir³⁰⁹.

Osman Ergin'e göre, son Osmanlı padişahlarından Mehmed Reşad, I. Dünya Savaşı esnasında savaşın gidişatını ve durumu Münecimbaşı Hüseyin Hilmi Efendi'den sormuş ve onun verdiği cevaba göre hareket etmiştir³¹⁰.

Eşref-i saat veya yapılacak işin uygun olup olmadığını müneccimlere danışma işine, eski devletlerde ve devlet adamlarında olduğu gibi bugünkü modern ve gelişmiş büyük devletlerde ve devlet idarecileri arasında da rastlanılmaktadır³¹¹.

Eşref-i Saat veya Vakt-i Muhtar

Eşref-i saat, yümünlü, mes'ud, uğurlu an, saat, gün, zaman için kullanılmış bir deyimdir. Yıldızların, burçların, gezegenlerin, ayın ve güneşin, mevki ve hareketlerinin insan hayatı üzerinde tesiri olduğuna inanan kimse-ler eşref-i saate itibar ederlerdi. Yapılacak herhangi bir iş için müneccimlerin belirlediği en uygun saate *Eşref-i Saat* denirdi³¹². Astrolojide kullanılan gökcisimlerinin tutulma dairesi üzerinde büyük etkiye sahip olduğu nokta

³⁰⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1, s. 343.

³⁰⁸ Mütercim Aşım, *Târih*, İstanbul, ts., I, 348.

³⁰⁹ S. Uludağ'ın İbn Haldun'un *Mukaddime* tercümesindeki dipnotu, İbn Haldun, *Mukaddime* (Terc. S. Uludağ), I, 808. dipnot nr. 47 (805).

³¹⁰ M. Ergin, *Maârif*, I-II, 191.

³¹¹ "Die Augen auf die Sterne gerichtet", *Der Spiegel*, 16 Mai 1988, nr. 20, s. 168-180; Hüseyin Bayram, "Beyaz Saray'ın Kırmızı Salonu", *Zaman*, 10 Aralık 1992, s. 12.

³¹² H. İbrahim Şener, "Eşref-i Sâat", *DİA*, XI, 476; Pakalın, *Tarih Deyimleri*, I, 567; R. E. Koçu, "Eşref-i Saat", *İstanbul Ansiklopedisi*, IX, 5384.

“şeref” (eşref) kelimesiyle tanımlanır. Bu noktanın tam karşısında yer alan nokta ise Arapça batıl ve boş manasında “hubût” (habita) tabiriyle tanımlanır ki bu nokta tutulma dairesi üzerinde şeref noktasının çap olarak karşısında yer alır ve gök cisimlerinin bu noktada etkisinin en az olduğuna inanılır. Ebu Ma’ser’den beri, İslam müellifleri düğüm/tutulma noktalarına da şeref ve hubût deyimlerini izafe etmişlerdir.

Uğurlu saat veya vakt-i muhtârı tespit etmek için önceden bazı bilgilerin hazır olması gerekmektedir. Bu bilgiler burçların adları ve yerleri, yıldızların mevkileriyle birlikte istenilen gün hakkında ve kişi veya hadise hakkında gerekli bilgilerdir. Müneccimler zayıç hazırlamak gibi gayr-i ilmî bir işi yaparken dahi astrolojik bilgilerin yanında astronomik bazı bilgilere de sahip olmalıydılar. Müneccimlere gerekli olan astronomik bilgiler zîclerde bulunurdu. Astrolojik bilgiler ise çeşitli kitaplardan temin edilebilir. Zayıç tespiti için gerekli olan bilgileri astroloji ve astronomiye dair olan bilgiler olarak ikiye ayırt ederek kısaca şu şekilde verebiliriz.

Astrolojiye Dair Olan Bilgiler

Müneccimler zayıçelerini bilinen gök varlıklarının mevkilerine göre ayarladıkları gibi nazarî bir takım mevkilere de itibar ederlerdi³¹³. İslâm astronomisinde de Batlamyus’ta olduğu gibi güneş, ay ve gözlenebilen gezegenler, güneşin görülen yörüngesiyle bu dairenin etrafında dizilmiş olan on iki burcun özellikleri ve hareketleri temel alınmıştır. Diğer taraftan, İslâm astronomları, Batlamyus’un arzın kâinatın merkezinde bulunduğu şeklindeki görüşünü yani yer merkezli kâinat sistemini kabul etmişlerdir. İslam astronomisi ve astrolojisinde gezegenlerin sayısı beştir. Bunlar Zühal (Satürn), Müşteri (Jüpiter), Merih (Mars), Zühre (Venüs), Utarit (Merkür) olup bunlara hamse-i mütehayyire denilir, güneş ve ay da gezegen olarak kabul edilirler ve bu ikisine de Neyyireyn (iki nur) denilir. Güneş neyyir-i a’zam, ay da neyyir-i asgardır. Satürn ve Jüpiter ulvîyeyn (dış gezegen), Venüs ve Merkür de süflîyeyndir (iç gezegen)³¹⁴. Bu gezegenlerin her birinin belli bir sıfatı veya özelliği bulunmakta ve astrolojide bu yönü itibarıyla gezegenlere ayrıca bir isim verilmektedir. Bunlar sırasıyla şu şekildedir. Zühal: Nahs-i ekber-i Hindûpeyker, Müşteri : Sa’d-i ekber-i saadet-güster, Merih : Merih-i ahmer, nahs-i asgar-ı cellad-manzar, Zühre: Sa’d-i asgar, zühre-i zehra, Utarid: Debîr-

³¹³ Astroloji ve burçlar ile ilgili daha fazla bilgi için bk. Salim Ayduz, “İslam Medeniyetinde Burçlar ve Yıldızlar”, *P Sanat Kültür Antika Dergisi*, İstanbul, Bahar 2003, s. 78-95.

³¹⁴ N. Tüsi, *Sî-Fasl*, s. 21; A. Sırrı Levend, *Dîvân*, s. 200.

i sema, Şems (güneş): Neyyir-i azam, Kamer: Neyyir-i asgar³¹⁵. Batlamyus astronomisinde jeosantrik sistem esas olduğundan dolayı İslam astronomisi de bu sistemi kabul etmiş ve arzı kâinatın merkezi kabul etmiştir. Bu sisteme göre kâinatın katları bulunmaktadır. Bu katlar şu şekildedir: Yıldızlar, güneş, ay, burçlar ve gezegenler *Felek* adı verilen bir katta (küre) hareket ederler. Arz dâhil bütün katları içine alan dokuzuncu küreye *Felekü'l-'alâ* veya *Felekü'l-efflâk* denilir. On iki burcun üzerinde bulunduğu sekizinci kat veya küreye Felek-i sâmin denir. Yedinci Satürn'e, altıncı Jüpiter'e, beşinci Mars'a, dördüncü güneşe, üçüncü Venüs'e, ikinci Merkür'e ve birinci de aya ait katlar olup Felek-i esfel denir³¹⁶.

Burçlar astrolojinin temel olarak kabul ettikleri en önemli noktalardır. Her gök varlığı burçlardan belli bir zaman aralığı içinde geçmekte ve geçerken kat ettiği mesafeye göre çeşitli hadiselerin vukuuna sebebiyet vermektedir. Burçlar bölgesi denilen bölgede ayın *Menâzilü'l-Kamer* denilen konak yerleri bulunmaktadır. Ay, bir aylık dolanımı esnasında, burçlar bölgesinde her biri bir günlük yola tekabül eden ve 13°den oluşan 28 menzili yani durağı geçer. Bazı duraklarda bir günden fazla kalabilir. Bu durak yerlerinin, yerdeki birçok hadisede tesirli olduğuna inanılırdı. Bunlardan bazıları şunlardır. Havanın değişmesi ve önceden tahmini, bunlar çiftçilerin yapacakları ziraatın verimli olup olmayacağı, yani çiftçi takvimi açısından önemlidir. Ayrıca bu konakların batışlarının da çok büyük önemi vardır. Ayın 28 konağı şunlardır. 1. el-Seretan, 2. el-Buteyn, 3. es-Süreyya, 4. ed-Deberan, 5. el-Hek'e, el-Cebbar, 6. el-Hen'e, ez-Zur, ve el-Meysan, 7. ez-Zira, 8. en-Nesre, 9. et-Terf, Terfû'l-Esed, 10. el-Cephe, Cephetü'l-Esed, 11. ez-Zubre, Zubretü'l-Esed, 12. eş-Şerfe, 13. es-Sevve, 14. es-Sımak, 15. Gefr, 16. ez-Zubâne, Zubânetü'l-Akrep, 17. el-Iklil, 18. el-Kalb, 19. eş-Şevle, 20. en-Ne'am, 21. el-Belde, 22. Se'dü'z-Zabık, 23. Sa'd Bula, 24. sa'd el-Su'nd, 25. Sa'd el-Ehbiya, 26. el-Ferg el-evvel, 27. el-Ferg el-Sâni, 28. Beln el-Hût³¹⁷.

Zayıf hesaplamasında dikkate alınan diğer nokta ve cisimleri şu şekilde sıralayabiliriz.

1. Ayın yörüngesinin başı (medarının re'si) (el-re's, baş) ve zenebi (kuyruğu) yani ukde-i ulya ve süflası, umumiyetle gezegenlere teşbih edilir.

³¹⁵ Bunlar haiz oldukları göre daha başka sıfatlar da almaktaydılar. A. Sırrı Levend, *Dîvân*, s. 200.

³¹⁶ İlhan Kutuer, "Felek", *DİA*, XVII, 303-306.

³¹⁷ N. Tûsi, *Sî Fasl*, s. 45.

2. On iki burcun da ayrı ayrı yahut dört üçgen (müselles) (müsellesat) içinde, üçlü gruplar halinde, kendilerine has durumları vardır. Bu üçlü gruplaşma, burçlar dört eşkenar üçgen meydana getirecek şekilde yapılır ve bunlar anâsır-ı erbaa yani dört unsur ateş, hava, su ve toprak adıyla tanımlanır.

3. Bir çok müneccim, ayın tutulma dairesinin de kendine mahsus bir hassası bulunduğunu farz ederek, müennesler, (dişiler, müennese), müzekkerler, (erkekler, müzekkere), parlaklar (münîre), karanlıklar (muzlime), renkliler (mütelevvine), dumanlılar (mudhine, fumosi), boşlar (haliye), kuyular (ab'ar), saadet arttıranlar (zâide fi's-saâde) vs. diye kısımlara ayırmışlardır. Burçların her birisi sırasıyla bir erkek ve bir diş olmak üzere sıralanmıştır. Ateş ve hava burçları erkek, toprak ve su burçları ise diş sayılmaktadır.

4. Burçların yerlerinin (*mıntakatü'l-burûc*) de birtakım kısımları bulunur³¹⁸. Bunların güneşe, aya ve beş gezegene olan mevkileri itibariyle büyük önemi vardır. Çünkü bu mıntaka üzerinde her gezegene ait bir nokta ve mevki bulunur. Bu mevkilerin adları şunlardır. Hadd (sınır, hudûd), beyt (ev, hâne), vebâl (vebâlât), şeref (eşraf) ve hubut (hubutât).

5. Diğer taraftan astrologlar için gözlem yapılan yerin ufku ile meridyen dairesinin (nisfû'n-nehâr) de önemli bir rolü bulunmaktadır. Bunların güneşin (zâhirî) yörüngesiyle kesiştikleri noktalara dört eksen (mihver, evted) denilir. Bunlar da şunlardır. a. tâli', yani güneşin doğu ufku üzerindeki yükseliş noktası, b. Râbi' (ya da veted el-arz, veya el-râbi), güneş yörüngesinin ufuk altında meridyen üzerinde bulunduğu nokta, yani bugünkü deyimle alt yücelim, (güneşin öğleyin, bulunulan yerin meridyenine geldiği an), c. Sâbi', (ya da veted el-gârib, veya el-sâbi'), yani güneş yörüngesinin batı ufku üzerinde bulunduğu noktası, batış noktası, (güneşin ufukta kaybolduğu nokta), d. 'Aşir (ya da vasat el-sema, veya el-'aşir), güneş yörüngesinin ufuk üzerinde meridyen üzerinde bulunduğu noktası, üst yücelim, (güneşin gece yarısı meridyenine geldiği an) (râbi anının 180° zıddı).

6. Gezegenlerin (güneş ve ay dâhil) bulundukları mevkilere göre birbirlerine karşı vaziyetlerinin de çok büyük önemi vardır. Batlamyus astroloji-

³¹⁸ *Mıntakatü'l-burûc* ile ilgili daha fazla bilgi için bk. W. Hartner-P. Kunitzsch, "Mintakat al-Burudj", *the Encyclopaedia of Islam*, cd-rom Edition v. 1.0, 1999 Koninklijke Brill NV, Leiden, The Netherlands.

sinde bunların birbirlerine olan vaziyetlerinde beş türlü konum vardır. a. Kıran (mukarana), gök cisimlerinin aynı burc veya aynı ekliptik boylamda olması durumudur. Diğer dördü de anzar yahut ittisalât, b. istikbal, arzın, gezegene kutup noktasından karşı bulunduğu vakit, yani gezegenler halinde ekliptik boylam farkının 180° olması halidir. c. tesdis, arz ile gezegenlerin aralarında 60° boylam farkı bulunduğu duruma denir, d. teslis, arz ve gezegenler arasındaki boylam farkının 120° olduğu vakit, e. Mukabele, güneş ve ayın ekliptik boylam dairesinde karşılıklı olarak aralarında 180° 'lik boylam farkının olduğu haldir³¹⁹. Teslis ve tesdis durumları astrolojide olumlu manaya gelirken, aralarındaki açının 90° ve 180° olması durumları ise olumsuz manalarına gelmektedir. Güneş ve ayın içtima hali ise olumludur. Herhangi iki gezegenin istikbal durumunda bulunması hali ise, en kuvvetli gezegenin tesirinin daha büyük olacağına işarettir. Batlamyus astrolojisine bağlı olmayan astrologlar bu beş noktadan başka birçok farklı şekillere de itibar etmektedirler. Bu şekillerin sayısı Ebu Ma'ser'in *Medhal*'inde 97, Biruni'nin *Kifâyetü't-ta'lim*'inde ise 160'a kadar çıkmaktadır³²⁰.

Bir müneccim, bu noktaları iyi bildikten sonra doğru zayıç hesaplaması yapabilir. Verilen bu noktaları müneccimler genel olarak üç konuda kullanır. 1. Mesâ'il, 2. İhtiyârât, 3. Doğum zayıçesi. Bu üç sistem astrologların üç temel branşıdır³²¹. Mesâ'il sistemi, günlük hayatta karşılaşılan basit meseleler ile ilgilidir. Kaybolan eşya ve insanların yerini bildirmek ve çeşitli iş ve kişiler hakkında malûmat edinmek gibi. Bu sistem sanatın en basit ve en çok kullanılan kısmıdır. İhtiyârât sistemi, yani bir işi yapmak için en müsait zamanı belirlemek. Bunun için ayın 12 haneden hangisinde olduğunu belirlemek gerekir. Ayrıca güneşin durumu ve birbirlerine olan konumlarının da bilinmesi gerekir³²². Doğum günü sistemi ise diğer iki sistemden farklı olarak yeni doğan kişinin mukadderatını, arzın ve gezegenlerin durumuna göre belirlemektir. Bu sistem diğerlerine göre daha zordur³²³.

Astronomiye Dair Olan Bilgiler

Arzın kâinatta bulunduğu mevkiinden geceleyin gökyüzüne bakıldığında binlerce yıldızdan bazılarının kendi aralarında küme halinde olduğu

³¹⁹ Nallino, "Astroloji", 682-683.

³²⁰ N. Tusi, *Sî Fasl*, s. 35-37; Nallino, "Astroloji", s. 682-683.

³²¹ Nasr, *Islamic Science*, s. 126-127.

³²² Taşkoprîzâde, *Mevzuatü't-Ulûm*, s. 389.

³²³ Nallino, "Astroloji", s. 683-684.

gözlenir. Gerçekte ise her bir yıldız tek başına bir gökcismidir. Ancak insanlar zamanla semayla olan ilgilerinin neticesinde takım halindeki yıldız kümelerinin duruş ve hareketlerinden manalar çıkarmışlardır. Bazı yıldızları da gruplar ve belli başlı isimler halinde, dünyanın günlük dönüşlerindeki görünüm mevkilerine göre burçlara taksim etmişlerdir. Buna göre güneş etrafında 365 günde tamamlanan bir yıllık dönüş esnasında dünya tespit edilen on iki burçtan ortalama aynı süre içinde geçer. Yani ekliptik dairesi 360° olup arz bu dairede bir senede deveren eder. Her bir burç ekliptik daire-sinde kendisine ait ortalama 30° 'lik bir yer işgal eder. Arz ekvatoru ile ekliptik arasında bulunan $23^\circ 27'$ 'lik açıdan dolayı gündüz ve gece uzunlukları her gün değişmektedir. Ekliptik ve ekvator düzlemleri iki sabit düzlemdir. Bu düzlemlerin birbirlerini kestikleri noktalar gama [γ] ve omega [Ω] işaretleriyle gösterilir. Gama, [γ] güneşin gök ekvatorunun altundan üstüne çıkarken gök ekvatorunu kestiği nokta, omega [Ω] da, güneşin gök ekvatorunun üstünden altına geçerken gök ekvatorunu kestiği noktadır. Bu geçişler sırasıyla 21 Mart ve 22 Eylül tarihlerinde olduklarından gamaya [γ] ilkbahar noktası (İlkbahar ekinoksu), omegaya [Ω] da sonbahar noktası (sonbahar ekinoksu) denir. Bu tarihlerde gündüz ve gece uzunluğu eşittir³²⁴. Astrolojide ise 21 Mart tarihinde, yani güneşin gök ekvatorunun altundan üstüne çıktığı zamanda arzın bulunduğu burca koç (hamel) burcu, altı ay sonra güneşin (22 Eylül tarihinde) gök ekvatorunun üstünden altına geçtiği tarihe de Terazi (Mizan) burcu denilir. Astrolojiye göre burçlar saîd ve habît adı altında iki guruba ayrılır. Saîd gurubu oğlak, kova, balık, koç, boğa ve ikizler, habît gurubu ise yengeç, aslan, başak, terazi, akreb ve yay burcundan oluşmaktadır. Saîd grubu, kış solstistinde yani en uzun gecenin ve ekliptiğin $-23^\circ 27'$ olduğu 22 Aralık'ta oğlak burcu ile başlayıp yaz solstistinde, en uzun gün olan 22 Haziran'a kadar yükselerek sona erer. Bu durum astroloji kitaplarında şu şekilde ifade edilir "Saideler güneşi en yüksek yerine götürür"³²⁵. Yani ekliptiğin $+23^\circ 27'$ olduğu zamana kadar devam eder. Habîta grubu ise en uzun gün ve ekliptiğin $+23^\circ 27'$ olduğu zamanda yengeç burcu ile başlar ve sürekli alçalarak ekliptiğin $-23^\circ 27'$ olduğu 22 Aralık'ta oğlak burcunun başlamasıyla sona erer. Ekliptiğin artı dereceden eksi dereceye düşmesi astrolojide "habitalar da güneşi en aşağı noktaya götürür" diye tarif edilir. Netice olarak saidelerde günler uzar, habitalarda günler kısılır. En uzun gün 19 Haziran'dan 25 Haziran'a kadar devam eder. En uzun gece

³²⁴ Karaali, *Astronomi*, s. 8.

³²⁵ Mustafa İloğlu, *Gizli İlimler Hazinesi*, İstanbul 1972, II, 5.

ise 20 Aralık'tan 26 Aralık'a kadar devam eder. Burçlar güneşin doğup batmalarıyla ters orantılı olduklarından, herhangi bir burcun doğudan doğmasıyla karşılığı olan burç da baudan batar³²⁶. Burçların doğu ufkunda doğduklarında ufukta kalma süresi birbirlerine göre farklıdır. Koç 85, Boğa 93, ikizler 120, yengeç 138, aslan 142, başak 138, terazi 139, akrep 121, yay 138, oğlak 120, kova 97, balık 83 dakika ufukta kalır. Burçların gök ortasında kalma süreleri de ufukta kalma süresinden farklıdır. Oğlak, yengeç, ikizler, yay 2 saat 9'ar dakika, kova, aslan, boğa, akrep, 1 saat 59 dakika, balık başak, koç ve terazi ise 1 saat 52'şer dakika gök ortasında kalırlar³²⁷.

Uğurlu saatin hesaplanabilmesi için öncelikle güneşin o gün hangi burcun hangi derecesinde bulunduğunu bilmek gerekir. Daha sonra ise bulunan yerin enlemine göre istenilen günde güneşin tam olarak saat kaçta doğduğunu tespit etmek gerekir. Ayrıca bazı önemli yıldızlar ile bazı gezegenlerin mevkilerinin de bilinmesi gereklidir³²⁸.

Müneccimbaşılar özellikle padişah ve büyük devlet adamları için yaptıkları zayıçeleri özenli bir şekilde hazırlanıp, hayli süslü ve kenarları altın yaldızlı yaparlardı. Zayıçede yer alan yazılar da kırmızı, siyah, mavi ve yeşil gibi çok renkli olurdu. Bu tablonun içinde yer alan burç, ay, gün ve saat-dakika isimleri daima karşılığı olan kısaltmalar veya rumuzlarla yazılırdı. Rakamlar ve günler için de ebceet hesabına göre karşılığı olan Arap alfabesi harfleriyle yazılırdı.

Zayıçe ve Uğurlu Saatin Hazırlanışı Konular

Devlet adamları gerek devlete ait işlerin gerekse kendilerine ait işlerin yapılmasından önce uğurlu bir saat tespit ettirirlerdi³²⁹. Padişahların cülûs merasimi için uğurlu saat tespit etme işi çok eskiden beri Türk ve Moğol hükümdarları arasında uygulanmakta olan bir adettir³³⁰. Yaygın olan inanca göre uğurlu saatte tahta geçen padişahın uzun ömürlü olacağı ve saltanatının iyi geçeceği sanılırdı. Bu sebeple cülûsun eşref-i saati müneccimler tarafından belirlenir. Teşrifata göre padişah müneccimbaşının tespit ettiği

³²⁶ İloğlu, *Gizli İlimler*, s. 5.

³²⁷ İloğlu, *Gizli İlimler*, s. 5-6.

³²⁸ Halil Ersoylu, "Fal, Fâlnâme ve Fâl-ı Reyhân-ı Cem Sultan", *İslâm Medeniyeti*, V/2, İstanbul 1981, s. 74-75.

³²⁹ D'Ohsson, *Tableau Général*, s. 12; Toderini, *de la Litterature*, I, 170.

³³⁰ Uzünçarşılı, *Saray*, s. 369.

eşref-i saatte Bâbüssaâde önünde kurulan tahta oturtulur ve diğer devlet ricali kendisine biat ederdi³³¹.

Diğer bir uğurlu saat ise padişah'tan sonra en yetkili kişi olan sadrazamın vazifeye tayin edildiği an olan sadaret mührünü alması için hazırlanırdı. Sadrazam'a mühür teslim merasimi için müneccimbaşı ve müneccim-i sâni ayrı zayıçeler hazırlardı³³². Meselâ, Mora valisi iken Şahin Ali Paşa'nın yerine 1786'da sadrazam olarak İstanbul'a davet edilen Koca Yusuf Paşa'ya sadaret mührünün verilmesi için müneccimbaşı ve müneccim-i sâninin tayin ettiği eşref-i saatlerin birisi perşembe günü alaturka beş saat elli bir dakika, diğeri aynı günde saat yediyi dört dakika geçe olarak tespit edilmişti. Yusuf Paşa sadaret kaymakamına gönderdiği tezkirede salı günü Büyük Çekmece'ye ve Çarşamba günü İncirli Çiftliği'ne geleceğini bildirmiş olduğundan hangi saatte mühür alacağını belli olmadığını bildirince durum padişaha arz olunmuş, o da birinci müneccimin zayıçesini kabul etmiş ve telhisin üzerine şu hatt-ı hümayûnunu yazarak "hemen işbu kâimenin iktizasınca yevmî saat 5 dakika 51 de teslim-i mühr-i hümayûn ile hil'at-ı sadâret-i uzmâ iksâsını" emr eylemiştir³³³.

Sadrazamdan sonra gelen devlet büyüklerinin tayinleri için uğurlu saat tespiti işi ise müneccimbaşıya ait değildi. Onlar dilerlerse kendi özel müneccimlerine uğurlu saat tespiti yaptırırlardı³³⁴. Hatta bundan dolayı bazen teşrifat kaleminin belirlediği saat ile tayin edilen kişinin münecciminin belirlediği saat uymadığından dolayı merasimlerde bir kaç saat gecikme ol-maktaydı. Zîstovi Anlaşmasından sonra 1791 yılında Viyana'ya elçi olarak tayin edilen Râtib Efendi, reisülküttaplığa tayin edileceğine dair Sultan III. Selim tarafından bir gece haberdar edilir. Râtib Efendi müneccimine yaptırdığı uğurlu saate bakarak tayin işinin bir gün sonraya kalmasını padişah'tan yakınlığına dayanarak ister. Ancak bu arada dönen entrikalar sebebiyle bu makama bir başkası tayin edilir ve Râtib Efendi açıkta kalır. Ancak

³³¹ Cevdet, *Tarih*, IV, 236-237; Abdülkadir Özcan, "Cülûs", *DİA*, VIII, 108-114.

³³² BOA, Ali Emiri, I. Abdülhamid, nr. 1466, nr. 1180; Sadrazam Kara vezir Seyyid Mehmed Paşa'nın (8 Ş 1193 tarihli olması lazım) sadaret mührünü alması için zayıçe, TSMA, E. 2077/2. Sadrazam Hacı Yeğen Mehmed Paşa'nın sadaret mührü alması için 16 N 1196 tarihli zayıçe, TSMA, E. 2077/3; Uzunçarşılı bu âdetin XVII. asırdan sonra çıktığını söylemektedir, İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1988, I, 119; Şahin Ali Paşa'ya müneccimbaşı tarafından ihtiyar olunan Eşref-i Saatte ve padişah huzurunda sadaret mührü verilmesine dair bkz. Cevdet, *Tarih*, III, 139.

³³³ BOA, Ali Emiri, I. Abdülhamid, nr. 1180.

³³⁴ D'Ohsson, *Tableau Général*, s. 12.

üç sene sonra Sultan III. Selim aynı makamı Râtib Efendi'ye tekrar teklif edince Râtib Efendi bu sefer müneccime sormadan bu teklifi kabul etmiştir³³⁵.

Uğurlu saatte yapılan diğer bazı devlet işleri ise şunlardır:

1825 senesine kadar, her sene Ramazan bayramı ertesinde ve Şevval ayı içinde Baş muhasebe, Büyük rûznâmçe, Anadolu muhasebesi ve diğer makamların tevcihi ve ibkasının yapılması usuldendi. *Şevval Tevcihâtı* denilen bu tayinler sırasında vezirler, rical, kapıcıbaşı, haccgân gibi mansıblar ibkaen veya müceddeden tevcih olunurdu³³⁶. Bu tevcihâtların hil'at giyme merasimi müneccimbaşı tarafından belirlenen uğurlu saatte yapılırdı³³⁷.

Ordunun savaş için hareketi³³⁸ ve donanma-yı hümayûn'un sefer için veya başka sebeplerle denize açılması³³⁹ gibi önemli işlerde zayıç ve uğurlu saat belirlenmesi mutlaka uyulan teşrifat kaidelerindendi. Meselâ 1645 yılında açılan ve gizli tutulan Girit seferinin zayıçesini o sırada müneccimbaşı olan Hüseyin Efendi, Müneccim Hasan Küfrî ile Müneccim Müneccimek Mehmed Efendi yapmıştır³⁴⁰. Başka bir zaman da teçhiz edilen gemilerin alarga edilmesine dair yazılan bir telhis üzerine Sultan II. Mahmud şu hatt-ı hümayûnu yazmıştır. "Benim vezirim, bir vakt-i mes'udda alarga olunmaları için müneccimbaşidan zayıçesi getirip bâdehu icrasına mübaşeret oluna³⁴¹."

Donanma-yı hümayûnun seferden döndükten sonra Haliç'e girmesi ve Yalıköşkü merasimi icrâsında da eşref-i saat tespit edilirdi³⁴². Tersanede yeni yapılan veya tamir gören herhangi bir geminin kontrolü yapıldıktan sonra denize indirilmesi merasiminde de keza eşref-i saate itibar olunması adetti³⁴³.

³³⁵ D'Ohsson, *Tableau Général*, s. 12-13.

³³⁶ Pakalın, *Tarih Deyimleri*, II, 616.

³³⁷ BOA, Hatt-ı Hümayûn, nr. 1753; BOA, Hatt-ı Hümayûn, nr. 1753a.

³³⁸ BOA, Ali Emiri, I. Abdülhamid, nr. 1466; Uzunçarşılı, *Kapıkulu*, I, 366, 367.

³³⁹ BOA, İbnülemin, Hatt-ı Hümayûn, nr. 562; BOA, K. Kepeci, *Teşrifat Defteri*, nr. 676 m1, s. 52; BOA, Hatt-ı Hümayûn, nr. 56678; Mustafa Münif, *Defter-i Teşrifat*, IÜK, TY, 8892, s. 43b, 47b, 48a, 212a; Vâsıf, *Târih*, I, 185; Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 437n3, 441, 441n2.

³⁴⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, II, 144.

³⁴¹ Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 437n3.

³⁴² TSMA, nr. E. 10171; Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 443-443.

³⁴³ Deniz Müzesi Arşivi, Mektûbî Bölümü ikinci kısım, *Tezâkir Defteri*, nr. 11, s. 49; BOA, İbnülemin, Hatt-ı Hümayûn, nr. 561, tarih 1225; Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 490; Karal, *a.g.m.*, s. 204; Cevdet, *Târih*, XII, 103.

Devlete ait çeşitli binaların ve kalelerin temel atma ve açılışları için de eşref-i saat tespiti yapıldı. Meselâ, Baron de Tott, III. Mustafa'nın isteği üzerine Boğaz'da yapacağı kalenin temelini müneccimlerin vereceği saatte atmıştır³⁴⁴. Yine Tophane'de bulunan topçu ocağı kışlasının yanması üzerine 1824'te yeniden yapılmış ve Müneccimbaşı (Mehmed Râkım Efendi) tarafından resm-i küşad için uğurlu bir saat tespit edilmiş ve tespit edilen saat padişaha bildirilip izin alınarak açılış yapılmıştır³⁴⁵. Diğer bir hadise de ise, Alemdar Mustafa Paşa vak'asında meydana gelen olaylarda yanan Bâb-ı Âli binasının tekrar inşası için yine Müneccimbaşı Mehmed Râkım Efendi'nin gösterdiği eşref-i saatte eski arsa üzerine yeni Bâb-ı Âli binasının temeli atılmıştır³⁴⁶. Bunlardan başka top dökülmesinde³⁴⁷, yeni imal edilen topların deneme atışlarının yapılmasında³⁴⁸ ve savaş ilanı³⁴⁹ gibi diğer önemli işlerde de eşref-i saate itibar edilmiştir.

Padişah ve Devlet Ricalinin Özel İşleri İçin

Eşref-i saat, teşrifat kaideleri arasına girdiğinden dolayı padişaha ait hemen her işte eşref-i saat tespit ettirildiği görülmektedir. Meselâ, padişahın yazlığına ve sahilhânesine gitmesi için ayrı ayrı zayıçe yapıldı³⁵⁰. Zayıçe yapılan diğer özel işler ise şunlardır. Sultan düğünü, çocuk doğumu, has ahır atlarının çayıra çıkarılması³⁵¹, padişahın bir yerden bir yere gitmesi³⁵², padişahların yaptırdığı çeşitli müesseselerin temelini atılması vs. Meselâ, Nuruosmaniye Camii temeli müneccimler tarafından seçilen bir eşref-i saatte atılmıştır³⁵³. Sultan Üçüncü Mustafa, yaptırdığı caminin yakınında inşa ettireceği medreseye temel atmak için lazım olan eşref-i saati Müneccimbaşı Fethiyeli Halil Efendi'ye hazırlatmıştır³⁵⁴. Padişahların mutat olarak verdikleri ziyafetlerin gün ve saatlerinin de müneccimbaşı tarafından tespit

³⁴⁴ Baron de Tott, *Türkler ve Tatarlara Dâir Hâtıralar* (Terc. Mehmet R. Uzmen), İstanbul ts. 300-302.

³⁴⁵ Uzunçarşılı, *Kapukulu*, II, 93.

³⁴⁶ Cevdet, *Târih*, IX, 183; Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 254.

³⁴⁷ BOA, Cevdet-Askerî, nr. 23397.

³⁴⁸ BOA, Cevdet-Askerî, nr. 23397.

³⁴⁹ Uzunçarşılı, *Saray*, s. 369.

³⁵⁰ TSMK, H. 512.

³⁵¹ BOA, K. Kepeci, *Teşrifât Defteri*, nr. 677 mükerrer, s.55, 85; Uzunçarşılı, *Saray*, s. 369-370.

³⁵² TSMA, E. 2077/1.

³⁵³ Ö. Lütfi Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmaretî İnşaatı (1550-1557)*, Ankara 1972, I, 50.

³⁵⁴ TSMA, E. 3185/14.

edildiğini, müneccimbaşı tarafından hazırlanan ve fakat tarihi olmayan bir ziyafet zayıçesinden anlamaktayız³⁵⁵ (Bk. Ek 11).

Çeşitli Konularda Hazırlanan Zayıçeler

Yukarıda belirttiğimiz konuların dışında kaynaklarda geçen uğurlu saat belirleme işi köle satın almada, evlenme, yeni elbise giymede, akid düzenlemede, seyahate çıkmada³⁵⁶, doğumda³⁵⁷, kız-erkek nişanlanırken, nikâh kıyılırken, yola çıkılırken, önemli bir memuriyete, işe veya okula başlarken³⁵⁸ de yapılmaktaydı. Son zamanlarda görülen bir eşref-i saat uygulaması da şudur. Mekanik saat imal eden saatçiler, saatlerini, ilk defa tespit ettirdikleri uğurlu bir saatte işletirlerdi³⁵⁹.

Müneccimbaşıdan herhangi bir konuda uğurlu saat istendiği zaman belli bir usûl takip edilirdi. Meselâ, gemi nüzulünde eşref-i saat istenmesi işinde takip edilen usulü Mustafa Münif'in *Defter-i Teşrifat*'ında şu şekilde görmektediriz. "Gemi nüzulünde ibtidâ kapudan paşanın takrir etmesi, müneccimbashının zayıçe irsali, enderûn-ı hümâyûna zâyirçenin takdim olunması, takririn hatt-ı hümâyûn ile müveşşah çıkması, mektûbî odasından zâyirçe mücebince tezkire tahrîr ve zâyirçe ile kapudan paşaya irsâl olunması, an yed-i kapu çukadarı saât pusulası yapması³⁶⁰."

MÜNECCİMBAŞILARA BAĞLI KURUMLAR

Müneccimbashılar, saraydaki görevlerinin yanı sıra İstanbul Rasathanesi, Mekteb-i Fenn-i Nücûm ile İstanbul ve taşradaki muvakkıthanelerin idaresiyle de ilgiliydiler. Muvakkıthaneler, müneccimbashılık müessesinin kurulmasından daha önce de mevcut olup sadece gerektiğinde tayinleri hususunda gerekli imtihanın yapılması için müneccimbashiya bağlı idiler. İstanbul Rasathanesi ise XVI. asrın son çeyreğinde kurulmuş ve on seneye yakın bir süre faaliyet göstermiştir. Rasathanenin bütün masrafları devlet tarafından karşılanmış ve idaresi tamamen Takiyüddin'e ait olmuştur. Ancak bu ilk rasathanenin kısa ömürlü olması ve devletin sonuna kadar bu manada başkaca bir rasathanenin kurulmaması sebebiyle, diğer müneccimbashılardan hiç birisi

³⁵⁵ BOA, Cevdet-Saray, nr. 1873.

³⁵⁶ D'Ohsson, s. 13.

³⁵⁷ Uzunçarşılı, Saray, s. 369.

³⁵⁸ T. S. Sağlam, *Nasıl Okudum* (haz. H. Hatemi, A. Kazancıgil), İstanbul 1991, s. 46.

³⁵⁹ Koçu, "Eşref-i Saat", gös. yer.

³⁶⁰ M. Münif, *Defter-i Teşrifat*, s. 43b.

rasathane idaresinde bulunmamıştır. XIX. asrın ilk yarısında kurulan Mekteb-i Fenn-i Nücûm adlı astronomi mektebi de müneccimbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi tarafından kurulmuş ve vefatına kadar onun tarafından idare olunmuştur.

İstanbul Rasathanesi

Osmanlı Devleti'nde astronomik maksatla kurulan ilk rasathane Takiyüddin-i Râsîd tarafından İstanbul'da açılmış ancak çok kısa bir süre sonra yıkılmıştır. Bundan sonra İstanbul'daki ilk rasathane ise 1868 yılında açılan *Rasathane-i Âmire-i Alâimü'l-cev* adını taşımakta olup daha ziyade bir meteoroloji merkezi mahiyetinde idi. İlk müdürü Fransız M. Coumbary olup Tünel caddesindeydi³⁶¹. Coumbary'nin arkasından rasathaneye müdür olan Salih Zeki Bey'in müsteşar olmasından sonra Kâtip Bedî rasathaneyi Maçka'ya, Topçu Mektebi'nin karşısındaki bahçe içinde bulunan Coumbary'nin ve telgrafhaneden Emile Lecoin'in sismografi istasyonlarının yanına taşımıştır. 31 Mart Vak'ası'nda buranın tahribi üzerine sağlam kalan aletler Kabataş Lisesi'ne nakledilmiştir. Daha sonra Darüşşafaka kongresinde Salih Zeki rasathane direktörlüğünü Fatih (Gökmen) Bey'e vermiş, o da İcadiye Tepesi'nde rasathanenin kurulmasını temin etmiştir. Osmanlı Devletinde astronomik manadaki kurulan ilk rasathane bu olmuştur³⁶².

Takiyüddin-i Râsîd ve İstanbul Rasathanesi

Takiyüddin-i Râsîd Suriye, Mısır gibi Arap diyarlarında önemli hocalardan ders görmüştür³⁶³. Tahsilini tamamladıktan sonra bir süre müderrislik ve kadılık yapmış ve bu arada astronomi çalışmalarında ve rasat faaliyetlerinde bulunmuştur³⁶⁴. Mısır'da iken Ali Kuşçu'nun, Gıyaseddin Cemşid'in ve Kadızâde el-Rûmî'nin kitapları üzerinde çalışmıştır³⁶⁵. Bu arada, (Kahire yakınlarındaki) Tenis'te³⁶⁶ kadı iken kırk arşın (25 metre) derinliğinde bir rasat kuyusu kazdırarak bazı yıldızları gündüz gözlemeye çalışmıştır³⁶⁷. Ancak pek fayda görmediği için bundan vazgeçen³⁶⁸ Takiyüddin-i Râsîd, Mısır ve

³⁶¹ N. Gökdoğan, "Türk Astronomi Tarihine Bir Bakış", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 469, s. 473.

³⁶² Salim Aydı, "Kandilli Rasathanesi", *DİA*, XXIV, s. 301-303.

³⁶³ R. Şeşen, "Meşhur Osmanlı Astronomu Takiyüddin El-Râsîd'in Soyuna Üzerine", *Erdem*, IV/10, Ocak 1988, s. 165-171.

³⁶⁴ Atâî, s. 286.

³⁶⁵ Takiyüddin-i Râsîd, *Reyhânetü'r-ruh*, Kandilli Rasathânesi Ktp., nr. 51.

³⁶⁶ Tenis: Mısır'da bir köy, Ali Cevad, *Tarih ve Coğrafya Lügatı*, İstanbul 1313, s. 321.

³⁶⁷ S. Tekeli, "Takiyüddin", *Türk Ansiklopedisi*, XXX, 357.

³⁶⁸ S. Tekeli, "Meçhul Bir Yazarın İstanbul Rasathanesinin Aletlerinin Tasvirini Veren Alât-ı Rasadiye li-Zic-i Şehinşahiye Adlı Makalesi", *Araştırma*, Ankara 1963, I, 78.

Filistin gibi kadılık yaptığı yerlerde de çalışmalarına devam ederek, matematik ve astronomiye dair çeşitli eserler yazmıştır³⁶⁹.

Takiyüddin-i Râsîd, 1570 yılında İstanbul'a gelmiş ve Hoca Sadettin Efendi ve Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa ile yakın dostluk kurmuş ve onların vesilesiyle Mustafa b. Ali el-Muvakkıt'ın vefatıyla 1571'de yerine müneccimbaşı olmuştur³⁷⁰. Bu arada yeni tahta geçen III. Murad'a Hoca Sadettin Efendi tarafından takdim edilmiş ve iltifata mazhar olmuştur. Takiyüddin, Hoca Sadettin Efendi'ye, İslâm dünyasında müneccimler ve muvakkıtlar tarafından kullanılan *Uluğ Bey Zicî*'nin gerçek rasatlarla uyuşmadığını ve takvimcilerin yeni rasatlara ihtiyacı olduğunu bu yüzden zîcteki hataların doğru rasatlar ile düzeltilmesi gereğinden bahsederek onun vasıtasıyla Padişah'a İstanbul'da bir rasathane açılması konusunda bir layiha sunmuştur³⁷¹. Takiyüddin'in teklifini kabul eden III. Murad, tüm masrafları devletten karşılanmak üzere, rasathanenin kurulmasına Takiyüddin'i memur etmiştir. Ayrıca Takiyüddin'e aylık 3000, yıllık da 6000 düka altın maaş ile rasathane masrafı için 10000 altın tahsis etmiştir. Hatta Sultan III. Murad Takiyüddin'e verdiği beratta böyle bir işin atalarından hiç kimseye nasip olmadığını ve bunu yapma şerefının ilk defa kendisine nasip olduğundan dolayı iftihar ettiğini de söylemiştir³⁷². Ayrıca Takiyüddin'e Konya Ereğli kasabasının geliri olan yetmiş bin akçelik zeâmet verilmiştir³⁷³. Böylece Takiyüddin'e, Mısır'da iken ilaveler yapmaya başladığı *Uluğ Bey Zicî*'nin eksik kalan kısımlarını tamamlama fırsatı doğmuştur.

*Dâru'r-rasadi'l-cedîd*³⁷⁴ adı verilen rasathane inşasına 983/1575 yılında başlanmıştır³⁷⁵. Takiyüddin 982/1574 yılında Galata Kulesi'nden bazı aletlerle gözlemlere başlamıştır³⁷⁶. 985/1577 yılından itibaren de kısmen ta-

³⁶⁹ Şeşen, "Takiyüddin'in Soyu...", s. 165.

³⁷⁰ Salih Zeki, *Âsâr-ı Bâkiye*, s. 201.

³⁷¹ Salih Zeki, *Âsâr-ı Bâkiye*, s. 201.

³⁷² J. H. Mordtmann, "Das Observatorium des Taqi ed-din zu Pera", *Der Islam*, XII, 93.

³⁷³ Mordtmann, s. 94.

³⁷⁴ S. Ünver, *İstanbul Rasathanesi*, Ankara 1985, s. 52.

³⁷⁵ BOA, *Mühimme Defteri*, 26 safer 983 (6 Haziran 1575) tarihli, nr. 40, s. 60'ta ki Topçularbaşı Sinan Ağa'ya yazılan hükümde rasathanenin ihtiyacı olan odaları yapması emredilmektedir. Buna göre bu tarihlerde rasathanenin ana inşaatı bitmiş fakat yan inşaatı henüz bitmemiştir. A. Sayılı, "Alauddin Mansur'un İstanbul Rasathanesi Hakkındaki Şiirleri", *Belleten*, XX/79, 1956, s. 414, 466. Atâî ve Salih Zeki rasathane inşasına 987 yılında başladığını yazmaktadırlar. Atâî, s. 286; Salih Zeki, s. 201.

³⁷⁶ Şeşen, "Takiyüddin'in soyu, s. 166.

mamlanmış olan yeni rasathaneden gözlemlerine devam eden³⁷⁷ Takiyüddin ayrıca yeni yaptığı aletlerle rasathanenin güçlendirilmesine çalışır. Hatta bazı hassas rasat aletlerinin imâlî için Mısır'dan ağaç getirtilmiştir³⁷⁸. Takiyüddin yanına aldığı astronomlarla, bir kısım gözlem araçlarını kendisi icat ederken, daha önceden beri bilinen ve önceki İslâm rasathanelerinde kullanılan temel aletleri de yaptırtarak çalışmalarına başlar³⁷⁹. Rasathanenin önce ana binası tamamlanmış ancak bu bina kış aylarında yeterli olmadığından dolayı ek binalar yapılmıştır³⁸⁰. Bundan da rasathanenin peyderpey yapıldığı anlaşılmaktadır. Biri büyük diğeri küçük, iki binadan³⁸¹ müteşekkil olan rasathaneye, çeşitli gözlem aletleri getirilmiş ve bir de kütüphane kurulmuştur³⁸². Padişah, kütüphane oluşturulması için ülkede bulunan ilm-i nücûm, hendese ve hey'et ile ilgili kitapların rasathanede toplanmasını emretti. Buna dair İstanbul Kadısı'na yazılmış bir hükümde, vefat eden Lütfullah Müneccim'in³⁸³ kitaplarının bulunup rasathaneye getirilmesi emredilmiştir³⁸⁴.

Kaynakların hemen hepsi rasathanenin Tophane sırtlarında bir yerde olduğu konusunda müttefiktirler. Ancak tam yeri hususunda farklı görüşler bulunmaktadır³⁸⁵. O dönemde Avusturya elçilik papası olan Stefan Gerlach rasathanenin yeri hakkında, (Kasım 1577) "Sultan Murad Hân-ı Sâlis Kahire" den bir müneccim celb etti. Bu müneccim Galata haricinde Gritti'nin konağı bulunduğu mahalde bir rasathane inşa etti. Bu kule bir kaç kulaç zeminden aşağıda olup genişliği dahi bir kaç kulaç idi"³⁸⁶ demektedir.

Takiyüddin-i Râsîd'ın rasathane yapılmadan önce Galata Kulesi'nden rasatlara başlaması bazı kimselerin rasathane binasıyla bu kuleyi aynı zan netmelerine sebep olmuştur. Bunların başında belki de *Hadikatü'l-cevâmi'* ve *Mecmua-i Tevârih* yazarı Hüseyin Ayvansarayî'nin (ö. 1786) eserlerinde

³⁷⁷ A. Sayılı, "Alauddin Mansur'un...", s. 414, 466.

³⁷⁸ BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 40, s. 169.

³⁷⁹ A. Sayılı, "Rasathane", *İA*, IX, 628, 631.

³⁸⁰ BOA, *Mühimme Defteri*, nr 40, s 60.

³⁸¹ A. Sayılı, "Alauddin Mansur'un...", s. 425.

³⁸² Ünver, *İstanbul Rasathanesi*, s. 43-47; O. N. Ergin, *Maârif*, I-II, 251; Tekeli, "Meçhul Bir Yazarın...", *Araştırma*, I, 78.

³⁸³ BOA, K. Kepeci, *Rûzname*, nr. 1863, s. 131, tarih, 10 Şaban 940; *Rûzname*, nr. 1864, s. 23, tarih, 1 Rebiyülevvel 934.

³⁸⁴ BOA, 12 Safer 986 (20 Nisan 1578), *Mühimme Defteri*, nr. 34, s. 125, hüküm nr. 272.

³⁸⁵ Tayyazâde Ahmed Atâ, *Tarih-i Atâ*, İstanbul 1292-93, I, 81-82.

³⁸⁶ S. Gerlach'tan nakleden, Celal Es'ad (Arseven), *Eski Galata ve Binaları*, İstanbul 1329, s. 16, 90-95.

rasathane hakkında yazdığı yazılar gelmektedir³⁸⁷. Ayvansarayî Galata Kulesi' nin rasathane olarak inşa edildiğini ve Hoca Sadettin Efendi'nin "istihrac-ı rasad olunan devlet az zamanda münkariz olagelmıştır" diye padişaha şikâyet etmesiyle 987 zilhiccesinde yarısına kadar yıktırıldığını ve sadece kulenin kaldığını yazmaktadır³⁸⁸. Ayvansarayî bir başka yerde rasathanenin Tophane' de olduğundan da bahseder ve yıktırılmasının arkasında Hoca Sadettin Efendi'nin bulunduğunu öne sürer³⁸⁹. Mordmann ise rasathanenin Beyoğlu'nda Gritti'nin Ayas Paşa sırtlarındaki konağı bahçesinde olduğunu ve bir kule olmayıp bir kuyudan ibaret olduğunu yazmaktadır³⁹⁰.

Rasathanedeki İlmi Faaliyet ve Personel

Mısır'da ve diğer bazı yerlerde başladığı rasatlarına burada devam etme imkânı bulan Takiyüddin ilk olarak *Uluğ Bey Zîcî*'nin tashih edilmesi çalışmalarına başlamıştır. Bu arada diğer bazı gök hadiseleri de rasat edilmeye çalışılmıştır. Rasathanenin inşası 1577 yılında kısmen tamamlanmış ve hemen sürekli çalışmalara başlanmıştır³⁹¹. Rasathanede sekizi râsîd, dört kâtip ve dört de yardımcı olmak üzere toplam on altı kişi vazife yapmaktaydı³⁹². Zira bazı büyük aletleri dört veya beş kişi ancak kullanabilmekteydi³⁹³.

Takiyüddin'in şahsî gayretleriyle meydana getirilen Osmanlıların bu ilk rasathanesi, devrin Şeyhülislamı Kadızâde Ahmed Şemseddin Efendi tarafından yazılan bir fetva ile yıktırıldı. Şeyhülislam fetvada, rasat işlerinin olduğu her memlekette uğursuzluk olduğunu ve böyle faaliyetlerin devletlerin zararına olacağını iddia etmiştir³⁹⁴. Sultan III. Murad bunun üzerine 22 Ocak 1580 Perşembe³⁹⁵ gecesi Padişah Kaptân-ı Deryâ Kılıç Ali Paşa'ya

³⁸⁷ Ayvansarayî, *Hadika*, II, 57; a. mlf., *Mecmuâ-i Tevârih*, Hz. F. Ç. Derin-V. Çabuk, İst. 1985., s. 310.

³⁸⁸ Ayvansarayî, *Hadika*, II, 57; a. mlf., *Mecmuâ-i Tevârih*, s. 310.

³⁸⁹ Schweiger de rasathanenin yıkılmasına sebep olarak Hoca Sadettin Efendi'yi göstermektedir., Celal Es'ad, *Eski Galata*, s. 95.

³⁹⁰ Ménage, "Osmanlı Tarihçiliğinin Başlangıcı", s. 84.

³⁹¹ İ. Miroğlu, "İstanbul Rasathanesine Ait Belgeler", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, 3(1972), İstanbul, s. 77; Remzi Demir, "İstanbul Rasathanesi'nde Yapılmış olan Gözlemler", *Belleten* C. LVII, 11, s. 161-172.

³⁹² A. Mansur, *Şehinşahnâme*, İÜK, nr. FY 1404, v. 57a.

³⁹³ A. Sayılı, "Alauddin Mansur'un...", s. 424-425.

³⁹⁴ Salih Zeki, *Kâmûs*, V, 342; a. mlf., *Âsâr-ı Bâkiye*, s. 200.

³⁹⁵ Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi ise rasathanenin Safer 988'de yıkıldığını yazmaktadır. Karaçelebizâde Abdülaziz, *Ravzatü'l-Ebrâr*, Bulak 1248, s. 462.

verdiği ferman ile rasathaneyi yıktırmıştır³⁹⁶. Esasen Şeyhülislam'ın rasathaneyi yıktırma sebebi, Takiyüddin'in hamisi Hoca Sadettin Efendiyle arasındaki husumetten ileri gelmiştir³⁹⁷. Rasathanenin yıkılmasıyla Hoca Sadettin Efendi, Padişahın yanındaki itibarlı yerini kaybedecek ve gözden düşecekti³⁹⁸.

Muvakkıthaneler

Muvakkıt, lügatte vakit tayin eden; istilahta ise namaz vakitlerinin belirlenmesinde kullanılan saatleri düzenleyen, bunların ayarlarına ve tamirlerine bakan kişi manasına gelmektedir³⁹⁹. Muvakkıthane ise muvakkıtların çalıştıkları binaya verilen isimdir. Muvakkıthaneler, -bugün birçok caminin müstemilatında da görülebileceği gibi- genellikle cami ve mescitlerin girişinde veya bahçesinde bir-iki oda halinde camiye bağlı olarak inşa edilmiştir⁴⁰⁰. Ayrıca, her İslam şehrinde de bir veya ihtiyaca göre birçok muvakkıthane bulunmaktaydı⁴⁰¹. Buralarda yapılan en önemli faaliyet namaz vakitlerinin çeşitli aletler vasıtasıyla tespit edilmesidir. Namazın, İslâm dinine göre sabah, öğle, ikindi, akşam ve yatsı olmak üzere günde beş defa yapılan sürekli ve günlük bir ibadet olması, vakitlerinin güneşe göre ve hassas olarak zamanında belirlenmesi ihtiyacı, bu kurumu, Osmanlı Devleti'nden önce Emevîler döneminde müesseseleşmeye götürmüştür⁴⁰². Muvakkıtların birinci işi olan namaz vakitlerini tayin etme meselesinden dolayı muvakkıtlara muvakkıt, saatçi veya muvakkıt-ı salât denilmektedir⁴⁰³.

³⁹⁶ Atai, s. 286; *Sicill-i Osmani*, II, 52; Salih Zeki, *Âsâr-ı Bâkiye*, s. 201; Miroğlu, "İstanbul Rasathanesine", s. 77; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III-II, 518.

³⁹⁷ O. N. Ergin, *Maârif*, I-II, 255.

³⁹⁸ Tekeli, "Takiyüddin", *Türk Ansiklopedisi (TA)*, XXX, s. 360; Mehmed Murad, rasathanenin yıkılmasının sebepleri ve neticesi üzerine şu yorumu yapmaktadır: "*Rasathane Sadettin Efendi ile Padişahın arzusu tensibleri semeresi idi. Aleyhinde sarayda çevrilen entrikaya hedef dahi Sadettin Efendi idi. Çünkü bazı ağalar ile kalfalar, belki daha büyük harem erkânı Sadettin Hoca'nın Padişahı üzerinde icrâ ettiği nüfuzu çekemiyorlardı. Lakin Sadettin Hoca'nın aleyhinde çevrilen bu dolap dahi akıbet Sokullu'nun aleyhine döndü. Sokullu'nun aleyhine dönen fatura esasında önce Takiyüddin'e dönmüştür. Mehmed Murad Tarih-i Ebu'l-Faruk, İstanbul 1328, III, 46-47.*"

³⁹⁹ Pakalın, *Tarih Deyimleri*, II, 587.

⁴⁰⁰ A. Sayılı, *The Observatory in Islam*, Ankara 1988, s. 348.

⁴⁰¹ İ. Parmaksızoğlu, "Muvakkıt", *TA*, XXV, 6.

⁴⁰² İbn-i Şaur (1304/1375-6) buranın muvakkıtlığında bulunmuştur. A. Sayılı, *Observatory*, s. 245; E. Behnan Şapolyo, "Muvakkıthaneler", *Önasya*, Ankara 1969, IV, 43, s. 10-11.

⁴⁰³ BOA, Hatt-ı Hümayûn, nr. 15462; Müneccimbaşılığın Sultan Mehmed Saatçısı Hasan'a verilmesine dair ruûs, BOA, A. RSK, 1519-68, 18 Şaban 1060, s. 74.

Osmanlılar İstanbul'un fethine kadar bazı yerleşim merkezlerinde muvakkıthaneler inşa etmişlerse de bugün bunların yerleri ve muvakkıtları hakkında bilgi bulunmamaktadır. 1470 tarihinde inşa edilen Fatih Camii'nin avlusundaki Fatih Camii Muvakkıthanesi İstanbul'da kurulan ilk muvakkıthanedir. 1489 yılındaki bir muhasebe defterine göre muvakkıthanenin Musa adlı muvakkıtı 15 akçe yevmiye almaktaydı¹⁰⁴. Aynı sene Alaaddin adlı Ayasofya Camii muvakkıtına da günde 13 akçe verilmektedir¹⁰⁵. Buralardan sonra, Bayezid Camii Muvakkıthanesi, daha sonra da Yavuz Sultan Selim tarafından inşa ettirilen cami'nin bahçesinde bulunan Sultan Selim Camii Muvakkıthanesi İstanbul'un ilk büyük muvakkıthaneleri olarak asırlar boyu varlıklarını sürdürmüşler ve fonksiyonlarını icra etmişlerdir. Buralarda pek çok meşhur muvakkıt ve müneccim yetişmiştir.

Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'sinde, Bâyezid Câmîi Muvakkıthanesi için "İslâm âleminde ve Avrupalı gemiciler arasında en muteber muvakkıthane" denilmektedir. Evliyâ Çelebi, bunun sebebinin muvakkıthane saatlerinin doğruluğu ve dakiklığı sayesinde olduğunu söyler¹⁰⁶. Bayezid Camii'nin bu önemli mevkii son dönemlere kadar devam etmiştir. Zira 1263/1847 yılında buraya yapılacak bir muvakkıt tayininde Bayezid Camii Muvakkıthanesi için "Câmi-i şerîfi mezkûr selâtin-i 'izâm behçet-makam hazerâtının olup memur mahâlde bulunarak Ramazân-ı Şerifte ve eyyâm-ı meşâhireda mesrûr ve ubûr edenler saatlerin orada ayar eyledikleri cihetle muvakkıtın ziyade ehliyetli bulunması icâb-ı halden görünmüş olduğundan" denilmektedir¹⁰⁷. Yine bu tayine ait belgede, Bayezid Camii muvakkıtına diğerlerinden farklı olarak günde 25 akçe maaş ve iki çift fodula ekmek verildiği yazılmıştır¹⁰⁸. Aynı dönemlerde Tophâne Semtindeki Cihangir Camii muvakkıtının ise sadece üç akçe aldığı¹⁰⁹ göz önüne alınırsa Bayezid Camii Muvakkıthanesi'nin önemi daha da iyi anlaşılabilir. Devrinde ve daha sonra

¹⁰⁴ Ö. Lütfi Barkan, "Fatih Cami ve İmareti Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları", *İFM*, XXII, 1-4, s. 312; A. Süheyl Ünver, *Osmanlı Türkleri İlim Tarihinde Muvakkıthaneler*, Atatürk Konferansları V, 1971-1972'den ayrı basım, Ankara 1975, s. 221; S. Ünver, *Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul 1946, s. 61.

¹⁰⁵ Ö. Lütfi Barkan, "Ayasofya Camii ve Eyüb Türbesinin 1489-1491 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları", *İFM*, 1-4, s. 349.

¹⁰⁶ Ünver, *Osmanlı Türkleri*, s. 229; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, s. 144-5.

¹⁰⁷ BOA, İrade-Dâhiliye, nr. 38050.

¹⁰⁸ BOA, İrade-Dâhiliye, nr. 38050.

¹⁰⁹ BOA, Cevdet-Belediye, nr. 2045.

ları çok önemli bir yere sahip olan diğer bir muvakkıthane de Şehzade Camii Muvakkıthanesi'dir

Kanunî Sultan Süleyman tarafından yaptırılan Süleymaniye Camii ve külliyesinin 1555 tarihli vakfiyesinde muvakkıthane ve muvakkıt ayrı bir bölümde ele alınarak şartları ve maaşı belirlenmiştir. Muvakkıthanelerin Süleymaniye Camii Muvakkıthanesi'nde olduğu gibi vakfiyelerdeki yeri genelde aynı ifadeler ile belirlenmekteydi. Buralarda yazılan şartlar genellikle şu mahiyette olmaktaydı. Muvakkıt ilm-i nücûma yani astronomiye ait bilgilere vâkıf olacak, ezan vakitlerini müezzinlere bildirecek, Cuma ve bayram namazlarında hafızlar ve müezzinler ile birlikte mahfilde hâzır bulunacak ve günde on akçe maaş alacaktır¹¹⁰. Bu uygulama, devletin birçok yerinde, bu ve buna benzer ifadeleri ihtiva eden vakfiyeler ile uzun yıllar aynı şekilde uygulanmış¹¹¹. İstanbul'da câmilerdeki muvakkıtların yanı sıra sarayda da birtakım muvakkıtlar vardı ki bunlar da saray saatlerinin tamiri, bakımı ve padişah ve saray personeline namaz vakitlerinin bildirilmesi gibi işlere bakarlardı¹¹². Topkapı Sarayı'nda halen iki adet güneş saati ve birçok mekanik saat bulunmakta ve sergilenmektedir. Bu saatlerin bazıları saray muvakkıtları tarafından imal edilmişlerdir¹¹³.

Muvakkıtlar, asıl vazifeleri olan namaz vaktini belirleme işini güneş saati, su saati, kum saati ve gnomon gibi saatlerle yapmışlardır¹¹⁴. XVII. yüzyıldan sonra yavaş yavaş yaygınlaşmaya başlayan mekanik saatlerin kullanımının artmasıyla muvakkıtların işi biraz kolaylaşmıştır. Bu saatlerin muvakkıthanelere gelmesiyle muvakkıtların görevleri bu saatlerin ayarını kontrol ve saatleri tamir etmeye dönüşmüştür. Hatta bazı muvakkıtlar saat dahi imal etmişlerdir¹¹⁵.

Muvakkıtlar muvakkıthanelerde yapması gereken işlerinin yanı sıra istenilere astronomi, astroloji ve takvim gibi konularda teorik ve pratik olarak

¹¹⁰ *Süleymaniye Vakfiyesi* (Haz. Kemal Edip Kürkcüoğlu), Ankara 1962, s. 34.

¹¹¹ Meselâ, Sultan Ahmed Camii Muvakkıthanesinin 1022/1613 tarihli vakfiyesinde burada Muvakkıt olacak kimse hakkında "*Evkât-ı ezana âlim ve saat-ı mikata câzım bir muvakkıt*" gibi bir ifade ile muvakkıtta aranılan şartlar belirtilmiştir, Ünver, s. 234.

¹¹² Şapolyo, "Muvakkıthaneler", s. 10.

¹¹³ Wolfgang Meyer, *İstanbul'daki Güneş Saatleri*, İstanbul 1985, s. 65-71, 79-81.

¹¹⁴ İslam'dan önce yapılmış olan saatler namaz vakitlerini belirleme maksadı ile yapılmadığından İslam astronomları güneş saatlerini namaz vakitlerine ve bulundukları yerin konumuna göre tekrar ayarladılar.

¹¹⁵ Muvakkıt Ahmed Dede'nin şakirdinin saat takdiminden dolayı atıyye-i seniyye itâsına dair 30 Şevval 1282 tarihli irade, BOA, İrade-Dahiliyye, nr. 38050.

dersler verirlerdi⁴¹⁶. Bu derslerde, mekanik ve güneş saati gibi vakit tayiniyle ilgili basit aletlerin yapımı da öğretilirdi⁴¹⁷. Bazı muvakkıthaneler, muvakkıtının bilgisine ve imkanına göre dönemin küçük birer rasathanesi veya basit astronomik gözleme merkezi gibi çalışmaktaydı. Astronomi bilgisi geniş ve bu konularda ders veren muvakkıtların etrafında oluşan kimseler ile muvakkıtın talebeleri arasında astronomi konuları tartışılır ve rubu tahtası, usturlab gibi bazı aletlerle basit gözlemler de yapılırdı⁴¹⁸. Astronomiyi iyi bilen bazı muvakkıtların namaz vakitlerinin tespiti yanında astronomi konularında eser verdikleri, astronomi aletleri imal ettikleri ve senelik takvimler hazırladıkları da bilinmektedir⁴¹⁹.

Geniş astronomi bilgisine sahip ve zîcleri kullanmasını bilen bazı muvakkıtlar takvim dahi neşretmişlerdir. Ayrıca birçok muvakkıt Ramazan gelmeden önce imsakiye hazırlar ve bunu muvakkıthanelerin duvarına asarlardı. Muvakkıtlar bunların yanında gerektiğinde ellerindeki aletler ve zîclerin yardımıyla kible tayini işini de yaparlardı⁴²⁰.

Muvakkıtların Tayini ve Muvakkıtlarda Aranılan Şartlar

Muvakkıthaneler doğrudan müneccimbaşılık makamına bağlı olmakla birlikte⁴²¹, gerektiğinde muvakkıthaneye yeni tayin edilecek kişilerin imtihanını müneccimbaşı yapardı⁴²². Muvakkıtlık, vakıfların imamet, hitabet, müezzinlik gibi cihât-ı ilmiye denilen kısmındandı. Bu sebeple muvakkıtlar cihet maaşı alırlar ve tayin edilirlerdi⁴²³. Muvakkıtlık görevi babadan oğula intikal ederdi. Ancak baba "bilâ-veled" yani yerine geçireceği oğlu olmadığı halde veya yerine birisini tayin etmeden vefat ederse yerine müneccimbaşı huzurunda yapılan imtihanı kazanan birisi tayin edilirdi⁴²⁴. Bu işi iyi yapabilecek kimselerden tayin edilen muvakkıtlarda aranan şartlar, hemen her muvakkıthanenin bağlı bulunduğu külliye'nin vakfiyesinde belirtilmiştir⁴²⁵.

⁴¹⁶ Ünver, *Osmanlı Türkleri*, s. 228.

⁴¹⁷ BOA, İrade, Dâhiliye, nr. 38050.

⁴¹⁸ İ. Parmaksızoğlu, "Muvakkıt", *TA*, XXV, 6.

⁴¹⁹ Ünver, *Osmanlı Türkleri*, s. 237, 240, 241.

⁴²⁰ Şapolyo, "Muvakkıthaneler", s. 11.

⁴²¹ A. Sayılı, *Observatory*, s. 315.

⁴²² BOA, Cevdet-Maârif, nr. 3693.

⁴²³ BOA, A. RSK, nr. 1509, s. 60; M. İpşirli, "Cihet", *DİA*, VII, 546-548.

⁴²⁴ BOA, 10 B 1261/1845 tarihli, Cevdet-Belediye, nr. 2045; BOA, Cevdet Maarif Tasnifi nr. 3693; Ünver, *Osmanlı Türkleri*, s. 254.

⁴²⁵ Ünver, *Osmanlı Türkleri*, s. 255.

Muvakkıthanelerde çalışacak muvakkıtlarda aranılan umumi vasıflar şunlardır. Sanat-ı mikata vakıf, yani ibadetlerin zamanlarını, irtifâ alma fenini bilen, muvakkıthaneye ait saatleri gerektiğinde tashih ve doğruluğunu kontrol eden, ezan vakitlerini müezzinlere zamanında bildiren ve bu hizmetine mukabil her ay belirli bir ücret alan kişi muvakkıt olabilirdi⁴²⁶.

Bayezid Camii gibi farklı özelliklere sahip bazı muvakkıthaneler muvakkıt olacak kişilerden duruma göre değişik bazı şartlar da isteyebilmekteydi.

Müneccimbaşı huzurunda yapılan imtihanı kazanan ve gerekli şartlara haiz olan muvakkıtlar ruûs kayıtlarına geçer ve gidecekleri yere tayinleri yapılırdı⁴²⁷. Bazı muvakkıtların bulundukları yerde örfî müddet olan bir yıl kaldıkları ve bu bir yılın sonunda başka yere tayin edildikleri de görülmüştür. Ancak bu uygulamanın ne kadar yaygın olduğu hususunda bilgimiz bulunmamakta ve buna dair şu anda elimizde sadece bir kayıt bulunmaktadır. Muvakkıtların tayini kazasker tarafından yapılır ve tayini ruûs defterlerine kaydolunurdu.

Osmanlı Devleti'nde herhangi bir muvakkıthaneye muvakkıt tayini yapıldığında XIX. asrın sonlarına kadar takip edilen resmî prosedür şu şekildedeydi: Önce boşalan muvakkıtlık makamı için müneccimbaşı huzurunda adaylar imtihan edilirlerdi. İmtihanı kazanan muvakkıt adayı tayin edilmek üzere Divân-ı hümayûn ruûs kalemine kaydedilir. Ayrıca imtihanı kazanan kişi imtihanı kazandığını ve hangi muvakkıthanenin nasıl bir halde iken boşaldığını ve kendi durumunu bildiren, sadrazama hitaben yazdığı bir dilekçe ile divâna müracaat eder. Divân bu muvakkıthanenin son durumu hakkında Evkaf muhasebesi kaleminden bilgi ister. Evkaf muhasebesi kaleminde sabıkî kaydı yazılır. Bu yazı diğerlerinden farklı olarak siyakat ile yazılır. Evkaf muhasebesi tarafından verilen bilgilerden sonra müracaat eden şahsın imtihanı kazandığına dair imtihanı yapan müneccimbaşıdan i'lamı istenir. Müneccimbashının adayın imtihanı kazandığına dair i'lamını vermesiyle müracaat eden şahsın bütün kayıtları bir araya toplanmış olduğundan ve gereken netice alındığından telhisi istenir. Neticede telhisi yazılır ve ne kadar maaş ve hangi şartlar ile tayin edildiğini bildiren bir telhisiyle beratının verilmesi istenir. Böylece muvakkıtın tayini yapılmış ve görevine başlaması için izin verilmiş olur.

⁴²⁶ Ünver, *Osmanlı Türkleri*, s. 254-255; Ünver, "İstanbul Muvakkıthaneleri...", s. 45.

⁴²⁷ BOA, HH, nr. 15462.

Muvakkıtlara, vakfiyelerde belirtildiği gibi XIX. asrın ortalarına kadar on akçe yevmiye ve ayrıca yüz kuruş ev kirası verilmekteydi. XIX. asrın ortalarından itibaren maaşı aynı kalırken ev kirası 200 kuruşa yükseltilmiştir. Bazı muvakkıthanelerde üç, bazılarında da on akçe gibi sembolik bir maaşın son dönemlere kadar devam etmiş olması bu işle uğraşanları ikinci bir işte çalışmaya sevk ettiğinden, asıl vazifeleri bazen aksamıştır¹²⁸.

Muvakkıtlar genellikle zaman tayiniyle ilgili astronomi ve matematik konularına ilgi göstermişlerdir. Bazıları bu konularda eser verebilecek kadar ileri derecede bilgi sahibi olmuşlardır. Bu sebeple muvakkıtların ve muvakkıthanelerin Osmanlı bilim tarihinde önemli bir yeri vardır. Bazı dönemlere ve muvakkıtlara bakarak, muvakkıtlar küçük bir râsıd, muvakkıthaneler de birer zaman tayini rasathanesi olarak düşünülse de muvakkıthanelerin tam bir rasathane olduğu söylenemez¹²⁹.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde mekanik saatlerin artması, özellikle Sultan II. Abdülhamid döneminde saat kulelerinin yapılmaya başlanmasıyla muvakkıtlığa olan alâka biraz azalsa da¹³⁰ halkın muvakkıthanelere olan ilgisi pek azalmamış, muvakkıthane duvarlarına asılan saatlerden¹³¹ saat ayarı ve namaz vakitleri takip edilmiştir. Cumhuriyetin kurulmasıyla ilga edilen müneccimbaşılık (1924) yerine *başmuvakkıtlık* adı altında bir müessese kurulmuştur. *Başmuvakkıt* tarafından idare olunan bu müessese 20 Eylül 1952 yılında kapatılıncaya kadar fonksiyonlarını yerine getirmiştir¹³².

Osmanlı döneminde yapılan muvakkıthanelerin pek çoğunun binası halen mevcut olmasına rağmen içindeki astronomiye ait önemli aletler ve saatler bazı merkezlere toplanmıştır. Bazı muvakkıthanelerde sadece eski büyük saatlerin konulması için yapılmış mermer kaidelerden ve camilerin duvarlarındaki güneş saatlerinden başka iz kalmamıştır. Binalar ise istimlâk ve ilgi-

¹²⁸ BOA, Cevdet-Belediye, nr. 2045; Fatih Muvakkıthanesine ait (901/1496) vakfiyeye göre de günlük 10 akçedir. Ünver, s. 241; E.Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*, İstanbul 1973, III, 358; Süleymaniye vakfiyesinde de muvakkıta günlük on akçe verilmekte idi, *Süleymaniye Vakfiyesi*, s. 34.

¹²⁹ A. Sayılı, *Observatory*, s. 338.

¹³⁰ Parmaksızoğlu, "Muvakkıt", *İstanbul Ansiklopedisi*, XXV, 6.

¹³¹ Meselâ, Eminönü Yeni Cami Muvakkıthanesinin duvarında iki yuvarlak saat bulunmaktaydı ki bu saatlerden birisi alaturka diğeri de alafranga saati göstermekteydi, Şapolyo, *a.g.m.*, s. 10.

¹³² Ünver, *Osmanlı Türkleri*, s. 225.

sizlik yüzünden ya tamamen yıkılmış yahut kalanları da camilere ait birer lojman veya depo olarak kullanılmakta, bazıları ise yıkıntı halinde ya da yıkılmaya terk edilmiş durumdadır¹³³.

İstanbul'daki bazı meşhur muvakkıthanelerin, müneccimbaşların yetişmelerinde önemli bir yeri bulunmaktadır. Zira rasathanelerden başka fiili olarak astronomik çalışma yapılabilen tek müessese muvakkıthanelerdir. Özellikle Yavuz Sultan Selim Camii ile Şehzade Camii muvakkıthanelerinde birçok ünlü muvakkıt ve müneccimbaşı vazife yapmıştır. Sultan Selim Camii'nin ilk muvakkıtlarından Mustafa b. Ali el-Muvakkıt burada uzun müddet vazife yapmıştır. İlk müneccimbashılardan olan Mustafa b. Ali'den dört asır sonra gelen ve aynı zamanda son müneccimbaşı olan Hüseyin Hilmi Efendi (ö. 1924) de Sultan Selim Camii'nde muvakkıtlık yapmış ve o da Mustafa b. Ali gibi "Sultan Selim Camii Muvakkıtı" diye meşhur olmuştur¹³⁴.

Mekteb-i Fenn-i Nücûm

Müneccimbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi ve müneccim-i sâni Sadullah Efendi'nin gayretleriyle kurulan bu mektep, Tanzimat'ın ilanından önce açılan mekteplerdendir¹³⁵. Mekteb-i Fenn-i Nücûm, Mekteb-i Müneccimîn ve Mekteb-i Fünûn-ı Nücûm gibi adlarla bilinen bu mektep, Osmanlı Devleti'nde astronomi eğitimi için açılan ilk ve tek okul olmasından dolayı büyük öneme sahiptir. Ancak çok kısa bir ömrü olması sebebiyle eğitim tarihçilerimizin ilgisinden mahrum kalmıştır. Bu yüzden mektep hakkında Osman Ergin Bey'in *Türkiye Maarif Tarihi* adlı eserinin dışında, vakanüvis tarihlerinde ve diğer maarif tarihlerinde herhangi bir bilgiye rastlayamamaktayız. Osman Ergin Bey'in *Maarif Tarihi*'nde verdiği bilgiler, Başbakanlık

¹³³ İstanbul'daki Muvakkıthanelerle ilgili daha fazla bilgi için bk. Salim Ayduz, "İstanbul'da Zamanın Nabzını Tutan Mekânlar", *İstanbul*, 51 (Eylül 2004), s. 92-98.

¹³⁴ Yusuf b. Ömer es-Saatî, *Sahâif-i Takvim*, TSMK, nr. A. 1960, s. 28a; Kâtip Çelebi, *Fezleke*, II, 367; BOA, A. RSK, *Ruûs Defteri*, nr. 1497/46, s. 23; BOA, A. RSK, *Ruûs Defteri*, nr. 1519/68, s. 74-77; Müneccimek, *el-Makalat-ı Sâliye fi Resm-i Alât-ı Zillîye*, Kandilli Rasathânesi Ktp., nr. 40, s. 32a; S. Ünver, *Osmanlı Türkleri*, s. 250; Naîmâ, *Târih*, III, 74, V, 29; Atâî, 764; *Sicill-i Osmanî*, IV, 154, 377; A. Lütfî, *Târih*, X, 147; Mehmed Sâdık, *İhtisâr-ı'l-Cedveli'l-kebir li Salihî'l-mimari*, Süleymaniye Ktp., Hüsrev Paşa, nr. 232, s. 26b.

¹³⁵ Meşhur *Laland Zic'i*'ni tercüme eden Hüseyin Hüsnü Efendi'nin bu okulun açılışında, Fransızca bilmesi ve bazı Fransızca eserlerden dolayısıyla Fransız İlimler Akademisi ya da Fransız Astronomi Cemiyeti'nden esinlenmiş olması muhtemeldir. Ancak bunun açık bir şekilde ifade edilebilmesi için her iki kuruluşun iyice incelenmesi ve araştırılarak karşılaştırılması gerekmektedir. Özellikle son dönem Osmanlı aydınlarının üye oldukları Fransız Astronomi Cemiyeti, Osmanlı aydınları tarafından iyi bilinmekteydi.

Osmanlı Arşivi'nde bulunan iki tahsisat belgesine dayandığından sınırlı bilgiler ihtiva etmektedir⁴³⁶.

Mektebin Açılışı

Mekteb-i Fenn-i Nücûm'un ne zaman açıldığı tam olarak tespit edilememektedir. Konu ile ilgili (25 Recep 1256) 22 Eylül 1840 tarihli ilk vesikada okulun "müceddeden inşa edildiğinden" bahsedilmekte ve kısa süre içerisinde ileride konu edineceğimiz bir takım faaliyetlerin yapıldığına işaret edilmektedir⁴³⁷. Belgede verilen bilgilere göre mektebin bir sene kadar önce açılmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda, Mektebin tesisinde 3 Kasım 1839 tarihinde ilan edilen Tanzimat Fermanı'nın herhangi bir etkisinin olup olmadığı tam olarak anlaşılamamaktadır. Bununla birlikte, Mekteb-i Fenn-i Nücûm; Osmanlı Devleti'nde, XIX. yüzyılın başlarından itibaren, mühendishâneleri de göz önünde bulunduracak olursak, XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren açılmaya başlayan Tıbbiye gibi Avrupa tarzı mekteplerden sayılabilir. Zira, daha önce de bahsedildiği gibi Mektebin ilk müdürü ve kurucusu olan Hüseyin Hüsnü Efendi'nin kişiliği, Mektebin tesisinde, Fransa Astronomi Cemiyeti'nin veyahut benzer bir kurumun etkisi altında bulunulduğunu göstermektedir.

Mektebin Kuruluş Gayesi

Vesikalardan anlaşıldığı kadarıyla, Mekteb-i Fenn-i Nücûm'a klâsik medrese mezunu kimseler arasından seçilen ve astronomi öğrenmeye talip olan öğrenciler alınmaktaydı. Mektepteki eğitimin süresi tam olarak belli değildir. Talebeler Mekteb-i Fenn-i Nücûm'da takvim yapmayı, Ramazan ayında imsakiye hazırlamayı ve aynı zamanda vakit tayiniyle ilgili astronomi ilimlerini öğrenirlerdi. Nitekim Sadullah Efendi bir belgede "...zabt-ı sinîn-i şuhûr ve ahbâr-ı evkât-ı salât için tahsîl olunmakta olan Fenn-i Nücûmun mebdei ve esası olan rakam-ı takvim istihracı.." şeklinde bir cümle ile kuruluş maksadını ifade etmektedir. Astronomi dersleri yanında ilm-i mîkat adı verilen ve muvakkıtlar tarafından namaz vakitlerinin tayini için kullanılan derslerin verilmesi, mektebin hem devlet işlerinde kullanılacak takvimleri yapmak üzere müneccimleri yetiştirme, hem de camilerin ve şehirlerin muvakkat ihtiyacını karşılamak maksadıyla açılmış olduğunu göstermektedir⁴³⁸.

⁴³⁶ O. N. Ergin, *Maârif*, I-II, 190; N. Gökdoğan, *a.g.m.*, s. 469-475.

⁴³⁷ BOA, İrade-Dâhiliye, tarih 25 B 1256, nr. 1015.

⁴³⁸ BOA, İrade-Dâhiliye, tarih 13 RA 1258, nr. 2826.

Mektebin Yeri

Mekteb-i Fenn-i Nücûm'un müstakil bir binasının olup olmadığı husûsu tam olarak tespit edilememektedir. Özellikle ilk yıllarında dersler müneccimbaşının konağında veyahut ders veren her hocanın kendi evinde yapılmaktaydı. Sadullah Efendi, Müneccimbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi'nin vefaundan sonra, Sadaret'e yazdığı bir arz ile Sultan II. Mahmud'un kendisine hediye ettiği sahilhânenin, varislerinden satın alınarak Mekteb-i Fenn-i Nücûm talebelerine ders yeri olarak tahsis edilmesini aynı zamanda kendisi için bir ev olarak verilmesini istemiştir⁴³⁹. Bu arada arızasında, kirada oturduğundan ve hayli borç içinde bulunduğundan bahseden Sadullah Efendi, Mekteb-i Fenn-i Nücûm talebelerinin derslik bulmakta sıkıntı çektiklerinden de bahsetmiştir. Bunun üzerine yazılan cevapta, sahilhânenin Sultan II. Mahmud tarafından Hüseyin Hüsnü Efendi'ye ihsân-ı şâhâne olarak tahsis edildiği ve tahsis kayıtlarında buranın Tencimhâne olmasına dair bir kaydın bulunmadığı belirtilmiştir. Belgede, Sadullah Efendi'nin sahilhâneyi almaktan maksadının mektep talebelerinin eğitimini orada icra etmek olduğu ve Mekteb-i Fenn-i Nücûm talebelerinin derslik ihtiyacının giderilmesi için Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye binasından bir odanın tahsis edilebileceği, bunun için Hekimbaşıyla görüşmesi gerektiği belirtilmiştir⁴⁴⁰. Talebelere derslik bulma ihtiyacı yanında kendisine de ev bulma sıkıntısında olduğu anlaşılan Sadullah Efendi, bu talebini birkaç kez daha tekrarlamış ise de kendisine müsbet cevap verilmemiştir⁴⁴¹. Ayrıca sahilhânenin 200000 kuruşa satın alındığı ve bunun yarısının Evkaf, diğer yarısının da Maliye hazinesinden karşılandığı belirtilerek tekrar satın almanın çok fazla masraf olacağı, tabiatıyla bunun da mümkün olamayacağı ifade edilmiştir. Mekteb-i Fenn-i Nücûm'un Tıbbiye binasında eğitime devam edip etmediği belirtilmemiştir. Ayrıca Rıza Tahsin Bey'in *Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye* adlı eserinde de konu ile ilgili maalesef herhangi bir bilgi bulunmamaktadır⁴⁴².

Mektepteki Eğitim

Daha önce belirttiğimiz gibi Mekteb-i Fenn-i Nücûm'da takvim yapımı ve vakit tayiniyle ilgili astronomi konularında eğitim verilmektedir. Dönemin diğer okulları gibi Mekteb-i Fenn-i Nücûm'da da beş gün ders, Salı ve Cuma

⁴³⁹ BOA, İrade-Dâhiliye, tarih 13 RA 1258, nr. 2826.

⁴⁴⁰ BOA, İrade-Dâhiliye, tarih 13 RA 1258, nr. 2826.

⁴⁴¹ BOA, İrade-Dâhiliye, tarih 13 RA 1258, nr. 2826.

⁴⁴² Rıza Tahsin, *Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye*, İstanbul 1328.

günleri tatil yapılmaktadır. Müneccimbaşı ve müneccim-i sânidan başka kimlerin ders verdiği vesikalarda belirtilmemekle beraber⁴⁴³, Mekteb-i Fenn-i Nücûm'da başka hocaların da ders verdiği tahmin edilmektedir. Mektepteki talebeler öncelikle takvimlerin nasıl yapıldığını öğrenmekteydiler. Nitekim, Müneccimbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi, mektep ile ilgili ilk belgede öğrencilerin takvim yapma işini kısa sürede öğrendiklerini ve bu süre içerisinde her birinin bir takvim hazırladığını belirtmektedir. Takvim yapımı yanında okulda gösterilen en mühim ders, "ilm-i mikat" adı verilen ve muvakkıtların asli vazifesi olan namaz vakitlerinin tayinidir. Bu derslerin talimi esnasında okutulan kitaplar hususunda herhangi bir bilgi verilmemektedir. Ayrıca ne tür astronomi aletlerinden yararlanıldığı da bilinmemektedir. Mekteb-i Fenn-i Nücûm'da, namaz vakitlerinin hesaplanmasının öğretilmesi ve muvakkıthanelerde görev yapacak kimselerin yetiştirilmesi de hedefleniyordu⁴⁴⁴.

Mektebin Talebeleri

Mekteb-i Fenn-i Nücûm'un pek fazla sayıda talebesi yoktur. Mektebin ilk yılında gelen talebelerin sayısı dörttür. Vesikalarda ismi zikredilen ve kendilerine "şakird" denilen birinci sınıf talebeleri şunlardır. Ahmed Eşref Efendi, Ahmed Muhsin Efendi, Hasan Efendi ve Mehmed Efendi.

Ahmed Eşref Efendi, mektebin *mümeyyiz-i evveli* (sınıf kâtibi ya da hocaların yardımcısı) olup daha sonra müneccimbaşı olan Tarsusîzâde Osman Kâmil Efendi'ye (öl. 1896) ilm-i hey'et, nücûm ve ilm-i mikat dersleri vermiştir. Medrese mezunu olduğu anlaşılan Eşref Efendi'ye yaptığı takvimlerden dolayı İstanbul müderrisliği ruûsu verilmiştir⁴⁴⁵.

Ahmed Muhsin Efendi ise, Mekteb-i Fenn-i Nücûm'un müdürü Müneccimbaşı Seyyid Sadullah Efendi'nin oğludur. Daha önce de bahsedildiği üzere babasının müneccimbaşı olması üzerine, yerine müneccim-i sâni olmak istediye de, Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin Osman Saib'i tayin etmesiyle isteğine kavuşamadı⁴⁴⁶. Bunun üzerine Mekteb-i Fenn-i

⁴⁴³ Müneccimbâşılar ayrıca isteyenlere özel astronomi dersleri de verirlerdi. Müneccimbaşı Mehmed Râkım Efendi'nin takvim yapmayı öğrettiği Seyyid Sadullah Müderrisîzâde b. Abdülkerim b. Şeyh Mustafa el-Ankaravî'nin (öl. 1272/1856) hazırladığı takvimlerin bazıları için bkz. Kandilli Rasathanesi Ktp. nr. 334 ve Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, Ryz. nr. 231.

⁴⁴⁴ O. N. Ergin, *Mâarif*, I-II, 190.

⁴⁴⁵ İstanbul Müftülüğü Şer'iye Sicilleri Arşivi (İMŞSA), Dosya nr. 1155.

⁴⁴⁶ Ahmet Muhsin Efendi ile Osman Saib Efendi'nin müneccim-i sânilîğe atanması mevzu-bahis olduğunda özellikle Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin "*Sâib Efendi'nin malûmat-ı*

Nücûm'a talebe oldu¹¹⁷. Babasının vefatından sonra Osman Saib Efendi müneccimbaşı, Ahmed Muhsin Efendi de müneccim-i sâni olmuştur (2 Ocak 1849). Ahmed Muhsin Efendi, mektebin ilk yılında yaptığı takvimlerden dolayı İstanbul müderrisliği ruûsu ile taltif edilmiştir.

Mektebin üçüncü talebesi Hasan Efendi hakkında bilgi bulunmamaktadır. Eşref ve Muhsin Efendiler ile birlikte yaptığı takvimden dolayı kendisine 500 kuruş atıyye verilmiştir. Ayrıca mektebe devam etmeyen Mehmed Efendi'nin maaşı kendisine eklenmiştir¹¹⁸ (Bk. Ek. 12).

Mektebin son talebesi olan Mehmed Efendi ise, mektebe bir müddet devam etmiş ancak daha sonra derslere gelmeyerek eğitimini yarım bırakmıştır. Diğer talebeler gibi takvim yapmayan Mehmed Efendi'nin maaşı kesilmiş ve derslere karşı lakayt davranmasından dolayı mektepten çıkartılmış, 200 kuruşluk aylığı da Hasan Efendi'nin maaşına zam olarak ilave edilmiştir.

Mektep talebeleri, hazırladıkları takvimleri aynı zamanda mektebin müdürü olan Müneccimbaşı vasıtasıyla Padişah'a sunarak çeşitli hediye ve in'amlar almaktaydılar. Müneccimbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi, "müddet-i kalîle zarfında dört kıta rakam takvimini hesâb ve istihrac eyledikleri", ayrıca "fenn-i merkûmu ta'allüm ve istifadede sa'y ve gayret etmede olduklarını, az vakitte tahsilatları derece-i kemâle vâsıl olmakta olduğunu ve bu makûlelerin bir gûna mukâfât-ı seniyyeye mazhâriyetle mesrûriyetleri bir kat daha şevk ve hâhişlerini mücib olacağını" ifade ederek Sultan Abdülmecid'ten takvim yapan kimseleri ödüllendirmesini istemiştir. Bu arada Müneccimbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi kendisinin de bir gûna maaşı olmadığından ve Müneccim-i sâni Sadullah Efendi'nin de borçlu olduğundan dolayı ümit içinde olduklarını ilave etmiştir. Mektep talebelerine yukarıda bahsettiğimiz şekilde ih-san-ı hümayûn sâdir olurken, müneccimbaşıya yakın bir zamanda evine hırsız girdiği için 15000 kuruş verildiğinden dolayı bu sefer verilmeyeceği, Sadullah Efendi'ye de 4000 kuruş in'am verilmesi kararlaştırılmıştır.

ubbiyeden ziyade fenn-i nücûma mahareti ve Muhsin Efendi'ye vücuha rûçhaniyeti olduğundan hizmet-i mezkûrenin Sâib Efendi'ye ihalesi..." yönündeki tavsiyesi üzerine hareket edilerek Sâib Efendi Tıbbiye muallimliğinden alınarak bu makama getirilmiştir. 22 Zilkâde 1256 tarihli (BOA) İrade-Dâhiliye, nr. 1426.

¹¹⁷ BOA, İrade-Dâhiliye, 7 S 1265, nr. 10288; *Sicill-i Osmanî*, IV, 100; BOA, İrade-Dâhiliye, nr. 1015; nr. 1265, nr. 1426; *SO*, IV, 100; Cevdet, *Târih*, X, 212; A. Lütfi Efendi, *Tarih*, IX, 120.

¹¹⁸ BOA, İrade-Dâhiliye, sene 1258, nr. 2826; BOA, İrade-Dâhiliye, sene 1256, nr. 1015.

Mektebin ilk yılında dört olan talebe sayısı, 1842 yılında altı kişiye kadar çıkmıştır. Bu sene Müneccimbaşı Sadullah Efendi'nin gayretleriyle takvim hazırlayan mektep şakirdlerinin takvimleri yine padişaha sunulmuştur. Konu ile ilgili belgede, daha önce olduğu gibi, Sadullah Efendi 50000 kuruş borcu olduğunu ve ayrıca kirada oturduğunu belirterek, selefi Hüseyin Hüsnü Efendi'nin sahilhânesinin kendisine verilmesini, ayrıca borcunun ödenmesinde yardımcı olunmasını tekrar istemiştir. Ancak sadareten verilen cevapta sahilhânenin verilemeyeceği, borcunun da ödenmesinin mümkün olmadığı belirtilmiş, takvimler için ödenecek ihsanlar ise zikredilmemiştir.

Mektebin Aylık Tahsisatı

Mekteb-i Fenn-i Nücûm'un aylık 5500 kuruş tahsisatı bulunmaktaydı. Maliye hazinesinden her ay düzenli olarak ödenen bu maaşın bir kısmı müneccimbaşıya, diğer kısmı da mektebin talebelerine aitti. Maaşın her ay ödenmekte olduğuna dair elimizde iki belge bulunmaktadır. Bunlardan birincisi 1257 yılı Zilkade ayına⁴⁴⁹, diğeri de 1259 yılının Şubat ayına aittir⁴⁵⁰. Her iki belgede de maaşın daha önceki aylarda düzenli olarak ödendiğine dair sabıki kaydı bulunmaktadır. Cevdet tasnifi Maarif belgeleri arasında bulunan vesikaların her ikisinin başında, Müneccimbaşı Seyyid Sadullah Efendi'nin mührünü taşıyan şu ibareler yer alır "Bâ irâde-i şâhâne Mekteb-i Fenn-i Nücûm'a ve müneccimbaşı dâîlerine Mâliye hazîne-i celîlesinden mâh be mâh i'ta buyrulan beş bin beş yüz kuruşun iş bu bin iki yüz elli dokuz senesi Şubatuna mahsûben bâ hazîne-i merkûme cânibinden i'tasî bâbında emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir". Mekteb-i Fenn-i Nücûm talebelerinin her biri ayda 200 kuruş almaktaydı⁴⁵¹. Bunun yanında müneccimbaşı, müneccim-i sâni ve talebeler derslerde yaptıkları takvimleri zaman zaman padişaha sunmuşlar ve karşılığında bazı isteklerde bulunmuşlardır. Müneccimbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi bir takvim takdimi esnasında verdiği takdirde, bu talebelerin fenn-i nücûm öğrenmede gayretli ve istekli olduklarını, az zamanda mühim mesafe kat ettiklerini belirterek padişahın bu tak-

⁴⁴⁹ Mekteb-i Fünûn-u Nücûm talebelerine ve müneccimbaşılara her ay maliyeden muhasse 5.500 kuruşun verilmesine dair müneccimbaşının takriri, BOA., M. Cevdet, Maârif, tarih 28 Zilkade 1257, nr. 2391; BOA, M. Cevdet, Maârif, tarih 9 Safer 1259, nr. 6665.

⁴⁵⁰ İMŞSA, Dosya nr. 1155.

⁴⁵¹ Aynı yıllarda Mekteb-i Tıbbiye talebelerine aylık 25 kuruş verilmesine bakılırsa Nücûm Mektebi'nin talebelerine verilen bu maaş oldukça yüksek bir maaşdır. *Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye*, s. 23.

vimler karşılığında vereceği ihsan ile talebelerin aşk ve şevklerinin daha da artacağını belirtmeyi ihmal etmemiştir⁴⁵². Talebelerin bu istekleri yerine getirilerek yaptıkları takvimlerden dolayı mükafatlandırılmışlardır. Bu takdimler esnasında mektebin talebeleri yanında hocalarına da ihsanlarda bulunulmuştur. Mektebin ilk açıldığı senelere ait takvim takdiminde Müneccimbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi, Müneccim-i sâni Sadullah Efendi ile mektebin ilk talebelerinden Hasan Efendi'ye birer miktar atıyye, Eşref ve Muhsin Efendi'ye de İstanbul Müderrisliği ruûsu talebinde bulunmuştur. Neticede Sadullah Efendi'ye gösterdiği gayretten dolayı 4000 kuruş, Hasan Efendi'ye yaptığı takvimden dolayı 500 kuruş atıyye verilmiş, Eşref ve Muhsin Efendiler de İstanbul ruûsuna nail olmuşlardır.

Mektebin Kapatılması

Elimizde bulunan sınırlı sayıdaki vesikadan hareketle mektebin kesin açılış tarihini tespit edemediğimiz gibi kapanış tarihini de belirleyememekteyiz. Yaklaşık altı yedi sene kadar eğitime devam eden Mekteb-i Fenn-i Nücûm ile ilgili arşivlerde bulunan son belge 11 Mart 1843 tarihlidir. Bu belge, mektebin aylık tahsisatıyla ilgili olup eğitimin devam etmekte olduğunu göstermektedir. 1880 yılında Müneccimbaşı olan Tarsusizâde Osman Kâmil Bey'in kendi yazdığı hal tercümesinde bulunan bir kayıttta da mektebin 1845 yılından önce mülga olduğu belirtilmektedir. Daha önce de ifade edildiği gibi mektep talebelerinden Ahmed Eşref Efendi, Osman Kâmil Bey'e astronomi dersleri vermiştir. Osman Kâmil Bey, bu husûsu belirtirken, «mülga Mekteb-i Fenn-i Nücûm'un mümeyyiz-i evveli Eşref Efendi» diye ifade etmiştir⁴⁵³.

Elimizdeki belgelerde mektebin kapanma sebepleri hakkında bilgi yoktur. Ancak mektebe çok fazla rağbetin olmaması, müstakil bir binasının bulunmayışı, ya da Müneccimbaşı Sadullah Efendi'nin sürekli istekleri muhtemelen mektebin kapanmasında etkili olmuştur.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin bilim müesseselerinden birisi olan müneccimbaşılık, geniş olmayan kadrosuyla ve pek fazla yaygın olmayan teşkilâtıyla on beşinci asrın sonlarından devletin yıkılışına kadar varlığını

⁴⁵² BOA, İrade-Dâhiliye, tarih 25 B 1256, nr. 1015.

⁴⁵³ İMŞSA, Dosya nr. 1155.

sürdürmüş bir kurumdur. Otuz yedi müneccimbaşının görev yaptığı bu müessesenin başında bulunan müneccimbaşılar, ilmiye sınıfına mensup olup gerek astronomi gerekse diğer alanlarda pek çok kıymetli eserler vermişlerdir. Ayrıca görevleri boyunca her sene düzenli olarak takvim hazırlamışlardır. İstanbul rasathanesinde birtakım astronomi gözlemleri yapılmasına rağmen uzun süreli olamamıştır. Buna rağmen müneccimbaşılarının yetiştirdikleri talebeler ve telif ettikleri eserler sayesinde son derece önemli çalışmalar yaptıkları görülmektedir. Bir yandan İslam tarihinin eserlerini kullanan müneccimler bir yandan da Avrupa'daki astronomi alanındaki yeni faaliyetleri yakından takip etmişlerdir. Bu bağlamda bir astronomi okulu açılmış ancak o da rasathane gibi uzun ömürlü olmamıştır. Müneccimbaşılık müessesesinin hekimbaşılık ve cerrahbaşılık gibi kurumlarla da ilişkisi ele alınarak geniş bir değerlendirilmesinin yapılması, kurumun işleyişinin anlaşılması ve Osmanlı müesseseleri ve medeniyeti tarihindeki yerinin belirlenmesi açısından faydalı olacaktır. Ayrıca kurumun detaylı bir biçimde incelenmesi Osmanlı astronomi ve astroloji tarihinin en iyi şekilde anlaşılması için de faydalı olacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

- "Die Augen auf die Sterne gerichtet", *Der Spiegel*, 16 Mai 1988, nr. 20, s. 168-180.
- Abdurrahman, *Takvîmü't-tâm*, Süleymaniye Ktp. Es'ad Ef. nr. 1978/2.
- Adıvar, Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1982.
- Ahkâm Risalesi*, Millet Ktp, Ali Emiri, ryz. 237.
- Ahkâm-ı sâl 1283*, ts.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, İstanbul 1309, XII, 140.
- Ahmet Lütfi Efendi, *Vak'anüvis' Ahmed Lütfi Efendi Tarihi* (Yay. Haz. M. Aktepe), Ankara 1988.
- Akbulut, A. Ziya, *Not Defteri*, Kandilli Rasathânesi Ktp., nr. 121.
- Akif Mehmed Efendi, *Tarih-i Cülûs-ı Sultan Mustafa-yı Sâlis*, Süleymaniye Ktp., Es'ad Ef. nr. 2108.
- Alaeddin Mansur, *Şehinşahnâme*, İÜK, nr. FY 1404.
- Albayrak, Sadık, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul 1980.
- Ali Cevad, *Tarih ve Coğrafya Lügatı*, İstanbul 1313.

- Ali Kuşçu, *Mir'atü'l-Âlem (Evrenin Aynası): Ali Kuşçu'nun Fethiyye Adlı Eserinin Çevirisi* (çev. Seyyid Ali Paşa; haz. Yavuz Unat), Ankara 2001.
- Ali Seydî Bey, *Teşrifat ve Teşkilatımız*, Tercüman 1001 Temel Eser, nr. 17, İstanbul Ts. Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-ahbâr*, İÜ. Ktp. nr. 5959.
- Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Anılar*, Ankara 1973.
- Mütercim Asım, *Târih*, İstanbul, ts.
- Atsız, N., "Fatih Sultan Mehmed'e Sunulmuş Tarihî Bir Takvim", *İstanbul Enstitüsü Dergisi III*, İstanbul 1957, s. 17-23.
- Atsız, N., *M. Şeyh Ahmed Dede Efendi, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1940.
- Aydüz, Salim, "Abbas Vesim Efendi", *YYOA*, İstanbul 1999, I, 3-4.
- _____, "Hüseyin Hüsnü Efendi", *YYOA*, I, 583-584.
- _____, "İbrahim (Durakpaşazade, Mîr)", *YYOA*, I, 616-617.
- _____, "İslam Medeniyetinde Burçlar ve Yıldızlar", *P Sanat Kültür Antika Dergisi*, İstanbul, Bahar 2003, s. 78-95.
- _____, "İsmail Efendi (Halifezâde Çınarî)", *YYOA*, I, 669.
- _____, "İstanbul'da Zamanın Nabzını Tutan Mekânlar", *İstanbul*, 51 (Eylül 2004), s. 92-98.
- _____, "Kandilli Rasathanesi", *DİA*, XXIV, s. 301-303.
- _____, "Mehmed Çelebi", *YYOA*, İstanbul 1999, II, 119.
- _____, "Mustafa Behçet Efendi", *YYOA*, II, 290-292.
- _____, "Müneccimbaşı Takvimlerinin Tarihi Değeri", *Cogito*, İstanbul, Bahar 2000, s. 132-144.
- _____, "Osman Saib Efendi", *YYOA*, II, 415-416.
- _____, "Takiyüddin Râsîd", *YYOA*, İstanbul 1999, I, 603-605.
- _____, "Uluğ Bey Zîcî'nin Osmanlı Astronomi Çalışmalarındaki Yeri ve Önemi", *Bilig*, Bahar 2003, sayı 25, s. 139-172.
- Ayn Ali Efendi, *Risale-i Vazife-Horan ve Merâtüb-i Bendegân-ı Âl-i Osman*, İstanbul 1280.
- Ayverdi, E. Hakkı, *Osmanlı Mimarîsinde Fatih Devri*, İstanbul 1973.
- Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâ'ü'l-mü'elifîn ve âşârü'l-musannifîn*, İstanbul 1951-55.
- Barkan, Ö. Lütfi, "Ayasofya Camii ve Eyüb Türbesinin 1489-1491 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları", *İFM*, 1-4, s. 349.

- _____, "Fatih Cami ve İmareti Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları", *İFM*, XXII, 1-4, s. 312.
- _____, "H. 933-934 Tarihli Bütçe Cetveli ve Ekleri (İlave: V)", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV, nr. 1-4, İstanbul 1955, s. 314-329.
- _____, *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı (1550-1557)*, Ankara 1972, 1, 50.
- _____, "H. 974-975 (1567-1568) Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. XIX, nr. 1-4, İst, 1960, s. 288.
- Başbuğ, Hayri, "Nevruz", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 34, Şubat 1985, s. 74-79.
- Bayat, Ali Haydar, "Osmanlı İmparatorluğunda Hekimbaşı ve Hekimbaşılık", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul Nisan 1989, sayı. 59, s. 55-56.
- Bayram, Hüseyin, "Beyaz Saray'ın Kırmızı Salonu", *Zaman*, 10 Aralık 1992, s. 12.
- Behçetî İsmail Hakkı, *Merâkîd-i Mû'tebere-i Üsküdar*, Hacı Selim Ağa Ktp. Hüdai Efendi, nr. 1193, s. 38. BOA, A. MKT. MHM, 9/23, 1265. 1. 27.
- BOA, A. RSK, nr. 1571-120; nr. 1497/46; nr. 1519/68; nr. 1553/102; nr. 1571/120; nr. 1509.
- BOA, Ali Emiri, L Abdülhamid, nr. 1180; nr. 1466.
- BOA, Ali Emiri, IV. Mehmed, nr. 11833.
- BOA, Cevdet-Askerî, nr. 23397.
- BOA, Cevdet-Belediye, nr. 2045.
- BOA, Cevdet-Maarif, nr. 41; nr. 192; nr. 195; nr. 1763; nr. 2391; nr. 2541; nr. 3567; nr. 3613; nr. 3693; nr. 4748; nr. 4943; nr. 5236; nr. 5316; nr. 5621; nr. 6325; nr. 6348; nr. 6665; nr. 6999. nr. 7943.
- BOA, Cevdet-Saray, nr. 59; nr. 644; nr. 1873; nr. 6711.
- BOA, D. BŞM, nr. 42470.
- BOA, D. TŞF, nr. 2/62; D. TŞF, nr. 3/21; D. TŞF, nr. 3/70; D. TŞF, nr. 3/94; D. TŞF, nr. 6/31; nr. 7/9; nr. 7/51; nr. 9/39; D. TŞF, nr. 273.
- BOA, Hatt-ı Hümayûn, nr. 1753; nr. 1753a; nr. 15462; nr. 56678.
- BOA, İbnülemin, Hatt-ı Hümayûn, nr. 561; nr. 562.
- BOA, İbnülemin, Maliye, nr. 4922.
- BOA, İbnülemin, Tevcihin, nr. 37.

- BOA, İrade, Dâhiliye, nr. 101; nr. 109; nr. 724; nr. 1015; nr. 1265; nr. 1367; nr. 1426; nr. 2826; 10451; nr.10288; nr 38050.
- BOA, K. Kepeci, Rûzname, nr. 1863; nr. 1864.
- BOA, K. Kepeci, *Tayinat Defteri*, nr. 676 mükerrer 1; nr. 676 mükerrer 2; nr.7237.
- BOA, Kamil Kepeci, *Rûzname*, nr. 1863, s. 131.
- BOA, Maliyeden Müdevver nr. 23; nr. 5586.
- BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 34; nr. 40.
- BOA, *Sicill-i Ahvâl*, nr 4; nr. 47.
- BOA, *Teşrifat Defteri*, nr. 676 Mükerrer 2, Sayfa 16.
- Bouvat, L., "Uluğ Bey", *İA*, XIII, 27.
- Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1342, III, 300.
- Cari Brockelman, *Geschichte Der Arabischen Litteratur*, Leiden 1937, Supplement, II, 637.
- Celal Es'ad (Arseven), *Eski Galata ve Binaları*, İstanbul 1329, 16, 90-95.
- Cengiz Aydın, "Ali Kuşçu", *DİA*, II, 408-410.
- Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul 1997, cilt I-II.
- Cihangirli M. Sâdık Efendi, *Tali'-i Vilâdet-i Cihangirli Mehmed Sâdık Efendi*, Kandilli Rasathanesi Ktp., nr. 324/2.
- Demir, Remzi, "İstanbul Rasathanesi'nde Yapılmış olan Gözlemler", *Belleten* C. LVII, 11, s. 161-172.
- Dizer, Muammer, *Uluğ Bey*, Ankara 1989.
- Dukas, *Bizans Tarihi* (Terc. VL. Mırmıroğlu), İstanbul 1956.
- Dursun, Davut, *Din Bürokrasisi, Yapısı, Konumu ve Gelişimi*, İstanbul 1992.
- Ebuzziyâ Tevfık "Ayâd-ı Müslimîn", *Mecmuâ-i Ebuzziyâ*, Sene 31, Cüz. 136, 18 Rebiyülevvel 1330, s. 229.
- Ergin, O. N., *Türkiye Maârif Tarihi*, İstanbul 1977.
- Ersoylu, Halil, "Fal, Fâlname ve Fâl-ı Reyhân-ı Cem Sultan", *İslâm Medeniyeti*, V/2, İstanbul 1981, s. 69-81.
- Erünsal, İ., *Müneccimbaşı Tarihi*, Tercüman 1001 Temel Eser, nr. 37, İstanbul ts.
- Esrar Dede, *Tezkire-i Esrâr Dede*, Millet Ktp. A. Emiri, Tarih nr. 756.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname*, İstanbul 1314.

- Fatin Gökmen, *Eski Türklerde Hey'et ve Takvim*, İstanbul 1937.
- Fazlhoğlu, İhsan, "Ali Kuşçu'nun el-Muhammediyye fî el-hisâb'ının 'Çift Yanlış' ile Tahlîl' Hesabı Bölümü", *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, 4 (Ekim 2003), s. 135-155.
- _____, "Ali Kuşçu", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, (YYOA), I, 216-218.
- _____, "Kadıẓâde-i Rumî", *DİA*, XXIV, 98-100.
- _____, "Osmanlı Felsefe-Biliminin Arkaplanı: Semerkand Matematik-Astronomi Okulu", *Dîvân İlmi Araştırmalar*, 14 (2003/1), s. 1-66.
- Fehd, Tevfik, "İlm-i Ahkâm-ı Nücûm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (DİA), XXII, s. 124-126.
- _____, "İlm-i Felek", *DİA*, XXII, s. 126-129.
- Fındıklılı İsmet, *Tekmiletü's-Şekâik fî hakk-ı ehli'l-hakâik* (Nşr. Abdülkadir Özcan), İstanbul 1989, V, 69.
- Fikret Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişah Portresi Sultan I Abdülhamid (1774-1789)*, İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2001.
- Gökbilgin, T., "Müneccimbaşı", *İA*, VIII, 801-802.
- Gökdoğan, N., "Türk Astronomi Tarihine Bir Bakış", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 469, s. 473.
- Hafız Hüseyin Ayvansarayî, *Hadikatü'l-cevâmi'*, İstanbul 1281, 1, 206.
- _____, *Mecmuâ-i Tevârih*, Hz. F. Ç. Derin-V. Çabuk, İst. 1985.
- Hartner, W. -P. Kunitzsch, "Mmtakat al-Burudj", *the Encyclopaedia of Islam*, cd-rom Edition v. 1.0, 1999. Koninklijke Brill NV, Leiden, The Netherlands.
- Hatayî Ceylanî, *Tâli-i velâdet-i Sultan Mehmed b. Murâd Hân*, TSMK, nr. Y. 5513.
- Hilmi Hüseyin, *Takvîm-i sâl 1333*, TSMK, Y. 145.
- Hüseyin Hüsni, *Zîc-i Cedîd Tercümesi*, Belediye Ktp. Cevdet, nr. 151, 1b-2a.
- İbn Haldun, *Mukaddime* (Tercüme: Süleyman Uludağ), İstanbul 1982.
- İbrahim Edhem, *Ahkâm-ı sâl*, TSMK, nr. A. 3635, A. 3636.
- İnsanoğlu, E., "Batu Bilimi ve Osmanlı Dünyası: Bir İnceleme Örneği Olarak Modern Astronomi'nin Osmanlı'ya Girişi (1660-1860)", *Belleten*, LVI, Ankara 1992, s.758-759.
- İkdam, 7 Şevval 1321, nr. 3420, sh. 1, sû. 1.

- İloğlu, Mustafa, *Gizli İlimler Hazinesi*, İstanbul 1972, II, 5.
- İnalçık, Halil, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar I*, Ankara 1987, s. 23, 23n106.
- İpşirli, Mehmet, "Bâb-ı Meşihat", *DİA*, IV, 363.
- _____, "Cihet", *DİA*, VII, 546-548.
- İstanbul Müftülüğü Şer'iye Sicilleri Arşivi, Dosya nr 309, nr. 1155.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1986.
- _____, "Türkler", *İA*, XII/II, 258.
- Karaali, Salih, *Genel Astronomi I*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Rektörlük Yayınları, (t.y.).
- Karaçelebizâde Abdülaziz, *Ravzatü'l-Ebrâr*, Bulak 1248.
- Karal, E. Z., "Selim III. Devrinde Osmanlı Bahriyesi Hakkında Vesikalar", *Tarih Vesikaları*, 1/3, s. 203-205.
- Karatay F., *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Katalogu* İstanbul 1961.
- Karatay F., *TSMK, Türkçe Yazmalar Katalogu*, İstanbul 1961.
- Kâtip Çelebi, *Fezleke-i Tarih*, İstanbul 1287.
- _____, *Keşfü'z-zünûn* (Nşr, Ş. Yaltkaya), İstanbul 1943, II, 1930-1931.
- Kehlale, Ö. Rıza, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, Beyrut, ts.
- Kıran ve Zâyiçe Mecmuası, Kandilli Rasathanesi Ktp., nr. 545.
- Koçu, R. E., "Eşref-i Saat", *İstanbul Ansiklopedisi*, IX, 5384.
- Konyalı, İ. H., "Nevruz ve Nevruziyye", *Yeni Asya Gazetesi*, 31 Mayıs 1972, 1 Haziran 1972.
- Krisciunas, Kevin, "The Legacy of Ulugh Beg", *AACAR Bulletin*, V/1, Amherst-Massachusetts, 1992.
- Kutluer, İlhan, "Felek", *DİA*, XVII, 303-306.
- Levend, A. Sırrı, *Dîvân Edebiyatı*, İstanbul 1943.
- Makâmî Süleyman b. Mustafa b. Kemalî, *Cedâvil-i Hareket-i Ta' dilü's-şems*, Kandilli Rasathanesi Ktp., nr. 268/2.
- Mehmed İzzet, "İhtiyârât", *Mahfel Mecmuası*, sayı. 25-26, sene. 1340/1921, s. 8-10.
- Mehmed Râkım Efendi, *Ahkâm-ı sâl*, TSMK, nr. Hazine 499.
- Mehmed Sâdık, *İhtisârü'l-Cedveli'l-kebir li Salihî'l-mimarî*, Süleymaniye Ktp., Hüsrev Paşa, nr. 232.

- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, İstanbul 1308-1316.
- Ménage, V. L., "Osmanlı Tarihçiliğinin Başlangıcı", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1978/9, s. 227-240.
- Mercimek Ahmed, *Kabusnâme* (Tere. A. Özkırmılı), Tercüman 1001 Temel Eser, nr. 36.
- Meyer, Wolfgang, *İstanbul'daki Güneş Saatleri*, İstanbul 1985.
- Miroğlu, İ., "İstanbul Rasathanesine Ait Belgeler", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, 3 (1972), İstanbul, s. 75-82.
- Mordtmann, J. H., "Das Observatorium des Taqi ed-din zu Pera", *Der İslam*, XIII (1913), 82-96.
- Mouredgea d'Ohsson, *Tableau General de l'Empire Ottoman*, Paris 1824.
- Mustafa Münif, *Defter-i Teşrifat*, İÜK, TY, 8892.
- Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukuât*, İstanbul 1327.
- Müneccimbaşı Ahmed Tahir Efendi, *Cedvel-i İbtidâ-i Düstûr-ı Neyyireyn li-Tûl-i Kostantiniyye Muvafık 4 S(afer) sene 1292 (12 Mart 1875)* Kandilli Rasathânesi Ktp., nr 535.
- Müneccimek Mehmed Efendi, *el-Makalât-ı Sâlisefî Resm-i Alât-ı Zillîye*, Kandilli Rasathanesi Ktp., nr. 40.
- _____, *el-Makalat-ı Sâlise fi Resm-i Alât-ı Zillîye*, Kandilli Rasathanesi Ktp., nr. 40.
- Müneccim-i sâni Mehmed Râkım Efendi, *Ahkâm Risalesi*, TSMK, H. 499.
- Müstakimzâde Süleyman Sadettin, *Tuhfe-i Hattatın*, İstanbul 1928.
- Naîmâ, *Târih*, İstanbul 1280.
- Nallino, Carlo A., "Astroloji", (*İA*), I, 682.
- _____, "Astronomi", *İslam Ansiklopedisi*, I, 686.
- Nasiruddin Tusi, *Tercüme-i Si fasl der Ma'rifet-i Takvim* (çev. Ahmed-i Dai), ts.
- Nasr, Seyyed Hossein, *Islamic Science an Illustrated Study*, New Edition, London 1976.
- Nev'îzâde Ataullah Atâî b. Yahya, *Hadâiku'l-hakâik fi tekmileti's-Şekâik* (Nşr. Abdülkadir Özcan), İstanbul 1989, s. 286.
- Osman Turan, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, Ankara 1984.

- Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi* (haz. E. İhsanoğlu ve diğerleri), I-II, İstanbul: IRCICA, 1997.
- Öz, Tahsin, *Fatih Camileri ve Diğer Eserler*, İstanbul, 1991.
- Öz, Tahsin, *İstanbul Camileri*, İstanbul 1987.
- Abdülkadir Özcan, "Fatih'in Teşkilat Kanunnamesi ve Nizam-ı Alem için Kardeş Katli Meselesi", *İÜEF Tarih Dergisi*, 33 (1980-1), İstanbul 1982, 7-56
- _____, "Cülûs", *DİA*, VIII, 108-114.
- Özege, Seyfettin, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Katalogu*, I-V, İstanbul 1971.
- M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993.
- Parmaksızoğlu, İ., "Muvakkıt", *İstanbul Ansiklopedisi*, XXV, 6.
- Raşid Mehmed Efendi, *Tarih*, (1701-1134/1660-1722), İstanbul 1281-1282.
- Reşat E. Koçu, "Ahmed Dede", *İstanbul Ansiklopedisi*, I, 223.
- Rıza Tahsin, *Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye*, İstanbul 1328.
- Ruska, J., "Zayırce", *İA*, XIII, s. 476-477.
- Sağlam, T.S., *Nasıl Okudum* (haz. H. Matemi, A. Kazancıgil), İstanbul 1991.
- Sahillioğlu, Halil, 1524-1525 "Osmanlı Bütçesi", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, aynı sayı, s. 444.
- Salih Zeki, *Âsâr-ı Bâkiye*, İstanbul. 1326, I, 133-139.
- _____, *Kâmûs-ı Riyaziyyât*, İstanbul 1315, I, 315-318.
- Salim, *Sâlim Tezkiresi*, İstanbul 1897.
- Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, İstanbul 1334.
- Sayılı, Aydın, "Rasathane", *İA*, IX, 628, 631.
- _____, "Alauddin Mansur'un İstanbul Rasathanesi Hakkındaki Şiirleri", *Belleken*, XX/79, 1956, s. 414-466.
- _____, *The Observatory in Islam*, Ankara 1988.
- Seyyid İsmail Belig, *Tuhfetü'l-Âsâr*, İÜK, TY, 1182.
- Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Tarih*, İstanbul 1928.
- Solakzâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solakzâde Tarihi* (Haz. V. Çabuk), Ankara 1989.
- Süheyl Ünver Kitaplığı, Süleymaniye Ktp., nr. Dosya 174.

- Süleyman Sûdî Efendi, Tabakât-ı Müneccimîn* (haz. Salim Aydüz), İstanbul: Fatih Üniversitesi Yayınları, 2005.
- Süleymaniye Vakfiyesi* (Haz. Kemal Edip Kürkçüoğlu), Ankara 1962.
- Şapolyo, E. Behnan, "Muvakkıthaneler", *Önasya*, Ankara 1969, IV, 43, s. 10-11.
- Şemdanizâde Fındıklılı Süleyman, *Târih* (Nşr. M. Aktepe), İstanbul 1980, IIB, 89.
- Semseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 1989.
- Şener, H. İbrahim, "Eşref-i Sâat", *DİA*, XI, 476.
- Şeşen, R., "Meşhur Osmanlı Astronomu Takiyüddin El-Râsîd'in Soyu Üzerine", *Erdem*, IV/10, Ocak 1988, s. 165-171.
- Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyîu'l-Fuzalâ* (Nşr. Abdülkadir Özcan), İstanbul 1989, I, 672.
- Tabakoglu, Ahmet, "XVII ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, Cilt. 41, sayı: 1-4, İstanbul 1985, s. 389-414.
- Tacizâde Tuğrayî Cafer Çelebi, *Mahrûse-i İstanbul Fetihnamesi*, İstanbul 1331.
- Takiyüddin-i Râsîd, *Reyhânetü'r-ruh*, Kandilli Rasathânesi Ktp., nr. 51.
- Takvîm ve Ahkâmü'n-nücûm*, TSMK, nr. B. 311.
- Takvîm*, Kandilli Rasathanesi, Ktp., nr. 183.
- Takvîm-i Vekâyî*, Defa. 44, Sene. 13 Cemaziyelâhır 1248, sayfa, 1, sütun. 2; 6 Receb 1248, (29 Kasım 1832), nr. 46, s. 3, st. 2; 21 Şubat 1282, defa 835, s. 3, sütun 3; Sene 25 rebiyülevvel 1282, Defa 812, sayfa, 1 sütun 1; 13 Şubat 1283, defa 873, s. 4, sütun 3; 5 Mart 1283, defa 875, s. 4, sütun 3; 10

Resim 1 - Müneccimbaşı Tarsusîzâde Osman Kâmil Efendi'nin (ö. 1896) İstanbul/Yahya Efendi Dergahı Haziresindeki mezar taşı.

Resim 2 - Müneccimbaşı Mustafa Asım Bey (ö. 1901).

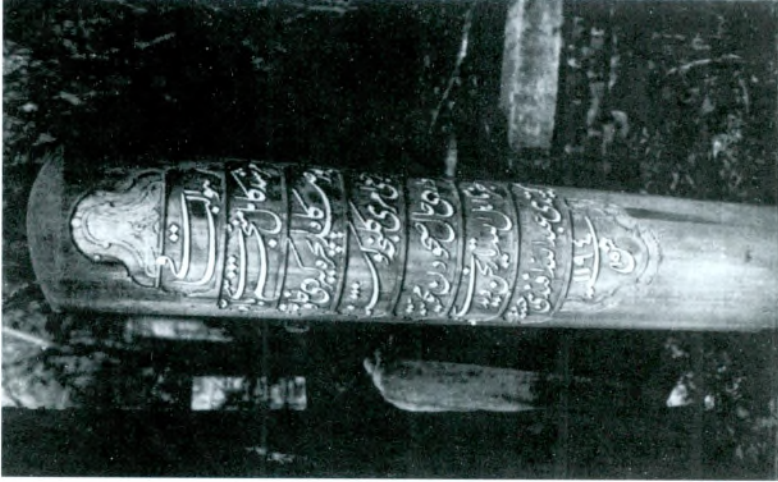
Resim 3 - Mustafa Asım Bey'in (ö. 1901) İstanbul/Eyüp semtindeki mezar taşı.

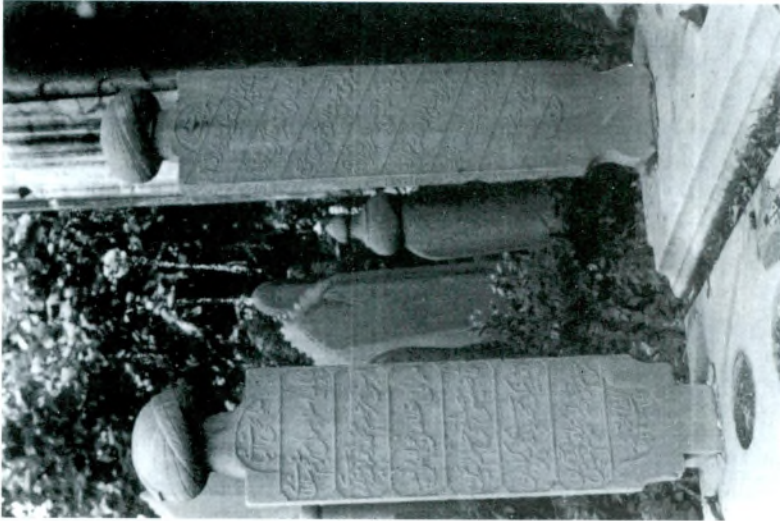
Resim 5 - Müneccimbaşı Mehmet Sâdık Efendi'nin (ö. 812) İstanbul/Karacaahmed Mezarlığındaki mezar taşı.

شمع در دردم
 یار کند فلک بخیم از ترس از دست ایمن و حکیم (خبر و یاری)
 فی کون واقع بود از حضرت فلان حضرت از دست سوزنی
 عید گشت از دلی زلف خود صادر از علم خویش فنا بخود
 ما حاصل از دلی از بعض ملات کرد در صورت مغز و
 خلاصه نه سوره منور ای نه فاداحمد از علم
 خود من است از بعضی از خود در کونون از بعضی
 حسب الطهر عید گشت از دلی از فلان ملات
 در حق خود خویش ما هزار فاد صفت خاصه از علم و اراد
 معنی از دلی و عرض از بعضی از بعضی از دلی

Resim 4 - Vefat eden müneccimbaşı Musazâde Ubeydullah Efendi
(ö. 1782) yerine Mehmed Sadık Efendi'nin tayin edilmesine dair
Sultan I. Abdülhamid'in Hatt-ı Hümayunu
(BOA, M. Cevdet-Maarif, nr. 3567).

Resim 7 - Müneccimbaşı Abdullah Efendi'nin (ö. 1780) İstanbul/Karacaahmed Mezarlığındaki mezar taşı.

Resim 6 - Müneccimbaşı Mehmed Râkım Efendi'nin (ö. 1825) ve oğlu Hüsameddin Efendi'nin Bayezid Camii hazinesindeki mezar taşı.

Resim 8 - Münecimbaşı Hüseyin Nureddin Bey'in (ö. 1903) İstanbul/Yahya Efendi Dergahı Haziresindeki mezar taşı.

مضمون
 منہ مانتو اولیٰ ذی صوفی ادبی نیک سنی عربی دین بری غیر و بیضایم استخارجین
 خطابی نمايان اولیٰ ذی سنی حسن قوی کون خدمت در پدید ما خدا ایا رب نامی
 اولیٰ ذی سنی نامی نیک افندی به معنی اسلوب احسان و علم بر طای خاصه
 مصطفیٰ ادبی عربی و معنی احسان بود لای ماین مالو شوالا سونم سما ایا رب
 اصغر افندی حیرت کوی اشارت ایا رب اشارت لای موصوفه کوی حیرت ایا رب
 ۷۹

دور نظر ایت حضرت صدر اعظمی
 ذکر اولان مفتشیک دولتو عثمانی صدر اعظم اصغر افندی
 امامت کوی خدمت اولان تدویر العلماء الحنفین حافظ کین ادبی و دین علی محل
 و مستحق اولیٰ ذی توجه و دروسی را در

Resim 9 - Müneccimbaşı Mustafa Zeki Efendi'nin (ö. 1734) azledilip yerine Ahmed Efendi b. Hüseyin'in (ö. 1746) tayin edilmesine dair ruus kaydı (BOA, A. RSK, nr. 1571/120, s. 32).

Resim 10 - Müneccimbaşı Fethiyeli Halil Efendi'nin (ö. 1772) her sene nevrüzda kendisine ödenen 6000 akçalık nevrüziyesinin ödenmesine dair arz ve buyruldu (BOA, D.TŞF. nr. 3/70).

بلطف الله الملك المتعال شهرشوال میا من اشنما عقبنده مکادم بهیه تاجدار بلرزن شرف
خدمت صدارت عظمی ایله منشرق و بکام اولون قولری ترتیب ایدر کلدکلری ضیافته رغبت
ایلله ترفع قدر و منزلت بوردلوق عادت حسنه پادشاهانه اولدیفجینه بناء منجتم باشی افندی
قوللرندن ترتیب ضیافت ایچون بریوم مبارک اخباری استخبار اولدوقن اشبو شهر
شوال المکرمک اونجی صالی کونی بوم سعد و مبارک اولدیفنی استخراج و اشعار
ضمنده بوصوله سنی طرف چاکری به ارسال المکمله مرفوع رکاب کامیاب خسروانه لری
قلمشدر معلوم غنایت مرسوم خدیوانه لری بوردلوقن ان شاء الله الملك الودود اشبو
صالی کونی ضیافت ترتیبه امرها بونلری و رودایدرابه امر و فرمان حفرت من لالو مکردر

ان شاء الله تعالی اشبو شهرشوال المکرمک اونجی صالی کونی نصیم دلنا
ضیافت هماورد ایچون نایب و سعد و مبارک وقت شریف المکمله
اخبار اولونوب خاچکای درد و لذتینه رویمال قلمور

2

Resim 12 - Mekteb-i Fenn-i Nücum hocalarından Müneccem-i Sani Sadullah Efendi'nin (ö.1848) Mekteb-i Fenn-i Nücum'un faaliyetleri ve talebeleri ile ilgili bir irade (BOA, İrade-Dahiliye, nr. 1015).

İZMİR EFRENÇ GÜMRÜĞÜ'NE AİT BİR İRAD DEFTERİ'NİN ANALİZİ VE TİCARETE İLİŞKİN SONUÇLARI* (1797-1799)

ABDULLAH MESUD KÜÇÜKKALAY

1. Giriş

Osmanlı ekonomisi ve ticareti bağlamında yapılan birçok araştırmada 18. yüzyılın daha az incelendiği bilinmektedir. Yapılan çalışmaların çoğunluğu ya klasik dönem ya da 19. yüzyıla başlayan çöküş dönemi etrafında yoğunlaşmaktadır. Bunun nedeni konusunda kimi Osmanlı tarihçileri değişik yorumlarda bulunmaktadırlar. Örneğin K. Karpas bu durumu, söz konusu dönemin bir geçiş (dönüşüm) dönemi olmasına bağlarken, S. Faroqi bu yüzyıla ilişkin olarak sorulabilecek soruların zihinlerde henüz netleşmediği ve kaynakların yeterince bol olmasına rağmen dönemin bir dağılma devri olarak algılandığı için araştırmacıların genellikle ilgi alanı dışında tutulduğu noktasına vurgu yapmaktadır¹. Bu çalışmanın ilk amacı dönemin araştırılmasındaki bu eksikliğin giderilmesine katkı yapmaktır. İkinci amaç, Osmanlı iktisat tarihi üzerinde çalışan araştırmacılara arşivde yer alan bir defterdeki bilgileri sistematik ve kullanılabilir bir şekilde sunmak ve dönemin İzmir'i bağlamında, İzmir'in ve Osmanlı'nın ticarî yapısına ışık tutabilmektir.

Her şeye rağmen araştırmalarını bu yüzyıl üzerinde yoğunlaştıranlar bu yüzyılın ticaret açısından bir dönüşüm yüzyılı olduğu yargısında birleşmektedirler. Stoianovic, K. Karpas, B. McGowan, Paskaleva, D. Panzac, R. Mantran, M. Genç, A. Tabakoğlu gibi araştırmacılar 18. yüzyılın sonlarına

* Bu çalışmanın oluşturulmasında birçok konuda yardımlarını gördüğüm hocam Sayın Dr. Mehmet GENÇ'e ve Yrd. Doç. Dr. Numan ELİBOL'a teşekkürlerimi sunarım.

¹ KARPAT Kemal, "Osmanlı Tarihinin Dönemleri: Yapısal Bir Karşılaştırma Yaklaşımı", *Osmanlı ve Dünya*, (Haz. Kemal Karpas), Ufuk Kitapları, (İstanbul-2000), s. 133-134. FAROQHI Suraiya, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, (Çev. N. Kalaycıoğlu), 3. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul-2000, s. 10.

doğru Osmanlı'nın ticari ortaklarının², ticarete konu olan malların³, ticarî taşımacılığın yapısının, ticarî merkezlerin ve rotaların değiştiği yargısında birleşmekte ve bunun dinamiklerini araştırmaktadırlar⁴. D. Panzac ve M. Kütükoğlu bu yüzyıldaki değişim bağlamında Fransız ve İngiliz gemi taşımacılığının özellikle yüzyılın sonlarına doğru ticarî taşımacılıkta Osmanlı unsurlarını saf dışı etmelerini ve egemenlik kurmalarını öne çıkarırken⁵, C. Issawi bu yüzyıldaki önemli ticarî dönüşümlerden birinin Osmanlı'nın giderek hammadde ihraç eden ve mamûl madde ithal eden bir yapıya dönüşmesi olduğunu düşünmektedir. Issawi'ye göre yüzyılın başında Osmanlı ihracatı mamûl ve hammaddelerden oluşmuş bir durumda iken yüzyılın sonlarına doğru ihracat, artık büyük oranda hammaddeye dayalı hale gelmiştir⁶. R. Kasaba 17. yüzyıl da dahil ederek, 18. yüzyılın klasik dönemin bir uzantısı olduğunu ifade ederken, belki de Osmanlı'daki çöküş

² Nitekim 18. yüzyılın başında Rusya ve Avusturya gibi devletlerin Osmanlı ile ticaretle ve Karadeniz'deki ticari faaliyet üzerinde egemenlikleri söz konusu değilken, yüzyıl boyunca süregelen mücadeleler sonucunda bu durum yavaş yavaş değişmeye başlamıştır. 1718 Pasarofça Anlaşması ile Avusturya, Tuna ağzına kadar gelebilme hakkını elde ederken, Ruslar nihai olarak 1774'den tam 9 yıl sonra 1783'de Karadeniz'de ticaret yapma ve boğazları kullanabilme hakkını elde etmişlerdir. Örneğin 1795-1804 döneminde Belgrad'tan İstanbul'a gelen kervanlarla mal getiren 318 tüccarın %28,30'ü Avusturyalı ve %5,66'sı da Rus'tur. Bkz: KÜÇÜKKALAY A. Mesud - ELİBOL Numan, "Osmanlı İmparatorluğu'na Avrupa'dan Karayolu ile Yapılan İhracatın Değerlendirilmesi:1795-1804", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, IV/1 (2004), 29-54.

³ Nitekim İzmir'e ve İstanbul'a 18. yüzyılın sonlarında gelen malların kayıtlarının tutulduğu, çok sayıda gümrük kayıt defteri bulunmaktadır. Bu defterler incelendiği zaman londrin, saat, dürbün, değirmen, gözlük camı gibi yeni malların Osmanlı'ya gelmeye başladığı, artı olarak kahve, şeker, baharat gibi koloni mallarının da bunlara eklendiği görülür. İzmir için bkz: D HMK 22238, D HMK 22239, D HMK 22249, D HMK 22251, D HMK 22252, D HMK 22253, D HMK 22248, D HMK 22255, D HMK 22256, D HMK 22258, D HMK 22259, D HMK 22257, D HMK 22261, D HMK 22262, D HMK 22264. İstanbul için bkz: D BŞM 6367, D BŞM 6694, D BŞM 7044, D BŞM 7047, D BŞM 7061, D BŞM İGE 17206, D BŞM İGE 23488, D MMK İGE 17207, D MMK İGE 23476, D MMK İGE 23475, D MMK İGE 23514. Ayrıca bkz: KÜÇÜKKALAY A. Mesud, "İzmir Efrenc Gümrüğü Mukataasına Ait 1802-1805 Tarihli 15 Adet Defterin Analizi", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 16, (Güz-2004), 215-223.

⁴ Bu dönüşümler konusunda geniş bilgi için ayrıca bkz: MANTRAN Robert, "18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ticaretin Değişmesi", E.Ü. Edebiyat Fakültesi *Tarih İncelemeleri Dergisi*, III (1987), 159-175.

⁵ PANZAC Daniel, "International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire in the 18th Century", *International Journal of Middle East Studies*, 24, (1992), 193-195 ve 197. KÜTÜKOĞLU Mübahat, "18. Yüzyılda İngiliz ve Fransız Korsanlık Hareketlerinin Akdeniz Ticareti Üzerindeki Etkileri", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 12, (1968), 59.

⁶ ISSAWI Charles, "The Transformation of the Economic Position of Millet in the 19th Century", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, NY, (1982), s. 160.

ve sömürge olma tartışmalarında bir tarih belirtmenin olanaksız olduğundan ve 18. yüzyılın başında kaybedilen toprakların yeniden ele geçirilerek, 1760'lara değin hüküm süren ekonomik iyileşmelerden hareket etmiş olmalıdır⁷. M. Genç 18. yüzyılı savaşlarla bağlantılı olarak ekonomik yükselme ve çöküş olarak iki konjonktürel evreye bölerken, Y. Cezar aynı yargıyı mali verileri esas alarak vurgulamaktadır⁸. 18. yüzyılı M. Genç'in bulgusuna paralel olarak iki konjonktürel evreye bölen bir başka araştırmacı ise B. McGowan'dır. McGowan 1699-1812 döneminin Osmanlı ekonomisi için ayrışım noktasını, II. Katerina'nın Osmanlı ile yaptığı ilk savaş olarak (1768-74) belirlemektedir⁹.

18. yüzyıl, aynı zamanda Avrupa ekonomisinde de önemli değişikliklerle karakterize edilebilir. Akdeniz'den Batı Avrupa uluslarının egemenliğine geçen ekonomik yükselişin öyküsü daha eski tarihleri de kapsamak üzere D. North ve R. Thomas tarafından kurumsal gelişmelerle açıklanırken, Protestan ahlâk ve ekonomik yansımaları (Weber), Rönesans, kapitalist ruh (Sombart), sömürgecilik yoluyla sermaye birikimi (Marks), ticaretin yükselişi ve düşüşü (H. Pirenne), nüfus artışı teorisi (Postan) North ve Thomas'ın teorilerinin yanında değerlendirilmelidir. Bu yüzyılda okyanuslara yerleşen Batı Avrupa ulusları kolonileri için kompradorlar (ki kelimenin ilk kullanılış şekli, aslen Afrikalı olup Avrupalı köle tacirlerine yardım eden kişilere işaret eder) aracılığıyla köle ticareti yapmakta, tüm dünyadan topladıkları hammaddeleri işleyerek yeniden pazarlamaktadırlar. Kendini göstermeye başlayan Sanayi Devrimi, her geçen gün yeni hammadde kaynaklarına ve artan üretimin satılabileceği yeni pazarlara ihtiyaç duymaktadır¹⁰. Tüm

⁷ KASABA Reşat, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, Belge Yayınları, İstanbul-1993, s. 22.

⁸ GENÇ Mehmet, "18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", *Osmanlı'da Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, (İstanbul-2000), s. 211-225. CEZAR Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (18. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul-1986, s. 74-75.

⁹ McGOWAN Bruce, "The Age of Ayans: 1699-1812", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, (Ed. H. İnalcık-D. Quataert), Cambridge Univ. Pres., 1996, s. 639. Aynı çalışmasında McGowan, Karpat'la aynı görüşü paylaşarak âyanların yükselişini ve bunun Osmanlı ekonomik yapısındaki vurgusunu gösterebilmek için çalışmasının ismini "Ayanlar Çağı" olarak koyduğunu ifade etmektedir.

¹⁰ Bu konuda Şevket Pamuk'un saptaması şöyledir: "XIX. yüzyılın başlarından itibaren Sanayi Devrimi, İngiltere'den Kıta Avrupa'sına yayıldı. Fransa, Belçika, Almanya ve diğer Batı Avrupa ülkeleri bir yandan yerli sanayilerini İngiliz mallarının rekabetine karşı korurken, öte yandan da makine kullanan fabrika düzenine geçmeye başladılar. Kısa bir süre sonra da İngiltere ve diğer Batı Avrupa ülkeleri, ucuz tarımsal mallar ve mamul malları için pazar arayışı içinde, dikkatlerini dünyanın geri kalan bölgelerine çevirdiler". PAMUK Şevket, *100 Soruda Osmanlı Türkiye İktisat Tarihi 1500-1914*, Gerçek Yayınevi, İstanbul-1997, s. 153.

Levant'ta Avrupa uluslarının rekabeti kol gezmektedir. Fransa ve İngiltere arasındaki rekabet 19. yüzyılda İngiltere lehine dönecek olmakla birlikte 18. yüzyılda siyasal gelişmelerin ve savaşların etkisi altında konjonktürel olarak seyretme eğilimi içindedir. İspanya Veraset Savaşları (1715), İspanya-Fransa Savaşı (1739-56), Yedi Yıl Savaşları (1756-63), Fransız Devrimi (1789 ve sonrası), ABD Bağımsızlık Savaşı (1775) ve en sonu Napolyon'un Kıta Avrupa'sı Sistemi (kuşatması) ekonomik konjonktürün hangi ulus lehine ya da aleyhine işleyeceğini belirlemektedir. Osmanlı'nın yüzyılın başında ve sonunda Avusturya, İran ve Rusya ile savaşları ise Avrupa için dışsal bir etki niteliğinde pazarlanacak malların miktarında değişikliklere neden olurken, Osmanlı için azalan ticaret, düşen vergi gelirleri, malî kriz ve mal arzının azalması anlamına gelmektedir. Lale Devri, sanayileşme çabaları, Avrupa'ya gönderilen elçiler, Nizam-ı Cedid hareketi kapitalist dünya ekonomisine eklenmenin bir ön hazırlığı mı, yoksa Osmanlı'nın iyi niyetli yenileşme çabaları mı olduğu daha tartışılacağı benzetilmektedir. Her şeye rağmen, 18. yüzyıl Osmanlı ekonomisi, Avusturya, Rusya, Fransa, İngiltere, Prusya ve Lehistan'ın dahil olduğu ince jeostratejik manevralar tarafından belirlenecektir.

Tüm bu ekonomik dönüşüm atmosferi içinde 15 ve 16. yüzyıllarda küçük bir kaza görünümündeki İzmir'in 16. yüzyılın sonlarında başlayan ekonomik yükseliş öyküsü de yapılan çalışmalara rağmen halen net olarak kesinliğe kavuşmuş değildir. Bu çalışmanın bir diğer amacı bu dönüşümlerin etkisini İzmir ticaretinden hareketle ve verilerin izin verdiği ölçüde ortaya koyabilmektir.

2. İzmir'in Ekonomik Yükselişi

İzmir¹¹ kenti tarih sahnesine MÖ. 11. yüzyılda Ionia göçlerinin başlangıcı sırasında çıkmaktadır. MÖ. 11. yüzyılda Hitit İmparatorluğu'nun dağıldığı sırada kurulan İzmir, M.Ö. 7. yüzyılda Frigya Krallığı'ndan Lidya Krallığı'na; M.Ö. 6. yüzyılda Pers İmparatorluğu'na; M.Ö. 4. yüzyılda Büyük İskender'in ölümünden sonra Bergama Yunan Krallığı'na dahil oldu. M.S. 395 yılında Roma ikiye ayrılınca bütün Anadolu gibi Doğu Roma İmparatorluğu'na bağlandı¹². Roma ticaretinin genişlemesi, doğal ve

¹¹ Smyrna, Symyrne, Smirne, Zimirra, Esmira, Asmira, Smire, Lesmire, Lesmir, Le Smirle, Ksmire, İsmira, İsmire, Yezmir ve Yizmir gibi isimlerle de anılmıştır.

¹² DARKOT Besim, "İzmir", *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yayınları, C. 5/2, (1997), s. 1243; TUĞLACI Pars, *Osmanlı Şehirleri*, Milliyet Yayınları, İstanbul-1985, s. 177. Geniş bilgi için

kültürel avantajları olan İzmir'in refah düzeyini artırdı. Fakat vergi toplanadaki iltizam kanunları sermayedarlara hizmet etmiş oluyor ve diğer eyaletler gibi İzmir'in de serveti Roma tarafından sömürülüyordu¹³. 1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra İzmir Türklerin, Doğu Roma'nın, Ceneviz ve Haçlıların egemenliklerinde gitti geldi. 13. yüzyılda Anadolu'da başlayan kaynaşma, yeni ve son sahiplerinin harekete geçmekte olduğunun sinyallerini veriyordu. Türkmen kitlelerin Batı Anadolu'ya doğru olan yoğun göçleri sonucunda 1320'de Aydınolu Mehmed Bey şehirde bulunan Kadifekale ve İç Liman'ın kuzeyinde bulunan Saint Pierre Kale'sini aldı. Bu gelişme sonucunda 1344 yılında Papa II. Clemens'in çabasıyla toplanan Haçlı kuvvetleri Saint Pierre Kalesi'ni geri aldılar ve şehrin iç bölgelerle olan bağlantısı tamamen kesildi. I. Beyazıd'ın 1390'daki Batı Anadolu seferi sırasında şehrin Müslüman olan bölümü Osmanlı idaresine bağlanmasına rağmen 12 yıllık Osmanlı yönetimi 1402 yılında kesintiye uğradı ve 1402'de İzmir'in tamamı Timur'un kontrolüne geçerken Saint Pierre Kalesi temellerine kadar yıkıldı. 1420-25 arasında ise şehir küçük çaplı karışıklıklara sahne oldu¹⁴. 1472-73 yıllarında şehre Venediklilerin saldırısı üzerine Saint Pierre Kalesi yeniden II. Mehmed tarafından inşa edilerek güvenlik sağlandı. Daha sonradan söz konusu bu iki kaleye IV. Mehmed tarafından Sancakburnu Kalesi ilave olundu¹⁵.

N. Ülker, D. Goffman ve F. Syrett'in çalışmaları macera dolu bir tarihe sahip olan İzmir'in 18. yüzyıla kadar küçük bir kaza görünümünde olmasına rağmen, nasıl olup da bu yüzyılda muazzam bir ekonomik/ticarî sıçrama gerçekleştirmiş olabildiğine ışık tutar niteliktedir.

B. McGowan İzmir'in bu yükselişini, bölge yöneticilerinin ve âyanlarının ılımlı yönetimlerine ve İzmir'in İstanbul'a olan yakınlığına bağlar. Bu başkente yakınlık, İzmirli tüccarların yaptığı ödemelerin, Halep gibi kentlerde tüccarların yönetici seçkinlere yaptığı birtakım ödemelerden daha düşük ve makul olmasına, bu da tüccarlar için İzmir'in bir çekim merkezi

ayrıca bkz: CADOUX Cecil J., İlkçağda İzmir, (Çev. Bilge Umar), İletişim Yayınları, İstanbul-2003.

¹³ CANPOLAT Emin, *İzmir: Kuruluşundan Bugüne Kadar*, Pulhan Matbaası, İstanbul-1953, s. 24.

¹⁴ TUĞLACI, s. 177-178.

¹⁵ İzmir'in bir yerleşim merkezi olarak geçirmiş olduğu dönüşümler konusunda ayrıntılı bilgi için bkz: KÜTÜKOĞLU Mübahat, XV. ve XVI. Asırlarda İzmir Kazası'nın Sosyal ve İktisadi Yapısı, İzmir Yayıncılık AŞ., İzmir-2000.

haline gelmesine neden olmuştur¹⁶. D. Goffman, aynı zamanda, şehrin iç dinamiklerindeki gelişmeler (nüfus artışı ve kent ekonomisinin tarımsal üretimden ticarete doğru evrim geçirmesi) ve merkezin bu bölgedeki merkezkaç güçler üzerindeki otorite zayıflaması, daha da önemlisi dünya ticaret rotalarında ve ticaret merkezlerindeki dönüşüme vurgu yapar. Ona göre, dünya ticaretinin yeni biçiminde, ürettiği mallar ve hinterlandının avantajlı konumu nedeniyle ticaret İzmir'e yönelmiştir. İzmir ekonomisi, toplumsal ve ekonomik felaket Batı Anadolu'yu sararken bile gelişme göstermişti¹⁷. H. İnalçık 17. yüzyıldan başlayan ekonomik yükselişi pamuk ve pamuklu ürünlerin ihracatındaki artışa bağlarken, R. Kasaba bu ilişkiyi İzmir'de yerleşen Rum, Ermeni ve Yahudi tüccar gruplarının varlığıyla açıklar¹⁸. S. Faroqi önceleri, provizyonist bakış açısı ile devletin, büyük şehirlerin ve ordunun iâşesini sağlamak amacıyla (ve aynı zamanda belki de bölgesel kendine yeter ekonomik birimler oluşturma amacı ile) İzmir'i ikinci plânda tuttuğu, İstanbul esnafı ve tüccarının bu rakibi bertaraf etme gayreti içinde olduğunu belirtir. Ama sonradan manzara değişmeye başlamıştır. İzmir'in kaçakçılığa uygun olan coğrafi konumu ve devletin artan mali ihtiyacı 1620'lerde pamuk ihracı yasağının kaldırılmasını ve dış ticarete bir çeşit liberalleşmeyi beraberinde getirmiştir. Faroqi'ye göre bölgesel mali kaynakları yöneten yerel güçlerin bu ekonomik dönüşümde merkeze olan baskısını da hesaba katmak gerekmektedir¹⁹. Syrett'e göre ise, yeni ticaret rotalarının keşfi, kadim ticari rekabetin gerileyişi ve Batı Avrupalı tüccarların İzmir'e yerleşmesi şehirde uluslararası bir ticaret hattının kurulmasına yardım etmiştir. Ayrıca İzmir kaliteli pamuk ve yün iplik üretim bölgelerine yakınlığı nedeniyle bu ürünler noktasında dünya ticaretine açılan bir kapı konumuna da gelmiştir²⁰. E. Eldem ve diğer yazarlar ekonomik yükselişin nedenini

¹⁶ McGOWAN, s. 734.

¹⁷ GOFFMAN Daniel, "İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine", *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti, Halep, İzmir, İstanbul*, (Çev. S. Yalçın), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, (İstanbul-2003), s. 95-101. GOFFMAN Daniel, *İzmir ve Levanten Dünya 1550-1650*, (Çev. A. Anadol-N. Kalaycıoğlu), 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul-2000, s. 10-13.

¹⁸ İNALCIK Halil, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", *ODTÜ. Gelişme Dergisi*, 1979-1980 Özel Sayısı, (1980), s. 13. KASABA Reşat, "İzmir", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri: 1800-1914*, (Ed. Ç. Keyder-E. Özveren-D. Quataert), (Çev. G. Ç. Güven), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul-1994, s. 2-3.

¹⁹ FAROQHI, s. 357-358.

²⁰ SYRETT E. Frangakis, "Trade Between Ottoman Empire and Western Europe: The Case of İzmir in the 18th Century", *New Perspectives on Turkey*, V. 2, No. 1, (1988), s. 1-2. Syrett'in görüşleri konusunda çok detaylı bilgi için ayrıca bkz: SYRETT E. Frangakis, *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century (1700-1820)*, Centre for Asia Minor Studies, Athens-1992;

İzmir'in liberal yapısına ve yabancıların varlığına bağlamaktadırlar. Nitekim İzmir, Anadolu ile Avrupa arasındaki rollerin yeniden dağılımı sonucu organik bir şekilde, İstanbul'a ve onun plânlama yönündeki girişimlerine rağmen büyüdü. Halep gibi tarihi bir geçmiş, altyapı ve seçkinler sınıfına sahip değildi ve kimseye borçlu olmadığı gelişimi ile bir Osmanlı "laissez faire" inin olanaklarını temsil ediyordu. Buradan hareketle İzmir'in tek dayanağı İstanbul ve Halep'ten farklı olarak süreklilik arz eden temel unsur yabancılar oldu²¹. N. Ülker'e göre ise, deprem ve doğal afetler bir yana bırakılırsa, İzmir şehrinin coğrafi konumu, Anadolu ve İran'la ticari bağı ve ilişkileri olan Batı Avrupa'nın ticaretle uğraşan ulusları için ideal bir yerdi. İzmir yalnızca Anadolu ve İran'da üretilen ticarî hammaddeleri getiren kervanlar için değil, aynı zamanda yabancı ticaret gemileri için de çok elverişli limanı olan bir şehirdi. Bu nedenle İzmir, kara ve deniz yollarının birleştiği bir liman şehri olarak uluslararası bir üne sahip oldu²². O. Kurmuş, İzmir'in ekonomik yükselişinde azınlıkların rolünün önemli olduğundan hareketle bunların dünya ticaret sermayesi ile Osmanlı ticareti arasında bir aracı olarak bağlantı kurmuş olduklarını ve bu sayede şehrin dünya ticaretine eklenilebildiğini ifade etmektedir²³. Ç. Keyder ve diğer yazarlar liman kentinin bir merkez-çevre ilişkisinin uzamsal ifadesi olarak tanımlanması halinde "modernizasyon", "bağımlılık" ve "sınıf" yaklaşımı şeklinde üç şekilde açıklanabileceğini ifade etmektedirler. Modernleşme teorisi Avrupa ve Asya kentlerinin farklılığından yola çıkarken, bağımlılık yaklaşımı vurguyu, ekonomik boyuta getirerek yapılanma ve sömürü olgularını çözümlemenin ana araçları olarak kullanır. Sınıf yaklaşımında ise yabancıların kentteki varlığı yeni sınıfların biçimlenmesiyle sonuçlanacak kapitalist bir aşılama olarak görülmektedir²⁴. Aşağıdaki Şekil I'de İzmir Kenti'nin 18. yüzyıldaki ekonomik yükselişinin dinamikleri toplu olarak gösterilmektedir.

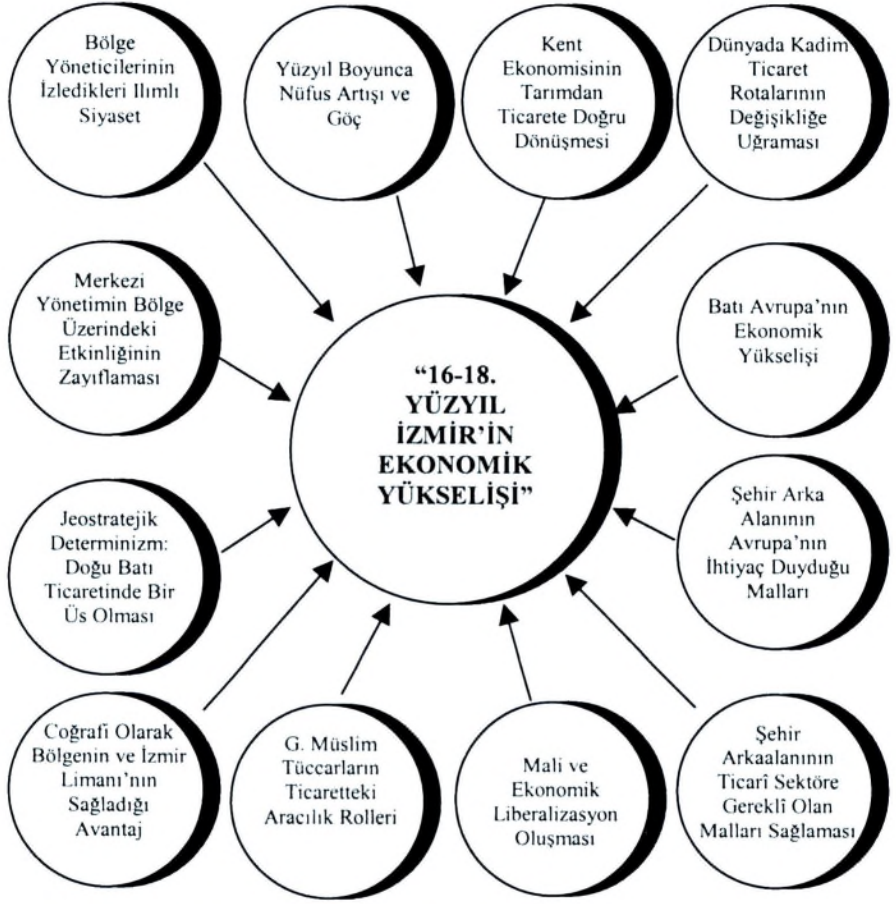
SYRETT E. Frangakis, "Greek Mercantile Activities in the Eastern Mediterranean 1780-1820", *Balkan Studies*, V. 28, No. 1, (1987).

²¹ ELDEM Ethem ve diğer yazarlar *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti, Halep, İzmir, İstanbul*, (Çev. S. Yalçın), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, (İstanbul-2003), s. 231-240.

²² ÜLKER Necmi, "Batılı Gözlemciler Göre 17. Yüzyılın İkinci Yarısı İzmir Şehri ve Ticari Sorunları", İ.Ü. Edebiyat Fak., *Tarih Enstitüsü Dergisi*, (1981-1982), s. 349.

²³ KURMUŞ Orhan, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Savaş Yayınları, Ankara, 1982, s. 18.

²⁴ KEYDER Çağlar ve diğer yazarlar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Liman Kentleri: Bazı Kuramsal ve Tarihsel Perspektifler", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri: 1800-1914*, (Ed. Ç. Keyder-E. Özveren-D. Quataert), (Çev. G. Ç. Güven), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994, s. 122-125.

Grafik I: 18. Yüzyılda İzmir'in Ekonomik Yükselişindeki Dinamikler

İzmir'in ekonomik yükselişinde kısaca özetlenen tüm bu teorilerin haklılık payı vardır ve hepsi bu yükselmeye, değişen oranlarda paylar üstlenmiş olmalıdırlar. Üretimin değişen boyutu ve yapılış şekli, temelde kârlılık ve türevde ise hammadde, insanların değişen ihtiyaçları ve pazarla ilişkili olarak dünya coğrafyasındaki kimi bölge veya şehirlerin avantajlı konuma yükselmelerine neden olmuş olmalıdır.

Böylelikle İzmir, 18. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı'nın Fransa, İngiltere ve diğer uluslarla yaptığı ticaretin büyük bölümünün gerçekleştiği yer olma özelliğini daha da önemlisi mâlî anlamda kavramaya başladığında dünya ekonomisi dönüşüm sürecine girmiş bulunuyordu. 18. yüzyıla kadar, İstanbul'un iâşesi probleminin giderilmesi için, İzmir arka alanının ürettiği ürünlerin İstanbul'a ulaşmasında İzmir'e bir pencere gözüyle bakan İstanbul yönetimi 18. yüzyılda İzmir'in uluslararası ticarete eklenmesini, getirdiği muazzam vergi gelirini de göz önünde bulundurarak, kabul etmek durumunda kahr. Bu yüzyılda merkezin şehre yeni yatırımları olur. Ancak genel ekonomi politikası gereğince de bunlar hiçbir zaman gelişen dünya ticari trendini yakalayabilecek bir boyuta ulaşmaz.

3. Araştırmanın Tanıtımı

İzmir'in ticârî bakımdan yükselişi, gümrüklerinde tutulan defterlerde de görülmektedir. Osmanlı gümrük kayıtlarını oluşturan bu defterler içerdikleri bilgilere göre mufassal, icmâl, teslimat-bakaya, muhasebe, vazife ve ahkâm defterleri olarak birkaç grupta toplanabilir²⁵. Esas konuya geçmeden önce çok kısa olarak bu defterler hakkında bilgi verilmesinde fayda vardır.

Mufassal defterler, gümrük hesaplarının gün be gün tutulduğu defterler olup genel olarak muayyen bazı bilgileri içermekle beraber gümrükten gümrüğe, hatta aynı gümrükte zamanla bazı farklılıklar gösterebilmektedirler. Deniz yoluyla ihraç ve ithalatta yoğunlaşan bu defterler gemi esasına göre, ayrıntılı tüm bilgileri (geliş limanı, kaptanın ismi, tüccarın ismi ve tabiiyeti, gelen/giden mallarla bunlardan alınan resimler gibi) içermektedir. *İcmâl defterleri* ise mufassallardan hazırlanan bir veya birkaç aylık yahut bir yıllık hâsılât ve masrafların icmallerini içermektedir. *Teslimat-bakaya defterleri* gümrüklerde toplanan defterlerin hazineye teslimlerinin işlendiği defterler olarak görünmektedir. Gümrük gelirleri defaten ödenmediği ve bir seneden diğerine bakiyeler kaldığı, hatta gümrük eminleri değişikçe bunların da devredildiği defterlerde görülmektedir. O kadar ki, bir senenin hesabının tam olarak kapatılabilmesi, bazen birkaç sene sürmektedir. *Muhasebe defterleri*, büyük bir gümrüğün kendisine bağlı olan emanet ve iltizamla idare edilen bütün gümrüklerle diğer bağlı rüsumlarının her türlü hesaplarını gösteren etraflı hazırlanmış bir çeşit

²⁵ KÜTÜKOĞLU Mübahat, "Osmanlı Gümrük Kayıtları", *Osmanlı Araştırmaları*, I, (1980), s. 219-227.

icmal defteridir. Gümrükten maaş alanların kayıtlarını içeren defterler *vazife defterleri*; gümrük ile ilgili çeşitli hükümleri içeren defterler ise *ahkâm defterleri* ismini almaktadırlar.

Araştırmaya konu olan D. HMK. 22222 numaralı defter 47 sayfadan oluşan bir "icmal" defteridir. 1211 Ramazan'ından 1213 Ramazan Ayı'na kadar (25 Mart 1797-1 Mart 1799) İzmir Efrenç Gümrüğü'ne muhtelif limanlardan gelen 316 adet geminin geliş limanı, bandırası ve her bir gemiden alınan resmin (kuruş ve küsuratı akçe olarak) tutarını göstermektedir. Defterdeki kayıtlar 8. sayfadan başlamaktadır. 20 ve 21. sayfalar ile 33-40, 42, 44 ve 45. sayfalar boştur. 40. sayfaya kadar tutulan kayıtlar aynı sistematiktir. Bu sayfaya kadar olan kayıtlarda her sayfada önce söz konusu hicri dönemi kapsayan ve *İzmir Efrenç Gümrüğü Mukataası İradı* olduğu belirtilen bir başlık atılmakta, sonra, gelen sefinenin/kayığın bandırası, kaptanının ismi, geminin geldiği tarih ve geldiği liman yazılarak en sağda gemiden alınan resim kuruş ve akçe olarak gösterilmektedir. Böylece, o ay gelmiş olan gemilerin kayıtları bittikten sonra bir diğer aşamaya geçilerek bu tutara alışveriş vergisi (bey'u şira), kantar resmi ve esirlerden alınan vergi eklenmekte ve bulunan tutardan gümrüğün masrafları (hizmetli ve mutfak masrafları, kira, maaş ve aylıklar, müteferrik masraflar) düşülmektedir. Sonuçta gümrüğün hâsılatına ulaşılmaktadır. Sayfanın devamında bu paradan irsal olunan ödemeler kalem kalem belirtilmekte, gümrüğün hâsılatı kendi masraflarını gördüğü gibi muhtemelen kendine ilişkin olan/olmayan bazı ödemeleri de karşılamaktadır. Sonuçta hâsılat ile gümrük resmi geliri eşitlenmekte ve tüm o ayki hâsılatın sarf edildiği anlaşılmaktadır. Genellikle aylık hasılatlar ile, "harcama+irsal" tutarları eşit olmakla birlikte, hasılatın "harcama+irsal"den küçük olduğu durumlarda (sayfa 23) poliçe tanzim edilerek, bunların kime düzenlendiği ve ödenecek miktarlar kalem kalem belirtilmektedir. 29, 30, 31, 32 ve 33. sayfalardaki hicri aylarda ise hâsılatın harcamalardan büyük olması nedeniyle 33. sayfanın altında son beş ayın hâsıla fazlası hesaplanmıştır. 40. sayfada kayıt sistemi farklılaşmaktadır. Bu sayfaya kadar bahsi geçen 25 hicri ayda kaydı tutulan gemilerle gelmiş olması kuvvetle muhtemel olan kahvelerden alınan resimler "*Mukataa-i Rusum-ı Kahve-i İzmir*" başlığı altında kayd edilmiştir. Burada gemi esası değil dönem esası söz konusudur. 40. sayfada 13 aylık gelirler tutulmuş, hemen 41. sayfada bir önceki sayfada alınan kahve resimlerinin tamamının sarf edildiği yerler belirtilmiştir. İlginçtir ki 43. sayfada çok küçük olarak cild-i erneb'den

(tavşan postu) elde edilen resim belirtildikten sonra, 46. sayfada tekrar kahve vergi gelirlerine dönülerek bu kez 9 aylık bir kahve vergisi dönem dönem yazılarak toplanmıştır. Ancak kahve geliri olarak belirtilen 22 aylık dönem, gemilerin geldikleri 25 aylık dönemin ilk 22 ayı ile süre olarak tam uyuşmasına rağmen, son 3 ayı için kayıt yoktur. 47. sayfada ise kahve resminden elde edilen gelirden yapılan dokuz aylık harcamalar ile fazladan yapılan harcamalara kesilen poliçeler yer almaktadır.

Defterin analizi esnasında bazı sorunlarla karşılaştık. Öncelikle gümrük resimlerinin tahsilinde esas alınan para birimi kuruş ve kûsuratı olan akçe münasebetinin tesbiti gerekiyordu. 18. yüzyılda akçe ve kuruş paritesi değişkenlik göstermesine rağmen defterin tertib edildiği yıllarda 1 kuruş=110 akçe olarak işlem görmüş olduğu anlaşıyordu. Nitekim her bir ayın sonunda o ay gelen gemilerin ödemiş oldukları toplam resim miktarı kuruş ve akçe olarak ifade edilmekte ve akçe toplamaları 110'a bölünerek elde edilen rakam kuruş toplamına ilave edilmekteydi.

Çözülmesi gereken önemli bir diğer sorun da gemilerin geldikleri limanlara yönelikti. Gemiler 30 farklı limandan gelmekteydi. Bunların çoğu Efrenç Gümrüğü'ne uygun olarak Avrupa limanlarından gelmişlerdi. Ancak içlerinde Çamlıca, Boğaz, Çeşme, Asitane, Kal'a-i Sultaniye gibi Osmanlı limanları da bulunmakta ve bu gemilerin yüklerini neden Efrenç Gümrüğü'nde boşalttukları izaha muhtaç görünmekteydi. Bu konuya da mufassal gümrük defterlerindeki kayıtlar açıklık getirmekteydi. Üzerinde çalıştığımız defter icmal defteri olduğu için gelen malların kaydı bulunmamaktadır. Oysa mufassal defterlerde kaydı tutulan ithal malları incelendiğinde Avrupa kökenli oldukları ve geminin Avrupa'dan geldiği, ancak bahsedilen limana yalnızca yükünün bir kısmını boşaltmak için uğramış olduğu anlaşılabirdi²⁶.

Dikkat çeken diğer bir husus "sefine" olarak kayd edilen teknenin bandıralarının belirtilmiş bulunmasına karşılık kayıkların taşıdıkları bayrağın (bandıra) belirtilmemiş olmasıdır. Osmanlı bayrağı taşıyan sefinelerin "reaya" olduklarına işaret edildiği halde kaynaklarda buna ihtiyaç duyulmamıştır. Ancak bunların reisleri incelendiğinde bir kısmı müslüman Türk, diğerlerinin Rum oldukları ortaya çıkmaktadır. Defter, henüz Yunan istiklâlinde önceki tarihe âit olduğundan bunların Osmanlı bandırası

²⁶ KÜTÜKOĞLU, "Osmanlı Gümrük Kayıtları", s. 222.

taşıyor olmaları gerekir. Ancak belgenin aslına sadık kalınarak yine de bandırası belirtilmeyen taşıtlar Tablo III'de "belirtilmemiş" başlığı altında gösterilmiştir. Gemilerin bandıralarının tespit edilmesi araştırma döneminde deniz ticarî taşımacılığına ışık tutacak bazı sonuçların elde edilmesine yardımcı olabilecek niteliktedir.

Yukarıda ifade edilen sorunlar aşıldıktan sonra gemilerin, hicri olarak verilen geliş tarihleri miladiye çevirerek yeniden gruplandırıldı. Bundan sonra Mart 1797'den başlayarak her ay ödenen gümrük resimleri hesaplandı. Tablo I bu dönemler esas alınarak düzenlendi. Tablo II ise söz konusu 316 geminin aylar bazında hangi limanlardan geldiklerinin gösterilmesi için oluşturuldu. Böylelikle söz konusu iki yılda, Osmanlı için bir genelleme yapmak doğru olmasa bile, İzmir limanı ithalâtında hangi limanların etkin olduğu ortaya konulmaya çalışıldı²⁷. Tablo III'de ise söz konusu 316 geminin bandıralarını ay bazında grupladık. Sonuçta araştırmacılara hangi ulusların ticarî taşımacılık konusunda oransal olarak öncü oldukları/olabilecekleri yolunda bir ipucu verebileceğimizi düşündük. Tablo IV ise defterlerdeki bilgilerden elde edilen ve İzmir'e 30 liman içinde en çok geminin geldiği ilk 10 limandan gelen gemilerin ödedikleri resimlerin toplam bu devredeki gümrük gelirlerinin yüzde kaçını oluşturduğunu saptamak için düzenlenmiştir. Bu sayede, İzmir ithalâtında öne çıkan limanların gümrük gelirleri bakımından önemi saptanmaya çalışılmıştır. Tablo V ise kahve rûsumu mukataası gelirleri yine miladî dönemler bağlamında gruplandırılarak düzenlenmiştir.

4. Bulgular ve Tartışmalar

Bu çalışma sonunda, ulaşılan sonuçlar şöyle sıralanabilir.

Tablo I'den elde edilebilecek rakamsal sonuçlar Osmanlı malî tarihine yönelik bazı araştırmalarda kullanılabilecek niteliktedir. Buna göre 25 Mart 1797 -1 Mart 1799 arasında İzmir'e, 316 ticarî gemi gelmiş ve getirmiş oldukları mallardan 253.290 kuruş 14 akçe resim alınmıştır. Bu durumda bir gemi ortalama olarak 801 kuruş resim ödemiş demektir. Ayrıca söz konusu 316 gemiden ortalama olarak aylık 10.131 kuruş değerinde gümrük resmi tahsil edilmiştir. Deftere konu olan dönem toplam 706 günden oluşmaktadır.

²⁷ Defterde 316 gemi kayıtlı bulunmasına rağmen Tablo II'de 321 liman gösterilmiş olmasının nedeni, 5 geminin kalkış limanı olarak çift liman (örneğin Livorno/Trieste gibi) gösterilmiş olmasındandır.

Buna göre İzmir'e ortalama olarak günde 0,44 gemi ticarî mal getirmiş olup, yine günlük olarak ortalama ödenen resim miktarı da 358,76 kuruştur. Tablo I'de defterde yer alan kayıtlar, miladî tarih bazında toplulaştırılmış olarak görülmektedir.

Tablo I: 1797-99 Dönemi İzmir'e Gelen Gemilerin Mali Kompozisyonları

No	Dönemler	Gemi Sayısı	Ödenilen Vergi	
1	25.03.1797	1	5.628 kuruş	80 akçe
2	03.04.1797/27.04.1797	15	23.428 kuruş	730 akçe
3	04.05.1797/26.05.1797	7	4.381 kuruş	220 akçe
4	08.06.1797/29.06.1797	15	12.706 kuruş	750 akçe
5	06.07.1797/29.07.1797	9	3.790 kuruş	505 akçe
6	06.08.1797/31.08.1797	25	28.338 kuruş	1.230 akçe
7	08.09.1797/29.09.1797	13	4.309 kuruş	820 akçe
8	09.10.1797/29.10.1797	22	17.560 kuruş	1.020 akçe
9	01.11.1797/29.11.1797	10	4.455 kuruş	570 akçe
10	09.12.1797/30.12.1797	12	4.999 kuruş	705 akçe
11	01.01.1798/25.01.1798	19	10.495 kuruş	1.085 akçe
12	02.02.1798/27.02.1798	10	9.023 kuruş	400 akçe
13	02.03.1798/26.03.1798	17	12.636 kuruş	940 akçe
14	02.04.1798/25.04.1798	14	8.590 kuruş	908 akçe
15	01.05.1798/31.05.1798	14	15.805 kuruş	674 akçe
16	02.06.1798/27.06.1798	14	10.741 kuruş	630 akçe
17	07.07.1798/31.07.1798	9	12.773 kuruş	330 akçe
18	02.08.1798/31.08.1798	13	16.607 kuruş	630 akçe
19	10.09.1798/30.09.1798	11	6.509 kuruş	575 akçe
20	04.10.1798/31.10.1798	27	15.731 kuruş	1.200 akçe
21	06.11.1798/30.11.1798	11	5.522 kuruş	510 akçe
22	02.12.1798/31.12.1798	10	5.992 kuruş	420 akçe
23	02.01.1799/30.01.1799	4	4.251 kuruş	290 akçe
24	01.02.1799/22.02.1799	12	8.810 kuruş	582 akçe
25	01.03.1799	2	67 kuruş	50 akçe
TOPLAM		316	253.146 kuruş	15.854 akçe
			253.290 kuruş	14 akçe

Kaynak: BOA, D. HMK. 22222

İzmir'e gelen gemilerin kalkış limanlarının incelendiği Tablo II'ye göre bu dönemde gelen 316 geminin kalkış limanlarında ilk beş sırayı Trieste, Kırım, Cenova, Livorno ve Marsilya'nın aldığı görülmektedir. Akdeniz'e

açılan limanların İngiltere, Fransa ve Flemenk'in önünde yer alması Batı Avrupa'nın ticarî egemenliği ile bir paradoks oluşturuyor gibi görünse de bu görünüm Avrupa'nın içinde bulunduğu askerî/siyasî konjonktürden kaynaklanmıştır. Nitekim Napolyon'un Cebelitarık'tan Rusya'ya kadar (her ne kadar Rusya bir müttefik olarak gönülsüz davranırsa da) İngiltere'ye ve Akdeniz'e uyguladığı ticarî abluka Avrupalı ulusların mallarını karayolu ile Akdeniz limanlarına getirip oradan deniz taşımacılığına konu etmelerine neden olmuştur. Nitekim F. Syrett de Atlas Okyanusu ve Akdeniz'in büyük bölümünde savaşlar nedeniyle ortaya çıkan güvensiz ortamın Akdeniz limanlarının yükselmeleri sonucunu doğurduğunu belirtmektedir. Kırım'ın en çok geminin geldiği ikinci liman olarak belirmesi 18. yüzyılın başında Karadeniz'de ve hatta boğazları kullanarak Ege ve Akdeniz'de ticaret yapabilmek için çaba harcayan Rusya'nın 1783'de bu hakkı elde ederek ticarî avantajlar kazandığının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Trieste'nin ilk liman çıkması Avusturya'nın bu yüzyılın sonlarına doğru Fransa, İngiltere ve Rusya ile birlikte Osmanlı ticaretinde rol aldığının bir göstergesidir. Okyanus yollarının açılmış olmasına rağmen Akdeniz limanlarının Levant'a mal gönderme noktasında öne çıkmasının nedeni söz konusu dönemde Fransa ve İngiltere gibi iki büyük devletin içinde bulunduğu siyasal konjonktürden kaynaklanmış olmalıdır. Nitekim Fransız Devrimi ve yüzyılın sonlarında Fransa ve İngiltere arasındaki savaş ortamı ticaretin azalmasının en önemli nedenlerinden biridir. Fransa da dahil olmak üzere Kıta Avrupa'sı ulusları, Levant'a gönderilecek malları karadan Trieste ve Cenova gibi limanlara ulaştırmakta, sonrasında ise deniz yolunu kullanmaktadırlar. Aynı şekilde İzmir'den gidecek mallar da önce Akdeniz limanlarından Avrupa'ya ulaşmakta daha sonra karayolu rotasını izlemektedir. Savaş durumu aynı zamanda savaşan devletlerin de el altından destekledikleri korsanlık faaliyetlerinin artması sonucunda deniz taşımacılığını güvenli olmaktan çıkarmıştır²⁸. Tablo II'de ve Grafik II'de limanlara ilişkin rakamlar ve oranlar gösterilmiştir.

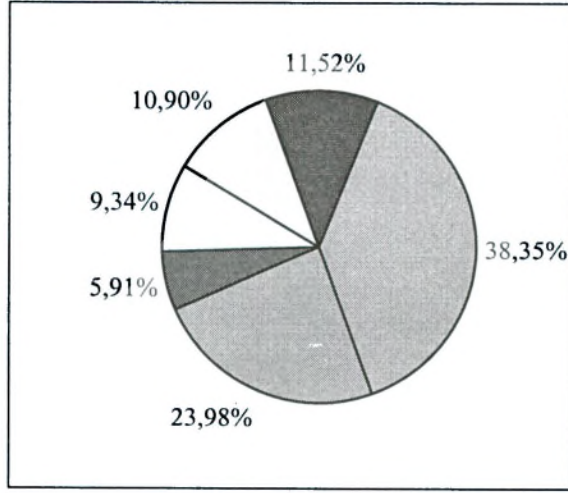
²⁸ MANTRAN Robert, "17. Yüzyılın İkinci Yarısında Akdeniz'de Ticaret Deniz Korsanlığı ve Gemiler Kafileleri", *Belleten*, (1988), s. 680.

Tablo II:1797-99 Dönemi İzmir e Gelen Gemilerin Kalkış Limanları

DÖNEMLER	25.03.1797	03.04.1797/27.04.1797	04.05.1797/26.05.1797	08.06.1797/29.06.1797	06.07.1797/29.07.1797	06.08.1797/31.08.1797	08.09.1797/29.09.1797	09.10.1797/29.10.1797	01.11.1797/29.11.1797	09.12.1797/30.12.1797	01.01.1798/25.01.1798	02.02.1798/27.02.1798	02.03.1798/26.03.1798	02.04.1798/25.04.1798	01.05.1798/31.05.1798	02.06.1798/27.06.1798	07.07.1798/31.07.1798	02.08.1798/31.08.1798	10.09.1798/30.09.1798	04.10.1798/31.10.1798	06.11.1798/30.11.1798	02.12.1798/31.12.1798	02.01.1799/30.01.1799	01.02.1799/22.02.1799	01.03.1799	TOPLAM	YÜZDE
Trieste	-	6	-	2	2	6	2	2	4	4	2	1	8	6	6	5	2	3	4	3	2	2	1	3	1	77	23,98
Kırım	-	-	-	-	-	-	1	2	-	2	3	1	-	-	-	1	1	1	3	13	5	-	1	2	1	37	11,52
Cenova	1	4	2	3	3	5	2	2	-	1	1	-	-	1	1	1	-	3	-	1	1	1	-	2	-	35	10,90
Livorno	-	-	2	2	1	3	-	1	3	-	2	1	5	3	-	1	2	1	-	1	-	2	-	-	-	30	9,34
Marsilya	-	-	-	-	-	-	-	2	-	1	4	2	3	2	1	2	1	1	-	-	-	-	-	-	-	19	5,91
Messina	-	-	1	2	-	-	1	1	-	1	1	1	-	1	1	1	-	-	1	-	-	-	2	-	-	14	4,36
Flemenk	-	-	-	1	-	-	-	5	-	1	1	-	-	-	1	-	3	-	-	1	-	1	-	-	-	14	4,36
Ipsala	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	1	-	1	-	1	-	-	2	1	5	-	-	-	-	-	13	4,04
Çamlıca	-	-	-	2	-	2	2	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	1	-	-	-	-	1	-	10	3,11
Asitane	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	2	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	1	-	7	2,18
Diğer*	-	4	3	4	3	8	5	6	3	1	4	3	-	1	3	2	-	1	1	3	3	3	1	3	-	65	20,30
Toplam Liman Sayısı	1	15	8	16	9	25	13	22	10	12	19	11	17	15	14	14	9	13	11	27	11	10	5	12	2	321	100

Kaynak: BOA, D. HMK. 22222.

Diğer: Floransa (1), Venedik (4), Dubrovnik (1), İngiltere (5), Fransa (5), Aktarmalı Çeşme (2), Ankona (3), Aktarmalı Sakız ve Çeşme (1), Aktarmalı Sakız (2), Sakız (3), Kal'a-i Sultaniye (3), Malta (1), Selanik (3), Aktarmalı Boğaz (6), Ayvalık (2), Çeşme (2), Boğaz (1), İhracı Çeşme (1), İstendil (6), Trablus (2), Okunamadı-Belirsiz (11).

Grafik II: Limanların Gelen Toplam Gemi Sayısındaki Payları

Tablo III ise her bir geminin bandırasının sistematize edildiği bilgileri içermektedir. Buna göre defterde 76 geminin (%24) bandırası belirtilmemiştir. Tabloda Osmanlı ticaret tarihine ışık tutacak kimi noktalar vardır. Bunlardan ilki, Dubronik, Nemçe, Moskov ve Reaya bandıralarının ağırlıkta olmasıdır. 18. yüzyılın ilk üç çeyreğinde deniz taşımacılığında ağırlığı olmayan Avusturya ve Rusya²⁹, yüzyılın son çeyreğinde, artan ticari faaliyetlerine ek olarak deniz taşımacılığında da hamle yapmışlardır. İkinci olarak, %21,5'luk oranla reaya bandıraların ilk sırayı alması 18. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı tebaasının da taşımacılığa el attığının göstergesidir. Nitekim 1757 yılında İngiliz ve Fransızların deniz taşımacılığındaki üstünlüğünü kırmak amacı ile reayanın kendilerinin ve mallarının bu ülke gemilerince taşınmasının yasaklanmasına başvurulmuş ama İstanbul'a gelen gıda miktarındaki azalma nedeniyle bu karardan hemen vazgeçilmiştir³⁰. Ama 18. yüzyılın sonlarında bu durum artık değişmeye başlamış görünmektedir. Sıralama reaya, Nemçe, Dubrovnik ve Moskov olarak devam etmektedir.

²⁹ PANZAC Daniel, "17. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Deniz Ticareti", (Çev. Serap Yılmaz), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IV (1989), 179-192. PANZAC, "International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire in the 18th Century", *International Journal of Middle East Studies*, 24, (1992): 189-206.

³⁰ Mübahat S. KÜTÜKOĞLU, "18. Yüzyılda İngiliz ve Fransız Korsanlık Hareketlerinin Akdeniz Ticareti Üzerindeki Etkileri", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 12, s. 59.

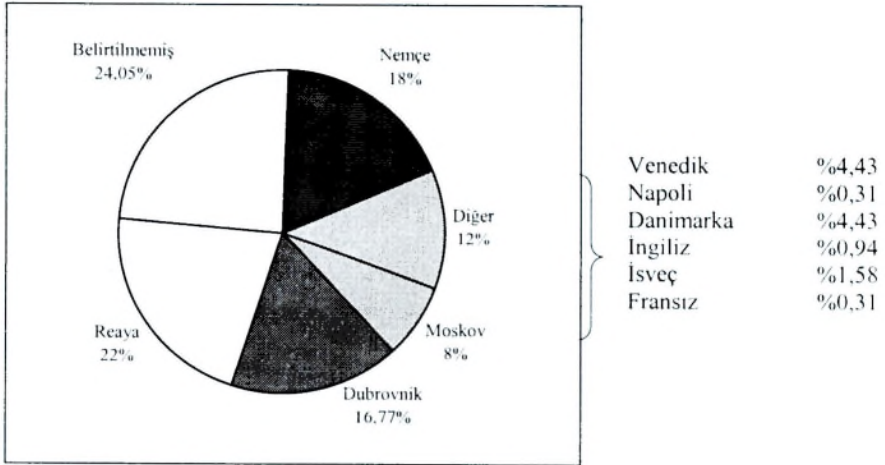
Osmanlı gayr-i müslim reayası ise ikinci sırayı almaktadır ki bu durum Osmanlı azınlıklarının o dönemde taşımacılıktaki ağırlığına işaret ediyor olmalıdır.

Bu bulguların başkaca kanıtlarla desteklenmeye ihtiyaçlarının olduğu açıktır. Aşağıdaki grafikte taşıtların bandıraları itibariyle yüzde dağılımları gösterilmektedir.

Tablo III: 1797-99 Dönemi İzmir e Gelen Gemilerin Bandıraları

DÖNEMLER	25.03.1797																										
Dubrovnik	1	5	-	1	1	7	3	3	2	-	4	3	4	2	1	3	2	4	-	2	-	3	1	1	-	53	16,77
Reaya	-	2	4	6	3	8	2	8	3	3	4	2	5	5	3	3	-	3	1	1	1	-	-	1	-	68	21,51
Venedik	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5	1,58
Fransız	-	-	1	-	-	-	1	-	2	3	1	1	1	2	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	14	4,43
Napoli	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0,31
Danimarka	-	-	-	1	1	-	-	5	-	1	-	-	-	-	1	-	3	-	-	1	-	1	-	-	-	14	4,43
Moskov	-	-	-	-	-	-	1	2	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	3	9	3	-	1	2	1	24	7,59
Nemçe	-	-	-	-	-	-	-	-	2	3	2	2	6	5	5	4	2	3	3	6	4	3	1	5	1	57	18,03
İngiliz	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	3	0,94
İsveç	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0,31
Belirtilmemiş	-	3	1	7	4	10	7	3	3	3	5	2	1	1	1	1	-	3	4	8	3	3	-	3	-	76	24,05
Gelen Gemi Sayısı	1	15	7	15	9	25	13	22	10	12	19	10	17	14	14	14	9	13	11	27	11	10	4	12	2	316	100

Kaynak: BOA, D. HMK. 22222.

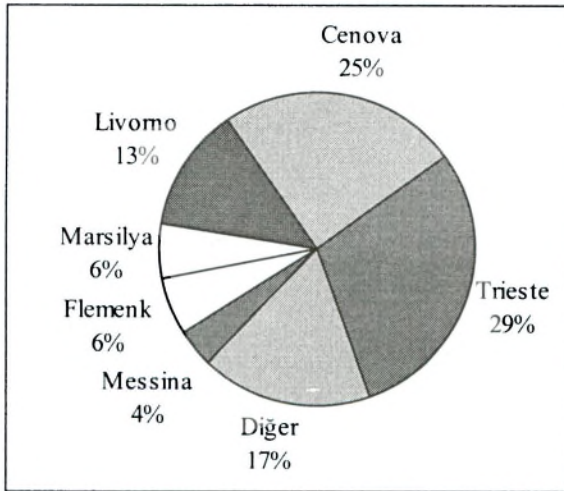
Grafik III: Gemilerin Bandıraları ve Oranları

Tablo IV’de 30 farklı limandan gelen gemilerin en fazla paya sahip olan ilk 10 limanından gelen gemilerin ödediği resimler ve bu resimlerin toplam geliri içindeki oranı gösterilmiştir. Tabloda dikkati çeken iki önemli nokta bulunmaktadır. Kırım, 37 gemi ile Triesie’den sonra ikinci sırada yer alırken bu 3, ödedikleri resim bazında 7. sıraya gerilemektedir. Diğer 8 limandan daha çok gemi gelmiş olmakla birlikte resme konu olan mal miktarının azlığı veya malların değerlerinin düşük olması dolayısıyla tahsil edilen resim miktarı düşmektedir. Diğer bir nokta Flemenk ve Messina’dan 14’er gemi gelmesine rağmen Flemenk’ten gelen gemilerin Messina’dan gelenlere oranla yaklaşık %1,5 daha fazla bir resim ödediğidir. Kırım’dan gelen gemiler için düşünülenler burada da göz önüne alınabilir. Bu oynananın nedeni doğrudan gemi sayısı ve kalem bazında gelen mal miktarı ile ilişkilendirilemez. Zira bir gemi yalnız başına çok sayıdaki (8-9) geminin ödediğinden daha fazla resim ödeyebilir. Bu durum üç şeyden kaynaklanmış olabilir. Ya gemilerin getirdikleri mallar birbirlerinden resim farkları oluşturacak miktarlardadır ya da malların değerlerindeki büyük farklılıklar resim miktarına büyük oranlarda yansımaktadır. Tablo IV ve Grafik IV’de bu durum gösterilmiştir. Resim miktarlarındaki bu farklılaşma, her devlete ait tarifenin farklı oluşundan da kaynaklanmış olabilir. Nitekim bu farklı tarifeler farklı tarihlerde yapıldığından o günkü emtia bedelleri esas alınmak üzere oluşturulmakta ve geçerlilik süreleri sona erinceye kadar da tahsilât bunlar üzerinden yapılmaktaydı. Tarifelerin zaman zaman yinelenmesi de başka bir etki olarak alınan resim miktarını etkileyebilmekteydi.

Tablo IV: 1797-99 Dönemi Limanlar Bazında İzmir Efrenç Gümrüğü'nün Vergi Geliri ve Toplam Vergi Gelirine Oranı

Limnlar	Belirtilen Liman Sayısı	Ödenilen Vergi Miktarı		Toplam Vergi Geliri İçindeki Oranı (%)
Trieste	77	74.891 kuruş	40 akçe	29,55
Cenova	35	62.662 kuruş	50 akçe	24,73
Livorno	30	31.729 kuruş	20 akçe	12,52
Marsilya	19	15.356 kuruş	15 akçe	6,06
Flemenk	14	14.735 kuruş	20 akçe	5,81
Messina	14	9.968 kuruş	25 akçe	3,93
Kırım	37	9.864 kuruş	105 akçe	3,89
İpsala	13	1.929 kuruş	-	0,76
Çamlıca	10	1.174 kuruş	70 akçe	0,46
Asitane	7	424 kuruş	50 akçe	0,16
Diğer	65	30.554 kuruş	59 akçe	12,13
TOPLAM	121	253.286 kuruş	454 akçe	100
		253.290 kuruş	14 akçe	

Kaynak: BOA. D. HMK. 22222.

Grafik IV: Limanların Toplam Vergi Geliri İçindeki Payları

Tablo V'de defterde ayrıca belirtilen İzmir Kahve Rüsumu Mukataası'nın gelirleri gösterilmektedir. Buna göre 12 Mart 1797'den 16 Şubat 1799'a kadar getirilen kahveye 113.157 kuruş 3 akçe resim tahakkuk ettirilmiştir. Oysa aynı dönemde gelen gemilerin getirmiş bulundukların diğer malların toplamına 253.290 kuruş resim tahakkuk ettirilmiştir ki, kahveden alınan resim, diğer mallardan alınanların yaklaşık yarısına eşit olarak görünmektedir. Kahveye ilişkin rakamlar Tablo V'te gösterilmektedir.

Tablo V: İzmir Kahve Rüsumu Mukataası Gelirleri

DÖNEM	Bıraktığı (Ödediği) Vergi	
12.03.1797/28.04.1797	5.319 kuruş	63 akçe
28.04.1797/26.05.1797	576 kuruş	57 akçe
27.05.1797/26.06.1797	5.598 kuruş	42 akçe
27.06.1797/26.07.1797	2.699 kuruş	75 akçe
26.07.1797/24.08.1797	5.566 kuruş	—
24.08.1797/23.09.1797	7.721 kuruş	51 akçe
23.09.1797/20.10.1797	14.420 kuruş	30 akçe
21.10.1797/20.11.1797	5.323 kuruş	30 akçe
20.11.1797/19.12.1797	5.077 kuruş	75 akçe
20.12.1797/18.01.1798	678 kuruş	60 akçe
19.01.1798/16.02.1798	1.371 kuruş	105 akçe
16.02.1798/10.03.1798	3.975 kuruş	45 akçe
10.03.1798/16.04.1798	4.893 kuruş	90 akçe
16.04.1798/16.05.1798	16.737 kuruş	75 akçe
16.05.1798/14.06.1798	5.928 kuruş	75 akçe
15.06.1798/14.07.1798	14.077 kuruş	105 akçe
14.07.1798/12.08.1798	1.607 kuruş	75 akçe
12.08.1798/11.09.1798	33 kuruş	—
11.09.1798/10.10.1798	45 kuruş	30 akçe
11.10.1798/08.11.1798	—	—
09.11.1798/08.12.1798	11.505 kuruş	105 akçe
19.01.1799/16.02.1799	45 kuruş	30 akçe
TOPLAM	113.148 kuruş	1.083 akçe
	113.157 kuruş	3 akçe

Kaynak: BOA, D. HMK. 22222.

*Defterde kahve rüsumuna ilişkin hesaplar 1 kuruş=120 akçe paritesinden hesaplanmıştır.

Söz konusu dönemde büyük miktarda kahvenin İzmir Limanı'na giriş yapmış olması, koloni kahvelerinin (Suriname, Jawa gibi) Osmanlı'da artık ciddi anlamda satın alımlara konu olduğunun ve kahve gibi temel bir Osmanlı malının bile dışarıdan alınmaya başlandığının göstergesidir. Bu aynı zamanda, Osmanlı'nın kendine özel bir malda bile yüzyılın sonlarına doğru nasıl pazarlama ve satış egemenliğini Avrupalı uluslara kaptırdığının da izlerini taşımaktadır.

5. Sonuç

Bu çalışma sonucunda 18. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak belirgin hale gelmeye başlayan Osmanlı ticarî yapısındaki dönüşüm arşiv kayıtlarıyla da bağlantılı olarak bir kez daha ispatlanmıştır. Çalışmada zaman zaman değinilen kimi yazarların vurgulamış oldukları Akdeniz limanlarının önem kazanması, ticarî taşımacılıkta yabancı ulusların egemenliğinin artış göstermesi, satın alınan malların niteliğinin ve hacminin, gelişen Avrupa ulusları ekonomisinin gelişim trendine uygun bir hal alması, 18. yüzyılda İzmir'in Osmanlı dış ticaretinde önemli bir liman kimliğine doğru evrilmesi bulguları bu çalışmada da doğrulanmıştır. 1797-99 dönemi için doğrulanmış olan bu bulguların en azından yüzyılın ikinci yarısı için ve 19. yüzyılın başları için yaygınlaştırılabilmesi ancak daha kapsamlı arşiv çalışmalarının yapılabilmesi sayesinde olacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

Arşiv Belgeleri

- D. HMK. 22222, 22238, 22239, , 22248, 22249, 22251, 22252, 22253, 22255, 22256, 22257, 22258, 22259, 22261, 22262, 22264.
D. BŞM 6367, 6694, 7044, 7047, 7061.
D. BŞM İGE 17206, 23488.
D. MMK İGE 17207, 23475, 23476, 23514.

İncelemeler

- CADOUX, Cecil J., *İlkçağda İzmir*, (Çev. Bilge Umar), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
CANPOLAT, Emin, *İzmir: Kuruluşundan Bugüne Kadar*, Pulhan Matbaası, İstanbul, 1953.
CEZAR, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (18. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986.
DARKOT, Besim, "İzmir", *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yayınları, C. 5/2, (1997): 1239-1251.
ELDEM, Ethem ve diğer yazarlar, *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti*, Halep, İzmir, İstanbul, (Çev. S. Yalçın), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.
FAROQHI, Suraiya, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, (Çev. N. Kalaycıoğlu), 3. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.
GENÇ, Mehmet, "18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", *Osmanlı'da Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2000: 211-225.
GOFFMAN, Daniel, "İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine", *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti, Halep, İzmir, İstanbul*, (Çev. S. Yalçın), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003: 88-152.
GOFFMAN, Daniel, *İzmir ve Levanten Dünya 1550-1650*, (Çev. A. Anadol-N. Kalaycıoğlu), 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.
ISSAWI, Charles, "The Transformation of the Economic Position of Millet in the 19th Century", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, NY, 1982: 261-288.
İNALCIK, Halil, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-1980 Özel Sayısı, 1980: 1-65.

- KARPAT, Kemal, "Osmanlı Tarihinin Dönemleri: Yapısal Bir Karşılaştırma Yaklaşımı", *Osmanlı ve Dünya*, (Haz. Kemal Karpat), Ufuk Kitapları, İstanbul, 2000: 119-145.
- KASABA, Reşat, "İzmir", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri: 1800-1914*, (Ed. Ç. Keyder-E. Özveren-D. Quataert), (Çev. G. Ç. Güven), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994: 1-23.
- KASABA, Reşat, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1993.
- KEYDER, Çağlar vd., "Osmanlı İmparatorluğu'nda Liman Kentleri: Bazı Kuramsal ve Tarihsel Perspektifler", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri: 1800-1914*, (Ed. Ç. Keyder-E. Özveren-D. Quataert), (Çev. G. Ç. Güven), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994: 121-155.
- KURMUŞ, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Savaş Yayınları, Ankara-1982.
- KÜÇÜKKALAY, A. Mesud - ELİBOL Numan, "Osmanlı İmparatorluğu'na Avrupa'dan Karayolu ile Yapılan İhracatın Değerlendirilmesi: 1795-1804", *Anadolu Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 4, No. 1 2004: 29-54.
- KÜÇÜKKALAY, A. Mesud, "İzmir Efrenç Gümrüğü Mukataasına Ait 1802-1805 Tarihli 15 Adet Defterin Analizi", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 16, Güz, 2004: 215-223.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, "18. Yüzyılda İngiliz ve Fransız Korsanlık Hareketlerinin Akdeniz Ticareti Üzerindeki Etkileri", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 12, 1968, 57-71.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, "Osmanlı Gümrük Kayıtları", *Osmanlı Araştırmaları I*, 1980: 219-234.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, *XV. ve XVI. Asırlarda İzmir Kazası'nın Sosyal ve İktisadi Yapısı*, İzmir Yayıncılık AŞ., İzmir, 2000.
- MANTRAN Robert, "17. Yüzyılın İkinci Yarısında Akdeniz'de Ticaret Deniz Korsanlığı ve Gemiler Kafileleri", *Belleten*, 1988: 685-695.
- MANTRAN, Robert, "18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ticaretin Değişmesi", *EÜ. Edebiyat Fakültesi. Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 3, 1987: 159-175.
- McGOWAN, Bruce, "The Age of Ayans: 1699-1812", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, (Ed. H. İnalcık-D. Quataert), Cambridge Univ. Pres., 1996: 639-758.

- PAMUK, Şevket, 100 Soruda Osmanlı Türkiye İktisat Tarihi 1500-1914, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1997.
- PANZAC, Daniel, "17. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Deniz Ticareti", (Çev. Serap Yılmaz), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 4, 1989: 179-192.
- PANZAC, Daniel, "International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire in the 18th Century", *International Journal of Middle East Studies*, 24, 1992: 189-206.
- SYRETT, E. Frangakis, "Trade Between Ottoman Empire and Western Europe: The Case of İzmir in the 18th Century", *New Perspectives on Turkey*, V. 2, No. 1, 1988: 1-18.
- SYRETT, E. Frangakis, *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century (1700-1820)*, Centre for Asia Minor Studies, Athens, 1992.
- SYRETT, E. Frangakis, "Greek Mercantile Activities in the Eastern Mediterranean 1780-1820", *Balkan Studies*, V. 28, No. 1, 1987: 73-86.
- TUĞLACI, Pars, *Osmanlı Şehirleri*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1985.
- ÜLKER, Necmi, "Batılı Gözlemcilere Göre 17. Yüzyılın İkinci Yarısı İzmir Şehri ve Ticari Sorunları", *İ.Ü. Edebiyat. Fakültesi. Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1981-1982: 317-353.

TÜRK ARŞİVLERİ VE ERMENİ MESELESİ

YUSUF SARINAY*

Giriş

Tarihin amacı; sebep sonuç ilişkisi içinde olayları belgelere dayanarak, gerçeklere mümkün olduğu kadar yaklaşarak göz önüne sermek ve değer yargısını okuyucuya bırakmaktır. Hele, yazılan tarihi olay, geçmişi olduğu kadar bugünü ve geleceği de etkiliyorsa, durum çok daha büyük bir dikkati ve objektifliği gerektirir. Bu objektiflik, tarihin temel kaynakları arasında önemli bir yere sahip olan belgelere başvurularak oluşturulur. Çünkü belgeler tarihin en güvenilir şahitleridir. Bu şahitler olmadan ortaya çıkacak sonuçlara şüphe ile bakılmalıdır. "Tarih belgeyle yazılır" hükmü tüm dünya ilim camiasınca kabul edilen bir gerçektir. Uluslararası hukukta da siyasi, ekonomik, idari, kültürel ve diğer sorunlarla ilgili alınacak her türlü kararda, arşivlerin en güvenilir ve en objektif kaynaklar olduğu kabul edilmektedir. Bu sebeple geçmiş olayları incelerken arşivlere inilme zorunluluğu vardır. Çünkü arşivlere dayalı bilimsel çalışmalar önyargı ve yanlı bilgilendirilmeden kaynaklanan taraflı siyasi yaklaşımları ortadan kaldıracaktır.

Böyle bir anlayışla hareket eden Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, başta Ermeni meselesi olmak üzere, Türk arşivlerinde araştırma yapılmadan yazılacak bir bölge ve dünya tarihinin eksik kalacağını bilinciyle modern arşivciliğin ana ilkesi olan açıklık prensibini temel dayanak kabul etmiş, araştırmacılara sunulan hizmetlerde çağın gereklerine uygun yeni düzenlemeler yapmıştır. Bu çerçevede;

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, başta Ermeni konusu olmak üzere birçok konuda tasnif çalışmalarını hızlandırarak, tamamlamış ve araştırmacıların hizmetine sunmuştur.

Türkiye'ye yasal yollardan girmiş yabancılar ve bunların vekilleri araştırma yapacakları arşivlere veya arşivlerin bağlı bulunduğu idareye bizzat veya posta ile müracaat edebilmektedir. Müracaat eden kişilere aynı gün

* Devlet Arşivleri Genel Müdürü.

araştırma izni verilmektedir. Müracaatlar, yurt dışından T. C. Büyükelçilik ve başkonsoloslukları aracılığıyla da yapılabilir.

Tasnif edilmiş ve son işlem tarihi üzerinden otuz (30) yıl geçmiş arşiv malzemesi hiçbir kısıtlama olmadan araştırma ve incelemeye açılmaktadır.

Araştırmacılara bir iş günü içerisinde verilen belge, defter veya dosya sayısı artırılmıştır.

Araştırmacılar, araştırma ve incelemeleri esnasında arşiv yönetiminin uygun göreceği mahallerde portatif yazı makinesi veya bilgisayar kullanabilmektedir.

Yine dünya bilim çevrelerine ve bilim adamlarına kolaylık sağlamak, bilginin paylaşılmasını ve öğrenmenin önündeki engelleri azaltmak amacıyla internette bir web sayfası açılmış ve bilgisayar ortamında belge kataloglarımız yayınlanmıştır. Bu konudaki talep, istek vb. "<http://www.devlet-arshivleri.gov.tr>" adresinden temin edilebilmektedir.

Osmanlı dönemi arşiv belgelerinin mikrofilme alınması ve elektronik ortama aktarılması çalışmaları 2002 yılında başlatılmış olup, İstanbul ve Ankara'da araştırma salonlarında elektronik ortamda hizmet verilmeye başlanmıştır.

Bu düzenlemelerle, Türk arşivlerinin çağın gereklerine uymasını sağlayarak kolay ulaşılabilir bir arşiv haline getirmek amaçlanmıştır.

Türk arşivlerinde temel ilke olarak kabul edilen açıklık prensibi doğrultusunda Ermenistan, Boston Taşnak, Rusya ve Ermeni Patrikhanesi ve bağlı kiliselerdeki arşivlerde bulunan belgelerin de açılması, konuyla ilgili çalışmalar yapan bilim adamlarına objektif araştırma imkanı verecektir.

Bu makalede Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı ve Genelkurmay ATASE Başkanlığı Arşivi'nde Ermeni konusu ile ilgili fonlar belgelerden örnekler verilerek tanıtılacaktır.

Ermeni Meselesi Hakkında Osmanlı Arşivleri'nde Bulunan Fonlar

Osmanlı Arşivlerinde genel olarak Ermenilerle ilgili bir çok fonda belge bulunmaktadır. Ermeni sorunu ve tehcir uygulaması ile ilgili aşağıda kısaca bu fonlarla ilgili tanıtıcı bilgiler verilecektir¹. Ermenilerle ilgili arşiv kayıtları

¹ Osmanlı Arşivindeki belge tasnifleri ve katalog bilgileri için ayrıca bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, İstanbul, 2000.

sadece belgelerden ibaret değildir. Osmanlı bürokrasisinin Tanzimat öncesi kayıtları defter kayıtları şeklindedir. *Defterler*; Osmanlı bürokrasisinde alınan kararların, hükme bağlanan konuların kaydolunduğu serilerdir. Bu sebeple öncelikle defter fonlarından bahsedilecektir.

1- Defter Fonları

Tanzimat öncesi Osmanlı merkez teşkilatı dönemine ait defterler, iki ana serî hâlinde günümüze intikal etmiştir. Birincisi: Devletin siyâsî ve hukukî kararları ile beldelerin asayiş ve nizamına dair hükümlerin kaleme alındığı *Divân-ı Hümayûn Defterleri*'dir. İkincisi ise sadece malî konularda mirî işlerden sayılan cizye, avârız ve mukataa işleriyle ilgili konuların düzenlenip kaydolunduğu Maliye Defterleri'dir.

Burada sadece Ermenilerle ilgili kayıtların bulunduğu defterler hakkında ana hatlarıyla bilgiler verdikten sonra, defterlerdeki kayıtlardan örnekler verilecektir.

a- Mühimme Defterleri

Divân-ı Hümayûn toplantılarında müzâkere edilen iç ve dış meselelere ait siyâsî, askerî, içtimâî ve iktisadî kararların kaydedildiği bu defterlere "*Mühimme Defterleri*" adı verilmiştir. Osmanlı Arşivi'nde 419 adet Mühimme Defteri mevcuttur.

XVI. yüzyılın ortalarından XX. yüzyılın ilk yıllarına ulaşan bir dönem içinde, küçük zaman bölümleri hariç ortalama 350 yıllık zaman dilimi itibarıyla, hiçbir doğu ve batı devletinde bulunmayan kültür ve tarih zenginliğini ihtiva eden Mühimme Defterleri, Osmanlı Arşivi defter serileri içinde şüphesiz önemli yer tutar. Ana konularını; devleti ilgilendiren siyâsî, iktisadî, kültürel, sosyal ve harp tarihine dair üst düzey kararlar teşkil eder. Bugünkü anlamda düşünülecek olursa, Bakanlar Kurulu kararlarına benzetilmektedir. Mühimme defterlerinde Ermenilerin siyâsî, iktisadî, kültürel, sosyal sahalardaki faaliyetleriyle ilgili bir çok kayıt vardır. Aşağıda bununla ilgili birkaç Mühimme defterlerinden hüküm örneği alınmıştır.

Bursa kadısına: Bursa'da iki Ermeni kilisesine dahleden Fiş Acem'in müdahalesinin men'i hakkında² gönderilen hüküm.

² BOA., Mühimme Defteri, No: 3/1082.

Sulumanastır'daki Ermeni kilisesi keşişleri eski keşişhanelerinin yanına bir keşişhane daha yapıp burada içkili, sazlı-sözlü âlem yapıp Abdî Çelebi Mescidi cemaatini ve Müslümanları rahatsız ettikleri yolundaki şikâyetin tahkikiyle sonradan yapılan keşişhanenin yıkılıp eski keşişhanede de âlem yaptırılmaması³ hakkında hüküm.

Yahudi, Ermeni ve diğer gayri müslim halkın kendileri için belirlenen ve zikrolunan özelliklere sahip kıyafetleri giymeleri; kıymetli giysiler giymekten kaçınmaları⁴ hakkında hüküm.

İstanbul'da bulunan Ermenilerin, mezarlıklarının yanında Sultan Bâyezîd Evkafı'na ait olan bir tarlanın, karşılığında bir akar vermek şartıyla kendilerine mezarlık olarak verilmesi yolundaki taleplerinin mütevellî tarafından incelenmesi ve vakfa faydalı ise arz edilmesi⁵ hakkında hüküm.

İstanbul'da sakin, Sultan Mehmed Evkâfı reâyasından olan Ermenilerin, kilisede toplandıklarında, içlerindeki düşkün ve yardıma muhtaç olanlara verilmek üzere gönüllü olarak kendi aralarında topladıkları paraya ve kiliselerinin bahçesindeki meyvelere, patrikleri olan Sakarya tarafından, yanına toplanan bazı papazların yönlendirmesiyle, âdet ve kanuna aykırı olarak fazladan para talep edilmek suretiyle yapıldığı bildirilen müdahalenin engellenmesi⁶ hakkında hüküm.

Revan'a tâbi Üçkilise civarındaki Ermenilerin katogikosu olup, patrikliğe bağlı hususlarda Ermeniler kendine müracaat etmekte iken, bazı unsurların bölgeye gelmesi üzerine Osmanlı ülkesine yerleşmiş olan Sahak'a diğer murahhasa, papaz ve keşişlerin müdahale ettirilmemesi⁷ hakkında hüküm.

Fatih Sultan Mehmed Han Evkâfı reâyasından olan İstanbul'da Sulumanastır Cemaati Ermenilerinin toplantı günlerinde bağışlarıyla biriktirilen veya ihtiyaç fazlası bal mumunun satılmasıyla elde edilen ve kiliseye harcanan paradan kendileri için akça talep ettikleri bildirilen Patrik Zakarya ile Avanos, Kirkoz ve Serkez adlı papazlara engel olunması⁸ hakkında hüküm.

³ BOA., Mühimme Defteri, No: 6/1200.

⁴ BOA., Mühimme Defteri, No: 7/1989.

⁵ BOA., Mühimme Defteri, No: 85/82/7.

⁶ BOA., Mühimme Defteri, No: 85/67.

⁷ BOA., Mühimme Defteri, No: 85/87.

⁸ BOA., Mühimme Defteri, No: 85/101.

İstanbul etrafında tereke ziraati yapan reâyanın, terekelerini biçip kaldırmalarından sonra, bazı Ermenilerin tarlalarında kalan anızı yolup zarar vermelerine engel olunması⁹ hakkında hüküm.

Bursa'da, Karaağaç denilen mevkide iki cami arasına Ermeniler tarafından sonradan yapıldığı ve Müslümanların ibadetine mâni olduğu bildirilen kilisenin bilirkişilerden soruşturulmak suretiyle keşfinin yapılması; durum bildirildiği gibi ise yıkılması¹⁰ hakkında hüküm.

b- Tahrir Defterleri

Osmanlılar, bir yeri fethettiklerinde o bölgeye yetkili bir emin (il yazıcıları) gönderip nüfus ve gelir kaynaklarını ayrıntılarıyla araştırıp deftere geçirirler, böylece her sancak için ayrı bir nüfus ve gelir defteri meydana getirilirdi. O bölgede vergi kaynakları çeşitli etkenlerle değiştiği zaman, her 10-20-30 yılda bu tahrir işlemi yenilenirdi.

Tahrir defterleri, Osmanlı İmparatorluğu'na dahil memleketlerin sosyal, demografik ve ekonomik tarihine ait, benzeri başka hiç bir yerde bulunmayan mufassal istatistik kaynaklarıdır.

Tahrir devletleri sayesinde, altı yüz yıl boyunca Osmanlı idaresi altında yaşayan Ermenilere karşı, Osmanlı Devleti'nin izlediği politikaların ana hatlarını, Ermenilerden ve diğer unsurlardan alınan vergileri, onların yaşadıkları bölgeleri, nüfus hareketlerini incelememiz mümkündür. Buna örnek olması amacıyla Mardin Livasıyla Diyarbakır eyaletinin tahrir kayıtlarını özetle aşağıya kaydediyoruz.

Mardin livasında 1.848 hane ve 772 bekâr Ermeni, 6.718 hane ve 1.378 mücerred Müslüman nüfus kaydedilmiştir ¹¹.

Diyarbakır eyaletinin genelinde ise 11.772 hane ve 3.225 bekâr Ermeni kaydedilmiştir. Eyâlette 66.732 hane ve 15.661 bekâr da Müslüman nüfus vardır¹².

Mufassal tahrir defterlerinde şahısların isimlerini, statülerine göre verdikleri vergileri ayrıntılı bir şekilde görmek mümkündür.

⁹ BOA., Mühimme Defteri, No: 85/497.

¹⁰ BOA., Mühimme Defteri, No: 85/704.

¹¹ BOA., Tapu Tahrir Defteri, No: 998, s. 37.

¹² BOA., Tapu Tahrir Defteri, No: 998, s. 279.

c- Gayr-i Müslim Cemâatlere Ait Defterler

Divân-ı Hümayûn tarafından tutulan bu defterler, gayr-i müslimlerle ilgili konularla, gayr-i müslim cemâatin her türlü hak, imtiyaz ve muâmelatına ait hükümleri ihtiva etmektedir. Papazlara verilen beratlar da bu kalemde hazırlanmıştır. Gayr-i Müslim Cemâat Defterleri, Evâmir-i Maliye Kalemî'ne bağlı olup, 1837 senesinde Piskopos Halifelîği'nin Divân-ı Hümayûn'a bağlanması üzerine Divân-ı Hümayûn tarafından tutulmuştur.

Bu defterler arasında bulunan *Şurû-ı Milel-i Muhtelif Defterleri*; muhtelif Hristiyan cemâatlerinin bağlı bulundukları mezheplerin patrik ve metropolitlerine ait hükümleri muhtevîdir. Bu hükümlerde ruhanî reislerinin vazife ve selâhiyetleri ile gerek devlet ve gerekse cemâatleriyle olan münasebetleri tayin ve tasrîh edilmiştir. Defterlerde şu ruhanî reislere ait hükümler vardır:

İstanbul Rum Patrikliği ve buna bağlı metropolidler, Kudûs Rum Patrikliği, Antakya Rum Patrikliği ve buna tâbi metropolidler, Kıbrıs Başpiskoposluğu'na tâbi piskoposlar, Mısır ve İskenderiye Patrikliği, Tûr-ı Sina Keşişleri, Efrenc (Fransız) Piskoposluğu, İstanbul ve tevâbii Ermeni Patrikliği ve buna bağlı murahhaslıklar, Kudûs Ermeni Patrikliği, Üç Kilise Katogikosluğu, Çanlı Kilise Murahhaslığı, Atina ve Sis Murahhaslığı, Nasturi Murahhaslığı, Yahudi ve Süryani Patrikliği, Ermeni ve Katolik Patrikliklerinin tashih olunan beratları.

989 numaralı "*Divân-ı Hümayûn Defterleri Kataloğu*"nda kayıtlı H. 1236-1337/M. 1820-1918 tarihleri arasında gayr-i müslimlerle ilgili konuları ihtiva eden, toplam 18 adet defter mevcuttur. Bunlardan 4'ü Ermenilerle ilgilidir. Gayr-i Müslim Cemaatlere Ait Defterler'de Ermenileri ilgilendiren hükümlerden üçü özet, altı örnek belge aşağıda yer almaktadır.

1- Konya'da yaşayan Ermenilerin özel ve genel dini görevleri Ankara Murahhaslığı tarafından görülüp idare olunmakta ise de mesafenin uzaklığı ve Konya'nın önemine binaen orada bir murahhaslık teşkiliyle Rahib Şirinyan Efendi'nin vekâleten tayini hakkında irade¹³.

2- Ermeni Patrikhanesi Umum Ruhani Meclisi'nde kararlaştırılıp Patriklikten gönderilen yazı üzerine; Osmanlı Devleti'nin hiçbir yerinde dini müesseselerin, yani kilise inşası ve tamiri, okul inşası ve tamiri gibi konularda

¹³ BOA. Gayr-i Müslim Cemaatlere Ait Defterler, No: 9, s. 1.

ahalinin isteklerinin Patrikhaneye sorulmadan işlem yapılmaması hakkında Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ kararı¹⁴.

3- Behisni ahalisinden Kirkor ve Agop ağalar vefat eden Sis katogikosuna mirasçı olmaları sebebiyle verdikleri dilekçe üzerine yapılan araştırma sonucu emlak ve arazilerinin aile fertlerine taksimiyle kilisedeki mal ve eşyalarının kendisinden sonraki katogikosa devredilmesi¹⁵.

4- Palu ve Gevar manastırı ve bağlı kiliseler delegesi Mıgırdıç Rahib'in görevden alınması üzerine yerine Serkiz rahibinin patrikhanece atandığı (24 Ekim 1862)¹⁶.

5- Deniz Kuvvetleri generallerinden Kocaeli Sancağı Mutasarrıfı Maşuk Paşa ve kaza naibine gönderilen bir hükümle, Ermeni Patrikliğine bağlı İzmit ve Ermişe (Akmeşe) rahibinin vefatı üzerine ehliyeti kanıtlanan Abram Rahib'in yine Ermeni patriği tarafından atandığı ve rahibin özlük ve dini haklarına hiç kimsenin müdahale etmemesi hakkında 25 Eylül 1871 tarihinde Padişah tarafından çıkarılan ferman¹⁷.

6- Bayburt ve bağlı kilise kuruluşları Delegesi Haçadoryan Aristakis Efendi'nin istifası üzerine bu göreve Rahib Abranosyan Kigork Efendi'nin Ermeni Patrikhanesi tarafından atandığı bildirilerek Haçadoryan Aristakis'in özlük ve dini görev ve haklarına hiç kimsenin müdahale etmemesi hakkında 21 Haziran 1904'te çıkarılan Padişah Fermanı¹⁸.

Tanzimat öncesi Osmanlı merkez teşkilatı dönemine ait defterlerle ilgili bu bilgilerden sonra, şimdi, Ermeni meselesi ve tehcir uygulaması ile ilgili belgelerin bulunduğu fonlarla ilgili kısa bir tanıtıcı bilgiye geçiyoruz¹⁹.

Belge Fonları

a) Hariciye Nezareti Belgeleri

Hariciye Nezareti Arşivi'nde, siyasî, hukukî, idarî konulardaki çok önemli meselelerin yanı sıra, ticaret anlaşmaları; sefâret ve şebhenderliklerle

¹⁴ BOA. Gayr-i Müslim Cemaatlere Ait Defterler, No: 9, s. 3.

¹⁵ BOA. Gayr-i Müslim Cemaatlere Ait Defterler, No: 9, s. 3.

¹⁶ BOA. Gayr-i Müslim Cemaatlere Ait Defterler, No: 8, s. 15.

¹⁷ BOA. Gayr-i Müslim Cemaatlere Ait Defterler, No: 8, s. 20.

¹⁸ BOA. Gayr-i Müslim Cemaatlere Ait Defterler, No: 8, s. 34.

¹⁹ Osmanlı Arşivindeki belge tasnifleri ve katalog bilgileri için ayrıca bkz. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi**, İstanbul, 2000.

yapılan yazışmalar; köle ticaretinin men'i; Sırbistan'daki Müslüman halkın dinî meseleleri; yabancı devlet başkanlarına gönderilen ve onlardan gelen, daha çok doğum, vefat, cülûs, evlilik konularındaki nâmeler; rütbe, nişan ve madalya tevcihleri; sınırların dışında kalan topraklara ait tapu tahkikleri yer alır. Başlıca fonları şunlardır. Siyasi Kalemî Belgeleri (HR.SYS.), Mektubî Kalemî Belgeleri (HR.MKT.), Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Belgeleri (HR.HMŞ.ISO.), Hukuk Kısmı Belgeleri (HR.H.), Mütenevvia Kısmı Belgeleri (HR.MTV.).

Hariciye Nezareti belgeleri arasında Ermeni meselesiyle ilgili binlerce vesika vardır. Yabancı ülkelerdeki Ermenilerin faaliyetleri (İngiltere²⁰, Fransa²¹, Rusya²², Amerika²³, Almanya²⁴, İtalya, Bulgaristan²⁵, Romanya, Yunanistan), Osmanlı sınırları içinde bulunan Ermenilerin durumları, Ermenilerin İstanbul'da çıkardıkları karışıklıklar (Kumkapı olayı²⁶, Babıali gösterisi, Osmanlı Bankası baskını²⁷), Anadolu'da meydana gelen Ermeni olayları (Erzurum olayları²⁸, Yozgat²⁹, Merzifon³⁰, Kayseri olayları³¹, Bitlis olayları³², Van isyanı, Sason-Taluri isyanı, Maraş ve Zeytun'da çıkan isyanlar, Sivas olayları, Tokat olayları, Diyarbakır'da çıkan olaylar, Mamuratülaziz ve Arapkir olayları, Harput'ta çıkan olaylar, Trabzon olayları, Eğin hadiseleri, Üç büyük devlet tarafından Ermenilerin de yaşadıkları vilayetlerde ıslahat yapılması istekleri³³, Ermeni komitelerinin faaliyetleri, Ermenilerin Osmanlı ülkesine silah sokma teşebbüsleri, Ermenilerle ilgili olarak yabancı matbuatta çıkan yazılar³⁴, Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermeni faaliyetleri³⁵, Ermeni tehciri³⁶, Ermenilerin Doğu Anadolu'da Müslüman halka yapukları mezalim³⁷

²⁰ BOA.,HR. SYS., 2751/19, 20; BOA.,HR. SYS.,2752/1; BOA.,HR. SYS.,2753/1.

²¹ BOA.,HR. SYS., 2748/2; BOA.,HR. SYS., 2749/1; BOA.,HR. SYS., 2750/1.

²² BOA.,HR. SYS., 2768/3; BOA.,HR. SYS., 2769/1; BOA.,HR. SYS., 2770/1; 2776/1.

²³ BOA.,HR. SYS., 2735/1; BOA.,HR. SYS., 2736/1.

²⁴ BOA.,HR. SYS., 2733/1; 2734/1.

²⁵ BOA.,HR. SYS., 2746/1;

²⁶ BOA.,HR. SYS., 2823/60; BOA.,HR. SYS., 2823/22; 2821/53.

²⁷ BOA.,HR. SYS., 2826/1.

²⁸ BOA.,HR. SYS., 2803/1.

²⁹ BOA.,HR. SYS.,2804/3.

³⁰ BOA.,HR. SYS., 2825/1.

³¹ BOA.,HR. SYS., 2826/1.

³² BOA.,HR. SYS., 2805/1.

³³ BOA.,HR. SYS., 1261-5/26-28; 2822/5; 2816-1/13.

³⁴ BOA.,HR. SYS., 2878/19; 2868/4; 2867/51.

³⁵ BOA.,HR. SYS., 2871/1.

³⁶ BOA.,HR. SYS., 2873/3.

³⁷ BOA.,HR. SYS., 2872/1-4.

bu fondaki belli başlı konu başlıklarıdır. Bunlardan başka fonda Ermenilerle ilgili konu başlığı olabilecek nitelikte bir çok belge vardır.

b) Dahiliye Nezareti Belgeleri (DH.)

Kalem-i Mahsûs Müdüriyeti Belgeleri (DH.KMS.); Kalem-i Mahsûs Müdüriyeti ile ilgili belgelerin muhtevası şu şekildedir: İtilâf Devletleri'nin işgal hareketleri, Kuvâ-yı Milliye faaliyetleri, Yunan işgali ve mezâlimi, Çetecilik faaliyetleri, Memur tayin ve azilleri, Madalya i'tası ile muhtelif konular.

Siyasî Kısım Belgeleri (DH.SYS.); Dahiliye Nezareti'nin siyasî işlerine bakan müstakil bir kalemi yoktu. Katalogları araştırmaya sunulan siyasî vesikalar; Dahiliye Nezareti'nin müstakil kalemi olmayıp, Muhaberât-ı Umumiye Dairesi'nin evrak memurlarınca konularına göre siyasî, hukuk, idarî ve mütenevvia diye ayrılarak siyasiler bir araya getirilmiş ve üzerlerine orijinal karton ve dosya numaraları verilmiş olanlarıdır.

Şifre Kalemi Belgeleri (DH.ŞFR.); Dahiliye Nezareti'ne bağlı kalemler arasında yer alan Şifre Kalemi'nin müstakil bir kalem olarak teşkilat içerisinde yer alması 1914 yıllarına rastlar. Bilhassa Osmanlı Devleti yönetiminin taşra birimleri ile âcil yaptığı muhâberatta, telgraf ile haberleşmenin ve bu usûlün devlet muhâberatına girmesiyle "Şifre Kalemi"nin önemi de artmıştır. Şifre Kalemi'nin, umumiyetle Dahiliye Nezareti'nin ve ona bağlı alt birimlerin diğer vilayetler ve mutasarrıflıklar ile yaptığı muhâberatta aracı olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, bu çalışmaların yanında bazen diğer nezaret ve devlet dairelerinin acele ve gizli muhâberâtının şifrelendiği bir aracı büro durumunda da bulunmaktadır.

Mütenevvia Kısmı Belgeleri (DH.MTV.); Mütenevvia tasnifi içerisinde yer alan belgeler hemen her türlü konuyu ihtiva etmektedir. Ancak ağırlık itibari ile şu konulara rastlanmaktadır. Tabii afetler ve yapılan yardımlar; memurların tayin, azl, izin, muhakeme vs. meseleleri; tensikat; arazi davaları; madalya, nişan verilmesi ve diğer taltifler; Hicaz demiryolu; iltica haberleri; yabancı seyyahlara tanınan kolaylıklar.

Asayiş Kalemi Belgeleri (DH.EUM.AYŞ.); Bu fonda bulunan belgeler genel olarak şu konuları ihtiva etmektedir: Şekâvet ve çeteler; katil, yaralama, hırsızlık ve tecavüz olayları; cerâim istatistik cetvelleri ve vukuat raporları; cemiyetlerin faaliyetleri ve bunların takibi; işgal kuvvetlerinin kontrolü ve bu

işgal kuvvetlerinin halka karşı muameleleri ile jandarma kuvvetlerine ve resmî görevlilere yönelik kötü muamelelerinin takibi; jandarma kuvvetleri muamelâtı (komutan tayinleri vs.); Kuvâ-yı Milliye'nin faaliyetleri; düşman donanmalarının faaliyetleri; Anadolu'nun muhtelif yerlerinde Rumlar ve Ermenilerin Müslüman halka tecavüzleri.

İdarî Kısım Belgeleri (DH.İD.); Dahiliye Nezareti İdare Evrakı bir çok değişik konuları ihtiva etmektedir. Bunlardan; mülkî taksimattaki düzenlemeler, belediye meclisleri ile idare meclisleri azalarının seçimi, gayri-müslim ve ecnebilere ait mektepler ile kilise inşalarına ruhsat verilmesi, Osmanlı topraklarında çeşitli arkeolojik kazılara müsaade edilmesi ve eski eser kaçakçılığının önlenmesi gibi değişik konuları zikredebiliriz.

Hukuk Kısmı Belgeleri (DH.H.); Hukuk bölümündeki vesikaların ekseriyeti, inzibatî vakalara aittir. Ayrıca, bu bölümde kamu ve şahıs hukukunun korunması için Dahiliye Nezareti ile taşra teşkilatı ve mahallî idâreler arasındaki yazışmalarla ilgili vesikalar da mevcuttur.

İdâre-i Umumiye Belgeleri (DH.İUM.); Bu fon içinde; memurların tâyin, azl ve taltifleri; emlak ve arazi işleri; zehâir ve iâşelerin toplanarak sevkedilmeleri; askeriyenin ihtiyaçlarının karşılanması; eğitim ve öğretim; vakıflar, köy, nahiye ve kaza teşkilleri; askere alma işlemleri ve seferberlik; işgal altında kalma; deprem, yangın, sel felâketi gibi durumlarda gerekli muamele icrâsı ile dârü'l-eytâm vesair konulara rastlamak mümkündür.

Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri (DH.EUM.); Asayiş ve güvenliğe ait konuların çeşitliliğinin yanı sıra polislerle ilgili işlemlerin (özlük hakları, tayin, terfi, ceza, emeklilik vs.) yürütülmesi de görev alanına girdiğinden Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti bünyesinde muhtelif şubeler kurulmuştur.

Dahiliye Nezareti belgeleri içinde Ermeni meselesiyle doğrudan veya dolaylı olarak ilgili bulunan binlerce belge bulunmaktadır. Bu belgelerin muhtevalarından bir kısmı aşağıya çıkarılmıştır. Fakat bu muhtevaların dışında da bir çok belge mevcuttur.

Doğu Anadolu'da ıslahat yapılması ve buraya iki Avrupalı müfettiş-i umuminin tayin edilmesi çalışmaları³⁸, Ermeni komitelerinin Ermeni kilise-

³⁸ BOA., DH. KMS., 2-2/5.

lerinde çıkardıkları olaylar³⁹, Tehcirin sebepleri ve alınan tedbirler⁴⁰, Tehcirin uygulandığı bölgeler⁴¹, Ermeni sevkiyatının yapıldığı yerler⁴², sevkiyata tabi tutulmayan Ermeniler⁴³, sevkiyat için para tahsisi, Tehcire tabi tutulan Ermenilerin iâşe ve iskan masrafları⁴⁴, sevkiyatın durdurulması⁴⁵, Geri dönmek isteyen Ermenilere izin verilmesi⁴⁶, ihtida eden Ermeniler ve Ermeni yetimlerinin durumu, sevk edilen Ermenilerin miktarı, Ermenilerin Müslümanlara saldırısı, Ermeni tehciri esnasındaki su-i istimalerden dolayı yapılan tutuklamalar, Adana ve mülhakatında bulunan Fransız işgal kuvvetlerine mensup Ermenilerin Türklere yaptıkları saldırılar, Paris Sulh Konferansı'nda Yunan Başvekili Venizelos ile Ermeni Murahhası arasında alınan karar üzerine Rumların İstanbul'u, Ermenilerin de Trabzon'u ilhak çabaları⁴⁷, Tehcir sonrası memleketlerine dönen Ermeniler⁴⁸, Dersaadet'te bulunan Ermenistan Hükümeti temsilcilerinin girişimleri⁴⁹, Elviye-i Selase dahilinde Ermeni ve Rumların bölgedeki Müslüman ahaliyi yok etme gayesiyle giriştikleri umumi katliam ve zulümler⁵⁰, Nasturi ve Ermenilerden mürekkep İngiliz kuvvetleriyle Barzan ve Zibar aşiretleri arasındaki çatışmalar⁵¹, Mütarekeden sonra Ermeniler tarafından kaçırılan Müslüman-Türk çocuklarının ve kadınlarının hristiyanlaştırılması çabaları⁵², dönen Ermeni muhacirlerin iâşe ve ihtiyaçlarının temininde yardımcı olunması, İngilizlerin Ermenilerle müştereken sınıra tecavüz etmeleri, İngiliz tayyarelerinin köyleri bombalaması, Ermenilerin türbeleri tahrip etmesi⁵³, Van Ermeni Taşnaksütyun Cemiyeti'nin faaliyetleri⁵⁴, Zeytun'da mukim Ermenilerin durumu, burada çıkan hadiseler ve Ermenice çıkan gazetelerin neşriyatı⁵⁵,

³⁹ BOA., DH. KMS., 18/27.

⁴⁰ BOA., DH. ŞFR., 14/119; 52/102; 52/286; 51/192; 52/249.

⁴¹ BOA., DH. ŞFR., 52/282; 53/48; 53/93; 53/129.

⁴² BOA., DH. ŞFR., 52/235; 52/102; 68/188; 68/92.

⁴³ BOA., DH. ŞFR., 54/55; BOA., DH. ŞFR., 55/292.

⁴⁴ BOA., DH. ŞFR., 53/305.

⁴⁵ BOA., DH. ŞFR., 57/135.

⁴⁶ BOA., DH. ŞFR., 57/71; BOA., DH. ŞFR., 57/277.

⁴⁷ BOA., DH. KMS., 49-2/104.

⁴⁸ BOA., DH. KMS., 50-2/43.

⁴⁹ BOA., DH. KMS., 49-2/30.

⁵⁰ BOA., DH. KMS., 49-2/50.

⁵¹ BOA., DH. KMS., 50-3/17.

⁵² BOA., DH. KMS., 52-2/79.

⁵³ BOA., DH. KMS., 53-3/4.

⁵⁴ BOA., DH. İD., 94-2/24; BOA., DH. MUI., 2-2/76.

⁵⁵ BOA., DH. MUI., 2-2/84.

tahrir olan Ermeni ve Protestan kiliseleriyle bazı kabir ve sandukaların tamiri masraflarının ödenmesi, Ermeni okul, kilise gibi kurumlarının inşası için ruhsat verilmesi, Amerika'ya göç eden Ermeniler⁵⁶, Fransız rahiplerinin Adana, Maraş ve mülhakattaki Ermenileri Katolik Mezhebi'ne sokmaya çalışmaları ve buna engel olunması⁵⁷ gibi konular yer almaktadır.

c) Yıldız Sarayı Arşivi Belgeleri

II. Abdülhamid devrinde (1876-1909) Yıldız Sarayı'nda biriken defter, belge ve gazetelerden oluşan fondur. Bu fonda, II. Abdülhamid'in özel olarak ilgilendiği konular, Sadaret'ten Saray'a sunulmuş, ancak irâdeleri sâdir olmamış tezkireler, şahısların Yıldız Sarayı'na sundukları çeşitli arıza, rapor ve ihbarlar, Kâmil Paşa, Cevdet Paşa, Namık Kemal, Midhat Paşa vb. önemli şahsiyetlerin metrukâtı, dış basında Devlet-i Aliyye ile ilgili çıkan yazılar, albüm ve resimler, kanun ve nizamnâme suretleri, Abdülhamid'e ait hususî el defterleri ve cüzdanlar ile haritalar bulunmaktadır.

Devletlerarası ilişkiler, Şarkî Rumeli, Ermeni ve Mısır meseleleri, Girit hadisesi, sınır olayları gibi önemli devlet problemlerinden zaptiye jurnallerinde geçen adı vukuata kadar bu dönemin çeşitli özelliklerini yansıtan bir fondur.

Ermeni meselesiyle ilgili olarak Yıldız belgelerinde beş binin üzerinde belge vardır. Bunların büyük bir kısmı aşağıdaki fonlara dağılmıştır. Yıldız Esas Evrakı (Y.E.E.), Sadrazam Kâmil Paşa Evrakı (Yıldız Esas Evrakına Ek), Sadaret Resmî Maruzat Evrakı (Y.A.RES.), Sadaret Hususî Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.), Mütenevî Maruzat Evrakı (Y.MTV.), Yıldız Perâkende Evrakı.

Yıldız Arşivi fonlarında Ermeni meselesiyle ilgili bulunan belgelerin muhtevaları ana hatlarıyla aşağıya çıkarılmıştır.

Ermeniler arasında meydana gelen olaylar, Ermenilere okul ve kilise inşası için verilen müsaadeler, Anadolu'da meydana gelen Ermeni olayları, (Musa Bey olayı⁵⁸, Sason hadisesi⁵⁹, Van olayları⁶⁰, Erzurum olayları⁶¹), Ermeni Patrikhanesiyle ilişkiler, Yabancı basında çıkan yazıların tercümeleri,

⁵⁶ BOA., DH. MUI., 8-3/12.

⁵⁷ BOA., A. MKT. MHM., 651/17; BOA., A. MKT. MHM., 651/10.

⁵⁸ BOA., YEE., 34/8; BOA., YEE., 34/9; BOA., YEE., 34/11; BOA., YEE., 34/15; Y. PRK. AZJ., 16/20.

⁵⁹ BOA., YEE., 4/47; BOA., YEE., 5/54; BOA., YEE., 5/133; BOA., YEE., 5/134.

⁶⁰ BOA., YEE., 5/144; BOA., YEE., 50/44; BOA., YEE., 50/47; BOA., YEE., 50/50; BOA., YEE., 50/51.

⁶¹ BOA., Y.MTV., 260/42.

İngiltere, Fransa, Rusya ve Amerika'da Ermeni faaliyetleri ve bu ülke devlet adamlarının Ermenilerle münasebetleri, Ermeni nüfusu, Anadolu ıslahatı için İngiltere, Fransa ve Rusya'nın ortak teşebbüsleri⁶², Hınçak ve Taşnak komitelerinin faaliyetleri, çıkardıkları olaylar⁶³, Ermeni katogikoslukları hakkında bilgiler⁶⁴, Ermeni Patrikhanesinin faaliyetleri, misyoner faaliyetleri⁶⁵, Ermenilerin Bulgaristan ve Romanya'daki faaliyetleri ve oralarındaki komitecilerle işbirliği, Ermenilerin yabancı ülkelere göçleri, Rusya'dan silahlı Ermeni komitecilerinin Osmanlı sınırlarına tecavüz etmeleri gibi konular vardır.

d) Bâb-ı Âlî Bünyesindeki Dairelere Ait Belgeler

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.): Meclis-i Vükelâ; sadrazamın riyâseti altında şeyhülislâm ile nâzırlardan mürekkep olan ve devletin iç ve dış siyasetinde ve mühim işlere müteallik hususlar hakkında karar veren meclisin adıdır. Bu meclise, "Meclis-i Has" veya "Meclis-i Hass-ı Vükelâ" da denirdi ki bugünkü mânâda "Bakanlar Kurulu" demektir. 1908 Temmuz inkılâbı üzerine kurulan Meşrutiyet rejiminde bu meclis, görevlerinden dolayı padişaha ve Mebûsân Meclisi'ne karşı müşterek bir mesuliyet altına sokulmuştur.

Meclis-i Vükelâ Mazbataları arasında Emenilerle ilgili olarak üç yüz civarında belge vardır. Bu belgeler ana hatlarıyla; Yabancı memleketlere firar eden Ermenilerden Dersaadet'e avdet edenlere memleketlerine sevk edilinceye kadar yardım edilmesi⁶⁶, Rusya'ya göç eden Ermenilerin tekrar geri dönme talepleri⁶⁷, Anadolu ıslahatı konusunda bir heyet teşkil edilmesi⁶⁸, Ermeni Taşnak Komitesi'nin ihtilal ve isyanı teşvik eden mensupları hakkında kanunî takibat icrası⁶⁹, Cemaat mektebleriyle askerlik hizmeti hakkında Rum, Ermeni ve Ermeni Katolik Patrikhaneleri ile Bulgar Eksarhlığı'ndan daha sonra da Rum Melkit, Katolik ve Keldani Patrik vekaletlerinin başvuru üzerine tanzim olunan nizamname⁷⁰, Doğu Anadolu Bölgesi'nde Kürtler ve Ermeniler arasında cereyan eden cinayet ve arazi da-

⁶² BOA., YEE., 4/10; BOA., YEE., 5/95; BOA., YEE., 11/8; BOA., YEE., 83/48.

⁶³ BOA., YA. HUS., 498/141; BOA., YA. HUS., 501/65; BOA., YA. HUS., 502/114; BOA., YA. HUS., 518/78; BOA., Y. MTV., 237/67; BOA., YEE., 95/52.

⁶⁴ BOA., YA. HUS., 517/163; BOA., YEE., 35/103; BOA., Y. MTV., 259/101; BOA., Y. MTV., 260/61.

⁶⁵ BOA., Y. MTV., 299/160; BOA., Y. PRK. AZJ., 26/80; BOA., Y. PRK. HR., 18/47; BOA., Y. PRK. BŞK., 34/28.

⁶⁶ BOA., MV. 125/53; BOA., MV. 120/66; BOA., MV. 136/20.

⁶⁷ BOA., MV. 103/70; BOA., MV. 95/87; BOA., MV. 113/20; BOA., MV. 114/76.

⁶⁸ BOA., MV. 123/38.

⁶⁹ BOA., MV. 128/68.

⁷⁰ BOA., MV. 158/22.

valarıyla ilgili şikayetler ve alınan tedbirler⁷¹, Harp bölgelerine yakın yerlerde bulunan Ermenilerin düşmanla işbirliği faaliyetlerine girişip Osmanlı Ordusu'nun savunma faaliyetlerini sabote etmesi nedeni ile sınır bölgesindeki Ermenilerin güney bölgelerine sevk edilmeleri⁷², Askeri yönden belli yerlere göçleri kararlaştırılan Ermenilerin sevkleri esnasında vukua gelen suistimalleri Divan-ı Harb'e tevdi etmek üzere oluşan komisyonların harcırahlarının ödenmesi⁷³, Ermeni Katogikosluk ve Ermeni Patrikhanesi Nizamnamesi'nin yeniden düzenlenmesi⁷⁴, Ermeni Patrikliği Nizamnamesi hükmünü ilga eden Ermeni Katogikosluğu ve Patrikliği Nizamnamesi'nin ilgası zımında kaleme alınan nizamiye layihasının yürürlüğe konulmak üzere arzı⁷⁵ gibi konuları ihtiva etmektedir.

e) Sadaret Belgeleri:

Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi (A.MKT.MHM.); Mektubî Kalemi'yle birlikte ilk yıllardan beri devam edegelen ve onun bir şubesi durumunda bulunan kalemidir. Önemli ve âcil olan hususları ayırdedebilmek için gerek evrakta, gerekse defterlerde mühim ve adı ayırımı yapıldığı görülmüştür. Bu sebeple, mühimme, hafâya ve mahremâne kaydı bulunan Mektubî Kalemi evrakı için ayrı bir fon teşkiline ihtiyaç duyulmuştur. Bu evrak umumiyetle isyan, deprem, sınır meselesi, savaş, kıtlık ve iskân gibi mühim hususları ihtiva etmektedir.

Sadaret fonlarında Ermenilerle ilgili üç bine yakın belge vardır. Bu fonda bulunan belgelerin konuları Hariciye, Dahiliye ve Yıldız belgeleriyle büyük oranda benzerlik göstermektedir.

Anadolu'nun bir çok vilayetinde meydana gelen Ermeni ayaklanmalarıyla ilgili ayrıntılar⁷⁶, Ermenilerin İstanbul'da çıkardıkları olaylar⁷⁷, Erme-

⁷¹ BOA., MV.177/74.

⁷² BOA., MV.198/24.

⁷³ BOA., MV.199/35.

⁷⁴ BOA., MV.244/22.

⁷⁵ BOA., MV.249/217.

⁷⁶ BOA., A MKT. MHM., 483/64; BOA., A MKT. MHM., 501/24; BOA., A MKT. MHM., 535/25; BOA., A MKT. MHM., 609/13; BOA., A MKT. MHM., 609/14; BOA., A MKT. MHM., 609/15; BOA., A MKT. MHM., 609/16; BOA., A MKT. MHM., 609/30; BOA., A MKT. MHM., 611/11; BOA., A MKT. MHM., 619/8; BOA., A MKT. MHM., 620/17; BOA., A MKT. MHM., 623/1; BOA., A MKT. MHM., 628/1; BOA., A MKT. MHM., 628/3; BOA., A MKT. MHM., 628/42; BOA., A MKT. MHM., 628/48.

⁷⁷ BOA., A MKT. MHM., 609/4; BOA., A MKT. MHM.

niler için umumi af ilanı⁷⁸, İngiltere⁷⁹, Fransa⁸⁰, Rusya⁸¹ ve Amerika⁸² gibi ülkelerin Ermeniler lehine faaliyetleri, Doğu Anadolu'da yapılacak ıslahat⁸³, Hınçak ve Taşnak komitelerinin faaliyetleri⁸⁴, Amerika'ya Ermeni göçleri⁸⁵, Bulgaristan'da Ermeni faaliyetleri⁸⁶, misyoner faaliyetleri⁸⁷, Rusya'ya firar eden Ermeniler, Ermeniler arasındaki mezhep kavgaları, yabancı basında Ermeniler lehine yapılan propaganda faaliyetleri⁸⁸ ana konu başlıklarıdır.

f) Zaptiye Nezareti Belgeleri (ZB.)

Zaptiye Nezareti'ne ait mevcut arşiv malzemesinin ekserisini, nezarete diğer nezaret, devâir ve vilayetlerden gelip gerekli muameleleri yapılan yazışmalar ile esas itibarıyla bu yazılara verilen cevapları havî Mektubî ve Muhasebe kalemleri müsveddeleri ve Muhasebe Kalemi'nin muamelâtına ait makbuz, teslim ve tesellüm senetleri gibi evrakın oluşturduğu görülmektedir.

Zaptiye Nezareti fonlarında Ermenilerle ilgili iki bin civarında belge bulunmaktadır.

Ermenilerin gazete çıkarmaları için müsaade talepleri⁸⁹, Ermeni komitelerinin mektup tercümeleri⁹⁰, Ermeni komitelerine mensup olanlar hakkında yapılan soruşturmalar⁹¹, Meşrutiyet'in ilanından sonra

⁷⁸ BOA., A MKT. MHM., 539/6; BOA., A MKT. MHM., 539/10; BOA., A MKT. MHM., 539/201; BOA., A MKT. MHM., 538/32; BOA., A MKT. MHM., 539/11.

⁷⁹ BOA., A MKT. MHM., 716/9; BOA., A MKT. MHM., 752/17; BOA., A MKT. MHM., 749/5

⁸⁰ BOA., A MKT. MHM., 616/26; BOA., A MKT. MHM., 651/17; BOA., A MKT. MHM., 673/13; BOA., A MKT. MHM., 549/21.

⁸¹ BOA., A MKT. MHM., 549/30; BOA., A MKT. MHM., 550/6; BOA., A MKT. MHM., 625/16.

⁸² BOA., A MKT. MHM., 532/38; BOA., A MKT. MHM., 533/2; BOA., A MKT. MHM., 533/21.

⁸³ BOA., A MKT. MHM., 611/13.

⁸⁴ BOA., A MKT. MHM., 548/7; BOA., A MKT. MHM., 609/34; BOA., A MKT. MHM., 611/3; BOA., A MKT. MHM., 617/19; BOA., A MKT. MHM., 618/10; BOA., A MKT. MHM., 618/11

⁸⁵ BOA., A MKT. MHM., 538/13; BOA., A MKT. MHM., 538/26; BOA., A MKT. MHM., 538/30

⁸⁶ BOA., A MKT. MHM., 537/28; BOA., A MKT. MHM., 538/19

⁸⁷ BOA., A MKT. MHM., 618/43.

⁸⁸ BOA., A MKT. MHM., 536/31; BOA., A MKT. MHM., 537/6;

⁸⁹ BOA., ZB. 24/28; BOA., ZB. 24/68; BOA., ZB. 24/69; BOA., ZB. 24/84.

⁹⁰ BOA., ZB. 43/26.

⁹¹ BOA., ZB. 47/7; 311/8.

yurtdışından gelen Ermenilerin memleketlerine sevkleri⁹², ihtida edenlerle ilgili muameleler⁹³, Ermeni Komitelerinin gerekli inzibati tedbirler alınarak olay çıkmasına meydan verilmemesi⁹⁴, İstanbul'da Ermenilerin çıkardıkları olaylarla ilgili yazışmalar, alınan tedbirler, Anadolu'da meydana gelen isyanlarla ilgili yazışmalar ve daha bir çok husus bu fonda yer almaktadır.

g) Salname-i Devlet-i Aliye

Burada Osmanlı Devleti'nin Ermenilere bakış açısını ortaya koymak amacıyla, tehcir öncesi ve sonrasında Osmanlı merkezi yönetiminde üst düzey görevlerde bulunan bazı Ermenilerin isimleri ve görev yaptıkları birimler öncelikli olarak 1297 (1881), 1301 (1885), 1305 (1889) ve 1308 (1892) yılları Devlet Salmeleri'ne göre şunlardır:

Mahkeme-i Temyiz Ceza Dairesi azası Karabet Efendi, Hariciye Nezareti Tahrirat-ı Hariciye Katibi Serkis Efendi, Hariciye Nezareti Muhasebecisi Kırkor Efendi, Hariciye Nezareti Tahrirat-ı Hariciye Kalemî Mühimme Müdürü Nişan Efendi, Nafia Dairesi Müsteşarı Odyan Efendi, Nafia Dairesi Tercüme Kalemî Müdürü Kigork Efendi⁹⁵, Hariciye Nezareti Müsteşarı Artin Efendi⁹⁶, Hariciye Nezareti Tercümanı Mikail Efendi⁹⁷, Adliye Nezareti Müsteşarı Vahan Efendi⁹⁸, Encümen-i İntihap Memurin-i Adliye Heyeti Müsteşarı Andon Efendi⁹⁹, Hazine-i Hassa Nazırı Agop Paşa¹⁰⁰, Bab-ı Ali İstişare Odası müşaviri Gabriyel Noradunkyan Efendi¹⁰¹, Dersaadet Emniyet Sandığı Müdürü Miğirdiç Efendi¹⁰², Orman ve Maadin Müdürü Bedros Efendi¹⁰³, Ziraat Müdürü Amasyan Efendi¹⁰⁴, Divan-ı Muhasebat Reisi Ohannes Efendi¹⁰⁵.

⁹² BOA., ZB. 330/112; BOA., ZB. 330/52.

⁹³ BOA., ZB. 395/72.

⁹⁴ BOA., ZB. 22/23; BOA., ZB. 333/57; BOA., ZB. 338/64; BOA., ZB. 595/98.

⁹⁵ *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1297.

⁹⁶ *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1301; *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1305; *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1308.

⁹⁷ *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1301.

⁹⁸ *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1301; *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1305; *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1308.

⁹⁹ *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1301.

¹⁰⁰ *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1308.

¹⁰¹ *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1301.

¹⁰² *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1301.

¹⁰³ *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1301; *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1305; *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1308.

¹⁰⁴ *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1301.

¹⁰⁵ *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1301.

Maliye Nazırı Agob Paşa¹⁰⁶, Ticaret ve Nafia Nezareti Müsteşarı Horen Efendi¹⁰⁷, Ticaret ve Nafia Nezareti Tahrirat-ı Ecnebiyye Kalemi Müdürü Melkon Efendi, Ticaret ve Nafia Nezareti Ziraat Müdürü Amasyan Efendi¹⁰⁸, Sanayii Nefise Mektebi Dahiliye Müdürü Oskan Efendi¹⁰⁹, Ticaret ve Nafia Nezareti İstatistik Müdürü Amasyan Efendi¹¹⁰.

1327 (1911), 1328 (1912) yılları ve 1333-1334 (1917-1918) yılları Devlet salnamelerinde kayıtlı görünen Ermenilerden bazıları ise:

Hariciye Nezareti Müsteşarlığı'nda Ohannes Kuyumcuyan Efendi, Kalem-i Mahsus Mümeyyizliği'nde Dikran Çayan Bey¹¹¹, Hariciye Nezareti İstişare Odası Muavinliği'nde Nişan Civanyan Efendi¹¹², Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahval İdare-i Umumiyesi Müdürü Agop Hamamcıyan Efendi¹¹³, İstanbul Polis Müdüriyet-i Umumiyesi Heyet-i Sıhhiye Tabibliği'nde Dikran Efendi¹¹⁴, Adliye Nezareti İhsaiyat ve Müdevvenat-ı Kanuniye Müdüriyeti'nde Müdür olarak Serkis Karakoç Efendi¹¹⁵, Hazine-i Hassa-i Şâhâne Müdürlüğüne bağlı Emlak-ı Hâkânî Muhâsebe Müdüriyeti'nde Müdür olarak Agob Efendi¹¹⁶, Maliye Nezareti Müsteşarı Mihran Efendi¹¹⁷, Nafia Nazırı olarak Sinabyan Efendi¹¹⁸ tehcir öncesi dönemde görev yapan önemli bürokratlardandır.

Tehcir sonrası dönemin devlet kayıtlarına bakıldığında zaman da bir çok önemli görevde Ermenilerin bulundukları görülmektedir. Hazine-i Hassa-i Şahane Müdüriyet-i Umumiyesi Emlak-ı Hakani Muhasebe İdaresi Müdürü Agop Efendi¹¹⁹, Daire-i Sadaret Müdevvenat-ı Kanuniye Müdürü Karakoç Serkis Efendi¹²⁰, Adliye ve Mezahib Nezareti Kanunname-i Ticaret Komisyonu Reisi (eski Nafia Nazırı) Hallacyan Efendi, Azası (eski Nafia Nazırı ve

¹⁰⁶ *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1308

¹⁰⁷ *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1305

¹⁰⁸ *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1297.

¹⁰⁹ *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1308.

¹¹⁰ *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1308.

¹¹¹ *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1327, s.168.

¹¹² *ags* (adı geçen salname), s.171.

¹¹³ *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1328, s.197.

¹¹⁴ *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1327, s.231.

¹¹⁵ *ags*, s.131.

¹¹⁶ *ags*, s. 88-89.

¹¹⁷ *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1328, s.264.

¹¹⁸ *Salname-i Devlet-i Aliyye*, Dersaadet 1327, s. 376.

¹¹⁹ *Salname-i Devlet-i Aliyye (1333-1334)*, Dersaadet 1334, s. 100.

¹²⁰ *ags*, s. 124.

dava vekili) Sınabyan Efendi¹²¹, Rûsumat Müdüriyet-i Umumiyesi Kontrol Kalemi Müdürü Mihran Efendi¹²², Maliye Nezareti Tercüme Kalemi Müdürü Panosyan Efendi¹²³, Ticaret ve Ziraat Nezareti Orman Müdüriyet-i Umumiyesi İhale Şubesi Müdürü Oseb Ekşian¹²⁴, Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi Azası Hrant Asadoryan Efendi¹²⁵, Ziraat Bankası Teftiş Kalemi Mümeyyizi Hrant Efendi¹²⁶, Adliye ve Mezahib Nezareti Mahkeme-i İstinaf Cünha Kısmı azası Artin Musticiyan Efendi¹²⁷, Adliye ve Mezahib Nezareti Beyoğlu Bidayet Mahkemesi Birinci Ceza Dairesi Azası Misak Mıgıryan Efendi¹²⁸ önemli görevlerde bulunan Ermenilerden sadece bir kısmıdır.

h) Takvim-i Vekayi ve Düstur

Bilindiği gibi Osmanlı devletinin Ermeniler hakkında yayınladığı kanun, nizamname ve talimatlar Takvim-i Vekayi ve Düstur'larda yer almaktadır. Tehcir uygulaması ve sonrasında çıkarılan kanun, nizamname ve talimatlar aşağıda gösterilmektedir:

1 Haziran 1915 yılında çıkarılan "Vakt-i seferde icraat-ı hükûmete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedabir"¹²⁹.

10 Kasım 1915'te çıkarılan 13 Eylül 1331 (26 Eylül 1915) tarihli kanun-ı muvakkatin suver-i icraiyesini mübeyyin nizamname¹³⁰.

25 Aralık 1915'te çıkarılan Ahar mahallere nakl olunan eşhasdan istihkak iddiasında bulunanların nazar-ı dikkatine Tasfiye Komisyonlarının kuruluşu ve komisyon merkezlerinin listesi¹³¹.

26 Aralık 1915'te çıkarılan İstanbul'da Emval-i Metruke Tasfiye Komisyonu'nun faaliyete başlaması hakkında kanun¹³².

¹²¹ *ags*, s. 155.

¹²² *ags*, s. 262.

¹²³ *ags*, s. 254.

¹²⁴ *ags*, s. 342.

¹²⁵ *ags*, s. 126.

¹²⁶ *ags*, s. 371.

¹²⁷ *ags*, s. 160.

¹²⁸ *ags*, s. 165.

¹²⁹ Takvim-i Vekayi Nu: 2189

¹³⁰ Takvim-i Vekayi Nu: 2343

¹³¹ Takvim-i Vekayi Nu: 2388

¹³² Takvim-i Vekayi Nu: 13

14 Ekim 1916'da çıkarılan Ahar mahallere nakl edilen eşhasın emval ve düyun ve matlubat-ı metrukesine mütedair 17 Zilkade 1333 (26 Eylül 1915) tarihli kanun-ı muvakkatin 2. maddesinin 1. fıkrasına müzeyyel ibare hakkında kanun-ı muvakkat¹³³.

20 Ekim 1917'de çıkarılan ahar mahallere nakl edilen eşhasın emval ve düyun ve matlubat-ı metrukesine mütedair kanun-ı muvakkatin suver-i icra-yesi hakkındaki 30 Zilhicce 1333 (8 Kasım 1915) tarihli nizamnamenin 3, 5, 6 ve 8. maddelerini muaddel mevadd-ı nizamiye¹³⁴.

5 Kasım 1918'de çıkarılan Vakt-i seferde icraat-ı hükûmete karşı gelenler için cihet-i askeriyece itihaz olunacak tedabir hakkındaki 13 Recep 1333 (27 Mayıs 1915) tarihli kararnamenin reddi hakkında meclis-i mebusan karar-namesi¹³⁵.

18 Kasım 1918'de çıkarılan 20 Ramazan 1279 (11 Mart 1863) tarihli Ermeni Patrikliği nizamnamesi hükmünü ilga eden 2 Şevval 1334 ve 19 Temmuz 1332 (2 Ağustos 1916) tarihli Ermeni katogikos ve patrikliği nizam-namesinin ilgası¹³⁶.

25 Aralık 1918'de çıkarılan İdare-i örfiye cari olmayan yerlerde tehcir dolayısıyla ika olunan ceraimin merci-i tahkik ve muhakemesi hakkında kar-arname¹³⁷.

7 Nisan 1919'da çıkarılan memleketlerine avdet eden mehcurinden 1334 senesi zeytin aşarının suret-i istifasına dair kararname¹³⁸.

12 Ocak 1920'de çıkarılan ahar mahallere nakl edilmiş olan eşhasın 17 Zilkade 1333 (26 Eylül 1915) tarihli kararname mucebince tasfiyeye tabi tutulan emval hakkında kararname¹³⁹.

14 Eylül 1922'de çıkarılan ahar mahallere nakledilmiş eşhasın tasfiyeye tabi emvali hakkında mevcut kararnamenin reddine dair Heyet-i Umumiye kararı¹⁴⁰.

¹³³ Takvim-i Vekayi Nu: 2672

¹³⁴ Düstur 2. Tertip Cilt: 9, Sayfa: 759-760

¹³⁵ Düstur 2. Tertip Cilt: 11, Sayfa: 51

¹³⁶ Takvim-i Vekayi Nu: 3399

¹³⁷ Düstur 2. Tertip Cilt: 11, Sayfa: 81

¹³⁸ Düstur 2. Tertip Cilt: 11, Sayfa: 196

¹³⁹ Takvim-i Vekayi Nu: 3747

¹⁴⁰ Düstur 3. Tertip, 3. Cilt, s. 127

31 Ekim 1922'de çıkarılan mahal-i ahara nakl edilen eşhasın emval-i metrukesi hakkında 17 Zilkade 1333 (26 Eylül 1915) tarihli kanun-ı muvakkatin suver-i icraiyesine mütedair 26 Teşrin-i Evvel 1332 (5 Kasım 1916) tarihli nizamnamenin bazı mevaddını muadil kararname¹⁴¹.

15 Nisan 1923'te çıkarılan ahar mahalere nakl edilen eşhasın emval ve düyun ve matlubat-ı metrukesi hakkındaki 17 Zilkade 1333 ve 13 Eylül 1331 (26 Eylül 1915) tarihli kanun-ı muvakkatin bazı mevaddı ile 20 Nisan 1338 (3 Mayıs 1922) tarihli emval-i metruke kanununu muadil kanun¹⁴².

29 Nisan 1923'te çıkarılan 13 Eylül 1331 (26 Eylül 1915) tarihli kanun-ı muvakkat ile işbu kanunun bazı mevaddını muadil 15 Nisan 1339 (28 Nisan 1923) tarihli kanunun suver-i tatbikiyesini mübeyyin talimatname¹⁴³.

Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Arşivi

Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Arşivi'nde 1853-1856 Kırım Harbi'nden başlayarak günümüze kadar olan dönemleri kapsayan savaş, harekât, istihbarat ve lojistik destek konularındaki belgelerden meydana gelen arşiv fonları bulunmaktadır. Tasnifi tamamlanarak araştırmacıların hizmetine sunulan önemli fonlar şunlardır:

Osmanlı-Rus Harbi (Kırım Harbi) (1853-1856); Osmanlı Sırp-Karadağ Harbi (1875-1877), Osmanlı-Rus Harbi (1877-1878), Osmanlı-Yunan Harbi (1897), Osmanlı-İtalyan ve Balkan Harpleri (1911-1913), Birinci Dünya Harbi (1914-1918), Türk İstiklal Harbi (1919-1922), Atatürk Koleksiyonu ile haritalar ve albümler bulunmaktadır.

Bu arşivde yer alan Birinci Dünya Harbi fonunda genel olarak Ermeni meselesi ve tehcir uygulaması ile ilgili çok sayıda belge bulunmaktadır.

Ermenilerden gönüllü alaylar oluşturulmakta olduğu ve Rus ordusuna katılacakları, Ermeniler tarafından devletlere verilen muhtıra, Amerika'dan Ermenilere gelen paraların dağıtılmasıyla ilgili yazışmalar, Bogos Nubar'ın kurduğu Ermeni Cemiyeti'nin siyasi faaliyetleri, Üçüncü Ordu Komu-

¹⁴¹ Düstur 3. Tertip, 3. Cilt, s. 151, 152

¹⁴² Düstur 3. Tertip, 4. Cilt, s. 79-81

¹⁴³ Düstur 3. Tertip, 4. Cilt, s. 94-100

tanı'nın Erzurum ve civarındaki Amerikan Misyonerlerinin Ermenilerle bağlantıları¹⁴⁴.

Boğazlıyan civarındaki Ermeni çetelerinin faaliyetleri, Ermenilerin esliha ve mühimmat fabrikalarına saldıracaklarının istihbar edildiği gerekli tedbirlerin alınması; Erzincan ve Erzurum'da Ermeni mezalimi, Ermeni ve Kürt çetelerinin faaliyetleri; Van civarındaki Ermenilerin isyan ettikleri ve Türk köylerini bastukları; Ermenilerden ele geçirilen bomba ve bomba yapımında kullanılan malzemeler¹⁴⁵.

Hınçak ve Taşnak komitesine mensup olup, Muzır Ermenilerden olan ve tutuklananlardan Samsun'da olanların isimleri, Dahiliye Nazırı Talat Bey'in asayişin sağlanmasıyla ilgili telgrafı; Ermeni muhacirlerinin yerleştirilmesiyle ilgili yazışmalar; Hınçak ve Taşnak Komitesi'ne mensup Bafra, Çarşamba ve Ünye kazalarında tevkif edilen Ermenilerin listesi, Ermenilerin bulundukları vilayet ve evliye mıntukaları dahilinde ne suretle seyahat edebileceklerine dair; Tarsus ve Avanos hattındaki Ermeni efradından şüpheli olanların öncelikli olarak Musul'a sevkleri, Cebel-i Bereket dahilindeki Ermeni çetelerinin tenkili, Ermenilerin sevk sebepleri ve yerlerinin tayini; Üçüncü ordu mıntukasındaki Ermenilerden bir kısmının Musul vilayetine sevkleri sırasında Van'daki Rus kuvvetleri ve Ermeni çetelerine iltihaklarının meni için 4. Ordu mıntukasına sevklerinin engellenmesi, Musul vilayetinde bulunan yerli ve muhacir Ermenilerin katile katile düşman tarafına kaçmakta olduğu hakkında 6. Ordu Kumandanı Ali İhsan Paşa'dan Başkumandanlığa şifre; Ermeni sevkinin durdurulmasına dair Dahiliye Nezareti'nden Başkumandanlığa tezkire; Bazı mahallerde sakin Ermenilerin mahal-i saireye nakl ve sevkleri hakkında Sadaret'ten Harbiye Nezareti'ne tezkire, Dahiliye Nezareti'nin tehcir ve iase ile ilgili talimatları¹⁴⁶ gibi konularda çok sayıda belge bulunmaktadır.

¹⁴⁴ ATASE Arşivi, BDH Koleksiyonu, Klasör 310, Dosya 1260, Fihrist 1; BDH.K. 521. D. 2029, F. 1577;

¹⁴⁵ BDH, K. 2287, D. 11; F. 3-7, 3-8; 3-9; 4, 4-1; K. 359, K. 1435, F. 3-43, 44; K. 4, D. 234, K. 44, D. 207; K. 341, D. 1006, F. 1-21.

¹⁴⁶ BDH, K. 521. D. 2029, F. 3, 4-4-1; K. 341, D. 1086; F. 1-50; K. 527, D. 2057, F. 15-3, 14-4, 15-5; 15-6; K. 1530, D. 385, F. 8, 8-1, 8-2; 38, 38-1, 38-2, 38-3, 41; K. 16, D. 5168, F. 20; K. 361, D. 1445, F. 2-9, 2-10; F. 8, 8-1, 8-2; F. 8-21, F. 12-11, K. 2292, D. 32, F. 1, 1-1, 1-2, 1-3, 1-4, 1-5, 1-6, 1-7, 1-8, 1-9.

Sonuç

Tarihi yazanın, yapana sadık kalması tarih araştırmaları için büyük önem taşımaktadır. Bu bakımdan, Ermeni konusunda da tarihi delillerden yoksun bir şekilde önyargı ve siyasi bir yaklaşım bilime olan saygıyı ortadan kaldıracaktır. Nitekim bazı çevrelerin Ermenilerle ilgili iddiaları tarihi ve bilimsel temellerden ziyade, hatırat türü subjektif eser ve değerlendirmelere dayandırılmakta ve tarihi seçici bir şekilde kullanılmaktadırlar. Yani tarih, olayları belli bir sebep-sonuç ilişkisi içinde ortaya koyan, kendi içinde tutarlılığı olan bir bütün olmaktan çıkarılmakta, herkesin işlerine gelen argümanları çekip çıkardığı bir bilgi ambarı olarak kullanılarak, tarih tutsak hale getirilmektedir.

Bu sebeple Ermeni sorununun arşivlere dayanılarak objektif bir şekilde değerlendirilmesi amacıyla Türk arşivleri yerli ve yabancı bütün bilim insanlarına açılmış, yapılan mevzuat düzenlemesi ve otomasyon sistemi ile kolay ulaşılabilir bir arşiv haline getirilmiş, bilgiye ve belgeye ulaşımındaki bürokratik engeller ortadan kaldırılmıştır.

Kitap Tanıtımlar:

Archéologie dans l'Empire Ottoman autour de 1900 entre politique, économie et science (1900 Yılı Civarında Siyaset, Ekonomi ve Bilim Arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeoloji), Véronique Krings-İsabelle Tassignon eds., Brussel-Bruxelles-Rome 2004, ISBN: 90-74461-51-4, 368.

Véronique Krings ve Isabelle Tassignon'un editörlüğünü yaptığı *Archéologie dans l'Empire Ottoman autour de 1900 entre politique, économie et science* (1900 Yılı Civarında Siyaset, Ekonomi ve Bilim Arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeoloji) adlı eser, aslında aynı başlık altında Roma'daki Belçika Akademisi'nde düzenlenen kolokyum sırasında sunulan bildirileri ihtiva etmektedir. Bu kolokyum, 1939 yılında Roma'daki Belçika Akademisi'nin İdari Kurulunun Başkanı görevine atanan antikçağ dinler tarihi uzmanı Franz Cumont'un çalışmalarının en ilginç yönlerinden biri olan arkeoloji tutkusunu aydınlığa kavuşturulmasını mümkün kılmıştır. Bu çalışma ile editörler Véronique Krings ve Isabelle Tassignon, Franz Cumont'un bıraktığı bütün bilimsel mirası değerlendirmek, onun Doğuya yaptığı seyahatleri coğrafik, ekonomik, siyasi ve bilimsel açıdan görüntülemek ve disiplinler arası bir karşılaştırma yapmak suretiyle, çeşitli yaklaşımlara sahip uzmanları bir araya getirmektedir.

Bu kitabın yayımlanmasıyla son beş yıl içerisinde Cumont arşivinden istifade edilerek yapılan yayın dizisi tamamlanmış olacaktır. Cumont'un ölümünün 50. yılı dolayısıyla yazıldığı kimselerden aldığı mektuplar, 1997 yılında C. Bonnet tarafından bir araya getirilmiş ve böylece bu dizinin ilk çalışması oluşturulmuştur. İkinci çalışma Cumont'un Akdeniz havzasında çeşitli bölgelere düzenlediği seyahatleri ele almaktadır. Toulouse Üniversitesi öğretim üyesi Véronique Krings, bu seyahatler sırasında Cumont'un tuttuğu gezi notlarını ve fotoğraflarını içeren bir çalışma hazırlamaktadır. Cumont'un kişisel arşivinin son kısmı bilimsel notlarını içermektedir. Bunlar da Liege Üniversitesi öğretim üyesi B. Rochette ve Atina'daki Fransız Okulu üyesi Isabelle Tassignon gibi uzmanların hazırladığı münferit çalışmalarda yer almaktadır.

Kitap, J. Hamese'in hazırladığı önsözden, R. Etienne'in kaleme aldığı girişten, 17 bildiri metni, J.-M. Pailler'in yazdığı sonuç kısmıyla 57 fotoğraftan oluşmaktadır. Kitapta bildirisine yer verilen araştırmacıların isimleri ise şöyledir: L. Graillet, M. Trokay, B. Rémy, C. Bonnet, V. Krings, E. Gubel, M.-C. Bruwier, S. Picaud, K. Nohlen, N. Chevalier, I. Tassignon, H. Duchêne, E. Gran-Aymerich, I. Nigro, E. Chairi, A. Hermay, S. Lerou.

Paris I Üniversitesi'nden Robert Etienne, kitabın giriş kısmında Osmanlı İmparatorluğu'nda arkeoloji denildiğinde coğrafya bakımından Ege denizinden Mezopotamya'ya uzanan Asya kıtasının büyük bir bölümünü kapsayan ve bugün Yakın ve Orta Doğu olarak adlandırılan toprakları ilgilendiren bir arkeolojiden bahsedilebileceğini vurguluyor. Çünkü bu coğrafyada çoktanrılı ya da tektanrılı dinlere inanan bütün bilinen Akdeniz veya Mezopotamya medeniyetleri yaşamıştır. 1900'lu yıllar arkeolojiye önem veren ülkelerin birbirleriyle yarıştığı "büyük kazılar" dönemidir. Savaş öncesi dönemde, daha doğrusu 1842 ile 1855 yılları arasında kazıları başlatanlar aslında Fransız veya İngiliz diplomatlardır. Üniversite öğretim üyeleri XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu işe gireceklerdir. Ancak "amatör" arkeolojisi I. Dünya Savaşı'na kadar kaybolmayacaktır. Bilim koruyucuları ve koleksiyoncular da arkeolojik kazılarının gelişmesinde önemli rol oynayacaklardır.

Kitaptaki ilk çalışma, "Des voyageurs et des antiquités: Promenades archéologiques et ambassades dans l'Empire ottoman au XVIe siècle" (Seyyahlar ve Antik Eserler: XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeolojik Geziler ve Elçilikler) başlığını taşımakta ve Liège Üniversitesi Laurent Grailet tarafından kaleme alınmıştır. Makale, kitabın 13. ile 25. sayfaları arasında yer almaktadır. Araştırmacı, bu makalesiyle XVI. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na gelen seyyahların çoğunun arkeolojik geziye çıktığını göstermeyi amaçlıyor. Bu seyyahlar çok çeşitli ilgilere sahiptir. Onlar hem birer antikacı hem birer etnograf hem de ülkeleri adına ister resmi ister gayr-i resmi birer misyonerdirlir. Bunlar arasında Fransız asıllı Nicolas de Nicolay, Gabriel d'Aramont, Pierre Belon, Guillaume Postel, Jacques Gassot, Jean Chesneau, Pierre Gilles d'Albi'yi ve Habsbourgların adına giden Felemenk Augier Ghislain de Busbecq, Pizalı Hugo Favolius'u zikredebiliriz. Bunların hepsi bir elçinin maiyetinde yer alarak hem arkeoloji turizmi hem de diplomatik yapıyor. Bu tür turistik olduğu kadar siyasi geziler ilkçağ boyunca da düzenlenmiştir. Örneğin M.Ö. 168-167 yılında Paul-Emile eski Yunanistan topraklarında büyük bir gezi yapar ve Atina, Korintos gibi yerleri ziyaret eder. Arkeolojik gezilere çıkanlar pek çok zorluklarla karşılaşır. Bir taraftan bir ülkenin elçilik heyetinde yer almak hiç kolay olmazken, diğer taraftan Osmanlı İmparatorluğu'nun izni de gerekiyordu. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'na ulaştıklarında da gezilecek yerlere ulaşmak için rehberlere ve muhafızlara ihtiyaç duyuyorlardı. Herhangi bir resmi destek olmadan Osmanlı İmparatorluğu'na gelenler ise akıl almaz maceralar yaşıyorlardı.

Kitaptaki "Le mécénat promoteur des premières fouilles dans les sites de la Mésopotamie ancienne (1842-1855)" (Eski Mezopotamya Sit Alanlarında İlk Kazıların Koruyuculuğu (Himayeciliği) adını taşıyan ikinci çalışma, Liege Üniversitesinden Madeleine Trokay tarafından kaleme alınmıştır. Makale 27. ile 38. sayfalar arasında yer almaktadır. Yazar, eski Mezopotamya sit alanlarındaki kazıların 1842 yılında başladığını ve bu ilk kazıları başlatanların Fransızlar olduğunu belirtiyor. Daha sonra bu kazı çalışmalarına İngilizlerin de girdiği anlaşıyor. Fransız araştırmacıların kazılarda çıkardığı kalıntılar, Louvre Müzesi'ne gönderilirken İngiliz araştırmacıların elde ettiği arkeolojik bulgular British Museum'a nakledilmiştir. Mezopotamya'daki kazı çalışmalarının ilk hamisi Paris'teki Asya Topluluğu'nun (Société Asiatique de Paris) sekreteri Jules Mohl olmuştur. Jules Mohl'ın hamiliği ve mali desteği ile Arapça ve Doğu ülkeleri hakkında bilgisiyle tanınan tıp doktoru ve seyyah Emile Botta, Asur başkenti Dur Sharrukin'de (bugün Kirsabad) ilk kazıları yapmıştır. Babil, Niniwe, Nemrut gibi Asur yerleşkeleri kazı çalışmalarının ilgi odağı olmuştur. Bu kazıları ilk gerçekleştirenler diplomatlar olmuştur. Bunlar, arkeolojik araştırmalar yapabilmek için kariyerlerine birkaç yıl ara vermeyi göze almışlardır. Hem Fransa'da hem İngiltere'de Mezopotamya'daki kazı çalışmaları, hamilik yapan bir devlet kuruluşu tarafından finanse edilmiştir. Ayrıca Fransa'da kazı sonucu elde edilen bulguların raporlar halinde yayımlanması da finanse edilmiştir. Kazı çalışmaları sık sık yetersiz mali destek veya düzensiz ödenekler neticesinde kesintiye uğramışlardır.

Madeleine Trokay, kazılara mali destek sağlayan sponsor kuruluşlar, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Mezopotamya'da Asur siti Kalat Şerga'nın isminden türeyen "şerkatim" olarak adlandırılan uzman arkeoloji işçilerin ortaya çıkmasını sağlamışlardır. Son olarak Madeleine Trokay, bu ilk kazılar için harcanan para miktarının araştırılmasının ilginç sonuçlar verebileceğini belirtmektedir.

Grenoble II Üniversitesi'nden Bernard Rémy'nin makalesi 39. ile 54. sayfalar arasında üçüncü makale olarak yer almaktadır. Bu makale "L'apport des récits de voyage (1830-1899) à la connaissance des sites côtiers, antiques du Pont-Euxin, de Termé (Tsémiskyra) à Trabzon (Trapézoune)" (Therme'den (Themiskyra) Trabzon'a Karadeniz'in Antik Kıyı Sit Alanlarının Tanınmasına Seyahatnamelerin Katkısı (1830-1899)) başlığı ile Terme'den Trabzon'a kadar

olan Karadeniz'in kıyı şeridindeki antik sit alanlarına dair 1830 ile 1899 yılları arasında bunlardan bahseden seyahatnameleri inceliyor. Yazar, makalenin başında bu bölgenin eski Anadolu tarihinde önemli bir rol oynamasına rağmen, eskiçağ uzmanları tarafından haksız olarak ihmal edildiğini belirtiyor. Ekonomik değişim ve şehirleşme içerisinde olan Karadeniz bölgesi hakkında arkeolojik belgelerin çok sınırlı olmasından dolayı seyyahların verdiği en ufak bir bilgiyi dahi ihmal etmemek gerekir. Ancak Karadeniz'in güney kıyısını gezen ve buradaki antikçağ kalıntıları hakkında bilgi veren seyyahlar oldukça azdır. Bunun üzerine araştırmacı, çalışması sırasında birbirini tekrar eden seyyahları eleterek sadece Grek-Roma dönemine ait yeni bilgiler verebilecek seyahatnameleri ele almıştır. Eserleri incelenen seyyahlar şunlardır: Vincent Fontanier, Remi Aucher-Eloy, James Brant, W. J. Hamilton, Edmund Spencer, Horatio Southgate, Eugene Flandin, Pascal Coste, James Bryce. W. J. Hamilton'un dışında bütün bu seyyahlar Trabzon'dan bahsetmektedir. Sadece W. J. Hamilton, Trabzon, Tirebolu, Giresun, Ordu, Fatsa, Havyar Kale, Ünye, Kale Köy gibi Karadeniz'in güney kıyısında yer alan yerleşim birimleri hakkında bilgi verir. Bütün bu seyyahların verdiği bilgiler kısıtlı da olsa, bölgedeki eskiçağ kalıntıları ile ilgili çalışmalar bakımından önemlidir.

Kitaptaki dördüncü çalışma Toulouse II Üniversitesi'nden Corinne Bonnet'e aittir. "La dimension de voyage dans la vie et dans l'oeuvre de Franz Cumont" (Franz Cumont'un icraatında ve hayatında seyahatin boyutu) adlı bu çalışma kitabın 55. ile 74. sayfaları arasında yer almaktadır. Araştırmacı, Cumont'un özel ve iş hayatındaki seyahatin yerini ortaya koymak için onun yazışma arşivinden yararlanmıştır. Özellikle 1888 ile 1891 yılları arasında Cumont'un annesine ve babasına gönderdiği 75 mektuba bu çalışmanın sonunda ekler kısmında kısa kısa yer verilmektedir. Seyahat, Cumont'un hayatında hem soyut hem somut olarak yer alıyor. Belçika doğumlu Franz Cumont, Suriye, Türkiye, İtalya, Amerika, İsveç, Almanya, Avusturya, Yunanistan gibi pek çok ülkeyi ziyaret etmiştir. Eserlerinde ise, Cumont, hayattan ölüme, yeryüzünden öteki dünyaya, geçmişten günümüze, dünden bugüne, kişisel tecrübeden bir bilim adamı olarak nesillerin tecrübesine doğru manevi bir yolculuk yapmıştır. Corinne Bonnet, makalenin sonuna Cumont'un Berlin, Bon, Viyana, İtalya ve Yunanistan seyahatleri sırasında yazdığı 75 mektupluk bir derleme cildinden yapılan alıntılar eklenmiştir.

Yine Toulouse II Üniversitesi'nin çalışanlarından biri olan Veronique Krings kitaptaki beşinci makaleyi kaleme almıştır. Bu makale "Franz et Eugène Cumont et la Turquie de 1900" (Franz ve Eugene Cumont ile 1900'lü yılların Türkiye'si) başlığını taşımakta ve kitabın 75. ve 96. sayfaları arasında yer almaktadır. Veronique Krings bu çalışmasında 1900 yılında Franz Cumont ve ağabeyi Eugene'in Türkiye'ye yaptığı seyahati ele almaktadır. Aslında bu seyahat, İstanbul'dan hareketle Samsun üzerinden Trabzon'a uzanan Karadeniz bölgesinde yapılan 3 aylık bir yolculuğu kapsamaktadır. Seyahatin sonunda Franz Cumont birkaç günlüğüne Midilli adasına da gitmiştir. Daha sonra ağabeyi ile beraber İzmir üzerinden Belçika'ya dönmüştür. Franz Cumont bu seyahatle ilgili pek çok yazılı malzeme bırakmıştır. Veronique Krings makalesinde Franz ve Eugene Cumont'un gezi notlarından yararlanmıştır. Bu notlar gittikleri yerler, burada yaşayan çeşitli topluluklar, alınan güvenlik tedbirleri ve Osmanlı ekonomisinin işleyişi hakkında bilgilerden ibarettir. Türkiye ziyaretini tamamladıktan sonra Franz Cumont, Belçika'ya gider gitmez İç işleri ve Kamu Eğitim Bakanlığı'na gezi ile alakalı bir rapor sunmuştur. 1906 ve 1910 yıllarında yayımladığı Pontus Araştırmaları (Studia Pontica) dizisinin ikinci ve üçüncü ciltlerini de bu seyahate ayırmıştır. Ayrıca bu seyahati konu alan pek çok makale de yazmıştır.

Belçika Ellinci Yıldönümü Müzesi ya da Kraliyet Sanat ve Tarih Müzesi (Musée du Cinquantième - Musée Roayux d'Art et d'Histoire) çalışanlarından Eric Gubel'in kaleme aldığı makale ilginç başlığıyla dikkati çekmektedir. Aslında "Cumont&C° au pays des 1001 nuits/ennuis"

(1001 geceler/sıkıntılar ülkesinde Cumont&C^o) başlığında 1001 geceler/sıkıntılar tabiri ile 23 Ağustos 1900 tarihinde İstanbul'daki Belçika konsolosunun Franz Cumont'a yazdığı bir mektuba gönderme yapıyor. Bu makale kitapta 97. ile 110. sayfalar arasında alıncı sırada yer alıyor. Bu makalede Osmanlı İmparatorluğu'nda Mezopotamya, Suriye ve Lübnan gibi bölgelerde 1900'lü yıllardan önceki dönemde yapılan araştırmalar üzerinde duruluyor. Çalışmanın amacı Brüksel'deki Kraliyet Sanat ve Tarih Müzeleri (Musées Royaux d'Art et d'Histoire de Bruxelles) envanterlerinden ve Roma'daki Belçika Akademisi'nde (Academica Belgica) muhafaza edilen Franz Cumont'un kişisel yazmalarından hareketle onun Doğudaki faaliyetlerini ve bağlantılarını ortaya koymaktır.

Kitaptaki yedinci makale, Marie-Cécile-Bruwier tarafından yazılmıştır. "Un collectionneur et un savant. La g n se du Mus e royal de Mariemont et de sa collection d'antiquit s  gyptiennes" (Bir Koleksiyoncu ve Bir bilim adamı, Mariemont Kraliyet Müzesinin ve Onun Mısır Eski Eserler Koleksiyonunun Oluşturulması) başlığını taşıyan bu makale kitabın 110. ile 132. sayfaları arasında yer almaktadır. Makale, F. Cumont'un, Mariemont'ta kamu yararına müze kurmak isteyen sanayici arkadaşı R. Warocqu 'ye bu müzenin oluşturulması sırasında verdiği bilimsel desteği ve sağladığı çeşitli katkıları ele almaktadır. Özellikle Mariemont Müzesindeki Mısır koleksiyonunun oluşturulmasına katkısı belirtilmektedir. R. Warocqu , Nil vadisine ve tarihine ilgi duyduğu Çin Mariemont Müzesi'nde böyle bir koleksiyon oluşturmaya çabalamıştır.  şte bu makalede bu koleksiyonun oluşturulması aşamaları incelenmektedir.

Toulouse II  niversitesi'nden Sophie Picaud, "Misthos, Grec de Smyrne & Gaudin, ing nieur français. Leur vision de l'arch ologie dans l'Empire ottoman" ( zmirli Rum Misthos ve Fransız Mühendis Gaudin, Onların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Arkeolojiye Bakışı) adlı çalışmayı kaleme almıştır. Bu  alışma kitapta sekizinci sırada 133. ile 140. sayfalar arasında yer almaktadır. Picaud'un makalesi, XIX. yüzyılda  zmir'de yaşamış, bugün çeşitli Avrupa müzeleri arasında dağıtılmış çok büyük koleksiyonlar oluşturmuş iki kişiden, yani Rum asıllı Ioannes Misthos ve Fransız Paul Gaudin'den söz etmektedir. Bunların kişiliklerinin karşılaştırılması, her ikisinin aynı tutkuya, fakat farklı motivasyonlara sahip olduklarını göstermektedir. 1827 ve 1895 yılları arasında yaşamış olan Ioannes Misthos, XIX. yüzyılın ikinci yarısında  zmir'e yerleşmiş eğitilmiş bir Rum'dur. Fransızca ve İngilizce konuşmaktadır. Ailesi, Güney Mora'dan gelmektedir.  zmir'de Misthos, yaptığı ticaret ve şarap üreticiliği ile büyük bir servet yapmıştır. Atina'daki Yunan Ulusal Müzesi'ne antik koleksiyonunun bir kısmını bağışlamıştır. Misthos'un bağışladığı eserler, Myrina ve civarından gelen eserlerden ibaret olup Atina'daki Ulusal Müze'de yuvarlak bir salonda sergilenmiştir. Atina koleksiyonu, Myrina'dan getirilen eserler bakımından Louvre ve İstanbul'daki koleksiyonlardan sonra üçüncü büyüklükte bir koleksiyondur. Koleksiyonun diğer bir kısmına da Misthos'un ölümü ve varislerin anlaşmazlığa düşmesi  zerine Osmanlı Bankası tarafından el konulmuştur. Koleksiyonun bu kısmı Paul Gaudin aracılığıyla Brüksel'deki Kraliyet Sanat ve Tarih Müzeleri (Mus es Royaux d'Art et d'Histoire de Bruxelles) adına F. Cumont tarafından satın alınmıştır.

Paul Gaudin (1858-1921), Batı şirketi'nin (Compagnie de l'Ouest) Fransız asıllı demiryolları mühendisidir. 1892'den 1895 yılına kadar Türkiye'de çalışmış, bu tarihten sonra Suriye'ye gitmiştir. Arkeolojiyle ilgilenmektedir.  zmir'de yaşadığı dönemde burada kendisi gibi eskiçağ kalıntılara ilgi duyan kişilerle muhatap olur. Bu bağlantıları sayesinde aralarında Alman ve Avusturyalı arkeologların da bulunduğu kazı çalışmalarından ve keşiflerden haberdar olmaktadır. Temin ettiği eserlerin pek çoğunu da çeşitli yollardan Fransa'ya göndermektedir. Hem Ioannes Misthos ve hem Paul Gaudin, arkeolojiye büyük ilgi duymaktadırlar. Ancak Ioannes Misthos milliyetçi duygularla eski eserleri toplarken Paul Gaudin XIX. yüzyılda çok moda olan bir amatör arkeologlar akımında yer almaktadır.

Kitabın 141. ve 151. sayfaları arasında yer alan dokuzuncu sıradaki makale "Les musées royaux enrichis de maints trésors" (Çok Sayıdaki Hazine ile Zenginleştirilmiş Kraliyet Müzeleri) başlığını taşımakta ve Klaus Nohlen tarafından yazılmıştır. Bu makalenin başlığı, Bergama Kazı Başkanı Carl Humann'ın 1880/1881 kazı yılına dair yazdığı raporun son cümlesinden alınmıştır. Makale, Carl Humann'ın ısrarı üzerine başlatılan Bergama kazılarını ve burada çıkan arkeolojik malzemenin Alman müzelerine gönderilmesi ile alakalıdır. Carl Humann Türkiye'de yol inşaatıyla görevlendirilmiş bir mühendistir. 1869 yılından itibaren Bergama'ya yerleşmiş ve buradaki arkeolojik eserlerden bir koleksiyon oluşturmuştur. Klaus Nohlen, bu çalışmasıyla Bergama'daki Alman arkeoloji çalışmalarına ve Almanya'nın bu konuya bakışına da yer vermektedir. Humann'dan sonra Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman arkeoloji çalışmaları Gonze, daha sonra da Wiegand tarafından sürdürülmüştür. Başlangıçtan itibaren Bergama'daki kazılar bilimsel kaygı taşımakla beraber imparatorluk ailesinin ilgisi dolayısıyla siyasi anlam da kazanmıştır.

"Peut-on parler d'une archéologie française dans l'Empire ottoman à la veille de la Première Guerre mondiale" (I. Dünya Savaşı Arifesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransız Arkeolojisinden Bahsedilebilir mi?) adlı makale Louvre Müzesi'nin Doğu Eski Eserler Bölümü görevlisi Nicole Chevalier tarafından kaleme alınmıştır. Bu makale kitabın 153. ile 164. sayfaları arasında bulunmaktadır. Kitaptaki onuncu makedir. Makalenin başlığından da tahmin edilebileceği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransız arkeolojisinin durumu incelenmektedir. 1884 yılında Fransız Büyükelçisi Paul Cambon İstanbul'da görevine başladığı tarihte Fransa, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki herhangi büyük bir araştırmayla övünemez. 1893'de Paul Gambon Fransız arkeolojisinin durumunu anlatan bir raporunu Fransız Dışişleri Bakanlığına sunmuştur. Daha sonra bu rapora diğer ülkelerin arkeolojik faaliyetlerine dair notlar da ilave edilmiştir. Paul Cambon, I. Dünya Savaşı'nın yaklaştığı tarihlerde Fransız arkeolojisinin durumunun daha da kötüleştiğini ve özellikle Anadolu'yu Alman arkeologlarının istila ettiğini belirtiyor. Fransız arkeolojisinin durumunu düzeltmek üzere Cambon, İstanbul'da daimi bir arkeolojik görevin yani Fransız Arkeoloji Enstitüsü'nün kurulmasını ister. Böyle bir enstitünün amacı, Osmanlı İmparatorluğunun Asya topraklarındaki Fransız arkeolojik araştırmalarını koordine etmektir. Cambon'a göre ise bu enstitü, Osmanlı yetkilileriyle irtibatı kolaylaştıracak ve Almanların faaliyetlerini de engellenecektir. Ancak bu proje başarılı olmamıştır. Fransızlar, I. Dünya Savaşı öncesinde hem Almanların hem de diğer ülkelerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki arkeolojik çalışmaları karşısında başarısız olacaklardır. 1904 yılında Atina Fransız Okulu'nun eski üyesi Gustave Mendel, 1904'ten beri Osmanlı Müzeler Genel Müdürü nezdinde resmi ataşe tayin edilmiştir. Mendel, görevi sırasında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Fransız arkeolojik çalışmalarının ne denli kötü durumda olduğunu Cambon'dan daha etkili bir raporla Fransız Dışişleri Bakanlığına bildirmiştir. Neticede I. Dünya Savaşı arifesinde diğer ülkelerin rekabeti sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki araştırmalarına dair ilk programını ortaya koymuştur.

Atina'daki Fransız Okulu görevlisi Isabelle Tassignon'un kaleme aldığı "Voyages d'exploration de l'Ecole française d'Athènes et influence française en Asie mineure dans les dernières années du XIXe siècle" (XIX. Yüzyılın Son Yıllarında Atina'daki Fransız Okulunun Üyelerinin Keşif Seyahatleri ve Küçük Asya'da (Anadolu'da) Fransız Etkisi) başlıklı makale, kitabın 165. ve 179. sayfaları arasında on birinci sırada yer almaktadır. Makale, başlığından da anlaşıldığı üzere Atina Fransız Okulu'nun temsilcilerinin Fransız Dışişleri Bakanlığının teşvikiyle keşif amaçlı yaptıkları seyahatleri ele almaktadır. Atina'daki Fransız Okulu ile Fransız Dışişleri Bakanlığı arasındaki yazışmalar, Fransa adına Atina Fransız Okulu temsilcilerinin Osmanlı İmparatorluğu'nda Almanların aleyhine arkeolojik alanları ele geçirmek amacıyla keşif görevleri aldıklarını göstermektedir. Atina Fransız Okulu temsilcileri, Fransız siyasi hayata dahil edilerek

güçlü bir Dışişleri Bakanının gizli görevlileri konumuna gelmişlerdir. Diplomatik açıdan bu keşif görevleri Almanya'nın nüfuzunu azaltamadıysalar da, bilimsel açıdan gelecek için belirleyici olmuşlardır. Bu keşiflerin yapıldığı bölgelerde son "Atinalı" (Atina Fransız Okulu temsilcisi) ve XX. yüzyılın iki büyük yazıtbilimcisi olan A. Laumonier ve L. Robert çalışacaklardır.

Dijon'daki Bourgogne Üniversitesi öğretim üyesi Hervé Duchêne, "Salomon Reinach et les développements de l'archéologie classique en pays ottoman" (Salomon Reinach ve Osmanlı Ülkesinde Klasik Arkeolojisinin Gelişmesi) başlıklı makaleyi kaleme almıştır. Bu makale, kitapta 181. ile 196. sayfalar arasında on ikinci sırada yer almaktadır. Makale Salomon Reinach'ın (1858-1932) Osmanlı İmparatorluğu'ndaki arkeolojik kazılardaki rolü üzerinde durmaktadır. Salomon Reinach, Atina'daki Fransız Okulu temsilcisidir. 1880 ile 1882 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde de bulunmuştur. Müzeler Genel Müdürü Osman Hamdi Bey'in yakın arkadaşı olup Çinili Köşk Müzesi'nin ilk katalogunu hazırlayan kişidir.

Eve Gran-Aymerich'in makalesi "Diplomatie et archéologie: Charles Clermont-Ganneau (1846-1923) au Proche-Orient (Diplomasi ve Arkeoloji: Yakın Doğuda Charles Clermont-Ganneau (1846-1923))" başlığını taşımaktadır. Bu çalışma, kitabın 197. ile 213. sayfaları arasında on üçüncü sırada yer almaktadır. Eve Gran-Aymerich, Charles Clermont-Ganneau'nun diplomat ve arkeolog kimliklerini şahsında uzlaştıran bir kişi olarak ele almakta ve onun diplomat ve arkeolog kimliğini oluşturan şartları, bu iki statü arasındaki değiş tokuşları ve Yakın Doğu tecrübesini ayrıntılı bir şekilde incelemektedir. Yazar, makaleyi Charles Clermont-Ganneau'nun Fransa Enstitüsü'nde (Institut de France) muhafaza edilen şahsi yazışmalarına dayanarak kaleme almıştır. Charles Clermont-Ganneau, 1867 yılında Kudüs'e, daha sonra da Yafa'ya diplomat olarak tayin edilmiştir. Burada geçirdiği kariyerinin ilk yıllarından itibaren diplomasi ve arkeolojiyi şahsında uzlaştırmayı başarmıştır. 1882 yılında Paris'e dönmüştür. Burada Uygulama Okulu'nda (Ecole pratique) ve Fransız Koleji'nde (College de France) arkeoloji dersleri vermiştir.

Kitaptaki tek İngilizce makale, Roma Üniversitesi öğretim üyesi Lorenzo Nigro tarafından kaleme alınmıştır. Bu makale, "In the Shadow of the Bible, Archaeological Investigations by the *Deutsche Palastina Verein* before the First World War: Taannek, Megiddo, Jericho, Shechem" (Kitap-ı Mukaddes'in Gölgesinde, I. Dünya Savaşı'ndan Önce *Alman Filistin Birliği* Tarafından Yapılan Arkeolojik Araştırmalar: Taannek, Megiddo, Jericho, Shechem) başlığı ile kitabın 215. ile 229. sayfaları arasında on dördüncü çalışma olarak yer almaktadır. Yazar, çalışmanın sonunda kullandığı referansların listesini de vermiştir. Kitaptaki diğer hiçbir makalenin arkasında referanslar listesi yer almamaktadır. Lorenzo Nigro çalışmasında *Alman Filistin Birliği* (*Deutsche Palastina Verein*) adlı kurumun Filistin'de yaptığı arkeolojik araştırmaları ele almaktadır. 1900 yılında bu kurum, Eski Ahit'te geçen yerleşkeleri kapsayan bir arkeolojik araştırma programı başlatmıştır. *Alman Filistin Birliği* (*Deutsche Palastina Verein*) bu araştırmaları sırasında Alman hükümeti tarafından desteklenmiştir. Burada Almanlar hem Lutherci bir konseptle hareket ediyorlar hem de bölgede siyasi olarak güçlenmeyi hedefliyorlardı. Filistin'deki arkeolojik çalışmaların öncüleri *Alman Filistin Birliği*'nin (*Deutsche Palastina Verein*) üyeleri olan Gottlieb Schumacher (Arabistan-Anadolu demiryolu üzerinde çalışan Alman asıllı mühendis) ve Ernst Sellin (Avusturya kökenli Kitap-ı Mukaddes Uzmanı) olmuştur. İlk arkeolojik çalışmalar da Taanach (Tell Taannek) ve Megiddo'da (Tell el-Mütesellim) yapılmıştır. Kutsal Kitap'ta geçen her iki sit alanı da Schumacher'in yaşadığı ve çalıştığı şantiyenin bulunduğu Hayfa yakınında konumlanmaktadır. Tell Taannek, Kutsal Kitap'taki Taanach isminden izler taşımaktadır. Tell el-Mütesellim'in diğer adı ise Megiddo'dur. Kutsal Kitap'taki Armagedon'la aynı olduğu sanılıyor. Jericho (Tell es-Sultan) ve Shechem (Tell Balatach), Almanların Filistin'de yaptığı arkeolojik araştırmalara konu olan diğer iki yerleşkedir. Tell Balatach'taki araştırmalar 1913 yılında başlayıp zaman zaman kesintiye uğrayarak 1934 yılına kadar

sürmüştür. II. Dünya Savaşı ve Berlin'in yıkılması, *Alman Filistin Birliği (Deutsche Palastina Verein)* adlı kurumun sonunu getirmiştir. Lorenzo Nigro'nun da vurguladığı gibi II. Dünya Savaşı'ndan önce bu kurum sayesinde Shumacher ve Sellin'in Filistin'de yaptığı arkeolojik araştırmalar, büyük önem taşımakta ve bugünkü Filistin arkeolojisinin nüvesini oluşturmaktadır.

Atina'daki Fransız Okulu'nun temsilcisi Elpida Chairi'nin kaleme aldığı "L'oeuvre archéologique de l'armée d'Orient" (Doğu Ordusunun Arkeolojik Eseri) başlığını taşıyan çalışma kitaptaki on beşinci makaleyi oluşturmakta ve 231. ve 244. sayfalar arasında yer almaktadır. İngiliz ve Fransız olmak üzere iki müfrezeden oluşan 80.000 kişilik Doğu Ordusu (Armée d'Orient) 5 Ekim 1915 ile 30 Ekim 1918 yılları arasında Selanik'i işgal eder. Askeri görevi dışında Doğu Ordusu, Balkan Yarımadasını tanımakla da görevlendirilmişti. Elpida Chairi makalesinde, İngiliz müfrezesi ve Fransız müfrezelerinin bu konudaki çalışmalarını ayrı ayrı ele almaktadır. Bununla beraber yazar, Fransız müfrezesinin arkeolojik araştırmalarına kaynak bolluğundan dolayı daha fazla yer vermektedir. Franchet d'Esperey'nin emri üzerine Fransız müfrezesindeki tarihçiler Balkanlardaki durumu inceleyip 50 sayfalık bir rapor hazırlamalıydılar. Halkidiki Yarımadası ile Vardar Irmağının Vadisi arasında bulunan höyükler sayılmalı, harita üzerinde yerleri işaretlenmeli, envanteri yapılmalı ve fotoğrafları çekilmeliydi. Böylelikle daha önce seyyahların 26 olarak saydığı höyüklerin sayısı 74 olarak belirlendi. Selanik, Florina, Korytsa ve Manastır bölgeleri Fransız müfrezesinin arkeolojik araştırmalarının ilgi odağı oldu. İngiliz müfrezesi tarafından yapılan arkeolojik araştırmalar daha ziyade askeri ihtiyaçlar göz önüne alınarak başlatılmıştır. Bu ihtiyaçlar kazıların nerede yapılacağını belirlemekti. İngiliz arkeoloji ekibi doğrudan doğruya askeri hiyerarşiye bağlıydı. İngilizlerin ilgisi pre-historigrafi konularına, Langada ve Laina'daki antik mezarlar ve eski kentlerin lokalizasyonu üzerine yoğunlaşmıştı. Selanik'in antik Terme ile özdeşleştirilmesi İngiliz arkeologlar tarafından yapılmıştır. İngiliz arkeologların çalışmaları antik kalıntıları kurtarmaya yönelik iken Fransızlarınki daha çok koruma amaçlıydı.

Provence Üniversitesi'ne bağlı Camille Jullian Merkezi'nde görevli Antoine Hermery, kitaptaki on altıncı makaleyi kaleme almıştır. Bu makale, 245. ile 264. sayfalar arasında bulunmakta olup "Nouveaux documents sur les fouilles de Félix Sartiaux à Phocée (1913, 1914, 1920)" (Félix Sartiaux'nun Foça'daki Kazılarına Dair Yeni Belgeler (1913, 1914 ve 1920)) başlığını taşımaktadır. Antoine Hermery, bu çalışmasıyla Félix Sartiaux'nun Foça'da yaptığı kazıların önemini yeni belgeler ışığında ortaya koymaya çalışmaktadır. 1876 Paris doğumlu olan Félix Sartiaux aslında bir mühendistir. Anadolu'daki demiryollarının yapımında görevlendirilmesi ona ilgi duyduğu arkeolojiyle yakından ilgilenme fırsatı vermiştir. Arkeolojinin yanı sıra eskiçağ tarihine, dinler tarihine ve felsefesine de ilgi duymaktadır. Félix Sartiaux, 1914 yılında Foça'daki kazıları sırasında bir jeoloji profesörü olan M.-G. Dalloni'yi yanına davet eder. Dalloni, bu daveti kabul ederek Foça'yı ziyaret eder ve burada bulunduğu süre içerisinde on dört sayfalık bir rapor hazırlar. Antoine Hermery, makalesinde Louvre Müzesi'nde muhafaza edilen M.-G. Dalloni'nin bu raporuna yer vermiştir. Rapor, Roma ve Grek dönemlerinde ve 1914 yıllarındaki Foça'nın durumunu, tarih boyunca burada meydana gelen değişiklikleri incelemektedir. Ayrıca Foça'nın topografisi ile ilgili önemli bilgiler vermektedir.

Kitaptaki on yedinci ve son makale Atina Fransız Okulu temsilcisi Sadrine Lerou tarafından yazılmış olup "Robert Demangel, conseiller scientifique du Corps d'occupation français du Constantinople et agent de liaison (1922-1924)" (İstanbul'daki Fransız İşgal Kuvvetlerinin Bilim Danışmanı ve İrtibat Ajanı Robet Demangel (1922-1924)) başlığını taşımaktadır. Robert Demangel, 1936-1950 yılları arasında Atina'daki Fransız Okulu'nun müdürlüğünü yapmıştır. Aslında kendisi Bizans uzmanı değildir, ancak Bakırköy'deki Saint-Jean ve Gülhane'deki Aya Yorgi manastırlarındaki kazılara dair yazdığı makaleler sayesinde Bizans

araştırmacıları arasında tanınmıştır. 1922-1924 yılları arasında İstanbul'daki İşgal Kuvvetleri nezdinde bulunmuştur. Bu tarihler arasında Demangel pek çok değişik göreve getirilmiştir. Görevlerinden birisi de, Saint-Jean ve Saint Georges manastırlarındaki kazıları yürütmektir. Aslında Sadrine Lerou, Demangel'e dair yazdığı bu makalesinde Atina Fransız Okulu'nda bulunan onun 15 mektupluk yazışma koleksiyonundan yararlanmaktadır ve İstanbul'da bulunduğu sıralarda hem Fransız İşgal Kuvvetleri nezdindeki görevini hem de kazılardaki rolünü incelemektedir. Demangel'in koleksiyonunda Osman Hamdi Bey'in yerine Osmanlı Müzeler Müdürü olan kardeşi Halil'in üç mektubu ile onun yardımcısı olan Theodore Macridy'nin iki mektubu da yer almaktadır. Makalenin sonunda Demangel'in 4 Aralık 1922'de Atina'daki Fransız Okulunun Müdürü Charles Ricard'a yazdığı iki mektubun faksimilesi yer almaktadır.

Toulouse Mirail Üniversitesi'nden Jean-Marie Pailler, kitabın sonuç kısmını yazmıştır. 289. ve 298. sayfalar arasında yer alan bu kısımda kolokyumda sunulan bildirilerin genel bir değerlendirmesi yapılmaktadır. Yazar, sonuç kısmını ele alırken Osmanlı ve Doğu dünyasının uzmanı olmadığını belirtiyor ve bu yüzden sadece dışarıdan gelen bir katılımcı ve gözlemci olarak kolokyumdaki bildirileri kavramlar, kişiler, tarihler ve dönemin ruhu gibi bölümlere ayırarak değerlendiriyor. Bu değerlendirme neticesinde de Jean-Marie Pailler, 1900'lü yıllarda Osmanlı İmparatorluğu sadece siyasi emeller bakımından değil, bilim ve arkeolojik çalışmalar bakımından da Batılı devletlerin temsilcilerini buluşturan bir mekan olduğu sonucuna varmaktadır.

AYŞE KAYAPINAR

ŞERAFETTİN TURAN, *Mustafa Kemâl Atatürk: Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik*, Ankara, Bilgi, 2004, 719 pp.

Lord Kinross ends his celebrated standard biography of Mustafa Kemâl Atatürk (*Atatürk: The Birth of a Nation*) as follows: "Turkey lost its lover." I belong to the Turkish generation which witnessed, not only the *enthusiasm* of creating a modern republic from the ruins of the Ottoman Empire, but also felt the deep grief on account of his untimely loss at the age of 57 (1938) when the war clouds were gathering over Europe. As the British historian Arnold J. Toynbee had underlined in his various publications (such as *A Study of History, the World and the West, and Turkey*), Atatürk's policy was to aim at nothing short of an out-and-out conversion of the country to the Western way of life. The Turkish leader put through a programme as had never been carried out anywhere systematically in so short a span of time. Toynbee adds: "It was as if, in our western world, the Renaissance, the Reformation, the secularist scientific mental revolution... the French Revolution, and the Industrial Revolution had all been telescoped into a single lifetime and been made compulsory by law."

In spite of the high-handed methods used for about a decade-and-a-half, Turkey moved, with the general election of 1950, from one-party to a two-party regime by consent, without violence. Atatürk himself had twice tried to introduce a multi-party system, attempts that failed in the mid-1920s and '30s on account of the special circumstances of those decades. Although the consequences of the 1950 elections looked, at first sight, as if what Atatürk's heart was ultimately set on was occurring, Turkey's odyssey, since then, away from secularism made some commentators to reevaluate perhaps the inevitable sequels of democracy.

There is no doubt that the institution of parliamentary constitutional government, so near to the heart of Western civilization, had genuinely taken root in Turkey, where the overwhelming majority (99.9%) of the citizens are Muslims. In Atatürk's own words, "a ruined country overlooking a precipice evolved into a new society, a new state, brought to pass by incessant reforms, which had won esteem both at home and abroad." While Atatürk characteristically made no reference to himself, Lord Kinross portrayed him as "a restless mind, nurtured on those principles of Western civilization, which he adapted and adopted as his own, but always grounded in a common sense mistrustful of theory." Jorge Blanco Villalta, a writer diplomat from Argentina, was not the only commentator who described Atatürk's accomplishments "not merely as local triumphs, but the sign of deliverance of all the oppressed peoples of the East and Africa." As noted in the headline of an Indian journal, he was "more than a national leader." For the peoples of Asia and Africa, then overwhelmingly chained to colonialism, the Turkish Revolution signified the victory of the have-nots.

These observations, recorded in considerable detail by the author of the book under review here, appeared in previous scholarly works as well. A prominent Indian writer described him as "one of those great men who changed the destiny of their peoples and left an abiding impression on the process of freedom." He was the harbinger of a new awakening, the herald of freedom in Asia. A published doctoral dissertation by another Indian scholar demonstrated how M. Kemâl's ideas and deeds influenced M. Gandhi. The Urdu-language poet M. Iqbal and the Bengali muse N. Islam composed epics in praise of his emancipating role. Jomo Kenyatta surprised a group of visitors when the Kenyan leader spoke on the Turkish role in the history of

peoples' struggles for freedom. There exist several printed bibliographies encompassing works on this outstanding Turk.

Why did Şerafettin Turan, a distinguished professor of history who served at Ankara University for about four decades, felt the need to bring out another large volume on the "Life and Personality" of this statesman about whom so many studies have already been made? Professor Turan apparently holds that there is now more reason than ever to remember the teachings and the accomplishments of this secular-minded statesman emerging from the Muslim world. The right of all to organize within the multi-party system and the need to seek the votes of the religiously-inclined rural masses, some of whom presently cluster around the big urban centers, urged the vote-seeking politicians to woo, since the general election of 1950, the support of the public on anti-secular grounds. Preliminary and seemingly innocent concessions to the conservatives such as call to prayer in Arabic (instead of Turkish) or acceptance of wider influence for religious schools and their graduates eventually ushered in far-reaching anti-Kemalist gains. The consequences entail reactionary headway from the wider endorsement of pietistic dresses for women to the dissemination of mystic centers, the systematic "Islamization" of bureaucracy, favouritism accorded to religious capitalist circles and infrequent but nevertheless disturbing attacks on synagogues. Some sectarian leaders now issue juridical decisions that contradict scientific facts, some university chancellors are penalized for upholding secular views, and even frequent train accidents, on account of technical neglect but causing much bloodshed, are interpreted by high-ranking officials as the "witchcraft of evil eyes."

It is this trend of reaction to the Kemalist Revolution that motivates a number of Turkish intellectuals to be engrossed, once more and with greater enthusiasm, in the teachings of the early Republican period. Academic and popular volumes follow one another with special emphasis on Atatürk's beliefs on secularism. For instance, Professor İlhan Lütem's three volumes dwell on the specific values of this statesman's insistence on rationality that traditional Islamic societies lacked in most of the past. Professor Sezgin Kızılcıkel's treatise goes to prove that Atatürk's regime, though high-handed, was never carried to totalitarian extremes. Attilâ İlhan, one of Turkey's popular writers, dwells on the tremendous difficulties that the Turkish leader had to face in pursuance of his objectives.

Professor Şerafettin Turan's massive compendium distinguishes itself as a most reliable presentation based almost solely on Mustafa Kemâl Atatürk's pronouncements and published works. There is much less personal interpretations in it than in any other work printed in Turkey or abroad. While some foreign biographies, such as Louis Armstrong's *The Grey Wolf*, are notorious for uttermost subjective analysis, every bit of Turan's information is supported by solid proof. Having devoted eleven years (1991-2002) of his life to the study of *The History of the Turkish Revolution* (5 vols.), Professor Turan was in the most favourable position to take up the life and the personality of the one man responsible for that revolution. His latest biography is a *vade mecum* for all readers interested in the efforts for progressive radical transformation in the Muslim societies, including Turkey.

TÜRKKAYA ATAÖV

HASAN BEY-ZÂDE AHMED PAŞA, *Hasan Bey-zâde Tarihi*, 926–1045 / 1520–1635, Hazırlayan Dr. Şevki Nezih Aykut, 3 cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları XVIII. Dizi – Sayı 6, Ankara 2004, I-DXL (Tahlil- Kaynak Tenkidi) + 1085 (Metin) + 1087 – 1188 (Dizin).

Osmanlı tarihinin en çok tanınan eseri tarihçilerin istifadesine sunulmuş bulunuyor. Örnek bir çalışma ile gün ışığına çıkmış bulunan bu eser, hemen hemen çağdaşı bazı eserlere de kaynak olmuştur. Eser, yayınlayanın ifadesine göre "asıl kaynak" (asli metin) olarak tavsif edilmiştir. En sağlıklı bir metin ortaya konmuştur. Bu sûretle araştırmacılar eksik yazma nüshalar yüzünden yanılgıya düşmeyecekler, elimizdeki esere müracaat edecekler.

Bu eser yıllar önce Prof. Dr. Nezih Aykut tarafından merhum Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu (vefatı 28 Haziran 1990)'nun danışmanlığında doktora tezi olarak alınmıştı. Yıllar süren yoğun bir çalışma ve basım işleri sonucunda Osmanlı tarihinin ve tarihçiliğinin bu âbide eseri meydana çıkmış bulunmaktadır.

Eserin I. cildi olan "Tahlil-Kaynak Tenkidi" kısmı, şimdiye kadar alışılmamış hacimde (540 sayfa) dır. Yayınlayan, bu kısmı on bölüme ayırmıştır. Eserin bilimsel değerini layıkıyla anlayabilmek için bu on bölümü tanımakta yarar var.

I. Bölümde önce Hasan Bey'den bilahire oğlu ve eserin müellifi Ahmed Paşa'nın hayat hikâyesinden bahsedilmektedir. Müellifin kendi adından ziyade babasına izafetle Hasan Bey-zâde olarak anıldığı ve "Hamdi" mahlasını taşıdığı belirtilmiştir. İyi bir medrese eğitimi alan Hasan Bey-zâde'nin hocaları arasında Şeyhülislâm Zekeriya Efendi ile Selâmi-zâde Mehmed Efendi bulunuyordu. Ancak Hasan Bey-zâde ilmiye sınıfını terk ile Divân-ı Hümâyun hizmetine girdi. Sonra III. Mehmed'in Eğri seferine katıldı (1596). Bu seferden sonra peşpeşe Varat, Uyvar, Kanije, İstolni-Belgrad ve Peşte seferlerinde bulundu. I. Ahmed'in saltanatında Baştezkireci oldu, bilahire maliye hizmetinde görevler aldı. Anadolu defterdarı oldu. Akabinde Tuna, Karaman ve Halep defterdarlığı ile Kefe ve Karaman beylerbeyliklerinde görev aldı. Hasan Bey-zâde son olarak IV. Murad'ın Revan seferine katıldı. Sefer dönüşünde İstanbul'da 1046 (1636 – 37) da vefat etti.

II. Bölümünde müellifin eserleri tanıtılmaktadır. Görevden uzak kaldığı yıllarda maişetini temin etmek üzere Hoca Sadeddin Efendi'nin *Tâcû't-Tevârih*'ini telhis etmiştir. *Telhis-i Tâcû't-Tevârih* adını taşıyan bu eserin Prof. Dr. Aykut'un araştırmasına göre kaynak değeri yoktur. Ancak *Hasan Bey-zâde Tarihi*'nin ilk kısmını teşkil etmektedir. Müellifimizin diğer bir eseri siyasetnâme mahiyetinde olup *Usûlü'l-hikem fî Nizâmi'l-âlem* adını taşımaktadır. Bu eser *ez-Zemaşeri*'nin *Rebî'ü'l-ibrâr* ve *Nusûsü'l-ahbâr*'ına dayanan Mehmed b. Kasım'ın *Ravzû'l-ahyâr* adlı eserinin kısaltılması suretiyle meydana getirilmiştir. Prof. Dr. Aykut eserin muhteviyatı hakkında geniş bilgi vermiştir (s.XLIX-LV). Müellifin müretteb bir eserinin daha bulunduğunu, ancak tek nüsha olduğu bilinen bu eserin de zayıf olduğu anlaşıyor.

III. Bölümde Osmanlı tarih yazıcılığının bir özeti ve tarihçilerin birbirini etkilemesi ortaya konmuştur. Bu cümleden olarak Hasan Bey-zâde'nin eserinin birinci kısmını yazarken *Tâcû't-Tevârih*'ten etkilendiği de anlatılmıştır. Müellif nakiller yaparken bazen mana bütünlüğünü bozmamış, bazen de kısaltmış veya ifadeyi basitleştirmiştir. Bu yüzden yer yer mananın kaybolduğu da yayınlayan tarafından tespit edilmiştir. Bazen de dikkatsizlik sonucu yanlış aktarma-

lar görülmektedir (s. LVII). Yayınlayan tarafından Hasan Bey-zâde'nin Kanunî devri için kaynak seçiminde dikkatli davrandığı, Kemal Paşa-zâde'nin *X. Defteri*'nden, Matrakçı Nasuh'un *Süleymannâme*'sinden, Celâl-zâde Mustafa'nın *Tabakâtü'l-memâlik*'inden, Ramazan-zâde Mehmed Paşa'nın *Tarih-i müntehab*'ından, Hâce-zâde Mehmed Efendi'nin *İbtihâcû't-tevarih*'inden ve Mehmed Mecdî Efendi'nin *Hadâiku's-Şakâik*'inden yararlandığı tesbit edilmiştir.

Hasan Bey-zâde'nin II. Selim ve III. Murad devirleri için kaynak seçerken titiz davranmadığını iddia eden yayınlayan, müellifin düştüğü hataları da belirtmiştir (s. LIX-LXII). Müellif zaman zaman devlet erkânını tenkid süzgecinden geçirmektedir. Yanlış tasarruflar, yersiz tayinler, müellifin gözünden kaçmamıştır. Yayınlayanın tesbitlerine göre müellif, lüzumsuz anlatım ve açıklamalardan kaçınmıştır. Ayrıca müellifin iyi bir tahkik fikrine sahip olduğu ve peşpeşe yapılan teliflerde bazı hataların düzeltildiği de tespit edilmiştir.

Hasan Bey-zâde kendisinden sonra gelen bazı müverrihlerin tenkidine uğramıştır. Bunlar Peçuyî, Kâtib Çelebi ve Naima olup, hatalı ve uzun uzadıya verilen bilgiler yüzünden tenkidlerini esirgemediklerini, yayınlayan tesbit etmiştir. Müellifin kendi devrine ait olan bazı tarihî olayları hatalı naklettiği tesbit edilmiştir. Yayınlayan bu hatalı bilgilerin yerlerini işaret etmiştir. Eseri kullananların bu sayfalara dikkat etmeleri gerekir (s. LXXII-LXXIV).

IV. Bölüm Hasan Bey-zâde'nin üslubuna ayrılmıştır. Müellifin kaynaklarının etkisinde kaldığı tespit edilmiştir. Bazen kısaltmaya gittiği veya sadeleştirmeyi tercih ettiği anlaşıyor. Yaşadığı devir için ise sade bir dil kullanan müellif, yer yer süslü ifadeler de kullanmıştır. Bu cümleden olarak seciler, eş anlamlı kelimeler, deyimler ve mecazî ifadeler ile benzetmelerden örnekler sıralanmıştır.

V. Bölüm *Hasan Bey-zâde Tarihi*'nin ikinci bölümünü tanıtmaktadır. Tarihin en önemli kısmı olan bu ikinci cildinde III. Mehmed devrinden itibaren müellif şahid olduğu olayları anlatmaktadır. Ayrıca katıldığı seferler, almış olduğu görevler ile hadiseleri kronolojik sırayla, bazen sebep ve sonuçlarıyla birlikte tarihine kaydetmiştir. Padişahların yaptığı hayır işleri, vüzera, ulema ve meşayihin hayat hikâyeleri de anlatılmaktadır. Yayınlayan başlıca hadiseleri bu bölümde sıralayarak araştırmacılara yardımcı olmaya çalışmıştır (LXXXI-LXXXII).

VI. Bölümde yayınlayan, eserin telif sebebi ile telif merhalelerine yer vermiştir. Eserin ikinci kısmının mukaddimesinde devrin ulemasının teşvikleriyle yazmaya başladığını ifade eden Hasan Bey-zâde, bunu *Telhis-i Tâcü't-tevarih*'e zeyl olarak düşünmüştür. Bu bölümde Hasan Bey-zâde'nin devrin uleması ve seçkin kimselerle temasta bulunduğu dair haberlere yer verilmiştir. Hoca Sadeddin Efendi ile Şeyhülislâm Zekeriya-zâde Yahya Efendi bunlara örnektir. Burada altı adet telif büyük bir titizlikle incelenmiştir.

VII. Bölüm en uzun bölüm (171 sayfa) olup eserin kaynaklarına ayrılmıştır. Tanınmış Osmanlı tarihlerini inceleyip alıntılar yapmış olan müverrihimiz, yayınlayanın tesbitlerine göre kaynak seçiminde isabetli davranmıştır. Prof. Dr. Aykut'un Hasan Bey-zâde'nin eserleri nasıl kullandığına dair titiz bir çalışma yaptığı anlaşılmaktadır. Sistemli bir incelemeyle eserler genel olarak istifadenin hacmi, hangi nüshadan istifade edildiği ve istifade şekli (aynen, mealen, kısaltma, takdim-tehir, ifadeyi kendine maletme, tarihlerin ve isimlerin atılması, başlıkların ihmal edilmesi, yanlış aktarmalar, yanlışların düzeltilmesi gibi) matbaacılık dilindeki ifadesiyle karnı-yarık şeklinde örneklendirilmiştir. Hasan Bey-zâde'nin yararlandığı tanınmış eserler şunlardır: Kemal Paşa-zâde, *Tevarih-i âl-i Osman*; Matrakçı Nasuh, *Süleymannâme*; Celâl-zâde Mustafa, *Tabakâtü'l-memâlik* ve *derecâtü'l-mesâlik*; Ramazan-zâde Mehmed Paşa, *Tarih-i müntehab li'l-fehmi akreb*; Mehmed Mecdî, *Hadâiku's-Şakâik* veya *Şakâik Tercemesi*; Hâce-zâde Mehmed Efendi, *İbtihâcû't-tevarih*. Burada önemle belirtilmesi gereken bir husus da

müverrihimizin bazı hadiseleri babası Reisülküttab Hasan Bey'den dinleyip nakletmiş olmasıdır. Hasan Bey-zâde, III. Mehmed devrinden itibaren (1595) kendi gözlemlerini kaydetmiştir. Bu tarihten sonra devlet hizmetinde iken ve katıldığı seferlerde almış olduğu görevler, şahidi olduğu hadiseler hakkında teferruatlı bilgiler vermiştir. Bundan dolayı VIII. Bölümde zikredilen tanınmış Osmanlı tarihçilerine kaynak olmuştur.

VIII. Bölüm *Hasan Bey-zâde Tarihi*'nin tesirlerine ayrılmıştır. Bu cümleden olarak eser bazı önemli tarihlerin de kaynağıdır. Prof. Dr. Aykut, eseri bu yönden de büyük bir vukuf ile incelemiş ve VII. Bölümde olduğu gibi bu defa eserden yararlanan müverrihlerin eserlerini sistemli bir incelemeye tabi tutmuştur. *Hasan Bey-zâde Tarihi*'nden yararlanan müverrihler ve eserleri şunlardır: Nevî-zâde Atâî, *Şakâik Zeyli* veya *Hadâiku'l-hakâik fi tekmileti's-Şakâik*; Peçuylu İbrahim, *Tarih*; Kâtib Çelebi, *Fezleke*; Solak-zâde Mehmed Hemdemî, *Tarih*; Naîma, *Tarih*.

IX. Bölüm *Hasan Bey-zâde Tarihi*'nin nüshalarının tavsifine tahsis olunmuştur. Yayınlayan şimdiye kadar kataloglarda ve müracaat kitaplarındaki bilgilerin eksik ve hatalı olduğunu ifade etmektedir. Prof. Dr. Aykut yoğun çalışmalar sonucunda nüshaları altı ana grupta toplayıp her bir nüshayı tanıtmıştır.

X. Bölüm eserin metin tesisinde takip edilen yola ayrılmıştır. Ayrıca bir sonuç ilâve edilerek müellif ve eser hakkındaki bilgiler tazelenmiştir.

Eserin II. ve III. ciltleri metne ayrılmıştır. İtina ile hazırlanmış olan dizin metnin sonundadır. Yoğunluk gösteren nüsha farkları yayınlayanın titiz çalışmasının diğer bir ifadesidir. Yer yer şiirler ve tarih düşürmeler görülmektedir. Metindeki dil XVII. yüzyıl edebî metnini aksettirmektedir. Eserde dikkati çeken husus hadiselerin teferruatlı verilmesidir. Bu yüzden de kendisinden sonraki müverrihlere tereddütsüz kaynak olmuştur. Devlet teşkilâtı hakkında tafsilatlı bilgiler teşkilât tarihçileri için önemlidir. Eser, devlet adamları ve ulema hakkında da geniş bilgi vermektedir. Seferlere katılmış olmasından dolayı ordu ve asker hakkındaki malumat pek fazladır. Gerekliğinde düşman ordusu hakkında da teferruata girmiştir. Celâlîler ve eşkıyaya dair yoğun bilgiler dikkati çekmektedir. Hasan Bey-zâde okuyucuyu bilgilendirmeyi bir görev kabul etmiş ve daima bunun gayreti içinde olmuştur.

Hasan Bey-zâde Tarihi'nin yayınlanması Osmanlı tarihçilerine büyük bir hizmettir. Birçok yazması olan bu eserin araştırıcı hizmetine sunulması başvuruda tereddütleri de ortadan kaldırmıştır. Bu sûretle başka eserlere kaynak olduğu teyid edilmiş ve öne çıkmıştır. Yıllar süren yoğun bir çalışma mahsülü olan bu eser layık olduğu itibarı da kazanmıştır.

MÜCTEBA İLGÜREL

MARK MAZOWER¹, *The Balkans. From the end of Byzantium to the Present Day*, Phoenix Paperback, Fourth Impression 2003, xvi+176 s.

Eser; kronoloji (s.vii-viii), önsöz (s.ix), 6 harita (s.x-xvi), giriş (s. 1-18), *Ülke ve İnsanlar (veya Toprak ve Yerleşenleri)* (s.19-49), *Millet Öncesi* (s.50-85), *Doğu Sorunu* (s.86-115), *Ulus Devletlerin Kuruluşu* (s.116-142) adlı 4 bölüm, *Şiddet Üzerine* başlıklı bir sonuç kısmı (s.143-151), Balkanlar için daha fazla okuma kitapları (s.152-153), notlar (s.154-169) ve indeksten (s.170-176) oluşmaktadır.

Eserin adından da anlaşılacağı gibi çok iddialı bir çalışmadır. Aldığı ödüller ve özellikle Batı okurundan aldığı övgülere bakıldığında, iddia gerçeğe dönüşmüş gibidir. Eserin ilk baskısı 2000 yılında yapılmış olup aynı yıl Wolfson Tarih, ertesı yıl ise Bentina Ödülü'nü almıştır².

Eserin kapağına Balkanlar'ın karışık tarihine ışık tutacak nitelikte bir fotoğraf konulmuştur. Kapakta I. Dünya Savaşı'nı başlatacak olan Saraybosna'da Avusturya Veliahtına yapılan suikastı konu alan bir fotoğraf yer almaktadır. Arka kapakta ise 1934'te Türkiye, Romanya, Yunanistan ve Yugoslavya arasında imzalanan Balkan Antantı'nı konu alan bir fotoğraf mevcuttur. Yapılan fotoğraf seçimiyle Balkanlar'da aniden parlayan savaş ve bir anda sanki savaşın onlar değilmiş gibi, imzalanan ama gerçekte hiçbir zaman düzgün işlemeyen anlaşmalara vurgu yapılmıştır.

Eserin girişinde Balkan terimi ve milletlerinin ortaya çıkışı irdelenmiştir. 1850'lere kadar çoğu Avrupalı yazar Balkan terimi yerine Tuna, Makedonya vs. gibi yöresel coğrafi adları veya Avrupa Türkiye'si adını tercih etmişlerdir. Mesela 1840'larda bölgeyi en iyi inceleyen isimlerden biri olan Ami Boue dahi Balkan sözcüğünü kullanmamıştır. Daha sonra Balkan milletlerinin ayrışma ve ortaya çıkış sorunu ele alınmıştır. Neredeyse XX. yüzyılın başına kadar Türk idaresi altında yaşayan tüm Ortodokslar, Yunan olarak nitelenmiştir. Yazara göre, Balkan milletlerinin böyle görünmesinin nedeni bizzat Osmanlılardır. Millet sistemi nedeniyle, dışarıdan bakıldığında Ortodokslar otonom bir unsur olarak algılanmışlardır. Ancak bu durum "maalesef bir ütopya"dır. Nihayet büyük güçlerin müdahalesiyle Balkan ulusları ortaya çıkınca, XX. yüzyılın başında Batılı yazarlar Balkan terimini kullanmaya başlamışlardır. I. Balkan Savaşı sonrasında ise terim iyice

¹ Yazar Princeton Üniversitesi eski tarih profesörüdür. Halen Londra'daki Birkbeck College'de tarih öğretim üyesidir. İlgi alanları XX. Yüzyıl Avrupa ve Balkan Tarihidir. Başlıca eserleri *Dark Continent: Europe's 20th Century* (London, 1998) (Bu eser Mehmet Morali tarafından Türkçe'ye çevrilmiş ve İstanbul Bilgi Üniversitesi tarafından basılmıştır.); *Inside Hitler's Greece: the Experience of Occupation, 1941-44* (Yale, 1993); *After the War was Over: Reconstructing the Family, Nation and State in Greece, 1943-1960* [Princeton UP, 2000]. Bakınız, <http://www.bbk.ac.uk/hca/staff/mazower.shtml#teaching>. Yazarın son kitabı *Selonica: City of Ghosts*'dur. (Bu eser hakkında Gazi Erçel tarafından Dünya Gazetesi'nin 10.08.2005 tarihli sayısında kısa bir tanıtım yazısı yayınlanmıştır).

² Eser yurt dışındaki okuyucu ve eleştirmenler tarafından da çok beğenilmiştir. Yorumlar için bakınız, http://www.amazon.com/gp/product/product-description/081296621X/ref=dp_proddesc_0/103-2438712-3889451?%5Fencoding=UTF8&n=283155. (Buradaki yorumlar eserin 3. baskısına aittir)

yaygınlaşmıştır. 1917'ye gelindiğinde *Doğu Sorunu* ile ilgili yazan bir tarihçi *Türkiye Avrupası* yerine *Balkan Yarımadası* veya basitçe *Balkan* terimini kullanmaya başlamıştır (s.1-4).

Yazara göre; kanlı geçmişi nedeniyle Balkan kavramı ortaya çıkarken, şiddet ve vahşet temimleriyle beraber anılmaya başlamıştır. Bu düşünce XX. yüzyılda roman ve filmler aracılığıyla iyice benimsenmiştir. II. Dünya Savaşı sonrasında bu olumsuz nitelemede bir azalma meydana gelmiştir. Fakat bu kez de Yunanistan hariç Balkanlar'da yer alan ulusların Sovyet tesiri altında kalması, farklı biçimde de olsa yeni olumsuz imgelerin üretilmesine yol açmıştır. Komünizmin çöküşünden sonra Balkanlar'da yaşanan şiddet olayları Balkanlar'ın eski imajının beslenmesine yardımcı olmuştur. Ancak Balkanlar'ın şiddetle eşdeğer anılmasının nedeni Balkan halklarının tercihi veya onlardan kaynaklanan bir durum değildir. Ortaçağ'da Katolik-Ortodoks çekişmesi, özellikle 1204 Haçlı seferi, ardından İslamiyet'in Balkanlar'a nüfuzu bölgenin sosyal ve kültürel yapısını alt üst etmiştir. Balkanlar Doğu ve Batı dünyasının birleşme noktası olduğu kadar, ayrışma noktasını da ifade etmiştir. Osmanlıların ilerleme ve gerilemesi esnasında yaşananlar bunun en güzel örneğidir (s.4-18).

Mazower ilk bölüme Balkanlar'ın jeolojik oluşumu hakkında çok kısa bir bilgi vererek girer. Bölümün başlangıcında önemli bir iddia yer alır. Bu iddia temelde tartışmaya açıktır. Öncelikle Balkanlar'ın doğal bir koruma duvarının olmaması bölgeyi hem kuzey, hem de doğudan gelen fatihlere karşı korumasız bırakmıştır. Mesela Balkanlar, İtalya Yarımadası'nın hemen hemen tüm kuzeyini kapayan dağlar gibi doğal korunaklardan yoksun kalmıştır. İkinci Balkan ikliminin sert ve acımasız oluşuyla ilgilidir. O Balkan coğrafyasının İspanya ve Malta hariç Avrupa'nın tüm diğer bölgelerinden daha kurak olduğunu dile getirir. Mesela 1917'de Karadağ'da kuraklık nedeniyle ölümler meydana gelmesini iddiasına kanıt olarak gösterir. Fakat kuraklık Tuna Havzası, Rodoplar, Eski Yugoslavya'nın bir kısmı ve Romanya için geçerli değildir. Kısaca Mazower Balkanlar'ın tarihi geçmişindeki karışıklığı bölge insanına değil, coğrafi koşulların sertliğine veya elverişsizliğine bağlar (s.19-21).

Bölgenin dikkat çeken en önemli özelliklerinden biri, ulaşım altyapısının yetersiz oluşudur. Zira demiryolu hiçbir zaman Avrupa ile kıyaslanacak derecede olmamıştır. Karayolları da oldukça yetersiz kalmıştır. Yolların kötülüğü Batılı Seyyahlar tarafından "*Barbarlığın*" bir simgesi olarak eserlerine aktarılmıştır. Yolların bozuk olması veya Romanya'nın büyük kısmındaki gibi hiç olmayışı, ekonomi üzerinde olumsuz bir etkiye yol açmış ve bölge ekonomisinin geri kalmasına yol açmıştır. İletişim hususunda Osmanlılar, bölgede Tatarlardan oluşan etkili bir posta ağı kurmuşlardı. 1841'de sistem hâlâ insanlara hizmet vermeye devam ediyordu, fakat hemen hemen çökmek üzereydi (s.22-24).

Güvenlik tarih boyunca Balkanlar'ın en önemli sorunlarından biri olmuştur. Mesela daha 1997 yazı gibi çok yakın bir tarihte bile Güneydoğu Arnavutluk'ta meydana gelen bir isyan sonucu, isyancıların yollardaki araçlara el koyması bu sorunun hâlâ devam ettiğinin en güzel kanıtıdır. Ona göre bu durum geçmişte de aynıydı. Bölge sürekli karışıklık içindeydi ve güvenli seyahat hemen hemen her dönemde sorundu. Mesela 1834'de Şüma'ya gitmek isteyen Von Tietz'e Osmanlı Paşa'sı yolun güvenli olmadığını bildirmişti. Denizlerde de durum farklı değildi. XIX. yüzyılın ortalarında dahi korsanlar yolcular için ciddi bir tehditti (s.25)³.

³ Todorov, Balkan insanların haydut olarak görülmesi veya bölgenin sorunlu bir coğrafya olarak tanımlanmasının yanlış olduğunu ifade eder. Ona göre bu durum bölge insanların bilinli tercihlerinden değil, bölgeye dışarıdan müdahale eden fatihlere karşı yöre insanların tepkisinden kaynaklanmaktadır. O, bölgeye dair kargaşa ve asayişsizlik problemlerinin Batılı

Mazower'in Balkanlar'a dair dikkati çektiği en önemli sorun Balkan milletlerinin nüfuslarının sağlam delillere dayanan verilerden yoksun olmasıdır. Hakikaten bu durum XIX. yüzyılda dahi çok ciddi bir sorundu. Mesela bu yüzyılda Bulgaristan'a dair nüfus verileri 500.000-8.000.000 gibi uç rakamlarda dolaşmaktadır⁴. O bu gerçekliği ifade ettikten sonra nüfus verilerindeki bu karmaşanın nedenlerine eğilir. Ona göre problemin üç nedeni vardır:

1- Bizans'tan beri bölgeyi yöneten fatihlerin nüfus sayımlarına gerekli önemi vermemeleri⁵.

2- Bölgeye çeşitli nedenlerle Osmanlılar tarafından yerleştirilen Türk boyları.

3- Balkanların Anadolu ve Batı Avrupa arasında geçiş bölgesi olması nedeniyle dış etkilere, dolayısıyla salgın hastalıklara açık olması. Mesela 1625'de veba nedeniyle bazı şehirlerde günde 1.000 kişi ölmüştür. 1781-83'deki salgında ise sadece Saraybosna'da 16.000 kişi ölürken, Selanik adeta bir çöl kadar ıssızlaşmıştı (s.26-28)⁶.

Osmanlı idaresi altında oldukça düşük olan nüfus yoğunluğu Balkan Devletleri'nin bağımsızlıklarını kazanmalarıyla şaşırtıcı bir biçimde artmıştır. 1831'de Osmanlı idaresinde 10, tüm Balkanlarda 20 milyon kişi yaşarken, 1920'de bu sayı 42,5 milyona yükselmiştir. 1940'da ise hızlı nüfus artışı artık bir sorundu. Zira halkın çoğu tarımla uğraşıyordu ve oldukça fakirdi. Özellikle XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında bu sorun iki önemli problemi ortaya çıkarmıştır. İlki haydutluk, ikincisi özellikle Amerika'ya dış göçtü. Göç 1960'larda Avrupa'ya yönelmiştir (s.28-29).

Yazar daha sonra Balkan çiftçilerinin yaşam tarzlarını değerlendirir ve hemen ardından genellikle kabul gören bir yaklaşım olan Osmanlı hâkimiyetiyle Balkan çiftçilerinin karanlık çağının başladığı fikrine karşı çıkar. Tam tersine Bizans hâkimiyetindeki durumlarına bakarak, bazı Tuna Prenslikleri ile Bosna hariç Osmanlı hâkimiyeti ile Balkan çiftçilerinin durumlarının iyileştiğine dikkati çeker. Mesela yüzyıllar sonra bağımsızlıklarını kazandıklarında, yerli aristokrasi Osmanlılar tarafından yok edildiğinden kolayca kendilerini yönetebilmişler ve Avrupa'nın diğer bölgelerindeki gibi radikal devrimci dönüşümler yaşamamışlardır (s.29-32).

Klasik Osmanlı çağının ardından Osmanlı toprak sistemindeki bozulma belirgin bir şekilde ortaya çıkmaya başlamıştır. Avrupa özellikle koloni ve sömürge yöntemleri ile zenginleşirken, aynı

seyyah ve yazarlar tarafından kasıtlı olarak abartıldığı düşüncesindedir ve bu düşüncenin kesinlikle sorgulanması gerektiği inancındadır. Bakınız, Maria Todorova, *Balkanlar'ı Tahayyül Etmek* (çev. Dilek Şendil), İstanbul, 2003, s.17-51.

⁴ Nüfus sayılarının tartışmaya açık olması veya kesin bilinmemesi bizzat bölgede görev yapan Osmanlı kamu görevlilerinin de başlıca problemidir. Mesela 1863-64'de Bosna'da teftiş görevini icra eden Ahmed Cevdet Paşa da Bosna nüfus defterleri üzerine yaptığı incelemeden sonra, nüfus defterlerinin güvenilirmez olduğuna kanaat getirmiştir. Bakınız, Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, Yayınlayan: Cavid Baysun, Ankara, 1991, s.31-32. Karpat örnekler vererek Osmanlı sayımlarının güvenilir olmadığı fikrine karşı çıkar. O Bâbü'lî'nin istatistiklerinin güvenilir olduğunu, güvenilirliğin yabancı araştırmacılar tarafından da teyit edildiğini ifade eder. Bakınız, Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri* (çev. Bahar Tırnakçı), İstanbul, 2003, s.43-44.

⁵ Mazower burada Osmanlı tahrirlerini gözden geçirir. Ancak belki o da diğer bazı Batılı araştırmacılar gibi bu kayıtları sadece birer vergi kaydı olarak değerlendirmiştir.

⁶ Ölümmler günümüz araştırmacıları tarafından ayrıntılarıyla incelenmiştir. Ayrıntılı bilgi için bakınız, Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba* (çev. Serap Yılmaz), İstanbul 1997.

dönüşümü gerçekleştiremeyen Osmanlı Devleti ciddi bir ekonomik krizle yüz yüze kalmıştır. Buna bir de XVIII. yüzyıldaki salgın hastalıklar eklenince problemler iyice su yüzüne çıkmaya başlamıştır (s.32-35).

Toprak sisteminin yanında Balkanlardaki belirgin Osmanlı etkisi kendisini iki şekilde göstermiştir. İlki 1490'larda İspanya'daki büyük Yahudi Sürgünü sonrasında oradan kaçan Yahudileri Balkanlara yerleştirmek; ikincisi ise Osmanlı hakimiyetiyle sağlanan güvenlik ortamında küçük Balkan şehirlerinin büyük birer ticaret merkezi haline dönüşmeleridir⁷. Mesela Saraybosna, Banaluka, Tiran ve Mostar bu şehirlerden bir kaçıdır (s.38-39).

Daha sonra Avrupa ile kıyaslamalı olarak Osmanlı Devleti'ndeki gerileme ortaya konularak, bölgenin XX. yüzyıldaki durumu değerlendirilir (s.39-44). XX. yüzyılda Balkanlardan dış ülkelere, özellikle Amerika'ya yapılan göçlerin nedenleri sorgulanır. Yazarın 1990'larda Soğuk Savaş sonrası olayları değerlendirmesi ise son derece ilginçtir. 1990'lardan sonra yeniden kazanılan bağımsızlıkla Balkan çiftçileri Osmanlı dönemini hasretle andıklarını açıkça dile getirmeye başlamışlardır. Mazower Makedonyalı çiftçilerin şu sözüne dikkat çekerek konuyu sona erdirir: "*Türk kurşunu Yunan kaleminden iyidir.*" (s.48).

Yazar ikinci bölümde XIX. yüzyıl öncesi Osmanlı Hâkimiyeti altındaki Balkanların sosyal tarihine bir ışık tutar. Ona göre Balkanlardaki bölünme kültürel veya etnik olmaktan ziyade dini olmuştur. Aynı dinin farklı mezheplerini veya aynı mezhebin farklı dini ritüellerini benimseyen topluluklar, kendilerini başka başka milletler olarak tanımlamışlardır. XIX. yüzyıl öncesinde bölgede hüküm sürmüş büyük devletler için bu farklılıklar hiçbir zaman sorun oluşturmamıştır. Çünkü ne Bizans ne de Osmanlı Devleti etnik temele dayalı bir politika gütmemiştir (s.51). Onlar sadece basit bir dini sınıflama yapmış, tebaalarını ona göre yönetmişlerdi. Bu durum toplumlar arası çatışmaları önlemiştir.

Esasta Balkanların en temel karakteristiği dil ve dini bölünme değil daima süregelen göçtür. Göç XX. yüzyılda da Avustralya, ABD ve diğer Avrupa ülkelerine devam etmiştir. Zaten Balkan etnisitesi de bu göçler sonucu kurulmuştur. Bölgedeki temel etnik yapılanma VII. yüzyıldan itibaren belirginleşmiş, 200 yıl süren göçler sonunda, Antik Roma Dünyası sona ermiş ve bugünkü Balkan Dünyası başlamıştı (s.52).

Gerçekte bugüne kadar Balkanlarda sadece Arnavutlar diğer Balkan milletlerinden ayrı kalmayı başaramışlardır. Onlar yüksek dağlarda izole edilmiş şekilde yaşadıklarından bunu gerçekleştirmişlerdi. Fakat bölgede kendilerini diğer milletlerden farklı tanımlayanlar ilk Yunanlılar olmuştur. Onlar diğer Balkan kabilelerini Pagan olarak tanımlayıp kendilerini Romalı olarak adlandırmaktaydılar. Bulgarlar ise Türk orijinli olup uzun süre Tuna'nın güneyindeki Slav kabilelerini idare edip zamanla Slavlaşmışlardı. En son Makedonlar kendilerini farklı olarak tanımladılar. Fakat geçmişte bu toplumları zaman zaman başarıyla birleştiren gelişmeler de yok değildi. Bunun en güzel örneği IX. ve X. yüzyılda yaşanmıştı. Bu etki günümüze kadar gelmiştir. Yunanlılar daha önce Hristiyanlaşmıştı. IX. ve X. yüzyılda ise bütün Slavlar Hristiyanlaşmıştı. Bu sırada Cyril ve Methodius adlı 2 kardeş Slav Kabileleri arasında kabul görececek bir alfabe getirmişlerdir. Bu kısa bir süre Slav dünyasında bir bütünlük sağlamıştır. Ancak Arnavutlar ve Kuzeydeki Vahlar bu gelişmenin dışında kalmışlardı. Daha sonra Hırvatlar Latin Alfabesini ve Katolikliği benimsemişler, Bosnalılar da farklı bir öğretiyi kabul edince göreceli birlik yeniden bozulmuştur (s.51-54).

⁷ Bu konuda şu esere bakılabilir. Gülgün Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İstanbul, 2003.

Osmanlıların gelişiyle durum değişmiştir. Yerli halkın bir kısmı, daha ziyade aristokratlar, bazı ayrıcalıklar elde etme gayretiyle İslamı kabul etmeye başladılar. Özellikle İstanbul'un Fethi'nden sonra Osmanlı üst makamlarında bu tip insanlardan onlarcasına rastlamak mümkündür (s.55-59). Ortodokslar için Osmanlı hâkimiyetinde yaşamak, Katolik hâkimiyetinde yaşamaktan kat kat iyiydi. İstanbul'daki Patrikhane'nin elde ettiği ayrıcalıklar nedeniyle Yunanlıların durumu daha da iyiydi (s.59-62). Bu durum Yunanlıların Osmanlı hâkimiyetinden ayrılan ilk millet olduğu değerlendirildiğinde tezat gibi görünse de aslında onların neden özgürlük hareketine ilk katılanlar olduğunun cevabını da verir. Zira onlar kazandıkları ayrıcalıklarla, özellikle dışişleri ve denizlerde kesin bir üstünlük elde etmişler ve dış etkilere doğrudan açık hale gelmişlerdi. 1750'lerden sonra gelişmeye başlayan Yunan bağımsızlık hareketi başlangıçta Romantik bir takım düşünceler içeriyordu. Onlar İstanbul'u alıp Bizans İmparatorluğu'nu yeniden kurmayı amaçlıyorlardı. Bu sırada Avrupa'da meydana gelen gelişmeler onlardaki özgürlükçü düşüncenin gelişmesine izin vermekteydi (s.62-65).

Tüm bu gelişmelerin yanında nerdeyse XIX. yüzyılda dahil olmak üzere Avrupa'dan gelen gözlemciler (diplomat, seyyah, tüccar), Balkanlarda Hristiyanların Türklerle olan benzerliğine ve ortak yaşamlarına çok şaşıyorlardı. Balkan milletleri ve Türkler yüzlerce yıl bir arada yaşamının gereği olarak çok iyi kaynaşmışlardı. Bu kaynaşma sadece güncel yaşamda değil, çoğu zaman özel dini günlerde bile karışıyordu (s.65-69)⁸.

Adalet şeri kanunların üstünlüğünde gerçekleşiyordu. Özellikle kafir teriminin kapsadığı kimi kavramlar Hristiyanlar açısından inciticiydi, ancak toplumlar arası ilişkide bir problem oluşturmuyordu (s.69-80).

Balkanlarda ilk milliyetçi düşünceler, çoğu daha önce din adamı veya Osmanlı bürokrati olan kimseler tarafından savunuldu. Bunların büyük bölümü bir süre ülke dışında eğitim görmüşlerdi. İlk milliyetçiler Voltair'in aydınlanmacı düşüncelerinden etkilenmişlerdi. Ancak Balkanlardaki bağımsızlık hareketi Rusya'nın müdahalesiyle (özellikle 1806-1812 Osmanlı Rus Savaşı'ndan sonra) renk değiştirmiş ve Rusya'nın tekeline girmiştir. Her şeye rağmen başlangıçtan bağımsızlığa özgürlüğe her hareket mutlaka dini bir mahiyet olarak düşünülmüş ve kilise çatısı altında gerçekleşmiştir. Ya da kilise sürekli bu hareketlerin içinde yer almıştır (s.80-85).

Üçüncü bölüm Türkleri Balkanlardan çıkarmaya ilişkin planların geçmişiyle başlar. Batılılar Türkleri Avrupa'dan çıkarmak için XV. yüzyıldan itibaren planlar yapmaya başlamışlardı. Ancak fiili teşebbüsler 1699'dan sonra uygulamaya konulmuştur. Bu tarihten sonra Avusturya Macaristan'ı almış, Ruslar Karadeniz'e inmiş, Polonyalılar Osmanlı korumasını reddetmiştir (s.86-87). Buna karşın Osmanlı Devleti'ni sona erdirmeye yönelik ilk çaba, Avusturya İmparatoru II. Josef ile Rus Çariçesi Katherina arasında XVIII. yüzyıl sonunda gerçekleşen bir toplantıda gündeme gelmiştir. İki ülke arasında yapılan antlaşma gereğince; Bosna Hersek, Sırbistan'ın bir bölümü, Dalmaçya ve Karadağ Avusturya'ya bırakılacak; İstanbul'da Rusya'nın himayesinde Bizans

⁸ Mesela Bosna'lı Müslümanlar St. Elijah (İlija-İliya) ve St. George günlerini yaygın olarak kutlardı. Onlar aynı gün öğleye dek İliya, öğleden sonra Alija (Ali) günü adı altında kutlamalar devam ederdi. Bakınız, Wayne S. Vucinich, "Some Aspects of the Ottoman Legacy", *The Balkans in Transition: Essays on the Development of Balkan Life and Politics since the Eighteenth Century*, Edited By: Charles and Barbara Jelavich, Los Angeles 1963, s.96; a.g. mlf., "The Nature of Balkan Society Under Ottoman Rule", *Slavic Review*, vol. XXI, no:4, Washington 1962, s.616. G. Muir Mackenzie- A. P. Irby, *Travels in The Slavonic Provinces of Turkey in Europe*, Volume I, London 1877, s.8-9.

İmparatorluğu yeniden kurulacaktı. Fakat diğer büyük güçlerin buna hiç yaşanmaması sonucu Katherina sadece Kırım'la yetinmek zorunda kalmıştır (s.87).

Fransız İhtilâli'nin ortaya çıkmasıyla Balkanlardaki özgürlükçü düşünce yeni bir aşamaya girmiştir. İlgili toplumların aydınları kendi geleceklerini tayin hakkını konuşmaya başlamışlardır. Bu durum başlangıçta Rusya'nın çıkarlarına tersti. Fakat daha sonra Rusya ağabeylik sıfatının yanında, özgürlükçü düşünceleri destekleyen bir sıfatla da ortaya çıkmıştır. Böylece bölgede bağımsızlık yanlısı düşünceler hızla yayılmıştır. XIX. yüzyıl başlarında Rusya'nın desteği hayati öneme sahipti. Zira Balkan ulusları kendi bağımsızlıklarını kazanacak yetenekten yoksundular (s.87-88).

XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin eyaletlerdeki siyasi otoritesini kaybetmesi ve ayanların ortaya çıkışı göreceli de olsa "*doğu despotizmi*" imajını yeniden canlandırmıştır. Bu nedenle Batılılar için Balkanlarda yaşayan Hristiyanlar, bu despotların elinden kurtarılması gereken kimselerdi. Tam bu sırada özgürlükçü düşüncelere sahip Balkan ulusları, sözde bu ayanların elinden kurtulmak adına XIX. yüzyılın hemen başlarında peş peşe ayaklandılar (s.88-90). Doğal olarak bu hareketler Batılılar tarafından desteklendi. Aslında bağımsızlık savaşı verilen topraklardaki halkın meşruiyeti de ayrı bir sorundur. Mesela Yunanlılar bağımsızlıklarını kazandıklarında nüfusları sadece 800 bin iken İstanbul'daki Rum nüfus 2 milyondan fazlaydı. Ama yine de bu bir bağımsızlık hareketiydi ve başarıya ulaşmıştı (s.90-95). Yunanlıların ardından Sırlar (s.95-96), Romanyalılar (s.96-97) ve Bulgarlar bağımsızlık mücadelelerine girişmişlerdir (s.98-101).

Bütün Balkan ulusları bir veya birkaç dış gücün yardımıyla bağımsızlıklarını kazandılar. Bunun bir bedeli vardı. Büyük güçler Balkanlardaki iç politik yapıyı hemen hemen hiç dikkate almadılar. Kendi çıkarları doğrultusunda yeni kurulan ülkelere yöneticiler atadılar, sınırlar çizdiler. Bu duruma en güzel örneğini ilk Yunanistan Kralı Otto oluşturur. Otto Katolik bir Alman Prensi olmasına rağmen, Ortodoks Yunanistan'a kral atanmıştı (s.100-103).

1878 Berlin Kongresi'ndeki ana paylaşımdan sonra Şark Meselesi adına Balkanlarda halledilmesi gereken 2 sorun kaldı. Bunlar Makedonya ve Bosna Hersek'ti. Makedonya Yunanlılar, Bulgarlar ve Sırlar arasında bir çekişme alanıydı. Bosna Hersek 1878'de Avusturya'nın denetimine geçmişti ve 1908'e gelindiğinde Avrupa'da ciddi bir sorundu (s.103-107).

Balkanların siyasi haritası daima değişkenlik gösteren bir yapıya sahiptir. Sonuçta I. Dünya Savaşı'nı ateşleyen olay da paylaşım kavgasından dolayı çıktı. I. Dünya Savaşı ile doruğa çıkan bu paylaşım mücadelesi, kendini ilk Balkan Savaşı'nda göstermişti. Balkan ulusları yıkılmak üzere olan Osmanlı Devleti'nin mirasını paylaşmak üzere anlaşmışlardı. Fakat istedikleri olmadı ve 2. Balkan Savaşı'nda birbirlerine düştüler. I. Dünya Savaşı'nda son hesaplar oynandı. Romantik hayaller peşine düşüldü. Hatta Yunanlılar Anadolu'yu işgale bile kalkıştılar. Ancak Türklerin liderliğini üstlenen Mustafa Kemal Atatürk bu çabayı boşa çıkardı. Son Osmanlı Sultanı bir savaş gemisine binerek İstanbul'u terk etti ve 1926'da San Remo'da öldü. Şark Meselesi 1923'de son büyük imparatorluk Osmanlı Devleti'nin çöküşü ve Balkanlar'daki hâkimiyetinin sona ermesiyle bitti. Ancak Balkan ulusları için barış ve Batı liberalizmi bölgeye gelmedi. Balkan uluslarının etnik ve milliyetçi politikaları, büyük güçlerin politikaları çatışma yaratmaya devam etti (s.107-115).

Eserin dördüncü bölümünde anlatıldığı gibi millî devletlerin kurulmasıyla Balkanlardaki sorunlar sona ermemiş, aksine yenileri başlamıştır. XX. yüzyılda Balkanlar daima asimilasyon, etnik soykırım ve göçlerle anılmıştır. Millî devletlerin ilk işi sınırları dahilinde yer alan diğer etnik grupları yıldırma ve göçe zorlamak olmuştur. Hitler'in siyasi literatüre soktuğu insanlık

suçlarının nerdeyse tamamı ondan önce Balkanlarda görülmüştür. Mesela Teselya'da 1881'de 45.000 Müslüman varken bu sayı 1911'de 3.000'e düşmüştür. Aynı şekilde Girit'te 1881'de 73.000 Müslüman varken 1927'de 27.850'ye gerilemiştir. Benzer politikaları Sırbistan, Avusturya ve Bulgaristan da uygulamıştır. 1923'de 1 milyon Rum, Anadolu'dan Yunanistan'a, resmi rakamlarda 385.000 gözükse de 2 milyon Müslüman Yunanistan'dan Anadolu'ya geçmiştir (s.115-120).

I. Dünya Savaşı'nın hesaplaşmaları yeni yeni sona ererken, bu kez Nazi istilası Balkanlardaki durumu daha da kötüleştirmiştir. Binlerce sivil kamplarda ölmüş, Arnavutluk, Yunanistan ve Romanya'da iç çatışmalar yaşanmıştır. 1950'ye gelindiğinde Balkanlardaki etnik kompozisyon dramatik bir şekilde değişmiştir. 1930'da 856.000 olan Yahudi nüfus 50.000'in altına inmişti. Almanlar Yugoslavya ve Romanya'dan, Slavlar ve Arnavutlar Yunanistan'ın kuzeyinden, Sırlar Kosova'dan kovulmuşlardı. Bulgaristan, Yunanistan ve Bosna'da çok az sayıda Müslüman ve Romanya'da ise yine az sayıda Macar azınlık kalmıştı. Yani etnik temizlik 1950'lere kadar başarıyla uygulanmıştı. Tüm bu ülkeler içinde sadece Tito Yugoslavya'da milliyetçi problemleri çözmek için çok yoğun bir çaba sarf etmiş ve geçici de olsa başarı sağlamıştır (s.122-125).

1950'lerden sonra Balkanlar özgür dünya ile Sovyet komünizminin çekişme alanı olmuştur. Her iki kampa üye ülkelere yatırımlar yapılmış, bu ülkeler tarım toplumundan endüstri toplumuna dönüştürülmüşlerdir. Kentler genişlemiş, nüfus artmıştır (s.132-138). Fakat eski hastalıklar Balkan uluslarının yakasını bir türlü bırakmamıştır. Mesela Bulgarlar 1950 ve 1968'de binlerce Türk'ü sınır dışı etmiş, 1970'lerde köy isimlerini, 1984'de şahıs isimlerini zorla Bulgarlaştırmıştı. 1990'lar gibi çok yakın bir tarihte artan baskılar nedeniyle 300.000 Bulgaristan vatanı Türk, Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmıştır. Tito 1980'de öldükten sonra, azınlıklar için yaşam Yugoslavya'da da kötüleşmişti. Bu durum NATO'nun Yugoslavya'ya müdahalesine kadar devam etmiştir. Balkanlarda asayiş her zaman olduğu gibi yine uluslararası kurumların müdahalesiyle sağlanmıştır (s.138-142).

Şiddet adı verilen sonuç kısmında, geçmişten bugüne Balkanlar'daki şiddetin tarihçesine atıflar yapılarak bugün değerlendirilmiştir. Sonuç olarak Balkan ulusları Soğuk Savaş'ın bittiğini ve 1990'lardan sonra tamamen farklı bir dünyada yaşadıklarını hâlâ anlayamamışlar, etnisiteye dayalı bakış açılarını değiştirememişlerdir. Ancak NATO ve AB gibi şimdiki dünyanın baskın kurumları, küreselleşen ekonomi Balkan uluslarının kendi başlarına hareket etmelerine izin vermeyecek, Balkanlar bir kez daha uluslararası güç odakları tarafından şekillendirecektir. Sonuçta Balkanlar'ın son 200 yılı değerlendirilecek olursa, Balkan ulusları problemlerini halletme yolunda bir gelişme kaydedememiş gibi durmaktadırlar (s.143-151).

Esere, Türk okuyucu adına iki eleştiri getirilebilir. Bu eleştirilerin her ikisi de 4. bölümle ilgilidir. İlk olarak Modern Türkiye'nin 1923'den beri sürdürdüğü demokratikleşme ve modernleşme çabalarından hiç söz edilmemiştir. Bu durum yazarın eserin başından beri korumaya özen gösterdiği bütüncül yaklaşımı zedelemiştir. İkinci eleştiri ise eserin 119. sayfasında yapılan bir paragrafık tarihsel bir hatadır. Yazar Türklerin 1915-16'da 1 milyon Ermeni'yi soykırıma uğrattığını yazmıştır. Hatta Franz Werfel'in *Musa Dağı'nda Kırk Gün* adlı propaganda romanına dayanarak, Hitler'in Yahudi soykırımından önce söylediği iddia edilen "*Kim Ermeniler'i hatırlıyor?*" sözüyle, sözde Ermeni soykırımı ve Yahudi soykırımı arasında bağlantı kurması son derece çirkin ve imalı bir yaklaşımdır. Mazower gibi Balkan ve Osmanlı tarihine bu derece hâkim bir araştırmacının, Ermeni olayları hakkındaki hakikati bilmemesi ihtimal dahilinde değildir. Ancak ayrıntılı bilgilendirmeye ihtiyacı olduğu ortadadır.

Eser genel olarak değerlendirildiğinde ise gerçekten başarılı bir çalışmadır. Bu kadar az sayfada Balkanlar'ın derli toplu bir geçmişini sunmak oldukça zor bir iştir. Yazar bu zorluğu aşmış görünmektedir. Konu Balkanlar olunca yazarı bekleyen en önemli tehdit tarafsızlık soru-

nudur. Zira Balkanlar konusunda kalem oynatanlar, şimdiye kadar daima bir tarafın görüşünü dile getirmekle suçlanmışlardır. Mazower bu sorunu da aşmış, Balkan tarihine olabildiğince tarafsız yaklaşmayı başarmıştır. Kalıplaşmış, “*Balkanlar Osmanlılar yüzünden geri kaldı*” veya “*Osmanlı yönetimi Balkanlar’ın kara tarihidir*” benzeri yaklaşımlara karşı çıkmıştır⁹. Olayları mümkün olduğu kadar hiçbir Balkan ulusunun yörüngesine oturtmamış, tarihsel bir akış içerisinde ele almıştır. Ancak bu aşamada tipik bir tuzağa yakalanmıştır. O da ilerlemeci Batı tarih anlayışını kabul etmiştir. Özellikle bölgenin XX. yüzyılını değerlendirirken kullandığı demokrasi, özgürlük, refah ve sanayi gibi terimler Batı’nın algıladığı biçimde esere yansıtılmıştır. Batı değerler bütününe kabul eden milletler ilerici, diğerleri geri sistemler olarak düşünülmüştür. Bu durumda Modern Türkiye’ye ilişkin bir atıf olmaması nedeniyle, Cumhuriyet Türkiye’si’nin onun tarih düşüncesine göre Balkanlar’ın neresinde kaldığı belirsizdir.

ZAFER GÖLEN*

⁹ Eserin tarafsızlığı kitap hakkında küçük bir tanıtım yazısı yazan Gül Tokay tarafından da dile getirilmiştir. Bakınız, Gül Tokay, “XIX. Yüzyıl Balkan Kaynakları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, İstanbul, 2004, s.135-136.

*SDÜ, Burdur Eğitim Fakültesi Tarih Öğretim Üyesi

Nekroloji:

GÉZA FEHÉR'İN ARDINDAN (1917-2005)

GEZA DAVID

Eskiden Máramaros iline, bugün Ukrayna'ya bağlı Iza köyünde doğdu. Babası Bulgar Türkleri'nin, 7'nci ile 10'uncu yüzyıllardaki ilk Bulgar devleti tarihinin ve arkeolojik kalıntılarının ün kazanmış uzmanı idi.

Budapeşte Péter Pázmány Üniversitesi'nden mezun olduktan sonra doktora payesini Pécs şehrindeki Erzsébet Bilim Üniversitesi'nde hukuk alanında kazandı. 1942 yılının sonlarına doğru Diyanet ve Kültür Bakanlığı'nın bursuyla Türkiye'ye geldi. Harp uzayınca Türkiye'deki kalışı da uzadı. Bu arada Türk dilini öğrendi ve Osmanlı medeniyeti hakkında geniş bilgilere sahip oldu.

1948'de ülkeye döndü ve Macar Millî Müzesi'nde çalışmaya başladı. İlk dönemlerde Osmanlı tarihiyle alakalı bazı arkeolojik kazılara katıldı (Esztergom-Szenttamáshegy, Érd-Öfalu).

Zamanla müzenin ortaçağ koleksiyonu uzmanı ve Osmanlı eserlerinin sorumlusu oldu. Bu malzemenin ayrıntılı araştırılması ve konuya yönelik meselelerin derin bir şekilde ele alınması alanında büyük hizmetleri vardır. Sadece Millî Müze'deki koleksiyonun tanıtılmasıyla kalmayarak, çeşitli taşra müzelerindeki Osmanlı sanat eserleri hakkında da makaleler yazdı.

1960'tan sonra yurt dışına da çıkabildi. Başta Türkiye'de olmak üzere kongre ve sempozyumlara katıldı ve Macaristan'la ilgili Osmanlı minyatürlerine ait araştırmalar sürdürdü. Macar-Türk ilişkilerine büyük önem verdiği için üniversitelerde ve ilmi kuruluşlarda konferanslar verdi ve bunların metnini Türkiye'de yayınladı.

Uluslararası Türk Sanat Tarihi Komitesi'nin devamlı üyesiydi. Bu sıfatında 5. Uluslararası Türk Sanat Tarihi Kongresi'ni düzenledi ve kongrenin tebliğlerini kalın bir cilt halinde neşretti. Macar Türk Dostluk Derneği'nin kurucularından olup 1989'dan 1997'ye kadar derneğin başkanlığıydı.

Macarca, Türkçe, Fransızca, Almanca, İngilizce ve Rusça dillerinde 175 eser yazdı.

Macar Bilimler Akademisi tarafından verilen PhD'yi kazandı. Aynı Akademi çerçevesinde faaliyet gösteren Şarkiyat Komitesi'nin üyesiydi.

İstanbul Sanat Tarihi Derneği'nin şeref üyesiydi. Türk Tarih Kurumu'nun Atatürk Madalyası, T.C. 50. yılı Takdirnamesi, İstanbul Üniversitesi beş yılda bir verilen Büyük Tunç Madalyası ve Macar Millî Müzesi'nin Széchenyi Madalyası gibi ödüllere layık görüldü. 1997 yılında ise T.C. Liyakat Nişanı ile taltif edildi. Bunun ardından Türk Tarih Kurumu'nun şeref üyeliğine getirildi.

Başlıca eserleri (bazı başlıkların Türkçe çevirilerini veriyorum): Ester-gon-Szenttamashegy'deki Türk Çanak-Çömlek Fırını: Belleten; Macar Millî Müzesi'ndeki Türk Çadırı: Folia Archaeologia; Macar Millî Müzesi'ndeki Türk Bakır Vazoları: Folia Archaeologia; 16-17. yy'larda Macaristan'daki Türk Çanak-Çömlekçiliğinin Problemleri: Rocznik Orientalisty czny; Macaristan'daki Türk Kuyumculuk Yadigârları. Balkanlar'daki Kuyumculuğa Türk Tesiri: Türk Etnografya Dergisi; Estergon'dan Türk Bakır Eşyaları: A Komárom Megyei Múzeumok Közleményei; Önyasya Dergisinde Neşredilen Makaleleri; Türk Minyatürlerinde Macar Tarihi. I-II: Türkiyemiz; Hungarian History in Islamic Miniature Painting: The Muslim East - Studies in Honour of Julius Germanus; Craftsmanship in Turkish-Ruled Hungary: Budapest; Türkische Miniaturen aus den Chroniken des ungarischen Feldzüge: Budapest ve başkaları.

Birkaç yıl önce by-pass olan Geza Feher 21 Şubat 2005 tarihinde vefat etti. Geniş bilgisini, olgun, insancıl, yardımsever ve mütevazı kişiliğini özleyeceğiz.

2005 YILI İKİNCİ YARISINDA KÜTÜPHANEMİZE GELEN KİTAPLAR VE DERGİLER

A. KİTAPLAR

- ABDİLDİN, JABAYKHAN : *Logika konkretnogo ponyatiya* / Jabaykhan Abdildin. — Almatı : Ministerstvo Obrazovaniya i Naki Respubliki Kazahstan İnstitut Filosofii, 2005. 130 s. ; 21 cm. (A.VI/9610).
- ABDULİN, AYILJAN : *Tağdır topkınında : ylı otan soğısı jıldarı, enbek jene ğılım jolı* / Ayljan Abdulin. — Almatı : Atamura, 2004. 240 s. ; 22 cm. ISBN 9965057044 (A.VI/9612).
- ACUN, HAKKI : *Tüm yönleri ile Çapanoğulları ve eserleri* / Hakkı Acun. — Ankara : [yayl.y.], 2005. 700 s. : rnk. res. ; 29 cm. ISBN 9751937841 (B.I/3737).
- Açık oturum : *“bütün yönleriyle Ermeni sorunu”* / düzenleyen Ankara Barosu. — Ankara : Ankara Barosu, 1984. 61 s. ; 23 cm. (A.VI/9452).
- ADA, SERHAN : *Türk-Fransız ilişkilerinde Hatay sorunu (1918-1939)* / Serhan Ada. — 1. bsk. — İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2005. xvi, 266 s. : res. ; 23 cm. — (İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları ; 111. Tarih ; 16) ISBN 9756176245 (A.VI/9490).
- ADİLOĞLU, ADİLHAN : *Karaçay Malkar Türkleri* / Adilhan Adiloğlu. — Ankara : Odes Ltd. Şti., 2005. 231 s. ; 20 cm. ISBN 9759243490 (A.VI/9501).
- ADİLOĞLU, ADİLHAN : *Makaleler ve incelemeler I* / Adilhan Adiloğlu. — Ankara : [yayl.y.], 2005. ... c. : res. ; 20 cm. ISBN 9750050215 (A.VI/9500-1).
- ADİLOĞLU, ADİLHAN : *Sovyet döneminde Karaçay-Malkar edebiyâtı* / Adilhan Adiloğlu. — Ankara : [yayl.y.], 2005. 124 s. : res. ; 20 cm. ISBN 9750050207 (A.VI/9499).
- ADLER, ROBERT : *Science firsts : from the creation of science to the science of creation* / Robert Adler. — New Jersey : John Wiley & Sons, Inc., 2002. vii, 232 s. : res. ; 24 cm. ISBN 0471401749 (A.VI/9581).

Ägyptische Kulte und ihre Heiligtümer im Osten des Römischen Reiches : Internationales Kolloquium 5./6. September 2003 in Bergama (Türkei) / hrsg. von Adolf Hoffmann. — İstanbul : Ege, 2005. viii, 282 s. : res. ; 28 cm. — (Deutsches Archäologisches Institut Abteilung İstanbul. Byzas ; 1) ISBN 975807105X (B.I/3601).

Afghanistan strategic intelligence : British records 1919-1970 / ed. A. L. P. Burdett. — [Slough] : Archive Editions, 2002. 4 c. ; 25 cm. ISBN 1852078553 (A.VI/9602).

AFSHAR, IRAJ : *Catalogue of Persian manuscripts in the Austrian National Library and in the Austrian State Archives in Vienna /* Iraj Afshar. — Tehran ; Vienna : Fehrestgan Institute ; Austrian Academy of Sciences Press, 2003. 14, 31, 189 s. : res. ; 30 cm. — (World Union Catalogue of Islamic Manuscripts. Catalogue of Islamic Manuscripts series ; 3) ISBN 9646758061 ; ISBN 3700132069 (B.I/3625).

AFYONCU, ERHAN : *Osmanlı'nın hayaleti /* Erhan Afyoncu. — 1. bsk. — İstanbul : Yeditepe, 2005. 248 s. ; 21 cm. — (Yeditepe Yayınevi ; 33. İnceleme-Araştırma ; 22) ISBN 9756480408 (A.VI/9699).

AĞIRGAN, ÖZLEM : *Dünden bugüne Edirne isimler sözlüğü /* Özlem Ağırgan. — Edirne : Ulusal Bellek, 2004. 254 s. ; 20 cm. — (Ulusal yayınları ; 49. Ulusal Bellek dizisi ; 05) ISBN 975921847X (A.VI/9307).

AHMED BÂDÎ EFENDİ, EDİRNELİ, 1839-1910 : *Armağan : divan şiirinde atasözleri ve deyimler /* Ahmed Bâdî Efendi [Edirneli, 1839-1910] ; haz. Süreyya Ali Beyzadeoğlu, Müberra Gürgendereli, Fatih Günay. — Duxbury : Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 2004. xlviii, 260 s. ; 28 cm. — (Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları ; 63. Türkçe Kaynaklar ; 53) (B.I/3677).

AHMED MUHTAR PAŞA, 1861-1926 : *Sengotar'da Osmanlı ordusu /* Ahmed Muhtar Paşa [1861-1926] ; yay. haz. Raif Karadağ. — 1. bsk. — İstanbul : Emre, 2005. 121 s. ; 20 cm. — (Yayın no ; 138) ISBN 9758496670 (A.VI/9165).

AHMEDİ, TACE'D-DİN İBRAHİM BİN HIZIR, 1334?-1413 : *Tevarih-i müluk-i Al-i 'Osman gazv-i işan ba-küffar = History of the kings of the Ottoman lineage and their holy raids against the infidels /* Tace'd-Din İbrahim Bin Hızır Ahmedî [1334?-1413] ; haz. = ed. by Kemal Silay. — Duxbury : Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü = The Departmet of Near Eastern Languages and Literatures

Harvard University, 2004. xix, 136 s. ; 27 cm. — (Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları ; 65. Türkçe Kaynaklar ; 55 = Sources of Oriental Languages and Literatures ; 65. Turkish Sources ; 55) (B.I/3675).

AHMETBEYOĞLU, ALİ : *Avrupa Hun ve Hazar Devletlerinin iktisadî gelir kaynakları* / Ali Ahmetbeyoğlu. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2005. 117-129 ss. ; 24 cm. Belleten LXIX, 254 (Nisan 2005)'den ayırabasm. (A.VI/9274).

AKAR, ALİ : *Türk dili tarihi : dönem-eser-bibliyografya* / Ali Akar. — İstanbul : Ötüken, 2005. 339 s. : 1 katl. hrt. ; 24 cm. — (Yayın nu ; 597. Kültür serisi ; 272) ISBN 9754375178 (A.VI/9173).

AKBAYAR, NURİ : *Osmanlı yer adları sözlüğü* / Nuri Akbayar. — 2. bs. — İstanbul : Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2003. viii, 189, 73 s. ; 21 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları ; 127) ISBN 9753331592 (A.VI/9445).

AKBULUT, ÖRSAN Ö. : *Siyaset ve yönetim ilişkisi : kuramsal ve eleştirel bir yaklaşım* / Örsan Ö. Akbulut. — 1. bsk. — Ankara : Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, 2005. xii, 290 s. ; 21 cm. — (TODAİE yayın no ; 327) ISBN 9758918060 (A.VI/9447).

AKÇİÇEK, EREN : *Atatürk'ün sağlığı, hastalıkları ve ölümü* / Eren Akçicek. — 1. bs. — İzmir : İzmir Güven Kitabevi, 2005. 360, yak. 50 s. ; res. ; 22 cm. ISBN 9756240059 (A.VI/9155).

AKÇURA, YUSUF, 1876-1935 : *Hatıralarım* / Yusuf Akçura [1876-1935] ; yay. haz. Erdoğan Mura. — 1. bs. — Ankara : Hece, 2005. 136, [6] s. : res. ; 21 cm. — (Hece yayınları ; 124. Anı ; 6) ISBN 975898831X (A.VI/9459).

AKGÜNDÜZ, HASAN : *Klasik dönem Osmanlı medrese sistemi : amaç-yapı-işleyiş* / Hasan Akgündüz. — İstanbul : Ulusal, 1997. 620, yak. 40 s. ; 19 cm. — (Ulusal yayınları ; 11. Bellek dizisi ; 1) ISBN 9757333123 (A.VI/9290).

AKKERMANS, PETER M. M. G. : *The archaeology of Syria : from complex hunter-gatherers to early Urban societies (c. 16,000-300 BC)* / Peter M. M. G. Akkermans, Glenn M. Schwartz. — 3. printing. — Cambridge : Cambridge University Press, 2005. xviii, 467 s. : res. ; 25 cm. — (Cambridge World Archaeology) ISBN 0521796660 (A.VI/9407).

- Aktualnie voprosi Balkanskogo yazıkoznaniya. Materialı mejdunarodnoy naučnoy konferentsii (Sankt-Peterburg, 29-30 Maya 2001 g.) / otvetstvennie redaktori A. N. Sobolev, A. Yu. Rusakov. — Sankt-Peterburg : Nauka, 2003. 181 s. ; 22 cm. ISBN 5020270768 (A.VI/9094).*
- AKYILDIZ, ALİ : *Anka'nın sonbaharı : Osmanlı'da iktisadî modernleşme ve uluslararası sermaye* / Ali Akyıldız. — 1. bsk. — İstanbul : İletişim, 2005. 240 s. ; 20 cm. — (İletişim yayınları ; 1092. Araştırma-İnceleme dizisi ; 185) ISBN 9750503384 (A.VI/9161).
- AKYILDIZ, ALİ : *Ç Osmanlı finans sisteminde dönüm noktası kâğıt para ve sosyo-ekonomik etkileri* / Ali Akyıldız. — İstanbul : Eren, 1996. 295 s. : res. ; 28 cm. ISBN 9757622397 (B.I/3585).
- AKZAMBAK, MEHMET : *Atatürk'ün devrimci Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt : Cumhuriyet Hukuk Devriminin mimarı ve Ankara Hukuk Fakültesi'nin banisi Kuva-yi Milliye ve lahey beynelmilel daimi Adalet Divanı'nda kazandığı Bozkurt-Lotus Davası* / Mehmet Akzambak. — 1. bsk. — İstanbul : Kastaş, 2005. xix, 384 s. ; 24 cm. ISBN 9752820530 (A.VI/9282).
- ALAI, CYRUS : *General maps of Persia 1477-1925* / Cyrus Alai. — Leiden : Brill, 2005. xv, 317 s. : rnk. hrt. ; 38 cm. — (Handbook of Oriental Studies. Section 1. The Near and Middle East = Handbuch der Orientalistik, ISSN 0169-9423 ; 80) ISBN 9004147594 (C/676).
- Alanya Kaleiçi'ndeki tarihsel dokunun korunması ve turizm amaçlı kullanımı.* — Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı Turizm Planlama ve Yatırımlar Dairesi Başkanlığı Araştırma Grup Başkanlığı Kültürel Değerler Şubesi Müdürlüğü, 1984. 98 s. : res. ; 28 cm. — (Kültür ve Turizm Bakanlığı Turizm Planlama ve Yatırımlar Dairesi Başkanlığı Araştırma Grup Başkanlığı Kültürel Değerler Şubesi Müdürlüğü yayın no ; 1984/5) (B.I/3748).
- ALBAYRAK, KADİR : *Bogomilizm ve Bosna Kilisesi* / Kadir Albayrak ; yay. danışmanı Abdullah Şahin ; genel yay. yönetmeni Burak Fazıl Çabuk ; yay. ed. Yalçın Lüleci. — 1. bsk. — İstanbul : Emre, 2005. 320 s. ; 20 cm. — (Yayın no ; 143) ISBN 9758496719 (A.VI/9473).
- ALBAYRAK, KADİR : *Keldanîler ve Nasturîler* / Kadir Albayrak ; yay. haz. Ercan Hamzaoglu. — 1. bs. — Ankara : Vadi, 1997. 239 s. ; 20 cm. — (Vadi yayınları ; 85. Toplum dizisi ; 15) ISBN 975772680X (A.VI/9586).

ALBENDA, PAULINE : *Ornamental wall painting in the art of the Assyrian Empire* / Pauline Albenda. — Leiden ; Boston : Brill ; Styx, 2005. xiii, 148 s. : res. ; 25 cm. — (Cuneiform Monographs, ISSN 0929-0052 ; 28) ISBN 9004141545 (A.VI/9185).

Alevi identity : cultural, religious and social perspectives : papers read at a conference held at the Swedish Research Institute in Istanbul, November 25-27, 1996 / ed. by Tord Olsson, Elisabeth Özdalga, Catharina Raudvere. — reprinted. — İstanbul : Swedish Research Institute in Istanbul, 2003. 210 s. : res. ; 28 cm. — (Transactions, ISSN 1100-0333 ; 8) ISBN 0700710884 (B.I/3646).

Alevis and alevism : transformed identities / ed. by Hege Irene Markussen. — İstanbul : Isis, 2005. 174 s. ; 23 cm. ISBN 9754283087 (A.VI/9532).

ALICI, MUSTAFA : *Müslüman-hıristiyan diyalogu : tarihçesi, çeşitleri, hedefleri, problemleri* / Mustafa Alıcı. — İstanbul : İz, 2005. 503 s. ; 21 cm. — (İz Yayıncılık ; 458. İnceleme Araştırma dizisi ; 127) ISBN 9753555970 (A.VI/9159).

Ali Cevat Borçbakan'ın hatıraları / yay. haz. Saime Yüceer. — Bursa : Uludağ Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, 2005. xiii, 282 s. : res. ; 21 cm. — (Uludağ Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi yayın no ; 6) ISBN 9756149043 (A.VI/9122).

Ali Şir Nevâî'nin 560. doğum, 500. ölüm yıl dönümlerini anma toplantısı bildirileri : 24-25 Eylül 2001. — Ankara : Türk Dil Kurumu, 2004. iii, 167 s. ; 22 cm. — (AKDİTYK Türk Dil Kurumu yayınları ; 825) ISBN 9751616867 (A.VI/9387).

ALLEN, PHILLIP C. : *The last despot : ethnic consciousness, power politics and the orthodox church in late Ottoman Syria* / haz. Phillip C. Allen. — 2000. viii, 258 s. ; 30 cm. Princeton University-Doktora tezi. (B.I/3740)).

ALLSEN, THOMAS T. : *Culture and conquest in Mongol Eurasia* / Thomas T. Allsen. — 1. paperback ed. — Cambridge : Cambridge University Press, 2004. xiii, 245 s. ; 23 cm. — (Cambridge Studies in Islamic Civilization) ISBN 052160270X (A.VI/9402).

ALMAZ, AHMET : *Atatürk'ün hatıraları : Büyük Gazi'nin hatırat sahifeleri* / Ahmet Almaz ; ed. Mehmet Genç. — İstanbul : Oku, 2003. 216 s. :

- res. ; 21 cm. — (Atatürk'ün Hatıraları ; 1) ISBN 9756393009 (A.VI/9017).
- ALT, ALİYE : *Tarihin ve bugünün aynasında Hemşin-Ermenileri* / Aliye Alt ; çev. Saliha Nazlı Kaya. — 1. bsk. — İstanbul : Belge, 2005. 147 s. ; 20 cm. — (Marenostrum dizisi) ISBN 9753443366 (A.VI/9712).
- 6-7 Eylül olayları : fotoğraflar-belgeler : Fahri Çoker Arşivi / yay. yönetmeni Zafer Karaca ; yay. danışmanı Dilek Güven. — 1. bs. — İstanbul : Tarih Vakfı, 2005. xii, 440 s. : res. ; 25 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları ; 150) ISBN 9753331975 (A.VI/9237).
- ALTUN, MEHMET : *Tahlilhane'den ilaç sanayii'ne bir asırlık birliktelik : İ. E. Ulagay İlaç Sanayii Türk A. Ş. 100 yılında* / Mehmet Altun. — İstanbul : Tarih Vakfı ; İ. E. Ulagay İlaç Sanayii Türk A. Ş., 2003. 621 s. : res. ; 24 cm. ISBN 9758813234 (A.VI/9238).
- ALYILMAZ, CENGİZ : *Orhun Yazıtlarının bugünkü durumu* / Cengiz Alyılmaz. — Ankara : Kurmay, 2005. vii, 273, [2] s. : rnk. res., hrt. ; 32 cm. ISBN 9759114011 (B.I/3614).
- AMCA, HASAN, 1884-1961 : *Nizamiye kapısı ve yarıda kalan ihtilal* / Hasan Amca [1884-1961]. — 2. bsk. — İstanbul : Arba, 1991. 221 s. ; 20 cm. — (Arba yayınları ; 46. Tarih/Anı dizisi ; 13) (A.VI/9111).
- Amele Taburu : the military journal of a Jewish soldier in Turkey during the war of independence* / ed. and introduced by Leyla Neyzi. — 1. ed. — İstanbul : Isis, 2005. 54 s. ; 24 cm. ISBN 9754283079 (A.VI/9531).
- America and the Armenian genocide of 1915* / ed. by Jay Winter. — 1. published. — Cambridge : Cambridge University Press, 2003. xii, 317 s. ; 24 cm. — (Studies in the Social and Cultural History of Modern Warfare) ISBN 0521829585 (A.VI/9393).
- Anadolu kadınının 9000 yılı : Çağlarboyu Anadolu'da kadın : 29 Kasım 1993-28 Şubat 1994 Topkapı Sarayı Müzesi = 9000 Years of the Anatolian woman : woman in Anatolia : 29 November 1993-28 February 1994 Topkapı Sarayı Museum.* — Ankara : Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü = Ministry of Culture General Directorate of Monuments and Museums, 1994. 63 s. : rnk. res. ; 23 cm. ISBN 9751711878 (A.VI/9736).

ANADOLU MEDENİYETLERİ MÜZESİ : *Anadolu Medeniyetleri Müzesi : 2003-2004 yılı / Anadolu Medeniyetleri Müzesi.* — Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Anadolu Medeniyetleri Müzesi, 2005. 358 s. : res. ; 24 cm. ISBN 9757523399 (A.VI/9443).

ANATOLIAN IRON AGES (5. : 2001 : VAN) : *Anatolian iron ages 5 : proceedings of the fifth Anatolian iron ages colloquium held at Van, 6-10 August 2001* / ed. by A. Çilingiroğlu, G. Darbyshire. — London : British Institute at Ankara, 2005. 240 s. : res. ; 30 cm. — (British Institute at Ankara. Monograph, ISSN 0969-9007 ; 31) ISBN 1898249156 (B.I/3623).

Ancient Alexandria between Egypt and Greece / ed. by W. V. Harris, Giovanni Ruffini. — Leiden : Brill, 2004. xviii, 296 s. : res., hrt. ; 25 cm. — (Columbia Studies in the Classical Tradition, ISSN 0166-1302 ; 26) ISBN 9004141057 (A.VI/9349).

Ankara : başkent'in tarihi, arkeolojisi ve mimarisi. — 1. bs. — Ankara : Ankara Enstitüsü Vakfı, 2004. xix, 352 s. : rnk. res. ; 24 cm. — (Ankara Enstitüsü Vakfı yayınları ; 6) ISBN 9759584832 (A.VI/9145).

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ : *50. yıl* / Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. — Ankara : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1973. 370 s. ; 24 cm. — (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınları no ; 117) (A.IV/30).

An annotated catalogue of the Kagaya Collection of Kasraviana in the Toyo Bunko / compiled by Iwami Takashi. — [y.y.] : The Toyo Bunko, [200?]. vi, 134 s. ; 21 cm. ISBN 4809702006 (A.VI/9782).

ANTROPOVA, İ. E. : *Sbornik dokumentov po istorii evreev Urala : iz fondov uçrejdeniy dosovetskogo perioda gosudarstvennogo arhiva sverdlovskoy oblasti* / İ. E. Antropova ; pod nauçnoy redaktsiei Mihaelya Beyzera, Davida Raskina. — Moskva : Drevlehranilitse, 2004. 459 s. : res. ; 22 cm. ISBN 5936460746 (A.VI/9091).

Approaches to the Qur'an in contemporary Indonesia / ed. by Abdullah Saeed. — 1. published. — Oxford : Oxford University Press, 2005. xx, 252 s. ; 23 cm. — (The Institute of Ismaili Studies. Qur'anic Studies series ; 2) ISBN 019720001X (A.VI/9748).

ARALOVETS, N. A. : *Gorodskaya semya v Rossii 1897-1926 gg : istoriko-demografiçeskiy aspekt* / N. A. Aralovets. — Moskva : Institut

- Rossiyskoy İstorii RAN, 2003. 233 s. ; 20 cm. ISBN 5805501090 (A.VI/9082).
- ARAS, BÜLENT : *Turkey and the Greater Middle East* / Bülent Aras. — 1. published. — İstanbul : Tasam, 2004. 172 s. ; 23 cm. — (Tasam publications. Foreign Relations serial ; 1) ISBN 9756285001 (A.VI/9134).
- ARAŞTIRMA SONUÇLARI TOPLANTISI (22. : 2004 : KONYA) : 22. *Araştırma sonuçları toplantısı, 24-28 Mayıs 2004, Konya* / yay. haz. Koray Olşen, Fahriye Bayram, Adil Özme. — Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2005. 2 c. : res. ; 24 cm. — (Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları yayın no ; 3030-1, 3030-2. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü yayın no, ISSN 1017-7663 ; 106, 107) ISBN 9751731526 (tk.) (A.VI/9440).
- Archäologie In Österreich* / hrsg. von Herwig Friesinger, Stefan Titscher. — Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2004. 637 s. ; 24 cm. ISBN 3700133332 (A.VI/9326).
- Archaeology in the borderlands : investigations in Caucasia and beyond* / ed. by Adam T. Smith, Karen S. Rubinson. — Los Angeles : Cotsen Institute of Archaeology University of California, 2003. 270 s. : res. ; 28 cm. — (Monograph ; 47) ISBN 1931745013 (B.I/3707).
- ARCHIVIO DI STATO DI FIRENZE : *I consigli della Repubblica Fiorentina : libri fabarum XVII (1338-1340)* / Archivio di Stato di Firenze ; a cura di Francesca Klein ; prefazione di Riccardo Fubini. — Roma : Ministero per I Beni Culturali e Ambientali Ufficio Centrale per I Beni Archivistici, 1995. xxxvii, 481 s. ; 24 cm. — (Pubblicazioni Degli Archivi di Stato. Fonti ; 22) ISBN 8871250923 (A.VI/9597).
- ARCHIVIO DI STATO DI FIRENZE : *Imperiale e real corte* / Archivio di Stato di Firenze ; inventario a cura di Concetta Giambianco, Piero Marchi. — Roma : Ministero per I Beni Culturali e Ambientali Ufficio Centrale per I Beni Archivistici, 1997. viii, 531 s. ; 24 cm. — (Pubblicazioni Degli Archivi di Stato. Strumenti ; 130) ISBN 8871251202 (A.VI/9596).
- ARDITTY-PULLER, GENTILE : *Paysages de Turquie* / Gentile Arditty-Puller. — Paris : Nouvelles Editions Latines, 1964. 61 s. : res. ; 19 cm. (A.VI/9642).

- ARI, BÜLENT : *The first Dutch Ambassador in Istanbul : Cornelis Haga and the Dutch capitulations of 1612* / haz. Bülent Arı. — 2003. vii, 508 s. ; 29 cm. The Department of History Bilkent University-PhD. (B.I/3636).
- ARIK, DURMUŞ : *Azerbaycan Türklerinin dini tarihi ve halk inanışları* / Durmuş Arık. — 1. bsk. — Ankara : [yayl.y.], 2005. 177 s. ; 19 cm. ISBN 9750001508 (A.VI/8998).
- ARISTOTELES : *Atinalıların devleti* / Aristoteles ; eski Yunanca aslından çev. Furkan Akderin ; yay. haz. Yiğit Değer Bengi. — 1. bs. — İstanbul : Alfa, 2005. 108 s. ; 21 cm. ISBN 9752976948 (A.VI/9694).
- ARKEOLOJİK SİT ALANLARININ KORUNMASI VE DEĞERLENDİRİLMESİ ULUSAL SEMPOZYUMU (1. : 1991 : ANTALYA) : *Arkeolojik Sit Alanlarının Korunması ve Değerlendirilmesi Ulusal Sempozyumu, 14-16 Ekim 1991, Antalya*. — Ankara ; Antalya : Kültür Bakanlığı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Genel Müdürlüğü ; Antalya Valiliği, [199?]. 70 s. : rnk. res. ; 22 cm. ISBN 975170975X (A.VI/9776).
- ARKEOMETRİ SONUÇLARI TOPLANTISI (20. : 2004 : KONYA) : 20. *Arkeometri sonuçları toplantısı, 24-28 Mayıs 2004, Konya* / yay. haz. Koray Olşen, Haydar Dönmez, Adil Özme. — Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2005. 186 s. : res. ; 24 cm. — (Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları yayın no ; 3032. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü yayın no, ISSN 1017-7671 ; 105) ISBN 9751731569 (A.VI/9442).
- ARMAĞAN, A. MUNİS : *Anadolu tarihinde Tire Yahudileri* / A. Munis Armağan. — İzmir : [yayl.y.], 2005. 144 s. ; 23 cm. ISBN 9759800101 (A.VI/9678).
- Armenian allegations : the truth must be told* / an autobiography by Edward Tashji. — 3. printing. — [y.y.] : Rose International Publishing House, 2005. 223 s. : res. ; 24 cm. ISBN 1930574363 (A.VI/9750).
- ARSLAN, ALİ : *Balkanların anahtarı : önemi bilinmeyen ada : Taşöz* / Ali Arslan ; yay. danışmanı Abdullah Şahin ; yay. ed. Burak Fazıl Çabuk. — 1. bsk. — İstanbul : Emre, 2005. 142 s. ; 20 cm. — (Yayın no ; 137) ISBN 9758496646 (A.VI/9163).
- ARSLAN, ALİ : *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Rum basını* / Ali Arslan ; yay. danışmanı Abdullah Şahin ; genel yay. yönetmeni Burak Fazıl Çabuk ;

- yay. ed. Hayrunnisa Alp. — 1. bsk. — İstanbul : Truva, 2005. 203 s. ; 20 cm. — (Truva yayınları yayın no ; 68. Tarih ; 16) ISBN 9756237708 (A.VI/9458).
- ARSLAN, EMİR ŞEKİB, 1869-1946 : *İttihatçı bir Arap aydınının anıları* / Emir Şekib Arslan [1869-1946] ; tercüme Halit Özkan. — 1. bs. — İstanbul : Klasik, 2005. xvi, 214 s. : res. ; 22 cm. — (Klasik ; 22. kitap) ISBN 9758740261 (A.VI/9504).
- ARSLANTAŞ, NUH : *Emeviler döneminde Yahudiler* / Nuh Arslantaş. — İstanbul : Gökkubbe, 2005. 184 s. ; 24 cm. — (Dinler Tarihi dizisi ; 3) ISBN 9756223189 (A.VI/9038).
- ARSLANYAN, AGOP : *Adım Agop memleketim Tokat* / Agop Arslanyan ; yay. haz. Rober Koptaş. — 2. bsk. — İstanbul : Aras, 2005. 223 s. : res. ; 20 cm. — (Tanıklık dizisi ; 2) ISBN 9757265764 (A.VI/9718).
- Arşiv belgeleriyle Ermeni faaliyetleri 1914-1918 = Armenian activities in the archive documents 1914-1918.* — Ankara : Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı, 2005. 2 c. ; 24 cm. — (Genelkurmay Basım Evi yayın numarası ; 2005/29, 2005/30) ISBN 9754093121 (tk.) (A.VI/8827-1).
- Art treasures of Turkey.* — Washington : Smithsonian Institution, 1966. xiv, 120, yak. 100 s. : res. ; 24 cm. (A.VI/9733).
- ARUTYUNOVA-FIDANYAN, V. A. : *Povestvovanie o delah armyanskikh : VII vek : istočnik i vremya* / V. A. Arutyunova-Fidanyan. — Moskva : İndrik, 2004. 272 s. : rnk. res. ; 24 cm. ISBN 5857592720 (A.VI/9247).
- Asırlar sonra bir arada : Sadberk Hanım Müzesi'nin yurtdışından Türkiye'ye kazandırdığı eserler* / yay. haz. Hülya Bilgi. — İstanbul : Sadberk Hanım Müzesi, 2005. 235 s. : rnk. res. ; 31 cm. ISBN 9756959126 (B.I/3730).
- Askeri müzelerin müzecilik gelirleri yönergesi.* — Ankara : Genelkurmay Başkanlığı, 2005. viii, [32] s. ; 29 cm. — (Genelkurmay Basımevi yayın numarası ; 2005/112) (B.I/3721).
- ASKERİ TARİH SEMİNERİ (9. : 2003 : İSTANBUL) : Dokuzuncu askeri tarih semineri bildirileri, 22-24 Ekim 2003, İstanbul / yay. kurulu başkanı Erdoğan Karakuş ; yay. kurulu Erdal Yurdakul... [ve başk.]. — Ankara : Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı,

2005. ... c. ; 24 cm. — (Genelkurmay Basım Evi yayın numarası ; 2005/81) ISBN 9754093261 (A.VI/9538).

ASLAN, ONUR ENDER : *Kamu personel rejimi : statü hukukundan esnekliğe* / Onur Ender Aslan. — 1. bsk. — Ankara : Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, 2005. viii, 447 s. : 1 katl. tablo ; 23 cm. — (TODAİE yayın no ; 326) ISBN 9758918052 (A.VI/9205).

Assyria and beyond : studies presented to Mogens Trolle Larsen / ed. by J. G. Dercksen. — Leiden : Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 2004. xiii, 632 s. : res. ; 27 cm. — (Uitgaven van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden, ISSN 0926-9568 ; 100) ISBN 9062583113 (B.I/3663).

The Assyrian dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago / ed. board Robert D. Biggs... [et al.]. — Chicago : The Oriental Institute, 1956-2005. 21 c. ; 29 cm. ISBN 0918986052 (tk.) (B/3659).

ASUERO, PABLO MARTÍN : *Viajeros Hispánicos en Estambul : de la cuestión de oriente al reencuentro con los Sefardíes (1784-1918)* / Pablo Martín Asuero. — İstanbul : Isis, 2005. 299 s. ; 24 cm. — (Cuadernos del Bosforo ; 3) ISBN 975428301X (A.VI/9215).

ATA, AYSU : *Türkçe ilk Kur'an tercümesi (Rylands nüshası) : Karahanlı Türkçesi : giriş-metin-notlar-dizin* / Aysu Ata. — Ankara : Türk Dil Kurumu, 2004. xxxviii, 964 s. ; 23 cm. — (AKDYYK Türk Dil Kurumu yayınları ; 854) ISBN 9751617375 (A.VI/9380).

Atatürk Haftası armağanı : 10 Kasım 2005 / yay. kurulu Reşat Genç... [ve başk.]. — Ankara : Genelkurmay ATASE ve Denetleme Başkanlığı yayınları, 2005. 191 s. ; 24 cm. — (Atatürk Haftası armağanı : 10 Kasım 2005, ISSN 1303-2658 ; 32) (A.VI/9537).

ATATÜRK, MUSTAFA KEMAL, 1881-1938 : *Atatürk'ün not defterleri 5 : Mustafa Kemal'in 1870-1871 Alman-Fransız Savaşı konusunda tuttuğu notlar ile 1905-1908 yılları arasında tuttuğu günlük notları* / Mustafa Kemal Atatürk [1881-1938]. — Ankara : Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 2005. xi, 404 s. ; 24 cm. — (Genelkurmay Basım Evi Yayın numarası ; 2005/52) ISBN 9754092516 (5.defter) ; ISBN 975409246X (tk.) (A.VI/9321-5).

- ATATÜRK, MUSTAFA KEMAL, 1881-1938 : *Atatürk'ün not defterleri 4 : Mustafa Kemal'in 1897 Türk-Yunan Savaşı ile ilgili tuttuğu notlar / Mustafa Kemal Atatürk [1881-1938]. — Ankara : Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 2005. xi, 442 s. : hrt. ; 24 cm. — (Genelkurmay Basım Evi Yayın numarası ; 2005/36) ISBN 9754092508 (4.defter) ; ISBN 975409246X (tk.) (A.VI/9321-4).*
- ATATÜRK, MUSTAFA KEMAL, 1881-1938 : *Atatürk'ün not defterleri 3 : Mustafa Kemal'in İkinci Viyana Kuşatması öncesi Rus Seferi, İkinci Viyana Kuşatması ve 1768-1774 Rus Seferi hakkında tuttuğu notlar / Mustafa Kemal Atatürk [1881-1938]. — Ankara : Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 2005. xiii, 208 s. : hrt. ; 24 cm. — (Genelkurmay Basım Evi Yayın numarası ; 2005/8) ISBN 9754092494 (3.defter) ; ISBN 975409246X (tk.) (A.VI/9321-3).*
- ATATÜRK, MUSTAFA KEMAL, 1881-1938 : *Atatürk'ün not defterleri 2 : Harp Akademisi öğrencisi Mustafa Kemal'in not defteri / Mustafa Kemal Atatürk [1881-1938]. — Ankara : Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 2004. ix, 182 s. ; 24 cm. — (Genelkurmay Basım Evi Yayın numarası ; 2004/116) ISBN 9754092486 (2.defter) ; ISBN 975409246X (tk.) (A.VI/9321-2).*
- ATATÜRK, MUSTAFA KEMAL, 1881-1938 : *Atatürk'ün not defterleri 1 : Hareket Ordusu Kurmay Başkanı Kurmay Yüzbaşı Mustafa Kemal'in not defteri ile Hareket Ordusu Karargâhı kayıt defteri / Mustafa Kemal Atatürk [1881-1938]. — Ankara : Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 2004. xii, 387 s. ; 24 cm. — (Genelkurmay Basım Evi Yayın numarası ; 2004/61) ISBN 9754092478 (1.defter) ; ISBN 975409246X (tk.) (A.VI/9321-1).*
- ATATÜRK, MUSTAFA KEMAL : *The great speech / Mustafa Kemal Atatürk. — Ankara : Atatürk Research Center, 2005. vi, 718 s. ; 24 cm. ISBN 9751616778 (A.VI/9370).*
- Atatürk'ün bütün eserleri 17 : 18 Eylül 1924-27 Eylül 1925 / danışma kurulu M. Türker Acaroğlu...[ve başk.]. — 1. bs. — İstanbul : Kaynak, 1998-2005. ... c. ; 24 cm. — (Kaynak yayınları ; 425) ISBN 9753432356 (tk.) (A.VI/1670-17).*
- Atatürk'ün bütün eserleri 16 : 1 Temmuz 1923-17 Eylül 1924 / danışma kurulu M. Türker Acaroğlu...[ve başk.]. — 1. bs. — İstanbul : Kaynak,*

1998-2005. ... c. ; 24 cm. — (Kaynak yayınları ; 419) ISBN 9753432356 (tk.) (A.VI/1670-16).

Atatürk'ün devlet yönetimi anlayışı / konuşmacı Doğu Aktulga. — Ankara : Kara Harp Okulu Bilgi Toplama ve Yayın Merkezi, 2000. 33 s. ; 24 cm. — (Kara Harp Okulu Bilgi Toplama ve Yayın Merkezi yayınları yayın no ; 228) (A.VI/9218).

Atatürk'ün evi : bir ulusun geleceğinin doğduğu yer. — [İzmir] : İzmir Ticaret Odası, [200?]. [7] s. : rnk. res. ; 30 cm. (B.I/2415).

ATAY, FALİH RIFKI : *Mustafa Kemal'in ağzından Vahidettin / Falih Rıfki Atay ; genel yay. yönetmeni S. Dursun Çimen.* — İstanbul : Pozitif, 2005. 130 s. ; 21 cm. — (Pozitif yayınları. Sosyal Tarih dizisi) ISBN 9756461209 (A.VI/9684).

ATİYA, AZİZ S. : *Doğu hristiyanlığı tarihi / Aziz S. Atiya ; çev. Nurettin Hiçyılmaz.* — 1. bsk. — İstanbul : Doz, 2005. 496 s. : res. ; 23 cm. — (Doz yayınları. Araştırma) ISBN 9756876638 (A.VI/9677).

ATNUR, İBRAHİM ETHEM : *Türkiye'de Ermeni kadınları ve çocukları meselesi (1915-1923) / İbrahim Ethem Atnur.* — 1. bsk. — Ankara : Babil, 2005. 361 s. ; 20 cm. — (Babil ; 44. Güncel ; 38) ISBN 9756360445 (A.VI/9707).

ATSIZ, YAĞMUR : *Ömrümün ilk 65 yılı / Yağmur Atsız.* — 1. bsk. — İstanbul : Türk Edebiyatı Vakfı, 2005. 222 s. : res. ; 22 cm. — (Türk Edebiyatı Vakfı yayınları ; 103) ISBN 9756186143 (A.VI/9467).

AUROVA, N. N. : *Sistema voennogo obrazovaniya v Rossii : kadetskie korpusa vo vtoroy polovine XVIII - pervoy polovine XIX veka / N. N. Aurova.* — Moskva : Institut Rossiyskoy İstorii RAN, 2003. 275 s. ; 20 cm. ISBN 5805501236 (A.VI/9084).

AVAGYAN, ARSEN : *Ermeniler ve İtilat ve Terakki işbirliğinden çatışmaya / Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian ; yay. haz. Rober Koptaş.* — İstanbul : Aras, 2005. 231 s. : res. ; 24 cm. ISBN 9757265748 (A.VI/9126).

ÁVILA, JAVIER JIMÉNEZ : *La cerámica Griega en extremadura / Javier Jiménez Ávila, José Ortega Blanco.* — Mérida : Museo Nacional de Arte Romano, 2002. 310 s. : res. ; 21 cm. — (Cuadernos Emeritenses, ISSN 1695-4521 ; 28) (A.VI/9229).

el-'AVÎSÎ, 'ABDULLAH HAMD : *Nedvetu mekaneti'l-vakf ve eseruhu fî'd-da'veti ve't-tenmiye* / 'Abdullah Hamd el-'Avîsî. — [y.y.] : Vekâletu'l-Vizare li Şu'ûni'l-Evkâf, [200?]. 23 s. ; 24 cm. (A.VI/9655).

Avrupalı Esireler ve Müslüman Efendileri : "Türk" illerinde esaret anlatıları / sunan ve açıklayıcı notlarla derleyen İrvin Cemil Schick ; anlatıları çev. Zülal Kılıç, İrvin Cemil Schick ; yay. yönetmeni Çağatay Anadolu. — 1. bs. — İstanbul : Kitap, 2005. 403 s. : res. ; 21 cm. — (Kitap Yayınevi ; 89. İnsan ve Toplum dizisi ; 21) ISBN 9758704982 (A.VI/9304).

AYAN, AYDIN : *Kurtuluş Savaşı panoraması : Afyonkarahisar Şuhut Atatürk Evi* / Aydın Ayan. — Afyonkarahisar : Afyonkarahisar Valiliği, 2005. yak. 50 s. : rnk. res. ; 29 cm. ISBN 9755854673 (B.I/3635).

AYDIN, AYŞE : *İstanbul Arkeoloji Müzelerindeki fildişi pyksis* / Ayşe Aydın. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2005. 59-64, [4] ss. : res. ; 24 cm. Belleten LXIX, 254 (Nisan 2005)'den ayrışması. (A.VI/9268).

AYDIN, MİTHAT : *Balkanlarda isyan : Osmanlı-İngiliz rekabeti Bosna-Hersek ve Bulgaristan'daki ayaklanmalar (1875-1876)* / Mithat Aydın. — 1. bsk. — İstanbul : Yeditepe, 2005. 208, [32] s. : res., hrt. ; 21 cm. — (Yeditepe Yayınevi ; 31. İnceleme-Araştırma dizisi ; 20) ISBN 9756480394 (A.VI/9461).

AYDIN, MUSTAFA : *Kafkaslar : üç büyük gücün çatışma alanı* / Mustafa Aydın. — İstanbul : Gökkubbe, 2005. 264 s. ; 24 cm. — (Türk Tarihi dizisi ; 5) ISBN 9756223162 (A.VI/9037).

AYDIN, SUAVİ : *Kültür-kimlik modelleri açısından Türk tarih yazımı* / haz. Suavi Aydın. — 1997. xi, 324 y. ; 30 cm. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü-Doktora tezi. (B.I/3604).

AYDIN, SUAVİ : *Üstadımız Prof. Dr. Atilla Çetin : hayatı, anıları, eserleri : tarihçilik mesleğinde 40 yıl* / Yahya Aydın, Ümit Başak. — 1. bs. — İzmit : [yayl.y.], 2005. 202 s. : res. (kimi rnk.) ; 24 cm. ISBN 9752702422 (A.VI/9211).

AYDOĞAN, ERDAL : *İttihat ve Terakkî'nin doğu politikası (1908-1918)* / Erdal Aydoğan. — İstanbul : Ötüken, 2005. 400 s. ; 24 cm. — (Yayın nu ; 600. Kültür serisi ; 275) ISBN 9754375194 (A.VI/9035).

AYVERDİ, İLHAN : *Asırlar boyu târihî seyri içinde misalli büyük Türkçe sözlük* / İlhan Ayverdi ; redaksiyon-etimoloji Ahmet Topaloğlu ; yay.

haz. Kerim Can Bayar. — 1. bsk. — İstanbul : Kubbealtı Neşriyatı, 2005. 3 c. ; 24 cm. — (Kubbealtı Lugatı) ISBN 9756444185 (tk.) (A.VI/9682).

AYVERDİ, SÂMİHA : *Türkiye'nin Ermeni meselesi* / Sâmiha Ayverdi. — 4. bsk. gözde. gçrl., ilv. — İstanbul : Kubbealtı, 2005. lxi, 254 s. : res.; 22 cm. — (Kubbealtı Neşriyatı no ; 125) ISBN 9756444150 (A.VI/9510).

The Babylonian correspondence of Esarhaddon : and letters to Assurbanipal and Sin-Šarru-Iškun from Northern and Central Babylonia / ed. by Frances Reynolds ; with contributions by Simo Parpola ; illustrations ed. by Julian Reade. — Helsinki : Helsinki University Press, 2003. xlii, 230 s. : res. ; 25 cm. — (State Archives of Assyria ; 18) ISBN 9515705673 (A.VI/9436).

BACQUÉ-GRAMMONT, JEAN-LOUIS : *Les portulans et les cartes de Piri Re'is, écrivain nautique Ottoman* / Jean-Louis Bacqué-Grammont. — Paris : Comité Français de Cartographie, 2005. 31-49 ss. : hrt. ; 30 cm. Le Monde des Cartes no. 184-Juin 2005'den ayrışım. (B.I/3639).

BACQUÉ-GRAMMONT, JEAN-LOUIS : *Tarih yazmak : Süleyman Paşa'nın Avrupa'ya geçişi hakkında* / Jean-Louis Bacqué-Grammont. — Balıkesir : Balıkesir Üniversitesi, 2005. 85-89 ss. ; 30 cm. Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Sempozyumu : bildiriler : 18-20 Ekim 2004'den ayrışım. (B.I/3640).

BACQUÉ-GRAMMONT, JEAN-LOUIS : *Un érudit Ottoman entre orient et occident : Kâtib Çelebî (1609-1657)* / Jean-Louis Bacqué-Grammont. — [y.y.] : [yayl.y.], 2003. [10] s. ; 30 cm. Érudition et écriture de l'histoire-VIII'den ayrışım. (B.I/3638).

Bağımsız Cumhuriyet Partisi İzmir İl Başkanlığı 2002-2003 çalışma raporu. — İzmir : Bağımsız Cumhuriyet Partisi, 2003. 79 s. ; 29 cm. (B.I/3587).

Bağımsız Cumhuriyet Partisi : örgüt kılavuzu. — [Ankara] : Bağımsız Cumhuriyet Partisi, 2004. 33 s. ; 16 cm. (A.VI/9060).

BAKIR, ABDULHALİK : *Ortaçağ islam dünyasında tekstil sanayi, giyim-kuşam ve moda* / Abdulhalik Bakır. — Ankara : [yayl.y.], 2005. 699 s. : res. ; 20 cm. — (Sanayi serisi ; 4) ISBN 9756151064 (A.VI/9589).

[BALABAN], MUSTAFA RAHMİ : *Gazi Paşa Hazretlerinin Maarif Umdesi ve Asrî Terbiye ve Maarif* / Mustafa Rahmi [Balaban] ; haz. Mustafa Şahin. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2004. vi, 154 s. ; 24 cm. ISBN 9751617421 (A.VI/9362).

- BALCI, RAMAZAN : *Filistin'de son Türkler : bir Türkmen aşiretinin sıradışı macerası* / Ramazan Balcı. — 1. bsk. — İstanbul : Tarih Düşünce Kitapları, 2005. 141 s. ; 21 cm. — (Tarih Düşünce Kitapları ; 11. Araştırma/İnceleme ; 6) ISBN 9756300108 (A.VI/9020).
- BALDWIN, NEIL : *Henry Ford and the Jews : the mass production of hate* / Neil Baldwin. — New York : Public Affairs, 2003. xii, 416 s. ; 21 cm. ISBN 1586481630 (A.VI/9567).
- BALİ, RIFAT N. : *The "varlık vergisi" affair : a study of its legacy : selected documents* / Rifat N. Bali. — 1. ed. — İstanbul : Isis, 2005. 424 s. : res. ; 24 cm. ISBN 9754282943 (A.VI/9534).
- BALIVET, MICHEL : *Ortaçağ'da Türkler : Haçlılardan Osmanlılara (11.-15. yüzyıllar)* / Michel Balivet ; çev. Ela Güntekin ; kitap ed. Ali Berktaş. — 2. bs. — İstanbul : Alkım, 2005, c2004. 211 s. ; 23 cm. — (Alkım ; 100. Tarih ; 6) ISBN 9756363916 (A.VI/9298).
- BALKAYA, İHSAN SABRİ : *Ali Fethi Okyar : 29 Nisan 1880-7 Mayıs 1943* / İhsan Sabri Balkaya. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2005. xxii, 419, yak. 50 s. : res. ; 24 cm. — (AKDİTK Türk Tarih Kurumu yayınları ; XVI. Dizi-Sa. 96) ISBN 9751617162 (A.VI/9731).
- BALTER, MICHAEL : *The Goddess and the bull : Çatalhöyük : an archaeological journey to the dawn of civilization* / Michael Balter ; illustrations by John-Gordon Swogger. — New York : Free Press, 2005. 400 s. : res. ; 24 cm. ISBN 0743243609 (A.VI/9429).
- BAMMER, ANTON : *Die Rückkehr des Klassischen in die Levante : Neuzeitliche Architektur und Minderheiten* / Anton Bammer. — Mainz am Rhein : Philipp von Zabern, 2001. 278 s. : res. ; 23 cm. — (Kulturgeschichte der Antiken Welt ; 79) ISBN 3805327439 (A.VI/8988).
- BARBARO, JOSAPHAT : *Anadolu'ya ve İran'a seyahat* / Josaphat Barbaro ; çev. ve notlar Tufan Gündüz ; ed. Erhan Afyoncu. — 1. bsk. — İstanbul : Yeditepe, 2005. 132 s. ; 21 cm. — (Yeditepe Yayınevi ; 29. Seyahatname dizisi ; 1) ISBN 9756480386 (A.VI/9450).
- BARSEGOV, YURİ G. : *Genotsid armyan-prestuplenie po mejdunarodnomu pravu* / Yuri G. Barsegov. — Moskva : İzdatelskiy Dom, 2000. 240, 16 s. : res. ; 21 cm. ISBN 5293000292 (A.VI/9438).

- BARTOLD, VASİLİY VLADİMİROVİÇ, 1869-1930 : *Obşie rabotu po istorii sredney azii. Rabotu po istorii Kavkaza i vostočnoy Evropy* / Vasiliy Vladimiroviç Bartold [1869-1930]. — Moskva : İzdatelstvo Vostočnoy Literaturı, 1963. 1020 s. ; 27 cm. — (V. V. Bartold Soçineniya ; tom 2,1) (B.I/3610-2,1).
- BARTOLD, VASİLİY VLADİMİROVİÇ, 1869-1930 : *Rabotu po arheologii, numizmatike, epigrafike i etnografii* / Vasiliy Vladimiroviç Bartold [1869-1930]. — Moskva : İzdatelstvo Nauka, 1966. 495 s. ; 27 cm. — (V. V. Bartold Soçineniya ; tom 4) 420-492 (B.I/3610-4).
- BARTOLD, VASİLİY VLADİMİROVİÇ, 1869-1930 : *Rabotu po istočnikovedeniyu* / Vasiliy Vladimiroviç Bartold [1869-1930]. — Moskva : İzdatelstvo Nauka, 1973. 723 s. ; 27 cm. — (V. V. Bartold Soçineniya ; tom 8) (B.I/3610-8).
- BARTOLD, VASİLİY VLADİMİROVİÇ, 1869-1930 : *Rabotu po istoričeskoj geografii* / Vasiliy Vladimiroviç Bartold [1869-1930]. — Moskva : İzdatelstvo Nauka, 1965. 711 s. ; 27 cm. — (V. V. Bartold Soçineniya ; tom 3) (B.I/3610-3).
- BARTOLD, VASİLİY VLADİMİROVİÇ, 1869-1930 : *Rabotu po istoričeskoj geografii i istorii irana* / Vasiliy Vladimiroviç Bartold [1869-1930]. — Moskva : İzdatelstvo Nauka, 1971. 663 s. ; 27 cm. — (V. V. Bartold Soçineniya ; tom 7) (B.I/3610-7).
- BARTOLD, VASİLİY VLADİMİROVİÇ, 1869-1930 : *Rabotu po istorii i filologii Tyurkskih i mongolskih narodov* / Vasiliy Vladimiroviç Bartold [1869-1930]. — Moskva : İzdatelstvo Nauka, 1968. 757 s. ; 27 cm. — (V. V. Bartold Soçineniya ; tom 5) (B.I/3610-5).
- BARTOLD, VASİLİY VLADİMİROVİÇ, 1869-1930 : *Rabotu po istorii islama i arabskogo halifata* / Vasiliy Vladimiroviç Bartold [1869-1930]. — Moskva : İzdatelstvo Nauka, 1966. 784 s. ; 27 cm. — (V. V. Bartold Soçineniya ; tom 6) (B.I/3610-6).
- BARTOLD, VASİLİY VLADİMİROVİÇ, 1869-1930 : *Rabotu po istorii vostokovedeniya* / Vasiliy Vladimiroviç Bartold [1869-1930]. — Moskva : İzdatelstvo Nauka, 1977. 966 s. ; 27 cm. + 7 katl. hrt. — (V. V. Bartold Soçineniya ; tom 9) 805-964 (B.I/3610-9).
- BARTOLD, VASİLİY VLADİMİROVİÇ, 1869-1930 : *Rabotu po otdelnım problemam istorii sredney azii* / Vasiliy Vladimiroviç Bartold [1869-

- 1930]. — Moskva : İzdatelstvo Nauka, 1964. 657 s. ; 27 cm. — (V. V. Bartold Soçineniya ; tom 2,2) (B.I/3610-2,2).
- BARTOLD, VASİLİY VLADİMİROVİÇ, 1869-1930 : *Turkestan v epohu mongolskogo naşestviya* / Vasiliy Vladimiroviç Bartold [1869-1930]. — Moskva : İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, 1963. 759 s. ; 27 cm. — (V. V. Bartold Soçineniya ; tom 1) (B.I/3610-1).
- BASMACIYAN, KRIKOR HAGOP : *Şark'ta toplumsal ve dinsel hayat* / Krikor Hagop Basmacıyan ; çev. Altuğ Yılmaz. — İstanbul : Aras, 2005. 293 s. ; 20 cm. ISBN 9757265713 (A.VI/9714).
- BAŞARİN, GEORGİY PROKOPEVİÇ, 1912-1992 : *İstoriya agrarnih otnoşeniy v yakutii* / Georgiy Prokopeviç Başarın [1912-1992]. — Moskva : Art-Fleks, 2003. 2 c. ; 27 cm. ISBN 5932530170 (B.I/3591).
- BAŞER, SAİT : *Kutadgu Bilig'de kut ve töre* / Sait Başer. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1990. xiii, 128 s. ; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 1153. Kaynak Eserler dizisi ; 39) ISBN 9751706297 (A.VI/9633).
- BAWANYPECK, DALIAH : *Die Rituale der Auguren* / Daliah Bawanypeck. — Heidelberg : Universitätsverlag Winter, 2005. xv, 396 s. ; 21 cm. ISBN 3825351130 (A.VI/9319).
- BAYRAK, MEHMET : *Alevi-Bektaşî edebiyatında Ermeni âşıkları (aşuğlar)* / Mehmet Bayrak. — Ankara : Öz-Ge, 2005. 734 s. ; 24 cm. — (Öz-Ge yayınları ; 32) ISBN 9757861111 (A.VI/9301).
- BAYRAKTAR, NESRİN : *Türkçede fiilimsiler* / Nesrin Bayraktar. — Ankara : Türk Dil Kurumu, 2004. xviii, 397 s. ; 24 cm. — (AKDITYK Türk Dil Kurumu yayınları ; 838) ISBN 9751616840 (A.VI/9391).
- BAYTOK, TANER : *Dış politikada bir nefes : anılar* / Taner Baytok. — 1. bs. — İstanbul : Remzi Kitabevi, 2005. 496 s. ; 20 cm. ISBN 9751410649 (A.VI/9478).
- BAZİYANTS, A. P. : *Lazarevskiy institut vostoçnih yazıkov : istoričeskiy oçerk* / A. P. Baziants. — Moskva : İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, 1959. 56 s. : res. ; 21 cm. (A.VI/9645).
- The beauty of sanctity : masterworks from every age.* — Jerusalem : The Israel Museum, 2005. [24] s. : rnk. res. ; 23 cm. (A.VI/9074).
- BECHER, MATTHIAS : *Charlemagne* / Matthias Becher ; translated by David S. Bachrach. — New Haven ; London : Yale University Press, 2003. 170 s. ; 22 cm. ISBN 0300107587 (A.VI/9197).

Before and after Avicenna : proceedings of the first conference of the Avicenna Study Group / ed. by David C. Reisman ; with the assistance of Ahmed H. Al-Rahim. — Leiden : Brill, 2003. xix, 302 s. ; 25 cm. — (Islamic Philosophy Theology and Science. Texts and Studies, ISSN 0169-8729 ; 52) ISBN 9004129782 (A.VI/9360).

BEHNSTEDT, PETER : *Arabische dialektgeographie : eine einföhrung* / Peter Behnstedt, Manfred Woidich. — Leiden : Brill, 2005. xviii, 269 s. : hrt. ; 30 cm. — (Handbook of Oriental Studies. Section 1. The Near and Middle East = Handbuch der Orientalistik, ISSN 0169-9423 ; 78) ISBN 9004141308 (B.I/3641).

BELGE, MURAT : *Osmanlı'da kurumlar ve költür* / Murat Belge ; yay. haz. Fahri Aral. — 1. bsk. — İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2005. xv, 563 s. : res. ; 27 cm. — (İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları ; 100. Tarih ; 13) ISBN 975899803X (B.I/3612).

BELLİ, OKTAY : *Anadolu'da kalay ve bronzun tarihçesi* / Oktay Belli ; yay. yönetim Kayhan Dörtlök. — Antalya : Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2004. 248 s. : rnk. res. ; 29 cm. — (Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü. Monografi dizisi ; 3) ISBN 9757078247 (B.I/3460).

BEN-RAFAEL, ELIEZER : *Is Israel one? : religion, nationalism and multiculturalism confounded* / Eliezer Ben-Rafael, Yochanan Peres. — Leiden : Brill, 2005. xv, 331 s. ; 25 cm. — (Jewish Identities in a Changing World, ISSN 1570-7997 ; 5) ISBN 9004143947 (A.VI/9336).

BENGİ, MUKADDER : *Enderun tarihi endeksi : Tayyar-zâde Ahmed Ata (cilt IV)* / haz. Mukadder Bengi. — 1966. 74 y. ; 29 cm. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Faköltesi-Lisans tezi. (B.I/3719).

BERGOFFEN, CELIA J. : *The Cypriot bronze age pottery from Sir Leonard Woolley's excavations at Alalakh (Tell Atchana)* / Celia J. Bergoffen. — Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2005. 158 s. : res. ; 31 cm. — (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Denkschriften der Gesamtakademie ; 31) ISBN 370013245X (B.I/3649).

BERKEY, JONATHAN P. : *The formation of islam : religion and society in the Near East, 600-1800* / Jonathan P. Berkey. — reprinted. — Cambridge : Cambridge University Press, 2003. xvi, 286 s. ; 23 cm. — (Themes in Islamic History) ISBN 0521588138 (A.VI/9410).

- BERKTAY, HALİL : *Türkiye tarihi 1 : Osmanlı Devletine kadar Türkler /* Halil Berktaş, Ümit Hassan, Ayla Ödekan. — 7. bs. — İstanbul : Cem, 2002. 5 c. : res. ; 24 cm. — (Cem. Tarih) ISBN 9754065632 (A.VI/9492).
- BERMAN, ARIEL : *Archaeological survey of Israel : map of Ashdod (84)* / Ariel Berman, Leticia Barda, Harley Stark. — Jerusalem : Israel Antiquities Authority, 2005. 46, 65 s. : res. ; 24 cm. + 1 katl. hrt. ISBN 9654061740 (A.VI/9073).
- BERTMAN, STEPHEN : *Handbook to life in Ancient Mesopotamia /* Stephen Bertman. — New York : Facts on File, Inc., 2003. xii, 396 s. : res. ; 24 cm. — (Facts on File Library of World History) ISBN 0816043469 (A.VI/9426).
- BERZEG, SEFER E. : *Kafkasya bibliyografyası /* Sefer E. Berzeg. — 1. bs. — İstanbul : Chiviyazıları, 2005. 224 s. : res. ; 20 cm. — (Chiviyazıları ; 186. Mjora ; 38) ISBN 9758663755 (A.VI/9025).
- BEŞİRLİ, MEHMET : *Tokat Voyvodalığı (1774-1842) /* Mehmet Beşirli. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2005. 161-215 ss. ; 24 cm. Belleten LXIX, 254 (Nisan 2005)'den ayırbasım. (A.VI/9276).
- BEYDİLLİ, KEMAL : *Mühendishâne ve Üsküdar matbaalarında basılan kitapların listesi ve bir katalog /* Kemal Beydilli. — İstanbul : Eren, 1997. 40 s. ; 27 cm. (B.I/3586).
- BEYDİLLİ, KEMAL : *Türk bilim ve matbaacılık tarihinde Mühendishâne Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826) /* Kemal Beydilli. — İstanbul : Eren, 1995. 552 s. : res. ; 28 cm. ISBN 9757622311 (B.I/3584).
- BEYYÜMÎ, ALÎ : *Kuruluş devrinde Eyyübîler : Selahaddin Eyyübî'nin Devleti /* Ali Beyyümi ; Türkçesi Abdulhadi Timurtaş ; ed. Süleyman Çevik. — 1. bsk. — İstanbul : Kent, 2005. 239 s. ; 21 cm. — (Kent yayınları no ; 8) (A.VI/9013).
- BIELENSTEIN, HANS : *Diplomacy and trade in the Chinese world : 589-1276 /* Hans Bielenstein. — Leiden : Brill, 2005. ix, 720 s. ; 25 cm. — (Handbook of Oriental Studies. Section 4. China = Handbuch der Orientalistik, ISSN 0169-9520 ; 18) ISBN 9004144161 (A.VI/9181).
- BİĞİ, MUHAMMED ZÂHİR, 1870-1902 : *Mâverâünnehir'e seyahat /* Muhammed Zâhir Bigi [1870-1902] ; haz. Ahmet Kanlıdere. —

İstanbul : Kitabevi, 2005. 124 s. ; 21 cm. — (Kitabevi ; 269) ISBN 9756403594 (A.VI/9456).

BİLBAŞAR, K. : *Medeniyetin doğuş ve yayılışlarında Türklerin rolleri* / K. Bilbaşar. — İstanbul : [yayl.y.], 1935. 56 s. ; 20 cm. (A.I/8084).

BİLGİ, HÜLYA : *Suna ve İnan Kıraç Vakfı Koleksiyonu Kütahya çini ve seramikleri : katalog* / Hülya Bilgi. — İstanbul : Pera Müzesi, 2005. 226 s. ; rnk. res. ; 28 cm. — (Pera Müzesi yayını ; 2) ISBN 9759123010 (B.I/3628).

BİLGİN, MUSTAFA SITKI : *Lozan Konferansı'nda Ermeni meselesi : itilaf devletlerinin diplomatik manevraları ve Türkiye'nin karşı siyaseti* / Mustafa Sıtkı Bilgin. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2005. 267-283 ss. ; 24 cm. Belleten LXIX, 254 (Nisan 2005)'den ayrıbasım. (A.VI/9275).

BİLGİNER, RECEP : *Üç ikidar üç hayal kırıklığı* / Recep Bilginer. — 1. bsk. — İstanbul : Doğan Kitap, 2005. 319 s. ; 23 cm. ISBN 9752933440 (A.VI/9176).

Bilim yolu : Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi : Türkiye Cumhuriyeti'nin 75 yılı / derleyen Hikmet Özdemir. — Kırıkkale : Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998. 584 s. ; 24 cm. — (Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi ; yıl 1, sayı 1 (1998)) (A.VI/9182).

Bilim yolu : Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 700. yıl armağanı / derleyen Hikmet Özdemir. — Kırıkkale : Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999. 408 s. : 1 hrt. ; 24 cm. — (Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ISSN 1302-2679 ; yıl 2, sayı 2 (1999)) (A.VI/9183).

1552 ve sonrası : Kazan'ın işgali ve Türk toplulukları bilgi şöleni bildirileri : 15 Ekim 2002 / haz. Belgin Tezcan Aksu, Ayfer Koçak, Aslı Ekmekçi. — Ankara : Türk Dil Kurumu, 2004. 87 s. ; 24 cm. — (AKDITYK Türk Dil Kurumu yayınları ; 847) ISBN 975161712X (A.VI/9378).

BINDER, HARALD : *Galizien in Wien : Parteien, Wahlen, Fraktionen und Abgeordnete im Übergang zur Massenpolitik* / Harald Binder. — Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2005. 741 s. : 2 katl. hrt. ; 24 cm. — (Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie ; 29) ISBN 370013326X (A.VI/9072).

- Bir antoloji : Kürdistanî Yahudilerin halk edebiyatı /* sunuş ve notlarıyla haz. Yona Sabar ; çev. Selahattin Çelik. — 1. bsk. — İstanbul : Doz, 2005. 415 s. ; 21 cm. — (Doz yayınları. Araştırma) ISBN 9756876611 (A.VI/9472).
- Bir eğitim tasavvuru olarak mahalle /* sıbyan mektepleri : hatıralar yorumlar tetkikler / haz. İsmail Kara, Ali Birinci. — 1. bs. — İstanbul : Dergâh, 2005. 467 s. : res. ; 23 cm. — (Dergâh yayınları ; 304. Tarih dizisi ; 26) ISBN 9759950073 (A.VI/8994).
- Bir nâdir kitap destanı : Hans Peter Kraus'un otobiyografisi /* İngilizce aslından çev. Nurettin Elhüseyni. — 1. bsk. — İstanbul : Müteferrika, 2005, c2004. xviii, 426 s. : res. ; 24 cm. — (Müteferrika yayınları ; 2) ISBN 9758341014 (A.VI/9460).
- BIRAN, MICHAL : *The Empire of the Qara Khitai in Eurasian history : between China and the islamic world /* Michal Biran. — 1. published. — Cambridge : Cambridge University Press, 2005. xvi, 279 s. ; 24 cm. — (Cambridge Studies in Islamic Civilization) ISBN 0521842263 (A.VI/9415).
- I.-II. *Ulusal arkeolojik araştırmalar sempozyumu /* yay. haz. Z. Çizmeli-Öğün, T. Sipahi, L. Keskin. — Ankara : Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü, 2004. 300 s. : res. ; 28 cm. — (Anadolu ek dizi no ; 1 = Anatolia supplement series nr. ; 1) (B.I/3607).
- BIRMINGHAM, DAVID : *A concise history of Portugal /* David Birmingham. — 2. ed. — Cambridge : Cambridge University Press, 2003. xiii, 225 s. : res. ; 22 cm. — (Cambridge Concise Histories) ISBN 0521536863 (A.VI/9414).
- BISCHOFF, DAMIEN : *La question des barrages et du GAP dans le Sud-Est Anatolien : patrimoines en danger? /* Damien Bischoff, Jean-François Pérouse. — İstanbul : Institut Français d'Etudes Anatoliennes Georges Dumezil, 2003. 63 s. : res. ; 27 cm. — (Les Dossiers de l'IFEA. Série Patrimoines au Présent ; 3) ISBN 2906053805 (B.I/3595).
- BOCK, GISELA : *Women in European history /* Gisela Bock ; translated by Allison Brown. — 1. published. — Oxford : Blackwell, 2002. x, 304 s. ; 23 cm. — (The Making of Europe) ISBN 0631191453 (A.VI/9577).

- BOËLLE, CÉCILE : *Po-ti-ni-ja : l'élément féminin dans la religion Mycénienne : d'après les archives en linéaire B* / Cécile Boëlle. — Nancy : Association pour la Diffusion de la Recherche sur l'Antiquité, 2002. 273 s. ; 24 cm. — (Études Anciennes ; 26) ISBN 2913667082 (A.VI/9076).
- BOKOV, HAJBIKAR : *Rossiya u hac odna : oçerk po politiko-natsionalnoy istorii Rossii XX veka* / Hajbikar Bokov. — Moskva : İzd-Vo Adalen, 2003. 240 s. ; 20 cm. ISBN 5946420186 (A.VI/9552).
- BOLŞAKOVA, O. V. : *Rossiyskaya İmperiya : sistema upravleniya : sovremennaya zarubejnaya istoriografiya* / O. V. Bolşakova. — Moskva : İNİON RAN, 2003. 92 s. ; 21 cm. ISBN 5248001692 (A.VI/9254).
- Bolşaya Sovetskaya entsiklopediya* / glavnyy redaktor S. İ. Vavilov. — Moskva : Gosudarstvennoe Nauçnoe İzdatelstvo Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya, 1950-1958. 51 c. + 2 c. indeks. : res. ; 27 cm. (B.I/3609).
- BONO, SALVATORE : *Schiavi musulmani nell'Italia moderna : galeotti, vu' cumpra', domestici* / Salvatore Bono. — Collana ; Napoli : Università degli Studi di Perugia ; Edizioni Scientifiche Italiane, 1999. xv, 595 s. ; 24 cm. — (Università degli Studi di Perugia. Dipartimento di Scienze Storiche Pubblicazioni ; 8) ISBN 8881148838 (A.VI/9595).
- BOOGERT, MAURITS H. VAN DEN : *The capitulations and the Ottoman legal system : Qadis, consuls and beraths in the 18th century* / Maurits H. Van Den Boogert. — Leiden : Brill, 2005. xvi, 323 s. ; 25 cm. — (Studies in Islamic Law and Society, ISSN 1384-1130 ; 21) ISBN 9004140352 (A.VI/9337).
- BORCHHARDT, JÜRGEN : *Kerththi : oder der Versuch, eine antike Siedlung der Klassik in Zentrallykien zu identifizieren* / Jürgen Borchhardt, Heiner Eichner, Klaus Schulz. — Antalya : Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü = Suna & İnan Kırac Research Institute on Mediterranean Civilizations, 2005. vi, 80 s. : res. ; 28 cm. — (Adalya. Ekyayın dizisi ; 3 = Adalya. Supplementary series ; 3) ISBN 9757078263 (B.I/3745).
- BOSTANCI, MUSTAFA : *Türk basınına göre Birinci Dünya Savaşı arifesinde adalar meselesi* / haz. Mustafa Bostancı. — 2005. vi, 219, yak. 50 y. ; 29 cm. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih

- Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı-Master tezi. (B.I/3738).
- BOSWORTH, CLIFFORD EDMUND : *Doğuşundan günümüze islâm devletleri tarihi : devletler, prenslikler, hanedanlıklar kronoloji ve soy kütüğü el kitabı* / Clifford Edmund Bosworth ; Türkçesi Hande Canlı ; redaksiyon Gülgün Uyar. — İstanbul : Kaknüs, 2005. 495 s. ; 24 cm. — (Kaknüs yayınları ; 97. Tarih serisi ; 5) ISBN 9756963905 (A.VI/9676).
- BOZDAĞ, İSMET : *Soykırım mı? Hodri meydan! : Atatürk'ten soykırım iddialarına cevaplar* / İsmet Bozdağ ; yay. danışmanı Abdullah Şahin ; genel yay. yönetmeni Burak Fazıl Çabuk ; yay. ed. Pınar Bulut. — 1. bsk. — İstanbul : Truva, 2005. 140 s. : res. ; 20 cm. — (Truva yayınları yayın no ; 78. Tarih ; 17) ISBN 9756237791 (A.VI/9711).
- BÖLÜKBAŞI, DENİZ : *Osman Bölükbaşı : Türk siyasetinde Anadolu fırtınası* / Deniz Bölükbaşı. — 2. bsk. — İstanbul : Doğan Kitap, 2005. 598 s. : res. ; 23 cm. ISBN 9752933300 (A.VI/9040).
- BÖLÜKBAŞI, RIZA TEVFİK, 1869-1949 : *Serâb-ı ömrüm ve diğer şiirleri* / Rıza Tevfik Bölükbaşı [1869-1949] ; haz. Abdullah Uçman. — İstanbul : Kitabevi, 2005. xxxvii, 329 s. ; 21 cm. — (Kitabevi ; 266) ISBN 9756403721 (A.VI/9475).
- BÖLÜKBAŞI, RIZA TEVFİK : *Tevfik Fikret : hayatı-san'atı-şahsiyeti : ölümünün 90. yıldönümü anısına* / Rıza Tevfik Bölükbaşı ; haz. Abdullah Uçman. — İstanbul : Kitabevi, 2005. ix, 109 s. ; 21 cm. — (Kitabevi ; 272) ISBN 9756403861 (A.VI/9468).
- BRAUER, ERICH : *Kürdistanlı Yahudiler* / Erich Brauer, Raphael Patai ; ed. Abdullah Keskin. — 1. bsk. — İstanbul : Avesta, 2005. 502 s. ; 22 cm. — (Avesta ; 194. Mezopotamya Kültürü ; 9) ISBN 9758637975 (A.VI/9026).
- The British and French mandates in comparative perspectives = Les mandats Français et Anglais dans une perspective comparative* / ed. by = ed. par Nadine Méouchy, Peter Sluglett ; with = avec la collaboration amicale de Gérard Khoury, Geoffrey Schad. — Leiden : Brill, 2004. xx, 743 s. ; 25 cm. — (Social, Economic and Political Studies of the Middle East and Asia, ISSN 1385-3376 ; 93) ISBN 9004133135 (A.VI/9356).
- BRYCE, JAMES : *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere yönelik muamele, 1915-1916 : Vikont Bryce tarafından Fallodon Vikontu Grey'e*

- sunulan belgeler* / James Bryce, Arnold Toynbee ; yay. yönetmeni Muzaffer Erdoğan. — 1. bsk. — İstanbul : Pencere, 2005. ... c. ; 20 cm. — (Pencere yayınları ; 200) ISBN 9758460854 (A.VI/9706-1).
- BUCHWALD, VAGN FABRITIUS : *Iron and steel in ancient times* / Vagn Fabritius Buchwald. — Copenhagen : The Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 2005. 372 s. : res. ; 27 cm. — (Historisk-Filosofiske Skrifter, ISSN 0023-3307 ; 29) ISBN 8773043087 (B.I/3648).
- BULUT, FAİK : *Dersim raporları* / Faik Bulut. — gnlş. 3. bs. — İstanbul : Evrensel, 2005. 371, [11] s. : res. ; 20 cm. — (Evrensel Basım Yayın ; 281. Kürt Tarihi ve Kültürü dizisi ; 14) ISBN 9756106026 (A.VI/9138).
- BURÇAK, BERRAK : *Science, a remedy for all ills healing "the sick man of Europe" : a case for Ottoman scientism* / haz. Berrak Burçak. — 2005. v, 163 y. ; 30 cm. Princeton University-Doktora tezi. (B.I/3739).
- BÜLBÜL, MUSTAFA : *Türkiye'nin Süryânileri : örf, din, eğitim, ekonomi, psiko-sosyal açıdan anketli tahlil* / Mustafa Bülbül. — 1. bs. — İstanbul : Tasam, 2005. 191 s. : res., şek. ; 21 cm. — (Tasam yayınları ; 11. Sosyal Bilimler ; 1) ISBN 9756285117 (A.VI/9585).
- Byzantine philosophy and its ancient sources* / ed. by Katerina Ierodiakonou. — 1. published in paperback. — Oxford : Clarendon Press, 2004. vii, 309 s. ; 24 cm. ISBN 0199269718 (A.VI/9191).
- C. N. F. : *İstanbul'da neler gördüm* / C. N. F. ; mütercim İskender Fahreddin ; haz. Burhan Erdebil, Ahmed Nezih Galitekin. — İstanbul : Şehir, 2005. 264 s. : res. ; 21 cm. — (Şehir yayınları ; 30. Haurat ; 8) ISBN 9753501579 (A.VI/9124).
- The Cambridge Companion to Arabic philosophy* / ed. by Peter Adamson, Richard C. Taylor. — reprinted. — Cambridge : Cambridge University Press, 2005. xviii, 448 s. ; 23 cm. — (Cambridge Companions to Philosophy) ISBN 052152069X (A.VI/9399).
- The Cambridge Companion to Maimonides* / ed. by Kenneth Seeskin. — 1. published. — Cambridge : Cambridge University Press, 2005. xv, 406 s. ; 23 cm. — (Cambridge Companions to Philosophy) ISBN 0521525780 (A.VI/9608).
- The Cambridge history of British theatre* / ed. by Baz Kershaw. — 1. published. — Cambridge : Cambridge University Press, 2004. 3 c. ; 24 cm. ISBN 0521827906 (A.VI/9395).

- The Cambridge history of early christian literature* / ed. by Frances Young, Lewis Ayres, Andrew Louth ; assistant ed. Augustine Casiday. — 1. published. — Cambridge : Cambridge University Press, 2004. xxv, 538 s. ; 24 cm. ISBN 0521460832 (A.VI/9416).
- The Cambridge history of literary criticism* / ed. by Alastair Minnis, Ian Johnson. — 1. published. — Cambridge : Cambridge University Press, 1989-2005. 2 c. ; 24 cm. ISBN 052130007X (A.VI/9406).
- The Cambridge history of the book in Britain* / ed. by John Barnard, D. F. McKenzie ; with the assistance of Maureen Bell. — 1. published. — Cambridge : Cambridge University Press, 2002. ... c. ; 23 cm. ISBN 052166182X (A.VI/9535-4).
- CAN, MAHMÛD KÂRÎ MUHAMMED YAKÛB : *Ta'lim 'ilmi'l-mektebat ve'l-ma'lûmat fî duvel meclisi't-te'avuni'l-halîcî* / Mahmûd Kârî Muhammed Yakûb Can. — Riyad : Mektebetü'l-Melik Fehd el-Vataniyye, 2005. 317 s. ; 24 cm. — (Mektebetü'l-Melik Fehd el-Vataniyye ; 43) ISBN 9960002849 (A.VI/9656).
- CANEVA, ISABELLA : *Mersin-Yumuktepe : a reappraisal* / Isabella Caneva, Veli Sevin. — [y.y.] : Congedo Editore, 2004. 173 s. : res. ; 29 cm. — (Dipartimento di Beni Culturali Università degli Studi, Lecce) ISBN 8880865552 (B.I/3654).
- Canıl Mirza : Abdıbalık Çorobayev Varyantı* / haz. Aynek Caynakova ; Türkiye Türkçesine aktaran Mehmet Aça. — Ankara : Türk Dil Kurumu, 2004. 196 s. ; 24 cm. — (AKDITYK Türk Dil Kurumu yayınları ; 839) ISBN 9751616859 (A.VI/9385).
- Catalogue of Byzantine seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of art* / ed. by Eric McGeer, John Nesbitt, Nicolas Oikonomides. — Washington : Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2005. ... c. : res. ; 29 cm. ISBN 0884023095 (B.I/731).
- CEM, İSMÂİL : *Türkiye, Avrupa, Avrasya : Avrupa'nın "birliği" ve Türkiye* / İsmail Cem. — 1. bsk. — İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2005. vii, 357 s. ; 23 cm. — (İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları ; 110. Dün-Bugün ; 8) ISBN 975617627X (A.VI/9491).
- CEMAL, HASAN : *Cumhuriyet'i çok sevmiştim : Cumhuriyet Gazetesi'ndeki "iç savaş"ın perde arkası* / Hasan Cemal. — 1. bsk. — İstanbul : Doğan Kitapçılık, 2005. 588 s. ; 23 cm. ISBN 9752934056 (A.VI/9679).

- Ceramic masterpieces of the orient from the Topkapı Palace, Turkey : Ottoman Turkish treasures-commemorative exhibition of the centenary of Turkish-Japanese Friendship.* — Osaka : Idemitsu Museum of Arts, 1990. 117 s. : rnk. res. ; 30 cm. (B.I/3751).
- Les ceramiques en Anatolie aux epoques Hellenistique et Romaine : actes de la table ronde d'Istanbul, 22-24 Mai 1996 / éd. par Catherine Abadie-Reynal.* — İstanbul : Institut Français d'Etudes Anatoliennes Georges Dumezil, 2003. 225, cxv s. : pl. ; 28 cm. — (Varia Anatolica ; 15) ISBN 2906053740 (B.I/3597).
- CEYHAN, ARSEN : *Küçük Asya'da Hint Avrupa gezintileri : Ermeni ideolojisi üzerine denemeler / Arsen Ceyhan.* — 1. bsk. — İstanbul : Belge, 2005. 155 s. ; 20 cm. — (Belge yayınları. Tarih İncelemeleri) ISBN 9753443374 (A.VI/9719).
- CEYHAN, ERDAL : *Türk eğitim tarihi kronolojisi, 1299-1997 / Erdal Ceyhan.* — Edirne : Ulusal Bellek, 2004. 199 s. ; 20 cm. — (Ulusal yayınları ; 48. Ulusal Bellek dizisi ; 04) ISBN 9759218461 (A.VI/9308).
- CHANDLER, RICHARD : *Travels in Asia Minor and Greece / Richard Chandler.* — Oxford : The Clarendon Press, 1825. 1 CD-ROM. (CD/86).
- EL CHEIKH, NADIA MARIA : *Byzantium viewed by the Arabs / Nadia Maria El Cheikh.* — Cambridge : Harvard University Press, 2004. xi, 271 s. ; 21 cm. — (Harvard Middle Eastern Monographs ; 36) ISBN 0932885306 (A.VI/9201).
- CHİRLİ, NADEJDA : *Algış bitigi : Ermeni Kıpçakça dualar kitabı / Nadejda Chirli.* — 1. published. — Haarlem : Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi, 2005. xiii, 312 s. ; 24 cm. — (SOTA yayınları ; 12) ISBN 9080740330 (A.VI/9604).
- CHURCHILL, WINSTON S. : *Tek başımıza mücadele 1940 : 2. Dünya Savaşı hatıraları / Winston S. Churchill ; ed. Ö. Andaç Uğurlu ; Türkçesi Mehmet Ali Yalkın.* — 1. bsk. — İstanbul : Örgün, 2005. 513 s. : res. ; 20 cm. — (Örgün Yayınevi. Kültür dizisi) ISBN 9757651400 (A.VI/9171).
- CLOT, ANDRÉ : *Kölelerin imparatorluğu Memlûklerin Mısır'ı (1250-1517) / André Clot ; çev. Turhan Ilgaz ; yay. yönetmeni Şemsa Yeğin.* — 1. bsk. — İstanbul : Epsilon, 2005. 261 s. ; 24 cm. ISBN 9753317727 (A.VI/9285).

- COARELLI, FILIPPO : *Rom : ein archäologischer Führer* / Filippo Coarelli. — 2. Aufl. — Mainz am Rhein : Philipp von Zabern, 2002. 397 s. : rnk. res. ; 24 cm. ISBN 3805326858 (A.VI/9009).
- COLLAS, BERNARD CAMILLE : *1864'te Türkiye : Tanzimat sonrası düzenlemeler ve kapitülasyonların tam metni* / Bernard Camille Collas ; çev. Teoman Tunçdoğan ; yay. yönetmeni Levent Gönül. — İstanbul : Bileşim, 2005, c2004. 424 s. ; 23 cm. — (Bileşim yayınları ; 244. Düşünce dizisi ; 9. Tarih ; 9) ISBN 9752711502 (A.VI/9666).
- CONNOR, CAROLYN L. : *Women of Byzantium* / Carolyn L. Connor. — New Haven ; London : Yale University Press, 2004. xvii, 396 s. : rnk. res. ; 26 cm. ISBN 0300099576 (B.I/3615).
- Contact des langues : dans l'espace Arabo-Turco-Persan I : actes du colloque organisé par l'INALCO (ERISM), l'Université de Téhéran et l'IFRI (9-10 Mai 2001, Téhéran)* / textes éd. par Taghi Azadarmaki, Christophe Balaâ , Michel Bozdémir. — Téhéran : Institut Français de Recherche en Iran, 2005. ... c. ; 24 cm. — (Bibliothèque Iranienne ; 59) ISBN 2909961354 (A.VI/9746).
- COOK, MICHAEL : *Forbidding wrong in islam : an introduction* / Michael Cook. — 1. published. — Cambridge : Cambridge University Press, 2003. xiii, 185 s. ; 23 cm. — (Themes in Islamic History) ISBN 0521536022 (A.VI/9394).
- CORNELIUS, IZAK : *The many faces of the Goddess : the iconography of the Syro-Palestinian Goddesses Anat, Astarte, Qadesh et Asherah c. 1500-1000 BCE* / Izak Cornelius. — Fribourg ; Göttingen : Academic Press ; Vandenhoeck & Ruprecht, 2004. 207, yak. 50 s. : res. ; 24 cm. — (Orbis Biblicus et Orientalis, ISSN 1015-1850 ; 204) ISBN 3727814853 (Academic Press Fribourg) ; ISBN 3525530617 (Vandenhoeck & Ruprecht) (A.VI/9425).
- The cosmos of science : essays of exploration* / ed. by John Earman, John D. Norton. — Pittsburgh ; Konstanz : University of Pittsburgh Press ; Universitätsverlag Konstanz, 1997. xvi, 581 s. ; 23 cm. — (Pittsburgh-Konstanz series in the Philosophy and History of Science) ISBN 0822939304 (A.VI/9579).
- COŞKUN, ZEBERCET : *Tarihe düşülen dipnot : Haçın ve Çalhyan Efendi* / Zebercet Coşkun ; ed. Abdullah Demir. — 1. bs. — İstanbul :

Günizi, 2005. 296 s. ; 21 cm. — (Yayın no ; 110) ISBN 9758731483 (A.VI/9508).

Cronici Turcești privind tarile Române : extrase. — București : Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1980. 3 c. ; 24 cm. — (Izvoare Orientale Privind Istoria României ; 1, 2, 4) (A.III/1867).

Culture espace history : proceedings of the eleventh biennial conference of the International Association for the Study of People and their Physical Surroundings Middle East Technical University Ankara, Turkey, July 8-12, 1990 : program and abstracts = Culture espace histoire : programme et resumes / Haluk Pamir, Vacit İmamoğlu, Necdet Teymur. — Ankara : METU Faculty of Architecture and Şevki Vanlı Foundation for Architecture Joint Publication, 1990. xxvii, 291 s. ; 24 cm. — (IAPS ; 11/1990) ISBN 9757722049 ISBN 9757722057 (A.VI/9112).

Culture Through Objects : Ancient Near Eastern studies in honour of P. R. S. Moorey / ed. by Timothy Potts, Michael Roaf, Diana Stein. — Oxford : Griffith Institute, 2003. 421 s. : res. ; 24 cm. ISBN 0900416793 (A.VI/9562).

Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi : 1965 seçim bildirisi. — Ankara : Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi, 1965. 29 s. ; 21 cm. (A.VI/9062).

Cumhuriyetçi Parti programı. — Ankara : Cumhuriyetçi Parti, 1972. 16 s. ; 21 cm. (A.VI/9149).

Cumhuriyetin kuruluşundan bugüne Türk hukukunun seksen yıllık gelişimi : 30-31 Ekim 2003 sempozyum. — Ankara : Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, [2003?]. iii, 318 s. ; 24 cm. (A.VI/9231).

Cuneiform Texts in the Metropolitan Museum of Art II : literary and scholastic texts of the first millennium B.C. / ed. by Ira Spar, W. G. Lambert. — New York : The Metropolitan Museum of Art ; Brepols, 2005. xlv, 354, 132 s. : pl. ; 29 cm. ISBN 1588391574 (MMA); ISBN 2503517404 (Brepols) (B.I/267).

CUNNINGHAM, STANLEY B. : *The idea of propaganda : a reconstruction* / Stanley B. Cunningham. — 1. published. — Westport : Praeger, 2002. x, 231 s. ; 24 cm. ISBN 0275974456 (A.VI/9493).

CURTA, FLORIN : *The making of the Slavs : History and archaeology of the Lower Danube Region c. 500-700* / Florin Curta. — reprinted. —

- Cambridge : Cambridge University Press, 2002. xxv, 463 s. ; 24 cm. — (Cambridge Studies in Medieval Life and Thought) ISBN 0521802024 (A.VI/9184).
- ÇAKIRHAN, NAIL : *Geleneksel mimarinin şiiri : yapı sanatında yarım yüz yıl = The poetry of traditional architecture : half a century in the art of building* / Nail Çakırhan. — İstanbul : Ege, 2005. 295 s. : rnk. res. ; 29 cm. ISBN 9758071130 (B.I/3686).
- ÇAKMAK, FEVZİ, MAREŞAL : *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi : 1935 yılında Harp Akademisinde verilen konferanslar / Fevzi Çakmak [Mareşal] ; yay. haz. Ahmet Tetik... [ve başk.].* — Ankara : Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı, 2005. xx, 359, yak. 100 s. : res., hrt. ; 24 cm. — (Genelkurmay Basım Evi yayın numarası ; 2005/102) ISBN 9754093237 (A.VI/9758).
- ÇALIK, RAMAZAN : *Alman basınında Milli Mücadele ve Mustafa Kemal Paşa (1919-1923)* / Ramazan Çalık. — Ankara : [yayl.y.], 2004. 343 s. ; 24 cm. ISBN 9751936225 (A.VI/9539).
- ÇEÇEN, ANIL : *Atatürk'ün kültür kurumu halkevleri / Anıl Çeçen ; genel yay. yönetmeni Üstün Akmen.* — gnlş. 2. bs. — İstanbul : Çağ Pazarlama A. Ş., 2000. 418 s. ; 20 cm. — (Cumhuriyet Kitapları) ISBN 9756747323 (A.VI/9479).
- CELİK, SERKAN : *Büyük Ortadoğu Projesi ve Türkiye'ye etkileri / Serkan Çelik, Anıl Gürtuna.* — Ankara : Global Strateji Enstitüsü, 2005. 109 s. ; 20 cm. — (Yayın no ; 2) ISBN 9758975005 (A.VI/9151).
- ÇERNİKOV, S. V. : *Dvoryanskie imeniya Tsentralno-Çernozemnogo Regiona Rossii v pervoy polovine XVIII veka / S. V. Çernikov.* — [y.y.] : Ryazan, 2003. 343 s. ; 22 cm. — (Noveyşaya Rossiyskaya İstoriya. İssledovaniya i Dokumentı ; tom 5) ISBN 5944730048 (A.VI/9099).
- ÇEVİKEL, NURİ : *Piri'nin Fethiyye-i Cezîre-i Kıbrıs'ının Viyana nüshası / Nuri Çevikel.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2005. 633-648 ss. ; 24 cm. Belleten cilt LXVIII, Aralık 2004, sayı 253'ten ayrıbasım. (A.VI/9117).
- ÇİĞ, MUAZZEZ İLMİYE : *Atatürk düşünüyor / Muazzez İlmiye Çığ ; yay. yönetmeni Şemsa Yeğin.* — 1. bsk. — İstanbul : Epsilon, 2005. 168 s. : res. ; 24 cm. ISBN 9753317999 (A.VI/9486).

ÇOLAK, İSMAİL : *Kronikleşen paranoyak bir polemik : Vahdettin hain mi?* / İsmail Çolak ; yay. ed. Adem Özbay ; ed. Sevinç Özarslan. — 1. bsk. — İstanbul : Lamure, 2005. 143 s. : res. ; 21 cm. ISBN 9756174919 (A.VI/9622).

ÇULCU, MURAT : *Cehennem makinesi : Ermeni terörü'nün 100. yıldönümü* / Murat Çulcu. — 1. bsk. — İstanbul : Kastaş, 2005. 376 s. ; 20 cm. ISBN 9752820549 (A.VI/9294).

ÇULCU, MURAT : *Ermeni entrikalarının perde arkası : "Torlakyan Davası"* / Murat Çulcu. — 1. bsk. — İstanbul : Kastaş, 1990. 338, [21] s. : res. ; 19 cm. ISBN 9757939273 (A.V/2995).

DABAĞYAN, LEVON PANOS : *Kemalizm ışığında azınlık gözü ile Atatürk* / Levon Panos Dabağyan ; genel yay. yönetmeni Gülden Sarıgöl ; yay. sorumlusu Adem Sarıgöl ; ed. Arda Dilsiz. — 1. bsk. — İstanbul : IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2003. 423 s. ; 21 cm. — (IQ Kültür Sanat Yayıncılık ; 78. İnceleme-Araştırma dizisi ; 49) ISBN 9756618744 (A.VI/6239).

DABAĞYAN, LEVON PANOS : *Osmanlı'da şer hareketleri ve Abdülhamid Hân* / Levon Panos Dabağyan ; genel yay. yönetmeni Gülden Sarıgöl ; yay. sorumlusu Adem Sarıgöl ; ed. Arda Dilsiz. — 2. bsk. — İstanbul : IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2003. 640 s. : res. ; 21 cm. — (IQ Kültür Sanat Yayıncılık ; 43. Araştırma-İnceleme dizisi ; 23) ISBN 9756618337 (A.VI/9516).

DABAĞYAN, LEVON PANOS : *Paylaşılamayan belde : Konstantiniyye* / Levon Panos Dabağyan ; genel yay. yönetmeni Gülden Sarıgöl ; yay. sorumlusu Adem Sarıgöl. — 2. bsk. — İstanbul : IQ Kültür Sanat, 2003. 432 s. : res. ; 21 cm. + 1 katl res. — (IQ Kültür Sanat Yayıncılık ; 50. İnceleme-Araştırma dizisi ; 26) ISBN 9756618469 (A.VI/9515).

DABAĞYAN, LEVON PANOS : *Türkiye Ermenileri tarihi* / Levon Panos Dabağyan ; genel yay. yönetmeni Adem Sarıgöl ; ed. Deniz Saraç. — 2. bsk. — İstanbul : IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2004. 784 s. ; 21 cm. — (IQ Kültür Sanat Yayıncılık ; 71. Araştırma-İnceleme dizisi ; 45) ISBN 9756618671 (A.VI/9514).

DABAĞYAN, LEVON PANOS : *Zaman tüneline tüm yönleriyle sinema dünyası* / Levon Panos Dabağyan ; genel yay. yönetmeni Adem Sarıgöl ; ed. Deniz Saraç. — 1. bsk. — İstanbul : IQ Kültür Sanat Yayıncılık,

2004. 493 s. : res. ; 28 cm. — (IQ Kültür Sanat Yayıncılık ; 106. İnceleme-Araştırma dizisi ; 72) ISBN 9752550029 (B.I/3695).
- DADRIAN, VAHAKN N. : *Ključovi elementi v Turskoto otričane na Armenskiya genotsid : izsledvane na časten slučaj na izopačavane i falšifikatsiya* / Vahakn N. Dadrian. — Burgaz : İzdatelstvo Hayer, 2005. 96 s. ; 20 cm. ISBN 1895435029 (A.VI/9621).
- DADRIAN, VAHAKN N. : *Türk kaynaklarında Ermeni soykırımı* / Vahakn N. Dadrian ; çev. Attila Tuygan. — 1. bsk. — İstanbul : Belge, 2005. 384 s. ; 20 cm. — (Toplu Makaleler kitap ; 2) ISBN 9753443250 (A.VI/9133).
- DAFTARY, FARHAD : *Ismailis in medieval muslim societies* / Farhad Daftary. — London : I. B. Tauris, 2005. xii, 259 s. ; 22 cm. — (The Institute of Ismaili Studies. Ismaili Heritage series ; 12) ISBN 1845110919 (A.VI/9759).
- DALGÅRD, SUNE : *Kanslere og kancellier : især "tyske" i Danmark og holsten hen imod enevælden* / Sune Dalgård. — København : Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, 2005. 238 s. ; 23 cm. — (Historisk-Filosofiske Meddelelser, ISSN 0106-0481 ; 90) ISBN 8773043060 (A.VI/9323).
- DALLEY, STEPHANIE : *Old Babylonian texts in the Ashmolean Museum : mainly from Larsa, Sippar, Kish and Lagaba* / Stephanie Dalley ; with copies contributed by Eleanor Robson, Tina Breckwoldt. — 1. published. — Oxford : Clarendon Press, 2005. ix, 69, yak. 150 s. ; 31 cm. — (Oxford Editions of Cuneiform Texts ; 15) ISBN 0199272778 (B.I/3655).
- Daneşname-i cihan-i islam* / ed. Gulam Ali Haddad Adil. — Tahran : Bünyad-i Dairetü'l-Ma'arif-i İslami, 1996-2005. ... c. ; 29 cm. ISBN 9644470087 (B.I/2755).
- Danish sources for the history of Ghana 1657-1754* / ed. by Ole Justesen ; translated by James Manley. — Copenhagen : The Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 2005. 2 c. ; 27 cm. — (Historisk-Filosofiske Skrifter, ISSN 0023-3307 ; 30. Fontes Historiae Africae. Series Varia ; 8) ISBN 8773043125 (B.I/3711).
- Datça* / Gündüz Mutluay. — Datça : Datça Kaymakamlığı, 2005. 127 s. : rnk. res. ; 22 cm. ISBN 975585486X (A.VI/9222).

- DAVIDOV, A. D. : *Traditsionniy rınok Afganistana : vozniknovenie i modernizatsiya promptovarnih bazarov* / A. D. Davidov. — Moskva : İzRAN, 1999. 243 s. : hrt. ; 19 cm. ISBN 5892821242 (A.VI/9080).
- DAYIOĞLU, ALİ : *Toplama kampından meclis'e : Bulgaristan'da Türk ve müslüman azınlığı* / Ali Dayıoğlu ; ed. Tanıl Bora. — 1. bsk. — İstanbul : İletişim, 2005. 512 s. ; 20 cm. — (İletişim yayınları ; 1118. Araştırma-İnceleme dizisi ; 191) ISBN 9750503600 (A.VI/9703).
- Defter-i Abidin Paşa.* — [y.y.] : [yayl.y.], [t.y.]. 1 CD-ROM. (CD/83).
- Değişen dünya düzeninde Kafkasya* / ed. Okan Yeşilot. — İstanbul : Kitabevi, 2005. xx, 229 s. ; 21 cm. — (Kitabevi ; 273) ISBN 9759173107 (A.VI/9455).
- DEMİR, HALİM : *Yeraltından iktidara İttihat ve Terakki : darbeler ve suikastler tarihi* / Halim Demir. — İstanbul : Ozan Yayıncılık, 2005. 349 s. ; 20 cm. — (Yayın no ; 87) ISBN 9757891878 (A.VI/9690).
- DEMİR, HÜSEYİN : *Die osmanischen Medresen : das Bildungswesen und seine historischen Wurzeln im Osmanischen Reich von 1331-1600* / Hüseyin Demir. — Frankfurt am Main : Peter Lang, 2005. 127 s. ; 21 cm. — (Leipziger Beiträge zur Orientforschung, ISSN 0942-2323 ; 17) ISBN 3631539932 (A.VI/9221).
- DEMİR, NECATİ : *Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nin tarihî alt yapısı : tarih - etnik yapı - dil - kültür* / Necati Demir. — Ankara : Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı, 2005. xiii, 232 s. : rnk. res. ; 24 cm. — (Genelkurmay Basımevi yayın numarası ; 2005/44) ISBN 9754093148 (A.VI/9314).
- DEMİR, TANJU : *Türkiye'de posta telgraf ve telefon teşkilatının tarihsel gelişimi (1840-1920)* / Tanju Demir. — Ankara : PTT Genel Müdürlüğü, 2005. vii, 271, [4] s. : res. ; 27 cm. (B.I/3577).
- DEMİRAY, HÜLYA : *Kıyafet al-insaniye fi semâil el Osmaniye* / haz. Hülya Demiray. — 1975. 82 y. ; 29 cm. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Türk İslam Sanatı Kürsüsü-Lisans tezi. (B.I/3718).
- DEMİRCİ, SEVTAP : *Strategies and struggles : British rethoric and Turkish response : the Lausanne Conference 1922-1923* / Sevtap Demirci. — 1. ed. — İstanbul : Isis, 2005. 218 s. ; 24 cm. ISBN 9754283095 (A.VI/9533).

- DEMİRCİ, SÜLEYMAN : *Collectors of Avâriz and Nüzul levies in the Ottoman Empire : a case study of the province of Karaman 1621-1700* / Süleyman Demirci. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2005. 539-565 ss. ; 24 cm. Belleten LXIX, 255 (Ağustos 2005)'ten ayrışması. (A.VI/9766).
- DEMİRİZ, YILDIZ : *Osmanlı kitap sanatında doğal çiçekler = Naturalistic flowers in Ottoman manuscripts* / Yıldız Demiriz. — 1. bsk. — İstanbul : Yorum Sanat, 2005. 304 s. : rnk. res. ; 33 cm. ISBN 9759402580 (B.I/3613).
- DEMİRKENT, IŞIN : *Bizans tarihi yazıları : makaleler-bildiriler-incelemeleler* / Işın Demirkent ; yay. yönetmeni Feridun Andaç. — 1. bs. — İstanbul : Dünya, 2005. ix, 196 s. : hrt. ; 24 cm. — (Dünya Kitapları ; 405. Tarih ; 4) ISBN 9753043147 (A.VI/9498).
- Demokrat Parti : tüzük ve program.* — Ankara : Demokrat Parti, 1949. 74 s. ; 21 cm. (A.VI/9266).
- [DENKER], ARİF CEMİL : *Sürgün hayatlar : Arif Cemil Bey'in hauraları* / Arif Cemil [Denker] ; haz. Halit Erdem Oksaçan ; yay. danışmanı Abdullah Şahin ; genel yay. yönetmeni Burak Fazıl Çabuk. — 1. bsk. — İstanbul : Truva, 2005. 222 s. ; 20 cm. — (Yayın no ; 140) ISBN 9758496689 (A.VI/9303).
- DERCKSEN, [JAN GERRIT] : *Old Assyrian institutions* / [Jan Gerrit] Dercksen. — Leiden : Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 2004. xxiii, 305 s. ; 27 cm. — (Mos Studies ; 4. Uitgaven van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden ; 98) ISBN 9062580998 (B.I/3660).
- Dinamika i tempi agrarnogo razvitiya Rossii : infrastruktura i rınok : XXIX sessiya simpoziuma po agrarnoy istorii vostochnoy Evropı : tezisi dokladov i soobşeniy, Orel, 21-25 Sentyabrya 2004 g.* / otc. red. L. V. Milov. — Moskova : Rossiyskaya Akademiya Nauk, 2004. 194 s. ; 21 cm. ISBN 580550135X (A.VI/9544).
- Discover Turkey.* — İstanbul : Tiglat Basımevi, [19??]. 157 s. : rnk. res., 1 katl. hrt. ; 24 cm. (A.VI/9783).
- DİZDARI, TAHİR N. : *Fjalor i orientalizmave në gjuhën shqipe : rreth 4500 fjalë me prejardhje nga gjuhët turke, arabe dhe perse* / Tahir N. Dizdari. — Tiranë : Instituti Shqiptar i Mendimit dhe i Qytetërimit

İslam ; Organizata Islame per Arsim, Shkencë dhe Kulturë, 2005. xviii, 1202 s. ; 24 cm. (A.VI/9545).

Documente Turcești privind istoria României / întocmit de Mustafa A. Mehmed. — București : Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1976. 3 c. ; 24 cm. — (Izvoare Orientale Privind Istoria României ; 3, 5, 6) (A.IV/1018).

DOĞAN, D. MEHMET : *Batılılaşma ihâneti /* D. Mehmet Doğan. — 6. bsk. — Ankara : Birlik, 1979. 215 s. ; 19 cm. (A.VI/9638).

DOĞANAY, OSMAN : *Ermenek ve yakın çevresindeki antik yerleşim birimleri : coğrafya-tarih-kalıntılar /* Osman Doğanay ; genel yay. yönetmeni Seyhan Kurt ; yay. koordinatörü Mahmut Arlı. — Konya : Çizgi Kitabevi, 2005. ii, 331 s. : res. (kimi rnk.) ; 24 cm. — (Çizgi Kitabevi yayınları ; 132. Tarih ; 20) ISBN 9758867571 (A.VI/9283).

Doğumunun 50., yazı hayatının 30. yılı münasebetiyle hocam Prof. Dr. Saim Sakaoğlu : hayatı, yayınları ve yazılarından seçmeler / haz. Ali Berat Alptekin. — Konya : [yayl.y.], 1989. vi, 162, [4] s. : res. (kimi rnk.) ; 23 cm. (A.VI/9330).

DOUGLAS, ROY : *Liquidation of Empire : the decline of the British Empire /* Roy Douglas. — 1. published. — New York : Palgrave Macmillan, 2002. viii, 190 s. ; 22 cm. ISBN 0333804546 (A.VI/9571).

DÖNMEZ, ŞEVKET : *1997-1999 yılları yüzey araştırmalarında incelenen Amasya İli Demir Çağı yerleşmeleri /* Şevket Dönmez. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2005. 467-497, [17] ss. : rnk. res., şek., hrt. ; 24 cm. Belleten LXIX, 255 (Ağustos 2005)'ten ayırması. (A.VI/9768).

Drevneyšie gosudarstva vostochnoy Evropy 2000 g. : problemi istochnikovedeniya / otvetstvennyy redaktor L. V. Stolyarova. — Moskva : Vostochnaya Literatura RAN, 2003. 445 s. ; 22 cm. ISBN 5020182710 (A.VI/9101).

DUDA, HERBERT W. : *Die Seltschukengeschichte des Ibn Bibi /* Herbert W. Duda. — [y.y.] : [yayl.y.], 1950. 55-57 ss. ; 24 cm. Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Jahrgang 1950, nr. 5'ten ayırması. (A.VI/9123).

DUDA, HERBERT W. : *La storia Selgiuchide di Ibn Bibi /* Herbert W. Duda. — Roma : Tipografia Del Senato, 1958. 127-134 ss. ; 25 cm.

- Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli Nuova Serie, volume VII'den ayıbasım. (A.V/9370).
- DUMAN, SELÇUK : *Millî Mücadele dönemi dış etkiler ve Mustafa Kemal'in tepkisi* / Selçuk Duman ; genel koordinatör Cuma Ağca. — 1. bsk. — Ankara : Berikan, 2005. 384 s. ; 20 cm. ISBN 9752670768 (A.VI/9306).
- DURAL, BARAN : *Başkaldırı ve uyum : Türk muhafazakârlığı ve Nurettin Topçu* / Baran Dural ; yay. yönetmeni Attila Akdemir ; ed. Ece Özbaş. — İstanbul : Bir Harf, 2005. 360 s. ; 20 cm. — (Birharf yayınları yayın no ; 29) ISBN 9758961411 (A.VI/9291).
- DURDULAR, ERCAN : *A case study : Nagorno Karabakh dispute 1988-1994* / haz. Ercan Durdular. — 1995. xiv, 203 y. ; 30 cm. The Graduate School of Social Sciences of Middle East Technical University-MA. (B.I/3643).
- DÜNDAR, ORHAN : *Atatürk* / Orhan Dündar ; çizen Orhan Dündar, Erhan Dündar. — Ankara : Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı, 2005. ... c. : rnk. çizimli ; 28 cm. — (Genelkurmay Basımevi yayın numarası ; 2005/33) ISBN 9754093113 (B.I/3642-1).
- XX vek kratkaya istoričeskaya entsiklopediya : v dvuh tomah : yavleniya veka stranı Iyudi / redaktsionnaya kollegiya A. O. Çubaryan ; otvetstvennyy redaktor A. V. Şubin... [et al.]. — Moskva : Nauka, 2002. ... c. ; 22 cm. ISBN 5020087416 (tk.) ; ISBN 5020087947 (2.c.) (A.VI/9245-2).
- DZIELSKA, MARIA : *Apollonius of Tyana in legend and history* / Maria Dzielska ; translated by Piotr Pienkowski. — Roma : "L'Erma" di Bretschneider, 1986. 229 s. ; 23 cm. — (Problemi E Ricerche di Storia Antica ; 10) ISBN 8870625990 (A.VI/9422).
- Efsanevi başkent İstanbul* / metin Faruk Pekin ; fotoğraflar Bünyad Dinç ; ed. Mürşit Balabanlılar. — 1. bs. — İstanbul : Türkiye İş Bankası, 2004. 239 s. : rnk. res. ; 29 cm. — (Genel yayın no ; 852. Sanat dizisi ; 88) ISBN 9754586136 (B.I/3727).
- EKDAL, MÜFİD : *Eski bir ihtilalciden dinlediklerim* / Müfid Ekdal. — İstanbul : Kitabevi, 2003. 48 s. : res. ; 21 cm. — (Kitabevi ; 204) ISBN 9756403071 (A.VI/9127).

- EKİNCİ, ABDULLAH : *Ortaçağ Ortadoğusu'ndaki marjinal hareketlerin (İsma'ili-Karmatî Hareketinin) dönemin islam dünyasına alternatif sosyal yaşam sunma çabaları* / Abdullah Ekinci. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2005. 499-516 ss. ; 24 cm. Belleten LXIX, 255 (Ağustos 2005)'ten ayırbasım. (A.VI/9767).
- EKİNCİ, İLHAN : *Kızıldeniz'in güneyinde rekabet : Şeyh Said ve Fersan Adaları meselesi* / İlhan Ekinci. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2005. 567-598, [1] ss. : hrt. ; 24 cm. Belleten LXIX, 255 (Ağustos 2005)'ten ayırbasım. (A.VI/9770).
- EKŞİ, RASİM : *Yassıada çılgılığı : 27 Mayıs Darbesi ve idam edilen Hasan Polatkan'ın savunması* / Rasim Ekşi. — 1. bs. — İstanbul : Kızıllema, 2005. 368 s. : res. ; 24 cm. — (Kızıllema Yayıncılık ; 32. Siyaset-Tarih-Tartışma Kitapları ; 16) ISBN 975833431X (A.VI/9175).
- EMECEN, FERİDUN M. : *Bulancak-Piraziz : Doğu Karadeniz'de iki kıyı kasabasının tarihi* / Feridun M. Emecen. — İstanbul : Kitabevi, 2005. 418, [39] s. : res., hrt. ; 21 cm. — (Kitabevi ; 270) ISBN 9756403756 (A.VI/9588).
- EMECEN, FERİDUN M. : *İstanbul'un fethi olayı ve meseleleri* / Feridun M. Emecen. — İstanbul : Kitabevi, 2003. xi, 108, [5] s. : res. ; 21 cm. — (Kitabevi ; 208) ISBN 975640308X (A.VI/9591).
- EMECEN, FERİDUN M. : *Osmanlı divanının ana defter serileri : ahkâm-ı mirî, ahkâm-ı kuyûd-ı mühimme ve ahkâm-ı şikâyet* / Feridun M. Emecen. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2005. 107-139 ss. ; 24 cm. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, cilt 3, sayı 5 (2005)'ten ayırbasım. (A.VI/9774).
- EMELİYANOVA, NADEJDA : *Musulmane osetii : na perekpestke tsivilizatsiy / Nadejda Emelyanova.* — Moskva : Rossiyskiy Institut Kulturologii, 2003. 360 s. : res. ; 21 cm. ISBN 5937190378 (A.VI/9090).
- EMERY, ANTHONY : *Greater medieval houses of England and Wales 1300-1500* / Anthony Emery. — 1. published. — Cambridge : Cambridge University Press, 1996. ... c. : res. ; 28 cm. ISBN 052149723X (B.I/3651-1).
- EMRE, AHMET CEVAT : *Türkçe sarf ve nahiv : eski lisân-ı Osmânî sarf ve nahiv* / Ahmet Cevat Emre ; haz. Gülten Sağol, Erdal Şahin, Nurgül Yıldız. — Ankara : Türk Dil Kurumu, 2004. xliii, 554 s. ; 24 cm. —

- (AKDITYK Türk Dil Kurumu yayınları ; 849. Türkiye Türkçesi ve Tarihi Devirler Yazı Dilleri Gramer Projesi ; 14) ISBN 9751617103 (A.VI/9389).
- The encyclopaedia of islam* / ed. by P. J. Bearman... [et al.]. — new ed. — Leiden : Brill, 2004. 12 c. ; 27 cm. ISBN 9004139745 (B/9588).
- The encyclopaedia of Judaism* / ed. by Jacob Neusner, Alan J. Avery-Peck, William Scott Green. — Leiden : Brill, 2000-2004. 5 c. ; 25 cm. ISBN 9004105832 (tk.) (A.VI/9344).
- The encyclopaedia of Judaism* / ed. Jacob Neusner, Alan J. Avery-Peck, William Scott Green. — Leiden : Brill, 2004. 1 CD-ROM. (CD/80).
- Encyclopédie de l'islam* / P. J. Bearman... [et al.]. — nouvelle éd. — Leiden : Brill, 2005. 11 c. ; 27 cm. ISBN 9004139516 (B/9589).
- ERBENGİ, TÜRKÂN : *Müşir Mehmed Zeki Paşa ve belgelerle Ermeni olayları* / Türkân Erbenği, Emin Kutluğ. — İstanbul : [yayl.y.], 2005. viii, 277 s. : res. ; 24 cm. ISBN 975983250X (A.VI/8737).
- ERDOĞ, RECAİ : *Çamur atınca izi kalmalı* / Recai Erdoğan ; ed. Mesih Kotil. — 1. bsk. — İstanbul : [yayl.y.], 2005. 80 s. ; 19 cm. ISBN 9759852047 (A.VI/9065).
- ERDOĞ, RECAİ : *Sarıgül linç edilmeli!..* / Recai Erdoğan ; ed. Mesih Kotil. — 1. bsk. — İstanbul : [yayl.y.], 2004. 112 s. : res. ; 19 cm. ISBN 9759852039 (A.VI/9066).
- ERDOĞAN, TAMER : *Türk romanında mütareke İstanbul'u* / Tamer Erdoğan ; yay. haz. Ceyhan Usanmaz. — 1. bsk. — İstanbul : Kanat, 2005. ix, 209 s. ; 20 cm. — (Kanat Kitap ; 25. Deneme dizisi ; 6) ISBN 9758859277 (A.VI/9457).
- EREMEEV, D. E. : *Stanovlenie Respublikanskoy Turtsii 1918-1939 godı* / D. E. Eremeev. — Moskva : Institut Stran Azii i Afriki Pri Moskovskom Gosudarstvennom Universitete, 2004. 218 s. ; 20 cm. ISBN 5984990091 (A.VI/9437).
- ERES, PILAR IBORRA : *La ganadería y la caza desde el bronce final hasta el ibérico final en el territorio Valenciano* / Pilar Iborra Eres. — Valencia : Servicio de Investigación Prehistórica, 2004. xi, 408 s. : res. ; 30 cm. — (Servicio de Investigación Prehistórica. Diputación Provincial de Valencia. Serie de Trabajos Varios ; 103) ISBN 8477953775 (B.I/3717).

- ERİM, NİHAT : *Günlükler 1925-1979* / Nihat Erim ; haz. Ahmet Demirel ; kitap ed. Tamer Erdoğan. — 1. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi, 2005. 2 c. ; 24 cm. — (Yapı Kredi yayınları ; 2200. Tarih ; 25) ISBN 9750809475 (tk.) (A.VI/9316).
- Ermeni komitelerinin a'mâl ve harekât-ı ihtilâliyyesi : i'lân-ı Meşrûtiyyet'den evvel ve sonra* / haz. H. Erdoğan Cengiz. — Ankara : [yayl.y.], 1983. 432 s. : res. ; 20 cm. — (Yayın no ; 535) (A.VI/9739).
- Ermeni savları ve soykırımın hukuksal niteliği : panel / yay. haz. Celal Ülgen.* — 1. bs. — İstanbul : İstanbul Barosu, 2005. 62 s. ; 21 cm. — (Cep Kitapları ; 7. Genel yayın sıra no ; 030) ISBN 9756037121 (A.VI/9760).
- ERMOLAEVA, YU. N. : *Yakutskaya kompleksnaya ekspeditsiya 1925-1930 gg. : razvitie nauki v yakutii* / Yu. N. Ermolaeva. — Novosibirsk : Nauka, 2001. 166 s. ; 21 cm. ISBN 5020322903 (A.VI/9241).
- ERSOY, UĞUR : *Bozkırı yeşertenler : ODTÜ kuruluş yılları anıları 1959-1963* / Uğur Ersoy. — Ankara : Evrim, 2002. xi,190 s. : res. ; 24 cm. ISBN 9755031316 (A.VI/9120).
- ERTEM, SADRİ ETEM : *Sovyet Rusya hatıralarım : Sovyet Rusya'nın sosyalist inşası : huduttan Moskova'ya kadar müşahadeler, tarihin anlattıkları, söylenenlerdeki hedefler* / Sadri Etem Ertem. — İstanbul : Tarih ve Toplum Kitaplığı, 1989. 95 s. ; 20 cm. (A.V/1938).
- ERTUR, OMER : *A prelude to Gallipoli : the battle of broken hill 1915* / Omer Ertur. — Oregon : [yayl.y.], 2005. viii, 308 s. : res. ; 23 cm. ISBN 0974125326 (A.VI/9451).
- ERTUR, OMER : *Soul mates : a story of survival through love, courage and loyalty : Kosova 1910* / Omer Ertur. — Hanoi : Savina, 2003. xviii, 252 s. ; 18 cm. ISBN 097412530X (A.VI/9002).
- ERTUR, OMER : *Can yoldaşları : sevgi, cesâret ve bağlaşmayla tüm zorlukları yenebilmenin hikâyesi : Kosova 1910* / Ömer Ertur. — Hanoi : Savina, 2003. xx, 256 s. ; 18 cm. ISBN 0974125318 (A.VI/9001).
- Erzurum ve Sivas Kongreleri sempozyumu, 27-29 Mayıs 2002, Ankara.* — Ankara : Gazi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, 2003. xx, 231 s. : res. ; 24 cm. (A.VI/9755).
- Eski eser tanımı ve kaçakçılığının önlenmesi semineri notları.* — Ankara : Kültür Bakanlığı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Başkanlığı, 1989. iii, 110 s. ; 20 cm. (A.VI/9780).

- ESKİ, MUSTAFA : *Kastamonu Abdurrahmanpaşa Lisesi tarihi* / Mustafa Eski. — Kastamonu : Kastamonu Valiliği İl Özel İdare Müdürlüğü, 2005. xv, 296 s. : res. ; 24 cm. ISBN 9755854746 (A.VI/9210).
- Etimologičeskiy Slovar Slavyanskikh yazıkov* : praslavyanskiy leksičeskiy fond. — Moskva : Nauka, 1995-2002. ... c. ; 22 cm. ISBN 5020118087 (A.VI/6606).
- EVANGELISTA, MATTHEW : *The Chechen wars : will Russia go to way of the Soviet Union?* / Matthew Evangelista. — Washington : Brookings Institution Press, 2002. xi, 244 s. ; 24 cm. ISBN 0815724985 (A.VI/9570).
- EVANS, JAMES ALLAN : *The Emperor Justinian and the Byzantine Empire* / James Allan Evans. — 1. published. — Westport : Greenwood Press, 2005. xxxvi, 178 s. ; 24 cm. — (Greenwood Guides to Historic Events of the Ancient World) ISBN 0313325820 (A.VI/9194).
- EVANS, JAMES ALLAN : *The Empress Theodora : partner of Justinian* / James Allan Evans. — 1. ed. — Austin : University of Texas Press, 2002. xvi, 146 s. : res. ; 24 cm. ISBN 0292721056 (A.VI/9195).
- EVLİYÂ ÇELEBÎ : *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi seyahatnâmesi : Bursa - Bolu - Trabzon - Erzurum - Azerbaycan - Kafkasya - Kırım - Girit* / Evliyâ Çelebi. — 1. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi, 2005. ... c. ; 21 cm. — (Yapı Kredi yayınları ; 2203. Edebiyat ; 664) ISBN 9750809521 (tk.) (A.VI/9317).
- EVREN, BURÇAK : *20'li yılların bozkır kasabası Ankara* / Burçak Evren. — 1. bsk. — İstanbul : Milliyet, 1998. 272 s. : res. ; 29 cm. ISBN 975313035X (B.I/3685).
- al-FARGHANÎ, AHMAD İBN MUHAMMAD İBN KATHİR : *Texts and studies* / Ahmad İbn Muhammad İbn Kathir Al-Farghani, Muhammad İbn Jabir İbn Sinan al-Battani ; in collaboration with Mazen Amawi, Carl Ehrig-Eggert, Eckhard Neubauer. — Frankfurt am Main : Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 1998. 233 s. ; 24 cm. — (Islamic Mathematics and Astronomy ; 68) (A.VI/9725).
- FARHŞATOV, M. N. : *Galimdjan Tagan v emigratsii : biografičeskiy oçerk* / M. N. Farhşatov. — Ufa : Gilem, 2003. 170 s. : res. ; 20 cm. ISBN 5750104184 (A.VI/9613).

Farklı yönleriyle ermeni sorunu / Gaston Gaillard... [ve başk.] ; yay. yönetmeni Ahmet Acar. — 1. bs. — İstanbul : Nergiz, 2005. 277 s. ; 20 cm. ISBN 9756238224 (A.VI/9506).

FASSMANN, HEINZ : *Polen in Wien : Entwicklung, Strukturmerkmale und Interaktionsmuster* / Heinz Fassmann, Josef Kohlbacher, Ursula Reeger. — Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2004. 97 s. ; 24 cm. — (Isr-Forschungsberichte ; 30) ISBN 3700133189 (A.VI/9327).

FATSA, MEHMET : *XV. ve XVI. yüzyıllarda Giresun kırsalının idari ve sosyal tarihi* / Mehmet Fatsa ; ed. Türker Keşmer. — 1. bsk. — Giresun : Giresun Belediyesi, 2005. 544 s. ; 24 cm. ISBN 9759472341 (A.VI/9311).

FERGUSON, NIALL : *The pity of war* / Niall Ferguson. — New York : Basic Books, 1999. xliii, 563 s. ; 24 cm. ISBN 046505711X (A.VI/9011).

FEWSTER, KEVIN : *Gelibolu 1915 : savaşla başlayan dostluk* / Kevin Fewster, Vecihi Başarın, Hatice Hürmüz Başarın ; yay. haz. Çağlayan Erendağ. — 1. bs. — İstanbul : Galata, 2005. xix, 222 s. : res. ; 22 cm. — (Galata-Tarih) ISBN 9753223536 (A.VI/9471).

The 15th century Central Asian hagiography Maqamat-i Khwaja Ahrar : memoirs concerning Khwaja Ahrar (1404-1490) / compiled by a disciple called Mawlana Shaykh ; ed. by Masatomo Kawamoto. — Tokyo : Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa, 2004. xxx, 157 s. ; 26 cm. — (Studia Culturae Islamicae, ISSN 1340-5306 ; 78) ISBN 4872978986 (B.I/3755).

FINKEL, CAROLINE : *Osman's dream : the story of the Ottoman Empire 1300-1923* / Caroline Finkel. — London : John Murray, 2005. xix, [8], 660 s. : hrt., res. ; 24 cm. ISBN 0719555132 (A.VI/9105).

Foreign policy of states : a handbook on world affairs / ed. Wolfgang Gielert, Kemal İnät, Claudio Kullmann. — İstanbul : Tasam, 2005. 576 s. ; 23 cm. — (Tasam publications ; 8. Foreign Relations serial ; 4) ISBN 9756285087 (A.VI/9160).

FORTE, ANGELO : *Viking Empires* / Angelo Forte, Richard Oram, Frederik Pedersen. — reprinted. — Cambridge : Cambridge University Press, 2005. xiv, 447 s. : res. ; 25 cm. ISBN 0521829925 (A.VI/9404).

- FRASER, ANGUS : *Çingeneler* / Angus Fraser ; çev. İlkin İnanc ; ed. Betül Avunç. — 1. bs. — İstanbul : Homer Kitabevi, 2005. 320 s. ; 23 cm. ISBN 9758293613 (A.VI/9039).
- FREELY, JOHN : *Byzantine monuments of Istanbul* / John Freely, Ahmet S. Çakmak. — 1. published. — Cambridge : Cambridge University Press, 2004. xvii, 322 s. : res. (kimi rnk.) ; 29 cm. ISBN 0521772575 (B.I/3652).
- FRENCH, DAVID : *Canhasan sites 2 : Canhasan I : the pottery* / David French. — London : The British Institute at Ankara, 2005. xvi, 293 s. : res. ; 30 cm. — (The British Institute at Ankara. Monograph no, ISSN 0969-9007 ; 32) ISBN 11898249164 (B.I/1557).
- FRIEDMANN, YOHANAN : *Tolerance and coercion in islam : interfaith relations in the muslim tradition* / Yohanan Friedmann. — 1. published. — Cambridge : Cambridge University Press, 2003. xi, 233 s. ; 24 cm. — (Cambridge Studies in Islamic Civilization) ISBN 0521827035 (A.VI/9609).
- From the upper sea to the lower sea : studies on the history of Assyria and Babylonia in honour of A. K. Grayson* / ed. by Grant Frame ; with the assistance of Linda S. Wilding. — Leiden : Nederlands Instituut Voor Het Nabije Oosten, 2004. xxvii, 293 s. : res. ; 27 cm. — (Uitgaven Van Het Nederlands Instituut Voor Het Nabije Oosten te Leiden, ISSN 0926-9568 ; 101) ISBN 9062583121 (B.I/3694).
- FULBROOK, MARY : *A concise history of Germany* / Mary Fulbrook. — 2. ed. — Cambridge : Cambridge University Press, 2005. xviii, 277 s. : res. ; 21 cm. — (Cambridge Concise Histories) ISBN 0521540712 (A.VI/9413).
- GALANTİ, AVRAM : *Türklük incelemeleri* / Avram Galanti ; yay. haz. Önder Kaya. — 1. bsk. — İstanbul : Yeditepe, 2005. 246 s. ; 21 cm. — (Yeditepe Yayınevi ; 25. İnceleme-Araştırma dizisi ; 16) ISBN 9756480319 (A.VI/9016).
- GAVROV, S. N. : *Modernizatsiya vo imya imperii : sotsiokulturnie aspekti modernizatsionnih protsessov v Rossii* / S. N. Gavrov. — Moskva : URSS, 2004. 350 s. ; 23 cm. ISBN 5354009154 (A.VI/9549).
- Geçmişten geleceğe Türk bilim ve teknoloji politikaları* / yay. yönetmeni Serpil Demirtaş. — 1. bs. — Ankara : Türkiye Bilimler Akademisi,

2005. 144 s. ; 23 cm. — (Türkiye Bilimler Akademisi yayınları sıra no ; 10) ISBN 9758593692 (A.VI/9058).

Geçmişten günümüze Bahriye kıyafetleri (1390-2005) / haz. Figen Atabey. — Ankara : Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, [2005?]. 168 s. : rnk. res. ; 28 cm. ISBN 9754093296 (B.I/3715).

GEDİKLİ, YUSUF : *Enver Paşa : nutukları, makaleleri, bazı beyanname ve mektupları* / Yusuf Gedikli. — 1. bs. — İstanbul : Ufukötesi, 2005. 255 s. ; 20 cm. ISBN 9758806106 (A.VI/9022).

GELEZ, PHILIPPE : *Petit guide pour servir a l'etude de l'islamisation en Bosnie et en Herzegovine : avec le recueil des sources connues, ainsi qu'un commentaire sur l'utilisation qui a été faite de celles-ci* / Philippe Gelez. — 1. éd. — İstanbul : Isis, 2005. 237 s. ; 24 cm. — (Les Cahiers du Bosphore ; 37) ISBN 9754283001 (A.VI/9530).

Genealogie medioevali di Sardegna / a cura di L. L. Brook... [et al.] ; "introduzione" e "serie cronologica dei re o giudici sardi" di Francesco Cesare Casula. — Cagliari : Due D Editrice Mediterranea, 1984. 568 s. ; 31 cm. — (Pubblicazioni della Deputazione di Storia Patria per la Sardegna) (B.I/3583).

General studies and excavations at Nuzi 11/1 / ed. by David I. Owen, Gernot Wilhelm. — Maryland : CDL Press, 2005. viii, 261 s. : res. ; 26 cm. — (Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians ; 15) ISBN 1883053897 (B.I/3659).

Genotsid armyan : otvetstvennost Turtsii i obyazatelstva mirovogo soobşestva. Dokumentı i kommentariy / sostavitel otvetstvennyy redaktor Yuri G. Barsegov. — Moskva : Gardariki, 2002-2005. 2 c. 3 c.'te. ; 24 cm. ISBN 5829701316 (tk.) (A.VI/9439).

GENTIZON, PAUL : *Mustafa Kemal ve uyanan doğu* / Paul Gentizon ; çev. Fethi Ülkü. — 1. bsk. — Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1983. 270 s. ; 20 cm. — (Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları ; 563. Tercüme Eserler dizisi ; 19) (A.VI/9741).

Gerede'nin kültürel değerleri / yay. haz. Ahmet Özensoy, Baki Sungur. — Gerede : Gerede Belediyesi, [2005?]. 64 s. ; 19 cm. — (Gerede Belediyesi yayınları ; 2) (A.VI/9511).

GERELYES, IBOLYA : *Art above borders : Turkish ceramics and orientalism in the Zsolnay Collection* = *Sınırları aşan sanat : Zsolnay*

- Koleksiyonu'nda Türk seramikleri ve oryantalizm* / Ibolya Gerelyes, Orsolya Kovács ; Macarcadan Türkçeye çev. Yılmaz Gülen ; fotoğraflar István Füzi. — İstanbul : Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, 2000. 59 s. : rnk. res. ; 30 cm. ISBN 9637211497 (B.I/3734).
- GERSTER, GEORG : *Flugbilder aus Syrien : von der Antike bis zur Moderne* / Georg Gerster, Ralf-B. Wartke. — Mainz am Rhein : Philipp von Zabern, 2003. 198 s. : rnk. res. ; 30 cm. — (Zaberns Bildbände zur Archäologie. Sonderbände der Antiken Welt) ISBN 3805332491 (B.I/3572).
- GEZİK, HAKAN : *Buz yarısı : Birinci Dünya Savaşı'nda Rus işgali, Ermeniler ve kurtuluş : tarihi roman* / Hakan Gezik ; genel yay. yönetmeni Hasan Öztoprak ; ed. Özlem İşbilir. — 1. bs. — İstanbul : Dharma, 2005. 280 s. ; 21 cm. ISBN 975872990X (A.VI/9704).
- GHANEA, NAZILA : *Human rights, the UN and the Bahá'is in Iran* / Nazila Ghanea. — Oxford ; The Hague : George Ronald ; Kluwer Law International, 2002. x, 628 s. ; 21 cm. ISBN 0853984794 ; ISBN 9041119531 (A.VI/9343).
- GILSON, SIMON A. : *Dante and renaissance Florence* / Simon A. Gilson. — Cambridge : Cambridge University Press, 2005. xii, 324 s. ; 23 cm. — (Cambridge Studies in Medieval Literature) ISBN 0521841658 (A.VI/9398).
- GİNDİN, İOSİF FROLOVİÇ : *Banki i ekonomičeskaya politika v Rossii XIX-naçalo XX v. oçerki istorii i tipologii Russkih bankov : izbrannoe* / İosif Froloviç Gindin. — Moskva : Nauka, 1997. 622 s. ; 22 cm. — (Seriya Pamyatniki Ekonomičeskoy Mıslı) ISBN 502012267X (A.VI/9096).
- Gli accordi con Curzola : 1352-1421* / a cura di Ermanno Orlando. — 1. ed. — Roma : Viella, 2002. 106 s. ; 24 cm. — (Pacta Veneta ; 9) ISBN 8883340647 (A.VI/9626).
- GODDEERIS, ANNE : *Economy and society in Northern Babylonia in the early old Babylonian period (ca. 2000-1800 BC)* / Anne Goddeeris. — Leuven : Uitgeverij Peeters ; Departement Oosterse Studies, 2002. 451 s. ; 25 cm. — (Orientalia Lovaniensia Analecta ; 109) ISBN 9042911239 (A.VI/9561).
- GODON, MARTIN : *Le néolithique en Anatolie, un patrimoine archéologique aux origines de nos sociétés actuelles* / Martin Godon.

- İstanbul : Institut Français d'Etudes Anatoliennes Georges Dumezil, 2004. 36 s. : res. ; 27 cm. — (Les Dossiers de l'IFEA. Série Patrimoines au Présent ; 4) ISBN 2906053848 (B.I/3596).
- GOLINSKI, JAN : *Making natural knowledge : constructivism and the history of science* / Jan Golinski. — 1. published. — Cambridge : Cambridge University Press, 1998. xiv, 236 s. ; 23 cm. — (Cambridge History of Science) ISBN 0521444713 (A.VI/9578).
- GORSKIY, A. A. : *Rus : ot slavyanskogo rasseleniya do Moskovskogo tsarstva* / A. A. Gorskiy. — Moskva : Yazıki Slavyanskoy Kulturi, 2004. 390 s. ; 22 cm. — (Studia Historica, ISSN 1727-9968) ISBN 5944571918 (A.VI/9095).
- Gosudarstvennost Rossii (konets XV v.-fevral 1917 goda) slovar-spravochnik.* — Moskva : Nauka, 1996. 4 c. ; 22 cm. ISBN 5020087440 (tk.) (A.VI/8422).
- GÖKSEL, DOĞU : *Didyma, Milet, Priene* / Doğu Göksel. — [y.y.] : [yayl.y.], [19?]. 112 s. : rnk. res. ; 20 cm. (A.VI/9779).
- GRAHAM, IAN : *Corpus of Maya hieroglyphic inscriptions* / Ian Graham. — Cambridge : Peabody Museum of Archaeology and Ethnology Harvard University, 1975-1980. ... c. : res. ; 38 cm. ISBN 0873657861 (C/603).
- GRANDE, B. M. : *Kurs arabskoy grammatiki v sravnitelno-istoricheskom osvetsenii* / B. M. Grande. — ed. 2-e izdanie. — Moskva : İzdatelskaya Firma Vostochnaya Literatura RAN, 1998. 592 s. ; 24 cm. ISBN 5020180726 (A.VI/9251).
- GRANDE, B. M. : *Vvedenie v sravnitelnoe izučenie semitskih yazıkov* / B. M. Grande. — ed. 2-e izdanie. — Moskva : İzdatelskaya Firma Vostochnaya Literatura RAN, 1998. 439 s. ; 24 cm. ISBN 5020180467 (A.VI/9250).
- GREGORY, TIMOTHY E. : *A history of Byzantium* / Timothy E. Gregory. — 1. published. — Oxford : Blackwell, 2005. xiv, 382 s. : res. ; 25 cm. — (Blackwell History of the Ancient World) ISBN 0631235132 (A.VI/9199).
- GREW, JOSEPH C. : *Gazi ve İsmet Paşa çalkantılı dönem 1922-1932* / Joseph C. Grew ; ed. Ö. Andaç Uğurlu ; Türkçesi M. Aşkın, N.

- Uğurlu. — 3. bsk. — İstanbul : Örgün, 2005. 214 s. : res. ; 20 cm. — (Örgün Yayınevi. Kültür dizisi) ISBN 9757651443 (A.VI/9683).
- GRİGOREV, A. P. : *Sbornik hanskikh Yarlikov Russkim mitropolitam : istočnikovedčeskiy analiz zolotoordinskih dokumentov* / A. P. Grigorev. — Sankt-Peterburg : İzdatelstvo S.-Peterburgskogo Universiteta, 2004. 269 s. ; 20 cm. ISBN 5288025819 (A.VI/9098).
- GROSUL, V. YA. : *Russkoe obščestvo XVIII-XIX vekov : traditsii i novatsii* / V. Ya. Grosul. — Moskva : Nauka, 2003. 517 s. ; 22 cm. ISBN 5020089087 (A.VI/9088).
- GROTZFELD, HEINZ : *Das Bad im arabisch-islamischen Mittelalter : eine kulturgeschichtliche Studie* / Heinz Grotzfeld. — Wiesbaden : Otto Harrassowitz, 1970. 159, [5] s. : res. ; 22 cm. (A.VI/9007).
- GUEST, JOHN S. : *The ancient road : from Aleppo to Baghdad in the days of the Ottoman Empire* / John S. Guest, Peter Gwynvay Hopkins. — 1. published. — London : Kegan Paul, 2005. 175, [5] s. : res. ; 28 cm. ISBN 0710305567 (B.I/3579).
- GUHA, RANAJIT : *History at the limit of world-history* / Ranajit Guha. — New York : Columbia University Press, 2002. x, 116 s. ; 22 cm. — (Italian Academy Lectures) ISBN 0231124198 (A.VI/9565).
- GUICHARD, MICHAËL : *La vaisselle de luxe des rois Mari : matériaux pour le dictionnaire de Babylonien de Paris tome II* / Michaël Guichard. — Paris : Éditions Recherche sur les Civilisations, 2005. ix, 569 s. ; 30 cm. + 1 cd-rom. — (Archives Royales de Mari ; 31) ISBN 2865382982 (B.I/3706).
- Guida agli archivi della resistenza* / a cura della Commissione Archivi-Biblioteca dell'Istituto Nazionale per la Storia del Movimento di Liberazione in Italia ; coordinatore Gaetone Grassi. — Roma : Ministero per i Beni Culturali e Ambientali, 1983. xv, 974 s. ; 25 cm. — (Pubblicazioni Degli Archivi di Stato. Strumenti ; 99) (A.VI/9051).
- GUMİLĖV, L. N. : *Avrasyadan makaleler - I* / L. N. Gumilëv ; Rusçadan çev. D. Ahsen Batur. — İstanbul : Selenge, 2005. 440 s. ; 22 cm. — (Selenge yayınları no ; 25. Tarih dizisi ; 18) ISBN 9758839373 (A.VI/9698).
- el-GUZÂMÎ, ABDULLAH MUHAMMED : *Nakd sekâfi em nakd edebî* / Abdullah Muhammed el-Guzâmi, 'Abdu'n-Nebi Ustîf. — Dımaşk : Daru'l-Fikir, 2004. 222 s. ; 20 cm. (A.VI/9649).

- GÜL, MUAMMER : *XIII. ve XIV. yüzyıllarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol hakimiyeti* / Muammer Gül. — 1. bsk. — İstanbul : Yeditepe, 2005. 248 s. : 1 katl hrt. ; 21 cm. — (Yeditepe Yayınevi ; 28. Tarih dizisi ; 4) ISBN 9756480351 (A.VI/9166).
- GÜMÜŞOĞLU, FİRDEVS : *Ülkü Dergisi ve Kemalist toplum* / Firdevs Gümüşoğlu. — 1. bsk. — İstanbul : Toplumsal Dönüşüm, 2005. 416, [32] s. : res. ; 20 cm. — (Toplumsal Dönüşüm yayınları ; 300. Araştırma, İnceleme dizisi ; 109) ISBN 9756448946 (A.VI/9156).
- GÜNAY, NECLA : *XVI. Yüzyılda Bursa yahudileri* / Necla Günay ; genel yönetmen Nevin Ergezer. — 1. bsk. — Ankara : Ocak, 2005. 116 s. ; 20 cm. ISBN 9754222266 (A.VI/9607).
- GÜNAY, TUNCER : *Şemdin Sakık'tan mektuplar* / Tuncer Günay. — [y.y.] : Marduk, 2005. 428 s. : res. ; 21 cm. ISBN 9759834057 (A.VI/9470).
- GÜNDÜZ, İBRAHİM : *Bütün yönleriyle Karapınar* / İbrahim Gündüz. — Konya : Karapınar Belediyesi, 1980. 592 s. ; 23 cm. (A.VI/9628).
- GÜNDÜZ, TUFAN : *XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Danişmendli Türkmenleri* / Tufan Gündüz ; ed. Erhan Afyoncu. — 1. bsk. — İstanbul : Yeditepe, 2005. 166 s. ; 21 cm. — (Yeditepe yayınevi ; 22. Tarih dizisi ; 2) ISBN 9756480270 (A.VI/8906).
- Güneşin doğduğu yer : Doğubayazıt sempozyumu* / ed. Oktay Belli. — 1. bs. — İstanbul : Çekül Vakfı, 2004. 468 s. : rnk. res. ; 32 cm. ISBN 9756845147 (B.I/3268).
- GAP Diyarbakır Bölge Radyosu yayınları kamuoyu araştırması / genel koordinatörler Ali Oruç, Necdet Şimşek ; proje sorumlusu Kamuran Dönmez. — Ankara : Türkiye Radyo-Televizyon Kurumu Genel Müdürlüğü, 2005. vii, 130 s. ; 24 cm. ISBN 9757655597 (A.VI/9049).
- GÜNGÖR, EROL : *Kültür değişmesi ve milliyetçilik* / Erol Güngör. — 1. bsk. — Ankara : Töre Devlet Yayınevi, 1980. 156 s. ; 20 cm. — (Töre Devlet yayınları ; 51) (A.VI/9630).
- GÜRBÜZ, KORAY : *Şehit mektupları : hepimiz, bu vatan için birer Kınalı Hasan'ız...* / Koray Gürbüz, Hüseyin Özlük. — 6. bsk. — Ankara : [yayl.y.], 2005. 359 s. : res. ; 20 cm. ISBN 9759850400 (A.VI/9143).
- GÜRLER, BİNNUR : *Tire Müzesi'nden M.S. 5.-7. yüzyıllara ait kandiller* / Binnur Gürler. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2005. 613-620, [4] ss. :

- rnk. res. ; 24 cm. Belleten cilt LXVIII, Aralık 2004, sayı 253'ten ayrıbasım. (A.VI/9118).
- GÜVEN, DİLEK : *Cumhuriyet dönemi azınlık politikaları ve stratejileri bağlamında 6-7 Eylül olayları* / Dilek Güven ; çev. Bahar Şahin ; yay. yönetmeni Zafer Karaca. — 1. bs. — İstanbul : Tarih Vakfı, 2005. 215 s. ; 25 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları ; 149) ISBN 9753331967 (A.VI/9236).
- GÜVENÇ, BOZKURT : *Cumhuriyet döneminde eğitim* / Bozkurt Güvenç. — 1. bs. — Ankara : Türkiye Bilimler Akademisi, 2005. 78 s. ; 20 cm. — (Türkiye Bilimler Akademisi Forumu sıra no ; 33) ISBN 9758593749 (A.VI/9056).
- HABİB, RASHA TAREK : *The Armenian community in Cairo an ethnic minority by choice* / haz. Rasha Tarek Habib. — 2002. vi, 132 y. ; 30 cm. The American University in Cairo Sociology-Anthropology-Psychology-Egyptology Department-MA. (B.I/3633).
- HACI BEKTAŞ VELÎ : *Makâlât* / Hacı Bektaş Velî ; Prof. Dr. Esat Coşan'ın tenkidli basımından sadeleştiren Hüseyin Özbay. — 2. bs. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1990. 63 s. ; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 1178. Klasik Türk Eserleri dizisi ; 10) ISBN 975170569X (A.VI/9643).
- HALDON, JOHN : *Byzantium at war AD 600-1453 : essential histories* / John Haldon. — 1. published. — Oxford : Osprey Publishing, 2002. 95 s. : res. (çoğu rnk.) ; 25 cm. ISBN 1841763608 (A.VI/9186).
- HÂLİD, HALİL : *Hilâl ve haç kavgası* / Halil Hâlid. — İstanbul : Bedir, 1975. 156 s. ; 20 cm. — (Bedir Yayınevi Kitap no ; 119) (A.VI/9639).
- Halkın Yükselişi Partisi : I. olağan 16 Şubat-09 Temmuz 2005 : MYK çalışma raporu.* — [İzmir] : Halkın Yükselişi Partisi, 2005. yak. 20 s. ; 21 cm. (A.VI/9267).
- HALLAQ, WAEL B. : *The origins and evolution of islamic law* / Wael B. Hallaq. — 1. published. — Cambridge : Cambridge University Press, 2005. ix, 234 s. ; 23 cm. — (Themes in Islamic Law, 1) ISBN 0521005809 (A.VI/9401).
- HAMBARYAN, A. S. : *Arevmtyan Hayastani tntesuyuni 1856-1914 tt.* / A. S. Hambaryan. — Armavir : Pargev Voskanyan, 2003. 334 s. ; 21 cm. (A.VI/8995).

- HAN, ŞEREF : *Şerefname : Kürt tarihi / Şeref Han ; Arapçadan çev. Mehmet Emin Bozarslan. — İstanbul : Ant, 1971. 536 s. ; 20 cm. — (Ant yayınları ; 48) (A.VI/9333).*
- Hanghaus 2 in Ephesos : die wohnenheit 4 : baubefund, ausstattung, funde / hrsg. von Hilke Thür ; unter mitarbeit von Ingrid Adenstedt... [et al.] ; mit beiträgen von Sonja Jilek... [et al.]. — Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2005. 2 c. ; 39 cm. — (Forschungen in Ephesos ; VIII/6) ISBN 3700133227 (C/675).*
- HANSEN, MOGENS HERMAN : *The tradition of ancient Greek democracy and its importance for modern democracy / Mogens Herman Hansen. — Copenhagen : The Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 2005. 75 s. ; 23 cm. — (Historisk-Filosofiske Meddelelser, ISSN 0106-0481 ; 93) ISBN 8773043206 (A.VI/9593).*
- HARRIS, ANTHEA : *Byzantium Britain & the West : the archaeology of cultural identity AD 400-650 / Anthea Harris. — 1. published. — Gloucestershire : Tempus, 2003. 224 s. : res. (kimi rnk.), hrt. ; 25 cm. ISBN 0752425390 (A.VI/9200).*
- HARRIS, JONATHAN : *Byzantium and the crusades / Jonathan Harris. — 1. published. — London ; New York : Hambledon and London, 2003. xvii, 259 s. : res., hrt. ; 24 cm. — (Crusader Worlds) ISBN 1852852984 (A.VI/9190).*
- HARTUNIAN, ABRAHAM H. : *Neither to laugh nor to weep : a memoir of the Armenian genocide / Abraham H. Hartunian ; translated from the original Armenian manuscripts by Vartan Hartunian. — Boston : Beacon Press, 1968. 206 s. ; 23 cm. (A.VI/6529).*
- HASANDEDIC, HIVZIJA : *Mostarski Vakifi i njihovi vakufi / Hivzija Hasandedic. — Mostar : Medzlis Islamske Zajednice Mostar, 2000. 338 s. : res. ; 24 cm. (A.VI/9614).*
- HASANDEDIC, HIVZIJA : *Muslimanska Baština Bošnjaka II : herceg-novi i okolina, vrgorac i okolina, imotska krajina, makarsko primorje, zapadna Hercegovina / Hivzija Hasandedic. — Mostar : Islamski Kulturni Centar, 1999. 137 s. ; 24 cm. — (Humica-Bosniaca) ISBN 9958804050 (A.VI/9618).*
- HASANDEDIC, HIVZIJA : *Muslimanska Baština Bošnjaka u južnoj (srednjoj) Hercegovini / Hivzija Hasandedic. — Mostar : Islamski Centar, 1997. 194 s. ; 24 cm. — (Humica-Bosniaca) (A.VI/9617).*

- HASANDEDIC, HIVZIJA : *Muslimanska baština u istocnoj Hercegovini* / Hivzija Hasandedic. — Sarajevo : Mešihat Islamske Zajednice, 1990. 350 s. ; 24 cm. (A.VI/9616).
- HASANDEDIC, HIVZIJA : *Spomenici kulture Turskog doba u Mostaru : drugo dopunjeno izdanje* / Hivzija Hasandedic. — Mostar : Islamski Kulturni Centar, 2005. 251 s. : res. ; 25 cm. ISBN 9958804174 (A.VI/9615).
- HASSANPOUR, AMIR : *Kürdistan'da milliyetçilik ve dil (1918-1985)* / Amir Hassanpour ; İngilizceden çev. İbrahim Bingöl, Cemil Gündoğan ; ed. Abdullah Keskin. — 1. bsk. — İstanbul : Avesta, 2005. 708 s. ; 22 cm. — (Avesta ; 193. Kürt Araştırmaları ; 3) ISBN 9758637967 (A.VI/9137).
- Haray* / metin yazarları = writing by Cemal Yükselen, Mehmet Tekin. — Ankara : [yayl.y.], 1998. 303 s. : rnk. res., pl. ; 28 cm. (B.I/3588).
- HATİBOĞLU, MEHMED SAİD : *Hilafetin Kureyşliliği : islam'da ilk siyasi kavmiyetçilik* / Mehmed Said Hatiboğlu ; yay. haz. Veli Aknar. — 1. bsk. — Ankara : Avrasya, 2005. 134 s. ; 21 cm. — (Kitâbiyât ; 38. Mehmed Said Hatiboğlu dizisi ; 2) ISBN 975666651X (A.VI/9213).
- HAYNES, SYBILLE : *Kulturgeschichte der Etrusker* / Sybille Haynes ; aus dem Englischen übersetzt und neu bearbeitet von Sybille Haynes. — Mainz am Rhein : Philipp von Zabern, 2005. 490 s. : res. ; 26 cm. — (Kulturgeschichte der Antiken Welt ; 108) ISBN 3805333811 (B.I/3570).
- HAYTHORNTHWAITE, PHILIP J. : *Gallipoli 1915 : frontal assault on Turkey* / Philip J. Haythornthwaite ; consultant ed. David G. Chandler. — Connecticut : Grolier Educational, 1997. 96 s. : res. ; 26 cm. — (Modern Campaigns ; 5) ISBN 0717276678 (B.I/3653).
- HEIMPEL, WOLFGANG : *Letters to the King of Mari : a new translation, with historical introduction, notes and commentary* / Wolfgang Hempel. — Winona Lake : Eisenbrauns, 2003. xxv, 657 s. ; 26 cm. — (Mesopotamian Civilizations) ISBN 1575060809 (B.I/3656).
- HEMPELMANN, RALPH : *"Gottschiff" und "Zikkurratbau" : auf vorderasiatischen Rollsiegelrn des 3. Jahrtausends v. Chr.* / Ralph Hempelmann. — Münster : Ugarit-Verlag, 2004. 154, xxxi s. : res. ; 24 cm. — (Alter Orient und Altes Testament ; 312) ISBN 3934628494 (A.VI/9430).

Her doğum bir mucizedir : Aykut Kazancıgil kitabı / söyleşi Figen Şakacı. — 1. bs. — İstanbul : Türkiye İş Bankası, 2005. 440 s. : res. ; 20 cm. — (Genel yayın ; 896. Edebiyat dizisi ; 434) ISBN 9754586624 (A.VI/9658).

Heralding of the Armenian genocide : reports in the Halifax Herald 1894-1922 / compiled by Katia Minas Peltekian. — Nova Scotia : Armenian Cultural Association of the Atlantic Provinces, 2000. x, 352 s. ; 30 cm. (B.I/3626).

HERBORDT, SUZANNE : *Die Prinzen- und Beamtensiegel der hethitischen Grossreichszeit auf Tonbullen aus dem Nişantepe-Archiv in Hattusa / Suzanne Herbordt ; mit kommentaren zu den Siegelinschriften und Hieroglyphen von J. David Hawkins.* — Mainz am Rhein : Philipp von Zabern, 2005. xv, 441, 60 s. : tafel ; 35 cm. + 1 katl beilage. — (Boğazköy-Hattuşa. Ergebnisse der Ausgrabungen ; 19) ISBN 3805333110 (B.I/3603).

HERRIN, JUDITH : *Women in purple : rulers of medieval Byzantium / Judith Herrin.* — 1. published. — London : Phoenix Press, 2001. xi, 304 s. : rnk. res., hrt. ; 20 cm. ISBN 184212529X (A.VI/9189).

HERRMANN, GEORGINA : *The published ivories from fort Shalmaneser, Nimrud : a scanned archive of photographs / Georgina Herrmann, Helena Coffey, Stuart Laidlaw.* — London : Institute of Archaeology University College London. British School of Archaeology in Iraq, 2004. 183 s. : res. ; 30 cm. + 1 cd-rom. ISBN 0903472163 (B.I/3708).

HEYD, URIEL : *Türk ulusçuluğunun temelleri / Uriel Heyd ; çev. Kadir Günay.* — 1. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1979. 222 s. ; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 339. Bilim dizisi ; 10) (A.VI/4441).

HILLMAN, WILLIAM : *Mr President : personal diaries, private letters, papers and revealing interviews of Harry S. Truman : thirty-second president of the United States of America / William Hillman ; with photographs by Alfred Wagg.* — 1. published. — London : Hutchinson, 1952. 196 s. : res. ; 24 cm. (A.VI/9214).

The history of medicine in Iran / ed. by Ehsan Yarshater. — New York : Encyclopædia Iranica Foundation, 2004. 152 s. ; 28 cm. ISBN 0933273770 (B.I/3664).

Hittite studies in honor of Harry A. Hoffner Jr. on the occasion of his 65th birthday / ed. by Gary Beckman, Richard Beal, Gregory McMahon. —

- Winona Lake : Eisenbrauns, 2003. xxiii, 406 s. ; 24 cm. ISBN 1575060795 (A.VI/9433).
- Hivzija Hasandedic (1915-)*. — Mostar : Arhiv Hercegovine Mostar, 2000. 79 s. : res. ; 21 cm. (A.VI/9619).
- HOKAYEM, A. : *Le démantèlement de l'Empire Ottoman et les préludes du mandat : 1914-1919* / A. Hokayem, D. Bou Malhab Atallah, J. Charaf. — Beyrouth ; Paris : Les Éditions Universitaires du Liban ; L'Harmattan, 2003. xci, 809 s. : 1 katl. hrt. ; 25 cm. — (Documents Diplomatiques Français Relatifs à l'Histoire du Liban et de la Syrie à l'Époque du Mandat : 1914-1946 ; 1) ISBN 9953451001 (Éditions Universitaires du Liban); ISBN 2747553744 (L'Harmattan) (A.VI/9071).
- HOLES, CLIVE : *Dialect, culture and society in Eastern Arabia* / Clive Holes. — Leiden : Brill, 2001-2005. ... c. ; 24 cm. — (Handbook of Oriental Studies. Section 1. The Near and Middle East = Handbuch der Orientalistik, ISSN 0169-9423 ; 51) ISBN 9004144943 (A.VI/1892).
- HOLLANDER, ISAAC : *Jews and muslims in Lower Yemen : a study in protection and restraint, 1918-1949* / Isaac Hollander. — Leiden : Brill, 2005. xliii, 478 s. ; 25 cm. — (Social, Economic and Political Studies of the Middle East and Asia, ISSN 1385-3376 ; 96) ISBN 9004140123 (A.VI/9339).
- HOLMES, MARY CAROLINE : *Anadolu'da savaş hatları arasında Urfa'da Ermeni yetimhanesi (1919-1921)* / Mary Caroline Holmes ; çev. Vedii İlmen ; ed. A. Doğan. — 1. bs. — İstanbul : Yaba, 2005. 200 s. : res. ; 20 cm. — (Yaba yayınları ; 131. Mezopotamya Kitaplığı ; 10) ISBN 9753861079 (A.VI/9709).
- HOOD, SINCLAIR : *Archaeological survey of the Knossos area* / Sinclair Hood, David Smyth. — [London] : The British School at Athens, 1981. x, 69 s. : res., hrt. ; 30 cm. + 1 katl. hrt. — (Supplementary volume ; 14) ISBN 0500690151 (B.I/3709).
- HOVHANNISYAN, NIKOLAY : *Ermeni soykırımı : Ermenikırım : nedenler, eylem, sonuçlar* / Nikolay Hovhannisyan ; çev. Attila Tuygan. — 1. bsk. — İstanbul : Pencere, 2005. 118 s. : hrt. ; 20 cm. — (Pencere yayınları ; 197) ISBN 975846082X (A.VI/9716).

How are we educated? : international symposium on human rights education and textbook research : April 17-18 2004, İstanbul / ed. by Deniz Tarba Ceylan, Gürol İrzık ; assistant ed. Pınar Kesen Gibbon, Ayten Sönmez. — 1. ed. — İstanbul : The History Foundation of Turkey, 2005. 220 s. ; 24 cm. — (Promoting Human Rights in Primary and Secondary School Textbooks Project) ISBN 9758813242 (A.VI/9233).

How did farming reach Europe? : Anatolian-European relations from the second half of the 7th through the first half of the 6th millennium cal BC : proceedings of the International Workshop İstanbul, 20-22 May 2004 / ed. by Clemens Lichter. — İstanbul : Ege, 2005. viii, 327 s. : res. ; 28 cm. — (Deutsches Archäologisches Institut Abteilung İstanbul. Byzas ; 2) ISBN 9758071068 (B.I/3602).

HÖLBL, GÜNTHER : *Altägypten im Römischen Reich : der römische Pharao und seine Tempel / Günther Hölbl. — Mainz am Rhein : Philipp von Zabern, 2000-2004. 2 c. : rnk. res. ; 30 cm. — (Zaberns Bildbände zur Archäologie. Sonderbände der Antiken Welt) ISBN 3805323921 (B.I/3573).*

HÖSCH, EDGAR : *Südost-Institut München 1930-2005 / Edgar Hösch. — München : R. Oldenbourg Verlag, 2005. 210 s. ; 25 cm. — (Südosteuropa-Bibliographie. Ergänzungsband ; 5) ISBN 3486578871 (A.VI/9318).*

el-HURMUZÎ, HABÎB : *el-'Aşairu't-Turkmaniyye fî'l-'Irak / Habîb el-Hurmuזî, Ekrem Pamukçî. — Kerkük : [yayl.y.], 2004. 79 s. ; 20 cm. (A.VI/9648).*

ILGAZ, HİKMET : *Şark yıldızı / Hikmet Ilgaz. — İstanbul : [yayl.y.], 1953-1954. 2 c. ; 20 cm. (A.VI/9745).*

ILIKAN, SELMA : *Ankara İstiklâl Mahkemesi : Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde cereyan eden Su-i Kasd ve Taklib-i Hükûmet Davası'na ait resmî zabıtlar / Selma Ilkan, Faruk Ilkan. — 1. bsk. — İstanbul : Simurg, 2005. vi, 821 s. ; 21 cm. — (Simurg ; 87. Tarih dizisi ; 4) ISBN 9757172871 (A.VI/9179).*

Index islamicus : a bibliography of books, articles and reviews on islam and the muslim world which were published in the year 2003 with additions from 1993-2002 / compiled and ed. by Heather Bleaney. —

Leiden : Brill, 2005. xxxviii, 729 s. ; 24 cm. — (ISSN 1360-0982) (A.III/9909-2003).

Index islamicus : a bibliography of books, articles and reviews on islam and the muslim world which were published in the year 2002 with additions from 1993-2001 / compiled and ed. by Heather Bleaney. — Leiden : Brill, 2004. xxxvi, 645 s. ; 24 cm. — (ISSN 1360-0982) (A.III/9909-2002).

Inhabiting Çatalhöyük : reports from the 1995-99 seasons / Members of the Çatalhöyük Teams ; ed. by Ian Hodder. — Cambridge ; London : McDonald Institute for Archaeological Research ; British Institute of Archaeology at Ankara, 2005. xviii, 446 s. : res., şek. ; 29 cm. + 1 CD-ROM. — (McDonald Institute Monographs. Çatalhöyük Research Project, ISSN 1363-1349 ; 4. BIAA Monograph, ISSN 0969-9007 ; 38) ISBN 1902937228 (B.I/3593).

INSOLL, TIMOTHY : *The archaeology of islam in Sub-Saharan Africa* / Timothy Insoll. — 1. published. — Cambridge : Cambridge University Press, 2003. xv, 470 s. : res., hrt. ; 25 cm. — (Cambridge World Archaeology) ISBN 0521657024 (A.VI/9405).

Integration und Herrschaft : Ethnische Identitäten und soziale Organisation im Frühmittelalter / hrsg. von Walter Pohl, Maximilian Diesenberger. — Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2002. 354 s. : res. ; 30 cm. — (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Denkschriften ; 301. bd. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters ; 3) ISBN 3700130406 (B.I/3619).

Interaction and isolation in late Byzantine culture : papers read at a colloquium held at the Swedish Research Institute in İstanbul, 1-5 December, 1999 / ed. by Jan Olof Rosenqvist. — İstanbul : Swedish Research Institute in Istanbul, 2004. 169 s. : res. ; 28 cm. — (Transactions, ISSN 1100-0333 ; 13) ISBN 9186884123 (B.I/3600).

INTERNATIONAL CONGRESS ON THE ARCHAEOLOGY OF THE ANCIENT NEAR EAST (1. : 1998 : ROME) : *Proceedings of the first international congress on the archaeology of the Ancient Near East, Rome, May 18th-23rd 1998* / ed. by Paolo Matthiae... [et al.]. — Roma : Università Degli Studi di Roma "La Sapienza", 2000. 2 c. : res., pl. ; 25 cm. ISBN 8888233008 (A.VI/9423).

The Iran-Iraq border : 1840-1958 / ed. Richard Schofield. — [Slough] : Archive Editions, 1989. 11 c. ; 25 cm. ISBN 1852071605 (tk.) (A.VI/9603).

Islam at the crossroads : on the life and thought of Bediuzzaman Said Nursi / ed. and with an introduction by Ibrahim M. Abu-Rabi'. — Albany : State University of New York Press, 2003. xxiv, 367 s. ; 24 cm. — (SUNY series in Near Eastern Studies) ISBN 0791456994 (A.VI/9576).

Islam political impact 1908-1972 : British documentary sources / ed. Jane Priestland. — [Slough] : Archive Editions, 2004. 12 c. ; 25 cm. ISBN 1840970707 (A.VI/9601).

Italy in the early middle ages 476-1000 / ed. by Cristina La Rocca. — 1. published. — Oxford : Oxford University Press, 2002. xiv, 274 s. : hrt. ; 22 cm. — (The Short Oxford History of Italy) ISBN 0198700482 (A.VI/9188).

IVANICS, MÁRIA : *Das Buch der Dschingis-Legende = Dāftār-i Cingiz-namā* / Mária Ivanics, Mirkasym A. Usmanov. — Szeged : Department of Altaic Studies, University of Szeged, 2002. ... c. ; 23 cm. — (Studia Uralo-Altaica, ISSN 0133-4239 ; 44) ISBN 9634825761 (A.VI/9522-1).

İBN AL-HAYTHAM, AL-HASAN İBN AL-HASAN : *Texts and studies* / Al-Hasan İbn al-Hasan İbn al-Haytham ; collected and reprinted by Fuat Sezgin ; in collaboration with Mazen Amawi, Carl Ehrig-Eggert, Eckhard Neubauer. — Frankfurt am Main : Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 1998. 351 s. : res. ; 24 cm. — (Islamic Mathematics and Astronomy ; 57) (A.VI/9728).

İBN YUNUS, EBU'L-HASAN ALİ B. ABDARRAHMAN : *Texts and studies = Nusûs ve dirasât / Ebu'l-Hasan Ali b. Abdarrahman İbn Yunus* ; collected and reprinted by Fuat Sezgin ; in collaboration with Mazen Amawi, Carl Ehrig-Eggert, Eckhard Neubauer. — Frankfurt am Main = Camia Frankfurt : Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University = Ma'had Târihi'l-'Ulumi'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 1997. 278 s. ; 24 cm. — (er-Riyadiyatü'l-İslâmiyye ve'l-Felekî'l-İslâmî ; 24, 25 = Islamic Mathematics and Astronomy ; 24, 25) (A.VI/9722).

- İBN'ÜL-EZRAK : *Mervanî Kürtleri tarihi* / İbn'ül-Ezrak ; Türkçesi Mehmet Emin Bozarslan. — İstanbul : Koral, 1975. 241 s. ; 19 cm. — (Koral yayınları ; 6) (A.III/9224).
- İBRAHİM B. SİNAN B. SABİT B. KURRE : *Resâil İbn Sinan* / İbrahim b. Sinan b. Sabit b. Kurre. — Camia Frankfurt : Ma'had Târihi'l-'Ulumi'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 1997. 99 s. ; 24 cm. — (er-Riyadiyatü'l-İslamiyye ve'l-Felekü'l-İslâmî ; 27 = Islamic Mathematics and Astronomy ; 27) (A.VI/9721).
- İBRAHİM HİLMİ : *Memalik-i Osmaniye cep atlası* / İbrahim Hilmi. — İstanbul : [yayl.y.], 1323. 1 CD-ROM. (CD/84).
- İHTİFALCI MEHMED ZİYA BEY : *İstanbul ve Boğaziçi : Bizans ve Osmanlı medeniyetlerinin ölümsüz mirası* / İhtifalci Mehmed Ziya Bey ; yay. haz. Murat A. Karavelioğlu... [ve başk.]. — 2. bsk. — İstanbul : BİKA, 2004. 2 c. : res. ; 33 cm. — (BİKA Kültür Kitaplığı ; 1) ISBN 9753629257 (B.I/3594).
- İkonalar : makaleler* / çev. Ali Özdamar ; yay. yönetmeni Çağatay Anadol. — 1. bs. — İstanbul : Kitap, 2005. 112 s. : rnk. res. ; 21 cm. — (Kitap Yayınevi ; 99. İnsan ve Toplum dizisi ; 25) ISBN 9756051086 (A.VI/9686).
- İlk ve orta öğretim kurumlarında Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük konularının öğretimi : mevcut durum, sorunlar ve çözüm önerileri* / haz. Mehmet Saray, Hüseyin Tosun. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2005. viii, 307 s. ; 24 cm. ISBN 9751617995 (A.VI/9328).
- İLTER, ERDAL : *Türkiye'de sosyalist Ermeniler'in silâhlanma faaliyetleri ve Milli Mücadele'de Ermeniler (1890-1923) : büyük devletlerin Ermeni meselesi'ni çözümleme gayretleri* / Erdal İlter. — Ankara : Turhan Kitabevi, 2005. xii, 242 s. : res. ; 20 cm. — (Turhan Kitabevi yayınları. Güncel Kitaplar serisi ; 4) ISBN 9756194405 (A.VI/9606).
- The imaginary polis : symposium, January 7-10, 2004 : acts of the Copenhagen Polis Centre vol. 7* / ed. by Mogens Herman Hansen. — Copenhagen : The Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 2005. 444 s. ; 24 cm. — (Historisk-Filosofiske Meddelelser, ISSN 0023-2307 ; 91) ISBN 8773043109 (A.VI/9324).
- İmparatorluktan portreler : Suna ve İnan Kırâç Vakfı Koleksiyonu'ndan seçilmiş yapıtlarla 18. yüzyıldan 20. yüzyıla Osmanlı dünyası ve*

Osmanlılar / yay. haz. Samih Rifat, Barış Kıbrıs, Begüm Akkoyunlu. — İstanbul : Pera Müzesi, 2005. 154 s. : rnk. res. ; 28 cm. — (Pera Müzesi yayını ; 1) ISBN 9752707890 (B.I/3629).

İNCEBAYRAKTAR, ÖZBEK : *Mustafa Kemal'i dinliyorum* / Özbek İncebayraktar. — Ankara : Türk Dil Kurumu, 2004. 40 s. ; 20 cm. — (AKDITYK Türk Dil Kurumu yayınları ; 833) ISBN 9751617049 (A.VI/9377).

İngiliz belgelerinde Atatürk (1919-1938) = British documents on Atatürk (1919-1938) / haz. = ed. by Bilâl N. Şimşir. — Ankara : Türk Tarih Kurumu = Turkish Historical Society, 2005. ... c. ; 24 cm. — (AKDITYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; XVI. Dizi-Sa. 15, 15a, 15b, 15c, 15d, 15e = Atatürk Supreme Council for Culture, Language and History publications of Turkish Historical Society ; Serial XVI-No. 15, 15a, 15b, 15c, 15d, 15e) ISBN 9751604230 (tk.) (A.III/8227).

İSAZADE, A. R. : *Gosudarstvenniy stroy i pravovaya sistema Turtsii* / A. R. İszade. — Bakı : İzdatelstvo "Azerbaydjan", 2005. vi, 345 s. ; 22 cm. ISBN 9952330057 (A.VI/9104).

İSKENDEROĞLU, REŞİD : *Vakıflar ve yönetimi* / Reşid İskenderoğlu. — 1. bsk. — Ankara : [yayl.y.], 2004. 134 s. ; 24 cm. ISBN 9759301318 (A.VI/8996).

el-İSLÂHÎ, MUHAMMED ECMEL EYYÛB : *Fihrist musannafati'l-Bika'i : 'an nusha menkula min hattih* / Muhammed Ecmel Eyyûb el-İslâhî. — Riyâd : Mektebetü'l-Melik Fehd el-Vataniyye, 2005. 262 s. ; 24 cm. — (Mektebetü'l-Melik Fehd el-Vataniyye ; 57) (A.VI/9650).

İslâm ansiklopedisi : Türkiye Diyanet Vakfı / başkan M. Âkif Aydın ; yönetim kurulu İbrahim Kâfi Dönmez... [ve başk.]. — Ankara : Türkiye Diyanet Vakfı, 1988- c. ; 29 cm. ISBN 9753894023 (tk.) (B.I/1070-30).

İslam na territorii bivşey Rossiyskoy imperii. Entsiklopedičeskiy slovar. Vypusk 4 / sostavitel i otvetstvenniy redaktor S. M. Prozorov. — Moskva : Vostochnaya Literatura RAN, 1998-2003. ... c. ; 24 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk Sankt-Peterburgskiy Filial İnstituta Vostokovedeniya) ISBN 5020183598 ; ISBN 5020181366 (tk.) (A.VI/1644-4).

İslam na territorii bivşey Rossiyskoy imperii. Entsiklopedičeskiy slovar. Vypusk 3 / sostavitel i otvetstvenniy redaktor S. M. Prozorov. — Moskva

- : Vostochnaya Literatura RAN, 1998-2003. ... c. ; 24 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk Sankt-Peterburgskiy Filial İnstitutu Vostokovedeniya) ISBN 5020182281 (3.c.) ; ISBN 5020181366 (tk.) (A.VI/1644-3).
- İslam na territorii bivşey Rossiyskoy imperii. Entsiklopedičeskiy slovar. Vypusk 2* / sostavitel i otvetstvenniy redaktor S. M. Prozorov. — Moskva : Vostochnaya Literatura RAN, 1998-2003. ... c. ; 24 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk Sankt-Peterburgskiy Filial İnstitutu Vostokovedeniya) ISBN 5020181374 (2.c.); ISBN 5020181366 (tk.) (A.VI/1644-2).
- İŞBAKAN, AVNİ : *Haydar'dan Ramazan'a Ordu'da bir köy* / Avni İşbakan ; ed. Bahaeddin Yediyıldız. — 1. bs. — Ankara : [yayl.y.], 2004. xxx, 336 s. : rnk. res. ; 24 cm. ISBN 9759848201 (A.VI/9219).
- İznik throughout history* / ed. Işıl Akbaygil, Halil İnalçık, Oktay Aslanapa ; translators Rita Urgan... [et al.]. — İstanbul : Türkiye İş Bankası, 2003. 312 s. : rnk. res. ; 30 cm. — (Publishing no ; 669. Art series ; 84) ISBN 9754584311 (B.I/3726).
- İZVEKOV, İ. N. : *500 let na slujbe Rossii : dvoryanskiy rod İzvekovih ot vyazemskih votçinnikov do nasih dnei* / İ. N. İzvekov, A. İ. İzvekov, S. Yu. Baranov. — Sankt-Peterburg : Nauka, 2002. 598 s. : res. (kimi rnk.) ; 22 cm. ISBN 5020285390 (A.VI/9242).
- JÄCKH, ERNST, 1875-1959 : *Der aufsteigende Halbmond : Beiträge zur türkischen Renaissance* / Ernst Jäckh [1875-1959]. — Berlin : Buchverlag, 1911. 197 s. : res. ; 18 cm. (A.VI/9068).
- JACOB, MARGARET C. : *Scientific culture and the making of the industrial west* / Margaret C. Jacob. — Oxford : Oxford University Press, 1997. xi, 269 s. ; 24 cm. ISBN 0195082192 (A.VI/9583).
- JAMES A. DE ROTHSCHILD EXPEDITION AT HAZOR (5. : 1968) : *Hazor 5 : an account of the fifth season of excavation, 1968 : text and illustrations* / Amnon Ben-Tor... [et al.]. — Jerusalem : The Hebrew University, 1997. 5 c. : res. ; 34 cm. ISBN 9652210331 (B/4675-5).
- JAMES A. DE ROTHSCHILD EXPEDITION AT HAZOR (3-4. : 1957-1958) : *Hazor 3-4 : an account of the third and fourth seasons of excavations, 1957-1958 : plates* / Yigael Yadin... [et al.]. — Jerusalem : The Hebrew University, 1961. 5 c. : res. ; 34 cm. (B/4675-3-4,plates).
- JAMES A. DE ROTHSCHILD EXPEDITION AT HAZOR (3-4. : 1957-1958) : *Hazor 3-4 : an account of the third and fourth seasons of*

excavations, 1957-1958 : text / Yigael Yadin... [et al.]. — Jerusalem : The Hebrew University, 1989. 5 c. : res. ; 34 cm. ISBN 9652210080 (B/4675-3-4,text).

JAMES, ROBERT RHODES, 1933-1999 : *Gallipoli* / Robert Rhodes James [1933-1999]. — London : B. T. Batsford, 1965. 1 CD-ROM. (CD/79).

Japonya sanat sergisi : İdemitsu Koleksiyonu = Japan masterpieces from the Idemitsu Collection. — [Osaka] : Idemitsu Museum of Arts, 1986. 110 s. : rnk. res. ; 27 cm. (B.I/3750).

Jean-Baptiste Vanmour : Lale Devri'nin bir görgü tanığı / Eveline Sint Nicolaas... [ve başk.] ; yay. haz. Melis H. Şeyhun, Arzu Karamani Pekin ; çev. Reyhan Alp, Sevin Okyay, Linda Stark. — 1. bs. — İstanbul : Koçbank, 2003. 251 s. : rnk. res. ; 32 cm. ISBN 9752960561 (B.I/3728).

JORGA, NICOLAE : *Osmanlı İmparatorluğu tarihi* / Nicolae Jorga ; çev. Nilüfer Epçeli ; yay. haz. Erhan Afyoncu. — İstanbul : Yeditepe, 2005. 5 c. ; 24 cm. — (Yeditepe Yayınevi ; 30. Genel Tarihler ; 01) ISBN 9756480173 (tk.) (A.VI/9139).

JØRGENSEN, C. BARKER : *Daniel Frederik Eschricht (1798-1863) Peter Wilhelm Lund (1801-1880) : Danish pioneers in experimental physiology ; Historians, philosophers and practitioners on Claude Bernard's : introduction à l'étude de la médecine expérimentale* / C. Barker Jørgensen. — Copenhagen : The Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 2005. 44 s. ; 23 cm. — (Historisk-Filosofiske Meddelelser, ISSN 0106-0481 ; 92) ISBN 8773043141 (A.VI/9322).

JUNKELMANN, MARCUS : *Die Reiter Roms* / Marcus Junkelmann. — 3. aufl. — Mainz am Rhein : Philipp von Zabern, c1990-c1992. 3 c. : res. ; 25 cm. — (Kulturgeschichte der Antiken Welt ; 45, 49, 53) ISBN 3805310064 (A.VI/9010).

Jurnali zasedaniy vremennogo pravitelstva / otvetstvennyy redaktor toma B. F. Dodonov ; sostavitel E. D. Grinko. — Moskva : ROSSPEN, 2004. 4 c. ; 24 cm. — (Arhiv Noveyşey İstorii Rossii seriya "Publikatsii" ; tom 9, 10) ISBN 5824305161 (A.VI/9553).

KAÇAZNUNİ, OVANES : *Taşnak Partisi'nin yapacağı bir şey yok : 1923 parti konferansı'na rapor* / Ovanes Kaçaznuni ; çev. Arif Acaloğlu. —

1. bs. — İstanbul : Kaynak, 2005. 119 s. ; 19 cm. — (Kaynak yayınları ; 435) ISBN 9753434383 (A.VI/9715).
- KAFESOĞLU, İBRAHİM : *Bulgarların kökeni* / İbrahim Kafesoğlu. — Ankara : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1985. ix, 56 s. ; 18 cm. (A.IV/8674).
- el-KAHTÂNÎ, RAŞİD SA'D RAŞİD : *Evkafu's-Sultan el-Eşref Şa'ban 'ala'l-Haremeyn* / Raşid Sa'd Raşid el-Kahtânî. — Riyad : Mektebetü'l-Melik Fehd el-Vataniyye, 2005. 259 s. ; 24 cm. ISBN 9960000141 (A.VI/9654).
- el-KAİM, ASGAR MUNTAZİR : *Mecmua-yi makalat-ı hemayiş-i beynelmileli-yi Halic-i Fars der gostere-yi tarih* / Asgar Muntazır el-Kaim. — 1. bsk. — İsfahan : Danişgah-i İsfahan, 1384. 2 c. ; 24 cm. ISBN 9648658110 (A.VI/9644).
- KALANTAR, ASHKHARBEBEK : *Materials on Armenian and Urartian history* / Ashkharbek Kalantar ; with a contribution by Mirjo Salvini ; ed. by Aram Kalantarian ; translated by Vahe G. Gurzadyan. — Neuchâtel : Recherches et Publications, 2003. xi, 68 s. : res. ; 28 cm. — (National Academy of Sciences of Armenia. Institute of Archaeology and Ethnography. Scientific Heritage, ISSN 1420-7737 ; 2. Civilisations du Proche-Orient. Hors serie ; 3) ISBN 2940032149 (B.I/3670).
- KALAVREZOU, IOLI : *Byzantine women and their world* / Ioli Kalavrezou ; with contributions by Angeliki E. Laiou... [et al.]. — Cambridge ; New Haven ; London : Harvard University Art Museums ; Yale University Press, 2003. 335 s. : rnk. res. ; 28 cm. ISBN 1891771280 ; ISBN 0300096984 (B.I/3622).
- KANKAL, AHMET : *Kırıkkale tarihine dair araştırmalar I : iskân* / Ahmet Kankal. — Ankara : Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, 1999. 225-239 ss. ; 23 cm. Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi sayı 9'dan ayrışım. (A.VI/9260).
- KANKAL, AHMET : *16. yüzyılda idârî-iktisâdî ve sosyal açıdan Kargı Kazâsı* / Ahmet Kankal. — Ankara : Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, 1992. 223-245 ss. ; 24 cm. Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi sayı 3 - Ocak 1992'den ayrışım. (A.VI/9262).

- KANKAL, AHMET : *17. ve 18. yüzyıllarda Kuzey-Batı Anadolu'da sosyal hayat : şer'iyye sicillerine göre* / Ahmet Kankal. — İzmir : Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 2000. 31-73 ss. ; 23 cm. Tarih İncelemeleri Dergisi XV'den ayırması. (A.VI/9263).
- KANKAL, AHMET : *Osmanlı cezâ hukûkuyla alâkalı ilginç bir belge* / Ahmet Kankal. — Ankara : Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, 1993. 197-203 ss. ; 24 cm. Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi sayı 4'den ayırması. (A.VI/9261).
- KANKAL, AHMET : *Türkmen'in kaidesi Kastamonu : XV-XVIII. yüzyıllar arası şehir hayatı* / Ahmet Kankal. — Ankara : [yayl.y.], 2004. x, 387 s. ; 24 cm. ISBN 9752703550 (A.VI/9059).
- KANKAL, ALİ : *Ali Kuşçu* / Ali Kankal. — Ankara : Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1993. 103-118 ss. ; 24 cm. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Fakülte Dergisi sayı 369'dan ayırması. (A.VI/9259).
- KANSU, GÜNAL : *Planlı yıllar : anılarla DPT'nin öyküsü* / Günal Kansu ; yay. danışmanı Mürşit Balabanlılar ; ed. Defne Asal Er, Handan Akdemir. — 1. bs. — İstanbul : Türkiye İş Bankası, 2004. 628 s. : res. ; 24 cm. — (Genel yayın ; 827. Ekonomi dizisi ; 32) ISBN 975458589X (A.VI/9660).
- KAPLAN, SEFA : *1915'te ne oldu? : 90. yılında Ermeni trajedisi* / Sefa Kaplan. — 1. bsk. — İstanbul : Hürriyet, 2005. 165, [6] s. ; 23 cm. ISBN 9752933378 (A.VI/9032).
- KARA, ADEM : *XIX. Yüzyılda bir Osmanlı şehri Antakya* / Adem Kara ; genel yay. yönetmeni Adem Sarıgöl ; ed. Anıl İnal. — 1. bsk. — İstanbul : IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2005. 288 s. ; 21 cm. — (IQ Kültür Sanat Yayıncılık ; 139. Araştırma-İnceleme dizisi ; 102) ISBN 9752550363 (A.VI/9293).
- KARA, İLYAS : *Teşkilatın silahşoru Yakup Cemil* / İlyas Kara ; yay. yönetmeni İlhan Bahar ; ed. Mehmet Erkan Düzen. — İstanbul : Kum Saati, 2005. 255 s. ; 21 cm. ISBN 9756199022 (A.VI/9129).
- KARACA, ERDEM : *Türk basımına göre Birinci Dünya Savaşı arifesinde Şarki Anadolu meselesi* / haz. Erdem Karaca. — 2005. iii, 217 y. ; 29

cm. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı-Yüksek lisans tezi. (B.I/3692).

KARACAKAYA, RECEP : *Ermeni meselesi : kronoloji ve kaynakça* / Recep Karacakaya. — İstanbul : Gökkuşbu, 2005. 471 s. ; 24 cm. — (Türk Tarihi dizisi ; 6) ISBN 9756223820 (A.VI/9720).

Karaçay-Malkar destanları / haz. Ufuk Tavkul. — Ankara : Türk Dil Kurumu, 2004. xiv, 551 s. : res. ; 24 cm. — (AKDTYK Türk Dil Kurumu yayınları ; 840. Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayınlanması Projesi yayın dizisi ; 6. Türk Destanları dizisi ; 4) ISBN 9751616883 (A.VI/9383).

KARAMUK, GÜMEÇ : *Dağılmış Roma İmparatorluğu'nun alanında Roma zihniyetinin izleri* / Gümeç Karamuk. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2005. 621-632 ss. ; 24 cm. Belleten cilt LXVIII, Aralık 2004, sayı 253'ten ayrışım. (A.VI/9113).

KARASOY, YAKUP : *Türklerde şecere geleneği ve anonim şibanî-nâme* / Yakup Karasoy, Mustafa Toker. — 1. bs. — Konya : Tablet, 2005. 179 s. ; 24 cm. — (Tablet ; 19) ISBN 9756346175 (A.VI/9047).

KARAŞARLI, ÇİNGİZ : *Kadim yunan, roman, kelt ve german dillerinde Türkizmler : Etrusklar danışmağa başlar / Çingiz Karaşarlı*. — Bakı : Elm, 2005. 153 s. ; 20 cm. ISBN 5806617130 (A.VI/9148).

KARAVELİ, ORHAN : *90. Ölüm yıldönümünde Tefik Fikret ve Halûk gerçeği : 'Atatürk'e ışık tutan şair'* / Orhan Karaveli. — 3. bsk. — İstanbul : Pergamon, 2005. 306 s. : res. ; 21 cm. — (Pergamon yayını ; 7) ISBN 9759682656 (A.VI/9465).

[KARAY], REFİK HALİD, 1888-1965 : *Deli : fantezi piyes 1 perde* / Refik Halid [Karay] [1888-1965]. — 3. bs. — İstanbul : Semih Lûtfi Kitabevi, 1939. 159 s. ; 21 cm. (A.VI/9174).

KARAZEYBEK, MUSTAFA : *Afyonkarahisar vakıf eserleri* / Mustafa Karazeybek, Zekî Polat, Yusuf İlgar ; yay. kurulu Adnan Şişman, H. Hüseyin Bayraklı, Muhsin Konuk. — Afyonkarahisar : Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2005. ... c. : res. (kimi rnk.). ; 31 cm. — (Afyon Kocatepe Üniversitesi yayını no ; 60) ISBN 9757150800 (B.I/3688-1).

KARK, RUTH : *Jerusalem and its environs : quarters, neighborhoods, villages 1800-1948* / Ruth Kark, Michal Oren-Nordheim. — Jerusalem ;

Detroit : The Hebrew University Magnes Press ; Wayne State University Press, 2001. 443 s. ; 25 cm. — (Israel Studies in Historical Geography) ISBN 0814329098 (A.VI/9107).

KARPAT, KEMAL H. : *The entry of the Ottoman Empire into World War I* / Kemal H. Karpat. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2005. 687-733 ss. ; 24 cm. Belleten cilt LXVIII, Aralık 2004, sayı 253'ten ayırabım. (A.VI/9115).

el-KARVÂŞÎ, HASAN B. HAMÎS : *el-Fikru'l-mesîhî el-kasulîkî fî muvaceheti'l-hidase mine'l-macma'i'l-Vatikanî'l-evvel (1869-1870) ila'l-macma'i'l-vakani's-sani (1962-1965)* / Hasan b. Hamîs el-Karvâşî. — Tunus : Külliyyetu'l-'Ulumi'l-İnsaniyye, 2005. 662 s. ; 24 cm. — (Külliyyetu'l-'Ulumi'l-İnsaniyye ; 8. Mücellled ; 12) ISBN 9973922786 (A.VI/9652).

al-KASHI, GHIYATHADDIN DJAMSHID IBN MAS'UD IBN MAHMUD : *Texts and studies* / Ghiyathaddin Djamshid İbn Mas'ud İbn Mahmud Al-Kashi ; collected and reprinted by Fuat Sezgin ; in collaboration with Mazen Amawi, Carl Ehrig-Eggert, Eckhard Neubauer. — Frankfurt am Main : Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 1998. 473 s. ; 24 cm. — (Islamic Mathematics and Astronomy ; 56) (A.VI/9726).

KASTAMONU KÜLTÜR SEMPOZYUMU (2. : 2003 : KASTAMONU) : *İkinci Kastamonu kültür sempozyumu bildirileri, 18-20 Eylül 2003* / yay. haz. A. Azmi Yetim... [ve başk.]. — Kastamonu : Kastamonu Valiliği ; Gazi Üniversitesi Kastamonu Eğitim Fakültesi Dekanlığı, 2005. xv, 950 s. : res. ; 23 cm. ISBN 9755854703 (A.VI/9512).

KÂŞGARLI MAHMÛD : *Dîvânü lugâti't-Türk* / Kâşgarlı Mahmûd ; çev., uyarlama, düzenleme Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurteser. — 1. bs. — İstanbul : Kabalcı, 2005. 725 s. : 1 katl. hrt. ; 24 cm. — (Kabalcı Yayınevi ; 247. Şark Klasikleri dizisi ; 3) ISBN 9759970139 (A.VI/9046).

KÂŞGARLI, MEHLİKA AKTOK : *Türko-Kürtlerde uygarlık ve ağızlar hakkında düşünceler* / Mehlika Aktok Kaşgarlı, Yaşar Kalafat. — Kayseri : Erciyes Üniversitesi, 1991. vii, 56 s. ; 20 cm. — (Erciyes Üniversitesi yayınları ; 17) ISBN 9757598267 (A.VI/9640).

KAŞİN, V. A. : *Paleolit severo-vostochnoy azii : istoriya i itogi issledovaniy 1940-1980 gg.* / V. A. Kaşin ; otvetstvennyy redaktor R. S. Vasilevskiy. —

- Novosibirsk : Nauka, 2003. 234 s. ; 22 cm. ISBN 5020318817 (A.VI/9525).
- KATCHAZNOUNI, HOVHANNES : *"The Armenian revolutionary Federation (Dashnagtzoutiun) has nothing to do any more" / Hovhannes Katchaznoui ; translated from the original by Matthew A. Callender ; ed. by John Roy Carlson. — Chicago : The United Turkish Americans, 1984. [3], 26 y. ; 30 cm. (B.I/3747).*
- KAVAKLI, NURHAN : *Bir gazetenin tarihi : Akşam / Nurhan Kavaklı ; kitap ed. Tamer Erdoğan. — 1. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi, 2005. 262 s. ; 24 cm. — (Yapı Kredi yayınları ; 2219. Cogito ; 139) ISBN 9750809726 (A.VI/9315).*
- KAYA, AYHAN : *Euro-Türkler Türkiye ile Avrupa Birliği arasında köprü mü, engel mi? : Almanya-Türkleri ve Fransa-Türkleri üzerine karşılaştırmalı bir çalışma / Ayhan Kaya, Ferhat Kentel. — 1. bsk. — İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2005. xiv, 223 s. ; 23 cm. — (İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları ; 108. Göç Çalışmaları ; 3) ISBN 9756176253 (A.VI/9281).*
- KAYA-MUTLU, DİLEK : *The Midnight Express phenomenon : the international reception of the film Midnight Express (1978-2004) / Dilek Kaya-Mutlu. — 1. ed. — İstanbul : Isis, 2005. 155 s. ; 24 cm. ISBN 9754283060 (A.VI/9206).*
- KAYAPINAR, AYŞE : *Kuzey Bulgaristan'da Gazi Mihaloğulları vakıfları (XV-XVI. yüzyıl) / Ayşe Kayapınar. — Bolu : Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2005. 169-181 ss. ; 24 cm. Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 2005-1, sayı 10'dan ayırabasm. (A.VI/9006).*
- KAYAPINAR, LEVENT : *Teselya Bölgesinin fatihi Turahan Bey Ailesi ve XV.-XVI. yüzyıllardaki hayır kurumları / Levent Kayapınar. — Bolu : Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2005. 185-196 ss. ; 24 cm. Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 2005-1, sayı 10'dan ayırabasm. (A.VI/9005).*
- KAYRA, MEDİHA : *Hoşça kal Trabzon / Mediha Kayra ; günümüz Türkçesine çev. Cahit Kayra ; yay. yönetmeni Feridun Andaç ; ed. Elif Burcu Akten, Ergin Altay. — 1. bs. — İstanbul : Dünya Kitapları, 2005. 141, [2] s. : res. ; 20 cm. — (Dünya Kitapları ; 379. Anı ; 23) ISBN 9753043104 (A.VI/9713).*

KAZAK, İSKAN : *Fotoğraflarla Datça = Datça with photographs* / İskan Kazak. — Datça : Datça Kaymakamlığı, [2005?]. yak. 50 s. : rnk. res. ; 22 cm. (A.VI/9223).

Kazakstanın medenî mirası : janalıktarı, meseleler, bolaşağı : halıkaralık gılımı konferentsiyanın materialdarı 19 Kazan 2005 jıl. — Almatı : Abay Atındağı Kazak İPU, 2005. 944 s. : res. ; 24 cm. ISBN 9965145547 (A.VI/9611).

KAZASKİ, VASİL LİLOV : *Ayakta ölüyorlardı* / Vasil Lilov Kazaski. — 1. bsk. — İstanbul : Belge, 1985. 277 s. ; 20 cm. — (Belge yayınları. Dün-Bugün-Yarın) (A.VI/9335).

KAZGAN, GÜLTEN : *Türkiye ekonomisinde krizler (1929-2001) : "ekonomi politik" açısından bir irdeleme* / Gülten Kazgan. — 1. bsk. — İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2005. xxii, 347 s. ; 23 cm. — (İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları ; 109. Ekonomi ; 8) ISBN 9756176261 (A.VI/9488).

KAZI SONUÇLARI TOPLANTISI (26. : 2004 : KONYA) : 26. *Kazi sonuçları toplantısı, 24-28 Mayıs 2004, Konya* / yay. haz. Koray Olşen, Haydar Dönmez, Adil Özme. — Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2005. 2 c. : res. ; 24 cm. — (Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları yayın no ; 3029-1, 3029-2. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü yayın no, ISSN 1017-7655 ; 108, 109) ISBN 9751731496 (tk.) (A.VI/9441).

el-KÂZİMÎ, AVNULLAH : *Son müdafaa & Divân-ı Örfî ve Avnullah el-Kâzımî* / Avnullah el-Kâzımî ; haz. Ahmed Nezih Galitekin. — İstanbul : Şehir, 2005. 184 s. ; 21 cm. — (Şehir yayınları ; 27. Hatırat ; 6) ISBN 9753501544 (A.VI/9024).

KAZMAZ, SÜLEYMAN : *Yeni bir güneş Atatürk ve yeni Anadolu medeniyeti* / Süleyman Kazmaz. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2004. 237 s. ; 24 cm. ISBN 9751617529 (A.VI/9366).

KEEL-LEU, HILDI : *Die vorderasiatischen Rollsiegel der Sammlungen "Bibel + Orient" der Universität Freiburg Schweiz = The ancient Near Eastern cylinder seals of the collections "Bible + Orient" of the University of Fribourg* / Hildi Keel-Leu, Beatrice Teissier. — Fribourg ; Göttingen : Academic Press ; Vandenhoeck & Ruprecht, 2004. xxi, 472 s. : res. ; 24 cm. — (Orbis Biblicus et Orientalis, ISSN 1015-1850 ;

- 200) ISBN 3727814713 (Academic Press Fribourg) ISBN 3525530579 (Vandenhoeck & Ruprecht) (A.VI/9428).
- KEEL, OTHMAR : *Eva-Mutter alles Lebendigen : Frauen- und Göttinnenidole aus dem Alten Orient* / Othmar Keel, Silvia Schroer. — Fribourg : Academic Press Fribourg, 2004. 288 s. : res. (çoğu rnk.) ; 27 cm. ISBN 3727814608 (B.I/3665).
- KEFELİ HÜSEYİN : *Razname : Süleymaniye, Hekimoğlu Ali Paşa no. 539* / Kefeli Hüseyin ; çevriyazı ve ıpkıbasımı haz. İ. Hakkı Aksoyak. — Duxbury : Harvard Üniversitesi Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 2004. xii, 367 s. : res. ; 28 cm. — (Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları ; 62. Türkçe Kaynaklar ; 52) (B.I/3678).
- KEMAL PAŞA-ZADE (ŞEMSE'D-DİN AHMED BİN SÜLEYMAN), 1469-1534 : *Yusuf u Zeliha : Süleymaniye, Lala İsmâil Efendi 621* / Kemal Paşa-Zade (Şemse'd-Din Ahmed Bin Süleyman) [1469-1534] ; çevriyazı ve ıpkıbasımı haz. Mustafa Demirel. — Duxbury : Harvard Üniversitesi Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 2004. xlvii, 468 s. ; 28 cm. — (Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları ; 64. Türkçe Kaynaklar ; 54) (B.I/3676).
- KENANOĞLU, M. MACİT : *Ticaret kanunnâmesi ve mecelle ışığında Osmanlı ticaret hukuku* / M. Macit Kenanoğlu. — Ankara : Lotus, 2005. 243 s. ; 24 cm. ISBN 975666522X (A.VI/9661).
- KERKUKLU, MOFAK SALMAN : *Brief history of Iraqi Turkmen* / Mofak Salman Kerkuklu. — 1. ed. — İstanbul : Yıldız Yayıncılık, 2004. 167 s. ; 21 cm. ISBN 9756855126 (A.VI/8993).
- KESTELLİ, RAİF NECDET : *Resimli Türkçe kamus* / Raif Necdet Kestelli ; haz. Recep Toparlı... [ve başk.]. — Ankara : Türk Dil Kurumu, 2004. xi, 741 s. ; 25 cm. — (AKD TYK Türk Dil Kurumu yayınları ; 842. Türkiye Türkçesi Sözlükleri Projesi ; 1. Eski Sözlükler dizisi ; 5) ISBN 9751616891 (A.VI/9382).
- KETENCİ, TAYFUR : *Türk Silahlı Kuvvetleri ve aşırı sol* / Tayfur Ketenci. — Ankara : [yayl.y.], [19??]. 132 s. ; 19 cm. (A.III/5953).
- KEYMAN, E. FUAT : *Değişen dünya, dönüşen Türkiye* / E. Fuat Keyman ; yay. haz. Can Cemgil. — 1. bsk. — İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2005. 296 s. ; 23 cm. — (İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları ; 98. Dün-Bugün ; 5) ISBN 9756176172 (A.VI/9033).

- Keys to the 21st century* / ed. by Jérôme Bindé ; with a preface by Koïchiro Matsuura. — New York ; Paris : Berghahn Books ; UNESCO, 2001. xvi, 395 s. ; 24 cm. ISBN 1571814019 (A.VI/9527).
- KEZER, AYDIN : *Türk ve batı kültürü üstüne denemeler* / Aydın Kezer. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1990. 78 s. ; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 645. Kültür Eserleri dizisi ; 50) ISBN 9751706378 (A.VI/9641).
- Kıbrıs laboratuvarı* / derleyen Şenol Kantarcı ; yazarlar Nükhet Adıyke... [ve başk.]. — 1. bsk. — İstanbul : Aktüel, 2005. xx, 282 s. ; 21 cm. ISBN 9752530451 (A.VI/9158).
- KILIÇ, RÜYA : *Osmanlıda seyyidler ve şerifler* / Rüya Kılıç ; yay. haz. Ekrem Çakıroğlu ; yay. yönetmeni Çağatay Anadol. — 1. bs. — İstanbul : Kitap, 2005. 186 s. ; 21 cm. — (Kitap Yayınevi ; 86. Tarih ve Coğrafya dizisi ; 35) ISBN 9758704931 (A.VI/9029).
- KILIÇ, SELAMİ : *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türk devrimi ve fikir temelleri* / Selami Kılıç. — 1. bs. — İstanbul : Kaynak, 2005. 328 s. : res. ; 19 cm. — (Kaynak yayınları ; 431) ISBN 9753434367 (A.VI/9692).
- Kırk asırlık Türk yurdu Hatay : tarihî gelişimi ve Millî Mücadelesi* / haz. Cemil Gök. — Ankara : [yayl.y.], 2005. 49 s. ; 29 cm. (B.I/3581).
- KIRZIOĞLU, M. FAHRETTİN : *Her bakımdan Türk olan Kürtler : 1. bölüm : tarih bakımından Kürtler'in Türklüğü* / M. Fahrettin Kırzioğlu. — Ankara : [yayl.y.], 1964. 123, [5] s. : 2 katl. hrt. ; 19 cm. (A.IV/2616).
- KIESER, HANS-LUKAS : *Les Kurdes alévis face au nationalisme Turc Kémaliste : l'alévité du Dersim et son rôle dans le premier soulèvement kurde contre Mustafa Kemal (Koçkiri 1919-1921)* / Hans-Lukas Kieser. — [Amsterdam] : [MERA], [1993]. 23 y. ; 29 cm. (B.I/3736).
- KIESER, HANS-LUKAS : *Vorkämpfer der "Neuen Türkei" : Revolutionäre Bildungseliten am Genfersee (1870-1939)* / Hans-Lukas Kieser. — Zürich : Chronos, 2005. 197 s. ; 23 cm. ISBN 3034007264 (A.VI/9212).
- Kitabu tahrîru'l-usûl li Aklîdis*. — Camia Frankfurt : Ma'had Târihi'l-'Ulumi'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 1997. 454 s. ; 24 cm. — (er-Riyâdiyatü'l-İslâmiyye ve'l-Felekü'l-İslâmî ; 20 = Islamic Mathematics and Astronomy ; 20) (A.VI/9723).

- KLEIN, JANET : *Power in the periphery : the Hamidiye light cavalry and the struggle over Ottoman Kurdistan, 1890-1914* / haz. Janet Klein. — 2002. 2 c. ; 30 cm. Princeton University-Doktora tezi. (B.I/3742).
- KLİMOV, GEORGİİ ANDREVİÇ : *Slovar Kavkazskih yazıkov : sopostavlenie osnovnoy leksiki* / Georgii Andreviç Klimov, M. Ş. Halilov. — Moskva : Vostochnaya Literatura RAN, 2003. 511 s. ; 22 cm. ISBN 5020182834 (A.VI/9089).
- KOCA, SALİM : *Selçuklular'da ordu ve askerî kültür* / Salim Koca. — 1. bsk. — Ankara : Berikan, 2005. 273, [7] s. : res. ; 19 cm. ISBN 975267075X (A.VI/9300).
- KOCABAŞ, SÜLEYMAN : *Ermeni meselesi nedir ne değildir?* / Süleyman Kocabaş. — 6. bsk. — İstanbul : Vatan, 2004. 182 s. ; 19 cm. — (Vatan yayınları ; 1. Türkiye Üzerine Emeller serisi ; 1) ISBN 9757526088 (A.VI/9142).
- KOCAHANOĞLU, OSMAN SELİM : *Atatürk'e kurulan pusu : İzmir suikastinin içyüzü 1926* / Osman Selim Kocahanoğlu. — göz. gçrl. gnlş. 2. bsk. — İstanbul : Temel, 2005. 916 s. : res. ; 20 cm. — (Temel yayınları. Yayın no ; 141. Tarih/Kültür dizisi ; 33) ISBN 9754100640 (A.VI/9019).
- KOCAMEMİ, FAZIL BÜLENT : *Bir Türk ailesinin 450 yıllık öyküsü : Koca-Memi (Memi-Can) Paşa ailesinin tarihçesi* / Fazıl Bülent Kocamemi. — İstanbul : Ötüken, 2005. 220, [39] s. : res. (kimi rnk.) ; 20 cm. — (Yayın nu ; 420. Edebî Eserler ; 274) ISBN 9754375437 (A.VI/9689).
- KOCASAVAŞ, YILDIZ : *Türkçede şahıs zamirleri* / Yıldız Kocasavaş. — Ankara : Türk Dil Kurumu, 2004. 582 s. ; 23 cm. — (AKDTYK Türk Dil Kurumu yayınları ; 848) ISBN 9751617138 (A.VI/9374).
- KOCATÜRK, UTKAN : *Atatürk çizgisinde geçmişten geleceğe : Atatürk ve yakın tarihimize ilişkin görüşmeler, araştırmalar, belgeler* / Utkan Kocatürk. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2005. xix, 522 s. : res. ; 24 cm. ISBN 9751617952 (A.VI/9365).
- KOÇ, SÜLEYMAN : *Dünden bugüne Kıbrıs sorunu ve stratejik yaklaşımlar* / Süleyman Koç ; genel yay. yönetmeni Adem Sarıgöl ; ed. Deniz Saraç. — 1. bsk. — İstanbul : IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2005. 576 s. : res. ; 21 cm. — (IQ Kültür Sanat Yayıncılık ; 129. İnceleme-Araştırma dizisi ; 93) ISBN 9752550266 (A.VI/9028).

- KOÇHAN, NURETTİN : *A fragment of pediment from Cyzicus* / Nurettin Koçhan. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2005. 1-8, [3] ss. : rnk. res. ; 24 cm. Belleten LXIX, 254 (Nisan 2005)'den ayrışım. (A.VI/9269).
- KOÇU, REŞAD EKREM : *İstanbul tulumbacıları* / Reşad Ekrem Koçu. — 2. bsk. — İstanbul : Doğan Kitapçılık, 2005. 529 s. ; 20 cm. ISBN 9752933475 (A.VI/9169).
- KODAL, TAHİR : *Paylaşılmayan toprak : Türk basınına göre (1923-1926) Musul meselesi* / Tahir Kodal. — 1. bsk. — İstanbul : Yeditepe, 2005. 477, yak. 40 s. ; 24 cm. — (Yeditepe Yayınevi ; 32. İnceleme-Araştırma dizisi ; 21) ISBN 9756480343 (A.VI/9481).
- La koiné Grecque antique V : alternances codiques et changements de code* / sous la direction de René Hodot. — Nancy : Association pour la Diffusion de la Recherche sur l'Antiquité, 2004. 150 s. ; 24 cm. — (Études Anciennes ; 29) ISBN 2913667112 (A.VI/9077).
- KOLBAŞI, AHMET : *Merzifon, Yozgat ve Kayseri Ermeni olayları (1892-1893)* / Ahmet Kolbaşı. — Kayseri : Kayseri Büyükşehir Belediyesi, 2005. 383 s. ; 24 cm. — (Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür yayınları ; 47) ISBN 9758046470 (A.VI/9106).
- KOMMUNİSTİÇESKOY PARTİİ SOVETSKOGO SOYUZA. TSENTRALNOGO KOMİTETA. PLENUM (1990 FEVRAL 5-7 : MOSKVA, R.S.F.S.R.) : *Materialı plenuma tsentralnogo komiteta KPSS, 5-7 Fevralya 1990 goda* / Kommunističeskoy Partii Sovetskogo Soyuza. Tsentralnogo Komiteta. Plenum (1990 Fevral 5-7 : Moskva, R.S.F.S.R.). — Moskva : İzdatelstvo Političeskoy Literaturı, 1990. 384 s. ; 20 cm. ISBN 525001383X (A.VI/9256).
- Konya mezarlıkları ve mezar taşları* / haz. Hacer Kara, Şerife Danışık ; ed. M. Akif Kuruçay. — 1. bsk. — Konya : Meram Belediyesi, 2005. 473, [19] s. : rnk. res. ; 26 cm. — (Meram Belediyesi Kültür yayınları ; 2. Şehir Kültürü dizisi ; 1) ISBN 9759394162 (B.I/3693).
- KOSTOVA, ELIZABETH : *The historian : a novel* / Elizabeth Kostova. — 1. ed. — New York : Little, Brown and Company, 2005. x, 642 s. ; 24 cm. ISBN 0316011770 (A.VI/9302).
- KOUYOUMDJIAN, BARDIG : *Deir-es-Zor : sur les traces du génocide Arménien de 1915* / Bardig Kouyoumdjian, Christine Siméone. — 1. éd. — [y.y.] : Actes Sud, 2005. 125 s. : res. ; 21 cm. ISBN 2742755225 (A.VI/9070).

- KOVALÇENKO, İ. D. : *Agrarnıy stroy Rossii vtoroy polovinu XIX-naçala XX v.* / İ. D. Kovalçenko. — Moskva : ROSSPEN, 2004. 504 s. ; 24 cm. ISBN 5824305463 (A.VI/9550).
- KOVALEV, A. A. : *Uçebnik arabskogo yazıkı* / A. A. Kovalev, G. Ş. Şarbatov. — ed. 3-e izdanie, ispravle ispravlennoe i dopolnennoe. — Moskva : İzdatelskaya Firma Vostoçnaya Literatura RAN, 1998. 751 s. : res. ; 22 cm. ISBN 5020180521 (A.VI/9249).
- KOZLOFF, ARIELLE P. : *More animals in ancient art : from the Leo Mildenberg Collection* / Arielle P. Kozloff, David Gordon Mitten, Michel Sguaitamatti. — Mainz am Rhein : Philipp von Zabern, 1986. 58 s. : res. ; 24 cm. ISBN 3805309279 (A.VI/8989).
- KÖPRÜLÜ, M. FUAD : *İslâm ve Türk hukuk tarihi araştırmaları ve vakıf müessesesi* / M. Fuad Köprülü. — 2. bsk. — Ankara : Akçağ, 2005. 368 s. ; 24 cm. — (Akçağ yayınları ; 737. Kaynak Eserler ; 203) ISBN 9753387245 (A.VI/9279).
- KÖPRÜLÜ, M. FUAD : *Türkiye tarihi : Anadolu istilâsına kadar Türkler* / M. Fuad Köprülü ; yay. haz. M. Hanefi Palabıyık. — 1. bsk. — Ankara : Akçağ, 2005. 263 s. ; 24 cm. — (Akçağ yayınları ; 742. Kaynak Eserler ; 205) ISBN 975338727X (A.VI/9280).
- KÖRTVÉLY, ERIKA : *Verb conjugation in Tundra nenets* / Erika Körtvély. — Szeged : SzTE Finnisch-Ugrisches Institut, 2005. 178 s. ; 24 cm. — (Studia Uralo-Altaica, ISSN 0133-4239 ; 46) ISBN 9634827101 (A.VI/9523).
- KÖSOĞLU, NEVZAT : *Türk milliyetçiliğinin doğuşu ve Ziya Gökalp* / Nevzat Kösoğlu. — İstanbul : Ötüken, 2005. 212 s. ; 20 cm. — (Yayın nu ; 601. Kültür serisi ; 276) ISBN 9754375224 (A.VI/9034).
- Köy enstitüleri* / haz. Mehmet Özel ; fotoğraflar İsmail Hakkı Tonguç. — gnlş. 2. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Güzel Sanatlar Genel Müdürlüğü, [1997?]. 217 s. : res. ; 33 cm. ISBN 975171575X (B.I/3689).
- KRAUSE, PAUL R. : *Türkiye 1915* / Paul R. Krause ; çev. Nurettin Süleymangil. — 1. bs. — İstanbul : Heyamola, 2005. 152 s. ; 19 cm. ISBN 975612105X (A.VI/9296).
- Kırım, severo-vostoçnoe priçernomore i zakavkaze v epohu srednevekovya : IV-XIII veka* / otvetstvennie redaktori toma T. İ. Makarova, S. A.

- Pletneva. — Moskva : Nauka, 2003. 533 s. : res. ; 29 cm. — (Arheologiya İzdanie v 20 tomah) ISBN 5020087874 (B.I/3592).
- KRİTOVULOS : *İstanbul'un fethi* / Kritovulos ; Türkçesi Karolidi. — 1. bs. — İstanbul : Kaknüs, 2005. 240 s. ; 21 cm. — (Kaknüs yayınları ; 194. Tarih serisi ; 9) ISBN 9756698845 (A.VI/9015).
- KUMRULAR, ÖZLEM : *El duelo entre Carlos V y Solimán el magnífico (1520-1535)* / Özlem Kumrular. — İstanbul : Isis, 2005. 336 s. ; 24 cm. — (Cuadernos del Bosforo ; 4) ISBN 9754283052 (A.VI/9554).
- Kurtuluş Savaşında Adalet Bakanı Ahmet Rifat Çalıka'nın anıları* / yay. haz.-yorumlayan Hurşit Çalıka. — İstanbul : [yayl.y.], 1992. 203 s. ; 24 cm. (A.VI/9749).
- Kuruluşundan günümüze Ege Üniversitesi 1955-2005* / haz. Hakkı Bilgehan, İsmet Ertaş, Birol Akşit. — İzmir : Ege Üniversitesi, 2005. 2 c. : rnk. res. ; 29 cm. ISBN 9754836612 (B.I/3712).
- KUŞ, AHMET : *Konya ve ilçelerindeki beylikler dönemi eserleri fotoğraf albümü* / Ahmet Kuş, İbrahim Dıvarcı, Feyzi Şimşek. — 1. bsk. — Konya : Selçuklu Belediyesi, 2005. 130 s. : rnk. res. ; 27 cm. — (Selçuklu Belediyesi Kültür yayınları ; 16) ISBN 9759207664 (B.I/3681).
- KUŞ, AHMET : *Konya'da Osmanlı dönemi eserleri : fotoğraf albümü* / Ahmet Kuş, İbrahim Dıvarcı, Feyzi Şimşek. — 1. bsk. — [Konya] : Selçuklu Belediyesi, 2005. 224 s. : rnk. res. ; 27 cm. — (Selçuklu Belediyesi Kültür yayınları ; 17) ISBN 9759207656 (B.I/3716).
- KUZEYEV, R. G. : *İtil-Ural Türkleri* / R. G. Kuzeyev ; Rusça'dan çev. Arif Acaloğlu. — İstanbul : Selenge, 2005. 539 s. ; 22 cm. — (Selenge yayınları ; 24. Tarih dizisi ; 17) ISBN 9758839284 (A.VI/9157).
- Küçük Asya'nın bin yüzü : Ankara* / Suavi Aydın... [ve başk.]. — 1. bsk. — Ankara : Dost, 2005. 670, 47 s. : res., hrt. ; 26 cm. ISBN 9752981739 (B.I/3684).
- Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Yüksek Kurulu ilke kararları*. — Ankara : Kültür Bakanlığı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Genel Müdürlüğü, 1996. 46 y. ; 28 cm. — (Kültür Bakanlığı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Genel Müdürlüğü yayın no ; 1816) ISBN 9751716322 (B.I/3749).
- KÜRKMAN, GARO : *Toprak, ateş, sur : tarihsel gelişimi, atölyeleri ve ustalarıyla Kütahya çini ve seramikleri* / Garo Kürkman. — İstanbul :

- Suna ve İnan Kıraç Vakfı, 2005. 403 s. : rnk. res. ; 33 cm. ISBN 9759123037 (B.I/3630).
- LAÇİNER, SEDAT : *Türkler ve Ermeniler : bir uluslararası ilişkiler çalışması* / Sedat Laçiner. — gnlş. 2. bsk. — Ankara : Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu Derneği, 2005. xiii, 461 s. ; 25 cm. — (USAK yayınları ; 2) ISBN 9759828014 (A.VI/9329).
- LANCKORONSKI, KARL GRAF VON : *Pamphylia ve Pisidia Kentleri* / Karl Graf von Lanckoronski ; çev. Selma Bulgurlu Gün ; yay. haz. Kayhan Dörtlük, Burhan Varkıvaç. — Antalya : Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2005. ... c. : res. ; 34 cm. — (Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü. Çeviri dizisi ; 2) ISBN 9757078255 (B.I/3576-1).
- LANDAU, JACOB M. : *Bibliography of published works* / Jacob M. Landau. — Jerusalem : [yayl.y.], 2004. 35 s. ; 23 cm. (A.VI/9528).
- LANDAU, JACOB M. : *Exploring Ottoman and Turkish history* / Jacob M. Landau. — 1. published. — London : Hurst & Company, 2004. viii, 434 s. ; 22 cm. ISBN 1850657521 (A.VI/9529).
- LAPINKIVI, PIRJO : *The Sumerian sacred marriage : in the light of comparative evidence* / Pirjo Lapinkivi. — [Helsinki] : The Neo-Assyrian Text Corpus Project, 2004. xix, 309 s. ; 25 cm. — (State Archives of Assyria Studies, ISSN 1235-1032 ; 15) ISBN 9514590589 (A.VI/9435).
- LAUZANNE, STÉPHANE : *Uçurumun kenarındaki Türkiye : I. Balkan Savaşı ve çekilen acılar* / Stéphane Lauzanne ; çev. Teoman Tunçdoğan ; yay. yönetmeni Levent Gönül. — İstanbul : Bileşim, 2005, c2004. 125 s. ; 23 cm. — (Bileşim yayınları ; 242. Düşünce dizisi ; 7. Tarih ; 7) ISBN 9752711510 (A.VI/9665).
- The law of agriculture in the Mishnah and the Tosefta : translation, commentary, theology* / ed. by Jacob Neusner. — Leiden : Brill, 2005. 3 c. ; 24 cm. — (Handbook of Oriental Studies. Section 1. Ancient Near East, ISSN 0169-9423 ; 79) ISBN 9004149775 (A.VI/9729).
- LAWLER, JENNIFER : *Encyclopedia of the Byzantine Empire* / Jennifer Lawler. — North Carolina ; London : McFarland, 2004. ix, 366 s. : res. ; 26 cm. ISBN 0786415207 (B.I/3616).

LAZAREVA, A. N. : *İdey sobornosti i svobodı v Russkoy religioznoy filosofii* / A. N. Lazareva. — Moskva : Institut Filosofii RAN, 2003. 153 s. ; 17 cm. ISBN 5201021433 (A.VI/9086).

Legitimizing the order : the Ottoman rhetoric of state power / ed. by Hakan T. Karateke, Maurus Reinkowski. — Leiden : Brill, 2005. ix, 259 s. ; 25 cm. — (The Ottoman Empire and Its Heritage. Politics, Society and Economy, ISSN 1380-6076 ; 34) ISBN 9004144226 (A.VI/9353).

LEMBKE, KATJA : *Ägyptens späte Blüte : die Römer am Nil* / Katja Lembke ; unter Mitarbeit von Cäcilia Fluck, Günter Vittmann. — Mainz am Rhein : Philipp von Zabern, 2004. 131 s. : rnk. res. ; 30 cm. — (Zaberns Bildbände zur Archäologie. Sonderbände der Antiken Welt) ISBN 3805332769 (B.I/3571).

LENTZ, THIERRY : *L'effondrement du système Napoléonien 1810-1814* / Thierry Lentz. — Paris : Fayard, 2004. 681 s. ; 24 cm. — (Nouvelle Histoire du Premier Empire ; 2) ISBN 2213619441 (A.VI/9526).

Let there be light : oil-lamps from the Holy Land / ed. by Joan Goodnick Westenholz. — Jerusalem : Bible Lands Museum, 2004. 74, 16 s. : rnk. res. ; 27 cm. ISBN 9657027144 (B.I/3618).

Letopis Rossiyskoy Akademii Nauk / otvetstvennyy redaktor M. F. Hartanoviç. — Sankt-Peterburg : Nauka, 2000-2003. 3 c. ; 22 cm. ISBN 502024922X (A.VI/9240).

LEWY, GUENTER : *The Armenian massacres in Ottoman Turkey : a disputed genocide* / Guenter Lewy. — Salt Lake City : The University of Utah Press, 2005. xiii, 370 s. ; 24 cm. ISBN 9780874808490 ; ISBN 0874808499 (A.VI/9744).

I libri iurium della Repubblica di Genova / a cura di Antonella Rovere. — Roma : Ministero per I Beni Culturali e Ambientali Ufficio Centrale per I Beni Archivistici, 1992-2000. ... c. ; 25 cm. — (Pubblicazioni Degli Archivi di Stato. Fonti ; 12, 13, 23, 29, 32. Fonti Per la Storia Della Liguria ; 1, 2, 4, 12, 13) ISBN 8871250567 (A.VI/9598).

The life and work of Coadjutor Catholicos Papken Guleserian / translated and ed. by Vatche Ghazarian. — Waltham : Mayreni Publishing, 2000. 229 s. ; 24 cm. ISBN 0965371824 (A.VI/9569).

- LINSSEN, MARC J. H. : *The cults of Uruk and Babylon : the temple ritual texts as evidence for hellenistic cult practises* / Marc J. H. Linszen. — Leiden ; Boston : Brill ; Styx, 2004. xvi, 343 s. ; 25 cm. — (Cuneiform Monographs, ISSN 0929-0052 ; 25) ISBN 9004124020 (A.VI/9357).
- LİSEYTSSEV, D. V. : *Posolskiy prikaz v epohu smuti* / D. V. Liseytssev. — Moskva : Institut Rossiyskoy İstorii RAN, 2003. 2 c. ; 20 cm. ISBN 5805501155 (A.VI/9083).
- The literature of ancient sumer* / translated and introduced by Jeremy Black... [et al.]. — 1. published. — Oxford : Oxford University Press, 2004. lxiii, 372 s. : şek. ; 22 cm. ISBN 0199263116 (A.VI/9543).
- Looking backward, moving forward : confronting the Armenian genocide* / ed. Richard G. Hovannisian. — New Brunswick ; London : Transaction, 2003. 301 s. ; 24 cm. ISBN 0765801965 (A.VI/9495).
- LOVERANCE, ROWENA : *Byzantium* / Rowena Loverance. — 3. ed., with rev. — London : The British Museum Press, 2004. 96 s. : rnk. res. ; 25 cm. ISBN 0714150177 (A.VI/9497).
- LOWRY, HEATH W. : *The story behind Ambassador Morgenthau's story* / Heath W. Lowry. — İstanbul : Isis, 2001. 102 s. ; 24 cm. ISBN 9754280193 (A.VI/9751).
- LUKOWSKI, JERZY : *A concise history of Poland* / Jerzy Lukowski, Hubert Zawadzki. — 5. printing. — Cambridge : Cambridge University Press, 2005. xviii, 317 s. : res. ; 22 cm. — (Cambridge Concise Histories) ISBN 0521559170 (A.VI/9396).
- M. K." adlı çocuğun tehcir anıları : 1915 ve sonrası / yay. haz. Baskın Oran. — 1. bsk. — İstanbul : İletişim, 2005. 160, [20] s. : res. ; 20 cm. + 1 cd-rom. — (İletişim yayınları ; 1087. Baskın Oran Bütün Eserleri ; 5) ISBN 9750503376 (A.VI/9048).
- MACK, ROSAMOND E. : *Doğu malı-batı sanatı : islam ülkeleriyle ticaret ve İtalyan sanatı 1300-1600* / Rosamond E. Mack ; çev. Ali Özdamar ; yay. yönetmeni Çağatay Anadol. — 1. bs. — İstanbul : Kitap, 2005. 399 s. : rnk. res. ; 21 cm. — (Kitap Yayınevi ; 100. Tarih ve Coğrafya dizisi ; 39) ISBN 9756051000 (A.VI/9668).
- MAGEE, PETER : *Excavations at Tepe Yahya, Iran 1967-1975 : the iron age settlement* / Peter Magee ; general ed. and project director C. C. Lamberg-Karlovsky ; with a contribution by Peter Grave. — Cambridge

; Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, 2004. xiv, 92 s. : res. ; 27 cm. — (American School of Prehistoric Research. Peabody Museum. Harvard University. Bulletin ; 46) ISBN 0873655508 (B.I/3621).

Magic and rationality in ancient near eastern and Graeco-Roman medicine / ed. by H. F. J. Horstmanshoff, M. Stol ; in collaboration with C. R. Van Tilburg. — Leiden : Brill, 2004. xv, 407 s. ; 24 cm. — (Studies in Ancient Medicine, ISSN 0925-1421 ; 27) ISBN 9004136665 (A.VI/9355).

Maglajski sidzili 1816-1840 / prevele i priredile Dušanka Bojanic-Lukac, Tatjana Katic. — Sarajevo : Bošnjacki Institut Fondacija Adila Zulfikarpašica, 2005. 690 s. ; 26 cm. ISBN 9958743132 (B.I/3752).

MAGNESS, JODI : *The archaeology of the early islamic settlement in Palestine* / Jodi Magness. — Winona Lake : Eisenbrauns, 2003. xi, 233 s. ; 29 cm. + 1 cd-rom. ISBN 1575060701 (B.I/3661).

MAHÇUPYAN, ETYEN : *İçimizdeki öteki* / Etyen Mahçupyan. — 1. bsk. — İstanbul : İletişim, 2005. 304 s. ; 20 cm. — (İletişim yayınları ; 1114. Bugünün Kitapları ; 101) ISBN 9750503686 (A.VI/9708).

MAHİR, BANU : *Osmanlı minyatür sanatı* / Banu Mahir. — 1. bs. — İstanbul : Kabcacı, 2005. 211, yak. 65 s. : rnk. res. ; 24 cm. — (Kabcacı Yayınevi ; 257. İnceleme dizisi ; 46) ISBN 9759770252 (A.VI/9663).

MAIDMAN, M. P. : *The Nuzi texts of the Oriental Institute : a catalogue Raisonné* / M. P. Maidman ; ed. by David I. Owen, Gernot Wilhelm. — Maryland : CDL Press, 2005. xii, 262 s. ; 26 cm. — (Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians ; 16) ISBN 1883053900 (B.I/3657).

The making of feudal agricultures? / ed. by Miquel Barceló, François Sigaut. — Leiden : Brill, 2004. ix, 321 s. : hrt., sek. ; 25 cm. — (The Transformation of the Roman World, ISSN 1386-4165 ; 14) ISBN 9004117229 (A.VI/9196).

MAKSUDYAN, NAZAN : *Türklüğü ölçmek : bilimkurgusal antropoloji ve Türk milliyetçiliğinin ırkçı çehresi 1925-1939* / Nazan Maksudyan ; yay. haz. Semih Sökmen. — 1. bs. — İstanbul : Metis, 2005. 209 s. ; 20 cm. ISBN 975342518X (A.VI/9023).

- MALAMAT, ABRAHAM : *History of biblical Israel : major problems and minor issues* / Abraham Malamat. — Leiden : Brill, 2004. xv, 476 s. ; 23 cm. ISBN 0391042203 (A.VI/9347).
- MANGO, ANDREW : *Türkiye'nin terörle savaşı* / Andrew Mango ; çev. Orhan Azizoğlu. — 1. bsk. — İstanbul : Doğan Kitap, 2005. 129 s. ; 23 cm. ISBN 9752933777 (A.VI/9485).
- MANNING, PATRICK : *Navigating world history : historians create a global past* / Patrick Manning. — New York : Palgrave Macmillan, 2003. xiii, 425 s. ; 23 cm. ISBN 1403961174 (A.VI/9580).
- Manuel Kırkyaşaryan'ın kendi sesinden anlatımı : "M. K." adlı çocuğun tehcir anıları : 1915 ve sonrası / yay. haz. Baskın Oran. — İstanbul : İletişim, 2005. 1 CD-ROM. (CD/75).
- MARINELLI, ROBERTO : *Memoria di provincia : la formazione dell'Archivio di Stato di Rieti e le fonti storiche della regione sabina* / Roberto Marinelli. — Roma : Ministero per i Beni Culturali e Ambientali. Ufficio Centrale per i Beni Archivistici, 1996. 315 s. : res., hrt. ; 24 cm. — (Pubblicazioni Degli Archivi di Stato. Strumenti ; 129) ISBN 8871251164 (A.VI/9053).
- MARMARA, RINALDO : *Chio : le tremblement de terre de 1881 : d'après les rapports de l'époque & index des registres des baptêmes de l'église catholique 1707-1727 et 1814-1988 & I Giustiniani di Chios di Enrico Giustiniani* / Rinaldo Marmara. — 1. éd. — İstanbul : Isis, 2005. 226 s. ; 24 cm. — (Les Cahiers du Bosphore ; 38) ISBN 9754282978 (A.VI/9217).
- MARMARA, RINALDO : *Les levantins et la Grécisation des emprunts Turcs-Ottomans : lexique étymologique* / Rinaldo Marmara. — 1. éd. — İstanbul : Isis, 2005. 276, [1] s. ; 24 cm. — (Les Cahiers du Bosphore ; 39) ISBN 9754282994 (A.VI/9216).
- MATVİEVSKAYA, G. P. : *Vladimir İvanoviç Dal 1801-1872* / G. P. Matvievskaya, İ. K. Zubova. — Moskva : Nauka, 2002. 223 s. : res. ; 22 cm. — (Nauçno-Biografiçeskaya Literatura) ISBN 5020227269 (A.VI/9248).
- MCCARTHY, JUSTIN : "Ermeni sorunu gerçeği" konulu konferans : Türkiye Büyük Millet Meclisi 24 Mart 2005 = Conference on the reality of the Armenian question : Grand National Assembly of Turkey 24

March 2005 / Justin McCarthy. — Ankara : TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Daire Başkanlığı, 2005. 72 s. : hrt. ; 23 cm. (A.VI/9108).

MCCONCHIE, MATASHA : *Archaeology at the North-East Anatolian frontier, V : iron technology and iron-making communities of the first millennium BC* / Matasha McConchie. — Louvain : Peeters, 2004. xxi, 393 s. : res. ; 31 cm. — (Ancient Near Eastern Studies. Supplement ; 13) ISBN 9042913894 (B.I/3668).

MCNEILL, J. R. : *The human web : a bird's-eye view of world history* / J. R. McNeill, William H. McNeill. — 1. ed. — New York ; London : W. W. Norton & Company, 2003. xviii, 350 s. ; 24 cm. ISBN 039305179X (A.VI/9573).

MCNEILL, WILLIAM H. : *Plagues and peoples* / William H. McNeill. — New York : Anchor Books, 1998. 365 s. ; 21 cm. ISBN 0385121229 (A.VI/9496).

MEEKER, MICHAEL E. : *İmparatorluktan gelen bir ulus : Türk modernitesi ve Doğu Karadeniz'de Osmanlı mirası* / Michael E. Meeker ; çev. Tutku Vardağlı ; yay. haz. Bahar Şahin. — 1. bsk. — İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2005. xxxi, 468 s. ; 23 cm. — (İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları ; 107. Tarih ; 15) ISBN 9756176075 (A.VI/9483).

MEHMET ZİYA : *Alem-i islamiyyet : Açe tarihi* / Mehmet Ziya. — İstanbul : Tahir Bey Matbaası, 1316. 1 CD-ROM. (CD/85).

Mélanges offerts au Professeur René Lebrun / ed. Michel Mazoyer, Olivier Casabonne. — Paris : L'Harmattan, 2004. 2 c. ; 22 cm. — (Collection Kubaba. Série Antiquité ; 5, 6) ISBN 2747574164 (A.VI/9432).

MENINSKI, FRANCISCUS À MESGNIEN, 1623-1698 : *Thesaurus linguarum orientalium Turcicae-Arabicae-Persicae : lexicon Turcico-Arabico-Persicum* / Franciscus à Mesgnien Meninski [1623-1698] ; mit einer einleitung und mit einem türkischen wortindex von Stanislaw Stachowski ; sowie einem vorwort von Mehmet Ölmez. — İstanbul : Simurg, 2000. 6 c. ; 25 cm. — (Türk Dilleri Araştırma dizisi ; 27, 28, 29, 30, 31, 32) ISBN 9757172391 (tk.) (A.VI/9180).

MERRILLEES, PARVINE H. : *Catalogue of the Western Asiatic seals in the British Museum : cylinder seals VI : pre-Achaemenid and Achaemenid*

- periods* / Parvine H. Merrillees ; with a contribution by Margaret Sax. — London : The British Museum Press, 2005. x, 161, xxxv s. : pl. ; 30 cm. ISBN 0714111589 (B.I/3687).
- MEVLÂNÂ : *Mesnevî-i muradiyye* / Mevlânâ ; Muînî'nin çevirisinden haz. Kemal Yavuz. — 1. bsk. — Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1982. xxiii, 292 s. ; 20 cm. — (Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları ; 512. 1000 Temel Eser dizisi ; 91) (A.VI/9740).
- MICHALOPOULOS, DIMITRIS : *Attitudes parallèles : Éleuthérios Vénisélos et Take Ionescu dans la grande guerre* / Dimitris Michalopoulos ; préface de Dan Berindei ; avant-propos à la première éd. par G. K. Stefanakis. — nouvelle éd. revue. — Athènes : Institut de Recherches sur Éleuthérios Vénisélos et Son Époque, 2005. 36 s. : res. ; 24 cm. ISBN 9608845734 (A.VI/9202).
- MIGNON, LAURENT : *Neither Shiraz nor Paris : papers on modern Turkish literature* / Laurent Mignon. — İstanbul : Isis, 2005. 116 s. ; 24 cm. — (Analecta Isisiana ; 82) ISBN 9754283036 (A.VI/9207).
- A Mikhail Nu'ayma in occasione del 90 compleanno.* — Roma : Istituto per l'Oriente, [19??]. 174 s. ; 21 cm. (A.VI/9627).
- MIKOLA, TIBOR : *Studien zur Geschichte der samojedischen Sprachen* / Tibor Mikola ; aus dem Nachlass hrsg. von Beáta Wagner-Nagy. — Szeged : SzTE Finnisch-Ugrisches Institut, 2004. 175 s. ; 24 cm. — (Studia Uralo-Altaica, ISSN 0133-4239 ; 45) ISBN 9634826792 (A.VI/9524).
- MILLER, JARED L. : *Keilschrifttexte aus Boghazköi 53 : texte aus dem Bezirk des Grossen Tempels V* / Jared L. Miller. — Berlin : Gebr. Mann Verlag, 2005. xx, 46 s. ; 35 cm. — (Keilschrifttexte aus Boghazköi ; 53) ISBN 3786125198 (B.I/3605).
- MILLER, TIMOTHY S. : *The orphans of Byzantium : child welfare in the christian empire* / Timothy S. Miller. — Washington : The Catholic University of America Press, 2003. xiv, 340 s. ; 22 cm. ISBN 0813213134 (A.VI/9192).
- Millet Partisi Milletvekilleri Ankara Milletvekili Suna Tural ile Sinop Milletvekili Hilmi İşgüzar'ın 1969-1973 T.B.M.M. çalışmaları.* — Ankara : Millet Partisi, 1973. 168 s. ; 20 cm. (A.VI/9063).

MİLLÎ KÜLTÜR ŞÛRASI (1. : 1982 : ANKARA) : *Birinci millî kültür şûrası çalışmalarının değerlendirilmesi sonucunda yapılacak iş ve işlemler.* — 1. bsk. — Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1983. 48 s. ; 24 cm. (A.VI/6367).

MİLLÎ KÜLTÜR ŞÛRÂSİ (1. : 1982 : ANKARA) : *Birinci millî kültür şûrâsı, 23-27 Ekim 1982 : komisyon raporları.* — 1. bsk. — Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1983. 122 s. ; 24 cm. (A.VI/4442).

MİLLÎ SAVUNMA BAKANLIĞI ARŞİV MÜDÜRLÜĞÜ : *Millî Savunma Bakanlığı Arşiv Müzesi kataloğu : açılış tarihi 08 Ocak 2005 /* Millî Savunma Bakanlığı Arşiv Müdürlüğü. — Ankara : Millî Savunma Bakanlığı, 2005. 347 s. : res. ; 30 cm. (B.I/3713).

Milliyetçi Hareket Partisi 3 Kasım 2002 seçim beyannamesi özeti. — [Ankara] : Milliyetçi Hareket Partisi, 2002. yak. 40 s. ; 14 cm. (A.VI/9265).

Minorities in the Ottoman Empire / ed. by Molly Greene. — Princeton : Markus Wiener Publishers, 2005. 144 s. ; 23 cm. ISBN 1558762280 (A.VI/9560).

MIRAK, ROBERT : *Torn between two lands : Armenians in America, 1890 to World War I /* Robert Mirak. — Cambridge : Harvard University Press, 1983. xiv, 364 s. ; 23 cm. ISBN 674895401 (A.VI/9757).

MİZANCI MEHMED MURAD : *Enkâz-ı istibdâd içinde züğürdün tesellisi /* Mizancı Mehmed Murad ; haz. Yalçın Kandemir. — İstanbul : Şehir, 2005. 80 s. : res. ; 21 cm. — (Şehir yayınları ; 26. Hatırat ; 5) ISBN 9753501536 (A.VI/9042).

MİZANCI MEHMED MURAD : *Meskenet mazeret teşkil eder mi? : Mîzân Gazetesi'nin ilk dönemi ve Düyûn-i Umûmiye Komiserliği devirleri /* Mizancı Mehmed Murad ; haz. Alâattin Fidancı. — İstanbul : Şehir, 2005. 208 s. : res. ; 21 cm. — (Şehir yayınları ; 28. Hatırat ; 7) ISBN 9753501560 (A.VI/9168).

MİZANCI MEHMED MURAD : *Tath emeller acı hakikatler yahud gelecek nesillere siyasî âdab talimi : 31 Mart Vakası hatıraları /* Mizancı Mehmed Murad ; haz. Ahmed Nezih Galitekin. — İstanbul : Şehir, 2005. 280 s. ; 21 cm. — (Şehir yayınları ; 25. Hatırat ; 4) ISBN 9753501528 (A.VI/9043).

- Modern Türkiye’de siyasî düşünce : liberalizm / genel yay. yönetmeni Murat Belge ; ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil. — 1. bsk. — İstanbul : İletişim, 2005. ... c. ; 24 cm. — (İletişim yayınları ; 1115. Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce ; 7) ISBN 9750500032 (ciltli tk.) (A.VI/2418).*
- MOJAB, SHAHRZAD** : *Devletsiz ulusun kadınları : Kürt kadını üzerine araştırmalar : feminist bir yaklaşım / Shahrzad Mojab ; İngilizceden çev. Fahriye Adsay, Sema Kılıç, Ekin Uşaklı ; ed. Abdullah Keskin. — 1. bsk. — İstanbul : Avesta, 2005. 356 s. ; 22 cm. — (Avesta ; 192. Kürt Araştırmaları ; 2) ISBN 9758637959 (A.VI/9135).*
- MOLNÁR, MIKLÓS** : *A concise history of Hungary / Miklós Molnár ; translated by Anna Magyar. — reprinted. — Cambridge : Cambridge University Press, 2003. xviii, 370 s. : res., hrt. ; 22 cm. — (Cambridge Concise Histories) ISBN 0521667364 (A.VI/9408).*
- MOOREHEAD, ALAN** : *Gallipoli / Alan Moorehead. — New York : Harper & Brothers Publishers, 1956. 384 s. : res. ; 22 cm. (A.VI/9419).*
- Mosaics - wall paintings : Byzantine art in Greece / general ed. Manolis Chatzidakis. — Athens : Melissa, 1989. 104 s. : res. (çoğu rnk.) ; 30 cm. (B.I/3650).*
- Muqarnas : an annual on the visual culture of the Islamic world / ed. Gülru Necipoğlu ; managing ed. Julia Bailey. — Leiden : Brill, 2005. 283 s. : res. (kimi rnk.) ; 28 cm. — (Muqarnas, ISSN 0732-2992 ; vol. 22) ISBN 9004147020 (B/9234-22).*
- MURRAY, JAMES M.** : *Bruges, cradle of capitalism, 1280-1390 / James M. Murray. — 1. published. — Cambridge : Cambridge University Press, 2005. xii, 409 s. : res. ; 24 cm. ISBN 0521819210 (A.VI/9417).*
- MUSEUM OF ANATOLIAN CIVILIZATIONS** : *Metal vessels : Museum of Anatolian Civilizations / Museum of Anatolian Civilizations ; prepared by Ayşe Toker ; rev. and ed. by Jean Öztürk. — 1. ed. — Ankara : Ministry of Culture General Directorate of Monuments and Museums, 1992. 225 s. : rnk. res. ; 27 cm. ISBN 9751711274 ; ISBN 9751711312 (B.I/3732).*
- MUSTAFA SAFAYİ EFENDİ** : *Tezkire-i Safayi (nuhbetü’l-asar min feva’idi’l-eş’ar) : inceleme-metin-indeks / Mustafa Safayi Efendi ; haz. Pervin Çapan. — Ankara : Atatürk Kültür Merkezi, 2005. vii,750 s. ; 24 cm. —*

(AKDITYK Atatürk Kültür Merkezi yayını ; 322. Tezkireler dizisi ; 9) ISBN 9751617766 (A.VI/9226).

Musullu Abdülhâdi'nin izinde bozgundan zafere : Abdülhâdi Altan'ın gûncesi / derleyen-yorumlayan Esat Arslan. — 1. bsk. — Ankara : Phoenix, 2005. xxi, 442 s. : res. ; 24 cm. ISBN 975656590X (A.VI/9669).

Musulmanskie strani na poroge XXI v. : vlast i nasilie : referativniy sbornik. — Moskva : INION, 2004. 145 s. ; 21 cm. ISBN 5248001994 (A.VI/9255).

MUTLU, N. YÜCEL : *Bayındırlık Bakanlığı târihi : 8 Ekim 1848 - 31 Aralık 2004 /* N. Yücel Mutlu. — gnlş. 2. bsk. — Ankara : Bayındırlık Bakanlığı, 2005. 447 s. ; 30 cm. ISBN 975980820X (B.I/3644).

MUTLU, N. YÜCEL : *Endülüs gerçeği ve Türkiye'nin geleceği /* N. Yücel Mutlu ; ed. Sefa Koyuncu. — 1. bs. — İstanbul : Babıali Kültür Yayıncılığı, 2001. 223 s. ; 21 cm. — (Babıali Kültür Yayıncılığı ; 9. Aktüel ; 5) ISBN 9758486241 (A.VI/9310).

MUTLU, N. YÜCEL : *Lozan'da mübâdele veya memleketin Türk nüfusunun artırılması /* N. Yücel Mutlu. — Ankara : [yayl.y.], 2005. 232 s. ; 24 cm. ISBN 9759808218 (A.VI/9620).

MÜZE ÇALIŞMALARI VE KURTARMA KAZILARI SEMPOZYUMU (14. : 2004 : ÜRGÜP/NEVŞEHİR) : *14. Müze çalışmaları ve kurtarma kazıları sempozyumu, 30 Nisan-2 Mayıs 2004, Ürgüp/Nevşehir /* yay. haz. Koray Olşen, Fahriye Bayram, Adil Özme. — Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2005. 288 s. : res. ; 24 cm. — (Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları yayın no ; 3031. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü yayın no, ISSN 1300-5626 ; 110) ISBN 9751731550 (A.VI/9444).

Müzeler ve öğretmen. — Ankara : Maarif Vekilliği, 1958. 44 s. ; 20 cm. (A.VI/9781).

NACIM, PASTOR JOZEF : *Turkarnas folkmord på Assyrier-kaldéer och Armenier /* Pastor Jozef Nacim ; översättning Viktoria Lundvall, Fredrik Jörgensen. — Södertälje : Bokförlaget Nsibin, 2003. 225 s. ; 20 cm. — (Sayfe b Bet-Nahrin ; 1. Frose dē Nsibin ; 54. Lişono Swedi ; 4) ISBN 9188328430 (A.VI/9541).

- Nasıl eğitiliyoruz? : insan hakları eğitimi ve ders kitapları araştırmaları uluslararası sempozyumu bildirileri : 17-18 Nisan 2004, İstanbul / ed. Deniz Tarba Ceylan, Gürol Irzık ; yardımcı ed. Pınar Kesen Gibbon, Ayten Sönmez. — 1. bsk. — İstanbul : Tarih Vakfı, 2005. 212 s. ; 24 cm. — (Ders Kitaplarında İnsan Hakları Projesi) ISBN 9758813250 (A.VI/9234).*
- NASİRÜDDİN ET-TUSİ : Mecmu'a resâil ri'yâdiye ve felekiye / Nasirüddin et-Tusi. — Camia Frankfurt : Ma'had Tarihi'l-'Ulûmi'l-'Arabîyye ve'l-İslâmîyye, 1998. 2 c. ; 24 cm. — (er-Riyâdiyatü'l-İslâmîyye ve'l-Felekü'l-İslâmî ; 48, 49 = Islamic Mathematics and Astronomy ; 48, 49) (A.VI/9724).*
- National Museum of Ethnology international symposium : new horizons in paper conservation / ed. by Naoko Sonoda. — Osaka : National Museum of Ethnology, 2004. 11 s. : res. ; 26 cm. — (Senri Ethnological Reports, ISSN 1340-6787 ; 53) ISBN 4901906283 (B.I/3589).*
- Nationalism, zionism and ethnic mobilization of the Jews in 1900 and beyond / ed. by Michael Berkowitz. — Leiden : Brill, 2004. viii, 321 s. ; 25 cm. — (IJS Studies in Judaica, ISSN 1570-1581 ; 2) ISBN 9004131841 (A.VI/9345).*
- Natsionalniy vopros na Balkanah çerez prizmu mirovoy revolyutsii : v dokumentah tsentralnih Rossiyskih arhivov naçala-seredinı 1920-h godov / otvetstvenniy redaktor R. P. Grişina. — Moskva : ROSSPEN, 2003. ... c. ; 22 cm. ISBN 5824304726 (A.VI/9100-2).*
- NECEF, EKBER N. : Karahanlılar / Ekber N. Necef. — İstanbul : Selenge, 2005. 422 s. ; 21 cm. — (Selenge yayınları ; 23. Tarih dizisi ; 16) ISBN 9758839306 (A.VI/9027).*
- Des Néferkaré aux montouhotep : travaux archéologiques en cours sur la fin de la VIe dynastie et la première période intermédiaire : actes du colloque CNRS - Université Lumière-Lyon 2, tenu le 5-7 Juillet 2001 / éd. par Laure Pantalacci, Catherine Berger-el-Naggar. — Lyon : Maison de l'Orient et de la Méditerranée, 2005. 302 s. : res. ; 30 cm. — (Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée, ISSN 0766-0510 ; 40) ISBN 2903264821 (B.I/3683).*
- Neolithic revolution : new perspectives on Southwest Asia in light of recent discoveries on Cyprus / ed. by Edgar Peltenburg, Alexander*

Wasse. — Oxford : Oxbow Books, 2004. xx, 188 s. : hrt. ; 30 cm. — (Levant Supplementary series ; 1) ISBN 1842171321 (B.I/3710).

NEUSNER, JACOB : *The idea of history in Rabbinic Judaism* / Jacob Neusner. — Leiden : Brill, 2004. xvii, 340 s. ; 24 cm. — (The Brill Reference Library of Judaism, ISSN 1571-5000 ; 12) ISBN 9004135839 (A.VI/9352).

NEVILLE, LEONORA : *Authority in Byzantine provincial society, 950-1100* / Leonora Neville. — 1. published. — Cambridge : Cambridge University Press, 2004. xi, 210 s. ; 24 cm. ISBN 0521838657 (A.VI/9411).

The new Cambridge medieval history / ed. by Christopher Allmand. — 1. published. — Cambridge : Cambridge University Press, 1998. 7 c. ; 24 cm. ISBN 0521382963 (A.VI/9418).

"Nutuk" nedir, ne değildir? / derleyip düzenleyen Ahmet Köklügiller ; genel yay. yönetmeni Adem Sarıgöl ; ed. İnci Karaman. — 1. bsk. — İstanbul : IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2005. 464 s. ; 21 cm. — (IQ Kültür Sanat Yayıncılık ; 150. Sosyal Eserler dizisi ; 3) ISBN 9752550460 (A.VI/9702).

Offizielle Religion, lokale Kulte und individuelle Religiosität : Akten des religionsgeschichtlichen Symposiums "Kleinasien und angrenzende Gebiete vom Beginn des 2. bis zur Mitte des 1. Jahrtausends v. Chr." (Bonn, 20.-22. Februar 2003) / hrsg. von Manfred Hutter, Sylvia Hutter-Braunsar. — Münster : Ugarit-Verlag, 2004. 504 s. : res. ; 25 cm. — (Alter Orient und Altes Testament ; 318) ISBN 3934628583 (A.VI/9431).

OKURER, CAHİT : *Milliyetçiliğimizin temel fikirleri* / Cahit Okurer. — İstanbul : Toprak Dergisi, 1962. 192 s. ; 16 cm. — (Toprak Dergisi yayınları ; 20) (A.VI/9635).

OLMO LETE, GREGORIO DEL : *Canaanite religion : according to the liturgical texts of Ugarit* / Gregorio Del Olmo Lete ; translated by Wilfred G. E. Watson. — Winona Lake : Eisenbrauns, 2004. xxiii, 397 s. ; 24 cm. ISBN 1575060892 (A.VI/9434).

Oltu Şûrâ Hükümeti'nin Ermeni mücadelesi : Oltu Şûrâ Hükümeti Mebusu Yasin Haşimoğlu'nun hatıraları / yay. haz. Erdal Aydoğan. — 1. bs. — Erzurum : Salkımsöğüt, 2005. 280 s. ; 20 cm. — (Salkımsöğüt yayınları ; 16. Haura dizisi ; 1) ISBN 9756122161 (A.VI/9505).

- 10 Kasımlarda Atatürk'ü anmak ve anlamak : 10 Kasım 2000-10 Kasım 2004 Atatürk'ü anma törenleri, açış konuşmaları, panel ve açık oturumlar / haz. Zeki Dilek. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2005. xvi, 302 s. ; 24 cm. ISBN 9751617820 (A.VI/9364).*
- The 1900s : headlines in history / book ed. James Miller. — San Diego : Greenhaven Press, 2001. 384 s. ; 24 cm. — (Headlines in History) ISBN 0737705469 (A.VI/9582).*
- ONUK, TACİSER : *Osmanlı çadır sanatı : XVII-XIX. yüzyıl / Taciser Onuk. — Ankara : Atatürk Kültür Merkezi, 2005. xiii, 297 s. : rnk. res. ; 24 cm. — (Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi yayını ; 329. Bilimsel Araştırmalar dizisi ; 9) ISBN 9751617863 (A.VI/9227).*
- ONUK, TACİSER : *Osmanlı'dan günümüze oyalar = Oya culture since the Ottomans / Taciser Onuk. — Ankara : Atatürk Kültür Merkezi, 2005. 283 s. : rnk. res. ; 28 cm. — (Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi yayını ; 331. Bilimsel Araştırmalar dizisi ; 10) ISBN 9751617944 (B.I/3637).*
- Onuncu ve yirminci yüzyıllar arasında İranlılar ve Türklerin batıyla ilişkileri / İslami Kültür ve İlişkiler Teşkilatı, Türk Tarih Kurumu ; mütercimler Sayyid Abu Talib Ruhani, Ziya Türkyılmaz, Omid Rambod. — Tahran : Uluslararası Kültürel İncelemeler Merkezi, 2005. 291, yak. 350 s. ; 23 cm. ISBN 9648381011 (A.VI/9224).*
- ONUR, BEKİR : *Türkiye'de çocukluğun tarihi : çocukluğun sosyo-kültürel tarihine giriş / Bekir Onur ; genel yay. yönetmeni Şebnem Çiler Tabakçı. — 1. bsk. — Ankara : İmge Kitabevi, 2005. 575 s. ; 24 cm. ISBN 9755334416 (A.VI/9482).*
- ONUR, ORAL : *1492'den günümüze Edirne Yahudi Cemaati / Oral Onur ; içerik ed. Altay Onur. — 1. bsk. — İstanbul : [yayl.y.], 2005. 244, yak. 50 s. : res. ; 24 cm. ISBN 9750007107 (A.VI/9309).*
- Orhan Kemal'in babası Abdülkadir Kemali'nin anıları / haz. Işık Öğütçü ; yay. yönetmeni Şemsa Yeğin. — 1. bsk. — İstanbul : Epsilon, 2005. 326 s. : res. ; 20 cm. ISBN 9753318227 (A.VI/9672).*
- ORKUN, HÜSEYİN NAMIK, 1902-1956 : *Türk sözünün aslı / Hüseyin Namık Orkun [1902-1956]. — Ankara : Türk Dil Kurumu, 2004. 35 s. ; 20 cm. — (AKDITYK Türk Dil Kurumu yayınları ; 852) ISBN 9751617200 (A.VI/9376).*

Orta Karadeniz kültürü / yay. haz. Bahaeddin Yediyıldız, Hakan Kaynar, Serhat Küçük. — 1. bs. — Ankara : Orta Karadeniz Kültürü Sempozyumu Düzenleme Komitesi, 2005. xiii, 722 s. : rnk. res. ; 24 cm. ISBN 9759116022 (A.VI/9743).

ORTAYLI, İLBER : *Filoloji ve tarih* / İlber Ortaylı. — 1. bs. — Ankara : Türkiye Bilimler Akademisi, 2005. 38 s. ; 20 cm. — (Türkiye Bilimler Akademisi Forumu sıra no ; 32) ISBN 9758593714 (A.VI/9055).

ORUÇ, ZÜLKÜF : *Bir öğrenci hareketi olarak Milli Türk Talebe Birliği* / Zülküf Oruç. — 1. bs. — İstanbul : Pınar, 2005. 224 s. ; 21 cm. — (Pınar yayınları ; 197. Araştırma-İnceleme ; 45) ISBN 9753522215 (A.VI/9288).

Osmanernas och ung-turkarnas folkmod i norra Mesopotamien de kristnas hemska katastrofer 1895, 1914-1918 / av ögonvittnet Fader Ishak Armale ; översättning Ingvar Rydberg. — Södertälje : Bokförlaget Nsibin, 2005. 471 s. : 1 hrt. ; 21 cm. — (Sayfe b Bet-Nahrin ; 3. Frose de Nsibin ; 56. Lişono Swedi ; 6) ISBN 9188328465 (A.VI/9540).

Osmanlı belgelerinde Çanakkale Muharebeleri / proje yöneticisi Yusuf Sarınoy ; proje sorumluları Mustafa Budak, Önder Bayır, Ahmet Zeki İzgöer ; yay. haz. Muzaffer Albayrak... [ve başk.]. — [İstanbul] : Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2005. ... c. ; 25 cm. — (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yayın nu ; 71, 73) ISBN 9751936926 (tk.) (A.VI/8816).

Osmanlı belgelerinde Kazan / proje yöneticisi Yusuf Sarınoy ; proje sorumluları Mustafa Budak, Önder Bayır, Ahmet Zeki İzgöer ; yay. haz. Kemal Gurulkan... [ve başk.]. — [İstanbul] : Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2005. xxiii, 546 s. ; 25 cm. — (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yayın nu ; 72) ISBN 9751937175 (A.VI/9204).

Osmanlı medeniyeti : siyaset, iktisat, sanat / haz. Coşkun Çakır ; yay. haz. Fahrettin Altun. — 1. bs. — İstanbul : Klasik, 2005. vi, 318 s. ; 24 cm. — (Klasik ; 23. kitap) ISBN 9758740229 (A.VI/9487).

Osobie jurnalı Soveta ministrov Rossiyskoy İmperii 1909-1917 gg. / redaktionniy Sovet B. D. Galperina. — Moskva : ROSSPEN, 2004. ... c. ; 30 cm. — (Federalnaya Arhivnaya Slujba Rossii Rossiyskiy Gosudarstvenniy İstoriçeskiy Arhiv) ISBN 5824300089 (tk.) (B.I/3342).

- OSORIO, ANA MA BEJARANO : *El mausoleo del dintel de los ríos : los textos funerarios tardíos en Augusta Emerita* / Ana Ma Bejarano Osorio. — Mérida : Museo Nacional de Arte Romano, 1999. 334 s. ; 21 cm. — (Cuadernos Emeritenses, ISSN 1695-4521 ; 27) (A.VI/9230).
- OTTEN, HEINRICH : *Keilschrifttexte aus Boghazköi 47 : textfunde von Büyükkale aus den Jahren 1957-2002* / Heinrich Otten, Christel Rüster, Gernot Wilhelm. — Berlin : Gebr. Mann Verlag, 2005. xix, 58 s. ; 35 cm. — (Keilschrifttexte aus Boghazköi ; 47) ISBN 378612518X (B.I/3729).
- The Oxford history of Byzantium* / ed. by Cyril Mango. — Oxford : Oxford University Press, 2002. xviii, 334 s. : res. (kimî rnk.) ; 25 cm. ISBN 0198140983 (A.VI/9198).
- Öğrenci ve öğretmenlerin gözünden ders kitaplarında insan hakları : anket sonuçları / haz. Kadir R. Görtan, Gülsevil Tüzün ; makale yazarları Ali ÇArkoğlu... [ve başk.]. — 1. bsk. — İstanbul : Tarih Vakfı, 2005. 151 s. ; 24 cm. — (Ders Kitaplarında İnsan Hakları Projesi) ISBN 9758813269 (A.VI/9235).
- ÖKSE, A. TUBA : "Suriye şişeleri"nin taşınma biçimlerine ilişkin yeni bir bulgu / A. Tuba Ökse. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2005. 599-612, [4] ss. : res. ; 24 cm. Belleten cilt LXVIII, Aralık 2004, sayı 253'ten ayrıbasım. (A.VI/9119).
- ÖNALP, ERTUĞRUL : *Chipre : del pasado al presente : un punto de vista Turco del conflicto Chipriota* / Ertuğrul Önalp. — Ankara : Instituto de Historia de la República Turca de la Universidad de Ankara, 2005. vii, 204 s. : res. ; 23 cm. — (Publicaciones del Instituto de Historia de la República Turca de la Universidad de Ankara no ; 27) ISBN 9754826781 (A.VI/9146).
- ÖNEN, NİZAM : *İki turan : Macaristan ve Türkiye'de turancılık* / Nizam Önen ; ed. Tanıl Bora. — 1. bsk. — İstanbul : İletişim, 2005. 380 s. ; 20 cm. — (İletişim yayınları ; 1093. Araştırma-İnceleme dizisi ; 186) ISBN 9750503333 (A.VI/9162).
- ÖNER, ERDOĞAN : *Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet döneminde malî idare* / Erdoğan Öner. — gnlş. 2. bsk. — Ankara : Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, 2005. xviii, 1270 s. : rnk. res. ; 24 cm. — (Maliye Bakanlığı Araştırma,

- Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı yayın no ; 2005/369)
ISBN 9758195026 (A.VI/9513).
- ÖZ, İLBAN : *İstanbul Topkapı and Yıldız Palaces* / İlban Öz. — [y.y.] : UNESCO, 1983. 59 s. : rnk. res. ; 22 cm. (A.VI/9777).
- ÖZALP, YALÇIN : *Ermeni intikâm alayı Maraş'ta : vesikâlar 1919-1920* / Yalçın Özalp. — Kahramanmaraş : Kahramanmaraş Belediyesi, 2005. xxi, 259 s. ; 20 cm. (A.VI/9605).
- ÖZBEK, OSMAN : *Malatya Müzesi* / Osman Özbek. — Malatya : Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Malatya Müzesi Müdürlüğü, 1987. 17 s. : res. ; 24 cm. — (Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Malatya Müzesi Müdürlüğü yayın no ; 1) (A.VI/9778).
- ÖZDALGA, HALUK : *Kötü yönetilen Türkiye : örnek vaka DSP* / Haluk Özdalga ; yay. yönetmeni Çağatay Anadol. — 1. bs. — İstanbul : Kitap, 2005. 296 s. ; 21 cm. — (Kitap Yayınevi ; 97. İnsan ve Toplum dizisi ; 23) ISBN 9756051094 (A.VI/9667).
- ÖZDEMİR, HİKMET : *Arnold Toynbee'nin Ermeni sorununa bakışı* / Hikmet Özdemir. — 1. bs. — Ankara : Türkiye Bilimler Akademisi, 2005. 74 s. ; 20 cm. — (Türkiye Bilimler Akademisi Forumu sıra no ; 34) ISBN 9758593757 (A.VI/9057).
- ÖZEL, SABAHATTİN : *Millet-i Sadıka Ermeniler* / Sabahattin Özel. — 1. bs. — İstanbul : Tasam, 2005. 124 s. ; 20 cm. — (Siyasi Tarih serisi ; 1) ISBN 9756285095 (A.VI/9045).
- ÖZER, MUSTAFA : *Edirne-Karaağaç-Timurtaş Köyü Timurtaş Paşa Camisi* / Mustafa Özer. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2005. 145-159, [8] ss. : rnk. res. ; 24 cm. Belleten LXIX, 254 (Nisan 2005)'den ayırbasım. (A.VI/9273).
- ÖZERTEM, TEKİN : *Türkiye'de çocuk tiyatrosu* / Tekin Özerterem. — 1. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1979. 202 s. ; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 338. Bilim dizisi ; 9) (A.VI/9629).
- ÖZGÜÇ, NİMET : *Notes on the bronze vehicle from the Sarıkaya palace at Acemhöyük* / Nimet Özgüç. — [Leiden] : Nederlands Instituut Voor Het Nabije Oosten, 2001. 361-366 ss. : şek. ; 26 cm. Veenhof anniversary volume : studies presented to Klaas R. Veenhof on the occasion of his sixty-fifth birthday'den ayırbasım. (B.I/3722).

- ÖZGÜÇ, TAHSİN : *A terracotta figurine from the city mound of Kanesh / Tahsin Özgüç. — Jerusalem : The Israel Exploration Society, 1990. 74-76 ss. : res. ; 26 cm. Eretz-Israel : archaeological, historical and geographical studies vol. 21'den ayrışım. (B.I/3724).*
- ÖZGÜÇ, TAHSİN : *Alabaster idols and statuettes from Kültepe / Tahsin Özgüç. — Roma : Università di Roma, 1993. 509-515 ss. : res. ; 29 cm. Between the rivers and over the mountains'dan ayrışım. (B.I/3701).*
- ÖZGÜÇ, TAHSİN : *An anthropomorphic vase from Karum of Kanesh / Tahsin Özgüç. — Ankara : [yayl.y.], 1992. 425-429 ss. : res. ; 30 cm. Hittite and other Anatolian and Near Eastern studies in honour of Sedat Alp'ten ayrışım. (B.I/3704).*
- ÖZGÜÇ, TAHSİN : *Archives of the Karum at Kaniš, level Ib / Tahsin Özgüç. — [y.y.] : Nederlands Instituut Voor Het Nabije Oosten, 2004. 445-450 ss. : pl. ; 27 cm. Assyria and beyond : studies presented to Mogens Trolle Larsen'den ayrışım. (B.I/3698).*
- ÖZGÜÇ, TAHSİN : *Boar-shaped cult vessels and funeral objects at Kaniš / Tahsin Özgüç. — [y.y.] : Akademie Verlag, 1998. 247-256 ss. : res. ; 24 cm. Altorientalische Forschungen bd. 25, 2 (1998)'den ayrışım. (A.VI/9555).*
- ÖZGÜÇ, TAHSİN : *Excavations at the Hittite Site, Maşat Höyük : palace, archives, mycenaean pottery / Tahsin Özgüç. — [y.y.] : [yayl.y.], 1980. 305-309, [4] s. : res. ; 28 cm. American Journal of Archaeology 84 (1980)'den ayrışım. (B.I/3700).*
- ÖZGÜÇ, TAHSİN : *Glazed faience objects from Kanish / Tahsin Özgüç. — Malibu : Undena, 1986. 201-208, [6] s. : res. ; 28 cm. Bibliotheca Mesopotamica vol. 21'den ayrışım. (B.I/3702).*
- ÖZGÜÇ, TAHSİN : *Jewellery, gold votive plaques and a silver belt from Altuntepe / Tahsin Özgüç. — [Ankara] : The British Institute of Archaeology at Ankara, 1983. 33-37, [6] ss. : res. ; 26 cm. Anatolian Studies XXXIII (1983)'den ayrışım. (B.I/3723).*
- ÖZGÜÇ, TAHSİN : *Kanish-Nesa, the Earliest International Trade Center of the Near East / Tahsin Özgüç. — Roma : [yayl.y.], 2000. 1247-1252, [6] ss. : res. ; 24 cm. Proceedings of the first international congress on the archaeology of the ancient Near East : Rome, May 18th-23rd 1998'den ayrışım. (A.VI/9558).*

- ÖZGÜÇ, TAHSİN : *Kululu hakkında yeni gözlemler = New observations on Kululu* / Tahsin Özgüç. — Ankara : [yayl.y.], 1975. 1-30, xxi ss. : res., 1 katl. pl. ; 24 cm. Anadolu (Anatolia) sayı XVII (1973)'den ayırbasım. (A.VI/9559).
- ÖZGÜÇ, TAHSİN : *Kululu'da yeni bulunmuş bir sfenks başı ve yazıt parçası* / Tahsin Özgüç. — İstanbul : Ege, [199?]. 615-618 ss. : res. ; 28 cm. Light on top of the Black Hill : studies presented to Halet Çambel = Karatepe'deki ışık : Halet Çambel'e sunulan yazılar'dan ayırbasım. (B.I/3703).
- ÖZGÜÇ, TAHSİN : *Kultepe and Anatolian archaeology relating to the old Assyrian period* / Tahsin Özgüç. — Wiesbaden : Otto Harrassowitz, [199?]. 1-9, [12] ss. : res. ; 24 cm. Essays on Anatolian studies in the second millennium B.C.'den ayırbasım. (A.VI/9556).
- ÖZGÜÇ, TAHSİN : *Kultepe : Kaniş/Neša* / Tahsin Özgüç ; yay. haz. Jâle Velibeyoğlu. — 1. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi, 2005. xii, 290 s. : res. (kimi rnk.) ; 29 cm. — (Yapı Kredi yayınları ; 2210. Sanat ; 122) ISBN 9750809602 (B.I/3599).
- ÖZGÜÇ, TAHSİN : *Maşathöyük* / Tahsin Özgüç. — Berlin : Walter de Gruyter, 1989. 443-446 ss. ; 24 cm. Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie bd. 7, 5./6. lieferung'dan ayırbasım. (A.VI/9646).
- ÖZGÜÇ, TAHSİN : *New finds from Kanesh and what they mean for Hittite art* / Tahsin Özgüç. — Mainz am Rhein : Philipp von Zabern, 1983. 421-426, [7] ss. : res. ; 29 cm. Sonderdruck aus Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien : festschrift für Kurt Bittel'den ayırbasım. (B.I/3705).
- ÖZGÜÇ, TAHSİN : *Temples of Kanish* / Tahsin Özgüç. — [y.y.] : [yayl.y.], 1993. 167-174, [4] ss. : res. ; 26 cm. Istanbuler Mitteilungen band 43 (1993)'den ayırbasım. (B.I/3699).
- ÖZGÜÇ, TAHSİN : *Two antelope-shaped cult vessels discovered at Kanesh* / Tahsin Özgüç. — [y.y.] : [yayl.y.], 1996. 61-66, [2] ss. : res. ; 26 cm. Istanbuler Mitteilungen band 46 (1996)'dan ayırbasım. (B.I/3697).
- ÖZGÜÇ, TAHSİN : *Vases used for ritual purposes from Eskiyaşar* / Tahsin Özgüç. — Wiesbaden : Harrassowitz Verlag, 1999. 1-22 ss. : res. ; 24 cm. Essays on Ancient Anatolia'dan ayırbasım. (A.VI/9557).

- ÖZGÜDENLİ, OSMAN G. : *İlhânlı Hükümdarı Ebû Sa'îd Hân'a ait dört yarlıg* / Osman G. Özgüdenli. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2005. 65-115, [3] ss. ; 24 cm. Belleten LXIX, 254 (Nisan 2005)'den ayrıbasım. (A.VI/9270).
- ÖZGÜL, VATAN : *Dimetoka'dan Erzincan'a bir Alevi aşiret : Balabanlılar* / Vatan Özgül ; yay. yönetmeni Ferruh Gençler. — 1. bsk. — İstanbul : Pan, 2005. 248 s. ; 24 cm. — (Gri Yayın dizisi ; 39) ISBN 9758434802 (A.VI/9286).
- ÖZKARABEKİR, CENGİZ : *Her cephede savaştık : İkinci Dünya Savaşı'nda Türkler* / Cengiz Özkarakbekir. — 1. bsk. — İstanbul : Doğan Kitap, 2005. 191 s. : res. ; 23 cm. ISBN 9752933793 (A.VI/9454).
- ÖZKUL, ALİ EFDAL : *Kıbrıs'ın sosyo-ekonomik tarihi (1726-1750)* / Ali Efdal Özkul. — 1. bsk. — İstanbul : İletişim, 2005. 452 s. ; 20 cm. — (İletişim yayınları ; 1103. Tarih dizisi ; 35) ISBN 975050352X (A.VI/9289).
- ÖZME, ADİL : *Ruha (Urfa) hanları üzerine bir değerlendirme* / Adil Özme. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2005. 131-144, [17] ss. : res. ; 24 cm. Belleten LXIX, 254 (Nisan 2005)'den ayrıbasım. (A.VI/9272).
- ÖZOĞLU, HAKAN : *Osmanlı Devleti ve Kürt milliyetçiliği* / Hakan Özoglu ; çev. Nilay Özok-Gündoğan, Azat Zana Gündoğan ; yay. yönetmeni Çağatay Anadol. — 1. bs. — İstanbul : Kitap, 2005. 210 s. ; 21 cm. — (Kitap Yayınevi ; 94. Tarih ve Coğrafya dizisi ; 36) ISBN 9756051027 (A.VI/9480).
- ÖZTUNCAY, BAHATTİN : *Hâtıra-i uhuvvet : portre fotoğrafların cazibesi : 1846-1950* / Bahattin Öztuncay. — 1. bs. — İstanbul : Aygaz, 2005. 359 s. : res. ; 34 cm. ISBN 975983720X (B.I/3578).
- ÖZTÜRK, HİDİR : *Tarihimizde Tünceli ve Ermeni mezalimi* / Hıdır Öztürk. — Ankara : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1984. vii, 120 s. ; 20 cm. (A.IV/8302).
- ÖZTÜRK, YAŞAR NURİ : *Halkın Yükseliş Hareketi : siyasette temel bakış açıları* / Yaşar Nuri Öztürk. — 2. bsk. — İstanbul : Yeni Boyut, 2004. 151 s. ; 19 cm. — (Yeni Boyut ; 42) ISBN 9756779470 (A.VI/9064).
- ÖZÜDOĞRU, ŞERİFE : *Erken ve klasik devir Osmanlı camilerinde son cemaat yerlerinin gelişimi ve tipolojisi* / Şerife Özüdoğru. — Eskişehir : Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 2005. viii, 120 s. : res., pl. ;

24 cm. — (Anadolu Üniversitesi yayınları ; 1632. Edebiyat Fakültesi yayınları ; 22) ISBN 9750603451 (A.VI/9594).

ÖZÜDOĞRU, ŞERİFE : *Eskişehir Odunpazarı ve Sivrihisar evlerinin cephe örnekleri* / Şerife Özüdoğru, Zeynep K. Ertuğrul, Selma Manaz. — Eskişehir : Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 2005. vii, 160 s. : res. ; 24 cm. — (Anadolu Üniversitesi yayınları ; 1617. Edebiyat Fakültesi yayınları ; 19) ISBN 9750603311 (A.VI/9141).

PALALI, İRFAN : *Tehcir çocukları : nenem bir Ermeniymiş* / İrfan Palalı. — 1. bs. — İstanbul : Su, 2005. 263 s. ; 20 cm. ISBN 9756709464 (A.VI/9717).

PALAZOĞLU, AHMET BEKİR : *Atatürk kimdir? : Atatürk'ün askerliği* / Ahmet Bekir Palazoğlu. — 1. bsk. — Ankara : Babil, 2005. xiv, 325 s. ; 19 cm. — (Babil ; 43. Güncel ; 37. [Atatürk serisi ; 3]) ISBN 9756360437 (A.VI/9067).

PALAZOĞLU, AHMET BEKİR : *Atatürk kimdir? : Atatürk'ün insanlığı* / Ahmet Bekir Palazoğlu. — 1. bsk. — Ankara : Babil, 2005. 333 s. ; 19 cm. — (Babil yayınları ; 45. Atatürk serisi ; 2) ISBN 9756360453 (A.VI/9587).

Pamukkale (Hierapolis) koruma amaçlı imar planı ve uluslararası Pamukkale çalışma grubu toplantısı, 30 Haziran-3 Temmuz 1991, Pamukkale-Denizli / [düzenleyen] Denizli Valiliği, Kültür Bakanlığı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Genel Müdürlüğü, UNESCO. — Ankara : [yayl.y.], 1992. 140, [24] s. : rnk. res., hrt. ; 30 cm. ISBN 9751709822 (B.I/3735).

PARLAK, NİZAMETTİN : *Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb'in siyâsî kişiliği ve tarihçiliği* / haz. Nizamettin Parlak. — 2004. 246, [16] y. : res., hrt. ; 29 cm. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları (İslâm Tarihi) Anabilim Dalı-Doktora tezi. (B.I/3590).

PARLAR, SUAT : *Türkler ve Kürtler : Ortadoğu'da iktidar ve isyan gelenekleri* / Suat Parlar ; genel yay. yönetmeni Koray Kılıç ; ed. Mehmet Arlı. — 1. bs. — İstanbul : Düşünce, 2005. 781 s. ; 24 cm. — (Bağdat yayınları ; 1. Araştırma Tarih dizisi ; 1) ISBN 975001944X (A.VI/9662).

PARMAKSIZOĞLU, İSMET : *Tarih boyunca Kürttürkleri ve Türkmenler* / İsmet Parmaksızoğlu. — Ankara : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1983. xvi, 126 s. ; 20 cm. (A.VI/4767).

- PATITUCCI, S. : *Failakah : insediamenti medievali islamici : ricerche e scavi nel Kuwait* / S. Patitucci, G. Uggeri. — Roma : "L'Erma" di Bretschneider, 1984. xvi, 458, cvi s. : res., 1 katl. pl. ; 24 cm. — (La Fenice) ISBN 887062563X (A.VI/9420).
- I patti con Imola 1099-1422* / a cura di Andrea Padovani. — Venezia : il Cardo, 1995. 74 s. ; 24 cm. — (Pacta Veneta ; 5) ISBN 8880790560 (A.VI/9623).
- Peçat SSSR v 1989 godu : statističeskiy sbornik* / otv. za vıpusk M. L. Platova. — Moskva : Finansı i Statistika, 1990. 239 s. ; 22 cm. ISBN 5279003891 (A.VI/9258).
- PEHLİVANOĞLU, A. ÖNER : *Sevr, Lozan Antlaşmaları ve Avrupa Birliği* / A. Öner Pehlivanoglu. — 1. bsk. — İstanbul : Kastaş, 2005. 417 s. ; 20 cm. ISBN 975282062X (A.VI/9753).
- PEIRCE, LESLIE : *Ahlak oyunları : 1540-1541 Osmanlı'da Ayntab Mahkemesi ve toplumsal cinsiyet* / Leslie Peirce ; çev. Ülkün Tansel ; yay. yönetmeni Zafer Karaca ; yay. koordinatörü Hülya Hatipoğlu. — 1. bs. — İstanbul : Tarih Vakfı, 2005. 576 s. ; 25 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları ; 148) ISBN 9753331940 (A.VI/9446).
- PEKEL, İHSAN : *Atatürk'ü anlamak ve anmak* / İhsan Pekel. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2005. 2 c. ; 24 cm. ISBN 975161774X (A.VI/9361).
- PEKOLCAY, NECLA : *Geçtim dünya üzerinden...* / Necla Pekolcay ; haz. Hilâl Feriatoğlu ; ed. Emine Eroğlu, Emine Altay. — 1. bsk. — İstanbul : L&M, 2005. 194, [14] s. : res. ; 21 cm. — (L&M Kitaplığı yayın no ; 53. Biyografi-Hatırat ; 04) ISBN 9756491493 (A.VI/9031).
- Der Pergamonaltar* / Staatliche Museen zu Berlin Antikensammlung Preussischer Kulturbesitz ; texte Huberta Heres, Volker Kästner. — Mainz am Rhein : Philipp von Zabern, 2004. 72 s. : rnk. res. ; 27 cm. ISBN 3805333072 (B.I/3580).
- PERMANENT INTERNATIONAL ALTAISTIC CONFERENCE (39. : 1996 : SZEGED) : *Historical and linguistic interaction between Inner-Asia and Europe : proceedings of the 39th permanent international altaistic conference (PIAC), Szeged, Hungary, June 16-21, 1996* / ed. by Árpád Berta ; with the ed. assistance of Edina Horváth. — Szeged : Department of Altaic Studies, University of Szeged, 1997. 471 s. : res. ; 24 cm. — (Studia Uralo-Altaica, ISSN 0133-4239 ; 39) (A.VI/9521).

PERNA, MASSIMO : *Recherches sur la fiscalité Mycénienne* / Massimo Perna. — Paris : Association pour la Diffusion de la Recherche sur l'Antiquité, 2004. 326, [4] s. : res. ; 24 cm. — (Études Anciennes ; 28) ISBN 2913667104 (A.VI/9075).

PESCHLOW-BINDOKAT, ANNELIESE : *Milet III, 6 : Feldforschungen im Latmos : die Karische Stadt Latmos* / Anneliese Peschlow-Bindokat ; mit einem exkurs von Koray Konuk. — Berlin : Walter de Gruyter, 2005. xii, 62, 129 s. : tafel ; 35 cm. + 4 beilage. — (Deutsches Archäologisches Institut Milet. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen Seit dem Jahre 1899 ; bd. III, teil 6) ISBN 3110182386 (B.I/3696).

Peterburg v epohu Petra I : dokumentı v fondah i kollektsiyah naučno-istoričeskogo arhiva Sankt-Peterburgskogo İnstituta İstorii, katalog / avtorı-sostaviteli E. A. Andreeva... [et al.] ; pod redaktsiye Yu. N. Bespyatıh, V. N. Gineva. — Sankt-Peterburg : Nauka, 2003. ... c. ; 22 cm. ISBN 5020270938 (A.VI/9253-1).

Peterburg voenniy XVIII-XIX vekov. — Moskva : Voennoe İzdatelstvo, 2003. 398 s. : res. ; 21 cm. — (Redkaya Kniga) ISBN 5203019223 (A.VI/9087).

PETERSON, MERRILL D. : *"Starving Armenians" : America and the Armenian genocide, 1915-1930 and after* / Merrill D. Peterson. — Charlottesville : University of Virginia Press, 2004. xiv, 199 s. : res. ; 22 cm. ISBN 0813922674 (A.VI/7789).

PEYSSONEL, CHARLES DE : *1745 yılında İzmit ve İzmit'e yapılmış bir gezinin öyküsü* / Charles de Peyssonel ; çev. F. Yavuz Ulugün. — 1. bsk. — Kocaeli : Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği, 2005. 64 s. : res. ; 21 cm. — (Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği. Tarih yayınları ; 3) ISBN 9759273535 (A.VI/8999).

PICKTHALL, W. M. : *Harpte Türkler'le birlikte 1914* / W. M. Pickthall ; çev. Kemalettin Yiğiter. — 1. bs. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1990. ix, 182 s. ; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 1177. Tercüme Eserleri dizisi ; 76) ISBN 9751706106 (A.VI/9332).

Podvijniki islama : kult svyatıh i sufizm v sredney azii i na Kavkaze / sostaviteli i otvetstvennie redaktori S. N. Abasin, V. O. Bobrovnikov. — Moskva : Vostochnaya Literatura RAN, 2003. 335 s. : res (kimi rnk.) ; 22 cm. ISBN 5020183202 (A.VI/9243).

- POGİNSKİY, V. YU : *Aleksandr Alekseeviç Çernişev, 1882-1940* / V. Yu Poginskiy, M. A. Çerniteva. — Moskva : Nauka, 1998. 114 s. : res. ; 22 cm. — (Naučno-Biografiçeskaya Literatura) ISBN 5020007633 (A.VI/9244).
- Political diaries of the Arab world : Palestine & Jordan* / ed. Robert L. Jarman. — [London] : Archive Editions, 2001. 10 c. ; 25 cm. ISBN 1852077352 (A.VI/9600).
- PORŞNEVA, O. S. : *Krestyane raboçie i soldatı Rossii nakanune i v godı pervoy mirovoy voyny* / O. S. Porşneva. — Moskva : ROSSPEN, 2004. 365 s. ; 22 cm. — (Seriya "Çelovek i Voyna") ISBN 5824305900 (A.VI/9547).
- Posolskaya kniga po svyazyam Rossii s nogayskoy ordoy (1576 g.)*. — Moskva : Institut Rossiyskoy İstorii RAN, 2003. 92 s. ; 20 cm. ISBN 5805501171 (A.VI/9102).
- PRICE, ROGER : *A concise history of France* / Roger Price. — 2. ed. — Cambridge : Cambridge University Press, 2005. xiii, 491 s. ; 22 cm. — (Cambridge Concise Histories) ISBN 052160656X (A.VI/9409).
- Proceedings of the international conference on the potential crisis and conflicts in the Western Balkans : december 14, 2004 Auditorium* / ed. by Nurşin Ateşoğlu Güney, Fuat Aksu. — İstanbul : Foundation for Middle East and Balkan Studies, [2005]. xi, 89 s. ; 24 cm. — (Joint Conference series no ; 1) ISBN 9757341274 (A.VI/9000).
- Prof. Ali Canip Yöntemi'in yeni Türk edebiyatı üzerine makaleleri* / haz. Ahmet Sevgi, Mustafa Özcan. — 2. bs. — Konya : Tablet, 2005. xvii, 886 s. ; 24 cm. — (Tablet ; 10) ISBN 9756346XXX (A.VI/9284).
- Prof. Dr. Afet İnan* / yay. haz. Arı İnan. — 1. bs. — İstanbul : Remzi Kitabevi, 2005. 316 s. : res. ; 20 cm. ISBN 9751410657 (A.VI/9680).
- Prof. Dr. Neşet Çağatay'a armağan* / ed. Kemal Yakut, Hakan Sivas, Erkan İznik. — Eskişehir : Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 2005. iv, 208 s. ; 24 cm. — (Anadolu Üniversitesi yayınları ; 1619. Edebiyat Fakültesi yayınları ; 20) ISBN 9750603338 (A.VI/9140).
- Prof. Tatsuhiko Fujii retirement commemoration symposium historicity in the Andes : past and present of the Andean studies in Japan* / ed. by Yuji Seki, Hideo Kimura. — Osaka : National Museum of Ethnology, 2005. 238 s. ; 26 cm. — (Senri Ethnological Reports, ISSN 1340-6787 ; 55) ISBN 4901906313 (B.I/3753).

- Program development for an education in intercultural understanding : making use of the National Museum of Ethnology* / ed. by Takeo Morimo. — Osaka : National Museum of Ethnology, 2005. 320 s. : res. ; 26 cm. — (Senri Ethnological Reports, ISSN 1340-6787 ; 56) ISBN 490190633X (B.I/3754).
- PUHVEL, JAAN : *Hittite etymological dictionary* / Jaan Puhvel. — Berlin : Mouton de Gruyter, 1984-1997. ... c. ; 23 cm. — (Trends in Linguistics. Documentation ; 1, 5, 14) ISBN 3110115476 (A.IV/7603).
- QURBAN-'ALI KHALIDI, 1846-1913 : *An islamic biographical dictionary of the Eastern Kazakh steppe 1770-1912* / Qurban-'Ali Khalidi [1846-1913] ; ed. by Allen J. Frank, Mirkasyim A. Usmanov. — Leiden : Brill, 2005. xxvi, 179 s. ; 25 cm. — (Brill's Inner Asian Library, ISSN 1566-7162 ; 12) ISBN 9004141278 (A.VI/9341).
- Raboçee dvijenie v Russii 1895-fevral 1917 g. : hronika / otvetsvennyy redaktor İ. M. Puşkareva...* [et al.]. — Moskva : Institut Rossiyskoy İstorii RAN, 2002. ... c. ; 20 cm. ISBN 5805501082 (vip. 8) (A.VI/9103-8).
- RADNER, KAREN : *Subartu 14 : das mittelassyrische Tontafelarchiv von Giricano/Dunnu-ša-Uzibi : Ausgrabungen in Giricano 1 = Excavations at Giricano 1 = Giricano kazıları 1* / Karen Radner ; hrsg. von = ed. by = derleyen Andreas Schachner. — Turnhout : Brepols, 2004. iii, 156 s. : res. ; 30 cm. — (Subartu ; 14) ISBN 2503515819 (B.I/3672).
- RAMAGE, ANDREW : *Lydian houses and architectural terracottas* / Andrew Ramage. — Cambridge : Harvard University Press, 1978. xiv, 47, yak. 50 s. : res. ; 29 cm. — (Archaeological Exploration of Sardis. Monograph ; 5) ISBN 0674539591 (B.I/3733).
- RAMAZANOĞULLARI TURGUT, SIRMA : *İstanbul'un yönetimi : bir kent planlama yönetimi denemesi* / Sırma Ramazanoğulları Turgut. — 1. bs. — İstanbul : Anahtar Kitaplar, 2004. 296 s. ; 19 cm. — (Kent ve Çevre dizisi) ISBN 9758612204 (A.VI/9503).
- RAPOPORT, YOSSEF : *Marriage, money and divorce in medieval islamic society* / Yossef Rapoport. — 1. published. — Cambridge : Cambridge University Press, 2005. xii, 137 s. ; 24 cm. — (Cambridge Studies in Islamic Civilisation) ISBN 052184715X (A.VI/9397).
- RAST, WALTER E. : *Bâb edh-Dhrâ' : excavations at the town site (1975-1981)* / Walter E. Rast, R. Thomas Schaub. — Winona Lake :

- Eisenbrauns, 2003. 2 c. : res. ; 29 cm. — (Reports of the Expedition to the Dead Sea Plain, Jordan ; 2) ISBN 093146451X (B.I/3658).
- Rauf Orbay'ın hatıraları (1914-1945) / yay. haz. Osman Selim Kocahanoğlu. — İstanbul : Temel, 2005. xlviii, 498 s. : res. ; 20 cm. — (Temel yayınları yayın no ; 150. Tarih/Kültür dizisi ; 41) ISBN 9754100861 (A.VI/9476).
- Reading natural philosophy : essays in the history and philosophy of science and mathematics* / ed. by David B. Malament. — 1. printing. — Chicago : Open Court, 2002. xi, 424 s. ; 23 cm. ISBN 0812695062 (A.VI/9564).
- Reason and inspiration in islam : theology, philosophy and mysticism in muslim thought : essays in honour of Hermann Landolt* / ed. by Todd Lawson. — London : I. B. Tauris, 2005. xv, 558 s. ; 24 cm. ISBN 1850434700 (A.VI/9320).
- Records of the Hajj : a documentary history of the pilgrimage to Mecca.* — [London] : Archive Editions, 1993. 10 c. ; 25 cm. ISBN 1852074302 (tk.) (A.VI/9599).
- REFF, DANIEL T. : *Plagues, priests and demons : sacred narratives and the rise of christianity in the old world and the new* / Daniel T. Reff. — 1. published. — Cambridge : Cambridge University Press, 2005. xiii, 290 s. ; 23 cm. ISBN 0521600502 (A.VI/9392).
- REGIS, LOUIS : *Constantine et sa region : voyages & séjours 1879* / Louis Regis ; preface Kamel Filali. — [y.y.] : Publication de Lersmmm, 2004. 179 s. ; 22 cm. ISBN 9947006964 (A.VI/9764).
- REGLA, PAUL DE : *Hafiyeler ülkesi Türkiye : Sultan Murat V ve Abdülhamit II* / Paul de Regla ; çev. Teoman Tunçdoğan ; yay. yönetmeni Levent Gönül. — İstanbul : Bileşim, 2005, c2004. 168 s. ; 23 cm. — (Bileşim yayınları ; 243. Düşünce dizisi ; 8. Tarih ; 8) ISBN 9752711499 (A.VI/9664).
- REINKOWSKI, MAURUS : *Die Dinge der Ordnung : eine vergleichende Untersuchung über die osmanische Reformpolitik im 19. Jahrhundert* / Maurus Reinkowski. — München : R. Oldenbourg, 2005. 365 s. ; 24 cm. — (Südosteuropäische Arbeiten ; 124) ISBN 3486578596 (A.VI/9448).
- REISMAN, DAVID C. : *The making of the Avicennan tradition : the transmission, contents and structure of Ibn Sina's al-Mubahatat (the*

discussions) / David C. Reisman. — Leiden : Brill, 2002. xx, 333 s. ; 25 cm. — (Islamic Philosophy Theology and Science. Texts and Studies, ISSN 0169-8729 ; 49) ISBN 9004125043 (A.VI/9350).

RENCONTRE ASSYRIOLOGIQUE INTERNATIONALE (49. : 2003 : LONDON) : *Nineveh : papers of the XLIXe rencontre Assyriologique internationale, London, 7-11 July 2003* / ed. by Dominique Collon, Andrew George. — London : British School of Archaeology in Iraq, 2005. 2 c. : res. ; 28 cm. — (ISSN 0021-0889) ISBN 090347218X (B.I/3671).

The reports of the last British Consul in Trabzon, 1949-1956 : a foreigner's perspective on a region in transformation / ed. by Christopher Harris. — İstanbul : Isis, 2005. 389, [14] s. : res. ; 24 cm. ISBN 9754283028 (A.VI/9208).

Representing African art and cultures : symposium Africa 2001 / ed. by Yukiya Kawaguchi, Kenji Yoshida. — Osaka : National Museum of Ethnology, 2005. i, 158 s. ; 26 cm. — (Senri Ethnological Reports, ISSN 1340-6787 ; 54) ISBN 4901906305 (B.I/3627).

REYNOLDS, MICHAEL A. : *The Ottoman-Russian struggle for Eastern Anatolia and the Caucasus, 1908-1918 : identity, ideology and the geopolitics of world order* / haz. Michael A. Reynolds. — 2003. 2 c. ; 30 cm. Princeton University-Doktora tezi. (B.I/3741).

RIZA NUR : *Cemiyet-i Haliye* / Rıza Nur ; haz. Ahmed Nezih Galitekin. — İstanbul : Şehir, 2005. 648 s. : res. ; 21 cm. — (Şehir yayınları ; 29. Hatırat ; 2) ISBN 9753501587 (A.VI/9132).

RIZA NUR : *Siyasî risaleler* / Rıza Nur ; haz. Ahmed Nezih Galitekin. — İstanbul : Şehir, 2005. 240 s. : res. ; 21 cm. — (Şehir yayınları ; 24. Hatırat ; 3) ISBN 975350151X (A.VI/9044).

RICHARDSON, PETER : *Building Jewish in the Roman East* / Peter Richardson. — Texas : Baylor University Press, 2004. xxii, 413, [32] s. : rnk. res. ; 25 cm. — (Supplements to the Journal for the Study of Judaism ; 92) ISBN 9004141316 (A.VI/9342).

Risâle-i Garîbe : XVII. yüzyıl İstanbul hayatına dair / haz. Hayati Develi. — İstanbul : Kitabevi, 2001. 172 s. : res. ; 22 cm. — (Kitabevi ; 100) ISBN 9757321419 (A.VI/9687).

- ROBB, PETER : *A history of India* / Peter Robb. — 1. published. — New York : Palgrave, 2002. xiv, 344 s. ; 21 cm. — (Palgrave Essential Histories) ISBN 0333691296 (A.VI/9568).
- The Roman inquisition, the index and the jews : contexts, sources and perspectives* / ed. by Stephan Wendehorst. — Leiden : Brill, 2004. xiv, 273 s. ; 25 cm. — (Studies in European Judaism, ISSN 1568-5004 ; 9) ISBN 9004140697 (A.VI/9359).
- ROOD, JUDITH MENDELSON : *Sacred law in the Holy City : the Khedival challenge to the Ottomans as seen from Jerusalem, 1829-1841* / Judith Mendelsohn Rood. — Leiden : Brill, 2004. xii, 262 s. ; 25 cm. — (The Ottoman Empire and Its Heritage. Politics, Society and Economy, ISSN 1380-6076 ; 32) ISBN 9004138102 (A.VI/9346).
- Rossiya i greçeskiy mir v XVI veke.* — Moskva : Nauka, 2004. ... c. ; 24 cm. ISBN 502008753X (1.c.) ; ISBN 5020088137 (tk.) (A.VI/9252-1).
- Rossiya i stranı tsentralnoy i yugo-vostoçnoy Evropı : vzaimootnoşeniya v naçale XXI veka = Russia and countries of central and South-East Europe : mutual relationships at the onset of the 21st century.* — Moskva : Rossiyskaya Akademiya Nauk, 2003. 268 s. ; 21 cm. ISBN 5952000142 (A.VI/9246).
- Rossiyskie predprinimateli v naçale XX veka. Po materialam torгова-promıshlennogo i finansovogo soyuza v pariye : publikatsiya dokumentov* / sostaviteli Yu. A. Petrov, M. K. Şatsillo. — Moskva : ROSSPEN, 2004. 270 s. ; 23 cm. — (Seriya Ekonomičeskaya İstoriya Dokumentı, İssledovaniya, Perevodı) ISBN 5824305919 (A.VI/9551).
- ROUX, JEAN-PAUL : *Orta Asya'da kutsal bitkiler ve hayvanlar* / Jean-Paul Roux ; çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan. — 1. bs. — İstanbul : Kabalcı, 2005. 440 s. ; 24 cm. ISBN 9759970120 (A.VI/9036).
- Russkie na Kavkaze : epoha ermolova i paskeviça* / sostaviteli A. G. Makorov, S. E. Makarova. — Sankt-Peterburg : Dmitriy Bulanin, 2004. 350 s. ; 17 cm. — (İz Russkogo Proslogo) ISBN 5860074182 (A.VI/9085).
- RYAN, CHARLES S. : *Plevne'de bir Avustralyalı* / Charles S. Ryan ; çev. Ali Rıza Seyfioğlu ; yay. yönetmeni Defne Asal Er ; ed. Handan Akdemir. — 1. bs. — İstanbul : Türkiye İş Bankası, 2005. 323 s. ; 20 cm. — (Genel yayın ; 825. Anı dizisi ; 18) ISBN 9754585865 (A.VI/9659).

- RYBATZKI, VOLKER : *Die Toñuquq-inschrift* / Volker Rybatzki. — Szeged : Department of Altaic Studies, University of Szeged, 1997. 130 s. ; 24 cm. — (Studia Uralo-Altaica, ISSN 0133-4239 ; 40) (A.VI/9520).
- SABAN, SÜHEYL (İBN EŞ-ŞEYH İBRAHİM HAKKİ) : *el-Ceziretu'l-'Arabiyye buhûs ve dirasat min vesâiki'l-arşifi'l-'Usmani ve'l-mesadiri'l-Türkiyye* / Süheyl (İbn eş-Şeyh İbrahim Hakki) Saban. — Riyad : Mektebetü'l-Melik Fehd el-Vataniyye, 2005. 486 s. ; 24 cm. (A.VI/9651).
- SABBÂĞ, MAZİN YÛSUF : *Dimaşk-Ankara/İstanbul-Haleb Likâ' hadârî ve tefâ'ül beyne's-sekâfeti ve't-târih ve'l-iktisâd* / Mazin Yûsuf Sabbâğ. — Dimaşk : Dâru Meyy Li'n-Neşr, 2001. 2 c. ; 24 cm. (A.VI/9647).
- SAGONA, ANTONIO : *Archaeology at the North-East Anatolian frontier, I : an historical geography and a field survey of the Bayburt province* / Antonio Sagona, Claudia Sagona. — Louvain : Peeters, 2004. xxi, 597 s. : res. ; 30 cm. — (Ancient Near Eastern Studies. Supplement ; 14) ISBN 9042913908 (B.I/3669).
- SAĞDIÇ, OZAN : *Birinci Savaştan İkincisine : yirminci yüzyıl denen o mazi 1* / Ozan Sağdıç ; yay. yönetmeni Feridun Andaç ; ed. Elif Burcu Akten, Nurgül Ateş. — 1. bs. — İstanbul : Dünya, 2005. 382 s. : res. ; 24 cm. — (Dünya Kitapları ; 363. Anı ; 22) ISBN 9753042914 (A.VI/9688).
- ŞAHBAZ, YONAN HƏRMƏZ : *Islams vrede : en redogörelse om turkarnas massaker på kristna i Persian* / Yonan Hərməz Şahbaz ; översättning Lennart Simonsson. — Södertälje : Bokförlaget Nsibin, 2003. 191 s. : res. ; 20 cm. — (Sayfe b Bet-Nahrin ; 2. Frose dē Nsibin ; 55. Lišono Swedi ; 5) ISBN 9188328449 (A.VI/9542).
- Sakarya İli tarihi* / proje yürütücüsü Mehmet Alpargu ; proje ed. Mustafa Demir ; yay. kurulu Mehmet Alpargu... [ve başk.]. — Sakarya : Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü, 2005. 2 c. ; 30 cm. — (Sakarya İli Tarihini Araştırma Projesi) ISBN 9757988278 (B.I/3611).
- SANAL, RECEP : *Yurtsever bir öğretmenin Sarıkaya'daki eğitime ve toplum kalkınmasına katkıları* / Recep Sanal. — 1. bsk. — Ankara : [yaylı.], 2005. 298 s. : res., hrt. ; 21 cm. — (Sarıkaya'nın Tarihsel Coğrafyası Üzerine incelemeler ; 1) ISBN 975981210X (A.VI/8991).
- [SANDER], MİDHAT SADULLAH : *Türkçe yeni sarf ve nahiv dersleri* / Midhat Sadullah [Sander] ; haz. Tuncer Gülensoy, Mustafa Fidan. —

- Ankara : Türk Dil Kurumu, 2004. xvi, 397 s. ; 24 cm. — (AKDTYK Türk Dil Kurumu yayınları ; 846. Türkiye Türkçesi ve Tarihî Devirler Yazı Dilleri Gramerleri Projesi ; 13) ISBN 9751617057 (A.VI/9390).
- SARAÇOĞLU, AHMET CEMALEDİN : *Eski İstanbul'dan hatıralar* / Ahmet Cemaleddin Saraçoğlu ; haz. İsmail Dervişoğlu. — İstanbul : Kitabevi, 2005. xiv, 256 s. ; 21 cm. — (Kitabevi ; 279) ISBN 9759173123 (A.VI/9691).
- SARUHAN, MÜFİT SELİM : *İbn Miskeveyh düşüncesinde tanrı ve insan* / Müfit Selim Saruhan. — 1. bsk. — Ankara : İlahiyât, 2005. 119 s. ; 21 cm. — (İlahiyât. Araştırma-İnceleme ; 32) ISBN 9756666730 (A.VI/9502).
- SASS, BENJAMIN : *The alphabet at the turn of the millennium : the west semitic alphabet CA. 1150-850 BCE : the antiquity of the Arabian, Greek and Phrygian alphabets* / Benjamin Sass. — Tel Aviv : Emery and Claire Yass Publications in Archaeology, 2005. 193 s. : res. ; 25 cm. — (Tel Aviv University. The Sonia and Marco Nadler Institute of Archaeology. Tel Aviv. Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University. Occasional publications ; 4) ISBN 9652660213 (A.VI/9078).
- SAYAN, YÜKSEL : *Uşak evleri* / Yüksel Sayan. — 1. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 1997. xi, 146 s. : rnk. res., pl. ; 29 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 1987. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Sanat Eserleri dizisi ; 149) ISBN 9751718112 (B.I/3714).
- SAZ, LEYLÂ : *Harem'in içyüzü* / Leylâ Saz ; düzenleyen Sadi Borak. — 1. bsk. — [İstanbul] : Milliyet, 1974. 325 s. ; 20 cm. — (Tarih dizisi ; 36) (A.IV/4721).
- SCHLUMBERGER, GUSTAVE : *İstanbul düştü : ben hâlâ hayatta mıyım? : bir fethin anatomisi* / Gustave Schlumberger ; Türkçesi Hamdi Varoğlu. — 1. bs. — İstanbul : Kaknüs, 2005. 344 s. ; 21 cm. — (Kaknüs yayınları ; 185. Tarih serisi ; 11) ISBN 9756698748 (A.VI/9014).
- SCHUOL, MONIKA : *Hethitische Kultmusik : eine Untersuchung der Instrumental- und Vokalmusik anhand hethitischer Ritualtexte und von archäologischen Zeugnissen* / Monika Schuol. — Rahden : Verlag Marie Leidorf GmbH, 2004. ix, 260, 40 s. : tafel ; 30 cm. — (Deutsches

Archäologisches Institut Orient-Abteilung, Orient-Archäologie, ISSN 1434-162X ; 14) ISBN 3896466445 (B.I/3624).

SCHWARTZ, BARUCH : *Bibleyskie issledovaniya : sbornik statey sostavitel Baruh Şvarts / Baruch Schwartz*. — Moskva : JDC, 1997. 672 s. ; 21 cm. — (Akademiçeskaya seriya Vıpusk ; 1) ISBN 5720000763 (A.VI/9762).

Seals : a journey in time. — Jerusalem : Bible Lands Museum, 1996. 1 CD-ROM. (CD/81).

SEDGWICK, MARK : *Saints and sons : the making and remaking of the Rashidi Ahmadi Sufi order, 1799-2000 / Mark Sedgwick*. — Leiden : Brill, 2005. xv, 255 s. ; 25 cm. — (Social, Economic and Political Studies of the Middle East and Asia, ISSN 1385-3376 ; 97) ISBN 9004140131 (A.VI/9354).

SÉDILLOT, RENÉ : *Değiş tokuştan süpermarkete : tarih boyunca ticaretin öyküsü / René Sédillot ; Türkçesi Esat Nermi Erendor*. — 1. bsk. — Ankara : Dost Kitabevi, 2005. 382 s. : res. ; 21 cm. ISBN 9752981755 (A.VI/9477).

SEKBAN, ŞÜKRÜ MEHMET : *Kürt meselesi / Şükrü Mehmet Sekban*. — Ankara : Kon, 1979. 167 s. ; 19 cm. — (Kon yayınları ; 1) (A.VI/9331).

SELÂM, SELİM ALÎ : *Beyrut Şhremini'nin anıları : 1908-1918 / Selim Ali Selâm ; takdim ve yay. haz. Hassân Ali Hallâk ; tercüme Halit Özkan*. — 1. bs. — İstanbul : Klasik, 2005. xi, 234 s. : res. ; 22 cm. — (Klasik ; 21. kitap. Arap Gözüyle Osmanlı ; 1) ISBN 975874027X (A.VI/9469).

SELEK, SABAHATTİN : *Anadolu ihtilâli / Sabahattin Selek*. — 6. bs. — İstanbul : Cem, 1976. 734 s. ; 20 cm. (A.VI/9734).

Selimus, a christian turned Turk and renegado : three Turk plays from Early Modern England / ed. by Daniel J. Vitkus. — New York : Columbia University Press, 2000. 358 s. ; 23 cm. ISBN 0231110286 (A.VI/9572).

SERDAR, MEHMET TÖREHAN : *Gazilerin dilinden Bitlis'te Ermeni meزالimi / Mehmet Törehan Serdar*. — Bitlis : Bitlis Valiliği, 2005. 151 s. ; 24 cm. — (Bitlis Valiliği Kültür yayınları ; 13) ISBN 9759861917 (A.VI/9052).

SERHADOĞLU, M. RIZA : *Savaşçı doktorun izinde : Kırım, Sarıkamış ve esaret yılları Kurtuluş Savaşı / M. Rıza Serhadoğlu*. — 1. bs. —

- İstanbul : Remzi Kitabevi, 2005. 326, [7] s. : res. ; 20 cm. ISBN 9751410541 (A.VI/9021).
- SERT, SELEHATTİN : *Kilikya 1918-1922 : Haçın ölüm Kampı : Fransızların Ermenileri yok etme planı* / Selehattin Sert. — İstanbul : Kum Saati, 2005. 651 s. ; 21 cm. ISBN 9756199296 (A.VI/9131).
- SEVİLEN, MUHİTTİN : *Karagöz* / Muhittin Sevilen. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1990. 368 s. ; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 673. Klasik Türk eserleri dizisi ; 9) ISBN 9751705851 (A.VI/9634).
- SEVİM, ALİ : *İlginç yönleriyle Sultan Melikşah* / Ali Sevim. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2005. 517-537 ss. ; 24 cm. Belleten LXIX, 255 (Ağustos 2005)'ten ayırbasım. (A.VI/9771).
- SEVİM, ALİ : *Makaleler* / Ali Sevim ; yay. haz. E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek. — 1. bsk. — Ankara : Berikan, 2005. 3 c. ; 20 cm. ISBN 9752670679 (A.VI/9209).
- SEVİNÇ, NECDET : *Osmanlı'nın yükselişi ve çöküşü* / Necdet Sevinç ; yay. yönetmeni Attila Akdemir ; ed. Ece Özbaş. — İstanbul : Bir Harf, 2005. 766 s. ; 20 cm. — (Bir Harf yayınları yayın no ; 44) ISBN 9758961128 (A.VI/9681).
- SEZGİN, FATİN : *Türkçede batı kaynaklı kelimelerin yoğunluğu : yabancılaşan Türkçe* / Fatin Sezgin. — Ankara : Türk Dil Kurumu, 2004. 144 s. ; 24 cm. — (AKDITYK Türk Dil Kurumu yayınları ; 844) ISBN 975161693X (A.VI/9388).
- SEZGİN, MAHMUT NİYAZI : *Ermenilerde din, kimlik ve devlet : Ermeni sorununa Ermeni milli kimliği açısından bakış* / Mahmut Niyazi Sezgin ; genel yay. yönetmeni Nejla Güler. — 1. bsk. — Ankara : Platin, 2005. 248 s. : res. ; 20 cm. ISBN 9758163655 (A.VI/9128).
- SHAW, STANFORD J. : *Turkey and the holocaust : Turkey's role in rescuing Turkish and European Jewry from Nazi persecution, 1933-1945* / Stanford J. Shaw. — New York : Palgrave Macmillan, 1993. xiii, 423 s. ; 23 cm. ISBN 0333582349 (A.VI/9756).
- SHELDON, GARRETT WARD : *Atatürk ve Jefferson : siyasi felsefeleri* / Garrett Ward Sheldon ; çev. Balam Kenter ; genel yay. yönetmeni Gül Duran ; ed. Mehmet Tarhan. — 1. bsk. — İstanbul : Nokta Kitap, 2005. 206 s. ; 20 cm. ISBN 975882385X (A.VI/9299).

- SHISSLER, A. HOLLY : *İki imparatorluk arasında : Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye* / A. Holly Shissler ; çev. Taciser Ulaş Belge ; yay. haz. Yasemin Gedik, Faruk Deniz. — 1. bsk. — İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2005. viii, 369 s. : res. ; 23 cm. — (İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları ; 103. Tarih ; 14) ISBN 9756176210 (A.VI/9177).
- SHPUZA, GAZMEND : *Bota Iraniane në veprën e Sami frashërit* / Gazmend Shpuza. — Tiranë : Onufri, 2004. 223 s. : rnk. res. ; 23 cm. ISBN 9992799862 (A.VI/9546).
- SIMBULA, PINUCCIA F. : *Corsari e pirati : nei mari di Sardegna* / Pinuccia F. Simbula. — Cagliari : Consiglio Nazionale delle Ricerche Istituto sui Rapporti Italo-Iberici, 1993. 491 s. ; 24 cm. — (Consiglio Nazionale delle Ricerche. Istituto sui Rapporti Italo-Iberici Cagliari ; 19) (A.VI/9054).
- SIMONSOHN, SHLOMO : *The Jews in Sicily* / Shlomo Simonsohn. — Leiden : Brill, 2004. ... c. ; 25 cm. — (Studia Post-Biblica, ISSN 0169-9717 ; 48, 3) Kütüphanemizde eserin 6. cildi mevcuttur. ISBN 900414076X (A.VI/9338-6).
- Simpozion de numismatica : dedicat centenarului Societatii Numismatice Române (1903-2003) Chişinau, 26-28 Noiembrie 2003 : comunicari studii şi note.* — Bucureşti : Editura Enciclopedica, 2005. 253 s. ; 25 cm. ISBN 9734505165 (A.VI/9325).
- SİNANLAR, SEZA : *Atmeydanı : Bizans araba yarışlarından Osmanlı şenliklerine* / Seza Sinanlar ; yay. yönetmeni Çağatay Anadol. — 1. bs. — İstanbul : Kitap, 2005. 87 s. : res. ; 21 cm. — (Kitap Yayınevi ; 96. Tarih ve Coğrafya dizisi ; 20) ISBN 975605106X (A.VI/9685).
- SİRKECİ, İBRAHİM : *Irak'tan Türkmen göçleri ve göç eğilimleri = Turkmen immigration from Iraq and migration tendencies* / İbrahim Sirkeci. — 1. bsk. = 1. ed. — Ankara : Global Strateji Enstitüsü = Global Strategy Institute, 2005. 88 s. ; 20 cm. — (Yayın no ; 3 = Publication no ; 3) ISBN 9758975021 (A.VI/9150).
- SİVAS KONGRESİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU (3. : 2004 : SİVAS) : *Sivas Kongresi III. uluslararası sempozyumu, 2-3 Eylül 2004, Sivas / Sivas Valiliği, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı.* — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2005. xxvii, 256 s. : rnk. res. ; 24 cm. ISBN 9751618010 (A.VI/9367).

- SKJÆRVØ, PRODS OKTOR : *This most excellent Shine of Gold, king of kings of Sutras : the Khotanese Suvarnabhasottamasutra* / Prods Oktor Skjærvø. — Duxbury : The Departmet of Near Eastern Languages and Literatures Harvard University, 2004. 2 c. ; 28 cm. — (Sources of Oriental Languages and Literatures ; 60, 61. Central Asian Sources ; 5, 6) (B.I/3679).
- Slovar Russkogo yazıka XVIII veka* / redaksionnaya kollegiya E. Z. Birjakova... [et al.]. — Sankt-Peterburg : Nauka, 2000-2003. ... c. ; 27 cm. ISBN 502027920X (tk.) (B.I/3032).
- Slovar Russkogo yazıka XI-XVII vv.* — Moskva : Nauka, 1996-2002. ... c. ; 27 cm. ISBN 5020226556 (B.I/3034).
- SMİLYANSKAYA, E. B. : *Volşebniki. Bogohulniki. Eretiki : narodnaya religioznost i duhovnie prestupleniya v Rossii XVIII v.* / E. B. Smilyanskaya. — Moskva : İndrik, 2003. 462 s. ; 22 cm. — (Traditsionnaya Duhovnaya Kultura Slavyan. Sovremennie İssledovaniya) ISBN 585759250X (A.VI/9081).
- SMİRNOV, N. A. : *Sovyet Rusya'da islam tarihi incelemeleri* / N. A. Smirnov ; Rusçadan çev. Arif Berberoğlu. — 1. bs. — İstanbul : Evrensel Basım Yayın, 2005. 343 s. ; 20 cm. — (Evrensel Basım Yayın ; 282) ISBN 9756106034 (A.VI/9167).
- SMİRNOVA, N. D. : *İstoriya Albanii v XX veke* / N. D. Smirnova. — Moskva : Nauka, 2003. 431 s. ; 22 cm. ISBN 5020088676 (A.VI/9079).
- Soğanlıdere : Çanakkale destanı'ndan bir yaprak* / haz. Cemil Yavuz. — İstanbul : Zeytinburnu Belediyesi, 2005. 134, yak. 25 s. : res. ; 24 cm. — (Zeytinburnu Belediyesi Kültür yayınları ; 4) ISBN 9759235617 (A.VI/9453).
- SOLMAZ, SÜLEYMAN : *Ahdî ve Gülşen-i Şu'arâsı : inceleme-metin* / Süleyman Solmaz. — Ankara : Atatürk Kültür Merkezi, 2005. ix, 626 s. ; 24 cm. — (Atatürk Kültür Merkezi yayını ; 330. Tezkireler dizisi ; 10) ISBN 9751617936 (A.VI/9225).
- Sonkale Çanakkale : "gittiler! geçemediler! geçemeyecekler!"* / haz. Ahmet Okur ; ed. Mahmut Ali Özyön. — İstanbul : Zeytinburnu Belediye Başkanlığı, 2005. 120 s. : res. (kimi rnk.) ; 29 cm. — (Zeytinburnu Belediyesi Kültür yayınları ; 3) ISBN 9759061007 (B.I/3680).

- Sonkale Çanakkale : gittiler! geçemediler! geçemeyecekler! : belgesel film* / yönetmen Ahmet Okur. — İstanbul : Zeytinburnu Belediyesi, [2005]. 1 CD-ROM. — (Zeytinburnu Belediyesi Kültür yayınları ; 2) (CD/82).
- SONYEL, SALAHİ R. : *The Turco-Armenian imbroglio : prospects for reconciliation* / Salahi R. Sonyel. — London : Cyprus Turkish Association, 2005. 244 s. ; 21 cm. ISBN 0950488666 (A.VI/9109).
- Sosyal bilimlerde süreli yayınlar ve bilgi teknolojileri sempozyumu, 2 Nisan 2005, Ankara : bildiriler / sempozyum düzenleme kurulu Tuncel Acar... [ve başk.] ; yay. haz. Osman Horata ; yay. koordinatörü Ahmet Doğan.* — Ankara : Yeni Avrasya, 2005. 231 s. ; 24 cm. — (Yayın nu ; 51) ISBN 9756669640 (A.VI/9775).
- SÖNMEZ, CEMİL : *Atatürk'te çocuk sevgisi* / Cemil Sönmez. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2004. ix, 230 s. : res. ; 24 cm. ISBN 9751617464 (A.VI/9368).
- SÖNMEZ, CEMİL : *Atatürk'ün yetişmesi ve öğretmenleri* / Cemil Sönmez. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2004. x, 253 s. : res. ; 24 cm. ISBN 975161743X (A.VI/9363).
- Spätantike und mittelalterliche Keramik aus Ephesos / mit beiträgen von T. Bezeczky... [et al.].* — Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2005. 248 s. : res. (çoğu rnk.) ; 30 cm. — (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse Denkschriften ; 332. bd. Archäologische Forschungen ; 13) ISBN 3700134924 (B.I/3682).
- SPANU, MARCELLO : *Keramos di caria : storia e monumenti* / Marcello Spanu. — Roma : "L'Erma" di Bretschneider, 1997. 222, 22 s. : res., 6 katl. pl. ; 25 cm. — (Studia Archaeologica ; 89) ISBN 8870629791 (A.VI/9421).
- SPEAKE, GRAHAM : *Mount Athos : renewal in paradise* / Graham Speake. — New Haven ; London : Yale University Press, 2002. x, 294 s. : rnk. res. ; 24 cm. ISBN 0300093535 (A.VI/9187).
- SPINK, WALTER M. : *Ajanta : history and development* / Walter M. Spink. — Leiden : Brill, 2005. ... c. ; 25 cm. — (Handbook of Oriental Studies. Section 2. India = Handbuch der Orientalistik. Indien, ISSN 0169-9377 ; 18) ISBN 9004148329 (A.VI/9730).

- STEEL, LOUISE : *Cyprus before history : from the earliest settlers to the end of the bronze age* / Louise Steel. — 1. published. — London : Duckworth, 2004. xvii, 279 s. : res. ; 24 cm. ISBN 0715631640 (A.VI/9427).
- Stephanos archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov* / ed. Mileta Milcheva. — Sofia : Presses Universitaires "St. Kliment Ohridski", 2005. xvii, 740 s. : res. ; 28 cm. — (Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis ; suppl. 4) (B.I/3746).
- STONE, ELIZABETH C. : *The anatomy of a Mesopotamian city : survey and soundings at Mashkan-Shapir* / Elizabeth C. Stone, Paul Zimansky ; and contributions by Vincent Pigott, Lisa Wells, Tony Wilkinson. — Winona Lake : Eisenbrauns, 2004. xviii, 504 s. : res. ; 29 cm. ISBN 1575060825 (B.I/3662).
- STONE, NORMAN : *The eastern front 1914-1917* / Norman Stone. — New York : Charles Scribner's Sons, 1975. 348 s. ; 24 cm. ISBN 0684144921 (A.VI/9012).
- SÜNBÜL, TAHİR : *Azerbaycan dosyası* / Tahir Sünbül. — 1. bsk. — Ankara : Kök, 1990. ... c. ; 24 cm. — (Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar serisi ; 5) ISBN 9757721050 ; ISBN 9757721069 (A.VI/9737).
- Süryaniler ve süryanilik* / haz. Ahmet Taşgın, Eyyüp Tanrıverdi, Canan Seyfeli ; yay. haz. Serhat Buhari Baytekin, Zafer Yılmaz. — Ankara : Orient, 2005. 4 c. ; 21 cm. — (Orient yayınları ; 8, 9, 10, 11. Sosyoloji ; 1, 2, 3, 4) ISBN 9759897482 (tk.) (A.VI/9030).
- SVAZLIAN, VERJİNÉ : *Ermeni soykırımı ve toplumsal hafıza* / Verjiné Svazlian ; çev. Emine Demir. — 1. bsk. — İstanbul : Belge, 2005. 132, [27] s. : res. ; 20 cm. — (Belge yayınları. İnceleme) ISBN 975344317X (A.VI/9710).
- Symbolae Turcologicae : studies in honour of Lars Johanson on his sixtieth birthday 8 March 1996* / ed. by Árpád Berta, Bernt Brendemoen, Claus Schönig. — İstanbul : Swedish Research Institute in Istanbul, 1996. 246 s. ; 28 cm. — (Transactions, ISSN 1100-0333 ; 6) ISBN 9186884077 (B.I/3645).
- Synagogen : Rheinland-Pfalz - Saarland : "... und dies ist die Pforte des Himmels"* / bearbeitet von Stefan Fischbach, Ingrid Westerhoff ;

schriftleitung Joachim Glatz, Meier Schwarz ; hrsg. vom Landesamt für Denkmalpflege Rheinland-Pfalz mit dem Staatlichen Konservatoramt des Saarlandes und dem Synagogue Memorial Jerusalem. — Mainz am Rhein : Philipp von Zabern, 2005. 490 s. : res. ; 30 cm. — (Gedenkbuch der Synagogen in Deutschland begründet von Meier Schwarz, Synagogue Memorial Jerusalem ; 2) ISBN 3805333137 (B.I/3575).

ŞAHİN, ENİS : *Diplomasi ve sınır : Gümrü görüşmeleri ve protokolleri-1918* / Enis Şahin. — 1. bsk. — İstanbul : Yeditepe, 2005. 407, yak. 40 s. : rnk. res., hrt. ; 21 cm. — (Yeditepe Yayınevi ; 30. İnceleme-Araştırma dizisi ; 19) ISBN 9756480378 (A.VI/9507).

ŞAHİN, EYÜP : *Türk Polis Teşkilatının şanlı geçmişinde ve Cumhuriyete giden yolda iz bırakan polisler* / Eyüp Şahin. — [Ankara] : Emniyet Genel Müdürlüğü, 2004. xix, 820 s. : res. ; 20 cm. — (Emniyet Genel Müdürlüğü yayın no ; 371. Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Dairesi yayın no ; 230) ISBN 9755854185 (A.VI/9312).

ŞAHİN, H. ALİ : *Asurlu tüccarların M.Ö. 2. bin yılın ilk çeyreğinde Anadolu'da faiz uygulaması* / H. Ali Şahin. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2005. 425-465 ss. ; 24 cm. Belleten LXIX, 255 (Ağustos 2005)'ten ayırbasım. (A.VI/9769).

Şair, yazar, halk bilimci Nail Tan : *biyografi-bibliyografya* / haz. Hayrettin İvgin. — Ankara : [yayl.y.], 2003. 80 s. : res. ; 20 cm. ISBN 9759595869 (A.VI/9519).

ŞANAL, MUSTAFA : *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kız Öğretmen Okulunda görev yapan kadın idareci ve öğretmenler ile okuttukları dersler* / Mustafa Şanal. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2005. 649-670 ss. ; 24 cm. Belleten cilt LXVIII, Aralık 2004, sayı 253'ten ayırbasım. (A.VI/9114).

ŞAPOLYO, ENVER BEHNAN : *Karagöz tekniği* / Enver Behnan Şapolyo. — İstanbul : Türkiye, 1947. 63 s. : res. ; 18 cm. — (Sahne yayını) (A.VI/9637).

ŞAPOLYO, ENVER BEHNAN : *Karagözün tarihi* / Enver Behnan Şapolyo. — İstanbul : Türkiye, [19??]. 133 s. ; 18 cm. — (Sahne yayını) (A.VI/9636).

- ŞAPOLYO, ENVER BEHNNAN : *Kemâl Atatürk ve Millî Mücadele tarihi* / Enver Behnan Şapolyo. — 3. bsk. — İstanbul : Rafet Zaimler, 1958. 624 s. : res. ; 21 cm. (A.III/1952).
- ŞEHBENDERZÂDE FİLİBELİ AHMED HİLMÎ : *Muhalefetin iflası* / Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi ; haz. Ahmet Eryüksel. — 2. bsk. — İstanbul : Nehir, 2005. xiv, 117 s. ; 21 cm. — (Nehir yayınları ; 49. Haturalarla Yakın Tarih dizisi ; 8) ISBN 9756711736 (A.VI/9700).
- ŞEHSUVAROĞLU, HALÛK : *Asırlar boyunca İstanbul : eserleri olayları kültürü* / Halûk Şehsuvaroğlu. — İstanbul : Yenigün Haber Ajansı Basım ve Yayıncılık A.Ş., 2005. 316 s. : res. ; 35 cm. (B.I/3632).
- ŞENTOP, MUSTAFA : *Osmanlı yargı sistemi ve Kazaskerlik* / Mustafa Şentop ; yay. haz. Mustafa Demiray, Fahrettin Altun. — 1. bs. — İstanbul : Klasik, 2005. xii, 162 s. ; 24 cm. — (Klasik ; 19. kitap) ISBN 9758740237 (A.VI/9278).
- ŞENTÜRK, SEDA : *Jean Baptiste Hilaire* / haz. Seda Şentürk. — 2004. xxii, 141, yak. 100 y. ; 29 cm. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü-Yüksek lisans tezi. (B.I/3631).
- ŞENTÜRK, SEDA : *Jean Baptiste Hilaire* / Seda Şentürk. — Ankara : , 2004. 1 CD-ROM. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü-Yüksek lisans tezi. (CD/78).
- ŞENYAPILI, ÖNDER : *Ne demek İzmir; Buca, niye Buca!?* / Önder Şenyapılı. — 1. bs. — Ankara : ODTÜ, 2005. xii, 355 s. : res. ; 21 cm. ISBN 9757064904 (A.VI/9292).
- Şerif Mardin'e armağan / derleyenler Ahmet Öncü, Orhan Tekelioğlu ; ed. Tanıl Bora. — 1. bsk. — İstanbul : İletişim, 2005. 366 s. ; 20 cm. — (İletişim yayınları ; 1091. Araştırma-İnceleme dizisi ; 184) ISBN 9750503422 (A.VI/9170).
- ŞEYHÜLİSLÂM CEMALEDİN EFENDİ : *Siyasi hatıralarım* / Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi ; haz. Selim Kutsan. — 2. bsk. — İstanbul : Nehir, 2005. xv, 144 s. ; 21 cm. — (Nehir yayınları ; 73. Haturalarla Yakın Tarih dizisi ; 4) ISBN 9756711728 (A.VI/9673).
- ŞIVGIN, HALE : *19. Yüzyılda Gaziantep* / Hale Şıvgın. — Ankara : Gaziantep Büyükşehir Belediyesi, 1997. 210 s. ; 23 cm. ISBN 9759461102 (A.VI/9754).

- ŞİMŞİR, BİLÂL N. : *Ermeni meselesi 1774-2005* / Bilâl N. Şimşir. — 1. bs. — Ankara : Bilgi, 2005. 471, yak. 90 s. : res. ; 20 cm. ISBN 9752201377 (A.VI/9220).
- ŞİMŞİR, BİLÂL N. : *Türkçe kısaltmalar sözlüğü* / Bilâl N. Şimşir ; yay. haz. Yılmaz Ulaş Kavas. — 1. bs. — Ankara : Yargı, 2005. 469 s. ; 21 cm. — (Yayın no ; 104) ISBN 9756120037 (A.VI/9144).
- ŞİMŞİRGİL, AHMET : *Topkapı Sarayı : taşta yazılan tarih* / Ahmet Şimşirgil ; ed. S. Talha Sağlam. — 1. bsk. — İstanbul : Tarih Düşünce Kitapları, 2005. 252 s. : rnk. res. ; 22 cm. — (Tarih Düşünce Kitapları ; 13. Araştırma-İnceleme ; 7) ISBN 9756300124 (A.VI/9675).
- TAHBERER, BEKİRCAN : *Antik Kilikya sikkelerinde Asklepios kültü* / Bekircan Tahberer, İlder Uzel. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2005. 9-58, [6] ss. : rnk. res. ; 24 cm. Belleten LXIX, 254 (Nisan 2005)'den ayrışım. (A.VI/9271).
- TALU, ERCÜMEND EKREM, 1886-1956 : *Geçmiş zaman olur ki... : anılar* / Ercümend Ekrem Talu [1886-1956] ; haz. Alâattin Karaca. — 1. bs. — Ankara : Hece, 2005. 296, [14] s. : res. ; 21 cm. — (Hece yayınları ; 115. Anı ; 3) ISBN 9758988190 (A.VI/9164).
- TAN, NAIL : *Araçlı Hacı Bekir Ailesi : Türk şekerciliğinin öncüsü* / Nail Tan. — 1. bsk. — Ankara : [yayl.y.], 2005. 48 s. : res. ; 24 cm. ISBN 9758951076 (A.VI/9517).
- TAN, NAIL : *Sepetçioğlu Osman Efe : radyo oyunu ve bir inceleme* / Nail Tan. — 2. bsk. — Ankara : [yayl.y.], 2005. 55 s. : nota ; 24 cm. ISBN 9759539039 (A.VI/9518).
- TANMAN, FAHRİ : *Demokratik düzen anarşik usullerle nasıl tahrip edilir* / Fahri Tanman. — 2. bsk. — Ankara : [yayl.y.], 1970. 48 s. ; 19 cm. (A.III/5975).
- TANÖR, BÜLENT : *Türkiye tarihi 5 : bugünkü Türkiye 1980-1995* / Bülent Tanör, Korkut Boratav, Sina Akşin. — 3. bs. — İstanbul : Cem, 2000. 5 c. ; 24 cm. — (Cem. Tarih) ISBN 975406542X (A.VI/9492-5).
- Tarih boyunca İznik* / ed. Işıl Akbaygil, Halil İnalçık, Oktay Aslanapa ; çev. Rita Urgan... [ve başk.]. — İstanbul : Türkiye İş Bankası, 2003. 313 s. : rnk. res. ; 30 cm. — (Genel yayın no ; 668. Sanat dizisi ; 83) ISBN 975458432X (B.I/3725).

- Tarihçilerin kutbu : Halil İnalçık kitabı / söyleşi Emine Çaykara. — 3. bs. — İstanbul : Türkiye İş Bankası, 2005. 614 s. : res. ; 20 cm. — (Genel yayın ; 895. Edebiyat dizisi ; 433) ISBN 9754586616 (A.VI/9657).*
- Tarihte Doğu-Batı çatışması : Semavi Eyice'ye saygı / yay. haz. Ertan Eğribel, Ufuk Özcan ; bilim kurulu Kurtuluş Kayalı... [ve başk.]. — 1. bs. — İstanbul : Kızılelma, 2005. 635 s. ; 21 cm. — (Sosyoloji Yıllığı-Kitap ; 12. Kızılelma Yayıncılık ; 30. Siyaset-Tarih-Tartışma Kitapları ; 15) ISBN 9758334298 (A.VI/9277).*
- TAŞDELEN, MEHMET NURİ** : *Yassıada, Menderes ve muhafızları / Mehmet Nuri Taşdelen ; genel yönetmen Mehmet Kocabaş ; genel yay. yönetmeni Attila Akdemir ; ed. Kemal Gurulkan. — 2. bsk. — İstanbul : Bir Harf, 2005. 296 s. : res. ; 20 cm. — (Bir Harf yayınları ; 15) ISBN 9758961291 (A.VI/8992).*
- TAŞKIRAN, CEMALETİN** : *"Kanlı mürekkeple yazın çektiklerimizi..." : Milli Mücadelede Türk ve Yunan esirleri (1919-1923) / Cemalettin Taşkıran. — 1. bsk. — Ankara : Platin, 2005. 393 s. ; 20 cm. ISBN 9758163671 (A.VI/9172).*
- Taşnak-Hoybun / ed. Yavuz Selim. — 1. bs. — İstanbul : İleri, 2005. 112 s. : res. ; 20 cm. — (İleri yayınları no ; 60) ISBN 9756288515 (A.VI/9509).*
- TATARLI, İBRAHİM T.** : *Mustafa Kemal Atatürk, Yeni Türkiye, Balkanlar ve dünya : Türk kaynaklarının verileri ve tarih yazıcılığının sorunları : etütler = Mustafa Kemal Atatyark, Nova Turtsiya Balkanite i sveta : sviletelstva na Turskite iztoçnitsi i problemi na istoriografiyata : studii / İbrahim T. Tatarlı. — Sofya = Sofiya : Blagoevgrad = BON Blagoevgrad, 2005. 332 s. : res. ; 23 cm. (A.VI/9592).*
- TCHIHATCHEFF, P. DE** : *Asie Mineure, geographie physique / P. de Tchihatcheff. — [y.y.] : [yayl.y.], [t.y.]. 1 CD-ROM. ; 27 res. (CD/76).*
- Tehnologii etniçeskoy mobilizatsii : iz istorii stanovleniya gruzinskoy gosudarstvennosti 1987-1993 gg. / avtor-sostavitel G. P. Lejava ; pod redaktsiey M. N. Guboglo. — Moskva : Tsentr po İzuçeniyu Mejnotsionolnıh Otnoşeniy İnstitutu Etnologii i Antropologii RAN, 2003. 364 s. ; 20 cm. ISBN 5201137539 (A.VI/9092).*
- TEKİN, MEHMET** : *Hatay Devlet Reisi Tayfur Sökmen / Mehmet Tekin. — Antakya : Mustafa Kemal Üniversitesi, 2002. 241, yak. 50 s. : res. ; 24 cm. — (Mustafa Kemal Üniversitesi yayın no ; 14) ISBN 9757989185 (A.VI/9742).*

- TEKTAŞ, MEHMET : *Ana hatları ile dünden bugüne Amasya'da sanat hareketleri ve günümüzde yapılan tezhip çalışmaları* / Mehmet Tektaş. — Amasya : Amasya Belediyesi, 2002. 50 s. ; 20 cm. — (Amasya Belediyesi Kültür yayını) ISBN 9759343509 (A.VI/8990).
- TEVETOĞLU, FETHİ : *Türkiye'de sosyalist ve komünist faaliyetler* / Fethi Tevetoğlu. — 1. bsk. — Ankara : [yayl.y.], 1967. 720 s. ; 24 cm. (A.III/3207).
- TEVFİK FİKRET, 1867-1915 : *Rübâb-ı şikeste* / Tevfik Fikret [1867-1915] ; haz. Abdullah Uçman, Hasan Akay. — İstanbul : Çağrı, 2005. xli, 495, 444 s. ; 20 cm. — (Çağrı yayınları ; 112. Türk Klasikleri dizisi ; 19) ISBN 9754540586 (A.VI/9674).
- TEZCAN AKSU, BELGİN : *Türkçe sözlük'ün ters dizimi : Türkçe (STT) sözlük öğelerinin sondan başa alfabetik dizimi* / Belgin Tezcan Aksu, Abdurrahman Tarıktaroğlu, Efrasiyap Gemalmaz. — Ankara : Türk Dil Kurumu, 2004. iii, 418 s. ; 24 cm. — (AKDİTYK Türk Dil Kurumu yayınları ; 845) ISBN 9751617065 (A.VI/9373).
- TİKEN, KÂMİL : *Eski Türkiye Türkçesinde edatlar, bağlaçlar, ünlemler ve zarf-fiiller* / Kâmil Tiken. — Ankara : Türk Dil Kurumu, 2004. xx, 177 s. ; 24 cm. — (AKDİTYK Türk Dil Kurumu yayınları ; 837) ISBN 9751616875 (A.VI/9386).
- TİPİ, ŞEREF : *Pışıbbâ (1860-1926) : paşalıktan şeyhliğe, şeyhlikten esarete...* / Şeref Tipi ; yay. haz. Canerhan Tipi ; ed. Yasemin Aktaş. — 1. bs. — İstanbul : Remzi Kitabevi, 2005. 248 s. : res. ; 20 cm. ISBN 9751410827 (A.VI/9696).
- TIRATS'YAN, GEVORG [ARTASHESI] : *From Urartu to Armenia : florilegium Gevorg A. Tirats'yan : in memoriam* / Gevorg [Artashesi] Tirats'yan ; ed. by Rouben Vardanyan ; translated by Sveta Mardanyan, Gohar Muradyan, Aram T'op'chyan. — Neuchâtel : Recherches et Publications, 2003. xxv, 183, 15 s. : pl. ; 28 cm. — (National Academy of Sciences of Armenia. Institute of Archaeology and Ethnography. Scientific Heritage, ISSN 1420-7745 ; 3. Civilisations du Proche-Orient. Serie ; 1. Archaeology et Environnement ; 4) ISBN 2940032106 (B.I/3673).
- Topographical studies in the Ğabla plain* / P. J. Piis... [et al.]. — Copenhagen : The Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 2004. 192 s. : res. ; 27 cm. — (Publications of the Carlsberg

- Expedition to Phoenicia ; 13. Historisk-Filosofiske Skrifter, ISSN 0023-3307 ; 28) ISBN 8778763673 (B.I/3647).
- TORÎ : *Aşiretten millet olma yapılanmasında Kürtler* / Torî. — 1. bsk. — İstanbul : Doz, 2005. 312 s. ; 21 cm. ISBN 9756876646 (A.VI/9462).
- TOROS, TAHA : *Nâzım Hikmet* / Taha Toros. — 1. bsk. — İstanbul : Cumhuriyet Kitapları, 2005. 195 s. : res. ; 20 cm. ISBN 975674782X (A.VI/9671).
- TOROSSIAN, SARKIS : *From Dardanelles to Palestine : a true story of five battle fronts of Turkey and her allies and a harem romance* / Sarkis Torossian ; introduction by John Archibald MacCallum. — Boston : Meador Publishing Company, 1947. 219 s. : res. ; 22 cm. (A.VI/9008).
- TOURNEFORT, JOSEPH DE, 1656-1708 : *Tournefort seyahatnamesi* / Joseph de Tournefort [1656-1708] ; ed. Stefanos Yerasimos ; çev. Ali Berktaş ; II. kitap çev. Teoman Tunçdoğan. — 1. bs. — İstanbul : Kitap, 2005. 313, 283 s. ; 21 cm. — (Kitap Yayınevi ; 87. Sahaftan Seçmeler dizisi ; 6) ISBN 9758704974 (A.VI/9125).
- [TOVEN], MEHMET BAHAEETTİN : *Yeni Türkçe lügat* / Mehmet Bahaettin [Toven] ; haz. Abdülkadir Hayber. — Ankara : Türk Dil Kurumu, 2004. xiii, 1210 s. ; 24 cm. — (AKDİTYK Türk Dil Kurumu yayınları ; 841. Türkiye Türkçesi Sözlükleri Projesi ; 1. Eski Sözlükler dizisi ; 6) ISBN 9751616905 (A.VI/9375).
- TOYAMA, ATSUKO : *Yüzyılın dönemecinde Türkiye* / Atsuko Toyama ; çev. H. Can Erkin. — 1. bs. — Ankara : Türk Japon Vakfı, 2004. xiii, 288 s. : res. ; 19 cm. ISBN 9759897806 (A.VI/9069).
- TOYNBEE, ARNOLD J. : *Hatıralar : tecrübelerim* / Arnold J. Toynbee ; tercüme Şaban Bıyıklı ; yay. haz. Fahrettin Altun. — 1. bs. — İstanbul : Klasik, 2005. ix, 492 s. ; 22 cm. — (Klasik ; 24. kitap. Hatırat ; 4) ISBN 9758740245 (A.VI/9705).
- TOYNBEE, A. J. : *Türkije : verleden en toekomst* / A. J. Toynbee ; overgenomen (met aanvullingen) uit "The Round Table" van Juni 1917. — Londen : The Menpes Printing & Engraving Co., Ltd., 1917. 104 s. ; 21 cm. (A.VI/9110).
- I trattati con Bisanzio 1265-1285* / a cura di Marco Pozza, Giorgio Ravegnani. — Venezia : il Cardo, 1996. 184 s. ; 24 cm. — (Pacta Veneta ; 6) ISBN 888079079X (A.VI/9625).

I trattati con il regno Armeno di Cilicia 1201-1333 / a cura di Alessio Sopracasa. — Roma : Viella, 2001. 126 s. ; 24 cm. — (Pacta Veneta ; 8) ISBN 8883340477 (A.VI/9624).

TREADGOLD, WARREN : *A concise history of Byzantium* / Warren Treadgold. — 1. published. — Hampshire : Palgrave, 2001. xii, 273 s. ; 23 cm. ISBN 0333718291 (A.VI/9193).

Trebenna : tarihi, arkeolojisi ve doğası = Trebenna : its history, archaeology and natural environment / ed. Nevzat Çevik, Burhan Varkıvanç, Engin Akyürek. — Antalya : Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü = Suna & İnan Kırac Research Institute on Mediterranean Civilizations, 2005. xv, 348 s. : rnk. res. ; 28 cm. — (Adalya. Ekyayın dizisi ; 1 = Adalya. Supplementary series ; 1) ISBN 975707828X (B.I/3744).

Trecento quartine di Jalâl alDın Rûmy / introduzione, traduzione e note di Gabriele Mandel ; prefazione di Halil Cin ; Presentazione di Michele Tridente. — Bari : Edizioni dell' Università Islamica, 1986. 102 s. ; 24 cm. ISBN 8876950648 (A.VI/9773).

TRUMPENER, ULRICH : *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918* / Ulrich Trumpener. — reprint ed. — Delmar : Caravan Books, 1989. xv, 433 s. ; 24 cm. ISBN 0882060678 (A.VI/9590).

TUNAŞAR, SEYHUN : *Ortaçağ islam dünyasında şarap* / Seyhun Tunaşar ; yay. koordinatörü ve ed. Cihangir Gener ; genel yay. yönetmeni Sinan Onuş. — 1. bsk. — Ankara : Piramit, 2005. 160 s. ; 21 cm. — (Piramit yayınları ; 98. Tarih-Araştırma dizisi ; 12) ISBN 9759134039 (A.VI/9313).

TUNAŞAR, SEYHUN : *Türk ulusal masonluğunda 1935 uykuya yatma olayı* / Seyhun Tunaşar ; yay. koordinatörü ve ed. Cihangir Gener ; genel yay. yönetmeni Sinan Onuş. — 1. bsk. — Ankara : Piramit, 2005. 176 s. ; 21 cm. — (Piramit yayınları ; 83. Tarih-Araştırma dizisi ; 9) ISBN 9758854895 (A.VI/8997).

TUNÇ, MUSTAFA ŞEKİB : *Terakki fikri : menşei ve tekâmülü* / Mustafa Şekib Tunç ; yay. haz. Osman Bahadır. — 1. bs. — İstanbul : Anahtar Kitaplar, 2005. 253 s. ; 20 cm. — (Araştırma-İnceleme dizisi) ISBN 9758612336 (A.VI/9701).

- TURAN, OSMAN : *Türkler Anadolu'da* / Osman Turan. — 1. bsk. — İstanbul : Hareket, 1973. 61 s. ; 20 cm. — (Hareket yayınları ; 50. Tarih serisi ; 2) (A.VI/9631).
- TURFAN, M. NAİM : *Jön Türklerin yükselişi : siyaset, askerler ve Osmanlının çöküşü* / M. Naim Turfan ; çev. Mehmet Moralı ; ed. Ali Berktaş, Işık Ergüden. — 1. bsk. — İstanbul : Alkım, 2005, c2003. 540 s. : res. ; 23 cm. — (Alkım ; 118. Tarih ; 8) ISBN 9759920263 (A.VI/9670).
- TURGUNBAYEV, CAŞTEGİN : *Kurgız Türkçesindeki sıfat-fiil ekleri : şekil, anlam, işlev ve Türkiye Türkçesi ile karşılaştırma* / Caştegin Turgunbayev. — Ankara : Türk Dil Kurumu, 2004. xvi, 408 s. ; 24 cm. — (AKDTYK Türk Dil Kurumu yayınları ; 851) ISBN 9751617197 (A.VI/9372).
- TURGUT, HULÛSÎ : *Avrasya ve Demirel : Adriyatik'ten Çin Seddi'ne* / Hulûsi Turgut. — 1. bsk. — Ankara : ABC, 2005. ... c. : rnk. res. ; 24 cm. — (ABC Araştırma dizisi ; 8) ISBN 975781508X (tk.) ; ISBN 9759079003 (3.c.) (A.VI/9154-3).
- Turkey's new world : changing dynamics in Turkish foreign policy* / ed. by Alan Makovsky, Sabri Sayarı. — Washington : The Washington Institute for Near East Policy, 2000. xii, 234 s. ; 25 cm. ISBN 0944029434 (A.VI/9563).
- Turkish arts* / ed. by Mehmet Özel ; translation Virginia Saçlıoğlu, Adair Mill, Diana Mott ; photographic credit Gönül Öney... [et al.]. — 1. print. — Ankara : Ministry of Culture General Directorate of Fine Arts, 1999. 400 s. : rnk. res. ; 34 cm. ISBN 9751723043 (B.I/3690).
- Türk dünyası edebiyat kavramları ve terimleri ansiklopedik sözlüğü : Türk dünyası ortak edebiyatı* / proje yürütücüsü Sadık Tural. — Ankara : Atatürk Kültür Merkezi, 2001-2004. 4 c. ; 24 cm. — (AKDTYK Atatürk Kültür Merkezi yayını ; 289, 214. Kaynak Eserler dizisi ; 4) ISBN 975161581X (tk.) (A.VI/5076).
- Türk dünyası edebiyat metinleri antolojisi : Türk dünyası ortak edebiyatı* / proje başkanı Sadık Tural. — Ankara : Atatürk Kültür Merkezi, 2001-2004. 6 c. ; 24 cm. — (Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi yayını ; 288. Kaynak Eserler dizisi ; 3) ISBN 9751615755 (A.VI/5077).

Türk dünyası edebiyat tarihi : Türk dünyası ortak edebiyatı / proje başkanı Sadık Tural ; başkan Önder Göçgün. — Ankara : Atatürk Kültür Merkezi, 2001-2004. 6 c. ; 24 cm. — (Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi yayını ; 287. Kaynak Eserler dizisi ; 2) ISBN 9751615747 (A.VI/5078).

Türk dünyası edebiyatçıları ansiklopedisi : Türk dünyası ortak edebiyatı / proje yürütücüsü Sadık Tural ; alt grup başkanı Müjgân Cunbur. — Ankara : Atatürk Kültür Merkezi, 2001-2004. 5 c. ; 28 cm. — (AKDITYK Atatürk Kültür Merkezi yayını ; 214. Kaynak Eserler dizisi ; 1, 2) ISBN 9751612810 (B.I/2758).

TÜRK, HÜSEYİN : *Anadolu'nun gizli inancı Nusayrîlik : inanç sistemleri ve kültürel özellikleri /* Hüseyin Türk. — 1. bs. — İstanbul : Kaknüs, 2005. 302, [17] s. : res. ; 21 cm. — (Kaknüs yayınları ; 244. Antropoloji ; 4) ISBN 9752560342 (A.VI/9297).

TÜRK KÜLTÜRÜ KONGRESİ (5. : 2002 : ANKARA) : *V. Türk kültürü kongresi : Cumhuriyetten günümüze Türk kültürünün dünü, bugünü ve geleceği, 17-21 Aralık 2002, Ankara /* yay. haz. Azize Aktaş Yasa. — Ankara : Atatürk Kültür Merkezi, 2005. 16 c. ; 24 cm. — (Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı yayını ; 326, 318, 320, 311, 308, 317, 319, 325, 327, 324, 323, 313, 312, 316, 314, 315. Kongre ve Sempozyumlar ; 40, 34, 36, 27, 26, 32, 35, 39, 41, 38, 37, 29, 28, 33, 31, 30) ISBN 9751617804 (A.VI/9228).

Türk medeniyetinin ihtişamı Topkapı Sarayının Osmanlı hazineleri sergisi = The splendour of Turkish civilization Ottoman treasures of the Topkapı Palace. — [y.y.] : [yayl.y.], [1989?]. 219 s. : rnk. res. ; 27 cm. (B.I/3731).

TÜRKDOĞAN, ORHAN : *Kemalist sistem ve sosyolojik yapısı /* Orhan Türkdoğan ; genel yay. yönetmeni Adem Sarıgöl ; ed. Erkan Çav. — 1. bsk. — İstanbul : IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2005. 560 s. ; 21 cm. — (IQ Kültür Sanat Yayıncılık ; 133. Araştırma-İnceleme dizisi ; 96) ISBN 9752550304 (A.VI/9018).

Türkiye. — Ankara : Başbakanlık Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, 1990. 286 s. : rnk. res. ; 24 cm. ISBN 9751902983 (A.VI/9732).

Türkiye Cumhuriyeti anayasası = The constitution of the Republic of Turkey = Konstitutsiya Turetskoy Respubliki. — Ankara : TİKA, 2004. 216 s. ; 20 cm. — (TİKA yayınları ; 71) ISBN 9751935725 (A.VI/9004).

- Türk(iye) kültürleri / derleyenler Gönül Pultar, Tahire Erman. — İstanbul : Tetragon, 2005. x, 652 s. ; 20 cm. ISBN 9759478951 (A.VI/9464).*
- Türkiye Komünist Partisi : program. — [Ankara] : Türkiye Komünist Partisi, 2004. 20 s. ; 17 cm. (A.VI/9264).*
- TRT yayın alanları tespiti teknik kamuoyu araştırması. — Ankara : Türkiye Radyo-Televizyon Kurumu Genel Müdürlüğü, 2005. 336 s. ; 24 cm. ISBN 9757655600 (A.VI/9050).*
- Türkiye tarihi 4 : çağdaş Türkiye 1908-1980 / Sina Akşin... [ve başk.] ; yay. yönetmeni Sina Akşin. — 7. bs. — İstanbul : Cem, 2002. 5 c. ; 24 cm. — (Cem. Tarih) ISBN 9754065667 (A.VI/9492-4).*
- Türkiye tarihi 3 : Osmanlı Devleti 1600-1908 / Metin Kunt... [ve başk.] ; yay. yönetmeni Sina Akşin. — 7. bs. — İstanbul : Cem, 2002. 5 c. ; 24 cm. — (Cem. Tarih) ISBN 9754065659 (A.VI/9492-3).*
- Türkiye tarihi 2 : Osmanlı Devleti 1300-1600 / Metin Kunt... [ve başk.] ; yay. yönetmeni Sina Akşin. — 7. bs. — İstanbul : Cem, 2002. 5 c. ; 24 cm. — (Cem. Tarih) ISBN 9754065640 (A.VI/9492-2).*
- Türkiye’de sivil toplum kuruluşları sempozyumu 15 : “katılımcı demokrasi, sivil ağlar ve STK’lar” : 18-19 Haziran 2004 İTÜ Maçka Sosyal Tesisleri. Türkiye’de sivil toplum kuruluşları sempozyumu 16 : “STK’lar ve destek iletişim merkezleri : deneyimler, sorunlar, gözlemler” : 10-11 Aralık 2004 İTÜ Maçka Sosyal Tesisleri. — İstanbul : Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2005. 253 s. ; 24 cm. ISBN 9758813277 (A.VI/9232).*
- TÜRKÖZÜ, HALİL KEMAL : Osmanlı ve Sovyet belgeleriyle Ermeni mezâlimi / Halil Kemal Türközü. — Ankara : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1982. xii, 115, yak. 50 s. : res. ; 19 cm. (A.IV/7173).*
- Tyurskie narodi Krıma : karaimi Krımskie Tatarı kırımçaki / otvetstvennie redaktori S. Ya. Kozlov, L. V. Çijova. — Moskva : Nauka, 2003. 459 s. : res. (kimi rnk.) ; 24 cm. — (Narodi i Kulturi) ISBN 5020088536 (A.VI/9239).*
- UĞUR, HATİCE : Osmanlı Afrikası’nda bir sultanlık : Zengibar / Hatice Uğur ; yay. haz. Fahrettin Altun. — 1. bs. — İstanbul : Küre, 2005. x,*

113 s. : res., hrt. ; 23 cm. — (Küre yayınları ; 23. kitap. Afrika Tarihi ; 1) ISBN 9756614242 (A.VI/9484).

ULU, MEHMET EMİN : *Alperenler Cenneti Tokat* / Mehmet Emin Ulu. — İstanbul : [yayl.y.], 2004. 462 s. : rnk. res. ; 24 cm. ISBN 9759666561 (A.VI/9147).

ULUBELEN, EROL : *İngiliz gizli belgelerinde Türkiye* / Erol Ulubelen ; yay. yönetmeni Derya Ayyıldız. — 1. bsk. — İstanbul : Cumhuriyet Kitapları, 2005. 300 s. ; 20 cm. ISBN 9756747811 (A.VI/9130).

Ulucak Höyük : excavations conducted between 1995 and 2002 / Altan Çilingiroğlu... [et al.]. — Louvain : Peeters, 2004. xii, 161 s. : res. ; 30 cm. — (Ancient Near Eastern Studies. Supplement ; 15) ISBN 9042913916 (B.I/3620).

ULUÇAY, M. ÇAĞATAY : *Harem'den mektuplar I* / M. Çağatay Uluçay. — İstanbul : [yayl.y.], 1956. 206 s. ; 17 cm. (A.VI/9334).

Ulug Beg Muhammad Turgay (d. 853/1449) and his astronomical activities : texts and studies / collected and reprinted by Fuat Sezgin ; in collaboration with Mazen Amawi, Carl Ehrig-Eggert, Eckhard Neubauer. — Frankfurt am Main : Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 1998. 373 s. ; 24 cm. — (Islamic Mathematics and Astronomy ; 55) (A.VI/9727).

ULUSLARARASI ATATÜRK KONGRESİ (5. : 2003 : ANKARA) : *Beşinci uluslararası Atatürk kongresi, 8-12 Aralık 2003, Ankara : bildiriler = The fifth international congress on Atatürk, December 8-12, 2003, Ankara* / yay. haz. Mustafa Cöhce, Nilgün İnce, Neşe Çetinoğlu. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2005. 2 c. ; 24 cm. ISBN 9751617855 (A.VI/9371).

ULUSLARARASI DÜNDEN BUGÜNE ESKİŞEHİR SEMPOZYUMU (1. : 2004 : ESKİŞEHİR) : *I. Uluslararası dünden bugüne Eskişehir sempozyumu : siyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel yapı, 12-15 Mayıs 2004 = I. International symposium on Eskişehir throughout history : political, economical, social and cultural aspects, 12-15 May 2004*. — Eskişehir : Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 2005. xii, 527 s. : res. ; 29 cm. — (Anadolu Üniversitesi yayınları ; 1631. Edebiyat Fakültesi yayınları ; 21) ISBN 9750603443 (B.I/3606).

- ULUSLARARASI LİKYA SEMPOZYUMU (3. : 2005 : ANTALYA) : III. *Uluslararası Likya sempozyumu, 07-10 Kasım 2005, Antalya : bildiriler özetleri = The IIIrd international symposium on Lycia, 07-10 November 2005, Antalya : abstracts / yay. yönetim = ed. management* Kayhan Dörtlük, Tarkan Kahya, Burhan Varkıvanç ; çev. = translations Metin Alparslan... [ve başk.]. — Antalya : Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü = Suna & İnan Kırac Research Institute on Mediterranean Civilizations, 2005. 149 s. ; 24 cm. ISBN 9759123045 (A.VI/9761).
- ULUSLARARASI OĞUZLARDAN OSMANLIYA DİYARBAKIR SEMPOZYUMU (1. : 2004 : DİYARBAKIR) : I. *Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004, Diyarbakır : bildiriler / ed. Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal. — Diyarbakır : Diyarbakır Valiliği, 2004. 867 s. : res. ; 29 cm. ISBN 9759874806 (B.I/3582).*
- ULUSLARARASI SEMPOZYUM (3. : 2005 : İSTANBUL) : *Üçüncü uluslararası sempozyum bildirileri, İstanbul, 12-13 Mayıs 2005 : "bilgi çağı ve teknolojik gelişmeler ışığında toplum, yönetim, yönetici ve lider yaklaşımları" . — Ankara : Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı, 2005. xxv, 282 s. ; 24 cm. — (Genelkurmay Basım Evi yayın numarası ; 2005/85) ISBN 9754093326 (A.VI/9203).*
- ULUSLARARASI TÜRK DİL KURULTAYI (5. : 2004 : ANKARA) : V. *Uluslararası Türk dil kurultayı bildirileri, 20-26 Eylül 2004 . — Ankara : Türk Dil Kurumu, 2004. 2 c. ; 24 cm. — (AKDTYK Türk Dil Kurumu yayınları ; 855) ISBN 9751617588 (A.VI/9381).*
- UMAR, ÖMER OSMAN : *Osmanlı yönetimi ve Fransız manda idaresi altında Suriye (1908-1938) / Ömer Osman Umar. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2004. xxi, 557 s. ; 24 cm. ISBN 9751617413 (A.VI/9369).*
- UMUNÇ, HİMMET : *Hemingway in Turkey : historical contexts and cultural intertexts / Himmet Umunç. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2005. 629-642 ss. ; 24 cm. Belleten LXIX, 255 (Ağustos 2005)'ten ayırabilim. (A.VI/9765).*
- UMUNÇ, HİMMET : *On the edge of the civilized world : Cyrus Hamlin and the American missionary work in Turkey / Himmet Umunç. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2005. 671-685 ss. ; 24 cm. Belleten cilt LXVIII, Aralık 2004, sayı 253'ten ayırabilim. 685 (A.VI/9116).*

UNION ACADÉMIQUE INTERNATIONALE : *Corpus Vasorum Antiquorum. Deutschland : Bochum, Kunstsammlungen der Ruhr-Universität / Union Académique Internationale* ; bearbeitet von Norbert Kunisch. — München : C. H. Beck, 2005. 76, 17, 59 s. : beilage, tafel ; 33 cm. — (Corpus Vasorum Antiquorum. Deutschland ; bd. 79. Bochum ; bd. 1) ISBN 3406537545 (B.I/3720).

UNION ACADÉMIQUE INTERNATIONALE : *Corpus Vasorum Antiquorum. Deutschland : München, antikensammlungen : ehemals Museum Antiker Kleinkunst : attisch-schwarzfigurige halsamphoren / Union Académique Internationale* ; bearbeitet von Erika Kunze-Götte. — München : C. H. Beck, 2005. 94, 23, 72 s. : beilage, tafel ; 33 cm. — (Corpus Vasorum Antiquorum. Deutschland ; bd. 78. München ; bd. 14) ISBN 3406532039 (B.I/3608).

The United States and Turkey : allies in need / ed. Morton Abramowitz. — New York : The Century Foundation Press, 2003. viii, 290 s. ; 23 cm. ISBN 087078479X (A.VI/9566).

el-'USMANÎ, YÛSUF : *el-İhtimamâtü'l-luğaviyye fî âsâri Ebî'l-'Ala el-Ma'arrî / Yûsuf el-'Usmanî*. — Tunus : Külliyyetu'l-'Ulûmî'l-İnsânîyye ve'l-İctimâ'îyye, 2005. ... c. ; 24 cm. — (Külliyyetu'l-'Ulûmî'l-İnsânîyye ve'l-İctimâ'îyye ; 8) ISBN 9973922816 (A.VI/9653-14,1).

Uygur halk destanları / Türkiye Türkçesine aktaran ve haz. Alimcan İnayet. — Ankara : Türk Dil Kurumu, 2004. ... c. ; 23 cm. — (AKDITYK Türk Dil Kurumu yayınları ; 843. Türk Dünyası Destanlarının Tespiti Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayınlanması Projesi yayın dizisi ; 5. Türk Destanları dizisi ; 3) ISBN 9751616948 (A.VI/9379-1).

VAISSIÈRE, ÉTIENNE DE LA : *Sogdian traders : a history* / Étienne de la Vaissière ; translated by James Ward. — Leiden : Brill, 2005. xiv, 406 s. ; 25 cm. — (Handbook of Oriental Studies. Section 8. Central Asia = Handbuch der Orientalistik, ISSN 0169-8524 ; 10) ISBN 9004142525 (A.VI/9351).

VAKIF HAFTASI (10. : 1992 : ANKARA) : *X. Vakıf haftası kitabı : Türk Cumhuriyetlerindeki kültür varlıkları ve değerleri ; Bosna-Hersek'deki vakıf varlıkları ve Yılmaz Önge restorasyon seminerleri, 7-10 Aralık 1992, Ankara / yay. haz. İbrahim Ateş, Sadi Bayram, Mehmet Narince*. — Ankara : Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1993. 448 s. : res. ; 35 cm. ISBN 9751907470 (B.I/1316).

- VALİ, ABBAS : *Kürt milliyetçiliğinin kökenleri üzerine çalışmalar* / Abbas Vali ; İngilizceden çev. Fahriye Adsay, Ümit Aydoğmuş, Sema Kılıç. — 1. bsk. — İstanbul : Avesta, 2005. 270 s. ; 21 cm. — (Avesta ; 191. Kürt Araştırmaları ; 1) ISBN 9758637940 (A.VI/9136).
- VÁSÁRY, ISTVÁN : *Cumans and Tatars : oriental military in the pre-Ottoman Balkans, 1185-1365* / István Vásáry. — 1. published. — Cambridge : Cambridge University Press, 2005. xvi, 230 s. ; 23 cm. ISBN 0521837561 (A.VI/9400).
- VATEYŞVİLİ, D. L. : *Gruziya i Evropeyskie strany : oçerki istorii vzaimootnoşeniy XIII-XIX veka* / D. L. Vateyşvili. — Moskva : Nauka, 2003. ... c. : res., hrt. ; 22 cm. ISBN 5020088730 (A.VI/9093-I,2).
- VELDHUIS, NIEK : *Religion, literature and scholarship : the Sumerian composition Nanše and the birds : with a catalogue of Sumerian bird names* / Niek Veldhuis. — Leiden ; Boston : Brill ; Styx, 2004. xii, 405 s. : res. ; 25 cm. — (Cuneiform Monographs, ISSN 0929-0052 ; 22) ISBN 9004139508 (A.VI/9358).
- A view from the highlands : archaeological studies in honour of Charles Burney* / ed. by Antonio Sagona ; advisory board Altan Çilingiroğlu... [et al.]. — [Louvain] : Peeters, 2004. 742 s. : res. ; 30 cm. — (Ancient Near Eastern Studies. Supplement ; 12) ISBN 9042913525 (B.I/3667).
- VODARSKIY, YA. E. : *Naselenie Krıma v kontse XVIII- kontse XX vekov : çislennost, razmeşenie, etniçeskiy sostav* / Ya. E. Vodarskiy, O. İ. Eliseeva, V. M. Kabuzan. — Moskva : Institut Rossiyskoy İstorii, 2003. 159 s. ; 20 cm. ISBN 580550104X (A.VI/9097).
- Voennaya Akademiya İmeni M. V. Frunze : istoriya voennoy ordenov Lenina i oktyabrskoy revolyutsii, krasnoznamennoy, ordena suvorovo akademii* / redaktor A. B. Şolohov ; avtorskiy kollektiv V. G. Reznichenko... [et al.]. — 3-e izd, ispr. i dop. — Moskva : Voennoe İzdatelstvo, 1988. 292 s. ; 22 cm. ISBN 5203000352 (A.VI/9257).
- Von Sumer nach Ebla und zurück : Festschrift Giovanni Pettinato zum 27. September 1999 gewidmet von Freunden, Kollegen und Schülern* / hrsg. von Hartmut Waetzoldt. — Heidelberg : Heidelberger Orientverlag, 2004. xviii, 380 s. ; 30 cm. — (Heidelberger Studien zum Alten Orient ; 9) ISBN 3927552410 (B.I/3666).
- DE WAAL, THOMAS : *Black garden : Armenia and Azerbaijan through peace and war* / Thomas De Waal. — New York ; London : New York

University Press, 2003. xiii, 337 s. ; 23 cm. ISBN 0814719449 (A.VI/9574).

WÄFLER, MARKUS : *Tall al-Hamidiya 4 : Vorbericht 1988-2001* / Markus Wäfler. — Fribourg ; Göttingen : Academic Press ; Vandenhoeck & Ruprecht, 2003. 2 c. : res. (kimi rnk.) ; 32 cm. — (Orbis Biblicus et Orientalis. Series Archaeologica, ISSN 1015-1850 ; 23) ISBN 3727814721 (Academic Press) ; ISBN 352553003X (Vandenhoeck & Ruprecht) (B.I/3674).

WAINES, DAVID : *An introduction to islam* / David Waines. — 2. ed. — Cambridge : Cambridge University Press, 2003. xii, 367 s. ; 23 cm. ISBN 0521539064 (A.VI/9403).

WALKER, WARREN S. : *Türk folkloru ve etnografyası üzerine Amerika'da yayınlanmış araştırmalar bibliyografyası = A bibliography of American scholarship on Turkish folklore and ethnography* / Warren S. Walker. — Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi, 1982. 103 s. ; 24 cm. — (Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi yayınları ; 36) (A.VI/9735).

WALLERSTEIN, IMMANUEL : *Modern dünya-sistemi* / Immanuel Wallerstein ; çev. Latif Boyacı ; yay. ed. Ali Özcan. — 1. bsk. — İstanbul : Bakış, 2004-2005. 2 c. ; 23 cm. ISBN 9756920181 (A.VI/9287).

War and the media : reportage and propaganda, 1900-2003 / ed. by Mark Connolly, David Welch. — London : I. B. Tauris, 2005. xxi, 304 s. ; 24 cm. ISBN 1860649599 (A.VI/9494).

War in the gardens of Babylon : Middle East after the Iraqi War / ed. by Bülent Aras. — 1. published. — İstanbul : Tasam, 2004. 220 s. ; 23 cm. — (Tasam publications. Foreign Relations serial ; 3) ISBN 9756285028 (A.VI/9178).

WARNER, NICHOLAS : *The monuments of historic Cairo : a map and descriptive catalogue* / Nicholas Warner. — 1. published. — Cairo ; New York : The American University in Cairo Press, 2005. xv, 250 s. : res., 29 katl. hrt. ; 34 cm. — (American Research Center in Egypt Conservation series ; 1) ISBN 9774248414 (B.I/3569).

WEEBER, KARL-WILHELM : *Panem et circenses : Massenunterhaltung als Politik im Antiken Rom* / Karl-Wilhelm Weeber. — Mainz am Rhein : Philipp von Zabern, 1999. 180 s. : res. (Kimi rnk.) ; 30 cm. — (Zaberns Bildbände zur Archäologie. Sonderbände der Antiken Welt) ISBN 3805315805 (B.I/3574).

- Die Welt von Byzanz : Europas östliches Erbe : Glanz, Krisen und Fortleben einer tausendjährigen Kultur* / hrsg. von Ludwig Wamser. — [Stuttgart] ; München : Theiss ; Archäologische Staatssammlung-Museum für Vor- und Frühgeschichte, München, 2004. xvi, 476 s. : rnk. res. ; 29 cm. — (Schriftenreihe der Archäologischen Staatssammlung ; bd. 4) ISBN 3806218498 (Buchhandelsausgabe) ; ISBN 3927806307 (Museumsausgabe) (B.I/3617).
- WILLEY, PETER : *Eagle's nest : Ismaili castles in Iran and Syria* / Peter Willey. — London : I. B. Tauris, 2005. xxvii, 321 s. : rnk. res. ; 24 cm. — (The Institute of Ismaili Studies. Ismaili Heritage series ; 10) ISBN 1850434646 (A.VI/9747).
- WOOD, WILLIAM : *A collection of Tarkhan Yarliqs from the Khanate of Khiva* / William Wood. — Bloomington : Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies, 2005. 55, [9] s. ; 25 cm. — (Papers on Inner Asia, ISSN 0893-1860 ; 38) (A.VI/9424).
- WOODHEAD, LINDA : *An introduction to christianity* / Linda Woodhead. — 1. published. — Cambridge : Cambridge University Press, 2004. viii, 439 s. ; 23 cm. ISBN 052178655X (A.VI/9412).
- World congress "health challenges of the third millennium" : 21-26 August 2005 Istanbul/Turkey.* — [y.y.] : [yayl.y.], 2005. ... c. ; 24 cm. — (The International Forum for Social Sciences and Health ; 1) (A.VI/9449).
- World history of warfare* / Christian I. Archer... [et al.]. — Lincoln : University of Nebraska Press, 2002. xii, 626 s. ; 24 cm. ISBN 0803244231 (A.VI/9584).
- Yahya Kemal'in dünyası* / derleyen A. Süheyl Ünver. — 1. bs. — İstanbul : Tercüman, 1980. 153, [7] s. : res. ; 19 cm. — (Tercüman Tarih ve Kültür yayınları ; 2) (A.IV/5701).
- YAHYA MAHMÛD B. CÜNEYD : *Emîru'l-mü'minîn el-imâm el-Musta'sim Billâh el-Abbâsî 640-656 (rû'ya sahiha)* / Yahya Mahmûd b. Cüneyd. — Beyrut : ed-Dâru'l-'Arabiyye li'l-Mevsû'ât, 2005. 111 s. ; 22 cm. (A.VI/9763).
- Yakın tarihimizde Türkler'e karşı işlenen katliam ve sürgünler* / yay. haz. Mustafa Kahramanyol. — Ankara : [yayl.y.], 2005. 191 s. ; 23 cm. ISBN 9944600105 (A.VI/9752).
- YAKUT, ESRA : *Şeyhülislamlık : yenileşme döneminde devlet ve din* / Esra Yakut ; yay. haz. Ayşen Anadol ; yay. yönetmeni Çağatay Anadol.

— 1. bs. — İstanbul : Kitap, 2005. 268 s. ; 21 cm. — (Kitap Yayınevi ; 85. Tarih Coğrafya dizisi ; 34) ISBN 975870494X (A.VI/9041).

YALÇIN, E. SEMİH : *Mustafa Kemal Paşanın Anadolu'ya geçişi* / E. Semih Yalçın, Salim Koca. — 1. bsk. — Ankara : Berikan, 2005. ix, 365 s. ; 20 cm. ISBN 9752670598 (A.VI/9693).

YALÇINTAŞ, NEVZAT : *Amerika'nın Irak macerası : "yalanların dansı" ve "komplo"* / Nevzat Yalçintaş ; haz. Ahmet Almaz. — 2. bsk. — İstanbul : Kutup Yıldızı, 2005. 268 s. : res. ; 20 cm. — (Prof. Dr. Nevzat Yalçintaş'tan Tarihe Notlar ; 1) ISBN 9756462280 (A.VI/9152).

YANAGIHASHI, HIROYUKI : *A history of the early islamic law of property : reconstructing the legal development, 7th-9th centuries* / Hiroyuki Yanagihashi. — Leiden : Brill, 2004. vii, 329 s. ; 24 cm. — (Studies in Islamic Law and Society, ISSN 1384-1130 ; 20) ISBN 9004138498 (A.VI/9348).

YARAŞLI, GENÇ OSMAN : *Türkiye'de vergi reformu* / Genç Osman Yaraşlı. — Ankara : Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, 2005. xvi, 288 s. ; 29 cm. — (Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı yayın no ; 2005/367) (B.I/3598).

Yarınlara doğru : "Haydar Aliyev mirası" Uluslararası İnternet Kütüphanesi. — Bakü : Uluslararası İnternet Kütüphanesi, 2004. 76 s. ; 20 cm. — (Yayın no ; 235) (A.VI/9003).

Yassıada zabıtları 1 : örtülü ödenek davası / haz. Emine Gürsoy Naskali. — İstanbul : Kitabevi, 2005. xii, 377, [17] s. : res. ; 21 cm. — (Kitabevi ; 271) ISBN 9756403829 (A.VI/9474).

Yaşayan çarşılar... / fotoğraflar Bennu Gerede... [ve başk.] ; yazar Neşe Olcaytu. — 1. bs. — İstanbul : Novartis, 2005. 312 s. : rnk. res. ; 28 cm. — (Novartis Kültür yayınları ; 17) ISBN 9759206110 (B.I/3743).

YAVUZ, HAKAN : *Modernleşen müslümanlar : Nurettin, Nakşiler, Milli Görüş ve AK Parti* / Hakan Yavuz ; çev. Ahmet Yıldız ; yay. yönetmeni Çağatay Anadol. — 1. bs. — İstanbul : Kitap, 2005. 424 s. ; 21 cm. — (Kitap Yayınevi ; 90. İnsan ve Toplum dizisi ; 22) ISBN 9758704907 (A.VI/9305).

YAZBERDİYEV, ALMAZ : *Doğu'da matbu yayınların tarihi : 1802-1917 Arap alfabeli Türkmen kitapları kataloğu* / Almaz Yazberdiyev ; Türkçesi

- Ahmet R. Annaberdiyev. — 1. bs. — İstanbul : Kaknüs, 2005. 312 s. : res. ; 22 cm. — (Kaknüs yayınları ; 239. İnceleme-Araştırma serisi ; 34) ISBN 9752560296 (A.VI/9295).
- Yeni Hayat : ilmi, içtimai, iktisadi ve siyasi mecmua.* — Ankara : İkaz Matbaası, 1922. 1 CD-ROM. (CD/77).
- Yeni Türkiye Partisi seçim rehberi* : 2002. — 1. bsk. — Ankara : Yeni Türkiye Partisi, 2002. 24 s. ; 16 cm. (A.VI/9061).
- Yeniden kurulan yaşamlar : 80. yılında Türk-Yunan zorunlu nüfus mübadelesi /* derleyen Müfide Pekin ; yay. haz. Can Cemgil. — 1. bsk. — İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2005. xix, 477 s. : res. ; 23 cm. — (İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları ; 112. Dün-Bugün ; 9) ISBN 9756176288 (A.VI/9489).
- YERGÖK, ZİYA : *Sarıkamış'tan esarete (1915-1920) : Tuğgeneral Ziya Yergök'ün anıları /* Ziya Yergök ; yay. haz. Sami Önal. — 3. bs. — İstanbul : Remzi Kitabevi, 2005. 262 s. : res. ; 20 cm. ISBN 9751410754 (A.VI/9697).
- YILDIRIM, HÜSAMETTİN : *Rus-Türk-Ermeni münasebetleri (1914-1918) /* Hüsamettin Yıldırım. — 1. bsk. — Ankara : Kök, 1990. xvi, 133, [7] s. : hrt. ; 24 cm. — (Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar serisi ; 6) ISBN 9757721042 (A.VI/9738).
- Yıllık ekonomik rapor 2005.* — Ankara : Maliye Bakanlığı, 2005. vii, 222 s. ; 30 cm. (B.I/3691).
- YILMAZ, SALİH : *Armîn Vámbéry'nin Türkistan seyahatnamesi ve Karakalpak Türklerine dair kayıtlar /* Salih Yılmaz. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2005. 599-628 ss. ; 24 cm. Belleten LXIX, 255 (Ağustos 2005)'ten ayırbasım. (A.VI/9772).
- 26 Ağustos 1071 : *Malazgirt Savaşı : 897. yıldönümü hatırası.* — Muş : Malazgirt Alparslan Abidesi Yaptırma Derneği, 1968. 16 s. ; 20 cm. — (Malazgirt Alparslan Abidesi Yaptırma Derneği yayını ; 1) (A.VI/9632).
- XX. yüzyılın ilk yarısında *Türk-Bulgar askerî-siyasi ilişkileri /* yay. kurulu başkanı Erdoğan Karakuş ; yay. kurulu Erdal Yurdakul... [ve başk.]. — Ankara : Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı, 2005. 211 s. ; 24 cm. — (Genelkurmay Basım Evi yayın numarası ; 2005/101) ISBN 9754093342 (A.VI/9536).

- YÜCEER, SAİME : *Tanıkların anlatılarıyla Bursa tarihi : sözlü tarih arşivi 1919-1938* / Saime Yüceer. — Bursa : Uludağ Üniversitesi Kent Tarihi ve Araştırmaları Merkezi, 2005. xiii, 393, [3] s. : res. ; 24 cm. — (Uludağ Üniversitesi Kent Tarihi ve Araştırmaları Merkezi (KETAM) yayın no ; 1) ISBN 9756958995 (A.VI/9121).
- YÜKSEL, İBRAHİM : *Afyonkarahisar'da canlanan tarih* / İbrahim Yüksel. — Afyonkarahisar : Afyonkarahisar Valiliği, 2005. 144 s. : rnk. res. ; 27 cm. — (Afyonkarahisar Valiliği yayın no ; 23) ISBN 9755854986 (B.I/3634).
- ZACHS, FRUMA : *The making of a Syrian identity : intellectuals and merchants in nineteenth century Beirut* / Fruma Zachs. — Leiden : Brill, 2005. xvii, 277 s. ; 25 cm. — (Social, Economic and Political Studies of the Middle East and Asia, ISSN 1385-3376 ; 98) ISBN 9004141693 (A.VI/9340).
- ZAİM, BURHANETTİN : *İştip ve Köprülü hatıraları* / Burhanettin Zaim. — İstanbul : Şehir, 2005. 255 s. : res. (kimi rnk.), hrt. ; 21 cm. — (Şehir yayınları ; 33. Hatırat ; 9) ISBN 9753501609 (A.VI/9463).
- ZAZA, NUREDDİN : *Bir Kürt olarak yaşamım* / Nureddin Zaza ; çev. A. Karaçoban ; ed. Ahmet Önal. — 1. bsk. — İstanbul : Pêrî, 2000. 19 cm. ; 20 cm. ISBN 9758245325 (A.VI/9466).
- ZEIN, M. FARUK : *Christianity, islam and orientalism* / M. Faruk Zein. — 1. published. — London : Saqi, 2003. 218 s. ; 24 cm. ISBN 0863569641 (A.VI/9575).
- ZENGİN, ZEKİ SALİH : *Tanzimat dönemi Osmanlı örgün eğitim kurumlarında din eğitimi ve öğretimi (1839-1876)* / Zeki Salih Zengin. — Ankara : Millî Eğitim Bakanlığı, 2004. 220 s. ; 24 cm. — (Millî Eğitim Bakanlığı yayınları ; 3779. Bilim ve Kültür Eserleri dizisi ; 1345. Araştırma İnceleme) ISBN 9751123607 (A.VI/9153).
- Zeynep Korkmaz armağanı*. — Ankara : Türk Dil Kurumu, 2004. x, 496, yak. 30 s. : res. ; 24 cm. — (AKDITYK Türk Dil Kurumu yayınları ; 853) ISBN 9751617367 (A.VI/9384).
- ZORLUTUNA, HALİDE NUSRET : *Benim küçük dostlarım* / Halide Nusret Zorlutuna. — 6. bsk. — İstanbul : L&M, 2005. 128, [15] s. : res. ; 21 cm: ISBN 975649137X (A.VI/9695).
- ZOTOV, M. S. : *Ya-bankir : ot stalina do putina* / M. S. Zotov. — Moskva : Rusaki, 2004. 472 s. : res. ; 24 cm. ISBN 5933471208 (A.VI/9548).

B. DERGİLER

Abstracta Iranica 26 (2003).

Acta Archaeologica. Academiae Scientiarum Hungaricae LV, 3-4 (2004) ;
LVI, 1-3 (2005).

Acta Asiatica 89 (2005).

Acta Historiae Artium XLV, 1-4 (2004).

Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae LVIII, 1-4 (2005).

Ägypten und Levante = Egypt and the Levant XIV (2004).

Afakü'l-Takafah ve'l-Turat XIII, 50-51 (2005).

Ahbarü'l-Mektebe 34 (2005).

Ahbarü'l-Merkez III, 15-17 (2005).

Akademik Araştırmalar Dergisi = Journal of Academic Studies VII, 25-26
(2005).

Akkadica 125, 2 (2004).

Alba Regia XXXIII (2004).

Alt-Orientalische Forschungen XXXII, 1 (2005).

Amerasia Journal XXXI, 2 (2005).

American Journal of Archaeology CIX, 2-4 (2005).

American Schools of Oriental Research. Bulletin 336 (2004) ; 337-339
(2005).

Amme İdaresi Dergisi XXXVIII, 2-3 (2005).

Ana Dili 34 (2004) ; 35 (2005).

Anadolu Sanat Dergisi (Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi) 16
(2004).

Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi II, 1-2 (2004).

Anatolian Studies LIV (2004).

Anayasa Yargısı 22 (2005).

Ancient Civilizations from Scythia to Siberia XI, 1-2 (2005).

Ancient West and East IV, 1 (2005).

Ankara Law Review I, 1 (2004).

Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi LIII, 1-4 (2004).

- Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi LX, 1-3 (2005).
Anlayış. Aylık Siyaset, Ekonomi, Toplum Dergisi 26-31 (2005).
Annales : Histoire, Sciences Sociales LX, 2-5 (2005).
Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa serie IV, VII, 1 (2002).
The Annual of the British School at Athens 99 (2004).
Anthropology Today XXI, 4-5 (2005).
Antike Kunst XLVIII (2005).
Anuarul Institutului de Istorie "A.D. Xenopol" XXXIX-XL (2002-2003) ;
XLI (2004).
Anzeiger der Philosophisch-Historischen Klasse CXXXIX (2004).
The Arab World Geographer = Le Géographe du Monde Arabe VII, 3-4
(2004).
Archaeologiai Értesítő CXXIX, 1-2 (2004).
Archaeological Reports for 51 (2004-2005).
Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan XXXV-XXXVI (2003-
2004).
Archäologischer Anzeiger 1-2 (2004).
Archaeology International 8 (2004-2005).
Archeologické Výskumy a Nálezy na Slovensku v Roku 2003.
Archiv Orientální LXXIII, 2 (2005).
Archivio Storico Italiano CLXIII, 604-605 (2-3) (2005).
Archivum Anatolicum = Anadolu Arşivleri (DTCF) VI, 1-2 (2003).
Archivum Ottomanicum XXII (2004).
Arkeoloji ve Sanat 120 (2005).
Asian and African Studies XIV, 1 (2005).
Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi 5-6 (2005).
Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi 28 (2005).
Atatürk Yolu VII, 29-30 (2002).
Athenaeum XCII, 2 (2004) ; XCIII, 2 (2005).
Avrasya Bülteni 36-39 (2005).
Aydın Tarihi Nisan-Eylül (2005).

- Ayıntap Kültür Sanat Edebiyat Dergisi 5 (2005).
Azerbaycan : Türk Kültür Dergisi 360-362 (2005).
Baghdader Mitteilungen XXXV (2004).
Balkanologie VIII, 2 (2004).
Belgelerle Türk Tarihi Dergisi : Dün/Bugün/Yarın 99-104 (2005).
Bericht der Römisch-Germanischen Kommission LXXXV (2004).
Berytus Archaeological Studies XLVII (2003).
Biblica LXXXVI, 2-4 (2005).
Bibliographie Internationale d'Histoire Militaire. Sélection 26 (2000-2004).
Bibliotheca Orientalis LXII, 3-4 (2005).
Al-Bibliyocrafiya al-Vataniyya al-Suudiyya = Saudi National Bibliography 23 (1426 / 2005)
Bilge 42-43 (2004).
Bilim ve Ütopya 133-138 (2005).
The Bodleian Library Record XVIII, 5 (2005).
Bollettino del Centro Camuno di Studi Preistorici (BCSP) 30 (1997).
Bulgarian Historical Review = Revue Bulgare d'Histoire 1-2 (2005).
Bulletin Archéologique XXXI-XXXII (2005).
Bulletin of the Ancient Orient Museum XXIV (2004).
Bulletin of the National Museum of Ethnology XXX, 1 (2005).
Bülten (Bilim ve Sanat Vakfı) 57 (2005).
Byzantine and Modern Greek Studies XXIX, 1-2 (2005).
Byzantinische Zeitschrift XCVIII, 1 (2004).
Byzantion LXXV (2005).
Cahiers de Civilisation Médiévale XLVIII, 190-191 (2005).
Central Asiatic Journal XLIX, 1-2 (2005).
Cogito 43 (2005).
Critique : Critical Middle Eastern Studies XIV, 2-3 (2005).
Cultura Antiqua LVII, 1-8 (2004).
Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi IX, 1 (2005).
Çağdaş Yerel Yönetimler XIII, 1-4 (2004) ; XIV, 1-3 (2005).

- Dergi (Uludağ Üniversitesi) 17-18 (2005).
- Doğu Batı : Düşünce Dergisi 32-33 (2005).
- Doğuş Üniversitesi Dergisi = Doğuş University Journal VI, 2 (2005).
- Dönemeç 83-84 (2005).
- Dumbarton Oaks Papers LVIII (2004).
- Düşün (ODTÜ Atatürkçü Düşünce Topluluğu) 18 (2005).
- Early Science and Medicine X, 2-4 (2005).
- East European Quarterly XXXIX, 2-3 (2005).
- Eğitim Bilimleri Dergisi (Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi) 15-16 (2002) ; 17-18 (2003).
- Emigrations et Voyages I, 1 (2005).
- Enformasyon Bülteni 96-99 (2005).
- Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi 23 (2004).
- Erdem XIV, 42 (2005).
- Ermeni Araştırmaları = Armenian Studies 16-17 (2004-2005).
- Ethnology XLIII, 4 (2004) ; XLIV, 1 (2005).
- Études Balkaniques XLI, 1-2 (2005).
- Eurasian Studies III, 2 (2004).
- Expedition XLVII, 2-3 (2005).
- The Florida Anthropologist LVIII, 1-2 (2005).
- Germania LXXXIII, 1 (2005).
- Global Strateji 2 (2005).
- Gurbansoltan Eje 9-12 (2004) ; 1-5 (2005).
- Harvard Journal of Asiatic Studies LXV, 1 (2005).
- Hayat Ağacı 2-3 (2005).
- Hebrew Union College Annual LXXIV (2003).
- Hesperia : Journal of the American School of Classical Studies at Athens LXXIV, 2-3 (2005).
- Hindistan'a Bakış Nisan-Haziran (2005).
- Historical Research LXXVIII, 201-202 (2005).
- History. The Journal of the Historical Association XC, 299-300 (2005).

L'Homme : Revue Française d'Anthropologie 175-176 (2005).

Hürriyet Tarih 6 Temmuz - 28 Aralık (2005).

İDOL : Arkeoloji ve Arkeologlar Derneği Dergisi 21-23 (2004) ; 24-26 (2005).

İSAM Bülteni 11-12 (2005).

Iran and the Caucasus IX, 1 (2005).

İlgi 110 (2005).

Index Islamicus annual volume (2003) ; 1-3 (2005).

International Journal of Anthropology XX, 1-4 (2005).

International Journal of Middle East Studies XXXVII, 3-4 (2005).

Intersections. The Near Eastern Center Newsletter XXIV, 2 (2004) ; XXV (2005).

Iran and the Caucasus IX, 2 (2005).

Der Islam LXXXII, 1 (2005).

Islamic Law and Society XII, 2-3 (2005).

Islamic Studies XLIV, 1 (2005).

Israel Exploration Journal LV, 1 (2005).

İstanbul 52-53 (2005).

İstoriçeski Pregled LX, 5-6 (2004) ; LXI, 1-2 (2005).

Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts CXIX (2004).

Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien LXXIII (2004).

Jandarma Eğitim Dergisi 34-35 (2005).

Jinbun Kenkyu : Studies in the Humanities LVI (2005).

Journal Asiatique 293, 1 (2004).

Journal of Archaeological Science XXXII, 8-12 (2005).

Journal of Asian History XXXIX, 1 (2005).

The Journal of Hellenic Studies CXXV (2005).

Journal of Islamic Studies XVI, 3 (2005).

Journal of Near Eastern Studies LXIV, 3-4 (2005).

Journal of Palestine Studies XXXIV, 1 (2004) ; XXXIV, 2-3 (2005).

- Journal of the American Oriental Society CXXIV, 2 (2004).
- Journal of the Economic and Social History of the Orient XLVIII, 2-3 (2005).
- Journal of the History of Biology XXXVIII, 2 (2005).
- Journal of the Pakistan Historical Society LIII, 2-3 (2005).
- The Journal of the Royal Anthropological Institute, Incorporating MAN XI, 3-4 (2005).
- Journal of the Royal Asiatic Society XV, 2 (2005).
- Journal of Turkish Studies XXIX - XXX, 1 (2005).
- Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 3-4 (2004).
- Kardaslık : Kültür, Sanat, Edebiyat ve Folklor Dergisi 25-27 (2005).
- Keesing's Record of World Events LI, 5-10 (2005) ; names index L (2004) ; subject index L (2004) ; subject index LI (2005).
- Korea Focus XIII, 3-5 (2005).
- Koreana : Korean Art and Culture XIX, 2-3 (2005).
- Köprü. Üç Aylık Fikir Dergisi 89-91 (2005).
- Kubbealtı Akademi Mecmuası 4 (2005).
- Kulturjournal 2 (2005).
- Levant XXXVII (2005).
- Madriider Mitteilungen XLVI (2005).
- Makedonski Pregled = Macedonian Review XXVIII, 1-2 (2005).
- Manuscripta Orientalia XI, 2 (2005).
- Mecelletü Mektebetü'l -Melek Fehd el-Vataniyye = Journal of King Fahd National Library XI, 2 (2005).
- Medelhavsmuseet : Focus on the Mediterranean 1 (2004) ; 2-3 (2005).
- Mélanges de l'Université Saint-Joseph LVII (2004).
- Memoirs of the American Academy in Rome XLIX (2004).
- Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko 62 (2004).
- The Metropolitan Museum of Art. Bulletin LXII, 4 (2005) ; LXIII, 1-2 (2005).

- The Middle East Journal LIX, 3-4 (2005).
- Middle East Studies Association. Bulletin XXXIX, 1 (2005).
- Middle Eastern Literatures VIII, 2 (2005).
- Middle Eastern Studies XLI, 3-6 (2005) ; index 1964-2004.
- Milli Eğitim Vakfı Dergisi 62-63 (2005).
- Mimarlık 324-326 (2005).
- Mimarlık : Haberler : TMMOB Mimarlar Odası Haber Bülteni 106-107 (2005).
- Mitteilungen (Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes) 173 (2005).
- Mitteilungen zur Christlichen Archäologie 2-10 (1996-2004).
- Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi II, 3-4 (2005).
- Near Eastern Archaeology LXVII, 2-3 (2004).
- Neşretü'l-Mustahlasat = Foreign Periodical Abstracts 35 (2004).
- Newsletter (IRCICA) 67 (2005).
- Numen : International Review for the History of Religions LII, 2-3 (2005).
- OCIS News 40-41 (2004) ; 42 (2005).
- ODTÜ Gelişme Dergisi XXXII, 1 (2005).
- ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi XVIII, 1-2 (1998) ; XIX, 1-2 (1999) ; XX, 1-2 (2000) ; XXI, 1-2 (2004) XXII, 1 (2005).
- Orientalia LXXIV, 3 (2005).
- Oriente Moderno XXIV (LXXXV), 1 (2005).
- Origini (Preistoria e Protostoria delle Civiltà Antiche) XXVI (Nuova serie III) (2004).
- Orkun 90-94 (2005).
- Orta-Doğu Araştırmaları Dergisi (Fırat Üniversitesi) III, 1 (2005).
- Oxford University Calendar 2005-2006.
- Ozan Ağacı. Kültür-Sanat-Edebiyat Dergisi 46-47 (2005).
- Österreichische Zeitschrift für Volkskunde LIX (108), 2-3 (2005).
- Papers of the British School at Rome LXXIII (2005).
- Perceptions. Journal of International Affairs IX, 3-4 (2004) ; X, 2 (2005).

- Popüler Tarih 60-64 (2005).
- Præhistorische Zeitschrift LXXX, 2 (2005).
- Praktica tes en Athenais Arkhaiologikes Etaireias 157 (2002).
- Prilozi za Orijentalnu Filologiju LIV (2004).
- Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland CXXXIV (2004).
- Perla VII, 1-3 (2002) ; VIII, 1-4 (2003) ; IX, 1, 4 (2004) ; X, 1 (2005).
- Pyrenæ XXXVI, 1 (2005).
- Rassegna Storica del Risorgimento XCII, 2-3 (2005).
- Review (Fernand Braudel Center) XXVIII, 2-3 (2005).
- Revue des Études Sud-est Européennes XLII, 1-4 (2004).
- Rivista degli Studi Orientali LXXVII, 1-4 (2003) ; suppl. LXXVII, 1-2 (2003).
- Rocznik Orientalistyczny LVII, 2 (2005).
- Rumeli Kültürü 11-12 (2005).
- Ruperto Carola 2 (2005).
- Russia and the Moslem World 4-10 (154-160) (2005).
- Saeculum LV, 2 (2004) ; LVI, 1 (2005).
- Salvage Excavation Reports 1 (2004) ; 2 (2005).
- Sanat Dünyamız 93 (2004) ; 94-96 (2005).
- Saudi Aramco World LVI, 4-5 (2005).
- Sayıştay Dergisi 54 (2004) ; 55-57 (2004).
- School of Oriental and African Studies. Bulletin LXVIII, 2-3 (2005).
- Schweizerische Zeitschrift für Geschichte LIV, 4 (2004) ; LV, 1-3 (2005).
- Serbestî. Siyasi Fikir Dergisi 19-21 (2005).
- Silahlı Kuvvetler Dergisi 383-385 (2005).
- Slovenská Archeológia LII, 1-2 (2004).
- Sosyal Bilimler Dergisi = Journal of Social Sciences (Fırat Üniversitesi) XV, 2 (2005).
- Sosyal Bilimler Dergisi = The Social Sciences Review (Uludağ Üniversitesi) VIII, 8 (2005).
- Speculum : A Journal of Medieval Studies LXXX, 3 (2005).

- Stratejik Araştırmalar Dergisi 5 (2005).
- Studi Micenei ed Egeo-Anatolici XLVI, 2 (2004).
- Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie XLVIII, 3-4 (1997) ; XLIX, 1 (1998) ; L, 1-2 (1999) ; LI, 1-4 (2000) ; LII - LIII (2001-2002).
- Študijné Zvesti Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied 36 (2004).
- Suomen Museo 111 (2004).
- Südosteuropa Mitteilungen XLV, 4-6 (2005).
- Südosteuropa Mitteilungen XLV, 3 (2005).
- Századok CXXXIX, 3-5 (2005).
- Tarih ve Düşünce 60-61 (2005).
- Tarih ve Toplum : Yeni Yaklaşımlar 2 (242) (2005).
- Tel Aviv : Journal of Institute of Archaeology of Tel Aviv University XXXII, 1 (2005).
- Tiyatro Araştırmaları Dergisi (DTCF) 19 (2005).
- T'oung Pao XCI, 1-5 (2005).
- Toyo Bunko Sho-ho 36 (2003).
- The Toyo Gakuho : Journal of the Research Department of the Toyo Bunko LXXXVI, 4 (2005) ; LXXXVII, 1 (2005).
- The Tōyōshi-Kenkyū : The Journal of Oriental Researches LXIII, 4 (2004); LXIV, 1-2 (2005).
- Történelmi Szemle XLVI, 3-4 (2004) ; XLVII, 1-2 (2005).
- Turan. Fikir Düşünce ve Siyaset Dergisi 2-4 (2005).
- Türk Dili 643-647 (2005).
- Türk Dünyası Araştırmaları 156-159 (2005).
- Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi 223-228 (2005).
- Türk Kültürü 505-506 (2005).
- Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi 11 (2004) ; 12 (2005).
- Türk Yurdu XXV, 215-220 (2005).
- Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi III, 5 (2005).
- Türkiye Diyanet Vakfı Haber Bülteni 84-85 (2005).

- Türkiye Günlüğü 81 (2005).
- Türkmenistanda İlm ve Teknika 7-12 (2004) ; 1-4 (2005).
- Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XIII, 2 (2004).
- Al-Usur al-Wusta : The Bulletin of Middle East Medievalists XVII, 1-2 (2004).
- Vestnik Drevney İstorii 2-3 (253-254) (2005).
- Voice of Atatürk 25 (2005).
- Voprosı İstorii 5-11 (2005).
- Vostok = Oriens 1-4 (2005).
- Die Welt des Islams XLV, 2-3 (2005).
- The Yale Review XCIII, 3-4 (2005).
- Yakamoz 31 (2005).
- Yapı 284-289 (2005).
- Yeni Batı Trakya Dergisi 188-190 (2005).
- Yeni İpek Yolu 208-213 (2005).
- Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie XCV, 1-2 (2005).
- Zeitschrift für Balkanologie XLI, 2 (2005).
- Zeitschrift für Kulturaustausch LV, 2-4 (2005).
- Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 152-153 (2005).

İngilizce Özetler:

MEHMET KURT: *Kilikia Region in Assyria - Anatolia Relations of I. Millennium B.C.* (pp. 1-25)

In ancient sources, the area lying from Alanya to Syrian passages and surrounded by Taurus Mountains on the north is called as Kilikia. Kilikia consists of two parts us Que (Bottom landed Kilikia) and Hilakku (Mountainous Kilikia) in the Assyrian age. The region has always had a priority place in Assyria's north and northwest policies of 1. millennium B.C. with its geopolitical location and natural resources. That is, Salmanassar III. (858 - 824 B.C.), who has realized that the future of Assyria depends on gaining power and playing an effective role in the region, is the first Assyrian king to take a strong interest in Kilikia. Salmanassar's expeditions to the region were directed towards holding control of the trade routes, which lie down through west and have vital importance for Assyria, and of Taurus mines.

As a natural outcome of the problems occurred during the period of Sargon II. (722 - 705 B.C.), it is seen that Kilikia's military and political function continued increasingly. During the reign of this king, Kilikia became a region where lots of diplomatic intrigues and big civil insurrections such as Kirua insurrection happened. The mentioned insurrection, once again, displayed the importance of Kilikia for Assyria in terms of military, strategy and economy. Furthermore, colonies established at Kilikia coasts in the middle of VIII. century B.C. appeared as an outcome of Assyrian expansionism.

Asarhaddon (680 - 669 B.C.) carried on the traditional Assyrian policy, which can be summarized as keeping Qne and Kilikia gates under control and reaching to the Mediterranean Sea. The fact that there is no sufficient documentation belonging to the last times of Asurbanipal (668 - 627 B.C.) has led to emergence of extremely complex problems such as "Big Kilikia" thesis of Herodot. However, Kilikia must have had its freedom after the death of Asurbanipal.

MELİH ARSLAN: *The Hellenistic Erythrai Bronze Coin Hoard from Çeşme-Germiyan Village* (pp. 27-46)

The hoard was found in May of 2002 at Germiyan village of the county of Çeşme in the province of İzmir. The hoard was found in the village during the construction of the foundations of a house. The hoard bought by the Directorate of the Çeşme Museum contains 228 coins.

The coins of the hoard consist of one silver hemidrachm and 227 small bronze coins.

The obverse of the silver coin has a young Herakles portrait wearing a lion's head. The reverse has an oak wreath with the letters EPY inside it and underneath the monogram of a magistrate. The reverse of this coin is a new type that was not known before. For this reason it is a unique coin.

The 227 bronze coins of the hoard can be examined in two groups as a Herakles group and a Dionysian group.

The Herakles group has on the obverse a young Herakles portrait wearing a lion's head in right profile, and on the reverse the shortened form of the name of the city, EPY and the names of the magistrates responsible for minting the coins.

The Dionysian group has on the obverse the head of a young Dionysos wearing an ivy wreath in right profile, and on the reverse, the letters EPY, grape cluster and various magistrate names.

The Herakles group consists of 200 coins, which have 12 different magistrate names. The average weight of the coins from this group is 3.26 grams.

The Dionysian group consists of 27 coins, which have 11 different magistrate names. The average weight of these coins is 3.16 grams.

The hoard can be dated to 240-230 BC. It is the largest bronze Erythrai hoard that has ever been found.

MEHMET ALİ KAYA: *Syrian Women Ruling at the Roman Empire* (pp. 63-82)

Julia Domna, the second wife of Rome's African emperor Septimius Severus who had established the Severian dynasty in Rome, were from Emesa in the Province of Syria. Her father was Julius Bassianus who was the priest of

god of the Sun named Elagabal in Emesa. After Septimius Severus was declared emperor of Rome, the other women of Bassianus family, Iulia Maesa and her daughters named Iulia Soaemias, Iulia Mamaea, went to Rome and lived there together with Iulia Domna. Iulia Domna, while her husband was living, always stayed as subordinate of him and became a real empress that Romans had not been used to it, but she. After her husband's death, she was more influential on the administration of the Empire. After her death, Iulia Maesa who is Iulia Domna's older sister, together with her daughters captured the imperial throne in the name of her grandson, Elagabalus. These Syrian women were so ambitious about governing the Roman Empire that they did not want to share the power with their husbands. However these efforts of Syrian Iulia Maesa and her daughters did not take them to success which would insure the survival of Syrian dynasty after their death. The aim of this paper is to investigate the process of these four Syrian women's endeavour to take the power and to reveal their positions in the imperial government and to depict the arduous efforts of them for keeping their positions.

ERHAN AYDIN: *About "Ek" Tag on the Tonyukuk Inscription* (pp. 83-93)

Although a century has passed since the first reading of the Inscriptions of the Old Turks, some problems with the inscriptions have not yet settled. The geographical names mentioned on the inscriptions aroused the interest of historians as well as linguists. In this paper, *Ek Tag*, which is mentioned on the Tonyukuk Inscription, and *Ek Tag*, which is ascribed to Menandros and is mentioned in the Byzantine sources, have been investigated in terms of whether they are a name of a place or not. As a result, it has been tried to indicate that both names share only a similarity of names. Also, it has been stated that the two names are different from each other and that *Ek Tag*, which is mentioned on the Tonyukuk Inscription, is a place in the west of the Alay Mountains.

MUAMMER GÜL: *The Effect and Roles of Khwarizmian Turkish in the Near East and Anatolia* (pp. 95-118)

The Mongol invasion that emerged in eastern regions of Islamic world changed the political structure and balances in Near East and Anatolia. One of the important elements of this change is Khwarazmians Turks led to Anatolia by Mongol invasion.

Khwarazm Turks (Khangli-Kıpçak), spread over a wide geographpy after the corruption of the state of Khwarazm Shah, played important role especially in the regions of Anatolia, Syria and Palestina, After the war of Yassicaman, Anatolian Seljuqids took them in to their service and later they went to south eastern Anatolia capturing Urfa, Harran, Suruc and Rakka.

Khwarazm conquered Jerusalem in 1244 from Crusaders whith the support of Egyptian Eyyubids. They went on plundering in Palestina as well in Anatolia and Syria. That enhancedan alliance between the Eyyubid princes and Kharasms were defeated by them 1246. After that their military power declined entirely.

As a result, they in to services of Eyyubids, Abbasids, Mamluks, Mongol and Anatolian Seljuqids. The traces in names of the tribes, clans (Harzem, Horzum and etc.) and the places in both western Anatolia and east an south Anatolia are very important in regard of reflecting their effects.

AHMET YAŞAR OCAK: *Vefa Sect (Vefaiyye) During And After the Turkish Seljuk Age (A Different Approach to Turkish Popular Sufism History)* (pp. 119-154)

The Vefai Sect was founded by a Sufi called Taj al-Arifin Seyyid Abu'l-Wafa al-Baghdadi with an Arabic - Kurdish origin in Iraq in XI. century. Abu'l-Wafa gained a large reputation during his time and became widespread at Iraq and Syria especially among nomadic tribes with Turkish, Kurdish and Arabic origins. Due to images it acquired among these tribes and that do not really comply with Sunni Islam, it was not welcomed by ulema (Islamic scholars of that period).

Wafa'iyye, which entered into and spread over Anatolia via some Turkmen sheiks attached to this sect, was represented there through important representatives such as Dede Garkın and Baba İlyas-ı Khorasani and it contributed to some of the civil actions. Sheiks such as Sheik Edebah, Geyikli Baba etc. played an important role in establishment of the Ottoman Sultanate as the prominent people of this sect in XIV. century. Some new documents introduce that this sect has had a powerful role in the formation of both popular Sufism and Alewisim (a sect in Islam) in Anatolia.

ESİN KAHYA: *Did the Ottoman Physicians make any contributions to the medical science in the Ottoman Empire in the fourteenth century (At the Flourishing Period of the Empire)* (pp. 155-166)

During the fourteenth century, Ottomans opened madrasa in where they invaded. The first madrasa was founded in Nicosia (Iznik). The second was founded in Brussa. All of them were built to let the people learn religion including in astronomy and mathematics, as it happened in some other places of Anatolia during the Seljukids in the eleventh, twelfth and thirteenth century. They also founded hospitals in the same places. One of them was Yıldırım Hospital in Bursa. It was also served as a medical school. Its first physician was Physician Husnu.

The first medical studies in the Ottoman Empire appeared in the fourteenth century. Among them can be mentioned Ishaq b. Murad, Hadji Pahsa, Physician Barakat and Cemal al-Din Aksarayi. Except Aksarayi who was interested in religious science in addition to medicine, they preferred to write in Turkish. Hadji Pasha had works in Turkish and Arabic. Although the other scientists who were interested in mathematics, astronomy, physics and chemistry preferred to write in Arabic or sometimes in Persian, the physicians wrote their works in Turkish. They felt to have to explain why they used Turkish language and said that they wrote their works in Turkish because they wished to understand what they said in their works.

Their works were mainly on diseases, their treatments and the drugs which were used during the treatment of the illnesses.

SALİM AYDÜZ: *The institution of Chief Astrologer in the Ottoman State* (pp. 167-264)

The person heading the astrologers of the Ottoman state in general and of the palace in particular was known as the *müneccimbaşı*. From what we can see in archival documents and other sources, the institution of chief astrologer appeared sometime during the late 15th century or early 16th century. Ottoman palace chief astrologers were among the group called *bîrun* (administration, the offices of which were not in the inner palace) dignitaries and were scholars, who had studied at a *medrese* (Muslim theological school).

During the 16th century, the position of chief astrologer was occupied by people like Seydi İbrahim b. Seyyid, İshak Sadi Çelebi, Yusuf b. Ömer,

Mustafa b. Ali, Takiyüddin-i Râsîd. Mustafa b. Ali wrote important works in the fields of astronomy and geography. In addition to also writing many works in the fields of astronomy and geography, Takiyüddin-i Râsîd founded an astronomical observatory in İstanbul and made celestial observations.

The chief astrologers were employed by the palace for duties having to do with astronomy as well as astrology. Beginning from the 16th century, chief astrologers began to compile things like calendars, *imsakiyes* (timetable for fasting hours) and *zayıçes* (astronomical tables for horoscopes) for the palace and upper level Ottoman dignitaries. However, the most important duty of chief astrologers was to prepare calendars. Until 1800 calendars were prepared according to the Uluğ Bey *Zîc* (astronomical table); after this date they were prepared according to the Jacques Cassini *Zîc*. Preparing *zayıçes* and *imsakiyes* before the fasting month of *Ramazan* was also among the duties of chief astrologers. The chief astrologers and sometimes the secondary astrologers used to calculate the most auspicious hour for events like the ascension to the throne, a declaration of war, birth, marriage, launching of ships, letting the royal horses out to pasture and the sultan's transfer to his winter or summer residence. Many statesmen, chief among them the sultans, evaluated the chief astrologers according to the quality of their *zayıçes*, granting favours to those chief astrologers, the *zayıçes* of whom turned out to be exact. However there were also sultans, like Abdülhamid I and Selim III, who did not believe in auspicious hours and *zayıçes*, but even these allowed this matter that they did not approve of to continue, since it had become a tradition. On the other hand, chief astrologers also monitored events like the passage of comets, earthquakes, fires, important astronomical phenomena like solar and lunar eclipses, and other important events, and they reported them to the palace, together with their commentary. In a way, institutions like the *muvakkithanes* (office of the timekeeper for prayers) also depended on the chief astrologers. In addition to this, Takiyüddin-i Râsîd administered his observatory and chief astrologers like Hüseyin Hüsnü and Sadullah Efendi administered the *Mekteb-i Fenn-i Nücum* (Astronomical School).

The chief astrologers were palace employees, members of the class of religious scholars and were part of the retinue of the chief doctor, who reported to the *silahdar ağa* (sword bearer of the sultan); as such they were appointed and dismissed by the chief doctor. As far as we have been able to

ascertain, thirty-seven people occupied the position of chief astrologer during the Ottoman Empire. The chief astrologers being religious scholars, they could also occupy positions like *müderris* (medrese teacher) or *kadı* (religious judge).

The position of chief astrologer, which was officialised in the 16th century, survived until the end of the Ottoman Empire. When the last chief astrologer, Hüseyin Hilmi Efendi, died in 1924, no new chief astrologer was appointed in his place and the position was abolished. In its place the position of chief *muvaqqit* (timekeeper for prayers) was created.

AHMET MESUT KÜÇÜKKALAY: *An Analysis of a Revenue Archival Book Belonged to the İzmir Efrenç Custom and Conclusions Related to Trade 1797-1799* (pp. 265-288)

This study has been built on the analysis of a 47 page archival book registered under the number of 22222 in the Ottoman Archives of Prime Ministry of Turkey (BOA. D. HMK.). According to the “*icmal*” book of Custom of İzmir, the classified data in this analysis belongs to 316 ships whose records from 25.03.1797 to 01.03.1799 have been registered in the stated book. The overall data and statistics on the tariffs and duties paid by those ships, their ports of origin and the nationality (flag) of the ships have lead us to some clues and conclusions about the trade, commercial life and structure of Ottoman İzmir of the time, and they are discussed in relation to economic and political conjecture. Based on the same records, the study has also reached the information on the trade recording methods of the time applied by the Foreign Custom of Izmir, as well as the figures on incomes and expenses of the Customs and Port Studied. Although this study did not aim to generalize, it sheds some light on the period with a sampling method.

YUSUF SARINAY: *Turkish Archives and Armenian Question* (pp. 289-310)

As it is known, Armenian claims are relied on subjective publications and evaluations like memoirs, contrary to historical and scientific essentials, by some circles that deal with history in a selective way. Whereas, aim of history is to bring up matters by basing upon objective documents within a

reason-result relation and to let the readers judge on the matter. If the written historical matter effects today and future together with the past, then it requires much objectivity and attention. Objectivity is gained by applying documents having a significant place among the essential sources of history.

For this reason, in order to support researching the Armenian question objectively with a scientific method, concerned register and document fonds which are kept in the Turkish archives are evaluated in details and some record samples are introduced. Thousands of documents concerning generally Armenian question and relocation movement are kept in the various fonds of civil and military archives passed from the Ottoman Empire, in which the Armenian question was occurred, to the Republic of Turkey.

CONTENTS

Articles and Studies:	Page
KURT, MEHMET: Kilikia Region in Assyria - Anatolia Relations of I. Millennium B.C. (with 1 map)	1
ARSLAN, MELİH : The Hellenistic Erythrai Br onze Coin Hoard from Çeşme-Germiyan Village (with 2 plates)	27
.....: The Erythrae Hoard From Germiyan Village, Çeşme (with 2 plates)	47
KAYA, MEHMET ALİ: Syrian Women Ruling the Roman Empire	63
AYDIN, ERIHAN: About "Ek" Tag on the Tonyukuk Inscription (with 1 map)	83
GÖL, MUAMMER: The Effect and Roles of Khwarizmian Turkish in the Near East and Anatolia	95
OCAK, AHMET YAŞAR: Vefa Sect (Vefaiyye) During And After the Turkish Seljuk Age (A Different Approach to Turkish Popular Sufism History) (with 33 illustrations)	119
KAHYA, ESİN: Did the Ottoman Physicians make any contributions to the medical science in the Ottoman Empire in the fourteenth century (At the Flourishing Period of the Empire)	155
AYDÜZ, SALİM: The institution of Chief Astrologer in the Ottoman State (with 12 illustrations)	167
KÜÇÜRKALAY, ABDULLAH MESUD: An Analysis of a Revenue Archival Book Belonged to the İzmir Efrenç Custom and Conclusions Related to Trade 1797-1799	265
SARINAY, YUSUF : Turkish Archives and Armenian Question	289
 Book Reviews:	
KAYAPINAR, AYŞE: <i>Archéologie dans l'Empire Ottoman autour de 1900 entre politique, économie et science</i> (1900 Yılı Civarında Siyaset, Ekonomi ve Bilim Arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeoloji)	311
ATAÖV, TÜRKKAYA: Şerafettin Turan, Mustafa Kemâl Atatürk: <i>Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik</i>	319
İLGÜREL, MÜCTEBA: Hasan Bey-Zâde Ahmed Paşa: <i>Hasan Bey-zâde Tarihi</i> , 926-1045 / 1520-1635	321
GÖLEN, ZAFER: Mark Mazower: <i>The Balkans. From the end of Byzantium to the Present Day</i>	325
 Necrology:	
GEZA DAVID: Geza Feher'in Ardından (1917-2005)	333
2005 Yılı İkinci Yarısında Kütüphanemize Gelen Kitaplar ve Dergiler	335
İngilizce Özetler	471

BELLETEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume : LXX

No. 257

April 2006

ANKARA - 2006